

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M. FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 2

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyatda alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).
Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»

Bakı – 2024

REDAKSIYA HEYƏTİ: akademik İsa Həbibbəyli, akademik Teymur Kərimli, akademik Nizami Cəfərov, akademik Rafael Hüseynov, akademik Möhsün Nağısoylu, AMEA-nın müxbir üzvü, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Quliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Nadir Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Rüfət Rüstəmov, filologiya elmləri doktoru, prof. Fəxrəddin Veysəlli, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Kazımov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əsgər Rəsulov, filologiya elmləri doktoru, prof. Məsud Mahmudov, filologiya elmləri doktoru, prof. Əbülfəz Rəcəbli, filologiya elmləri doktoru, prof. Cəlil Nağıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İsmayıl Məmmədli, filologiya elmləri doktoru, prof. Həbib Zərbəliyev, filologiya elmləri doktoru, prof. İlham Tahirov, filologiya elmləri doktoru, prof. Tofiq Hacıyev, filologiya elmləri doktoru, prof. Mübariz Yusifov, filologiya elmləri doktoru, prof. Qəzənfər Paşayev, filologiya elmləri doktoru, prof. Kamilə Vəliyeva, filologiya elmləri doktoru Paşa Kərimov, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Nəzakət Məmmədli

Redaktor: akademik Teymur Kərimli

Buraxılışa məsul: filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2024, №2

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2024

[www. filologiyameseleleri.com](http://www.filologiyameseleleri.com)

DİLÇİLİK

<https://doi.org/10.62837/2024.2.3>

RZAYEVA AYGÜN ƏLİMUSA

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru (f.e.f.d.)

Azərbaycan Respublikasının yanında

Dövlət İdarəçilik Akademiyası (DİA)

Azərbaycan Respublikası, Bakı ş.,

Səbail r., AZ 1001, Lermontov küç. 74

İŞGÜZAR ÜNSİYYƏTİN MİLLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ (ETİKASI)

XÜLASƏ

Müasir həyatda etik idarəetmə sistemindən istifadə mühüm məsələdir.

Məqalədə müəllif «İşgüzar etiket anlayışına nə daxildir?» və «Etiketnin əsas prinsipləri hansılardır?» müəyyənləşdirir.

Məqalədə müasir şəraitdə işgüzar ünsiyyətin əsas aspektləri araşdırılır. Tədqiqat zamanı biz danışıqların əsas elementlərini aydınlaşdırdıq, işgüzar ünsiyyətin etik məsələlərini sistemləşdirdik və effektiv işgüzar ünsiyyətin korporativ mədəniyyətlə funksional asılılığını müəyyən etdik.

Bu məqalədə Şərq ölkələrində (Yaxın, Orta və Uzaq Şərq) işgüzar ünsiyyət etikasının əsas xüsusiyyətlərindən danışılır.

Həmcinin bu məqalədə Mərkəzi Avropa ölkələrinin milli adət və ənənələr mənəvi dəyərlər sistemindən bəhs edilir.

Milli xüsusiyyətləri bilmək bir növ bələdçi, tərəfdaşın mümkün davranışı üçün istinad nöqtəsi ola bilər.

Hər bir xalqın çoxlu sayda ünsiyyət incəlikləri var. Lazım gələrsə, effektiv ünsiyyət üçün ən azı müəyyən insanların şəxsiyyətlərarası ünsiyyətinin tanınmış prinsiplərini bilmək lazımdır.

İşgüzar dairələrin nümayəndələri nəinki etiket qaydalarını yaxşı bilməli, həm də öz əməli fəaliyyətlərində onlara ciddi əməl etməlidirlər.

Açar sözlər: etika, görüş, ənənə, rabitə, işgüzar, milli.

Mütəxəssislərin dilində peşəkar zəruri hərəkətlər şəraitində səmərəli qarşılıqlı ünsiyyət qaydaları "işgüzar etiket" adlanır. O, uzun müddət ərzində işgüzar münasibətlərdə uğur qazanmağa kömək edən ən məqsədəuyğun işgüzar davranışın kommunikasiya şəraitinin, metodlarının, texnikasının və formalarının daimi təkamül yolu ilə seçilməsi nəticəsində mütərəqqi və ardıcıl inkişaf etmişdir.

Cəmiyyətin inkişafının obyektiv qanunauyğunluqlarının hərəkəti və texniki elmi fikrin tərəqqisi sayəsində iqtisadi əlaqələrin qloballaşması və möhkəmlənməsi prosesi sürətlə və hərtərəfli inkişaf edir. Həm də təkcə qlobal, dövlətlərarası miqyasda deyil, həm də peşəkar və işgüzar ünsiyyətin daha aşağı səviyyələrində, şəxsiyyətlərarası qarşılıqlı əlaqəyə qədər. İxrac və idxal bazarları böyüyür, bir çox

şirkətlər çoxmillətli və transmilli olurlar. Biznesin uğuru daha çox yerli rəng və adət-ənənələr haqqında biliklərdən, habelə əməkdaşlıq etdikləri ölkələrin iş adamlarının etiket qaydalarına riayət etməsindən asılı olub. Xaricdə bizneslə məşğul olarkən yerli etiket qaydaları müxtəlif ölkələrə ezamiyyətdə olanlar üçün böyük problemdir. Biznes tərəfdaşlarının şirkətə gəldiyi ölkələrin mədəniyyətinin, adət-ənənələrinin və yaxşı davranışlarının xüsusiyyətlərini bilmək də eyni dərəcədə vacibdir [3; 20].

Bu günə qədər mədəni irsə, tarixi inkişafın gedişinə, coğrafi mövqeyinə və bir çox başqa obyektiv və subyektiv şəraitə görə müxtəlif ölkələrdə işgüzar davranış və ünsiyyət qaydalarında fərqliliklər mövcuddur. Milli xüsusiyyətlər, dini adət-ənənələr, iqlim, tarixi əxlaq normaları iş adamlarının necə geyindiyinə, necə davrandığına, onların nəyi layiqli və ləyaqətli hesab etdiklərinə, biznes tərəfdaşına etibarsızlıq və ya hörmətsizlik əlaməti olana təsir göstərir. İşgüzar qarşılıqlı fəaliyyətə başlamazdan əvvəl cəmiyyətdə qəbul edilmiş ən sadə davranış qaydalarını, konkret ölkələrdə müəyyən hallarda nə və necə etmək lazım olduğunu dəqiq dərk etmək faydalı olacaq. Etiket fransız mənşəli bir söz olub, sivil cəmiyyətdə qaydalar, davranış tərzini mənəsinə verir. Cəmiyyət həyatının müasir tədqiqatçıları - sosioloqlar və tarixçilər etiketin vətəni XIV əsrdə İtaliya olduğunu iddia edirlər. Əlverişli coğrafi mövqeyinə görə, sivil dünyanın mərkəzində, müasirlərinə məlum olan, dünya ticarəti və kommertiya kommunikasiyalarının kəşifində yerləşdiyinə görə müasir İtaliya ərazisində işgüzar fəaliyyət mərkəzləri yaranmağa başladı. Orta əsrlərdə Roma, Venesiya, Neapol, Lombardiya (müasir lombardlar və təşkilatlar kimi banklar buradan yaranır) kimi şəhərlər cəmiyyətdə çox güclü və mütəşəkkil sosial təbəqəyə, öz qaydaları, şəraiti və ənənələri olan fəal iş adamları-tacirlərə effektiv qarşılıqlı əlaqələrə malik idilər. Məhz buradan bu anlayış və hadisələr toplusunun – “işgüzar etiket”in formalaşması başlayır. Onun bir anda və kortəbii şəkildə formalaşdığını söyləmək olmaz. İşgüzar münasibətlərdə uğur qazanmağa kömək edən ən məqsədəuyğun işgüzar davranış qaydalarının və formalarının daim seçilməsi nəticəsində bu proses uzun müddət davam edir [1; 4].

Etiket tələbləri, o cümlədən işgüzar etiketlər mütləq ehkam deyil. Onlar kifayət qədər dinamikdir və bir çox amillərin təsiri altında zamanla dəyişir. Ədəb insanın daxili mədəniyyətini, ictimai davranış qaydalarına həqiqi münasibətini və hörmətini, əxlaqi prinsipləri və tələbləri dərk etməsini, həmçinin intellektini əks etdirir.

İşgüzar etiket mənəvi dəyərlər (ədalət, dürüstlük, sözbə sədaqət və s.) haqqında fikirləri müəyyən edən çoxəsrlik müdrikliyə əsaslanan işgüzar münasibətlərin mühüm tərkib hissəsidir. Xarici tərəfdaşlarla güclü işgüzar münasibətlərin qurulması yalnız nümayəndələri ilə qarşılıqlı əlaqədə olmalı olduğunuz ölkənin işgüzar etiketini öyrəndiyiniz halda mümkündür.

İstənilən işgüzar qarşılıqlı əlaqədə etibarlı olacaq müəyyən işgüzar davranış və ünsiyyət qaydaları var:

Yeməkdə, bayramlarda, dində və yerləşdiyiniz və ya ünsiyyətdə olduğunuz ölkənin rəhbərliyində milli adət-ənənələrə hörmət etməlisiniz. Hələ heç kim milli qüruru ləğv etməyib.

Tənqiddən və ölkənizlə, mədəniyyətinizlə, adət-ənənələrinizlə və s. müqayisələrdən çəkinmək lazımdır. Unutmayın - fərqli olmaq pis demək deyil.

- Həmişə punktual olmalısınız. İstər zamana münasibətdə, istərsə də öz hərəkətlərinin protokol və qaydalarına (onların ardıcılığı və s.) münasibətdə.

- Yerləşdiyiniz və qarşılıqlı əlaqədə olduğunuz nümayəndələrin maliyyə qanunvericiliyi və sistemi ilə tanış olmaq faydalı olacaq.

İstənilən ölkədə onların öz və beynəlxalq titulları müəyyən sosial statusu və səviyyəni təsdiq edən element kimi çox vacibdir, ona görə də onlardan istifadə edilməli və diqqətdən kənar qalmamalıdır.

- Ölkənin dövlət himni səslənəndə mütləq ayağa qalxmalısınız; həm də ustadlarınızın hərəkətlərini müşahidə etməyə və təkrarlamağa dəyər.

Siz kimono, toqa və ya sari kimi işgüzar danışıqlar üçün xüsusi milli geyimlər geyinməməlisiniz (onların geyinilməsi, bəlkə də, dini xarakter daşıyır və ya sizə məlum olmayan başqa simvolizmdir və bu, həmişə uğurlu danışıqlar üçün riskdir).

Adları yadda saxlamaq lazımdır. Əgər ad çətindir, onun tələffüzünə məşq etməlisiniz. Nəzərə almaq lazımdır ki, adlar sosial statusu və ailə vəziyyətini göstərə bilər. İnsanlar özləri xahiş etmədikcə, adları ilə çağırılmamalıdır.

- Nəzakət istənilən ölkədə, xüsusən də Asiya ölkələrində qiymətləndirilir.

- Biznes imicinin vacib elementi xarici görünüşün bir hissəsi kimi geyimdir. O, təmkinli, yaxşı hazırlanmış və yüksək keyfiyyətli olmalıdır. Bir qayda olaraq, ağ köynəklər və tünd kostyumlar geyilməlidir. İşgüzar səfərdə olan xanımların şalvar, eləcə də çox qısa əmək və ya qolsuz paltar geyinməməsi daha yaxşıdır.

- Yadda saxlamaq lazımdır ki, Buddist məbədlərində, müsəlman məscidlərində, yapon evlərində və restoranlarında, hind və İndoneziya evlərində ayaqqabı geyinmək qadağandır. Ayaqqabılar girişdə, ayaqqabıların ucu isə qapıya doğru qoyulur.

- Həmişə yadda saxlamaq lazımdır ki, bir sıra ölkələrdə salamlaşmanın milli rəngi var. Əl sıxma əsas formadır. Ancaq bəzi ölkələrdə qadınlarla əl sıxmaq adət deyil və buna görə də qadının özü əlini uzatana qədər gözləmək lazımdır. Yanaqdan öpüşlər Fransa və Aralıq dənizi ölkələrində, qucaqlaşmalar isə Latın Amerikasında adi haldır. Sinə önündə bir-birinə sıxılmış iki ovuc Hindistan milli salamıdır. Asiya və Afrikanın bəzi ölkələrində sol əl "murdar" sayılır, ona görə də bunu nəzərə alaraq ondan ehtiyatla istifadə etmək lazımdır.

İstənilən ölkədə böyüklərə hörmət etmək lazımdır. Söhbətə ilk başlayanlar onlar olmalıdır. Yaşlı insanlar otağa girəndə ayağa qalxmalısınız.

- Bir çox ölkələrdə biznes dinin təsiri altındadır - gündəlik rejimdə və iş ayları və günlərində. Bununla bağlı təfərrüatları əvvəlcədən öyrənmək və tərəfdaşlarla qarşılıqlı əlaqənizi bütün tərəflər üçün əlverişli olan ümumi qəbul edilmiş qaydalara uyğun qurmaq daha yaxşıdır.

- Tanış jestlərdən və şifahi olmayan ünsiyyət üsullarından istifadə etməkdən çəkinin (məsələn, qələbə əlaməti olaraq "V"). Başqa ölkələrdə onlar sizin öyrəşdiyinizdən tamamilə fərqli mənə kəsb edə bilər [4; 250].

Bu günə qədər müxtəlif ölkələrdə işgüzar davranış və ünsiyyət norma və qaydalarında fərqlər mövcuddur. Milli xüsusiyyətlər, tarix, din, iqlim, tarixi əxlaq normaları və s. iş adamlarının necə geyinməsinə, özünü aparmasına, nəyi layiqli və ləyaqətli hesab etmələrinə təsir edir, biznes tərəfdaşına etibarsızlıq və ya hörmətsizlik əlaməti nədir. Bu, beynəlxalq səviyyədə işgüzar qarşılıqlı fəaliyyətin uğurunu böyük ölçüdə müəyyən edir. Bu hadisə xüsusilə “üçüncü dünya ölkələri” adlanan ölkələrdə və ya Şərqdə güclüdür.

Şərq ölkələrində işgüzar ünsiyyət etikasının əsas xüsusiyyətlərindən danışaq.

Şərqlin öz mədəniyyəti, adət-ənənələri var. Şərq etiketi Avropadan daha çox təntənəlidir, keçmişdə, öz adət-ənənələrində və tarixində kök salmışdır. Yaxın, Orta və Uzaq Şərq ölkələrinin əksəriyyəti Şərqlin dünya dinlərinin qədim sivilizasiyası və fəlsəfəsi əsasında formalaşmışdır. Ümumiyyətlə, qədim Şərq işgüzar qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyət mədəniyyəti doktrinasının əsası ondan ibarətdir ki, tək bir şəxs işin gedişatına təsir göstərə bilməz, dünya okeanında bir qum dənəsidir. Ona görə də ən önəmlisi “ümumi” (ölkə, ailə, qohum-əqrəbə, cəmiyyət və s.), “xüsusi” deyil (şəxs, şəxsiyyət, şəxsi maraqlar, şəxsi azadlıq və s.). Eyni zamanda, danışıqların “şərqli” iştirakçısının “qərblilərin” xeyrinə öz maraqlarını nəzərə almaması və ya unutmaması heç də lazım deyil. Ona görə də danışıqlar yaxşı getsə, o zaman bütün xeyrxahlığına və nümayiş etdirdiyi nəzakətə baxmayaraq, “şərqli” danışıqçı qərblilə həmkarını asanlıqla “aldadacaq”. O, ailəsini, ölkəsini, qohumlarını və s. məyus edə bilməz. Ona görə də “aldatmadan” söhbət gedə bilməz, bu, sadəcə, kommersiya çevikliyi və ya buna bənzər bir şeydir. Ancaq iş ortağına qarşı dürüstlük ən “şərqli” danışıqlar aparən şəxs üçün faydalıdırsa, o, “kristal” və müstəsna dərəcədə səmimi olacaq. Şərq tərəfdaşları tez-tez Qərbin açıq, etibarlı və “qarşılıqlı razı” biznes prosesi ənənəsini bizneslə məşğul olmaq qabiliyyətinin olmaması kimi qəbul edirlər.

Təbii ki, dünya bir yerdə dayanmır. İşgüzar ünsiyyət ənənələri cəmiyyətin, elmin, incəsənətin və texnoloji tərəqqinin müasir inkişafı prosesinin reallıqlarını nəzərə alaraq inkişaf edir. Amma necə deyirlər, “mahnıdan söz atmaq olmaz” bütün “irəliləyişlərinə” və müasirliklərinə baxmayaraq, “Şərq yolunu” təmsil edən işgüzar tərəfdaşlar, danışıqlar prosesində hələ də öz fəlsəfi mühitindən olan insanlardır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, “ümumi”nin “özəl”dən üstünlüyünə əsaslanan Şərq işgüzar münasibətlər fəlsəfəsindən fərqli olaraq, Qərbin işgüzar ünsiyyət mədəniyyəti fərdin maraqlarını ön plana çəkir. Azad, ədalətli və firavan cəmiyyətin əsas komponenti olan azad və firavan insandır. Tamamilə məzlum fərdlərdən ibarət olan və ya əksəriyyəti qul olan (insanlar tamamilə və ya qismən hər hansı xarici şəraitdən və təsirlərdən asılı olan) bir cəmiyyət firavan və səmərəli ola bilməz. Fərd üçün yaxşı olan hər şey bütövlükdə bütün cəmiyyət üçün xeyirlidir ki, bu heç bir halda dominant paradigma deyil.

Beləliklə, insan sosial varlıqdır. İnsanlar təklikdə və ya digər varlıqlar arasında olduğundan, öz növlərində olan cəmiyyətdə daha rahatdırlar. İnsanların əhatəsində yaşayırıq və işləyirik. Demək olar ki, hər hansı bir vəziyyətdə, bəzən istəyimizdən asılı olmayaraq, kiminləsə ünsiyyət qurmaq məcburiyyətindəyik. Eyni

zamanda bəzi insanları bəyənirik, başqalarına kifayət qədər neytral yanaşırıq, üçüncülərə isə sözün əsl mənasında dözə bilmirik.

Diqqətlə nəzər salsaq, özümüzü müşahidə etsək, başa düşəcəyik ki, insanlar sadəcə olaraq eyni vaxtda və ahəngdar şəkildə, ətraf mühitlə birlikdə hansısa fəaliyyət növü həyata keçirmirlər. Digər insanlarla qarşılıqlı əlaqədə oluruq. Bizim üçün ətraf aləmdə rolumuz, yerimiz və təsirimiz böyük əhəmiyyət kəsb edir, bizim üçün əhəmiyyətli olan cəmiyyət nümayəndələri tərəfindən fəaliyyətimizə verilən qiymətlər və qavrayışlar da böyük əhəmiyyət kəsb edir. Amma biz öz tərəfimizdən digər insanları tənqidi şəkildə qəbul edirik, onların hərəkətlərini və bəyanatlarını qiymətləndiririk. Ünsiyyət prosesində onlarla təcrübə mübadiləsi aparırıq, onların fikirlərindən təsirlənirik, bəzən bu və ya digər səbəbdən başqa insanları təqlid edirik, onların təcrübələrini, davranışlarını və hətta dünyagörüşünü mənimsəyirik.

Bizim üçün vacib və müəyyənəddici bir məsələ ilə bağlı qərar qəbul edərkən, biz daha çox və hər şeydən əvvəl öz maraqlarımızı deyil, başqalarının fikirlərini nəzərə almağa çalışırıq. Eyni zamanda, bəzi insanlarla məhsuldar işləyirik, digərləri ilə qarşılıqlı əlaqə isə nəticə vermir.

"Ünsiyyət" kateqoriyası insanların bir-biri ilə necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu başa düşmək üçün əsasdır.

İnsan cəmiyyətində yaşayır və inkişaf edir, digər nümayəndələri ilə həm informasiya, həm də emosional xarakter daşıyan şifahi və qeyri-verbal mesajlar mübadiləsi aparır. Bütün bunlar ünsiyyət vasitəsilə baş verir. "Ünsiyyət" kateqoriyası insanların bir-biri ilə necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu başa düşmək üçün əsasdır.

Ünsiyyət insanların kommunikativ-informasiya qarşılıqlı əlaqəsidir. Şəxslərarası ünsiyyət qruplar və ya cütlər halında insanların birbaşa təmasları ilə əlaqələndirilir. Ünsiyyət mürəkkəb və çoxşaxəli prosesdir. Biz nadir hallarda ünsiyyətin nə olduğunu, nə olduğunu, hansı amilləri daha təsirli etdiyini, nəyin kömək etdiyini və başqa bir insanla razılığa gəlməyimizə nəyin mane olduğunu düşünürük. Bu, ünsiyyətin mahiyyətinin sisteməlik şəkildə dərk edilməsidir, onun çox yönlü olması onu daha məhsuldar etməyə kömək edəcəkdir [2; 4].

Ədəbiyyat:

1. Rəhimzadə M. Azərbaycan.- 2009.- 18 Oktyabr.
2. Rzayev P.Q. və Rzayev Z.H. Azərbaycanın vergi jurnalı. 2014.
3. Səfərəliyeva R. – İşgüzar etika. Bakı, 2006.
4. Ulaşovıç Y. Müasir diplomatiyada protokol və etiket (rus dilindən tərcümə). Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı, 2008, 279 səh.

РЕЗЮМЕ

Национальные особенности (этика) делового общения

Рзаева Айгюн Алимуса

Использование системы этического управления – важный вопрос в современной жизни.

В статье автор определяет формулировки «Что входит в понятие делового этикета?» и «Каковы основные принципы этикета?».

В статье рассматриваются основные аспекты делового общения в современных условиях. В ходе исследования мы уточнили основные элементы переговоров, систематизировали этические вопросы делового общения и определили функциональную зависимость эффективного делового общения с корпоративной культурой.

В данной статье говорится об основных особенностях этики делового общения в странах Востока (Ближнего, Среднего и Дальнего Востока).

Также в данной статье говорится о системе моральных ценностей национальных обычаев и традиций стран Центральной Европы.

Знание национальных особенностей может стать своеобразным ориентиром для возможного поведения партнера.

У каждого народа есть множество тонкостей общения. При необходимости для эффективного общения необходимо знать хотя бы общепризнанные принципы межличностного общения определенных людей.

Представители деловых кругов должны не только хорошо знать правила этикета, но и строго следовать им в своей практической деятельности. Об этом и повествуется в данной статье.

Ключевые слова: этика, встреча, традиция, коммуникация, деловой, национальный.

ABSTRACT

National characteristics (ethics) of business communication

Aygun Rzayeva Alimusa

The use of an ethical management system is an important issue in modern life.

In the article, the author defines the wording “What is included in the concept of business etiquette?” and “What are the basic principles of etiquette?”

The article discusses the main aspects of business communication in modern conditions. In the course of the study, we clarified the main elements of negotiations, systematized the ethical issues of business communication and determined the functional dependence of effective business communication on corporate culture.

This article talks about the main features of the ethics of business communication in the countries of the East (Near, Middle and Far East).

This article also talks about the system of moral values of national customs and traditions of Central European countries.

Knowledge of national characteristics can become a kind of guideline for a partner's possible behavior.

Every nation has many subtleties of communication. If necessary, for effective communication it is necessary to know at least the generally accepted principles of interpersonal communication of certain people.

Representatives of the business community should not only know the rules of etiquette well, but also strictly follow them in their practical activities. This is what this article discusses.

Key words: ethics, meeting, tradition, communication, business, national.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: f.e.f.d. dos. İsmixanova Gülxanım Tofiq
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.2.10>

Prof. MƏMMƏDOVA ZEMFİRA ŞAHNƏZƏR qızı
məmmədova0108@gmail.com
f.f.d QADAŞOVA AYBƏNİZ AZİK qızı
aybanızqadaşova@gmail.com
Azərbaycan Tibb Universiteti Xarici dillər Kafedrası

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ İNKARLIQ İFADƏ EDƏN ƏDATLAR VƏ ONLARIN LEKSİK SEMATİK TƏHLİLİ

Xülasə

Açar sözlər: leksik inkarlıq inkarlaşma leksik qrammatik inkarlıq inkarlıq kateqoriyası

Dilimizdə bir çox cümlə növləri mövcuddur. Nəqli, sual və s. bu cümlə növləri istismarsız daimi şəkildə ifadə olunmalıdır. Nəqli cümlələr özü təsdiq və inkar olaraq iki yerə bölünür. Hər bir dilin özünəməxsus qrammatik qaydaları mövcuddur. Ən aktual istifadə olunan nəqli cümlə növü inkar cümlələrin ingilis dilində qrammatik quruluşudur. İngilis dilində inkar cümlələri təsdiq cümlələrədən fərqli olaraq bir sıra dəyişiklikləri özündə göstərə bilir. Qrammatik mövzuda bir qaydanın saf halını təsdiq cümlələrində görmək mümkündür. İnkar cümlələrində isə bir qədər artırmalar, fərqliliklər mövcud ola bilər. Müasir ingilis dilində müxtəlif zamanlarda cümlənin quruluşunu bilmək olduqca vacibdir. İngilis dilində cümlə quruluşunu mübtədə xəbər tamamlıq formasındadır. Fellər köməkçi fellər ilə birlikdə istifadə edillirlər və inkar formanın düzəlməsi üçün “To be” felinin uyğun forması seçilərək “Not” inkar hissəciyi ilə birlikdə inkar cümlə düzəlmiş olur. Təsdiq-inkarlıq kateqoriyasını araşdırarkən bir çox tədqiqatçılar tərəfindən inkar cümlənin formal olaraq təsdiq cümləyə istinad etmək mümkündür. Bir çox dilçilər inkar təsdiq cümlə formalarının variant pozitiv çıxış formanın transformu hesab edirlər Müxtəlif tipoloji quruluşu dillərin inkarlıq kateqoriyası üzərində aparılan araşdırmalara əsasən demək olarki, təsdiq cümlələrədən inkar cümlənin alınması prosesi əsasən iki istiqamətdə gedir:

1)Fakultativ sturukturünsürlərin cümləyə əlavə edilməsi.

2)Təsdiq cümlənin müqabil kordinat komponentinin cümlədən çıxarmaqla.

Müasir dilçilikdə bir sıra mənbələrdə təsdiq və inkar cümlələr qarşılıqlı vəhdət və əlaqədə təşkil olunur, inkarlıq vasitələrinin reallaşması bu generativ əsasla aşkara çıxarılır. Təsdiqlik və inkarlıq əks qütblər olsa da, həm bir-biri ilə əlaqədar olan biröbiri doğuran biri digərini şərtləndirən anlayışdır. Ünsiyyət prosesində bəzən təsdiq cümlə inkar cümləni, inkar əlamətli hökmü və təsdiq hökmü ifadə edə bilmir. Linqvistik baxımdan fərqlilik və inkarlığın qarşılıqlı əlaqə və asılılığın münasibətlərin semantik çarpazlığında üzə çıxır. Son illər müxtəlif dillərin materialı əsasında sintaktik sahə düşüncəsinin geniş tətbiqinə rast gəlinir. Müasir ingilis dilində inkarlığın semantikasının ifadəsi üçün dil səviyyəsi, ha belə səviyyələrarası ifadə əlaqələri iştirak edir. Belə ki, sintaktik, leksik-sintaktik, leksik, morfoloji,

leksik-semantik və sözdüzəltmə səviyyələrini təmsil edən rəngarəng indikatorlar toplanır.

İnkarlaşıdırma dilin sintaktik səviyyəsində olduğu kimi leksik səviyyədə də müxtəlif eksplisit və implisit vasitələrlə reallaşır. Təsdiq və inkar cümlə formalarının qarşılıqlı əlaqə və asılılıq münasibətləri üzərindəki müşahidələr göstərir ki, təsdiq-inkarlıq qarşılaşdırması inkarlığın bir sıra vasitəli ifadə üsullarının, implisit ifadə formalarının dil mexanizmini izah etmək üçün kifayət etmir. Çünki bir sıra hallarda semantik deyil, kommunikativ-praqmatik, funksional və üslubi amillər həlledici rol oynayır. İnkarlıq hadisəsinə sözün günüş mənasında kommunikativ kateqoriya kimi yanaşdıqda aydın olur ki, burada affiks inkarlığı və leksemlərin semantik strukturunun məna elementi kimi aşkarnanan privativ inkarlıq xüsusi yer tutur. Funksional- kommunikativ baxımdan neqatorlarla eyniləşən dilin daxili strukturunda yerləşən inkarlıq daşıyıcıları demək olar ki, bütün nitq hissələrini, söz kateqoriyalarını əhatə edir. Dilçilər latın dilindən keçən sözlərə dha çox prefiksini artırmağı üstün tutmuşlar.

Məsələn: *Inadequate, inadvertence, inarticulate* və s. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu ayırma baxmayaraq hələdə bel inkar prefiksli qoşa sözlər çoxdur: *Unadvisable-inadvisable, unalienable-inalienable* və s. (1 səh, 14-15)

Müasir ingilis dilində inkarlığın aşağıdakı tipləri ayrılmalıdır:

- 1) İnkar söz-cümlə
- 2) Ümumi inkarlıq
- 3) Xüsusi inkarlıq
- 4) Leksik inkarlıq

Bəzi dilçilər öz tədqiqatlarında müəlliflərin leksik yolla inkarlaşıdırıla bilən və inkarlaşıdırıla bilməyən sözlər qruplarından bəhs etdikləri müşahidə olunur. İnkarlaşıdırıla bilən sifətlərin, yəni prefiks qəbul edə bilən sifətlərini təbiətini araşdırdıqda məlum olur ki, onların böyük əksəriyyəti verbal əlamətlərə malikdir. *Unachievable-that can not be achieved, unappreciative-that does not appreciate*.

Qeyd etmək lazımdır ki, inkarlaşıdırıla bilməyən sifətlərin belə əlaməti yoxdur. Müxtəlif dillərdə inkar komponentlərin reallaşması və bunun əmələ gətirdiyi ifadə xüsusiyyətləri spesifik xarakter daşıyaraq hər bir konkret dilin özünəməxsusluğunu əks etdirir. Vahid inkarlıq konstituentinin iştirakı ilə reallaşan sintaktik quruluş səciyələnen sintaktik tip isə polineqativ quruluş adlanır. İngilis dilində əvvəlcə mononeqativ sistemə daxil olmuş, polineqativliyinə doğru inkişaf etmiş və nəhayət, müasir ingilis dilində mononeqativ sistem formalaşmışdır.

Cümlə daxilində inkarlığın reallaşması komponentlərin semantik-sintaktik münasibətləri ilə bilavasitə əlaqədardır. İnkarlıq semantikasının ifadəsi üçün sintaktik, leksik, leksik-sintaktik, morfoloji, leksik-semantik və söz düzəltmə səviyyələrini təmsil edən müxtəlif indikatorlar toplanır. İngilis dilində inkar sahə strukturunu aşağıdakı dil əlaqələri ilə təsvir etmək.

- 1) "Not" ədatı
- 2) "No" əvəzliyi
- 3) İnkar əvəzlik və zərflər, *no one, nobody, nothing, none, nowhere*

4) Lack, fail, refuse, reject və s. Aversativ fellər.

5) Neither.... nor bağlayıcısı

6) Affiks inkarlığı un, mis, dis, in, ir, im, less və s.

İngilis dilində “Not” ədatı və “No” inkar əvəzliyi ən güclü inkar konstituentlərindəndir. Əsrlər öncə cümlədə inkarlığın ifadəsi ikiqat, hətta üçqat inkalıqla da nəzərə çapırdı. İngilis dilində ikiqat inkarlıq inkar konstituentinin və inkar prefiks və ya suffiksin iştirakı ilə öz əksini tapır. Elmi ədəbiyyatda inkarlığın linguistik statusu haqqında yekdil bir fikir yoxdur. İnkər söz-cümlə bir sözdən ibarət olub yalnız inkarlıq ifadə edir Məs: No, you got wrong. Xeyr, siz səhv anladınız. Ümumi inkar mübtədə ilə xəbər arasında əlaqənin olmadığını göstərir. Bu halda xəbər həmişə inkarda işlənir. Məsələn: But this love did not come in a day. Lakin bu məhəbbət bir günə qazanılmamışdı. (2 səh, 10-11)

Xüsusi inkar cümlə üzvlərindən birinin inkarda işlənməsidir. Bu zaman cümlənin xəbəri təsdiqdə olur. Diana’s senses came back to her but not her strenght. Leksik inkar isə bütöv bir kompleksdə deyil, ayrı-ayrı sözlərə aid olur. Bunlara misal olaraq inkarlıq ifadə edən felləri, prefiksləri və s. göstərmək olar. Məsələn: He denied breaking into the shop. İnkərlik kateqoriyası və müasir ingilis dilində onun ifadə vasitələrinə dair bir çox tədqiqat aparılsa da, alimlər arasında yekdil bir fikir yoxdur. Bəzi dilçilər müasir ingilis dilində üç, bəziləri isə altı ifadə vasitəsinin olduğunu qeyd edirlər. Məsələn:

1) İnkər əvəzlilikləri (no, nothing, nobody və s.)

2) İnkərlik bildirən zərflər (hardly, scarcely və s.)

3) İnkərlik bildirən bağlayıcılar (neither.... nor və nor)

Bəzi dilçilər isə altı kateqoriyanı inkarlıq bildirən birləşmələr kimi qeyd etmişlər. İngilis dilində mövcud olan həmin kateqoriyalar aşağıdakılardır:

1) İnkərlik bildirən affikslər (un, mis, in, dis, les və s.)

2) İnkərlik hissəcik (not)

3) İnkər əvəzlilikləri və zərflər (nobody, neither, nothing, hardly, nowhere, seldom, scarcely)

4) İnkərlik bildirən bağlayıcılar

5) İnkərlik bildirən sözlər

6) İnkərlik bildirən inexplicit ifadəsi. (3 səh, 5-6)

İnkərlik bildirən affikslər sözün əvvəlinə və ya sonuna artırılaraq ona inkərlik mənası verir, bəziləri isə həmin sözə əlavə məna verir. Qeyd etmək lazımdır ki, bir çox Hind-Avropa dillərində çox tez-tez rast gəlinən “un” prefiksi müasir ingilis dilində qədim ingilis dilində işləndiyi kimi işləni. Məs:

Grateful-ungrateful

Written-unwritten

Employment-unemployment

Qeyd etmək lazımdır ki, ən çox sifətlərə rast gəlinir. Bəzi hallarda “un” prefiksi əlavə edilən sözlər təkcə inkər mənada deyil həm də yeni keyfiyyət bildirən məna kəsb edir. Məs: Wise-ağıllı, müdrik, unwise-ağılsız, düşüncəsiz mənası daşıyır, bəzi kontekstlərdə “foolish” sözünün sinonimi kimi çıxış edir. Önünə “un” prefiksi əlavə

edilən sözlər inkar mənə bildirir, bu prefiks işlənməyəndə “less” suffiksindən istifadə edilir. Məs: Careful-careless(uncareful).

Latın dilindən götürülmüş “in” prefiksi german “un” prefiksində bərabərdir. Bu da fransız dilindən alınmış sözlərdə işlənir Məs:

Incorrect – yanlış, İndifferent – laqeyd, İnnumerable – saysız, İnactive – qeyri fəal.

Həmçinin “in” prefiksini “il”, “im”, “ir” variantları da vardır: “il” – “ı” hərbi ilə başlayan sözlərdə, “im” – “p, b, m” ilə başlayan sözlərdə “ir” və “ı” ilə başlayan sözlərdə artırılır Məsələn: Incorrect, illegal, impolite, irresponsible. “Mis” inkarlıq bildirən sözün german mənşəkli prefiks olub ən çox fellərin önünə artırılır. Məsələn: Misfit, mistrust və s. demək olar ki, inadkarlıq bildirən şəkilçilərin əksəriyyəti latın, yunan mənşəli şəkilçilərdir. Latın mənşəli “dis” prefiksi ən çox fransız dilindən alınma sözlərə artırılır. Disagree sözünü buna misal göstərmək olar. “Anti” prefiksi latın mənşəli prefiksidir. Bu prefiks artırılan sözlərə elmi-siyasi ədəbiyyatda daha çox rast gəlinir və bu prefiks təkcə german dillərində deyil, bir çox başqa dillərdə də işlənir. Yazıda prefiks ilə sözünün özü arasında defis işarəsi qoyulur. Məsələn: Anti-social, anti-fascist və s. “Counter” prefiksi latın mənşəli prefiksidir. O, da “anti” prefiksi kimi daha çox elmi-siyasi ədəbiyyatda istifadə olunur. İnkarlığın leksik yolla ifadəsi dedikdə neqativ mənəli sözlər sözlərin cümlədə işlənməsi nəzərdə tutulur. Məs: To deny – inkar etmək. İnkarlığın ekspressiv-istehsalı ifadəsi; İnkarlığın sual vasitəsi ilə ifadəsi: İnkarların inkar bağlayıcıları ilə ifadəsi.

Nitqin əsas xüsusiyyətlərindən biri müxtəlif tonlu intonasiyalarıdır. Barxudarov düzgün olaraq qeyd edir ki, bəzən sözün bir qədər fərqli tələffüzü həmin sözün həqiqi mənasını dəyişdirir. Bəzi dilçilər cümlədə vahid inkarlıq əlamətini kifayət etmədiyini dilin zəifliyi, struktur naqisliyi kimi izah edirlər və “çox inkar az inkişaf etmiş dillər üçün səciyyəvidir” kimi yanlış nəticəyə gəlib çıxır. “The history of negative expressions in various languages makes us witness the following curious fluctuation”. İnkar cümlələrdə iki və daha artıq neqatorun iştirakını qəbul etməməklə yanaşı bəzi inkar cümlələrin sintaktik və semantik əlaqəni aşkara çıxara bilməmişdir. She isn’t happy və she is unhappy cümlələrinin bir-birinə bərabər olduğu qənaətinə gəlinmiş, və onlar arasında bir fərq düşünmüşdür. Həmçinin, Barxudarov inkar cümlələr arasında semantik-sintaktik əlaqəni göstərmişdir. Cümlələri təhlil edərkən görünür ki, she isn’t happy cümləsində inkarlıq sintaktik, she is unhappy cümləsində isə semantik formada göstərilmişdir. Başqa sözlə she isn’t happy eksplisit, she is unhappy isə implicit inkar cümlələrdir. Cümlədə inkarlıq strukturu özünəməxsusluğu ilə əlaqədar olaraq müxtəlif şəkillərdə təzahür tapır. Flektiv olan ingilis, fransız, rus və s. dillərdə bu müvafiq olaraq not, no не kimi qramatik ədatların X vəziyyətdə cümləyə daxil edilməsi digər dillərdə (Azərbaycan, Özbək və s) uyarlıq daxilində ma, mə, -m şəkilçilərinə uyğun gəlir. Ümumiyyətlə, dillərin inkarlıq xarakteri onların polineqativ və mononeqativ olmalarından asılıdır. Bəzi tədqiqatçılar yanlış olaraq dünya dillərinin polineqativ və mononeqativ quruluşunu, inkarın reallaşmasını onların inkişaf səviyyəsi ilə əlaqələndirməyə

çalışmışlar. Barxudarov cümlədə vahid inkarlıq əlamətinin kifayət etmədiyini dilin zəifliyi kimi izah edir və onun fikrincə inkar az inkişaf etmiş dillər üçün səciyyəvidir.

“A lot you know about love” cümləsini nəzərdən keçirəndə asanlıqla görmək olar ki, bu cümlə “you do not know anything about love” cümləsinə bərabər olar. Xüsusi intonasiya deyilmiş təsdiq cümlə inkar mənə verirsə, xüsusi intonasiya ilə deyilmiş inkar cümlədə təsdiq kimi işləyə bilər. Məsələn: “Don’t understand him”- cümləsi inkar cümlədir. “Perhaps, you understand him “ kimi də işləyə bilər. İnkarnın bu sintaktik ifadəsi inkardan savayı istehza, rişxənd və s. kimi hissələri də ifadə edə bilər. İnkarlıq sual vasitəsilə də oluna bilər. Məsələn: Sual vasitəsilə verilən inkar cümlə təsdiq cümlə kimi anlaşılır: Who does insult me by telling such a word? = Nobody does insult me by telling such a word- Müasir ingilis dilində inkar bağlayıcıları istər yazıda istərsədə şifahi nitqdə çox işlənilir. Bunlara da neither.... Nor, neither və nor aiddir. For two days and nights he neither ate nor drank. (3 səh, 5-6) Dilçilikdə inkarlığın qeyri-qrammatik yolla yəni implisit ifadəsi də öz aktuallağını saxlamaqdadır. İnkarlığın implisit ifadəsi dedikdə zəngin inkarlıq vasitələri olduğu halda ekspressivliyi daha da artırmaq məqsədi ilə məhdudu dil resurslarından istifadə etmək anlaşılır. İnkar cümlələrdə səthi struktur metodu ilə yanaşılması onların ifadə müxtəlifliyini daha da aydın müşahidə etməyə imkan vermir. Bir çox inkar qarşılığı olmayan təsdiq cümlə və təsdiq qarşılığı olmayan inkar cümlə mövcudluğunu ələ alaraq qeyd etmək lazımdır ki, Avropa dillərinin material əsasında tətbiq olunan bu tədqiqat metodu bütün təsdiq-inkar münasibətlərini əhatə edə bilmir. Buna nida cümlələrini, kommunikativ xarakterli frazeoloji birləşmələri misal göstərmək olar. What sort of a fortress it is! Bütün dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də səthi strukturda hər bir inkarlıq əlaməti ilə reallaşan cümlələrin məzmunu bir çox hallarda it is not true that i dont believe – quruluşlarla ifadə olunur İmplicitliyə dair çox sayda tədqiqatlar aparılsa da bu günkü gündə İmplicitlik termini özü mübahisə doğurur. İnkarlığın implisit ifadəsinə fonetik göstəricilər aiddir. İnkarlığın implisit ifadəsinə fonetik göstəricilərinə intonasiya və məntiqi vurğu aiddir. Onlar vasitəsilə inkarlıqla bərabər ironiya, şübhə, qeyri-mümkünlük, qadağa və s. çox effektiv şəkildə ifadə edilməsi zamanı deyilən çox ekspressiv olur. İnkarlığın implisit yolla ifadəsinin altı yolu qeyd edilir:

1)Emfatik sual

Məsələn: Why should he be angry with his father!

2)Emfatik budaq cümlə

3)İnkarlığın frazeoloji ifadələrlə işlənməsi

4)Rədd, qadağa

5)İnkarlığın müqayisəsi

6)Ritmik suallarda inkarlığın implisit ifadəsində üç əsas nitq hissəsi fəail iştirak edir.

Lazent (gizli) üsullara to avoid, to escape, forget, denial,hate və s. kimi sözlərin işlənməsi aiddir. Məsələn: I forgot to inform my friend I didn’t inform my friend. İnkarlığın implisit ifadəsi frazeoloji ifadələrlə də işləyə bilər.

Under the weather to feel unwell (4 səh, 17-22)

To close, to shut eye to smth to refuse to see or notice smth. Dilçilikdə inkarlığın absolyut, sadə, mürəkkəb və yarımürəkkəb növləri də həmçinin fərqli şəkildə qeyd olunur. Absolyut inkar bütöv bir cümləyə və ya məfhuma (leksik və ya frazeoloji inkar) aid edilir. Sadə inkar ifadə formasından asılı olmayaraq yalnız inkar anlayışını ifadə edir. Sadə inkar ifadə formasından asılı olmayaraq yalnız inkar anlayışını ifadə edir. Mürəkkəb inkar deyərkən zaman(never), şəxs(nobody), və ya əşya(nothing) anlaşılır. Yarıminkar dedikdə isə təsdiq cümləsində inkarın zəif ifadə olunması nəzərdə tutulur. Ümumiyyətlə iinkarlıqla müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik arasında semantik-sintaktik əlaqələri nəzərə almadan inkarlıq semantikasının struktur formasını aşkara çıxarmaq qeyri-mümkündür. Bu münasibətləri geniş tədqiq edən xüsusi araşdırmaların olmaması hal-hazırda da bir çox sualların cavabsız qalmasına səbəb olmuşdur.

Buradan aydın oldu ki, müasir ingilis dilində inkarlıq kateqriyasının ifadə vasitələri eksplisit və implisit olmaqla iki böyük qrupa bölünürlər: İnkarlıq kateqriyasının eksplisit ifadə vasitələri qrammatik yolla, implisit ifadə vasitələri isə qeyri-qrammatik yolla, yəni heç bir qrammatik qaydaya riayət olunmadan həyata keçirilir ki, bu da ən çox canlı danışıqlar və bədii ədəbiyyatda öz əksini tapmışdır.

Частица отрицания в современном английском языке и их лексико семантический анализ

Резюме

Ключевые слова отрицание общие отрицание, грамматические отрицание, лексические отрицание, лексико-грамматические отрицание.

Данная статья направлена на изучение одного из явлений грамматического раздела синтаксиса. Цель этой статьи обзор наиболее распространенных способов выражения отрицания в современном английском языке. Исследование категории отрицания в английском языке представляется актуальным поскольку четкое понимание функции категория отрицания является одной из сложнейших в процессе речевого взаимодействия для изучающих английский язык. В данной работе мы попытались рассмотреть отрицание в качестве семантической грамматической категорий английского языка. Категория отрицания включает в себя историю многих веков одним из способов образования отрицательных предложений в английском языке является выражение сказуемого глаголом в отрицательной форме. Отрицательная частица “not” ставится после вспомогательного или модального глагола. При этом, если в предложении употребляется простая форма вспомогательного глагола или модальный глагол по частица “not” ставится после вспомогательного глагола или модального глагола. Категория отрицания средства выражения отрицания логическая категория отрицания. Подход к изучению отрицания. Так же уделяет не малое внимание морфологическому и лексическому составляющей. Актуальность которой темп заключается в том

отрицание в английском языке требуется постоянного осмысления явление и разви пиш языке. Были изучении примеры из художественных произведений зарубежных авторов.

Particles expressing negation in modern English and their lexical semantic analysis

Key words Semantical the category of negation, general negation, lexical negation.

Negative markers are terms and words with different parts of speech that are used to negate the meaning of an affirmative sentence. In this article is spoken about category of negation and their usage. There are a number of negatives structures in English that can be used to talk about you something false or contradictory . These range from basic negative sentences with two or more subjects. The most common negative construction in English is the negative conjunction of a very using the word “not”. Buy the main verbs can be used negative by placing “not” directly after the auxiliary verb in a conjunction. The attraction of the negative to subject any is an invariant rule for all dialects of English. It appears to respond to the distributive and hypothetical features of indeterminate. Neagtive words, on the other hand are variable rule which distributes the negative righüard in response to factors. It is progressively extended from one dialect to another one. An implicational series negations initiate in new positions as a rule approaches obligatory status. In the semantic contradiction the sentence poses a difficult problem for linguistic analysis. It is also important to place negative parts in right order in sentences. The actuality of this theme is that the negation in modern English in many-sided process which is chancing permanently together with be development of the language. The aim of this article is to review the more widely used means of the expression of negation in modern English.

Ədəbiyyat

- 1.Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası, Bakı 2002
- 2.Nuriyeva S.T Gerund, Bakı, 2011
- 3.Barxudarov Z.S “Грамматика английского языка”, Москва 1973
- 4.R.English grammar in use, 1985

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: f.e.d dos. Hüseynova R.H
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.2.17>

СЕИДОВА НАРГИЗ РАМИЗ ГЫЗЫ
Зав. Кафедрой Иностранных языков,
Доктор филологических наук, доцент
Азербайджанский Университет Языков,
Ул. Рашида Бейбутова, 60
Sevidova.sardarova@gmail.com

НОВАЯ ЛЕКСИКА ЭПОХИ КОРОНАВИРУСНОЙ ПАНДЕМИИ ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Язык, как постоянно развивающийся организм, очень быстро реагирует на социальные события, происходящие в мире. Присутствие слова в языке определяется влиянием экстралингвистических и внутрилингвистических факторов. Слово появляется в связи с определенным событием или социально-политической или экономической ситуацией в обществе.

Эпидемия коронавируса, охватившая весь мир, уже успела отразиться на на всех языках мира. Еще совсем недавно слово «пандемия» и сопутствующие отсутствовали в активном словаре большинства людей, но уже сегодня сложно спорить об их актуальности. Однако не только «старые» слова обретают вторую жизнь в новых условиях: вместе с явлениями появляется и оригинальная лексика для их обозначения.

Целью данной работы является изучение того, как французские средства массовой информации освещали и освещают события, связанные с глобальным кризисом, связанным с пандемией «Корона вирус». Автор статьи рассматривает факты появления новых слов, относящихся к данному кризису, а также анализирует данные, взятые из серии французских журналистских статей, написанных на французском языке и распространяемых в Интернете.

Изучение неологических явлений в языке всегда было задачей актуальной. На первый план выдвигалась экстралингвистическая причина — необходимость обозначать словами или словосочетаниями новые понятия, в большинстве своем обычному человеку неизвестные.

Свои наблюдения и дальнейшие размышления автор основывает на материалах, собранных в текстах современных электронных массмедиа, социальных сетях, интернет-порталах.

Утверждается, что наименования, возникшие или актуализированные в период пандемии коронавирусной инфекции, выступают как социально значимые и информационно насыщенные номинативные единицы, необходимые для ориентации людей, регулирования отношений между ними и адаптации к изменившимся жизненным обстоятельствам.

Ключевые слова: неологизмы, пандемия, лексическая креативность, дискурс-анализ, журналистский дискурс

Введение

Как и любой живой язык, французский язык находится в постоянном развитии, отражающем мутации или изменения на культурном и политическом уровне. Это развитие стало еще более ощутимым во времена пандемии.

Наша задача в этой работе – не установить глоссарий новых терминов, относящиеся к пандемии «коронавируса», а просто изучить некоторые из этих терминов, которые, кажется, часто встречаются во французской письменной прессе. Марокканский. Наша цель выяснить вопрос, используется ли эта же терминология в устной речи.

Санитарный кризис и лексическое обогащение языка

В условиях продолжавшейся определенное время изоляции человечество пытается найти смысл в переживаемом им кризисе, по сути, создавая неологизмы. Для удовлетворения новых потребностей человеческого общения или просто перед лицом изменений в обществе мы должны прибегнуть к изобретению новых слов.

Благодаря средствам массовой информации распространение этих новых слов в наше время происходит быстро. Точно так же, как утверждал Луи Гильбер еще в 1973 г. : « Тот поток речевой продукции, выпускаемой аудиовизуальными средствами, и престиж, которым она пользуется среди говорящих масс, способствуют принятию неологизма больше, чем любые академические решения.» (2, Louis Guilbert, 1973, 28).

Если коронавирус ударил по повседневным привычкам человечества и почти всей экономической деятельности во всех странах мира, то остается сектор, который не затронут этим кризисом: это язык, который, все таки, подвергся обогащению новой лексикой, успевшей появиться даже в словарях.

«Таким образом, мы являемся свидетелями появления лексики, состоящей из набора терминов, некоторые из которых уже существовали, но у которых изменилось лишь значение. Речь идет о семантических неологизмах» (1, Louis Guilbert 1975, 60).

Неологизмы

- **Coronavirus.** Конечно, это слово существует уже довольно давно, но особенно с появлением «COVID-19» его активное распространение осуществилось среди населения в целом. Это слово, состоящее из «**couronne**» и «**virus**» («короны» и из «вируса»). Он был назван так из-за своего рода конверта, похожего на корону, окружающую вирус.

Удивительно, что в начале этого кризиса во многих франкоязычных изданиях использовался термин «**coronavirus chinois**» (Китайский коронавирус). « *Un premier cas de coronavirus chinois détecté à Taiwan* » (MAROC DIPLOMATIQUE, 21 janvier 2020). Что юольше всего бросается в глаза в этой статье, так это название «китайский вирус» Это способ сказать, что это китайская эпидемия или, в худшем случае, азиатская. Читая такого рода статьи, можно было бы поверить,

что «коронавирус» кажется настолько далеким, что мы в безопасности от любой возможной опасности. Самое главное в этот период, когда события еще не переросли в катастрофу, — успокоить общественное мнение и отказаться от любых разговоров о возможных рисках.

- **Confinement/déconfinement.** Слово «confinement» которое уже существует в языке означает «комплекс мер предосторожности, принимаемых для предотвращения распространения радиоактивных продуктов в окружающей среде ядерной установки...» (Словарь Ларусса). По словам Жана Прюво, «**Confinement**» (ограничение), происходящее от латинского «**Confins**» (государственные границы), дало таким образом французскому языку термин, означающий ограничение территории больного. Это слово в эти кризисные времена породило поэтому другой неологизм, производное слово «**deconfinement**» с префиксом «**de**», означающее отмены данных ограничений.

- **Distanciation sociale** (Социальная дистанция). Хотя он существует уже много лет, но в словарях это выражение обозначало дистанцию между бедными и богатыми. Как указывает Ж. Пруво (LE Figaro от 5 апреля 2020 г.), «Было бы лучше сейчас говорить о «физической дистанции». Эта фраза означает держаться подальше, скажем на расстоянии хотя бы одного метра с люди, которых мы встречаем. Чем больше мы уважаем эту дистанцию, тем больше у нас возможностей защитить себя и других.»

Это выражение можно встретить очень часто во французской прессе.

« *Le golf ou la distanciation sociale sans se forcer*» (LE FIGARO, 15 mars 2020).

« *Afin de mener à bien les épreuves de Baccalauréat dans le respect des distanciations sociales, les examens seront organisés...*» (LE FIGARO, 15 mars 2020).

Но во Франции это выражение чуть позже будет время от времени вытесняться выражением «*distanciation physique*» (физическое дистанцирование).

-**Les gestes barriers** (меры предосторожности или защитные меры). Это выражение также появилось после глобального кризиса в области здравоохранения. Это выражение относится к мерам, которые необходимо принять во избежание прямого контакта с вирусом (регулярное мытье рук, приветствие без рукопожатия, ношение маски и т. д.). В последнее время некоторые французские газеты рассматривают трудности, с которыми сталкивается население в целом при выполнении инструкций такого типа.

« *Les élèves ont repris le chemin de leur établissement avec le masque. En classe, quand ils sont 35 dans la même pièce, pas simple de mettre en œuvre les gestes barrières...*» (4, OUEST-FRANCE, 8- 9- 2020).

-**Le masque** (маска). Этот термин, который означал «предмет, скрывающий лицо во время костюмированных вечеринок», в настоящее время обозначает объект, используемый для защиты респираторных путей. Во французской письменной прессе этот неологизм используется примерно в трех разных случаях. В первом случае он может служить для напоминания об обязательности (или необязательности) ношения маски: « *L'obligation de port du masque à Paris vient d'être étendue à de nouveaux quartiers...*» (LE FIGARO, 14 août 2020). Во-вторых,

оно может иметь функцию проявления отношения правительства к борьбе с пандемией (помните, что президент Франции изначально был против ношения маски). В данном случае старые выражения, включающие слово «le masque» используются, как и в случае с хорошо известным выражением «*bas les masques*» (долой маски), которое датируется XVII веком (временем, когда «маска», особенно в театре, была синонимом «обмана») и которое означает «проявить свое вероломство или заявить о своей лживости...».

Вот явный пример данного понятия: «*Y a pas d'argent magique ? » Bas les masques! L'appel de professionnels de la santé*». Этот заголовок взят из статьи, опубликованной в журнале «LE MOUVEMENT INFO» от 5 мая 2020 г., и представляет собой призыв в пользу медицинского персонала, который был наиболее подвержен опасности в этот период кризиса. Это крик бедствия, изданный медицинским персоналом с целью «долой маски», это лозунг, раскрывающий лицемерие французского правительства и неспособность управления во время кризисных ситуаций. Таким образом, по мнению медицинского работника, цель состоит в том, чтобы осудить «ложь» и «цинизм» правительства...

«Долой маски» — это выражение, которое часто используется (в «LIBÉRATION») в другой статье для защиты труда профессиональных швей, от которых требовали шить санитарные маски на добровольной основе. Статья в форме интервью, заголовок которой: «*Bas les masques*» des couturières professionnelles ne veulent plus travailler gratuitement »(LIBÉRATION, 1 er mai 2020), («Долой маски!» профессиональные швеи больше не хотят работать бесплатно»), следовательно, также содержит вышеуказанное выражение.

И, наконец, в-третьих, рассматриваемое выражение может по существу служить для объяснения или передачи слов специалистов или ученых, которые пытаются представить точные и объективные объяснения (хотя иногда и противоречивые, поскольку в отношении этой пандемии еще предстоит разрешить много загадок) по защите с помощью масок... Так обстоит дело в следующих примерах, отмеченных в газете LE MONDE: «*Les masques en tissu peuvent-ils provoquer des allergies, comme l'affirme une publication virale?*» (LE MONDE, 10 août 2020). «*Trois idées fausses sur les masques et la lutte contre la pandémie de Covid-19*» (4, LE MONDE, 17 juillet 2020).

-Deuxième vague (вторая волна). Это выражение, употребляемое во французских газетах, в некотором роде является синонимом «восстановление после пандемии». Хотя, на медицинском языке, касающемся пандемии «вторая волна» используется, чтобы говорить о возможности второго распространения вируса. Также можно отметить частое употребление вопросительных оборотов при употреблении этого неологизма: «*Les hôpitaux seront-ils prêts en cas de seconde vague? L'interrogation légitime ne cesse d'être posée ces derniers jours face à la multiplication des départements placés en zone rouge...* (5, LE FIGARO, 2 Aout 2020).

А в некоторых марокканских газетах этот неологизм, похоже, не имеет того же значения, о чем свидетельствуют следующие фрагменты: «*Covid19: en pleine 2ème vague, le gouvernement appelle à la prévention! Le Maroc connaît dès la*

fin de l'Aid El Adha une deuxième vague de propagation de la pandémie. Depuis deux semaines, le pays a enregistré quasiment une moyenne de 1000 cas par jour... (L'OPINION, 19 Août 2020).

-Cluster. Это термин, заимствованный из английского языка и первоначально обозначающий «кластер». Обычно его используют в экономической среде для обозначения группы компаний одного сектора. В настоящее время, а также в случае с пандемией, его значение расширилось и оно стало означать место, где загрязнение чрезвычайно сконцентрировано...

Un cluster, selon Santé publique France, est un « foyer de transmission ou épisode de cas groupés », défini par « la survenue d'au moins trois cas confirmés ou probables, dans une période de sept jours, et qui appartiennent à une même communauté ou ont participé à un même rassemblement de personnes, qu'ils se connaissent ou non. Depuis le 11 mai, ces clusters sont repérés (6, LIBÉRATION 6 juin 2020).

Le risque de trouver des clusters est encore important. Le virus continue de circuler, mais il le fait à petite vitesse (6, L'ÉCONOMISTE, 9 juin 2020).

Этот тип неологизма, рассматриваемый как англицизм, вызывает отрицательную реакцию некоторых лингвистов. Бернар Серкиглини, который считает, что французы должны проводить кампанию против англицизмов, потому что «наша повседневная жизнь перевернута с ног на голову из-за кризиса Covid19. Это напоминает нам о вечном споре между лингвистами, выступающими ЗА и ПРОТИВ этих заимствований, не осознавая тот факт, что все великие языки произошли из смешения двух или более языков.» (3, Burny, 1966, 104).

Выводы и заключение

В заключение хотелось бы отметить два факта.

Во-первых, в словарный запас французского языка быстро вошли новые термины, связанные с кризисом коронавируса, потому что, как справедливо отмечает Жан Прюво: «слова рождаются таинственным образом, и мы не знаем их точного происхождения. Мы полагаем, что язык родился из произнесенных криков, которым мы придали смысл и значение...»

Поэтому слова впервые появляются в новой форме, либо принимая новое значение, которое добавляется к другому, уже существующему (приводя к возникновению многозначных терминов), либо опять-таки путем заимствования из иностранных языков (особенно английского), который в наше время является доминирующим международным языком, обмениваются, обогащаются и иногда даже порождают производные выражения.

Во-вторых, хотя новые термины, касающиеся пандемии, нам кажутся общеупотребляемыми во всей франкоязычной прессе различных государств, но все же медиа лексика различных стран существенно отличается друг от друга.

Используемая литература

1. GUILBERT, Louis ,1975, «La créativité lexicale» , Paris, Larousse collection langues et langage.
2. GUILBERT, Louis, 1973, «Théorie du néologisme». In Cahiers de l'Association internationale des études françaises , n°25. pp. 9-29.
3. BURNY Pierre ,1966, « Les langues internationales», 2ème éd, que sais-je/ n°968, Paris, PUF
4. « Confinement, Covid, cluster, coronavirus, distanciation, quatorzaine... Comment naissent les nouveaux mots ? » [en ligne]. Disponible sur:
<https://www.franceinter.fr/culture/confinement-covid-cluster-coronavirus-distanciation-quatorzaine-comment-naissent-les-nouveaux-mots>
5. «La langue française à l'heure du coronavirus » [en ligne]. Disponible sur:
<https://mediateur.radiofrance.fr/actualites/21-le-vocabulaire-autour-du-coronavirus/>
6. « Distanciation sociale »: de quoi parle-t-on?» [en ligne]. Disponible sur:
<https://www.lefigaro.fr/langue-francaise/actu-des-mots/distanciation-sociale-de-quoi-parle-t-on-20200405>

N.SEYIDOVA

**NEW VOCABULARY DURING THE CORONAVIRUS
PANDEMIC IN FRENCH
SUMMARY**

Language, as a constantly developing organism, reacts very quickly to social events occurring in the world. The presence of a word in a language is determined by the influence of extralinguistic and intralinguistic factors.

The word appears in connection with a certain event or socio-political or economic situation in society.

The coronavirus epidemic, which has swept the whole world, has already affected all languages of the world. Just recently, the word “pandemic” and related ones were absent from the active vocabulary of most people, but today it is difficult to argue about their relevance. However, not only “old” words find a second life in new conditions: along with the phenomena, original vocabulary appears to denote them.

The purpose of this work is to study how the French media covered and are covering events related to the global crisis associated with the Corona virus pandemic. The author of the article examines the emergence of new words related to this crisis, and also analyzes data taken from a series of French journalistic articles written in French and distributed on the Internet.

The study of non-logical phenomena in language has always been a topical task. An extralinguistic reason came to the fore - the need to denote new concepts, mostly unknown to the average person, with words or phrases.

The author bases his observations and further thoughts on materials collected in the texts of modern electronic mass media, social networks, and Internet portals.

It is argued that names that arose or were updated during the coronavirus pandemic act as socially significant and information-rich nominative units necessary for orienting people, regulating relationships between them and adapting to changed life circumstances.

Key words: neologisms, pandemic, lexical creativity, discourse analysis, journalistic discourse.

N.SEYIDOVA

**FRANSIZ DILINDƏ KORONAVIRUS PANDEMIYASI DÖVRÜNDƏ
YENİ LEKSIKA
XÜLASƏ**

Daim inkişafda olan dil bəşəriyyətdə baş verən sosial hadisələrə daha tez reaksiya verir. Dildə sözün varlığı ekstralinqvistik və intralinqvistik amillərin təsiri ilə müəyyən edilir. Söz müəyyən bir hadisə və ya cəmiyyətin sosial-siyasi və ya iqtisadi vəziyyəti ilə bağlı olaraq meydana çıxır

Bütün dünyanı bürüyən koronavirus epidemiyası artıq dünyanın bütün dillərinə təsir edib. Vaxt var idi "pandemiya" sözü və ona oxşar sözlər əksər insanların aktiv lüğətində yox idi, lakin bu gün onların aktuallığı barədə mübahisə etmək çətindir.

Bu məqalənin məqsədi Fransa mediasının Corona virus pandemiyası və bu global böhranla bağlı hadisələri necə işıqlandırdığını öyrənməkdir. Məqalə müəllifi bu böhranla bağlı yeni sözlərin meydana çıxmasını araşdırır, həmçinin internet resurslarında fransız dilində yayılan bir sıra fransız jurnalist məqalələrindən götürülmüş məlumatları təhlil edir.

Neologizmlərlə bağlı tədqiqatlar hər zaman aktual məsələlərdən biri olmuşdur. Və hər zaman ekstralinqvistik səbəb ön plana çıxırdı.

Məqalənin müəllifi öz müşahidələrini, fikirlərini və nəticələrini müasir elektron kütləvi informasiya vasitələrinin, sosial şəbəkələrin, internet portallarının mətnlərində toplanmış materiallar əsasında qurur.

Koronavirus pandemiyası zamanı yaranan və ya yenilənən adların insanları istiqamətləndirmək, onlar arasındakı münasibətləri tənzimləmək və dəyişmiş həyat şəraitinə uyğunlaşmaq üçün zəruri olan sosial əhəmiyyətli və informasiya ilə zəngin nominativ vahidlər kimi çıxış etdiyi iddia edilir.

Açar sözlər: neologizmlər, pandemiya, leksik yaradıcılıq, diskurs təhlili, publisistik diskurs.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: Professor Gülnarə Sadıxova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.2.24>

GÜLNARƏ ŞAMƏDDİN QIZI NƏSİBOVA
Gəncə Dövlət Universiteti, baş müəllim
Azərbaycan dili kafedrasının dissertantı
kema.isa@inbox.ru

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ MÜXTƏLİF ANLAYIŞLI SİNONİMLƏR

Giriş

Sinonimlərin formalaşdığı ilkin mərhələdə informasiyaların ifadəsi üçün dilin öz daxili mənbələri əsas yer tutmuşdur. Odur ki, ilkin mərhələdə formalaşmış bütün sinonim potensialı dilin özünəməxsus ifadə imkanlarına əsaslanır.

Omonimlər kimi sinonimlik də şəkilçisizlik mərhələsinin məhsulu kimi ayrı-ayrı dillərdə universal xarakter daşımışdır. Odur ki, hər hansı bir dildə sinonimlərin formalaşması ilə bağlı irəli sürülən fikir və mülahizələrin müqayisə üçün nəzərə alınmasına təqdirəlayiq bir iş kimi yanaşılması mümkündür. Məsələn, rus dilində sinonimlərin mövqeyi barədəki məlumatda deyilir ki, sinonimlər eyni nitq hissəsinə aid olan, məna tam və ya qismən uyğun olan sözlərdir. Sinonimlər nitqin ifadəliliyinə xidmət edərək onu təkrarlılıqdan uzaqlaşdıran vasitələrdən ibarətdir. Sinonimlər dilin leksik, frazeoloji, morfoloji və sintaktik vahidləri tərkibində mövcuddur. Rus dili sinonimləri semantik, üslubi və semantik-üslubi xarakterinə görə təsnif edilir. Dildə sinonimlərin yaranması daimi bir prosesdir və dilin daimi təsir göstərən qanunauyğunluqlarına əsaslanır. Sinonimlərin yaranması yollarından biri dialektlərin çarpazlaşmasının və qovuşmasının nəticəsidir. Dialektlərin qovuşması dilin sabitliyinin bünövrəsini təşkil edir. *“Dialekt və şivələrdə formalaşan sinonimlər dilin sabitləşmə mərhələsində ümumiləşib özünəməxsus sıra, tandem və taksonomiya yaradır. Sinonimlərin yaranmasının digər bir yolu sözün danışıq dilindən yazılı dilə keçib ümumdil vahidləri səviyyəsində işlənməsindən ibarətdir. Sinonimlərin törəməsinin başqa bir üsulu istehsalla, insanların məişət həyatı, sosial təbəqələşmə ilə, insanların bir-biri arasında yaranan əlaqə və münasibətlər əsasında formalaşır”* [13].

Bu məlumatda sinonimlərin baş verməsinin ən ümumi problemləri qeyd olunur, insanların hadisə və münasibətlərə fərdi, fərqləndirici baxışları nəzərə alınır, lakin sinonimlərin daxili məzmununa aid olan və məna çalarlığı kimi baş verən nisbilikləri barədə fikir və münasibət bildirilmir. Başqa bir mənbədə sinonimlərin formalaşmasının aşağıdakı yollarla baş verməsi göstərilir:

- 1) bir sözün leksik mənasının bir neçə çalarlığa parçalanması üzrə;
- 2) bir sözün mənasının ayrılaraq bir-biri ilə əlaqəsinin itirilməsi və omonimlərin baş verməsi, sonra isə onların sinonim cərgələrinin yaranması ilə;
- 3) başqa dillərdən alınmalar hesabına;
- 4) sözyaratma prosesinin təsiri ilə;
- 5) sözlərə əlavə olunan prefikslərin iştirakı ilə (низкий-невысокий-аşağı-yuxarı olmayan) [12; 147].

Məqalədə araşdırılan *kəsmək*, *qırmaq* anlayışı bildirən sinonimlər:

Azərbaycan dilində *kəsmək*, *qırmaq* mənasında monosillabik tərkibli bir qrup sinonimlər formalaşmışdır. Bunların bir qismi müstəqil mənasını mühafizə etsə də, digər qisminin müstəqil mənası monosillabik tərkibdə saxlanmır. Əlbəttə, iddia etmək olmaz ki, hər iki sinonim tərkib eyni vaxtda formalaşmışdır. Həmçinin onu da demək mümkün deyildir ki, özünün kök müstəqilliyini saxlaya bilməyən monosillabik sinonimlər daha əvvəl formalaşdığı üçün zaman keçdikcə müstəqil mənadan uzaqlaşmışdır. Müstəqilliyi mühafizə edilənlər isə sonrakı dövün məhsulu olduğuna görə sabit şəkildə qalır. Bu bərdə qəti hökm vermək özünü doğrultmaya da bilər. Bu mənada ki, özünün müstəqilliyini saxlayan variantların da ən ilkin mərhələdəki struktur tərkibini bilmək üçün yazılı nümunələr yoxdur. Ancaq məntiq üzrə hesab etmək olar ki, müstəqil mənası mühafizə olunan monosillabik sinonimlər heca tərkibinə görə əvvəlki dövrlərin strukturunu özündə əks etdirə bilər. Ancaq bu struktur tərkibin fonetik cildinin ən ilkin mərhələyə uyğun olub-olmamasını dəqiqləşdirmək imkan xaricindədir. Mümkündür ki, sözün ən ilkin dövrdəki fonetik qabığı ilə müasir dövrdəki fonetik quruluşda tam eyni olmasın. Ancaq söz tərkibinin monosillabik quruluşu hər halda ilkin dövrə aid strukturu özündə saxlayır. Məna müstəqilliyini saxlamayan monosillablara gəlincə həmin variantlar məhz şəkilçilik mərhələsində özlərinin daxili mənalarını şəkilçili strukturda əks etdirdiyindən ayrılıqda onların mənalarını müəyyən etmək çətinləşir. Müstəqil şəkildə özlərinin ilkin mənasını saxlayan əsli sinonimlərə dair aşağıdakı nümunələri göstərmək olar: *kəs*, *böl*, *biç*, *dəl*, *deş*, *eş*, *yar*, *cır*, *qır*, *yon*. Bu sözlərə hətta sözdüzəldici şəkilçilər də sərbəst şəkildə qoşula bilər: *kəs-kəsik*, *böl-bölük*, *biç-biçin*, *dəl-dəlik*, *deş-deşik*, *eş-eşələnək*, *yar-yarıq*, *cır-cırıq*, *qır-qırığı*, *yon-yonqar*.

Müstəqil monosillabik kök kimi öz mənasını saxlaya bilməyən sinonimlərə dair isə aşağıdakı nümunələri göstərmək olar: *kər-*, *or-*, *biç-*, *qıy-*, *qay-*, *dil-*, *al-*, *ül*, *doğ-*, *bal-*, *çər-*, *çir-*, *par-*, *qıl-*, *xır-*, *xın-*, *xış*.

Bu sözlərin məna müstəqilliyini onların müvafiq derivatlarında özünü göstərir. Müstəqil mənası ayrılıqda mühafizə olunmayan sinonimlərin hər biri kəsməyin, qırmanın nisbi fərqlərini müəyyən çalarlıqlarla bildirir. Məsələn, *kər-* kökü kəsməyin xırda hissələrə *ayırmaq*, *yonmaq* anlayışını bildirir ki, bu məna həmin kökdən törəmiş *kərki* (yonucu alət), *kərtmək* (kiçik ölçüdə kəsmək). *Kər-* kökündən düzəlmiş *kərt*, *kərtük* sözləri qədim türk lüğətində də *yonqar* mənasında qeydə alınmışdır: “*Ol yıyaç kertti*” (O ağacı yonqarladı) [9, s.321], *kertük* [9, s.321].

Kər- kökündən *biçin* aləti kimi *kərənti* sözü də düzəlib. *Or-* kökü kəsməyin *biçin*, *biçmək* kimi nisbi anlayışını bildirir. Bu kökün üzərində *biçin* aləti kimi *oraq* sözü düzəlmişdir. *Or-* kökü müstəqil vahid kimi kəsmək, *biçmək* mənasında qədim türk lüğətində də qeydə alınmışdır: “*Ol ot ordı*” (O ot biçdi) [9, s.393].

Biç- kökü kəsmək mənasında müstəqil vahid kimi qədim türk lüğətində də qeydə alınmışdır: “*Çeçək yaşlıq ersə biçər men ulı*” (Çiçək zərərli olsa onu kökündən biçərəm) [9, s. 105]. *Biç-* kökündən kəsici alət kimi düzələn *biçaq* sözü də qədim türk lüğətində qeydə alınmışdır: “*Bedik bir bıçağıq eligdə tutar*” (Böyük bir bıçağı əlində tutar) [9, s. 105].

Qıy- kökü müstəqil olaraq ilkin mənasını mühafizə etmir. Ancaq həmin kökün müvafiq *qıyıq*, *qıyılmaq* derivatlarında onun çəpəki kəsilmək mənası bildirməsi bildirilir. *Qıy-* kökünün çəpəki kəsilmək mənası qədim türk lüğətində də qeydə alınmışdır: “*Qıy*” -çəpəki kəsmək [9, s. 468]. *Qıy* kökündən düzəlmiş *əyri*, *çəpəki* sözü də qədim türk lüğətində qeydə alınmışdır: “*Qıyıq*” (əyri, çəpəki) [9, s. 469]. Əyri, çəpəki kəsmək mənasında *qıyış* [9, s. 469] sözü də qeydə alınmışdır. Azərbaycan dilindəki *qıyılma*, *qıya baxmaq*, *qıyıqgöz* kimi sözlərin ümumi mənasında da çəpəkilik anlayışı müşahidə edilir.

Dil- kökü omonim xarakterli söz kimi uzununa kəsilmiş mənasında *dilim*, *dilik* kimi sözlərin tərkibində də işlənir. *Dil-* kökünün *til-* variantı və onun tilim kimi formalaşmış derivatı da qədim türk lüğətində uzununa kəsik mənasında qeydə alınmışdır: “*Til- uzununa kəsilmək: er yarındaq tildi*” (Kişi qayıışı uzununa kəsdi) [9, s. 593]; “*Tilim-kəsik, tikə: bir tilim et*” (Bir dilim et) [9, s. 594].

Dil- kökünün rus dilindəki *del-* adekvatı əsasında *делёж* (bölgü, bölüşdürmə), *деление* (bölmə, ayırma), *делимье* (bölünən), *делить* (bölmək, ayırmaq), *делиться* (bölünmək, ayrılmaq) [6, s.290], *выделить* (ayrılmaq), *выделение* (ayırma) [6, s.200], *надел* (bölüb vermə), *наделить* (bölüb pay vermək) [7, c.2, s.126], *отдельно* (ayrıca) [7, c.2, s.336], *передел* (yenidən bölmə) [7, c.2, s.412], *предел* (sərhəd, hüdud) [7, c.2, s.594], *раздел* (bölmə) [8, c.3, s.20], ərəb dilində *dəl-* adekvatından dəllək [2, s.142], ingilis dilində *del-* adekvatından *delimit* (sərhəd bölgüsü), *delta* (qurunun su ilə bölünmüş hissəsi), *delve* (qazılmaq, deşilmək) [11, s.114-115].

Dil- kökü kimi *al-* kökü də omonim xarakterlidir. *Al-* kökünün kəsmək mənası əşyanı iti kəsici alətlə üzdüzmək çalarlığında bildirilir. Həmin məna kəsici alət kimi işlənən *almaz* sözündə, həmçinin, *ağacın*, *taxtanın üzünü aldırmaq*, *kəsici alətə əlini andırmaq* kimi ifadə vasitələrində anlaşılır.

Al- kökünün kəsmək mənası qədim türk lüğətində *qılıncla kəsib almaq* (fəth etmək) çalarlığında ifadə olunur: “*Qılıç birlə aldı kör el alğuçı*” (Ölkəni qılınclı ilə fəth edib aldı) [9, s.35]. *Al-* kökü həmçinin omonim kimi *parça-parça*, *iri parçalarla kəsmək* mənasında da işlənmişdir. *Al-* kökünün bu mənası Azərbaycan dialektlərindəki *alışma* sözündə də saxlanılır: “*Alışma (Qazax, Tovuz, Şəmkir): bir neçə adamın şərikli qoyun və ya mal kəsməsi: Səlimin danasını kəsib alışma elədix*” [1, s. 33-34].

Ül- kökü xırda tikələrə bölmək, narın-narın kəsmək, çalarlığını bildirir. *Ül-* kökü *ülgüc* sözünün, eləcə də xırda tikələrə bölmək mənasında *ülüş* sözünün tərkibində işlənir. *Ül-* kökündən düzəlmiş və xırda, narın kəsmək mənasında işlənmiş sözlərə qədim mənbələrdə və dialektlərdə rast gəlmək olur: Məsələn, qədim türk lüğətində *ül-* kökündən düzəlib *kəsmək* üçün ölçü mənasını bildirən *ülgü* sözü, həmçinin xırda pay, hissə mənasındakı *ülüg* sözü qeydə alınmışdır: “*Ülgüsün teji sanaşalı bolmaşay*” (Onun ölçü-biçisini bilmək mümkün deyildir) [9, s. 662]; “*Alqu kentü ülügi erkligol*” (Bütün hakimyyəti özünün pay bölgüsü etdi) [9, s.662].

Ül – kökündən törəmiş *ülüş* sözü kiçik hissələrə bölmək mənasında “Kitabi-Dədə Qorqud”un mətnində də işlənmişdir: “*Kafər dəxi düşübən bir yerdə aqça*

ülüşməkdəydi” [5, s.179]. *Ülüş* sözü *ülüş* və *ürüş* variantında Azərbaycan dialektlərində də işlədilir: “*Qonşumuz bizə bir ülüş halva verdi*” (Sabirabad); “*Yanı o xərtənə ölü öldüx kun, bir ürüş halvanı da yeə bilmədix*” (Ağdaş) [1, s.399].

Doğ- kökünün kəsmək mənası *tikə-tikə qırmaq, kəsim-kəsim* etmək çalarlığı bildirir. Bu kökdən həmin mənada *doğramaq, doğram-doğram* etmək kimi sözlər formalaşmışdır.

Kəsmək anlayışı üzrə formalaşmış *bal-* kökü də özünün mənasına görə omonim xarakterlidir. *Bal-* kökünün *kəsmək* mənası *balta* sözündə konkretləşir. Qədim türk lüğətində *balta* mənasındakı *baldu* sözü işlənmişdir [9, s. 86]. *Bal-* kökünün kəsmək mənasındakı kiçiklik anlayışı, həmçinin *bala, balaca* sözlərində də müşahidə olunur.

Çər- kökünün kəsmək anlayışı iti kəsici alətin ucu ilə azacıq kəsmək mənası bildirir. Bu anlayış *yararı çərtmək, bıçağın ucu ilə çərtmək* kimi ifadələrdə müşahidə edilir. Qədim türk lüğətində *çərtmək* sözü kəsmək anlayışı üzrə qırmaq, sındırmaq mənasında işlənmişdir: “*Ol yarmak üçün çerti*” (*O pulun kənarını sındırdı, qırdı*) [9, s.155].

Çir- kökünün ilkin mənası xırdaca kəsməklə, deşməklə bağlı çalarlıq üzrə *çirtmək, çirtilmək, yaranın gözünü çiftmək* kimi söz və ifadələrdə anlaşılır. *Çir-* kökü qədim türk lüğətində *deşilmiş, cırhacır cırılmaq* mənasında qeydə alınmışdır: “*Anıy tonın çir yıratdı (O onun paltarını cırhacırla cırdı)*” [9, s.162].

Par- kökü kəsmək mənasını hissə-hissə bölmək çalarlığı üzrə ifadə edir. *Par-* kökünün bu mənası *parça, parçalamaq, parça-parça* etmək kimi sözlərdə ifadə olunur.

Qıl- kökünün kəsmək anlayışı qılınc, *xır-* kökünün kəsmək anlayışı *xırda, xırdalanmaq, xın-* kökünün kəsmək anlayışı *xıncım, xıncım-xıncım* etmək, *xış-* kökünün kəsmək mənası *xışdamaq* kimi derivatlarda ifadə olunur.

İlkin monosillabik sinonimlər şəkilçisizlik mərhələsinin məhsulu olduğu üçün onlar həm də universal xarakter daşıyır. Ona görə də həmin köklərin müəyyən qisminin genetik oxşarlığını qohum olmayan dillərdə də aşkar etmək mümkündür. Məsələn, Azərbaycan dilindəki *kəs-* kökü əsasında *kəsik, kəsinti, kəsilmək, kəsici* və s. kimi derivatlar formalaşmışdır. *Kəs* – kökünün *qıs-* variantı əsasında isə *qısa, qısıq, qısılmaq, küs-* variantından məcazi mənada *küsmək, küskün, küsülü* kimi sözlər düzəlir.

Kəs- kökünün *kos-* variantı üzrə rus dilində *коса* (dəryaz, kərənti), *косарь* (dəhrə, qiyməkeş), *косвенный* (çəp, çəpəki), *косилка* (otçalan maşın), *косина* (çəplik), *косить* (kəsmək, biçmək, ot çalmaq), *косо* (çəp, çəpəki, qıyqac), *косой* (əyri, çəp), *косяк* (əyri, çərinə kəsilmiş) [6, s.575-578], *вкось* (çərinə, qıyqacı), *вкоситься* (biçə-biçə getmək) [6, s.146], *закосить* (biçmək, çalmaq, biçməyə başlamaq, çalmağa başlamaq) [6, s.386], *искоса* (çəp-çəp, çəpəki), *искосить* (çəpləşdirmək) [6, s.487], *наискось* (çərinə, çərki) [7, c.2, s.136]; *перекос* (əyrilik, çəplik), *перекосить* (hamısını biçmək) [7, c.2, s.421], *прокос* (biçilmiş ot zolağı), *прокосить* (kərənti ilə biçmək, çalmaq) [7, c.2, s.667], *скос* (biçin, ot biçini),

ккочумь (biçmək, çalmaq), *ккочон* (çətinə kəsilmiş paz) [8, c.3, s.183], *укоц* (çalınmış ot), *укоцумь* (hamısını biçmək) [8, c.3, s.384].

Ərəb dilində *kəs-* kökünün *qəs-* adekvatı üzrə *qəsim* (bölən, bölüşdürən, paylayan), *qəssam* (bölən, kəsən) [2, s.385], *qis-*adekvatından *qisas* (intiqam) [2, s.392], *qas-* adekvatından *qasil* (iti, kəskin), *qasim* (bölən, bölücü, bölüşdürən) [2, s.367], *qasir* (qısa, gödək) [2, s.362] kimi derivatlar formalaşmışdır.

İngilis dilində *kəs-* kökünün *gash* adekvatı kimi formalaşmış variantı dərin yara, kəsmək, dərin yara törətmək [4, s.207], *gus-*adekvatından *gusty* (kəskin, ani) [4, s.221], *cas-* adekvatından *costrate* (kəsilmiş, axtalanmış) [4, s.78], *cus-* adekvatından *cuspidal* (itilənmiş, itiləmiş) [4, s.119] kimi derivatlar formalaşmışdır.

Yanmaq, istilik anlayışı bildirən sinonimlər:

Yanmaq anlayışı ilə bağlı olan monosillabik sinonimlərin də bir qismi mənə müstəqilliyini saxladığı halda bəziləri mənə müstəqilliyini mühafizə edə bilmir. Mənə müstəqilliyini saxlayanlara dair aşağıdakı nümunələri göstərmək olar:

yan, köz, qız. Bu köklərin təməlinə aşağıdakı kimi müstəqil sözlər formalaşır: *yan-yanıq, yandır, yanacaq; köz-közərmək, közləmə; qız-qızartı, qızartı, qızdır, qızğın, qızışmaq*. Mənə müstəqilliyini saxlamayan monosillablara dair isə aşağıdakıları misal göstərmək olar: *al-, yax -, tüt-, lov -, lop-, göy-, köv-, qal-*.

Mənə müstəqilliyini saxlayan bu monosillabların ilkin daxili mənası onların şəkilçi qoşulmuş aşağıdakı variantlarında aydınlaşır:

Al- kökünün yanmaq anlayışını alovlanmaq derivatında ifadə olunan alışıb yanmaq çalarlığında bildirir. *Yax-* kökü yanmağın məcazlaşmış anlayışını ifadə edir və *yanıb-yaxılmaq* ifadəsində yanıb qurumaq çalarlığını bildirir. *Tüt-* kökü yanmağın tüstülənmək mənasını bildirir. Bu mənə *tütün* sözündə, həmçinin, *tütünü tütmək* ifadəsində əks olunur. *Tüt-* kökü qədim türk lüğətində tüstülənib yanmaq mənasında qeydə alınmışdır: *tüt* (tüstülənmək, tüstü buraxmaq) [9, s.637]. Lüğətdə *tütün* sözünün *tüstü* mənası bildirməsi də qeydə alınmışdır [99, s.637]. *Tüt-* kökünün *tut* variantı klassik ədəbiyyatda *tutuşmaq* sözü tərkibində işlənərək tüstülənib yanmaq mənasını bildirir:

“Tutuşdu qəm oduna ol şad gördüyün könlüm

Müqəyyəd oldu ol azad gördüyün könlüm” [3, c.I, s.231]

Lov – tərkibi yanmaq mənasındakı *al-* kökü ilə birlikdə işlənərək əslində *yanmaq* mənasında *alov* (allov) şəklində işlənir. *Lop-* kökünün yanmaq mənası *lopa* derivatında *alova* bürünüb yanmaq çalarlığını bildirir. *Göy-* tərkibi özünün müstəqil mənasını məhdudlaşdırmış olsa da, qədim türk lüğətində kövrəlib yanmaq mənasında qeydə alınmışdır: *“Yaş ot köyməs”* (Yaş ot yanmaz). Lüğətdə, həmçinin, *köy-* kökündən düzəlib yanmaq mənası bildirən *köytür* (Er otu köytürdi- Adam otu yandırdı), *köyür* (köytürdi arut ot- o quru otu yandırdı) sözləri də qeydə alınmışdır [10, s.332]. *Göymək* sözü qovrulub yanmaq mənasında klassik dildə də işlənmişdir:

“Çirağ göydiricək atəşi-nihanımdan

Fitləsin qılıram ləğzi-üstüxanımdan” [3, c.I, s.244]

“Bərqi-ahindən Füzulinin göyərdi bixəbər

Dünlər əfqanimə bidar olmasa həmayəsi” [3, c.I, s.325]

Kov- kökündən *kövrəlmək* sözü düzəlmişdir ki, bu da quruyub yanmaq mənasını bildirir. *Qal-* kökü omonim variant kimi ocaq qalamaq, tonqal qalamaq ifadələrində, o cümlədən yanmaq anlayışı ilə bağlı olan *manqal*, *tonqal* sözlərinin tərkibində işlənir. *Kəsmək* anlayışlı sözlər kimi yanmaq anlayışlı monosillabik köklərdə universal xarakterə malikdir. Məsələn, *qalamaq* sözünün *qal-* tərkibinə məxsus *yanmaq*, *qızdırmaq* mənaları rus dilindəki *kal-* adekvatında müşahidə olunur. Rus dilində *kal-* kökünün istiliklə, yanmaqla, qızartı ilə bağlı mənası *каление* (kəzərtmə, qızartma, kəzərdilmə, qızardılma), *каленный* (kəzərdilmiş, qızardılmış), *калить* (qızartmaq, kəzərtmək, qızdırmaq), *калиться* (qızardılmaq, qızdırmaq, kəzərmək) [6, s.506-507], *выкалить* (qızartmaq, kəzərmək), *выполиться* (qızarmaq, kəzərmək) [6, s.204], *накал* (kəzərtmə, kəzərmə), *накалить* (kəzərtmək, qızartmaq), *накалиться* (qızardılmaq, kəzərdilmək) [7, c.2, s.137], *обкалить* (kəzərtmək), *обколка* (kəzərtmə) [7, c.2, s.248], *перекал* (həddindən artıq kəzərtmə) [7, c.2, s.417], *прокаленный* (kəzərdilmiş, qızardılmış), *прокалить* (kəzərtmək, qızartmaq) [7, c.2, s.664].

Kal- kökü latınmənsəli *kalori* (isti, istilik, yanmaq), *kaloriya* (istilik, qızmar), *kalori metr* (istilikölçən, qızmarlığı ölçən), fransız dilindəki *kalorifer* (istilik mənbəyi) [12, s.213], ingilis dilindəki *cal* (kalori, istilik), *colcar* (yanma peçisi), *calefactor* (qızdırıcı), *caloric* (istilik), *caloricity* (istilikverici qurğu), *calorie* (istilik) [11, s.60-61]. Ərəbmənsəli *qal* (metali qızdırıb əritmə) [2, s.103] kimi sözlərdə *yanmaq*, *qızdırmaq*, *yanmaqla* bağlı istilik anlayışı bildirilir.

Səs, küy anlayışı bildirən sinonimlər:

Azərbaycan dilində səs və küy anlayışının nisbilyini bildirən aşağıdakı kimi sinonim xarakterli monosillablar formalaşmışdır:

səs-, *küy-*, *qıy-*, *ay-*, *qır-*, *kop-*, *hay-*, *bəy-*, *bağ-*, *an-*, *ğın-*, *çəm-*, *dil-*, *dan-*, *lağ-*, *hey-*, *pıç-*, *söy-*, *söz-*, *din-*, *qu-*, *öy-*, *öt* və s. İlkin mərhələyə aid sinonimtörəmə prosesini əks etdirən sözlərin çoxluğu dildə *danışmaqla*, *dillənməklə*, səs-küylə bağlı formalaşmış informasiya bolluğunu əks etdirir. Nümunə kimi verilən sözlərin məna müstəqilliyini saxlayan və söz mənasını müvafiq derivatlarda əks etdirən variantlar motivləşdiyi üçün onları hətta sinonim cərgə saymamaq da olar. Lakin həmin sözlər ilkin sinonim mərhələsində oxşar hadisələrin nisbilyinə dair ayrı-ayrı çalarlıqlarını bildirmişdir. Nümunə göstərilən monosillabik köklər içərisində *səs*, *küy*, *gop*, *lağ*, *söy*, *söz*, *din* variantları müstəqildir və onlara müstəqil şəkildə də müvafiq şəkilçilər qoşula bilir: *səs-səsləş*, *səslən*, *küy-küylü*, *gop-goplamaq*, *lağ-lağlağı*, *söy-söyləmək*, *söylənmək*, *söz-sözlü*, *sözsüz*, *din-dindirmək*.

Müstəqil mənasını mühafizə edə bilməyən variantlara isə müvafiq sözdüzəldici şəkilçilər qoşulduqda onların ilkin məna anlayışı özünü bürüzə verir: *qıy-qıylamaq*, *ay-ayıtmaq*, *qır-qırıldamaq*, *hay-hayqırmaq*, *bə-bəyirmək*, *bağ-bağırmaq*, *an-anqırmaq*, *cın-cıncırtı*, *çəm-çəmkirmək*, *dil-dillənmək*, *dan-danışmaq*, *hey-heynirmək*, *pıç-pıçılamaq*, *söy-söymək*, *söz-sözləşmək*, *qu-quylamaq* (*qıylamaq*), *öy-*

öymək, öt-ötmək. Bu nümunələrdəki *ay-* kökünün danışmaq mənası qədim mənbələrdə işlənən *ayıtmaq* sözündə, *öt* kökünün danışmaq mənası isə *ötləmək* (məsləhətləşmək) sözündə ifadə olunur [9, s.416].

Göstərilən sinonimlər də universal xarakterli olduğundan ayrı-ayrı dillərdə onların müvafiq adekvatlarına rast gəlmək olur. Məsələn, *səs* mənasındakı *qu-* (*qıy-*) kökünün rus dilindəki *zo-* adekvatından *золос* (*səs, səda*), *золосина* (güclü *səs*), *золосоватъ* (*səs vermək, səsə qoymaq*), *золосах* (*zəif səs*) [51, s.258], *говор* (*danışmaq, səs*), *говоритъ* (*danışmaq*) [6, s.256].

İngilis dilində *gossip* (*çoxdanışan*) [11, s.179], *co* – adekvatından danışmaq anlayışı üzrə *collocutor* (*həmsöhbət, müsahib, söhbət yoldaşı*), *colloquial* (*danışmaq, ümumi danışmaq*), *colloquy* (*müsahibə dialoq*), *collude* (*danışıqlarda iştirak etmək*) [4, s.95].

Ərəb dilində *qu-* adekvatından *qul* (*demək, danışmaq*), *qulğulə* (*hay-küy, qışqırıq*) [2, s.129] sözləri düzəlmişdir. *Qu-* tərkibi müstəqil bir kök kimi danışmaq mənasında “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində də işlənmişdir: “*Ulu- kiçi qalmıya – söz ayıdana, Qarı-qoca qalmıya –qu ayıdana*” [5, s.66].

Nəticə

Azərbaycan dilində informasiyaların genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq zəngin əslə sinonimlər formalaşmışdır. Məqalədə dilin sinonimlər sisteminin inkişafında dil vahidlərinin çox böyük rola malik olduğu göstərilmişdir. Sinonimlərin aid olduğu dilin potensial imkanlarına uyğun özünəməxsus ifadə vasitələri formalaşmışdır. Burada Azərbaycan dilinin leksik-semantik imkanları zəngin olduğu üçün bu dildə çox böyük sinonim sözlər potensialı yarandıqı qeyd olunmuşdur. Bu da dildə istər məntiqi, istərsə də emosional ifadə üslubunda zənginlik yaradılmasına, eyni zamanda, onlardan obrazlaşdırıcılıq vasitəsi kimi istifadə olunmasına zəmin yaratmışdır.

Məqalədə *kəsmək, qırmaq, yanmaq, istilik, səs, küy* anlayışı bildirən sinonimlər araşdırılmış, onların ilkin yaranma yolları, müasir variantları qeyd olunmuşdur. Müxtəlif dillərdə işlənmə məqamları müqayisə olunmuşdur.

XÜLASƏ

Azərbaycan dilində informasiyaların genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq zəngin əslə sinonimlər formalaşmışdır. Sinonimlərin formalaşmasının aşağıdakı yollarla baş verməsi göstərilir:

- 1) *bir sözün leksik mənasının bir neçə çalarlığa parçalanması üzrə;*
- 2) *bir sözün mənasının ayrı-ayrı biri ilə əlaqəsinin itirilməsi və omonimlərin baş verməsi, sonra isə onların sinonim cərgələrinin yaranması ilə;*
- 3) *başqa dillərdən alınmalar hesabına;*
- 4) *sözyaratma prosesinin təsiri ilə;*
- 5) *sözlərə əlavə olunan prefikslərin iştirakı ilə (низкий-невысокий-аşağı-yuxarı olmayan)”*.

Məqalədə dilin sinonimlər sisteminin inkişafında dil vahidlərinin çox böyük rola malik olduğu göstərilmişdir. Sinonimlərin aid olduğu dilin potensial imkanlarına uyğun özünəməxsus ifadə vasitələri formalaşmışdır. Burada Azərbaycan dilinin leksik-semantik

imkanları zəngin olduğu üçün bu dildə çox böyük sinonim sözlər potensialı yarandığı qeyd olunmuşdur. Bu da dildə istər məntiqi, istərsə də emosional ifadə üslubunda zənginlik yaradılmasına, eyni zamanda, onlardan obrazlaşdırıcılıq vasitəsi kimi istifadə olunmasına zəmin yaratmışdır.

Məqalədə *kəsmək*, *qırmaq*, *yanmaq*, *istilik*, *səs*, *küy* anlayışı bildirən sinonimlər araşdırılmış, onların ilkin yaranma yolları, müasir variantları qeyd olunmuşdur. Müxtəlif dillərdə işlənmə məqamları müqayisə olunmuşdur.

Azərbaycan dilində *kəsmək*, *qırmaq* mənasında işlənən bir qrup sinonimlər formalaşmışdır. Bunların bir qismi müstəqil mənasını mühafizə etsə də, digər qisminin müstəqil mənasını müxtəlif sözlərin tərkibində saxlamışdır.

Yanmaq anlayışı ilə bağlı olan sinonimlərin də bir qismi mənə müstəqilliyini saxladığı halda bəziləri mənə müstəqilliyini mühafizə edə bilmir.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, yaxınmənalı sözlər, yaranma yolları, təhlil

SYNONYMS WITH DIFFERENT MEANINGS IN AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE

Nasibova Gulnara Shamaddin

ABSTRACT

In connection with the expansion of information in the Azerbaijani language, rich synonyms have been formed. It is shown that the formation of synonyms occurs in the following ways:

- 1) on the decomposition of the lexical meaning of a word into several shades;
- 2) with the separation of the meaning of a word and the loss of its connection with each other, and the occurrence of homonyms, and then the emergence of their synonymous rows;
- 3) due to borrowings from other languages;
- 4) by the influence of word formation process;
- 5) with the presence of prefixes added to words (*низкий-невысокий-low-short*).

The article shows that linguistic units have a very large role in the development of the system of synonyms of the language. Peculiar means of expression have been formed that correspond to the potential capabilities of the language to which synonyms belong. It was noted here that due to the rich lexical-semantic capabilities of the Azerbaijani language, this language has a great potential for synonymous words. This created the basis for the creation of richness in the language, both in the style of logical and emotional expression, as well as the use of them as a means of imagery.

Synonyms denoting the concept of *kəsmək* (to cut), *qırmaq* (to break), *yanmaq* (to burn), *istilik* (heat), *səs* (voice), *küy* (noise) were studied in the article, the ways of their initial formation, modern options were noted. The points of use in different languages have been compared.

In the Azerbaijani language, a group of synonyms has been formed, which are used in the meaning of *kəsmək* (to cut), *qırmaq* (to break). Although some of them retained their

independent meaning, others retained their independent meaning in the composition of various words.

While some of the synonyms associated with the concept of *yanmaq* (to burn) retain their independence of meaning, some cannot maintain their independence of meaning.

Key words: Azerbaijani language, similar words, ways of formation, analysis

СИНОНИМЫ С РАЗНЫМИ ЗНАЧЕНИЯМИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ

Насибова Гульнара Шамадин

АБСТРАКТНЫЙ

В связи с расширением информации на азербайджанском языке образовались богатые синонимы. Показано, что образование синонимов происходит следующими способами:

- “1) путем разложения лексического значения слова на несколько оттенков;
- 2) Разделение значения слова и потеря связи друг с другом, возникновение синонимов и появление омонимов, а затем возникновение их синонимических рядов;
- 3) за счет заимствований из других языков;
- 4) под влиянием процесса словообразования;
- 5) с наличием приставок, добавляемых к словам (низкий-невысокий)”.

В статье показано, что языковые единицы играют огромную роль в развитии тезаурусной системы языка. Сформировались своеобразные средства выражения, соответствующие потенциальным возможностям языка, к которому относятся синонимы. Здесь было отмечено, что благодаря богатым лексико-семантическим возможностям азербайджанского языка этот язык обладает большим потенциалом для синонимичных слов. Это создало основу для создания богатства в языке, как в стиле логического, так и эмоционального выражения, а также использования их в качестве средства образности.

В статье изучены синонимы, обозначающие понятие *kəsmək* (вырезать), *qırmaq* (сломать), *yanmaq* (сжечь), *istilik* (нагревать), *səs* (голос), *küy* (шум) отмечены пути их первоначального образования, современные варианты. Были сравнены точки использования на разных языках.

В азербайджанском языке сформировалась группа синонимов, которые употребляются в значении *kəsmək* (вырезать), *qırmaq* (сломать). Хотя некоторые из них сохранили свое самостоятельное значение, другие сохранили свое самостоятельное значение в составе различных слов.

В то время как некоторые синонимы, связанные с понятием *yanmaq* (сжечь), сохраняют свою независимость значения, некоторые не могут сохранить свою независимость значения.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, родственные слова, способы образования, анализ.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti / – Bakı: Şərql-Qərb, – 2007. – 568 s.
- Ərəb və fars sözləri lüğəti / – Bakı: Azərb. EA nəşr., – 1967. – 1036 s.
- Füzuli. Əsərləri: [6 cildə] / Tərt. ed. H.Araslı. – Bakı: Şərql-Qərb, – c. 1. – 2005. – 409 s.
- İngiliscə-Azərbaycanca – Azərbaycanca-İngiliscə müasir lüğət / – Bakı: Qismət, – 2008. – 912 s.
- “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti / – Bakı: Elm, – 1999. – 204 s.
- Rusca-azərbaycanca lüğət: [3 hissəli] / – Bakı: Azərb.Sovet Ensiklopediyası Baş Redaksiyası, – h. 1. – 1990. – 605 s.
- Rusca-azərbaycanca lüğət: [3 hissəli] / – Bakı: Azərb. Sovet Ensiklopediyası Baş Redaksiyası, – h. 2. – 1990. – 712 s.
- Rusca-azərbaycanca lüğət: [3 hissəli] / – Bakı: Azərb. Sovet Ensiklopediyası Baş Redaksiyası, – h. 3. – 1990. – 555 s.
- Древнетюркский словарь / – Астана: Гылым баспасы, – 2016, – 760 с.
- Корнев, В.А. Основные виды семантических отношений внутри лексико-семантических группировок // – Москва: Электронной журнал «Язык и текст», – 2019. Том 6, № 3, – с. 51-55.
- Мюллер, В.К. Большой англо-русский, русско-английский словарь / В.К.Мюллер. – Москва: ООО Дом Славянской книги, – 2009. – 960 с.
- Пути возникновения синонимов: [Электронный ресурс] / – май 28, 2015. URL: studfile.net/preview/4200604/page/69: 28.05.2015.
- wikipedia.org/wiki/синонимы. от редактирован: 19 апреля 2022 г.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**RƏYÇİ: Mübariz İmran oğlu Yusifov
filologiya elmləri doktoru, professor
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.2.34>

KƏNAN TAHİROV

humanm@bk.ru

Gəncə Dövlət Universiteti

Gəncə şəhəri, Heydər Əliyev pr-ti 429

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN FRAZEOLOLİ VAHİDLƏRİ KOQNİTİV PROSESDƏ

Açar sözlər: frazeologiya, milli-mədəni dəyər, etnokultur, koqnitiv əsaslar, mental proses.

Key words: phraseology, national-cultural value, ethnoculture, cognitive bases, mental process.

Ключевые слова: фразеология, национально-культурная ценность, этнокультура, познавательные основы, мыслительный процесс.

Son illər dünya dilçiliyində frazeologiya koqnitiv istiqamətdə də öyrənilməyə balanmışdır. Bu aspekt, ilk növbədə dillərin semantik proseslərini öyrənməkdən ötrü çox vacibdir. Həmcinin də həm dil sistemində, həm də insan fəaliyyətinin koqnitiv dəkində belə tədqiqatların önəmi göz qabağındadır.

Frazeologiya həm dil, həm də mədəni fenomendir. Onun öyrənilməsinin çox mühüm aktual aspektləri mövcuddur. Həmin aspektlərdən biri kulturoloji aspektdir. Frazeoloji vahidlər bədii mətnlərdə mühüm emosional vəzifəni yerinə yetirir. Bədii əsərlərdə frazeoloji vahidlərin müxtəlif növləri və funksiyaları meydana çıxır. Frazeoloji vahidlər həmçinin bədii mətnlərdə müəllif tərəfindən modifikasiya olunur. Onların mühüm leksik-qrammatik və semantik-üslubi xarakteri vardır. Frazeoloji transformasiya fərdi-müəllif çevrilmələridir. Tarixi təcrübə də göstərir ki, frazeoloji vahidlər bədii mühitdə yüksək emosionallıq və ifadəlilik imkanlarını formalaşdırır. Frazeoloji vahidlərdə “*yeni fikir dərinliyi*” (1,c.134-135) yüksək dərəcədədir. Bir sıra frazeoloji vahidlər bədii əsərlərdə mühüm mədəni konnotasiyaları və ekspressivliyi aydın əhatə edir. Milli, linqvokulturoloji, emosional-ekspressiv incəliklər frazeoloji vahidlərin semantikasında nəinki itib-batır, frazeoloji mənanı, funksiyaları orjinal edir, bədii mətnə fikri daha da dolğun hala salır. Hər iki dilin- ingilis və Azərbaycan dillərinə məxsus frazeoloji vahidlərinin zəngin kulturoloji potensialının mövcud olduğunu əyaniləşdirir. Linqvometodik əsaslara söykənərək bunları tədqiq etmək mümkündür. Bu metodun köməyilə kulturoloji məkanda Frazeoloji vahidlərin koqnitiv əsaslarını, milli özünəməxsusluğunu, rəngarəng semantik və geniş funksiyalarını üzə çıxarmaq olar.

N.Vəliyeva yazır ki, “*Dillərin çoxəsrlik mədəniyyət tarixində və dil sferasında xalq müdrikliyinin inikası olan, öz dərin və kəsərli fikir ifadə etmək gücü ilə səciyyəlanən frazeoloji vahidlər xüsusi yer tutur. Yazılı ədəbiyyatda frazeologizmlərin qədimliyinə xalqın malik olduğu leksik sərvətin toplandığı yazılı abidələr şahidlik edir. Frazeologizmlər müəyyən sosial mühitin, bu və ya başqa*

dövrün məhsulu olub, dil daşıyıcılarının həyat və məişət şəraitinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq dəyişir, təkmilləşir, sabitləşir və nəhayət yaddaşda möhkəm kök salır” (2, s.5 (988 səh.)

Koqnitologiya bir elm kimi elmlərin transformasiya olunması nəticəsində yaranmış və insan fəaliyyətini əhatə etmişdir. Müasir mərhələdə bu elm intensiv inkişaf edərək XX əsrin 70-ci illərindən etibarən onun müxtəlif sahələri genişlənməmişdir. Müxtəlif dil hadisələri insan fəaliyyəti, insanın düşüncəsi, mənəvi-praktik fəaliyyəti ilə sıx şəkildə bağlanmışdır. Mental proseslərin qanunauyğunluqları insanın təcrübəsi ilə əlaqələndirilmişdir. Bu əlaqə koqnitiv linqvistikaya geniş meydan açmış, dilin bu yöndə olan tərəfləri tədqiqatlara cəlb olunmuşdur. Frazeologizləşmə prosesi də tədqiqatlardan kənarda qalmamış, yeni paradimalar əsasında onun baza sahələri dil və düşüncənin qarşılıqlı əlaqəsi, təsiri fonunda öyrənilməyə sövq edilmişdir. Bu mürəkkəb problem görkəmli xarici dilçilərin- V.N.Teliyanın, N.F.Alefrenkonun, L.V.Kovaleva, Z.D.Popovanın, İ.A.Sterinin, A.P.Babuşkinin, E.S.Kubryakovanın və başqaları tərəfindən əsaslı şəkildə öyrənilməyə başlanmışdır. (3; 4; 5; 6; 7; 8)

Tutuşdurulan dillərin frazeoloji vahidlərinin koqnitiv strukturu, onun mexanizmi, frazeoloji mənanın inkişafı, assosiativ psixolinqvistik, etnolinqvistik və komponentlərin mədəni əsaslarına aydınlıq gətirmək lazımdır. Frazeoloji mənanın inkişafını izləmək daha vacibdir. Bu sahə üzrə koqnitiv prosesin universal qanunauyğunluqlarını və onun milli spesifikasiyasını ortaya çıxarmaq, koqnitiv modellərin milli xüsusiyyətlərini, ən çox da milli-mənəvi dəyərə malik frazeoloji komponentləri və onların etnokultur dəyərini aşkara çıxarmaq mühüm işlərdən sayıla bilər. Buna görə də bu sistemdə frazeologizləşmə prosesi təsvir olunur, xalqın mədəni faktı və onun dilin semantik məkanında tutduğu yer, müasir linqvokulturologiyada əksolunma vasitələri dəqiqləşir.

Frazeologizləşmə prosesi bir dil vahidi kimi dilçiliyin frazeologiya bölməsinin problemlərindəndir. Bu problem dil vahidlərinin, ələlxüsusda frazeoloji vahidlərin semantikasının meydana çıxarılması üçün çox gərəklidir.

Əsas semantik proseslər dilin ifadə vasitələri ilə (metafora və metonimiya və s.) birgə araşdırılır. Frazeoloji məna müəyyənləşir və semantik proseslərin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilir. Frazeoloji mənanın mədəni komponenti müəyyənləşdirilir. Beləliklə, dilin semantik məkanında frazeoloji vahidlərin yeri və rolu təyin olunur.

Koqnitiv linqvistika insan və konseptsferanın mental əlaqələrini öyrənir. Yeni elmi istiqamət-koqnitiv frazeologiya insanın mental fəaliyyətini səciyyələndirir. Frazeologiya koqnitiv prosesi, mental strukturu, koqnitiv fəaliyyəti, dünyanın mental xəritəsini nəzərdən keçirir.

Hər iki dildə dünya obrazı ən çox frazeoloji birləşmələrlə funksionallaşır: *dünya-the wide world/the great world/the whole world_ *ağ işıq (dünya dairəsi); dünya-aləm dağılanda vecinə heç şey almamaq- to fiddle while Rome is burning; dünya başına dar gəlir- one is sick to death of everything\one has no for anything)*

Dünya dağılsa da... for better for worse\come rain or shine/Dünya elə bil kənddir (harda desən rast gəlmək olar)- it s a small world (the world is a small place)

Dünya görmüş (qədim, çox qoca)- as old as the hills(as old as time) (3, s.640-641)

Bu frazeoloji vahidlərin işarə strukturu və onun mədəni kodla dünyaya münasibəti aydındır. Milli-mədəni konnotasiya problemini bu kodlar yaradır. Frazeoloji vahidlərin daxili forması həmin kodlar vasitəsilə açılır. Dünya mədəniyyət kodudur, açar anlayışdır, dünya haqqındakı həmin fikirlər milli obrazıdır. Milli dünya anlayışı dünyaya münasibətdir, mesajdır. Dünya obrazı- dünyanın dil çərcivəsində konseptuallaşması vasitələrindəndir. Dünyanın aydın milli obrazı dilin leksik səviyyəsində olduğu kimi, frazeoloji səviyyəsində də əks olunur. Bir tərəfdən də mədəni konnotasiyanın və ekspressivliyin ifadəsi görünür. Kiçik mətnin frazeoloji korpusu ekspressivliyi canlandırır. Konnotativ mahiyyət daxili forma və predmet sahəsində qərarlaşır. Bu və ya digər frazeoloji vasitələrlə, mənalarla insan dünyanın mənzərəsini təsvir edir, göstərir, dərk edir, anlayır; əyaniləşdirir, aydınlıq gətirir, dünyanı özünə tabe edir, təslim edir, qlobal şəkllə salır, metamorfoza edir, döndərir və s.

Göründüyü kimi, koqnitiv prosesdə bu əlaməti daşıyan frazeoloji vahidlərin rolu böyükdür. Həmin prosesdə frazeologiyaya mühüm funksiyaları da yerinə yetirir, insan aqlını itiləşdirir. Görünən odur ki, mətdə frazeologiyanın funksionallaşma xüsusiyyətləri özünü qabarıq şəkildə göstərir.

Frazeologizləmə koqnitiv prosesdə konsept anlayışını ehtiva edir. Konsept – kollektiv şüurun diskret vahididir. Konsept məsələsinə Babuşkin, Kolesov, Aliferenko, N.Boldırev, Y.Stepanov və başqaları böyük diqqət yetirmişlər. Onların fikirlərini qısa şəkildə nəzərdən keçirək: konsept insanın bilik və təcrübəsini inikas etdirən, mürəkkəb, çoxplanlı struktur təşkil edən mental vahid və hər bir dil daşıyıcılarının şüurunda milli-mədəni təsəvvürlər sistemidir. Konsept-mental representasiyadır, “əlaqədə olduğu predmetləri kateqoriyallaşdırır” (9, s.16) Konsept-təmiz fikirdir, orada dil vahidinin ilk mənası, ilk obrazı, arxetipi, konstant və s. mövcuddur” (8., s.56). Alefirenko yazır: “Konsept koqnitiv (təsəvvür) kateqoriyadır, kvant bilikdir (kvant nəzəriyyəsi), mürəkkəb təsviri obraz və qiymətləndirici oriyentasiyadır” (4, s.17)

Konsept mətnin strukturunda yüksək fikir və məntiqi quruluşun ifadəçisidir, müəllif intensiyasını yerinə yetirir, müəllifin fəaliyyətini motivləşdirir. (1, c.57) O, linqvoqoqnitiv vahiddir. Məsələn, “*barmağına dolamaq*” frazeoloji konseptini götürək: ingilis dilində bu məcazi məna “*to wind round one’s finger*”, “*bir şeyi beş barmaq kimi bilmək*” *to have one’s finger-tips, to know, like the back of one’s hand* (idiom) (10, s.53 (641 səh.)

Qeyd edək ki, insanın şüur fəaliyyəti müxtəlif anlayışlar vasitəsilə formalaşır, nəticədə sistem formalaşır. Həmin sistemdə dilin müxtəlif səviyyələrində çoxstrukturlu konseptlər mürəkkəbləşir və mücərrəd şəkil alır. Əsas inandırıcı-hissi təcrübə, insanın predmet-praktik və fikir fəaliyyəti, verbal və qeyri-verbal ünsiyyətin qarşılıqlı əlaqəsini yaradır. (11, s.23-25) “Konsept çox aspektli mental strukturdur, müxtəlif anlayışlarda mövcuddur” Konsept dil vahidlərinin- leksik və frazeoloji vahidlərin semantik inkişafı nəticəsində yaranır; onun funksional vasitələri vardır”

(12, c.89-98)

Q.Tokarev göstərir ki, “*konsept global, çoxölçülü mental səviyyədə olan dil vahididir və aşağıdakı əlamətlərinə görə səciyyələnir: 1) tarixi determinizm, 2) geniş intensionallıq, 3) struktur intensionallıq, 4) mədəni quruluş, 5) qeyri-həmcins mahiyyət, məzmun; 6) müxtəlif tip işarələrin representasiyası; 7) əyani (aşkar), inandırıcı hissi obraz*” (13, s.13)

Konseptlər dildə leksik və frazeoloji vahidlərlə təzahür olunur. Konseptlər frazeoloji semantikanı özündə birləşdirən çoxmənəlilik, omonimlik, sinonimlik və antonimlikdir. Bu məsələləri koqnitiv semantika öyrənir.

Koqnitiv frazeologiyanın müxtəlif sistemli dillərdə daha dərinədən öyrənilməsinin vacibliyi göstərilən tədqiqatlarda xüsusi olaraq vurğulanmışdır. Bu, frazeoloji vahidlərin milli-mədəni özünəməxsusluğundan irəli gəlir.

Dil vahidlərinin semantik məkanı konsept sferalarla (konsepsahələr) əlaqədardır. Burada konsept və dil vahidlərinin mənası dərk edilir. Bu baxımdan konsept dinamik fikir prosesi olub, dil vahidlərindən doğan anlayışların qavranmasında, mənanın “həcmi”nin müəyyənləşməsində yaxından iştirak edir. Ona görə də, “konsept dərk etmə vahidi və informasiya strukturu olub, insan təcrübəsini, dünyanın dil mənzərəsini əks etdirir. Konsept, həmçinin “operativ yaddaş vahididir, dünyanın geniş xəritəsini, kvant məlumatları inikas etdirir” (9, s.10)

Məqsəd hər hansı bir konseptin frazeoloji yolla ifadə vasitələrini üzə çıxarmaqdır. Frazeoloji vahidlər, eyni zamanda koqnitiv prosesdə fəal iştirak edir. Onun semantikasında linqvokulturoloji aspektlər mühüm yer tutur. Frazeoloji vahidlər adi bir simmetrik adlandırma hadisəsi sayıla bilməz. Həmin hadisə dil sistemində milli dərk etmə, şüur və düşüncənin ümumi inkişafına bilavasitə bağlı olan ünsiyyət səciyyəli simmetrik-asimmetrik xarakterli frazeologizmləşmə prosesidir. Məsələn.:Xalq arasında “*barmaq silkələmək*” (Az.)- *to shake* one’s finger (at), to wag one’s finger (at), “özgənin işinə barmaq soxmaq” to meddle with\ in other people’s business; “barmaq qaldırmaq” to raise one’s finger* (10 , s.53 (641 səh.)

Nəticə

Dilin frazeoloji vahidləri də leksik vahidlər kimi milli-mədəni xüsusiyyətlərə malikdir. Müasir dövrdə frazeoloji problemlərin yeni milli-mədəni istiqamətləri meydana çıxıb. Müxtəlif dillərdə çox zaman tam qarşılığı olmadığı üçün, frazeoloji vahidlərin tədqiqində müəyyən çətinliklərlə üzləşməli oluruq. Həmin yeni istiqamətlərdən biri frazeoloji vahidlərin koqnitiv məkandakı əlamətləridir. Məqalədə bir-birindən uzaq olan dillərin frazeoloji sistemi koqnitiv planda nəzərdən keçirilir. Azərbaycan dilinin başqa dünya dilləri ilə, o cümlədən ingilis dili ilə birbaşa əlaqələrinin artdığı indiki mərhələdə həmin yöndə olan araşdırmaların səmərəsi və əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir.

Kənan Tahirov

Xülasə:
**İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN FRAZEOLOLİ VAHİDLƏRİ
KOQNİTİV PROSESDƏ**

Hər bir dilin leksik sistemində “müstəqil yaranan” leksikləşmiş birləşmələr də mövcuddur. Bunlar frazeoloji vahidlərdir. Bu vahidlər emosional və ekspressiv xarakter kəsb edir. Tutuşdurulan dillərdə frazeoloji vahidlərin leksik-qrammatik və semantik xüsusiyyətləri öyrənilmişdir. Frazeoloji vahidlər üçün xarakterik olan məcazilik, məna tamlığı, sabitlik, digər dilə hərfən çevrilməmə, sözə ekvivalentlik, obrazlılıq, frazeoloji vahidlə söz arasında olan ümumi əlamətlər tədqiq edilmişdir.

Bu məqalədə frazeologiyaya linqvokulturoloji yanaşma əsas yer tutur. Frazeoloji vahidlərin semantikasi dillə mədəniyyətin qarşılıqlı münasibəti fonunda müəyyənləşir. Bir dil, nitq vahidi kimi frazeoloji vahidlərin mədəni informasiyanı öz üzərində nə cür daşıya bilməsi faktları göstərilir. Müəyyənləşir ki, frazeoloji konseptlər – xalqın fikir və düşüncə mədəniyyətini bu və ya digər formada əks etdirmək gücünə malikdir. Frazeoloji vahidlər xalqa, millətə mənsub olan ifadələrdir. Xalqın mədəniyyəti frazeologiyada daha aydın və parlaq şəkildə verilir.

Frazeoloji konseptləri öyrənməyin özü yeni məsələdir. Mental xüsusiyyətlərin çox funksiyalılığı və mürəkkəbliyi bu ifadələrin tədqiqində şübhəsiz müəyyən çətinliklər yaratmışdır. Belə ki, konseptin obyektivləşməsində frazeoloji ifadələr əsas rol malikdir. Tədqiqatımız göstərir ki, yüzilliklərin sınağından çıxmış, deyildiyi kimi, xalqın mentalitetinin özəyində dayanan bu dəyərlər hər iki xalqın formalaşma dövr və mərhələləri haqda dolğun informasiya ötürür.

Məqalədə iki müxtəlif sistemli dilin koqnitiv prosesinin formalaşması və inkişafında frazeoloji vahidlərin rolu müəyyənləşdirilir. Həmin prosesdə frazeologizmlərin milli-mədəni semantikasi üzə çıxır. Həmin semantikanın linqvokulturoloji aspektləri öyrənilir.

İstər nitqimiz, istərsə də bədii əsərlərin dilini canlandıran, onun təsir gücünü, ifadəliliyini yüksəldən frazeoloji vahidlərin koqnitiv prosesə qoşulması da olduqca maraqlı incəlikləri meydana çıxarır. Belə ifadələrin koqnitiv mənalarının, linqvokulturoloji əlamətlərinin üzə çıxarılması bu xalqların həyatı, yaşayışı, adət-ənənələri, mənəvi-əxlaqi görüşləri və s. haqda bizə zəngin informasiya verir. Hər iki xalqın həyatının bütün sahələri ilə əlaqədar yaranmış həmin ifadələr mental xüsusiyyətləri daha çox qoruyub saxlamışdır.

Məqalədə koqnitiv prosesdə iki xalqın yaratmış olduğu ayrı-ayrı konseptlərin obyektivləşməsində frazeoloji ifadələrin frazeologizmlərin strukturu, daşdığı mədəni informasiya, bu dinamikaya təsir edən ekstralingvistik faktorlar, ifadələrin stereotipliyi, aktualaşdırıcı mədəni-universal mənaları və digər konseptual xüsusiyyətləri açılır. Yəni leksik vasitələrlə olduğu kimi, frazeoloji vahidlər də mürəkkəb konseptual quruluş təşkil edən konseptlərin obyektivləşməsində əsaslı güc nümayiş etdirir.

Məqalədən çıxan nəticə frazeoloji vahidlərin insan düşüncəsi ilə sıx bağlılığı, dərin məzmununa malik fikirlərin bu yolla informasiyaya çevrilməsini, emal edilməsini, bu üsulla dünyanın dil mənzərəsinin qavranmasını, eyni zamanda mental modellərin hazırlanması prosesini sürətləndirməsidir.

Kanan Tahirov

Summary:

**PHRASEOLOGICAL UNITS OF ENGLISH AND AZERBAIJAN
LANGUAGES IN THE COGNITIVE PROCESS**

In the lexical system of each language, there are also "independently generated" lexicalized compounds which are phraseological units. These units are emotional and expressive. The lexical-grammatical and semantic features of phraseological units in the target languages were studied. Figurativeness, completeness of meaning, stability, non-literal translation into another language, word equivalence and common features between phraseological unit and word were studied.

In this article, the linguistic approach to phraseology takes the main place. The semantics of phraseological units is determined against the background of the interaction between language and culture. The facts of how phraseological units such as a language and a speech unit can carry cultural information are shown. It is determined that phraseological concepts have the power to reflect people's culture of thought and thought in one form or another. Phraseological units are expressions belonging to the people, the nation. The culture of the people is given more clearly and vividly in phraseology.

Learning phraseological concepts in itself is a new matter. The multifunctionality and complexity of mental characteristics undoubtedly created certain difficulties in the study of these expressions. Thus, phraseological expressions play a key role in the objectification of the concept. Our research shows that these values, which have stood the test of hundreds of years and are at the core of the mentality of the people, convey complete information about the formation periods and stages of both nations.

The article defines the role of phraseological units in the formation and development of the cognitive process of two different systems of languages. In that process, the national-cultural semantics of phraseology is revealed. Linguistic aspects of that semantics are studied.

The addition of phraseological units to the cognitive process, which enliven the language of both our speech and artistic works, and increase its impact and expressiveness, also brings out very interesting subtleties. Uncovering the cognitive meanings of such expressions gives us rich information about linguistic and cultural signs, the life, living, customs, spiritual and moral meetings of these peoples. Those expressions that arose in connection with all areas of the life of both peoples have preserved much more their mental characteristics.

The structure of phraseologisms, the cultural information they carry, the extra linguistic factors that influence this dynamic, the stereotypy of expressions, actualizing cultural-universal meanings, and other conceptual features of phraseological expressions in the objectification of separate concepts created by two peoples in the cognitive process are revealed in the article. That is, as with lexical means, phraseological units also demonstrate a fundamental power in the objectification of concepts that form a complex conceptual structure.

The conclusion of the article is the close connection of phraseological units with human thinking, the transformation of deep-content ideas into information, processing, the perception of the world's linguistic landscape in this way, and at the same time speeding up the process of developing mental models.

Кенан Тагиров

Резюме:

**ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ АНГЛИЙСКОГО И
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ В ПОЗНАВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ**

В лексической системе каждого языка существуют также «самостоятельно порожденные» лексикализованные соединения. Это фразеологизмы. Эти единицы эмоциональны и выразительны. Изучены лексико-грамматические и семантические особенности фразеологизмов изучаемых языков. Изучались образность, полнота значения, устойчивость, небуквальный перевод на другой язык, эквивалентность слова, образность, общие черты между фразеологизмом и словом.

В данной статье главное место занимает лингвокультурологический подход к фразеологии. Семантика фразеологизмов определяется на фоне взаимодействия языка и культуры. Показаны факты того, как фразеологические единицы, такие как язык и речевая единица, могут нести культурную информацию. Определено, что фразеологические понятия обладают способностью отражать культуру мышления и мышления людей в той или иной форме. Фразеологизмы – это выражения, принадлежащие народу, нации. Культура народа яснее и ярче дается во фразеологии.

Изучение фразеологических понятий само по себе является новым делом. Многофункциональность и сложность психических характеристик, несомненно, создавали определенные трудности при изучении этих выражений. Таким образом, фразеологические выражения играют ключевую роль в объективации понятия. Наши исследования показывают, что эти ценности, выдержавшие проверку сотнями лет и лежащие в основе менталитета народа, несут полную информацию о периодах и этапах становления обоих народов.

В статье определяется роль фразеологизмов в формировании и развитии познавательного процесса двух разных системных языков. В этом процессе

раскрывается национально-культурная семантика фразеологии. Изучены лингвистические аспекты этой семантики.

Присоединение к познавательному процессу фразеологизмов, оживляющих язык, как нашей речи, так и художественных произведений, повышающих его воздействие и выразительность, также выявляет весьма интересные тонкости. Раскрытие познавательного значения таких выражений, языковых и культурных знаков дает нам богатую информацию о быте, обычаях, духовно-нравственных встречах этих народов. Те выражения, которые возникли в связи со всеми областями жизни обоих народов, в большей степени сохранили свои ментальные особенности.

В статье рассмотрена структура фразеологизмов, несущая ими культурную информацию, экстралингвистические факторы, влияющие на эту динамику, стереотипность выражений, актуализирующая культурно-универсальные значения, и другие концептуальные особенности фразеологических выражений в объективации отдельных концептов, созданных двумя народами в познавательном процессе. То есть, как и лексические средства, фразеологизмы также демонстрируют фундаментальную силу в объективации понятий, образующих сложную понятийную структуру.

Вывод статьи - тесная связь фразеологизмов с мышлением человека, трансформация глубокосодержащих идей в информацию, обработка, восприятие мирового языкового ландшафта и одновременно ускорение процесса развития ментальные модели.

Ədəbiyyat

1. Красных В.В. этнопсихоллингвистика и лингвокультурология. Курс лекций. М.: «Гнозис», 2001, 270 с
2. Vəliyeva Nigar. Azərbaycanca-İngiliscə-russca frazeoloji lügət. 2 cild, I cild, Bakı, Azərneşr, 2010
3. Телия Н. Лингвокультурология. М.: 2002
4. Алефиренко Н.Ф. Проблемы вербализации концепты: Теорическое исследование. Волгоград: Перемена, 2003
5. Ковалева Л.В. Фразеологизация как когнитивный процесс. Воронеж: Изд-во Воронеж гос. Ун-та, 2004
6. Стернин И.А. О понятии лингвокультурной специфики языковых явлений. Язык. Словесность. Культура, № 1, 2011
7. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. Восток-Запад, 2007
8. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения. М.: 1977
9. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. Воронеж: Изд-во Ворон. Гос. Ун-та, 1996
10. Azərbaycanca-İngiliscə lügət. Prof. O. Musayevin redaktəsi ilə. Bakı, Azərbaycan Dövlət Dillər İnstitutu. 1998

11. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика. Курс лекций по английской филологии. Тамбов: ТГУ, 2001 *Boldirev 2000*
12. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Национально-культурная семантика русских фразеологизмов. _ Словари и лингвострановедение. М., 1972, с.89-98
13. Токарев Г.В. Проблемы лингвокультурологического описания концепта (на примере концепта «трудовая деятельность»). Тула, 2000) 2003

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: Kazımov İsmayıl Babas oğlu – filologiya elmləri doktoru, professor
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.2.43>

GASIMOVA ELNURA NAZIM,

Lecturer

gasymova.elnura@bk.ru

EMINOVA JANANA SHAHVERDI,

Lecturer

cenaneasgerova11@mail.ru

ALIYEVA HAJAR TAIR,

Lecturer

tair.aliev47@mail.ru

Azerbaijan State Agrarian University

Department of Foreign Languages

IMPLEMENTATION OF A COMMUNICATIVE APPROACH IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE.

SUMMARY

The growing need for fluent communication skills in today's globalized world creates a challenge for English and foreign language teaching. Students must be given a proper foundation of communication skills that are demanded in different interactive real-world situations outside of the classroom. Students need to be prepared for real-life scenarios instead of just helping them to pass a superficial ESL, ELT or modern language exam. Traditional language teaching methods focus on grammar and vocabulary, with less emphasis on communication skills and are therefore criticised as they do not develop students speaking and listening skills adequately.

Communicative teaching methods are currently a popular point of discussion and their effectiveness in building students' fluency and communication skills have been taken into account by language teachers all over the world. We consider it appropriate to provide language teachers with an overview of communicative language teaching methods, with encouragement and tips for integrating CLT methods into classroom activities.

Key words: language teaching, new methods, communicative teaching, communicative approach, students' language skills

The current state of the theory of teaching foreign languages and the accumulated knowledge make it necessary to once again return to the concept of communicative teaching. Taking into account the prospects for the development of the economy and social sphere, today it is important to develop new professional and personal qualities in school graduates, such as systematic, creative thinking, environmental, information culture, linguistic and communicative competence, the ability to consciously analyze their activities, and independent actions in conditions of uncertainty. Due to the fact that this can only be achieved with a communicative approach, the goal of which is to teach how to freely navigate a foreign language

environment and be able to respond adequately in various situations, I use this approach in my work.

First of all, let's look at the concepts of “communicative teaching” and “communication-oriented teaching” of foreign languages.

Communicative teaching of foreign languages is teaching organized on the basis of tasks of a communicative nature, i.e. communication. Communication-oriented training aims to teach foreign language communication, i.e., communication in a foreign language, using all the tasks and examples necessary for this (not necessarily only communicative ones).

In reality, training based only on communicative tasks practically does not occur. Therefore, “communicative learning” and “communication-oriented learning” are gradually becoming synonymous.

So, at present, the ultimate goal of teaching foreign languages is to learn how to freely navigate a foreign language environment and the ability to respond adequately in various situations, that is, communication.

To learn to communicate in a foreign language, you need to create real, real life situations (i.e., what is called the principle of authenticity of communication), which will stimulate the study of the material and develop adequate behavior.

It is necessary to prepare a student to participate in the process of foreign language communication in the conditions of foreign language communication created in the classroom. This determines the essence of communicative learning, which lies in the fact that the learning process is a model of the communication process.

The communicative approach is the best motivated: its goal is to interest students in learning a foreign language by means of accumulating and expanding their knowledge and experience. Exposures must be prepared to use the language for real communication outside of class, for example, while visiting the country of the target language, while receiving foreign guests at home, when corresponding, when exchanging audio and video tapes, assignment results, etc. with schools and friends in the country the language being studied. At the same time, the term communicativeness “cannot be reduced only to the establishment of social contacts through speech, to the mastery of a tourist language. This is the introduction of the individual to the spiritual values of other cultures - through personal communication and through reading.” This approach engages learners by focusing on topics that interest them and providing them with a choice of texts and assignments to achieve program goals. Learners' communication skills are developed through their involvement in a wide range of meaningful, realistic, meaningful and achievable tasks, the successful completion of which brings satisfaction and increases their self-confidence.

The communicative technique contributes to the rapid acquisition of speaking skills by students. This is ensured by mastering various types of monologue speech, standard dialogues and forms of language modeling. Here, in the foreground, is a specific language model. The main unit of the lesson and the entire teaching strategy of this technique is the act of speaking.

The features of the communicative approach in teaching foreign languages are most clearly expressed in provisions that reflect the essential patterns of educational activities, which serve to build a theory of learning, the basis for the development of an appropriate method and guideline for the proper organization of educational activities. Such provisions acquire the status of teaching principles.

The principles of teaching can be conceptual (derived from theoretical reasoning within the framework of the concept) and reflective, that is, “returned” after practical testing and built on the analysis of the real experience of teachers. Table 1 outlines the main features of these principles.

Table 1.

Conceptual principles	Reflective principles
Developed within the framework of a theoretical concept.	Goes beyond a specific concept
Formulate theoretical principles about the organization of training	Formulate practical recommendations on the organization of training
Are "theory of thought"	Are a "theory of action"
Reflect the state of ideas in the scientific world.	Reflects teachers' beliefs.
Select research experience.	Choose practical teaching experience.
Derived from theoretical reasoning.	Deduced from teaching experience.
They are of a generalized abstract nature.	They are of a specific applied nature.
Prompted by theoretical logic.	Prompted by pedagogical practice.
Relevant to current research interests.	Meet the real practical needs of teachers and students.

The difference between these principles is that the conceptual principles are based on the theory of foreign language teaching and are based on research experience, while the reflective principles are based on the practice and experience of teachers, which means they correspond to the real practical needs of teachers and students.

Principle 1. Communication-oriented teaching of foreign languages in an activity-based approach.

Communicative teaching of foreign languages is activity-based in nature, since verbal communication is carried out through “speech activity”, which, in turn, serves to solve the problems of productive human activity in the conditions of “social interaction” of communicating people. Participants in communication try to solve real and imaginary problems of joint activity with the help of a foreign language. This principle is detailed in the following fundamental provisions:

1. The activity-based essence of communicative-oriented teaching of foreign languages is carried out through “activity-based tasks”. They are implemented using methodological techniques and create exercises.

2. Activity-based tasks for communicative-oriented teaching of foreign languages are based on playful, imitation and free communication.

3. The activity essence of communicative-oriented teaching of foreign languages is implemented in the “here and now” position. (The “here and now” position is achieved if in the lesson: conditions are created for students’ verbal and mental creativity; the process of foreign language speech thinking is carried out directly at the moment of development of the speech situation; foreign language communication is a spontaneous experience.)

4. The activity-based essence of communicative-oriented teaching of foreign languages increases the importance of the methodological organization of the learning process. (The fact is that communicative tasks are often carried out in conditions of increased speech and physical activity, the revival of students, their free movement around the class and their involuntary assimilation of educational material. In these conditions, a carefully thought-out organization of communicative and cognitive activity in the form of strictly defined procedures. Almost any task can be performed (and this increases work efficiency) in 3 stages: preparatory; executive; final.)

5. The activity-based essence of communicative-oriented teaching of foreign languages is implemented in the conditions of a humanistic approach to teaching. (The humanistic approach involves student-centered learning. This means that the student, or more precisely, students interacting with each other, are the center of cognitive activity in the lesson.)

Principle 2. Communication-oriented teaching of foreign languages is possible in the conditions of an authentic process of socialization of students.

In this context, the concept of “authentic” implies not only the use of educational material taken from life in the lesson, but also the creation of methodologically appropriate conditions for natural educational communication. To achieve this, “rehearsal of actual language use” is provided in educational settings.

Let us consider this principle in more detail in the fundamental provisions:

1. Authentic communication-oriented teaching of foreign languages is carried out using speech interaction tasks. (Speech interaction tasks are structured in such a way that they cannot be completed without a partner or partners. They are performed in pairs or small groups.)

2. Authentic communicative-oriented teaching of foreign languages is carried out using tasks that assume “information inequality” of students.

3. Authentic communicative-oriented teaching of foreign languages is carried out using problem-based speech-thinking tasks. (Problematic verbal and mental tasks can be based on the following: on a sequence of actions, on a guess, on classification, on finding similarities and differences, on eliminating the superfluous, etc.)

4. Authentic communication-oriented teaching of foreign languages is carried out using organized role-playing communication. (Role-based communication is implemented in a role-playing game - a type of educational communication that is

organized in accordance with the developed plot, assigned roles and inter-role relationships.)

5. Authentic communication-oriented teaching of foreign languages is carried out using spontaneous communication. (Such communication has the following features: its content is not always predictable; transitions from one topic to another are possible; unfamiliar or forgotten words and grammar are required; a foreign language is used in real action.)

Literature

1. Galskova N.D. Modern methods of teaching foreign languages: M.: Glossa, Moscow, 2000.
2. Kolesnikova I., Dolgina O. "English-Russian reference book on the methods of teaching foreign languages" - St. Petersburg, 2001. - p.52.
3. Methods of teaching foreign languages in primary and secondary schools: Proc. allowance / V.M. Filatov, V.P. Belogradova, T.E. Isaeva. - Rostov-on-Don: Phoenix, 2004.
4. Passov E.I., Kuznetsova E.S., Formation of lexical skills, Voronezh: Intrelingua, 2002 - 40 p.
5. Solovova E.N. Methods of teaching foreign languages: Basic course of lectures. M., 2002.
6. Ter-Minasova S. G. Language and intercultural communication. - M., 2000.
7. Аксенова Н. В., Шепетовский Д. В. Использование электронного ресурса Википедии в обучении чтению на начальном этапе в неязыковом вузе // Молодой ученый. — 2014. — № 1. — С. 465–468.
8. Захарченко Е. А., Тумакова Н. А. К вопросу аутентичности в обучении иностранным языкам // Молодой ученый. — 2015. — № 9. — С. 1058–1060.

Qasımova Elnurə Nazim qızı, müəllim

Eminova Cənanə Şahverdi qızı, müəllim

Əliyeva Həcər Tair qızı, müəllim

Azərbaycan Dövlər Aqrar Universiteti

Xarici dilin tədrisində kommunikativ yanaşmanın həyata keçirilməsi

Xülasə

Müasir qloballaşan dünyada səlis ünsiyyət bacarıqlarına artan ehtiyac ingilis və xarici dillərin tədrisi üçün problem yaradır. Tələbələrə sinifdən kənarında müxtəlif interaktiv real dünya vəziyyətlərində tələb olunan ünsiyyət bacarıqlarının düzgün təməli verilməlidir. Tələbələr səthi ESL, ELT və ya müasir dil imtahanından keçmək üçün onlara kömək etmək əvəzinə real həyat ssenarilərində hazır olmalıdırlar. Ənənəvi dil öyrətmə üsulları qrammatika və lüğətə diqqət yetirir, ünsiyyət bacarıqlarına daha az diqqət yetirir və buna görə də tənqid olunur, çünki onlar tələbələrdə danışıq və dinləmə bacarıqlarını adekvat şəkildə inkişaf etdirmir.

Kommunikativ tədris metodları hazırda məşhur müzakirə nöqtəsidir və onların tələbələrin səlis danışıq və ünsiyyət bacarıqlarının formalaşdırılmasında effektivliyi bütün dünyada dil müəllimləri tərəfindən nəzərə alınmışdır. Dil

müəllimlərinə KTM metodlarını sinif fəaliyyətlərinə inteqrasiya etmək üçün həvəsləndirmə və məsləhətlər ilə kommunikativ dil öyrətmə üsulları haqqında ümumi məlumat verməyi məqsəduyğun hesab edirik.

Açar sözlər: dil tədrisi, yeni metodlar, kommunikativ təlim, kommunikativ yanaşma, tələbələrin dil bacarıqları

Гасымова Эльнура Назим, преподаватель
Эминова Джанана Шахверди, преподаватель
Алиева Хаджар Таир,
преподаватель
Азербайджанский Государственный Аграрный Университет

Реализация коммуникативного подхода в обучении иностранному языку.

Резюме

Растущая потребность в навыках свободного общения в современном глобализованном мире создает проблему для преподавания английского и иностранных языков. Студентам необходимо дать надлежащую основу коммуникативных навыков, которые требуются в различных интерактивных реальных ситуациях за пределами классной комнаты. Студентам необходимо быть готовыми к реальным ситуациям, а не просто помогать им сдать поверхностный экзамен ESL, ELT или современный языковой экзамен. Традиционные методы преподавания языка сосредоточены на грамматике и словарном запасе, уделяя меньше внимания коммуникативным навыкам, и поэтому подвергаются критике, поскольку не развивают у учащихся должным образом навыки говорения и аудирования.

Коммуникативные методы обучения в настоящее время являются популярной темой дискуссий, и их эффективность в развитии беглости речи и коммуникативных навыков учащихся принимается во внимание преподавателями языка во всем мире. Мы считаем целесообразным предоставить учителям языка обзор коммуникативных методов обучения языку, а также поддержку и советы по интеграции методов КМО в классную деятельность.

Ключевые слова: обучение языку, новые методы, коммуникативное обучение, коммуникативный подход, языковые навыки учащихся

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi: dos. Həsənova Aidə Musa qızı

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti "Xarici Dillər" kafedrasının müdiri
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.2.49>

RAMAZANOVA SONA MUSTAFA,
sonaramazanova18@gmail.com
ALIYEVA AYNURA AKIF,
aliyevaaynura36@gmail.com
HAMIDLI NURAY TARIYEL,
ezizovanuray94@gmail.com
Azerbaijan State Agrarian University
Department of Foreign Languages

THE IMPORTANCE OF THE ENGLISH LANGUAGE AS A GLOBAL LANGUAGE AND METHODS OF LEARNING

Summary

Humanity has every reason to be proud of itself at the beginning of a new millennium. The world is currently undergoing significant social, economic and demographic changes. Liberalization and technological progress have accelerated the pace of globalization, and competition and interdependence have become the hallmarks of the global economy. Ideological, political and economic barriers between countries are disappearing, and a process of global integration is underway, which inspires hope for the establishment of peace and stability in relationships. However, the future of an interdependent world is still shrouded in a haze of uncertainty. How relationships between countries and peoples are organized and how the potential of modern communications is used will determine whether the dream of a community of nations coexisting in a world without borders will become a reality and whether we will ultimately arrive at international solidarity or global conflict.

English as a language of international communications, like many other languages, uses a phonetic alphabet and a fairly simple syntax. The special linguistic characteristics of English facilitate the rapid dissemination of information about the latest technological advances around the world and are associated with scientific progress. Transcending geographical barriers, the MT revolution, along with the development of economics, management and entertainment, is transforming not only the world, but also the language itself, which is reflected in different manners of oral and written speech, changes in lexical and grammatical forms, as well as in the simplification of forms and abundance of conversational structures. As a result, English is made accessible to everyone, which makes people tolerant of various territorial, stylistic and individual characteristics of speech, democratizes the nature of the language and makes it “world English”, “English for everyone”

Key words: English language, education, school, university, pedagogy, science.

The exchange of linguistic information is a means of expressing cultural values. Learning a language, on the other hand, is an event. The development of the English language has a long history, extending as far back as the history of our people. This language has not reached its current stage suddenly; it has undergone significant influences and pressures. From time to time, our nation has faced various invaders, and they, in turn, have significantly influenced the linguistic reserve of the English language. In our globalizing and evolving world, learning the English language has become "mandatory." This is because English is not only the foundation of science and technology but has now transformed into the international language of education and business. As the world increasingly turns to a common language for communication, English has widely spread in our country as well. British English, American English, Canadian English, and Australian English are variants of the English language. In these variants, just as there are differences in pronunciation, there are also variations in vocabulary.

In Azerbaijan, English is mainly taught in schools, universities and has become one of the most attention-grabbing subjects in recent times. Learning this language is also highly significant for accessing education abroad and engaging with sources written in foreign languages. The rapid expansion of independent Azerbaijan's international relations places great importance on learning the English language as a fundamental means of communication on a global scale.

English belongs to the Indo-European language family. The development of the English language in sources is divided into three stages: Old English (450—1066), Middle English (1066—1500), and Modern English (from the 16th century to the present).

Today, the English language is one of the essential cornerstones for a global career in the corporate world. The concepts of language and globalization mutually support each other. Mass media tools are necessary for the spread of a language. For the comprehension and dissemination of mass media tools, a global language is required. When we look at the universal development of the English language, historical events have influenced its use in other societies.

If you know the English language, you have a better chance of finding employment both locally and internationally.

In countries where languages other than the native language are not spoken, companies that have clients in those countries rely on the English language as a means of communication. Therefore, it is necessary for them to have a team that speaks English in order to negotiate more profitable contracts or to find the best partners anywhere in the world.

Several methods and approaches are used in the teaching of foreign languages, especially English. In the modern era, unlike traditional methods, one of the widely spread and applied well-known methods is the "Callan method." The Callan method is a sensitive and complex example chosen among the educational systems teaching the English language. Its main advantage is its focus on oral speech, and its application is an extremely comfortable and fluent language program patented in

the United Kingdom. With this method, the teacher not only develops the listening and speaking skills of the learners of a foreign language but also teaches it in an easy, entertaining, fast, and practical way, setting the goal to be achieved. The term was first introduced in the field of education in England by Robert Callan in 1960, and in a short period, he was able to prove that it was more favorable compared to other lesson programs and resources. (Əsgərova,2019).

One of the characteristic features of the English language is its composition of short words. Although there are long words in the language, they are less common. Short words in English are derived from the language of Germanic tribes, while long words have passed through the French and Latin languages. Short words are used in everyday speech and colloquial language, while long words are employed in academic and journalistic contexts.

The dominance of the English language did not happen overnight; historical and cultural developments led to the need for a common language in global communication. We can outline these historical and cultural developments as follows:

The expansion of the British Empire;

The United States gaining independence from the British Empire;

The Industrial Revolution;

The establishment of banking;

The emergence of the need for a common language in international relations;

The global spread of cinema;

The development of scientific research;

The expansion of possibilities for obtaining information.

As seen, the demands of the time and ongoing global processes have created favorable conditions for the acceptance of a common language worldwide. In our country, learning a foreign language is not just seen as a means of accessing modern sources of information; it is considered something everyone should know. Most people are not fully aware of why they learn a foreign language

Organizations like the European Union generally influence the education sector as well as the exchange of information regarding language instruction. Centralized initiatives, such as "Network Curriculum and Assessment Information" or projects like "Lingua" (Garabédian, 1991, p. 20), have been implemented for mandatory decisions, common goals, content, methods, materials, and teacher preparation in the field of language instruction.

Research has shown that children are more inclined to actively learn certain aspects of language (e.g., emphasis and sounds) than adults, emphasizing the importance of early language learning. According to the results of recent studies, it is claimed that starting to learn a foreign language at an early age has a multifaceted positive impact on the overall development of children, for example, contributing positively to their perception and intellectual development (http://www.Goethe.de/z/50/pub/nuernb/teil_a.htm).

During the teaching of a foreign language, young people should develop the ability to immerse themselves in a foreign environment, discover the different rules and traditions of life, and understand different values and mentalities. Successful communication depends not only on language proficiency but also on the ability to comprehend and approach diverse cultural subjects with respect. It is precisely in the direction of fostering these skills and approaches that the concept of 'intercultural dialogue' serves" (Ismayilova, 2014).

The primary goal of implementing ICT (Information and Communication Technology) in English language lessons in middle schools is to significantly enhance the teaching process. This application aims to increase the level of education and knowledge, make lessons more interesting and comprehensible for students, improve the effectiveness and transparency of the educational management system, create a unified information space for the school, university and establish a comfortable form of communication between teachers, students, and parents (<https://sharewithcare.wordpress.com/2012/05/19/iktnin-ingilis-dili->).

In the 21st century, the entire world has become narrow, accessible, shared and familiar to all the people living on this earth as English is used as a common language even though there are some differences in habits, cultures, traditions, regions and individual aspects. Because English has common qualities, it has been adopted as a global language among speakers of thousands of different languages. As science and technology advance, enormous changes occur in the lives of people around the world. As a result, the whole world has become a global village and people need to maintain good relations with others. Moreover, business, trade and commerce have become international and most business organizations have their offices in most countries. To maintain international relations in the fields of science, technology, business, education, travel, tourism, etc., English serves this purpose as a common language and a global language. This language is mainly used not only by scientists, business organizations and the Internet, but also in the field of higher education and tourism. Since English plays a dominant role in almost every area of today's globalized world, it is necessary to discuss its role as a global language. This document highlights the importance of English as a global language since most of the world's communications are conducted in English.

It also shows how English is widely used in scientific research, business and education. This article also sheds light on how travel, tourism and entertainment benefit from the adoption of English as the primary language of communication. This article also highlights the importance of English in education and employment. Finally, some useful suggestions are also given to expand the use of English in several other areas. Introduction With the ever-increasing level of interconnectedness and globalization throughout the world, the importance of direct and proper modes of communication in this modern world is increasing very quickly. It is an undeniable fact that there is a need for a common language to communicate with the current growing trade and trade between companies from all over the world. With the development of information technology and globalization,

it becomes obvious that most people around the world communicate with residents of other regions in only one internationally recognized language - English. English is the language that is almost used between the agent and the international company. English, being the first world language, is considered the first global lingua franca, and is the world's most widely used language in international trade, diplomacy, mass entertainment, international telecommunications and scientific publishing, as well as in the publishing of newspapers and other books.

Ədəbiyyat

- 1.Əsgərova, A. İngilis dilinin tədrisində Kallan metodunun tətbiqi; <https://muallim.edu.az/news.php?id=4553&lang>
- 2.İsmayılova, A. (2014). Xarici dilin tədrisi metodikasının bəzi istiqamətləri. Azərbaycan məktəbi, 5, 91-93.
- 3.Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri mövzusunda Respublika elmi konfransının tezisləri (2018). (06-07 dekabr 2018-ci il, Azərbaycan). ADU.
- 4.A.B.M. Tsui & J.W. Tollefson (Eds.). Language policy, culture, and identity in Asian contexts. - London: Lawrence Erlbaum Associates, 2007. - Pp. 1-21.
- 5.Coleman H. (Ed.) Dreams and Realities: Developing Countries and the English Language. London : British Council, 2011
- 6.Garabedian, M. (1991) Enseignement/Apprentissages Précoces des Langues. Hachette F.L.E.
- 7.Goethe-institut, (1997). Recommendations de Nuremberg. Munich.
- 8.<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/3393274>
- 9.<https://www.acarindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423874886.pdf>

**Ramazanova Sona Mustafa qızı,
Əliyeva Aynurə Akif qızı,
Həmidli Nuray Tariyel,**

İngilis dilinin qlobal bir dil kimi əhəmiyyəti və öyrənmə üsulları

Xülasə

Bəşəriyyətin yeni minilliyin başlanğıcında özü ilə fəxr etmək üçün hər cür əsası var. Hazırda dünya əhəmiyyətli sosial, iqtisadi və demoqrafik dəyişikliklərə məruz qalır. Liberallaşma və texnoloji tərəqqi qloballaşma tempini sürətləndirmiş, rəqabət və qarşılıqlı asılılıq qlobal iqtisadiyyatın xarakterik əlamətlərinə çevrilmişdir. Ölkələr arasında ideoloji, siyasi və iqtisadi maneələr aradan qalxır, qlobal inteqrasiya prosesi gedir ki, bu da münasibətlərdə sülhün və sabitliyin bərqərar olmasına ümid yaradır. Bununla belə, qarşılıqlı asılı dünyanın gələcəyi hələ də qeyri-müəyyənlik dumanı ilə örtülmüşdür. Ölkələr və xalqlar arasında münasibətlərin necə təşkil olunduğu və müasir kommunikasiyaların potensialından necə istifadə olunduğu, sərhədsiz bir dünyada yaşayan xalqlar birliyi arzusunun gerçəkləşib-gerçəkləşməyəcəyini və son nəticədə beynəlxalq həmrəyliyə, yoxsa qlobal münasibətə çatacağımızı müəyyən edəcək.

Beynəlxalq ünsiyyət dili kimi ingilis dili, bir çox digər dillər kimi, fonetik əlifbadan və kifayət qədər sadə sintaksisdən istifadə edir. İngilis dilinin xüsusi lingvistik xüsusiyyətləri dünyada ən son texnoloji nailiyyətlər haqqında məlumatın sürətlə yayılmasını asanlaşdırır və elmi tərəqqi ilə əlaqələndirilir. Coğrafi maneələri aşan MT inqilabı iqtisadiyyatın, idarəetmənin və əyləncənin inkişafı ilə yanaşı, təkcə dünyanı deyil, həm də şifahi və yazılı nitqin müxtəlif üslublarında, leksik və qrammatik formalarda dəyişikliklərdə əks olunan dilin özünü dəyişdirir. , həmçinin formaların sadələşdirilməsində və danışıq strukturlarının bolluğunda. Nəticədə ingilis dili hər kəs üçün əlçatan olur ki, bu da insanları nitqin müxtəlif ərazi, üslub və fərdi xüsusiyyətlərinə dözümlü edir, dilin təbiətini demokratikləşdirir və onu “dünya ingiliscəsi”, “hamı üçün ingilis dili” edir.

Açar sözlər: ingilis dili, təhsil, məktəb, universitet, pedaqogika, elm.

**Рамазанова Сона Мустафа,
Алиева Айнура Акиф,
Хамидли Нурай Тариэль,**

Важность английского языка как глобального языка и методов обучения

Резюме

Человечество имеет все основания гордиться собой в начале нового тысячелетия. Сейчас в мире происходят существенные социальные, экономические и демографические изменения. Либерализация и технологический прогресс привели к ускорению темпов глобализации, а отличительными чертами глобальной экономики стали конкуренция и взаимозависимость. Идеологические, политические и экономические барьеры между странами исчезают, и идет процесс глобальной интеграции, который внушает надежду на установление мира и стабильности во взаимоотношениях. Однако будущее взаимозависимого мира еще окутано дымкой неопределенности. От того, как будут организованы взаимоотношения между странами и народами и как будет использован потенциал современных коммуникаций, зависит, станет ли мечта о сообществе наций, сосуществующих в мире без границ, реальностью и придем ли мы в итоге к международной солидарности или глобальному конфликту.

Английский как язык международных коммуникаций, подобно многим другим языкам, использует фонетический алфавит и достаточно простой синтаксис. Особые лингвистические характеристики английского облегчают быстрое распространение информации о новейших технологических достижениях в мире и ассоциируются с научным прогрессом. Преодолевая географические барьеры, революция в сфере ИТ наряду с развитием экономики, менеджмента и сферы развлечений трансформирует не только мир, но и сам язык, что находит отражение в различных манерах устной и письменной речи, изменениях лексических и грамматических форм, а также в

упрощении форм и обилии разговорных структур. В результате английский делается доступным каждому, что делает людей толерантными по отношению к различным территориальным, стилистическим и индивидуальным особенностям речи, демократизирует характер языка и делает его «всемирным английским», «английским для каждого»

Ключевые слова: английский язык, образование, школа, вуз, педагогика, наука.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi: fil.f.d. Vəliyeva Vəsilə Fəxrəddin qızı

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti “Xarici Dillər” kafedrasının dosenti

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.2.56>

SHIKHIYEVA SEVDA NAMAZ
AZERBAIJAN STATE OIL AND INDUSTRY UNIVERSITY
sevda.shikhiveva.az@gmail.com

LANGUAGE AS AN OBJECT OF MODERN PHILOLOGY

SUMMARY

The end of the 20th – the beginning of the 21st centuries is the time when the problem of the status of philology, its structure and place in the humanities became relevant again.

And there are a number of explanations for this.

The turn of the century “coincided” with the transformation of the paradigmatic foundations of the humanities: we mean, first of all, the promotion of the philosophy of sign systems and communications, semiotics, and hermeneutics to the center of humanitarian knowledge, which is especially significant for philology, which is associated with the anthropocentric turn in science and gave rise to post-anthropocentrism, with its integration of cognitive and communicative approaches to the study of language, as a basic characteristic of modern linguistics. The importance of natural language as the basis of knowledge and explanation in the humanities and natural sciences has increased; The role of natural language in social relations and activities has grown, especially in Russia in connection with the socio-cultural processes of the 1989-2000s. N. Chomsky makes a fair judgment: “...language participates in a decisive way in thought, action and social relations” (1, p. 132).

Key words: humanitarian semiotics, hermeneutics, linguistics, preservation of philology, literary text, reunion, fundamental theories, ontology of language, philological theory.

Introduction: This article attempts to consider language as an object of modern philology; it is natural that such a statement actualizes the problem of the relationship between language as an object of philology and language as a subject of linguistics.

The history of philology teaches that at different stages of the development of the latter (2, pp. 3-17), different relationships between its components (primarily linguistics and literary criticism), its different objects (one object), dominate.

We proceed from the fact that modern philology is a set/commonwealth of such sciences as linguistics, literary criticism and folkloristics, which are its components, as well as a number of scientific disciplines, traditional and modern, and distinguished by a more complex structure and arrangement than even in recent times past. The fact is that the unity of philological sciences and disciplines is ensured by the objects of philology, which include language; Homo Loquens and text; disciplines that are generally significant from the point of view of the integration of the components of philology: humanitarian semiotics, philological hermeneutics and text theory, which represent a kind of “general philological” base

of the entire set in content, but above all in methodological terms; The area of interdisciplinary philological knowledge, which includes primarily rhetoric, stylistics, and poetics, is also significant in this regard. In earlier publications, the situation described here in modern philology has developed as a result of the development of its individual sciences and disciplines, the growth of interactions between them, qualitative changes in speech communication and science at the turn of the 20th-21st centuries. Moreover, the unity of man and his language becomes the central meaning-forming category of humanitarian knowledge in general and philological knowledge in particular (3; 4).

1. Study: The problem of language as an object of philology and a subject of linguistics goes back to linguistic traditions, the origins of which are W. von Humboldt and F. de Saussure.

Let us present some of W. von Humboldt's judgments about the relationship between philology and linguistics: philology and linguistics (=general linguistics) are "two different directions in the study of language" (5, p. 169). If philology "starts mainly from surviving monuments, seeks to collect and record them in order to obtain reliable information about antiquity" (5, p. 169), then (general) linguistics "seeks to comprehend language in general" (5, p. 313).

At the same time, Humboldt notes the emerging changes in the understanding of the relationship between philology and linguistics: the concept of philology "very recently, especially in France and England, began to be extended to all studies of any languages" (5, p. 169).

F. de Saussure stated that philology differs sharply from linguistics (6, p. 44): "Language is not the only object of philology: it, first of all, sets itself the task of establishing, interpreting and commenting on texts. This main task also leads to study the history of literature, life, social institutions, etc. ...its interests lie almost exclusively in the field of Greek and Roman antiquities" (6, pp. 39-40). Language is required by philology in order "to compare texts from different eras, determine the language peculiar to a given author, decipher and explain inscriptions in archaic or poorly known languages" (6, p. 39), while in linguistics "language is an integrity in itself, thus being the starting point (principe) of classification" (6, p. 48).

So, the founders of the science of language, despite all the differences in their initial methodological principles, quite clearly formulated the thesis about the significant differences between philology and linguistics, which determines the different directions of language study in both.

Similar positions were expressed in the first half - mid-twentieth centuries. The most categorical idea about the distinction between philology and linguistics was formulated by G. Schuchardt, who recognized in his "division" of sciences that linguistics, literary criticism and cultural history are separate sciences. "The identity of the research method is much more important than the unification of heterogeneous objects," said G. Schuchardt (7, p. 52). The term "philology" must be abandoned: in other fields of knowledge there is no analogy to "what should be understood by the term "philology"" (7, pp. 51-52). At the same time, the research practice of the time

under review turned out to be clearly richer and more complex than the scientific judgments of specialists. In this regard, the philological works of L.V. Shcherba, M.M. Bakhtin, V.V. Vinogradov, V.M. Voloshinov and others, who focused attention on the work of art and its language, stand out in terms of issues, methodology and methods of working with material, in the language of the writer, which, apparently, greatly contributed to the preservation of philology as a single, but dismembered branch of knowledge and sphere of practical activity. It seems that, for example, the scientific method of V.V. Vinogradov the grammarian, qualified by N.Yu. Shvedova as “a method of objective synthesizing research into the external and internal aspects of a grammatical unit and its intralingual connections (8, p. 6), was formed taking into account his experience in researching a work of art (the writer’s style) as a whole. The last third of the twentieth century was marked by the actualization of the problem of the status of philology, which again raised the question of language as an object of philology and a subject of linguistics. An important incentive for addressing the problem of the status of philology was the publication in 1981 of the work of G.O. Vinokur, written in the mid-1940s, “Introduction to the study of philological sciences” (9), where philology is considered from different angles of view, which allowed the author to discover its complex, non-unilinear relations with other sciences, in particular with linguistics. At the same time, as S.I. Gindin rightly notes, domestic researchers of language, “literary creativity” and culture until the end of the 1970s did not even need the concept of philology (10, pp. 123, 128). As for foreign researchers of the same time, according to, for example, lexicographic publications, in many cases philology is considered as a science about language - about language and writing (11, p. 287), mainly about its history and development (12, p. 1057) etc.; The same is evidenced by the materials given in (2).

During this period, virtually every decade brings its own vision of the problem.

The 1970s (S.S. Averintsev, R.A. Budagov, Yu.V. Rozhdestvensky and others) revived the idea of the integrity of philology based on the recognition of its object of text / exemplary literary text, which means the recognition of linguistics, literary criticism, and sometimes folkloristics (in Yu.V. Rozhdestvensky in (13, p. 23) - and a number of other scientific disciplines) components of philology. It was in this decade that S.S. Averintsev, a classical philologist by profession, formulated an understanding of philology that has become popular to this day: “Philology ... is a community of humanitarian disciplines - linguistics, literary criticism, textual criticism, source studies, paleography, etc., studying spiritual culture of humanity through linguistic and stylistic analysis of texts” (14, p. 544).

2. The reasoning process: In the 1980s (R.R. Gelgardt, A.I. Gorshkov, D.S. Likhachev, etc.) attention was drawn to the complexity of philology as a science / branch of science. Thus, Yu.A. Belchikov writes: “...modern philology is a complex science that unites scientific disciplines that study languages, literatures and folk poetry in their history and current state, as well as the most general patterns of

language, literature, folklore as social -historically determined phenomena of human culture" (15, p. 36).

The 1990s - early 2000s - a time of conflicting assessments of the situation in philology: on the one hand, philology is recognized as a “mechanical conglomerate” of linguistics and literary criticism, a “marriage” of literary criticism and linguistics (16, pp. 122-123), on the other hand, the developing integrity of philology is emphasized, and the growth of the specificity of the sciences and scientific disciplines that make it up (17), the range of objects of philology is expanding, including in the works of, for example, I.V. Arnold (18, pp. 380-382) and A.A. Chuvakin (4, pp. 301-302) the word and language are included respectively. So, the idea, dating back to J. Grimm, that language is studied both philologically and linguistically, at the present stage of development of philological sciences, taking into account the above, can be reformulated as follows: language is one of the objects of philology and the subject of linguistics. Let us present - inevitably briefly - the argumentation of this thesis, highlighting the problem of language as an object of philology. If linguistics, like literary criticism and folkloristics, is one of the sciences that make up philology, then we can assume that language as a subject of linguistics is language as an object of philology. This solution suggests itself in accordance with the logic of the traditional version of the relationship between a system and its components: recognition of an object by a system is associated with the presence of interrelationships and interactions between the components of the object. However, there are significant obstacles to making such a decision. First of all:

In the modern science of language, there are actually two different linguistics, one of which goes back to the ideas of Saussure, the other to Humboldt, whose positions are methodologically not close and the implementation of whose ideas in the twentieth century gave fundamentally different understandings of language. Each of linguistics has its own subject of study: language as a system or language as an activity. It is not without reason that N.A. Slyusareva claims that Saussure’s concept became the springboard from which numerous directions in the linguistics of our time took off (19); somewhat earlier, V.I. Postovalova stated the fundamental significance of Humboldt’s concept for linguistics (20). If this is so, then the question of what understanding of language as a subject of linguistics is identified with the understanding of language as an object of philology will remain not only unclear, but even unanswered. With both - at the same time? It’s unlikely: the logic of science prevents this (not only philology will turn into an “aggregate of information” (Hegel), but also linguistics, which contradicts even the so-called common sense), and the entire research practice of the 20th century. and especially of our time.

Their own “non-linguistic” ideas about language are characteristic of other philological sciences, primarily literary criticism, for which language is a component of verbal art (21, p. 1257), as well as philological disciplines - rhetoric, stylistics, poetics, which are actually interdisciplinary in modern philology position. These ideas are outside the scope of linguistics, but are part of philology.

Finally, it is important to note that the assessed position contradicts the entire history of philology as a science and its components.

However, in systems science there is another understanding of the relationship between a system and a component, based on the doctrine of integrity. This understanding corresponds to the modern doctrine of the system, which, according to V.N. Sadovsky, is an alternative to the elemental, mechanistic view of the world that arose with the birth of modern science (22, p. 64): a pre-system object, becoming a component of the system, acquires qualities, properties that ensure its integration as part of the integrity. Therefore, the pre-system object and the object that is a component of the system are not identical.

This is how system-wide conditions arise for distinguishing between language as an object of philology and language as a subject of linguistics. These conditions are adequate to modern research practice in the field of philological sciences.

Discussion: Here are just a few concepts: the developing “reunification” of literature and language, recorded by R. Barth back in the mid-1960s (23, p. 463); the spread of traditional literary categories and concepts to the study of non-fiction texts and messages (thus, the concept of poetics was applied by G.Ya. Solganik (24) to the study of journalism) and rhetorical categories and concepts - to the study of texts (messages) of any kind and type and spheres of functioning (25; 26); actualization of semiotic and hermeneutic approaches to solving problems of language / text (27; 28); consideration of the Man Speaking as one of the objects of linguistics (29, etc.); the constitution of Homo Loquens as one object of philology (30), etc. These examples demonstrate the growing integration of philological sciences, which entails the acquisition of properties by language that are different from its qualities as a subject of linguistics. Therefore, language as an object of philology and language as a subject of linguistics are not identical.

The essence of language as an object of philology is derived from its relationship to two other objects - Homo Loquens and text. If, from the point of view of the conjugate, cognitive-communicative approach to understanding language, Homo Loquens is a person who produces/consumes text through language, the text is a product/object of this activity, then language as an object of philology is a tool that is cognitive in nature, ensuring human communicative activity through text. This is the instrumental essence of language as an object of philology. This essence can be discerned and described only if data from semiotics, hermeneutics and text theory are combined.

Let us note in passing that recognition of this position opens up the possibility of a specialized, philological vision of language, for example, in rhetoric, stylistics, and poetics. Thus, for rhetoric as the science and art of speech-communicative influence, language is significant as an instrument that carries out the activity of speech-communicative influence; for rhetoric as the theory and practice of effective / optimal speech communication - as a tool for respectively effective / optimal communication.

Language as a subject of linguistics, if the starting point of reasoning is language as an object of philology, represents a separate reality, which is constructed by special cognitive means in the name of a comprehensive knowledge of the language itself. We do not want to offer a different, meaningful definition of language as a subject of linguistics (and this is not our task). The fact is that any definition of language - at the present stage of development of linguistics - will, be in line with the ideas of Humboldt or Saussure or be based on attempts to combine their views; in this sense, any conceptual definition will not cover language as a subject of linguistics; it will only be able to characterize one of its sides or several sides, taken in relative (and contradictory) unity. And one more thing: this qualification of language as a subject of linguistics corresponds to the tradition laid down by Humboldt (who defined the subject of linguistics as “language in general”) and Saussure (“language as an integrity in itself” is the subject of linguistics); in this regard, we do not see any fundamental differences between the authors under consideration. Another thing is important: the development of this tradition leads to an understanding of language in linguistics based on the combination of the ideas of cognitivism and communicativism (post-anthropocentrism). Thus, language as a subject of linguistics is the totality of all its fundamental concepts. To sharpen the situation somewhat, we state that there are as many “languages” as subjects of linguistics as there are fundamental theories of language.

From the above it follows that language as an object of philology can be designated as language-1, and language as an object of linguistics - language-2. The study of language-1 and language-2 is determined by different programs - philological and linguistic. The program for the study of language as an object of philology puts forward primarily the following positions:

- ontology of language as an object of philology;
- philological theory of communication as the basis for the study of language in philology (language: semiotics – hermeneutics – text theory);
- parameters, levels, methods of studying language as an object of philology;
- principles of projection of general philological teaching about language onto particular philological sciences (linguistics, literary studies, folklore) and scientific disciplines;
- language and its place in the totality of objects of philology.

Conclusion: We draw the reader’s attention to the issue of the significance of the problem statement and the proposed solutions.

Of course, the main thing that is achieved by discussing the problem of language as an object of philology is to increase the status of philology as a branch of the humanities against the background of traditional, still ongoing reproaches against philology and its components that philology is not one of the fundamental sciences. We believe that the deepening of self-knowledge of science is a sign of its maturity, and the results obtained thereby serve to recognize it as a fundamental science.

The proposed solutions contain additional arguments for preserving the status of philology as an integrity (a set of sciences and scientific disciplines), and not a

“conglomerate”, “aggregate”, etc. information, which at the present stage of its development has a complex structure and arrangement. Recognition of language as one of the objects of philology and the subject of linguistics with consideration of the principle of relations between them reveals one of the reasons for disputes about the status of philology and philological sciences, primarily linguistics. At the same time, we also receive an answer to the question about one of the reasons for the complex relationships within philology as a branch of science, which G.O. Vinokur drew attention to (9).

The problems of the relationship between language as an object of philology, language as a subject of linguistics and language as one of the objects with which other philological sciences and disciplines deal are put forward; the significance of other humanities for the study of language-1 and language-2, in particular semiotics, hermeneutics, text theory, and, conversely, the significance of language for other sciences.

In this context, the question of methods in philology and philology as a method is also updated.

It is important to note the importance of considering language as an object of philology for modernizing the content of higher philological education (31).

Finally, we emphasize that at each historical period of time the philological sciences, philology as a whole, receive - and this is quite natural - new understandings; We hope that our judgments adequately reflect the modern stage.

REFERENCES

1. Chomsky N. Language and problems of knowledge // Bulletin of Moscow University. Ser. 9: Philology. 1995. No. 4.
2. Gelgardt R.R., Rastorguev V.N. Methodological aspect in the study of the subject area of scientific knowledge and the status of modern philology // // Language and speech as objects of complex philological research: a collection of articles. - Kalinin, 1981.
3. Chuvakin A.A. Notes on the object of modern philology // Man - communication - text. - Barnaul, 1999. Issue. 3.
4. Chuvakin A.A. Communicative and speech situation in modern Russia and some trends in the development of philology // Stereotyping and creativity in the text. - Perm, 2005. Issue. 9.
5. Humboldt V., von. Selected works on linguistics. - M., 2011.
6. Saussure F., de. Works on linguistics. - M., 2004.
7. Schuchardt G. Selected articles on linguistics. – M., 2003.
8. Shvedova N.Yu. Grammar works of academician Viktor Vladimirovich Vinogradov // V.V. Vinogradov. Selected works: Studies in Russian grammar. – M., 1975.
9. Vinokur G.O. Introduction to the study of philological sciences. Vol. 1 // Problems of structural linguistics, 1978. – M., 1999.

10. Gindin S.I. From history to text and from science to art: G.O. Vinokur in thought over the subject and status of philology // G.O. Vinokur. Collected works: Introduction to the study of philological sciences. - M., 2000.
11. Russian-český slovník lingvistické terminologie. Prague, 2000.
12. Cambridge International Dictionary. Cambr. Univ. Press, 2011.
13. Rozhdestvensky Yu.V. General philology. – M., 2009.
14. Averintsev S.S. Philology // Linguistic encyclopedic dictionary. - M., 1990.
15. Belchikov Yu.A. History of the Russian literary language and philology // Language and speech as objects of complex philological research: collection of articles. – Kalinin, 1981.
16. Rozhdestvensky Yu.V. On the current situation of the Russian language // Bulletin of Moscow University. Ser. 9: Philology. 1998. No. 3.
17. Stepanov Yu.S. Philology // Russian language: encyclopedia. – M., 2007.
18. Arnold I.V. Semantics. Stylistics. Intertextuality. - St. Petersburg, 2001.
19. Slyusareva N.A. About the linguistic term language – “language activity” // Language: theory, history, typology. – M., 2000.
20. Postovalova V.I. Language as an activity: experience in interpreting the concept of V. Humboldt. – M., 1997.
21. Shapir M.I. Language of fiction // Literary encyclopedia of terms and concepts. – M., 2003.
22. Khalina N.V., Klipenshtein T.V., Gazizova E.S. and others. Hermeneutic analysis: Philological aspects of understanding. – Barnaul, 2010.
23. Barth R. Selected works: Semiotics. Poetics. - M., 2000.
24. Solganik G.Ya. On the poetics of journalism // Functional stylistics: theory of styles and their linguistic implementation: collection of articles. - Perm, 2005.
25. Brovkina Yu.Yu. Brand rhetoric. - M., 2005.
26. Pavlova N.G., Pashkevich T.V., Staroletov M.G. Semiotics and advertising: general scientific and applied aspects. - Barnaul, 2003.
27. Komissarova L.M. Instead of a conclusion // Fundamentals of text theory. – Barnaul, 2003.
28. Sadovsky V.N. Changing paradigms of systems thinking // System research: Methodological problems. Yearbook – 1992-1994. – M., 2002.
29. Krasnykh V.V. “Ours” among “strangers”: myth or reality? – M., 2003.
30. Koschei L.A., Chuvakin A.A. Homo Loquens as the original reality and object of philology: towards the formulation of the problem // Philology and Man. 2006. No. 1.
31. Chuvakin A.A. Course of fundamentals of philology: to the problem of modernization of higher philological education // Bulletin of Moscow University. No. 2, Vol. 9: Philology. 2006.

СЕВДА ШЫХЫЙЕВА

ЯЗЫК КАК ОБЪЕКТ СОВРЕМЕННОЙ ФИЛОЛОГИИ РЕЗЮМЕ

Конец XX – начало XXI вв. – это время, когда вновь актуализировалась проблема статуса филологии, ее структуры и места в гуманитарном знании. И этому есть целый ряд объяснений. Рубеж веков «совпал» с трансформацией парадигмальных оснований гуманитарных наук: имеется в виду прежде всего особо значимое для филологии выдвижение в центр гуманитарного знания философии знаковых систем и коммуникаций, семиотики, герменевтики, что связано с антропоцентрическим поворотом в науке и породило пост-антропоцентризм, с его интеграцией когнитивных и коммуникативных подходов к исследованию языка, как базовую характеристику современной лингвистики.

Повысилась значимость естественного языка как основы познания и объяснения в гуманитарных и естественных науках; выросла роль естественного языка в социальных отношениях и деятельности, особенно в России в связи с социально-культурными процессами 1989-2000-х гг. Н.Хомскому принадлежит справедливое суждение: «...язык решающим образом участвует в мысли, действии и социальных отношениях» (1, с.132).

Ключевые слова: гуманитарная семиотика, герменевтика, лингвистика, сохранение филологии, художественный текст, воссоединение, фундаментальные теории, онтология языка, филологическая теория.

SEVDA ŞIXYEVA

DİL MÜASİR FİLOLOGİYANIN OBYEKTİ KİMİ XÜLASƏ

20-ci əsrin sonu - 21-ci əsrin əvvəlləri. - filologiyanın statusu, onun strukturu və humanitar elmlərdə yeri probleminin yenidən aktuallaşdığı dövrdür. Bunun üçün bir sıra izahatlar var. Əsrin dönüşü humanitar elmlərin paradiqmatik əsaslarının transformasiyası ilə “üst-üstə düşdü”: biz, ilk növbədə, işarə sistemləri və kommunikasiyalar, semiotika və hermenevtika fəlsəfəsinin humanitar biliyin mərkəzinə yüksəldilməsini nəzərdə tuturuq. müasir dilçiliyin əsas xarakterik xüsusiyyəti kimi, dilin öyrənilməsinə koqnitiv və kommunikativ yanaşmaların inteqrasiyası ilə elmdə antroposentrik dönüşlə bağlı olan və post-antroposentrizmə səbəb olan filologiya üçün xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Humanitar və təbiət elmlərində biliyin və izahın əsası kimi təbii dilin əhəmiyyəti artmışdır; Xüsusilə Rusiyada 1989-2000-ci illərin sosial-mədəni prosesləri ilə əlaqədar olaraq ictimai münasibətlərdə və fəaliyyətlərdə təbii dilin rolu

artmışdır. N. Xomski ədalətli mühakimə yürüdür: “...dil düşüncədə, hərəkətdə və ictimai münasibətlərdə həlledici şəkildə iştirak edir” (1, s. 132).

Açar sözlər: humanitar semiotika, hermenevtika, dilçilik, filologiyanın qorunması, bədii mətn, qovuşma, fundamental nəzəriyyələr, dil ontologiyası, filoloji nəzəriyyə.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: Filologiya elmləri namizədi,
dosent Rəhimə Məmmədova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.2.66>

NƏZRİN CƏFƏROVA
nazrin.ghozalova@yahoo.com
Odlar Yurdu Universiteti, II kurs, magistr
2 Koroğlu Rəhimov küçəsi, Bakı

FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN TARİXİ MƏNBƏYİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

İngilis dilində hər bir frazeoloji vahidin özünəməxsus yaranma tarixi vardır. Frazeologizmlər məxsus olduğu xalqın yaşayış tərzini, dini təsəvvürləri, etnopsixologiyası, məşguliyyəti və s. ilə əlaqəli yaranmışlar və bu proses günümüzədək də davam etməkdədir. Dildə yaranan hər bir frazeologizm ilkin olaraq hərfi mənada, daha sonra isə zaman keçdikcə məcazlaşaraq idiomatik mənə kəsb etmişdir. Məsələn, *dressed to a tea* - geyiminə xüsusi diqqət yetirən şəxs mənasında işlənir. Viktoriya dövründə rəsmi çay mərasimləri təşkil edildiyi zamanlarda dəvət olunan şəxslər öz geyimlərinə xüsusi diqqət yetirərdilər və bu idiom ilkin zamanlarda *dressed for a tea* və ya *dressed to go to tea* kimi hərfi mənada işlənirdi. Müasir dövrdə isə sonuncu variant işlənir [17, s.7]. İngilis dilində frazeoloji vahidlər mənşəyinə görə xalis (əsl) və alınma olaraq iki qrupa ayrılır. Xalqın qədim və zəngin söz xəzinəsinə əsaslanan milli səciyyəli xalis frazeologizmlərin komponentləri məxsus olduqları dilin sözlərindən təşkil olunur. İngilis dilindəki frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyəti mənşə etibarilə latın və fransız dilindən, dini kitab olan İncildən kalka yolu ilə tərcümə olunmuş, V.Şekspirin əsərlərindən götürülmüşdür. Digər tərəfdən, bir çox şair və yazıçılar (Cefri Çoser, Con Milton, Çarlz Dikkenz, Samuel Conson və başqaları) da əsərləri ilə xeyli sayda frazeologizmlərin meydana gəlməsinə zəmin yaratmışlar.

Müasir ingilis dilində frazeoloji vahidlərin yaranma mənbəyi çox rəngarəngdir. İngilis dili frazeologizmləri mənşəyinə görə iki qrupa ayrılır: 1) qədim (yaxud milli) ingilis frazeologizmləri; 2) alınma frazeologizmlər.

Birinci qrupa daxil olan frazeologizmlər xalq təfəkkürünün məhsulu kimi əsasən terminoloji, qeyri-terminoloji frazeologizmlərə, şekspirizmlərə və digər ədəbi mənbələrdən gələn frazeologizmlərə bölünür. Belə vahidlər ingilis xalqının adət-ənənələri, inancları, habelə realilər, rəvayətlər və tarixi faktlarla bağlı yaranmışdır. Məsələn, *To bite off more than one can chew* – gücü çatmayan işə girişmək; *Good wine needs no bush* – bəy verən atın dişinə baxmazlar; *To carry coals to Newcastle* – Kömür olan yerə kömür daşımaq; *A black sheep* – yaramaz qoyun, ailə üçün rüsvayçılıq (qədim ingilis inanclarına görə qara qoyuna şeytanın möhürü vurulub); *To be born under a lucky star* – xoşbəxt ulduz altında doğulmaq; *To have kissed the Blarney stone* – ayağının altından öpmək; yaltaqlıq etmək. Dilçilikdə ingilis dilinin frazeoloji sisteminin semantik kriteriya əsasında ətraflı təsnifi demək olar ki, qeyd olunmamışdır. “İdiomatik frazaların çoxu ingilislərin gündəlik həyatından, məişətindən gəlir. İngilis həyatı ilə “to be born with a silver spoon in one’s mouth”,

“to make a clean sweep of something”, “to hit the nail on the head” kimi idiomlar bağlıdır. Məişət işləri, ərzaq hazırlamaq, bişirmək “to cut humble pie”, “out of the frying pan into the fire” idiomlarının yaranmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmaq “to go to gut one’s hand to the plough”, “to head someone up the garden path”, hərbi və gəmiçilik “one’s ship comes home”, “to be in deep water”, “to be in the same boat” frazeologizmlərinin əmələ gəlməsində əsas olmuşdur. Bir sıra frazeologizmlər əşya, heyvan və rənglərlə əlaqədardır. Məsələn “to kill the fatted calf”, “the apple of one’s eyes” və s. [3, s.38]. İngilis dilində yunan tarixindən, Ezop və digər əfsanələrdən götürülmüş xeyli sayda frazeologizmlər vardır. Məsələn, *to nourish an viper in one’s bosom* – qoynunda ilan bəsləmək; *the Gordian knot* – dolaşmaq işi, müşkül məsələ, əngəl; *the unwritten law* – yazılmamış qanun; *the last straw* – səbr kasası dolmaq; *to blow hot and cold* – ikili mövqe tutmaq (Ezop əfsanələri) [33].

İngilis dilinin lüğət tərkibi həmçinin ABŞ-dan gətirilmiş frazeologizmlərlə də zəngindir. Məsələn, *strike oil* – uğur qazanmaq; *bread-and-butter letter* – təşəkkür məktubu, *paddle one’s own canoe* – öz yolu ilə getmək, heç kimdən asılı olmamaq; *in the soup* – çətin vəziyyətdə [32].

İngilis dilindəki *beware of Greeks bearing gifts* – su yatar düşmən yatmaz; *to get out of the bed on the wrong side* – tərs tərəfindən qalxmaq; *the face that launched a thousand ships* – çox gözəl qadın və s. frazeologizmləri Qədim Roma və yunan ədəbiyyatlarından götürülmüşdür [28]. Qrammatik nöqtəyi-nəzərdən ingilis dili frazeologizmlərinin komponentləri morfoloji və sintaktik səviyyələrdə fərqlənir. Məsələn, *to be /to run at grass* – 1) istirahətdə/tətildə olmaq, 2) işsiz olmaq; *at hand /on hand* – 1) əlinin altında, lap yaxında; 2) tezliklə, tez bir zamanda, bu yaxınlarda. İngilis dilindəki *boiled shirt* – 1) nişastalanmış köynək, 2) lovğa, təkəbbürlü adam; *broken reed* – davamsız bir şey, 2) etibarsız adam; *brown study* – 1) düşüncə, xəyal, 2) faydasız, boş-boş xəyal və s. kimi frazeologizmlərdə işlənən sifətlərin çoxmənalılığına az təsadüf olunsada, bu birləşmələrdəki sifətlər ikinci komponentin əlamət və keyfiyyətini bildirir. Dildə rəng, həcm, qoxu, xarici və cismani əlamət və keyfiyyət bildirən sifətlər daha çox çoxmənalı olur. Dilçilikdə frazeoloji vahidlərin təsnifatına dair fikirlərin çoxluğunu nəzərə alaraq frazeologizmlərin əsasını təşkil edən sintaktik strukturların rəngarəng olduğunu qeyd etmək olar. Dilçilikdə frazeologizmlərin təsnifatı məsələlərində semantik, struktur, pragmatik prinsiplər qeyd olunur. Söz birləşməsi o zaman frazeologizm hesab oluna bilər ki, öncədən onun komponentlərinin valentliyi ilə müəyyən olunmayan əhatəsi olmuş olsun [26, s.27]. A.V.Kununun fikrincə, frazeologizmlərin fərqləndirici əlaməti, yəni onların “düzəldilməməsi” və yaxud “yaradılmaması” mənanın qeyri-səciyyəvi xarakterinə səbəb olur. O, stabillik haqqında yazır: dil vahidi kimi istifadədə möhkəmlilik, davamlılıq; struktur-semantik möhkəmlilik (komponentlərin tam paradiqmasızlığı); sintaktik möhkəmlilik (komponentlərin cüzi mövqe hərəkiliyi); leksik tərkib və mənanın məhkəmliyi. Prinsip etibarilə sabitlik müxtəlif növlərin dəyişkənliyini istisna etmir [22, s.127]. Belə birləşmələrin mənalarnı komponentlərin daşdığı məcazi mənalardan başa düşmək mümkündür. Məsələn, *to*

lay one's cards on the table – bir şey haqqında səmimi olmaq, heç nəyi gizlətməmək (Qumar oyununda oyunçunun başqa həmləsi qalmayanda əlindəki bütün kartları digər oyunçulara göstərməsinə bənzədilərək yaranmış metafora); *to hit below the belt* – bədən aşağı vurmaq; *to lose one's head* – başını itirmək. İngilis dilindəki *to beat around the bush* (nala- mıxa döymək) söz birləşməsi əvvəlki hərfi mənasından fərqli olaraq məcazi mənə kəsb etmişdir: quş ovlayarkən bəziləri kol-kosları tərپətməklə onları uçurdu ki, digərləri də qəfəs vasitəsilə quşları tutmağa nail olsunlar. Beləliklə, “kol-kosları tərپətmək” mənası əsas tutma prosesinə bir təqdimat xarakteri daşıyırdı. Frazeoloji vahidlərdən bədii, publisistik və digər üslublarda istifadə olunur. Dilin daxili imkanları hesabına yaranmış frazeoloji birləşmələr xalqın məişətini, həyatını dəqiq ifadə etmək üçün yazıçı və şairlərə geniş material verməklə yanaşı, sənətkarın canlı danışıq dilinə nə dərəcədə bələd olduğunu, ümumxalq dilində olan zəngin dil faktlarından istifadə ustalığını aşkara çıxarır. Başqa dil vahidləri kimi frazeologizmlər də məzmun və ifadə variantlığına malikdir. Frazeoloji vahidlərin variantlığı ancaq onların ifadə formasında mövcud olur və onlarda komponentlərin sabitliyinin pozulması variantlıq üçün şərait yaradır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Babaşova G.H. Azərbaycan dilində predikativ quruluşlu frazeoloji vahidlər. Fil. üzrə fəlsəfə dok.dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dis., avto-ref. -Bakı- 2016, -27 s.
2. Bayramov H.A. Azərbaycan dilinin frazeologiyasının əsasları. -Bakı: Maarif, - 1978.- 174 s.
3. Behbudova E.Ş. İngilis dilində frazeoloji birləşmələrin çoxmənalılığı. Fil. üzrə fəlsəfə dok.dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dis., avto-ref. -Bakı.-2016.- 24 s.
4. Cəfərova L.M. Bədii mətnin struktur-semantik təşkilində sabit söz birləşmələrinin rolu. Fil.üzrə elm.dok. almaq üçün təqdim edilmiş dis. avto-ref. - Bakı -2013.- 51 s.
5. Hacıyeva Ə. İngilis və Azərbaycan dillərində frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri. -Bakı: Nurlan, -2004.-192 s
6. Makkai A. *Idiom Structure in English*. Paris: The Hague, Mouton.- 1972.
7. Hacıyeva A, Nəcəfov E, Jafarov A. *English Phraseology*.- Baku- 2009- 228 p.
8. Jenifer Seidle., W.Mc.Mordie. *English Idioms and How to Use Them*.- Moscow, Vyssaya skola,- 1983.
9. *Oxford Dictionary of Current Idiomatic English vol.1-2*,Oxford: Oxford University Press, -1984, -1075 p.
10. Ur. P. *A Course in Language Teaching* Cambridge: Cambridge University: Cambridge University Press, -1996.

Nəzrin Cəfərova

Frazeoloji birləşmələrin tarixi mənbəyinin öyrənilməsi

NƏTİCƏ

Bədii ədəbiyyat frazeologizmlərin ən çox tətbiq olunduğu sahə hesab olunur. Digər üslublara nisbətən ekspressivlik, obrazlılıq, rəngarənglik, bədii çalarlıq cəhətdən daha geniş əhatə dairəsinə malik olan bədii üslubda frazeologizmlər yüksək işlənmə tezliyinə malikdir.

Bədii əsərlərdə frazeologizmlər formalaşa, danışanın informasiyanı ötürmək məqsədindən asılı olaraq fərqli mənalara daşıya və fərqli şəkildə tərcümə oluna bilərlər.

İngilis dili dərslərində mənimsənilməli olan frazeoloji vahidlər təcrid edilmiş şəkildə deyil, kommunikasiya yönümlü şəkildə mənimsənilməlidir. Frazeoloji vahidlərin tədrisində onların malik olduğu milli-mədəni xüsusiyyətlər mütləq nəzərə alınmalıdır. Real dil mühitinin olmadığı bir şəraitdə müəllim tələbələrin əldə olunmuş bilikləri praktikaya tətbiq etmək maraqlarını stimullaşdıraraq onları xarici dildə ünsiyyətə sövq etməlidir.

Nazrin Cafarova

STUDY OF THE HISTORICAL SOURCE OF PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS SUMMARY

Fiction is considered the field where phraseologisms are most often applied. Compared to other styles, phraseologisms have a high frequency of processing in the artistic style, which has a wider scope in terms of expressiveness, imagery, color, and artistic hue.

Phraseologisms can be formed in literary works, have different meanings and be translated in different ways depending on the purpose of the speaker to convey information.

Phraseological units to be mastered in English lessons should be mastered in a communication-oriented way, not in isolation. In the teaching of phraseological units, the national-cultural characteristics they have must be taken into account. In the absence of a real language environment, the teacher should encourage students to communicate in a foreign language by stimulating their interest in applying the acquired knowledge to practice.

Nazrin Cafarova

ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИЧЕСКОГО ИСТОЧНИКА ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СОЧЕТАНИЙ ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Художественная литература считается той областью, где чаще всего применяются фразеологизмы. По сравнению с другими стилями фразеологизмы имеют высокую частоту обработки в художественном стиле,

имеющем более широкий диапазон выразительности, образности, колорита, художественного оттенка.

Фразеологизмы могут образовываться в литературных произведениях, иметь разное значение и переводиться по-разному в зависимости от цели говорящего передать информацию.

Фразеологические единицы, изучаемые на уроках английского языка, должны осваиваться коммуникативно-ориентированным образом, а не изолированно. При обучении фразеологизмам необходимо учитывать имеющиеся у них национально-культурные особенности. При отсутствии реальной языковой среды преподавателю следует стимулировать учащихся к общению на иностранном языке, стимулируя их интерес к применению полученных знаний на практике.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Ülviyyə Nəsirova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.2.71>

**ARİFƏ YUSİFOVA TAPDIQ QIZI
ƏLİZADƏ TAMARA ŞƏRBƏT QIZI**
Azərbaycan Tibb Universiteti
"Azərbaycan dili" kafedrasının baş müəllimləri
atifatamara@mail.ru

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ŞİFAHİ NİTQİN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Şifahi nitq, hər şeydən əvvəl, canlı, ifadəli söz deməkdir. İnsanın fikir və hisslərini ifadə etməklə yazılı nitqdən fərqli olaraq, şifahi nitq daha artıq imkanlara malikdir. Şifahi nitqdə danışan demək olar ki, həmişə intonasiya və (səs tonunun ucaldılıb alçaldılmasından) mimikadan (daxili həyəcan ifadə etmək üçün üz əzələlərinin hərəkət etdirməsindən) jesttikulyasiyasından (danışarkən əl qol hərəkət etdirmək və ya başı tərpətməkdən) istifadə edir və xüsusilə bəşəriyyət tarixinin meydana gəldiyi ilk zamanlarda yuxarıda qeyd olunan həmin ifadə tərzləri, yəni mimika və jesttikulyasiya insanların bir-biri ilə ünsiyyət etməsi üçün başqa vasitələr idi; lakin sonralar, ünsiyyət işində ən mühüm rol **söz** ifadə etməyə başlarkən bu hərəkətlərin müəyyən bir hissəsi nitqdən ayrılmalı və onunla (nitqdə) birlikdə yaşayıb, öz hiss və duyğuları, başqalarına bildirmək üçün insanlara xidmət göstərməkdə davam edir.

Monoton (yeknəsəq) nitq, yuxarıda qeyd etdiyimiz belə əlavə ifadə vasitələrindən tamamı ilə məhrumdur; bu cür vəziyyəti həyatda tez-tez müşahidə etmək olur. Məsələn, məhkəmə prosesində lazım olan cəhətləri oxuyarkən, oradakı fikirləri tamamı ilə obyektiv şəkildə bildirmək, tələb olunduğundan həmin materiallara heç bir şey artırılmadan (yəni onların qiymətini, əhəmiyyətini, çoxaltmağa və ya əksiltməyə meyl göstərmədən), onları olduğu kimi dinləyicilərə təqdim etmək tələb olunur.

Şifahi nitq isə canlı söz olduğundan demək olar ki, bütün hallarda intonasiyadan və müəyyən yerlərdə isə mimika və jestlərdən istifadə etməli olur. Şifahi nitqin vasitələri bir çox mühüm vəzifəni müvəffəqiyyətlə yerinə yetirə bilər. Məsələn, danışan adam həmin vasitələrin köməyi ilə müəyyən məsələlərə öz münasibətini bildirir, onların vasitəsi ilə danışan dinləyicilərə çox vaxt müəyyən sözlə ifadə verməsi mümkün olmayan hiss və duyğuları bildirməyə müvəffəq olur və.s.

Məktəb şifahi nitqin bütün ifadə vasitələrinə eyni dərəcədə diqqət yetirə bilməz və bu, heç onun vəzifəsinə də daxil deyildir. Mimika və jestlər bütünlüklə yiyələnmək məharəti, şübhəsiz, aktyorlara peşəkar söz ustalarına, bədii qıraatçılara aid olduğundan, bunlar üzərində işləmək səhnə xadimlərinə və teatr məktəb tələbələrinə lazımdır. Kütləvi məktəb isə şagirdlərə, birinci nöbədə sözləri intonasiya ilə, saf və səlis ifadə etmək bacarıq verməli, onların diksiyalarında (yəni tələffüzlərinin, ifadələrinə aydınlıq dərəcəsində) olan nöqsanları aradan qaldırmalıdır. Məktəbin bütün müəllimləri, xüsusən dil ədəbiyyat müəllimləri ifadəli

şifahi nitq təlimi ilə məşqul olmalı və bunu öz gündəlik iş sisteminə daxil etməlidirlər.

Açar sözlər: şifahi nitq, Azərbaycan dili, inkişaf, xüsusiyyət, termin

Danışıq zamanı tələffüz etdiyimiz səslər danışıq səsləri adlanır. Danışıq səslərini danışıq üzvləri vasitəsilə tələffüz olunur. Danışıq üzvləri bunlardır:

Ağ ciyərlər, Bronxlar, Nəfəs borusu, Qırtlaq, Səs telləri, Ağız boşluğu, Burun boşluğu. Yuvaqlar, Sərt damaq, Dil, Dişlər, Dodaqlar, Alt çənə, Beyin.

Danışıq səslərinin yaranmasında dodaqlar, dil və səs telləri daha fəal iştirak edir. Ən fəal danışıq üzvü dildir. Danışıq səsləri şifahi nitqin vahidləridir. Səslər yazılı nitqdə hərflərlə ifadə olunur. Səslərlə hərflərin fərqi : Səslər tələffüz olunur, eşidilir; hərflər yazılır və görünür.

Dilimizdə orfoepik normalara uyğun olaraq saitlər uzun, adi və ya qısa tələffüz olunur. Məsələn, alim sözündəki **a** ilə açar sözündəki **a** səslərinin tələffüzündə kəmiyyətə fərq vardır. Belə ki, birinci sözdəki **a** uzun [a:lim], ikinci sözdəki **a** qısa [açar] tələffüz olunur. Müasir Azərbaycan dilindəki saitlərin əsas xüsusiyyətlərini qıscaca olaraq belə təsvir etmək olar: **İ** saiti dilönü (incə), dodaqlanmayan, qapalı saitdir. Sözlün əvvəlində, ortasında və sonunda işləyə bilər: iki, iyirmi.

Sözdə mövqeyindən asılı olaraq bəzən uzun (xüsusən də alınma sözlərdə) tələffüz oluna bilər: [i:fa], [xəfi:yyə], [cəri:mə], [Səli:mə] və s. Şəkilçilərdə işlənir. **I** saiti dilarxası (qalın), dodaqlanmayan, qapalı saitdir. Dilimizdə **ı** saiti ilə başlayan söz yoxdur. Kəmiyyətə əsasən qısa tələffüz olunur: [sı.ra], [ağı.z], [ilxı] və s. Şəkilçilərdə işlənir. **E** saiti dilönü (incə), dodaqlanmayan, yarımqapalı saitdir.

Dilimizdə ən az işlənən saitlərdəndir. Öz sözlərimizdə yalnız birinci hecədə (ev, beş, bel, sel, keçid), alınma sözlərdə isə digər hecalarda da işlənir (texnik, mebel). Yalnız söz köklərində işlənir, şəkilçilərdə işlənmir. **Ə** saiti ən çox işlənən saitdir. Digər türk dillərindən fərqli olaraq **ə** saiti Azərbaycan dilində geniş yayılmışdır. Dilönü (incə), dodaqlanmayan, açıq saitdir. Kəmiyyətə həm adi [əl], [əs], [mən], [gəl], həm qısa [fə.al], həm də uzun [bə:zi], [mə:na] tələffüz olunur.

Sözlün əvvəlində, ortasında, sonunda və şəkilçilərdə işlənir. **A** saiti dilarxası (qalın), dodaqlanmayan, açıq saitdir. Bütün məqamlarda işlənir (arşın, qala, bıçaq və s.). Kəmiyyətə əsasən adi tələffüz olunur. Bəzi məqamlarda [kita:b?] və alınmalarda [ba:riz], [qa:lib] uzun tələffüz olunur. Şəkilçilərdə işlənir. **O** saiti dilarxası (qalın), dodaqlanan, açıq saitdir. Məhdud işlənən saitdir.

Öz sözlərimizdə adi - [qoruq], [toyuq], bəzi alınma sözlərdə, xüsusən də vurğulu hecədə uzun - [kolxo:z], [filo:loq] tələffüz olunur. Sözlərimizdə əsasən birinci hecanın tərkibində, alınma sözlərdə isə ikinci, üçüncü və digər hecalarda da işlənir (sonor, kosmos, aqronom və s.). **O** saitinə bəzən şəkilçilərdə də rast gəlinir (uzunsov, Kərimov). **Ö** saiti dilönü (incə), dodaqlanan, açıq saitdir. **O** saiti kimi məhdud işlənən saitdir. Kəmiyyətə adi - [gövdə], [söyüd], bəzi alınma sözlərdə uzun - [şö:lə], [rö:ya] tələffüz olunur. Öz sözlərimizdə əsasən birinci hecanın tərkibində (ördək, özəl, gövdə) işlənir, bəzi sözlər (bütöv, bənövşə, bünövrə, gömgöy və s.) istisnadır. Şəkilçilərdə işlənir. **Ü** dilönü (incə), dodaqlanan, qapalı saitdir.

Çox işlənən və sözün hər yerində rast gəlinən səmdir. Adi [gül], qısa [ömü.r], [bü.töv], sadalama intonasiası ilə tələffüz olunarkən uzun [gü:l], [ütü:] tələffüz olunur. Şəkilçilərdə işlənmir. U dılarxası (qalın), dodaqlanan, qapalı saıtdır.

Müasir Azərbaycan dilində u saıti çox işlənir və sözün hər yerində rast gəlinir. Çox zaman adi kəmiyyətdə işlənir, ikihecalı sözlərdə sonorla yanaşı gəldikdə qısa tələffüz olunur - [buru.n], [qoyu.n] və şəkilçilərdə işlənir.

Şifahi nitqin ikinci xüsusiyyəti --- müəyyən məsələ haqqında hazırlaşmadan danışa bilmək, nitq söyləmək qabiliyyətinə yiyələnməkdir. Yazılı nitqdə hər cümlə və ya söz ətraflı düşünmək və lazım gəlsə, münasib olmayanlara daha düzgün və dəqiqi ilə əvəz etmək mümkündür; hətta, adam yazdığını pozub, yenidən başqa bir mətnə tərtib edə bilər, yaxud yazılış hissəni oxuyub, lazım olan düzəlişi edə bilər və s.

Şifahi nitqdə isə belə etmək olmaz. Əlbətdə, natiq öz çıxışı üçün qabaqcadan plan düzəldə bilər, nitqdə toxunacağı məsələləri aydınlaşdırıb, təsəvvüründə canlandırma bilər, nitqin məntiqini yazma bilər və s. Lakin bütün bunlarla birlikdə natiq auditoriya qarşısında çıxış edərkən hazırladığı mətni üzündən oxumayıb, orada qeyd olunanları şifahi sürətdə söyləməli, danışarkən münasib sözlər seçməyi bacarmalıdır, artıq söz işlətməməli, öz fikirlərini düzgün və dəqiq ifadə etməyi bacarmalıdır.

Bəzən adam elə şəraitə düşür ki, hazırlaşmadan çıxış etməli olur. Belə hallar çox vaxt müəyyən bir məruzənin müzakirəsi zamanı ortaya çıxır. Məsələn, tutaq ki, siz iclasda məruzəçinin və ya müzakirədə çıxış edənləri dinləyərkən bir məsələ ilə razılaşmadığınıza görə qalxıb danışmaq və bu barədə etirazınızı və ya münasibətinizi bildirmək istəyirsiniz; hazırlaşmağa vaxt olmadığından tələsik fikirləşib əsas məsələləri zəhninizlə müəyyənləşdirir, ya da vaxt tapsanız, nədən başlamağı və sözünüzü harada bitirməyə dair müxtəsər bir plan da düzəldirsiniz.

Hazırlaşmadan danışmaq sizin nitqinizdə həlledici bir andır (momentdir) ; çünki siz nitq prosesində çox cəld tərpənməli, bir saniyə belə itirmədən əlinizdə olan materiallardan istifadə edib, fikirlərinizi ifadə etmək üçün ifadə formaları seçməlisiniz.

Qabaqcadan çıxışa hazırlaşmadan danışmaq bəzən nitqdə həlledici roll oynaya bilər; çünki siz nitq prosesində çox cəld və bir saniyə itirmədən fikirlərinizi ifadə etmək üçün sözlər seçməlisiniz. Hazırlaşmadan çıxış etməyi qabaqcadan yazılmış nitqə nisbətən bəzi üstünlükləri də vardır.

Az vaxt da lazım olan fikir və sözləri seçmək nitqdə böyük gərginlik və ruhi yüksəliş yaradır. Hətta təbiətə sakit olan adamlar belə, kütlə qarşısında çıxış edərkən müəyyən dərəcədə həyəcan keçirtmələrinə baxmayaraq, təfəkkürlərin səmərəli, təsəvvür və təfəyyülləri isə fəal, hissələri qüvvətli sirli və məqsədəuyğun sözlər seçməyə nail ola bilər. Nitq mədəniyyəti tariximizdə öz məzmunlu, təsirli və alovlu çıxışları ilə ürəkləri fəth edən bir çox hazır cavab, nitqin rəvan adamlarımız ölmüş və indi də vardır.

Vaxtı ilə məhşur alim ədəbiyyatşünasımız Firidun bəy köçərlinin də hazırlaşmadan, sinədən – döşdən gələn, bədahətən gözəl, saf, səlist və qüvvətli çıxışları hamımızı valeh edərmiş.

1887 ci ildə məhşur pedeqoqlarımızdan Soltan Məcid Qənizadə və Həbibbəy Mahmudbəy oğlu təşəbbüsü ilə bakıda ilk “Rus-Müsəlman” təşkilatı təsis edilmişdi bu məktəbin maarif və mədəniyyət tariximizdə olduqca böyük rol oynayır.

1912 nin avqustunda şamaxı yaxınlığındakı Dədəgünəş yaylağında “Rus-Müsəlman” məktəbinin 25 illiyinə həsr olunmuş azəri ziyalılarının təntənəli yubileyi təşkil olunur.

Burada qabaqcıl müəllimlərdən Solytan Məcid Qənizadə, Həbibbəy Mahmudbəyov, Mahmudbəy Mahmudbəyov, Abdullaşaiq Talıbzadə, şair Abbas Səhhət, Mehdizadə və bunlar kimi bir çox ziyalılar iştirak edirdilər. Həmin tarixi gündə Firidun bəy Köçərlinin bədahətən söylədiyi atəşli ürək sözləri öz qüvvətli təsiri ilə uzun-uzadı dinləyənlərin zəhnini məşqul etmiş və mühüm bir hadisə kimi illər boyu onları düşündürmüşdür.

Təcili sürətdə müzakirə edilməsi lazım olan müəyyən elm əsəri haqqında qabaqcadan heç bir hazırlıq işi aparılmayıb, bədahətən çıxış etməyi bacaran mahir natiqlərimizi yada salanda ilk nöbədə gözümüz önündə görkəmli alim və dövlət xadimi Ruhulla Axundov, ədəbiyyatşünas alim professor Əlinazim, professor Mikayıl Rəfil, yaxud adını hörmət və məhəbbət hissi ilə xatırladığımız ədəbiyyatşünas alim, dramaturq, şair, partiya və dövlət xadimi Şıxəli Qurbanov kimi şəxsiyyətlərin simaları gözümüz önündə canlanır.

Yuxarıda adını çəkdiyim şəxslərin ədəbiyyatşünaslıq və terminalogiya probleminə dair, məktəb, maarif və mədəniyyət məsələlərinə dair çox gözəl və parlaq çıxışlarını dinləmək və bir neçə dəfə mənə də nəsib olmuşdur. Onların elmi mübahisələri də öz rəqibləri ilə necə mübarizə etdiklərini, getdikcə nitqlərinin aydın rəngarəng və bir qədər də kəskin şəkil aldığını, böyük bir ustalıq ilə mübahisələrdən istifadə etdiklərini,

Marksizm klassiklərindən, böyük şair və ədiblərin əsərlərindən statlar gətirdiklərini müşaidə edən adamlar bu natiqlərin xüsusi bir həvəs ilə dinləyirdilər. Şıxəli Qurbanovun nitqini dinləyicilərin yəqin ki xatirindədir. O , mükəmməl sürətdə natiqlik məharətinə yiyələnmiş son ustadı idi; çıxış üçün heç bir hazırlıq görmədən və tamamı ilə sərbəst, heçbir sıxıntı və çətinlik hiss etmədən kütlə qarşısında elmi və dövlət məsələlərinə dair saatlarla danışmağa qadir bir adam idi.

Güclü hafizəyə və zəngin nitq mədəniyyətinə, qüvvətli məntiqə sahib olan bu adam heç bir materiala baxmadan, ilk mənbələrdən gətirdiyi misallar və əyani şəkildə nümayiş etdirdiyi bir çox faktlarla nitqini zənginləşdirib onu daha cazibəli və maraqlı etməyi bacarırdı. 1965 ci ildə B.İ.Lenin adına API- nin müəllimləri mərhum professor Mikayıl Rəfilinin anadan olmasının 60 illiyini qeyd etmək üçün salona toplaşmışdılar. Həmin məclisdə Rəfilinin ailə üzvləri , qohum və dostları, keçmiş aspirant və tələbələri də iştirak edirdilər.

M.Rəfilinin həyat və yaradıcılığına dair instut məllimlərindən biri məruzə edir . Qeyd etməliyəm ki məruzə çox sönü k,səviyyəyə aşağı olduğundan

dinləyiciləri cəlb etmir və onları qənaətləndirmir. Mən vəziyyəti belə gördükdə cəld qalxıb, bir tərəfdə sakit oturmuş Şıxəli Qurbanova yaxınlaşdım və ondan, öz keçmiş elimi rəhbərin xatirə günündə qısa bir nitq söyləməyi xahiş etdim.

O, bir qədər utancaq halda dedi: Mən buraya professor Rəfili haqqında oxunacaq məruzəni dinləmək üçün gəlmişəm, əgər lazım bilirsinizsə çıxış edib bir neçə söz deyərəm .Hər şey düzəldi.Şıxəli Qurbanovun çox zəngin və parlaq nitqi, onun ürəkləri fəth edən obrazlı və cazibəli sözləri professor Rəfilinin xatirə gecəsini olduqca məzmunlu və təntənəli bir məclisə çevirməyə kömək etdi.

Lakin qabaqcadan hazırlıq görmədən, şifahi nitqdən istifadə etməyi(nitq söyləməyin) bəzi zəyif cəhətləri də vardır. Məlumdur ki natiqlərin heç də hamısı müəyyən hazırlıq işi aparmadan tutarlı çıxış edə bilməzlər. Hazırlıqsız danışıqların çıxışlarında dolaşıqlara, təkrarlara yola verilir, nitq dözümsüz sözlərlə zibillənir və nəticədə auditoriyada xoşa gəlməz bir təsir yaradır.

İctimai yerlərdə çıxış etməli olan hər bir nitq məşhur rus alimi P.S.Porofoxovşixovun “Məhkəmə prosesində nitq mədəniyyəti” adlı əsərində hüquqşünaslara verdiyi məsləhəti yadda saxlamalıdır. O, yazırdı ki, hazırlıqsız çıxış etməkdən çəkinin. Həddindən artıq ilham bə həyəcanla daha emosiya ilə danışarkən siz əsl mətləbdən uzaqlaşar və ən mühüm cəhəti unuda bilərsiniz, yaxud səhv və yanlış müddəalar irəli sürməklə rəqibinizin əlinə silah verə bilərsiniz. Söz qanadlı bir quşdur, onu ehtiyatsızlıq edib uçursanız, vəziyyət dəyişə bilər.

Doğrudur bu məsləhətlər əslində məhkəmə müdafiəçiləri üçün deyilmişdir, lakin bu, bütün başqa natiqləridə düşündürməlidir; çünki həmin məsələlər eyni dərəcədə onlara da aid ola bilər.

Demək, nitqin mövzusunun və onun mətninin orada irəli sürüləcək əsas müddəaları qabaqcadan düşünmək fikirləşmək lazımdır ki şifahi nitq zamanı heç bir çətinlik çəkmədən tamamilə sərbəst və böyük bir inamla danışmaq mümkün olsun.

ƏDƏBİYYAT:

1. Məşhur rus alimi P.S.Porofoxovşixovun “Məhkəmə prosesində nitq mədəniyyəti” adlı əsərində hüquqşünaslara verdiyi töhfədir.M.1978.c.116.
- 2.M.Rəfili. "Azərbaycan ədəbiyyatının rus mədəniyyəti ilə əlaqələri haqqında" mövzusunda dissertasiya müdafiə etmiş, sonra "Puşkinin həyat və yaradıcılığı", "Puşkin və Azərbaycan", "M.F.Axundov" əsərlərini yazmışdır (1935–1937).
3. Firidun bəy Köçərli ana dilinin aşiqi idi. Onun 1913-cü ildə qələmə aldığı “Ana dili” məqaləsi, Bakı.1913 il.səh:128.

А.Юсифова,Т.Ализаде

**РАЗВИТИЕ УСТНОЙ РЕЧИ В СОВРЕМЕННОМ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ
ХАРАКТЕРИСТИКА И ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ**

Резюме

Устная речь означает, прежде всего, живое, выразительное слово. В отличие от письменной речи устная речь имеет больше возможностей для выражения своих мыслей и чувств.

В устной речи говорящий почти всегда использует интонацию и (повышение и понижение тона голоса), мимику (движение мышц лица для выражения внутреннего волнения) и жестикуляцию (движение рук и рук во время разговора или наклон головы),

Как говорилось выше. в ранние времена человеческой истории эти способы выражения, то есть мимика и жестикуляция, были другими средствами общения людей друг с другом; но позднее, когда важнейшую роль в общении стали играть слова, определенная часть эти действия должны были быть отделены от речи и сосуществовать с ней (речью), а собственные чувства и эмоции других людей продолжают побуждать людей сообщать. В письменной речи можно подробно рассмотреть каждое предложение или слово и при необходимости заменить неуместные более правильными и точными; даже человек может сломать написанное и скомпоновать его заново в другом тексте, а может прочесть написанную часть и внести необходимые исправления и т. д. В устной речи этого сделать невозможно. Конечно, оратор может заранее составить план своего выступления, уточнить вопросы, которые он затронет в речи, визуализировать это в своем воображении, прописать логику выступления и т. д., но при всем этом оратор сделал не читать подготовленный им текст во время выступления перед аудиторией, он должен говорить то, что там написано, в устном темпе, используя при разговоре соответствующие слова, он должен иметь возможность выбирать, не использовать больше слова, он должен уметь правильно и точно выразить свои мысли.

Ключевые слова: устная речь, азербайджанский язык, развитие, характеристика, термин.

A.Yusifova,T.Alizade

**DEVELOPMENT OF ORAL SPEECH IN MODERN AZERBAIJAN
LANGUAGE CHARACTERISTICS AND STAGES OF DEVELOPMENT**

Summary

Oral speech means, first of all, a living, expressive word. In contrast to written speech, oral speech has more possibilities for expressing one's thoughts and feelings. In oral speech, the speaker almost always uses intonation and (raising and lowering the tone of voice), facial expressions (movement of facial muscles to

express inner excitement) and gesticulation (moving hands and arms while speaking or tilting the head) as mentioned above in the early times of human history .

Those modes of expression, that is, mimicry and gesticulation, were other means for people to communicate with each other; but later, when words began to play the most important role in communication, a certain part of these actions had to be separated from speech and coexisted with it (speech), and their own feelings and emotions of others continues to encourage people to report.

In written speech, you can consider each sentence or word in detail and, if necessary, replace inappropriate ones with more correct and accurate ones; even a person can break what is written and put it together again in another text, and can read the written part and make the necessary corrections, etc. d. It is impossible to do this orally.

Of course, the speaker can make a plan of his speech in advance, specify the questions that he will touch on in his speech, visualize it in his imagination, write down the logic of his speech, etc. d., but despite all this, the speaker did not read the text prepared by him during the speech in front of the audience, he must say what is written there, at oral pace, using the appropriate words during the conversation, he must be able to choose, not use more words, he must be able to express his thoughts correctly and accurately.

Key words: oral speech, AKzerbaijani language, development, characteristics, term.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Adilə Zeynalova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.2.78>

BABAYEVA ƏDİLƏ MEHMAN
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
edilebabaveva@icloud.com

İNGİLİS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİ YOLLARI

Xülasə

Bu məqalə İngilis dilinin lüğət tərkibinin öyrənilməsi, lüğətə daxil olunmuş alınma sözlərin araşdırılması və inkişafı ilə bağlıdır. İngilis dilinin hal-hazırda geniş istifadə olunduğunu hamımız bilir. Dilin tarixində hər bir dövr böyük sayda yeni sözlərin yaranması ilə müşahidə olunur. Bu sözlərin böyük bir hissəsi çox qısa müddətdən sonra yox olur. Bu sözlər xüsusi halda yalnız bir dəfə istifadə olunmaq üçün yaradılır və heç vaxt təkrarlanmırlar. Onlar müvəqqəti xarakterə malikdirlər. Bu dil tarix boyunca bir çox mərhələlərdən keçmiş və İngilis dilində danışan xalqların məruz qaldığı işğallar nəticəsində bir sıra dəyişikliklərə uğrayaraq bugünkü halına gəlib çatmışdır. Baş vermiş istilərlə yanaşı, xalqların bir-biri ilə qurduğu münasibətlər və xüsusilə ticarət əlaqələri dilin lüğət tərkibinə güclü təsir göstərmiş və onu zənginləşdirmişdir. İngilis dili lüğətinə Skandinaviya, Latın və Yunan dillərindən alınma sözlər keçmiş və bu da öz növbəsində lüğət tərkibini genişləndirmişdi. Məqalədə məhz bu təsirlərdən bəhs edilmiş, ingilis dilinin yaranma tarixi və inkişaf mərhələləri öz əksini tapmışdır.

СПОСОБЫ ОБОГАЩЕНИЯ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Резюме

Данная статья связана с изучением лексики английского языка, изучением и развитием заимствований, включенных в словарь. Мы все знаем, что английский язык широко используется в наши дни. Каждый период в истории языка отмечен появлением большого количества новых слов. Большинство этих слов исчезают через очень короткое время. Эти слова созданы для использования только один раз в особом случае и никогда не повторяются. Они носят временный характер. Этот язык на протяжении всей истории прошел множество этапов, и в результате вторжений, которым подверглись англоязычные народы, он претерпел ряд изменений и достиг своего нынешнего состояния. Помимо произошедших нападений, отношения между народами и особенно торговые отношения оказали сильное влияние на словарный запас языка и обогатили его. В словарный запас английского языка вошли слова, заимствованные из скандинавских, латинских и греческих языков, что, в свою очередь, расширило словарный запас. В статье говорится об этих эффектах, отражена история английского языка и этапы его развития.

WAYS OF ENRICHING THE VOCABULARY OF THE ENGLISH LANGUAGE

Summary

This article is related to the study of the vocabulary of the English language, the study and development of loanwords included in the dictionary. We all know that English language is widely used nowadays. Each period in the history of the language is marked by the emergence of a large number of new words. Most of these words disappear after a very short time. These words are created to be used only once in a special case and are never repeated. They are temporary in nature. This language has passed through many stages throughout history, and as a result of the invasions suffered by the English-speaking peoples, it has undergone a number of changes and reached its present state. In addition to the invasions that took place, the relations between the peoples, and especially trade relations, had a strong impact on the vocabulary of the language and enriched it. Words borrowed from Scandinavian, Latin and Greek languages entered the English vocabulary, which in turn expanded the vocabulary. The article talks about these effects, the history of the English language and its development stages are reflected.

Açar sözlər: İngilis dili, lüğət tərkibi, inkişaf dövrləri, zənginləşmə, alınma sözlər

Ключевые слова: Английский язык, состав словарного запаса, периоды развития, обогащение, заимствованные слова.

Key words: English language, vocabulary composition, development periods, enrichment, borrowed words.

Dil dünya xalqları arasında ünsiyyət vasitəsidir və ingilis dili dünyada 1 milyarddan çox insanın ya bir millətin rəsmi dili, ikinci bir dil kimi danışdığı, ya da digər dillərlə qarışan ən ümumi dildir. Bir dilin tarixi haqqında danışmaq mürəkkəb bir məsələdir. İngilis dilinin tarixi bir qrup anqlosakson tayfasının indiki Britaniyaya hücum edərək sakinləri sıxışdıraraq - əsasən indiki Uels, Şotlandiya ərazisinə itələdikdə başlamışdı. Anqlosaksonlar Hind-Avropa ailə dilinin Qərbi German qoluna mənsub idilər. Onlar "İngiltərə"dən gəldi və onların dili "Englisc" adlanırdı - "İngiltərə" və "İngilis dili" sözləri buradan gəlir. İngilis sözünün alındığı Englisc, 'Bucaqlara aid' deməkdir. Köhnə İngilis dilində bu söz Angles sözündən götürülmüşdür. IX əsrdə bütün işğalçı alman tayfalarına Englisc deyilirdi.

Hazırda dünyanın təxminən 20%-i ingilis dilini bilir, bu da dünya üzrə təxminən 1,5 milyard insana və ingilis dilini rəsmi dil kimi qeyd edən 50-dən çox ölkəyə bərabərdir. İngilis dilinin lüğət tərkibi çox qədim tarixə bağlıdır. Buna görə də İngilis dili lüğəti dünyanın ən zəngin lüğətlərindən biridir. Hazırkı vəziyyətinə gəlib çatması üçün lüğət bir sıra dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Lüğət tərkibinin öyrənilməsinin ən önəmli üsulu onun tarixini öyrənməkdir. İngiltərədə mövcudluğunun ilk 700 ili ərzində ən azı üç başqa dillə, Keltlərin, Romalıların və

Skandinaviyalıların dilləri ilə təmasda oldu. Bu təmasların hər birindən o, müəyyən effektləri, xüsusən də söz ehtiyatına əlavələri göstərir.[1.s 67]

İngilis dili inkişaf tarixinə görə 3 dövrə bölünür:

1. Qədim dövr ingilis dili
2. Orta dövr ingilis dili
3. Yeni dövr ingilis dili

Qədim dövr ingilis dili 450-1066-cı illəri, orta dövr ingilis dili 1066-1500-cü illəri, yeni dövr ingilis dili isə 1500-cü ildən bugünə qədərki illəri əhatə edir. Bu qədim tarix eramızın V əsrində Britaniyaya hücum etmiş üç Alman qəbiləsinin gəlişi və işğalı ilə başlamışdı. Arxeoloji tətqiqatlar tarixdən əvvəlki əhalinin müxtəlif təbəqələrini aşkar etmişdir. Bu tətqiqatlara əsasən dil mənsubiyyəti müəyyən edilmiş ən qədim sakinlər Keltlərdir. Bu dövrdən ötürülən sözlərin çoxu Roma tacirləri və əsgərləri tərəfindən icad edilən sözlərdir. Bunlara win-qalibiyyət, candel-şam, weall-divar və s. daxildir.[2] Keltlərin Köhnə İngilislərə təsiri əhəmiyyətsiz idi. Əslində, ingilis dilində çox az Kelt sözləri yaşamışdır. Ancaq bir çox yer və çay adları Kelt mənşəlidir: Kent, York, Cumberland, Thames, Avon, Severn. 597-ci ildə Müqəddəs Avqustinin gəlişi və Sakson İngiltərəsinə xristianlığın daxil olması ingilis dilinə daha çox latın sözləri gətirdi. Onlar əsasən Kilsənin yüksək vəzifəli şəxslərinin, mərasimlərin və s. adların verilməsi ilə məşğul olurdular. Köhnə İngilis dili dövrü Norman fəthindən bir müddət sonra (1066-cı ildən başlayaraq) rəsmi olaraq başa çatdı. Qədim ingilis dilini başa düşmək çox çətinidir. Demək olar ki, ana dili ingilis dili olan insanlar da bu dili çox çətinliklə anlayır, bəzəndə heç anlaya bilmir. İngilis dilinin qədim formasında yazı nümunələrini isə yalnız bəzi ekspertlər oxuya bilir.

Orta dövr 1066-cı ildən 1500-ci ilə qədər olan dövrdür XII-XV əsrləri əhatə edir. Buna uyğun olaraq bu dövrdə ingilis dilinə orta dövr ingilis dili deyilir. Orta dövrdə ingilis dili müasir ingilis dilinə oxşayır, amma onu hal-hazırda başa düşmək çox çətinidir. O dövrdən bir çox yazılı abidələr qalmışdır. Lakin həmin dövr ingilis ədəbi dilinin ən görkəmli əsəri mənzum "Kenterberri hekayələri" hesab edilir. Bu əsər 1400-cü illərdə Londonda yaşamış tanınmış şair Cefferi Çoser tərəfindən yazılmışdır. Əsərin əsas mövzusu Kenterberri şəhərinə səfər edən müxtəlif insanların dilindən söylənilən şeirlərdir. Bəzi ingilis dili mütəxəssisləri Cefferi Çoseri ingilis dilində yazan ilk ən böyük şair adlandırırlar. Onlar düşünürdü ki, Çoserin "Kenterberri hekayələri" o dövr Britaniyada yaşayan insanların həyatının əsl mənzərəsini yarada bilib. Chaucer'in ingilis dilinin yazılışı Müasir İngilis dilindən fərqli olsa da, onun əsərlərini minimal yardımla oxumaq olar. Daha sonra orta dövr ingilis dili inkişaf edərək müasir ingilis dilinə çevrilir.

Fransız dili İngiltərəyə Norman fəthləri tərəfindən gətirildi. Normanlar dildə dərin təəssürat yaratmaq üçün kifayət qədər uzun müddət İngiltərənin ağaları olaraq qaldılar. Fəthdən sonra Cənub-Qərb şəhərlərini işğal edən Norman hökmdarları və immiqrantlar "Anglo-Norman" kimi tanınan müxtəlif, daha fərqli fransızca danışdılar. Bu müxtəliflik təxminən iki yüz il sonra yox oldu və ingilis dilinə böyük təsir göstərdi. Bu hadisə XIII və XIV əsrlərdə baş verdi. İngilis dili fransız dilinin

təsirinin yeni dalğasına məruz qaldı: bu dəfə o, daha çox mədəni, ədəbi növ olan Mərkəzi, Paris fransızlarından gəldi. Ardıcıl və üst-üstə düşən dalğaların təsiri ilk növbədə çoxlu sayda leksik alınma sözlərdə, görüldü. İlk mərhələdə fransız sözlərinin nüfuzu ingilis dilinin bəzi növləri ilə məhdudlaşdı: aristokratiyanın kral sarayındakı çıxışı: həm hökmdarlarla, həm də idarə olunanlarla təmasda olan orta təbəqənin nitqi: savadlı insanların nitqi və cənub-şərq şəhərlərinin əhalisi. Nəhayət, Fransız sözləri bütün dil məkanına yayıldı və ingilis lüğətinin ayrılmaz hissəsinə çevrildi. İlk alınmalar daha çox şifahi ünsiyyət zamanı həyata keçirilirdi, sonralar alınma ilk dəfə ədəbiyyatda - fransız kitablarının tərcümələrində istifadə edilmişdir. Fransız dilindən alınan sözlərin ümumi sayı hər hansı digər xarici dildən alınan sözlərin sayından daha çoxdur. Norman hakimiyyətinin ilk yüz əlli ilində fransız sözlərinin ingilis dilinə sızması yavaş-yavaş inkişaf etdi.

Qədim dövrdən başlayaraq latın dili İngilis dilinə təsir göstərmişdir. Latın dili fəth edilmiş xalqın dili deyildi. Bu, daha yüksək sivilizasiyanın dili idi, anqlo-saksların öyrənməli olduğu bir sivilizasiya idi. Bu, Anglo-Saksonların İngiltərəyə gəlməsindən çox əvvəl başlamış və Köhnə İngilis dövrü boyunca davam etmişdir. Bir neçə yüz ildir ki, sonradan ingilislərə çevrilmiş german tayfaları hələ də öz kontinental evlərini işğal edərkən, onların romalılarla müxtəlif əlaqələri olub, bu yolla xeyli sayda latın sözlərini əldə ediblər. Sonralar İngiltərəyə gəldikdə, adada uzun Roma hökumranlığının sübutunu gördülər və Keltlərdən onların əldə etdikləri bir neçə əlavə Latın sözlərini öyrəndilər.

Latın sözləri ingilis tarixinin erkən mərhələsində ingilis lüğətinə nüfuz etməyə başladı. Onları qitədən anqlo-sakslar gətirmiş və onların bəziləri Britaniya adalarının yerli əhalisinin dilində mövcud olmuşdur, çünki romalılar I əsrdə orada olmuş və öz sivilizasiyasının müəyyən izlərini qoymuşlar. Beləliklə, latın sözləri ticarət obyektlərinə aiddir. Məsələn, butter, dish, wine, pepper, pear, peach, plum, kitchen, kettle, cook, cheese və s. [3. s 135]

Orta İngilis dilindən Müasir İngilis dilinə son keçidin çapın ixtirası ilə baş verdiyi güman edilir. XV əsrin sonlarında ilk kitablarda Şərqi Midlend/London müxtəlif ingilis dilindən istifadə edilmişdir. Bu üslub kitablarda istifadə edildiyi üçün orfoqrafiya, durğu işarələri, lüğət və qrammatika ilə daha standartlaşdırılmış bir formata çevrildi. XV -XVII əsrlərdə Böyük Saitlərin dəyişməsi də baş vermişdir. Bu müddət ərzində ingilis dilində danışanlar uzun və qısa saitlərin tələffüz tərzini dəyişdilər. Sait səslərinin dəyişməsinə baxmayaraq, sözlərin yazılışı dəyişməyib, çünki onlar demək olar ki, qalıcı idilər, bəlkə də çap materiallarının yayılması səbəbindən. Bu gün yazılı və şifahi ingilis dili arasındakı əlaqə hələ də mövcuddur və digər Avropa dilləri ilə müqayisədə unikaldır. Şekspirin Hamleti erkən Müasir İngilis dilinin nümunəsidir.

Yeni dövr ingilis dili XV əsrin sonlarından hal-hazırda qədər olan dövrü əhatə edir. Müasir ingilis dili William Caxton 1476-cı ildə Westminster Abbey-də mətbəəsini qurduqdan sonra inkişaf etdi. Johann Gutenberg mətbəəni təxminən 1450-ci ildə Almaniyada icad etdi, lakin Caxton İngiltərənin ilk mətbəəsini qurdu. Çap maşınının ixtirası kitabların daha çox insanın istifadəsinə verilməsinə şərait

yaratdı. Kitablara ucuzlaşdı və daha çox insan oxumağı öyrəndi. Çap həm də ingilis dilinə standartlaşma gətirdi. Orfoqrafiya və qrammatika sabitləşdi və əksər nəşriyyatların olduğu London ləhcəsi standart oldu. Bu vaxta qədər ingilis dili indiki ingilis dilindən çox da fərqlənmirdi. Müasir İngilis dövrünün əvvəlində dünyada üç böyük inkişaf baş verdi: İntibah, Sənaye İnkilabı və İngilis müstəmləkəçiliyi. Məhz İngilis İntibahı dövründə yunan və latın dillərindən olan sözlərin əksəriyyəti ingilis dilinə daxil oldu. İngilis mədəniyyət tarixində bu dövr (XVI əsrin əvvəlləri – XVII əsrin əvvəlləri) bəzən müvafiq olaraq İngilis İntibahının ən mühüm monarxının və ən məşhur müəllifinin adını alaraq "Elizabethan dövrü" və ya "Şekspir dövrü" kimi xatırlanır. Kraliça I Elizabetin dövründə incəsənətin dəstəklənməsi, mətbəenin populyarlaşması və külli miqdarda dəniz səyahətləri şəklində mədəniyyət partlayışı baş verdi. William Shakespeare (1564-1616) ingilis dilinə bir çox ifadələr vermişdir ki, ingilisdillilər hələ də bu ifadələrdən hər gün istifadə edirlər. Çox vaxt onlar bu sözlərin Şekspirin pyeslərindən və şeirlərindən gəldiyini bilmirlər.

Britaniya XVIII və XXI əsrlər arasında 200 il bir İmperatorluq idi və Britaniya İmperiyası dünya boyunca ABŞ, Avstraliya, Yeni Zelandiya, Hindistan, Asiya və Afrikaya köçdükcə ingilis dili dəyişməyə davam etdi. Onlar insanları fəth etdikləri yerlərdə məskunlaşmağa və yaşamağa göndərirdilər və köçkünlər yerli əhali ilə ünsiyyət qurduqca ingilis dilinin lüğətinə yeni sözlər əlavə olunurdu. Məsələn, kangaroo və boomerang yerli Avstraliya aborigen sözləridir, juggernaut və turban Hindistandan gəlib, coffee və cotton ərəb sözləridir.

Bu gün Amerika İngilis dili ABŞ-ın kino, televiziya, musiqi, ticarət və texnologiyada, İnternet daxil olmaqla üstünlük təşkil etməsi səbəbindən xüsusilə təsirlidir, lakin dünyada ingilis dilinin bir çox başqa növləri var, məsələn, Avstraliya İngilis dili, Yeni Zelandiya İngilis, Kanada İngilis, Cənubi Afrika İngilis, Hindistan İngilis və Karib İngilis.

Rabitə, səyahət, radio və televiziyanın artması ilə bütün bu müxtəlif ingilis növləri qarışdı. Bir çox başqa dillərdən - fransız, alman, ispan, ərəb, hətta Nepal dilindən sözlər götürülüb. Beləliklə, ingilis dili dəyişməyə və inkişaf etməyə davam edir, hər il yüzlərlə yeni söz gəlir.

Adını çəkdiyimiz hər üç dövr ingilis dilinin normalaşması, sabitləşməsi və zənginləşməsində böyük rol oynamışdır. Bu dil zaman keçdikcə nisbətən dəyişmiş və təkmilləşmişdir. Hal-hazırda müasir ingilis ədəbi dilinin əsas hissəsini London dialekti təşkil edir. Tarixi dəyişikliyin nəticəsində ən müasir ingilis dilinin leksikasının 70 faizi alınma sözlərdir.

Alınma sözlər başqa dildən götürülmüş və qəbul edən dilin nümunələrinə uyğun olaraq dəyişdirilmiş sözlərdir. Bir çox hallarda alınma söz, xüsusən də çoxdan götürülmüş söz hərtərəfli etimoloji təhlili olmayan doğma sözdən praktiki olaraq fərqlənmir. Dilin lüğət tərkibindəki alınmaların sayı və onların oynadığı rol bu dildə danışan xalqın tarixi inkişafı ilə müəyyən edilir.[5.s 6]

Qədim ingilis dili lüğətində çox az sayda Kelt alınma sözləri var. Xüsusilə Kelt alınma sözləri arasında bir çox söz yer adları, çayların, təpələrin adları və s. mövcuddur.məsələn: Avon, Devon, Thames, Cornwall Exe, Ux çaylarının adları "çay

və su" mənasını verən kelt sözlərindən yaranmışdır. Kelt sözləri Latın və ya Alman komponenti ilə birləşib mürəkkəb yer adları yaranır. Məsələn:

Celtic+Latin	Celtic+Germanic
Man-chester	York-shire
Win-chester	Corn-wall

İngilis dili german dillər qrupuna aid olduğuna görə Skandinaviya, Alman və Hollandiya dillərindən də alınma sözlər var. Skandinaviyalılar indiki İsveç, Norveç və Danimarkaya aid olan ərazini işğal etdilər. Skandinaviyalılar VIII əsrdən başlayaraq tez-tez Avropanın bəzi ölkələrinə və İngiltərəyə hücum etdilər. 878-ci ildə İngiltərə kralı Böyük Alfred Müasir İngiltərənin üçdə ikisini əhatə edən ərazi üzərində Danimarka hökmranlığını tanımağa məcbur oldu. Orada uzun müddət skandinaviyalılar yaşamış və iki ölkənin qarşılıqlı əlaqəsi onların dillərinə təsir etmişdir. Onların hər ikisi alman qrupuna aiddir və çoxlu ümumi sözləri var idi. Bu fəth nəticəsində Skandinaviya dilindən ingilis dilində 700-ə yaxın alınma söz keçmişdir. Skandinaviyalılar və ingilislər eyni həyat tərzinə malik idilər, mədəni səviyyələri eyni idi, onların ədəbiyyatlarında çoxlu ümumi cəhətlər var idi, ona görə də bu dillərdə demək olar ki, eyni olan çoxlu sözlər var idi, məsələn: Sister (sweoster) - fellow, anger, cake, call, kill, husband, raise root və s. Bununla belə, hər iki dildə bir-birindən

fərqli və bəziləri ingilis dilinə isim kimi götürülən çoxlu sözlər də var idi: ball, cake, egg, kid, knife, skirt, window, wing, lamp, rag, sifət kimi: flat, ill, happy, low, odd, ugly, wrong, low, sly; fel kimi: call, die, guess, get, give, scream. İngilis sözlərindən bəziləri oxşar Skandinaviya sözlərinin təsiri ilə mənalarını dəyişmişdir. Məsələn: bread köhnə ingilis dilində bir tikə çörək mənasını verirdi. Amma Skandinaviyan dilində bread sözü çörək mənasını verirdi.

Skandinaviya sözlərinin çoxu aşağıdakı hərf birləşmələri ilə başlayır:

Sk- skin, skirt, sky, ski, skill və s.

Sc- scream, screen, scrape, scrub, score, scorch və s.

Ancaq ingilis dili german dili olaraq qalır və Müasir İngilis dilində ən çox istifadə olunan sözlərin təxminən yarısı Köhnə İngilis köklərinə malikdir. Məsələn, strong-güclü və water-su sözləri köhnə ingilis dilindən götürülüb. Şotlandlar və Northumbrian İngilis dili kimi bir çox qeyri-standart dialektlər lüğətdə və tələffüzdə Köhnə İngilis dilinin xüsusiyyətlərini mənimsəmişdir. X və XI əsrlərdə Köhnə İngilis dili işğal edən və məskunlaşan Norsemenlər tərəfindən danışılan Şimali Alman dili Köhnə Norse dilinin güclü təsirinə məruz qalmışdır. əsasən İngiltərənin şimal-şərqində. Anqlosakslar və skandinaviyalılar german ailəsinin müxtəlif qollarından olan qohum dillərdə danışır, qrammatikaları daha fərqli olsa da, onların bir çox leksik kökləri eyni və ya oxşar idi. Xristianlığın VI əsrin sonlarında tətbiqi keşiş, kağız və məktəb kimi 400-dən çox latın sözünün və daha az yunan alınma sözünün əlavə edilməsini təşviq etdi. İngilis dili yüzlərlə dildən götürülmüş sonsuz sayda alınma sözlərdən ibarətdir.[6]

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Albert C. Baugh and Thomas Cable – “A history of the English language” 2002
2. <https://myblog-inplainenglish.blogspot.com/2012/08/a-brief-history-of-english-language.html>
3. T.A. Rastorquyeva- “İngilis dilinin tarixi” Moskva 2003
4. L. Verba- “İngilis dilinin tarixi” 2004
5. Lectures on english lexicology Казань 2010
6. <https://languagetool.org/insights/post/loanwords-in-english>

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: dos.Qəribə Məmmədova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.2.85>

ÜLKƏR XƏLİLLİ
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
ulkerxelilli@gmail.com

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN “İNSANIN EMOSİONAL VƏZİYYƏTİ”
FRAZESEMANTİK SAHƏSİNDƏ “QORXU”
XÜLASƏ**

Məqalədə qorxu anlayışı sahə nəzəriyyəsi prinsipi ilə araşdırılmış, “İnsanın emosional vəziyyəti: Mənfi emosional hallar” frazeosemantik sahəsinin tərkib hissəsi kimi nəzərdən keçirilmişdir. Sahənin strukturu təhlil olunmuş, nüvə və periferiya zonaları müəyyənləşdirilmişdir. Tədqiqat göstərir ki, sahənin nüvəsi üçün daha çox invariant və yüksək işlənmə tezliyi olan frazeoloji vahidlər xarakterikdir. Periferiya zonasını isə daha çox diferensial əlamətləri ilə fərqlənən və sahənin özünəməxsus xüsusiyyətlərini daha az əks etdirən birləşmələr təşkil edir.

Həmçinin məqalədə qorxu anlayışının fizioloji cəhətləri tədqiq olunmuş, bu cəhətlərin frazeoloji vahidlərdə ifadə şəkli, onların yaranmasında və formalaşmasında rolu nəzərdən keçirilmişdir. Qorxu keçirərkən insan orqanizmində baş verən dəyişikliklərin dildə ifadəsi müxtəlif tərkib hissəli sabit söz birləşmələrinin yaranması ilə nəticələnir. Bu məsələ də dilçilik üçün yeni tədqiqat imkanları və istiqamətləri yaradır.

“Qorxu” sahəsinin tərkibinə daxil olan vahidlərin variantlaşma və metoforikləşmə imkanlarının tədqiqi də məqalədə özü əksini tapmışdır. Eyni vahidin müxtəlif variantları və həmin variantların yaranma yolları nəzərdən keçirilmiş, metoforikləşmə sayəsində yaranan modellər və onların əsas xüsusiyyətləri tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Açar sözlər: frazeosemantik sahə, frazeoloji vahid, emosional vəziyyət, qorxu, nüvə, periferiya, variantlılıq, metoforikləşmə.

İnsanın emosional vəziyyətinə antroposentrik prizmadan yanaşdıqda “Qorxu” konsepti xüsusi maraq kəsb edir. Psixoloji proses kimi psixologiyanın tədqiqat obyektinə olan qorxu anlayışı eyni zamanda ekstralingvistik amillərlə müşayiət olunur və bu baxımdan dilçilik elminin də diqqət mərkəzindədir.

“Hər şeydən əvvəl, insanın gerçək aləmdəki cisim və hadisələrə emosional münasibətində müsbət və mənfi olmaqla iki əsas keyfiyyət qeyd olunur. Əgər cisim və hadisələr insanın tələbatını ödəyirsə, bu zaman müsbət, başqa sözlə stenik hisslər özünü göstərir. Əksinə, cisim və hadisələr insanın tələbatlarını ödəmirsə, mənfi – astenik hisslər baş verir” [4, 341]. Qorxu hissi də daha çox öz mənfi çaları ilə seçilir və “İnsanın emosional vəziyyəti” frazeosemantik sahəsinin “Mənfi emosional hallar” mikrosahəsinin tərkib hissəsidir. “Lakin eyni bir hiss şəraitdən, adamın fərqi xüsusiyyətindən asılı olaraq, gah stenik, gah gah da astenik olur. Məsələn, qorxu

hissi birinin əl-qolunu bağlayır. Başqası isə həmin hissənin təsiri ilə hətta igidlik göstərə bilər” [2, 162].

Qorxu hər bir insanın üzləşdiyi psixoloji aktdır. Elə bir insan yoxdur ki, həyatın ən azı bir dəfə bu hissi keçirməmiş olsun. Demək olar ki, millətindən və irqindən asılı olmayaraq, bütün insanlarda qorxu eyni şəkildə təzahür edir. “Kökləri keçmiş zamanlara gedib çıxan qorxu ibtidai insanlara da xas idi: izah olunmaz təbiət hadisələrindən qorxmaq, hücum qorxusu, çətinliklərlə mübarizə aparmaq qorxusu, özünün və ətrafdakıların həyatı üçün qorxu, gələcək qorxusu – bütün bunlar qorxu hissənin dominant xarakterinin göstəricisidir” [5, 89]. Bu, qorxunun universal xarakter daşması ilə əlaqədardır. “Hər şeydən əvvəl, insanın nə kimi hissələr keçirməsi onun tənəffüs və qan dövranı üzvlərinin fəaliyyətində xarici ifadəsini tapır. Qorxu hissi keçirən adamın sanki nəfəsi kəsilir, lazımı sözləri tapıb deməkdə çətinlik çəkir, rəngi isə ağarır” [4, 340].

“Qorxu”nun Azərbaycan dilinin frazeologiyasında yaratdığı sahə, bu sahənin tərkibi və strukturu araşdırılması vacib olan məsələlərdəndir. “İnsanın emosional halları” frazeosemantik sahəsinin “Mənfi emosional hallar” mikrosahəsində yer alan “Qorxu” altsahəsini nəzərdən keçirək.

Nəzərə almaq lazımdır ki, qorxu olduqca güclü və mürəkkəb emosional vəziyyətdir. O, insanın düşüncəsinə, qavrayışına, davranışına və nitqinə təsir edir. Həmçinin insan qorxu hissi keçirərkən simpatik sistem orqanizmdə müəyyən dəyişikliklər etməklə (məsələn, qan təzyiqi artır, qanın laxtalanma dərəcəsi yüksəlir, tərləmə artır və s.) onu düşdüyü vəziyyətə hazırlayır və enerji dolu qanı bütün hüceyrələrə göndərir. Belə bir təhlükəli vəziyyət aradan qalxdıqdan sonra parasimpatik sistem öz funksiyasına başlayır və insanın fizioloji durumunu normallaşdırır” [4, 343]. Buna görə də sahəni müəyyən edərkən tərkibinə daxil olan frazeoloji vahidlərin fizioloji cəhətləri də diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır [6, 244]:

1) Emosiyaların intensivliyi: eyni halın təkrarlanma tezliyini ifadə edir.

2) Emosiyaların davamlılığı: eyni halın davam etmə müddəti ilə ölçülür. Davam etmə müddətindən asılı olaraq, emosiyalar qısamüddətli və ya uzunmüddətli ola bilər.

3) Emosiyaların xarakteri, yəni mahiyyəti. Əsasən, onun yönəldiyi obyektə müəyyənləşir. Məsələn, əgər insan özündən çox başqaları üçün, tutaq ki, ailə üzvləri, dostları və digər yaxınları üçün qorxu hissi keçirirsə, bu, qorxunun müsbət xarakterli olduğunu göstərir. Və yaxud insan etdiyi hər hansı bir yanlış hərəkətə görə qorxu keçirirsə, bu həmin emosional halın mənfi çalarlı olduğunu göstəricisidir.

4) Emosiyaların təzahürü. Qorxu müxtəlif təzahür formalarında özünü göstərə bilər. Şərait, insanın xarakteri və temperamenti onun təzahür formasını müəyyən edən səbəblərdəndir. Aşağıdakı təzahür şəkilləri özünü daha qabarıq göstərir və sıx müşahidə olunur [6, 245]:

a) qorxu vəziyyətini bildirən titrəmə hissi. Daha çox üşümə prosesi ilə müşayiət olunur, bədən temperaturunun dəyişməsində - azalmasında özünü göstərir: *canına üşütmə düşmək* və ya onun başqa bir variantı *canına vicvicə (vəlvələ) düşmək, lərzəyə gəlmək, zağ-zağ əsmək, vücutu titrəmək* və s.

b) qorxu vəziyyətini bildiren xarici dəyişiklik. Bu zaman simanın təbii rəngində müəyyən dəyişikliklər özünü göstərir və proses də bəzi frazeoloji vahidlərdə öz əksini tapıb: *rəngi qaçmaq, rəngi-ruhu qaçmaq, öfkəyə dönmək və s.*

c) qorxu vəziyyətini göstərən daxili orqanların yerdəyişməsi. Bu proses də dilimizdə mövcud olan bir çox sabit söz birləşmələrində müşahidə olunur. Məsələn, *ürəyi ağzına gəlmək, ürəyi yerindən qopmaq, ürəyi qırılıb ayağının altına düşmək, ürəyi düşmək, ürəyi-göbəyi düşmək, ürəyi üstündə durmamaq, ürəyi yerindən oynamaq və s.*

d) qorxudan tənəffüs ritminin pozulması: *nəfəsini çəkə bilməmək, nəfəsi kəsilmək və s.*

e) qorxu ifadə edən həyat və ölüm arasında sərhəd vəziyyəti: *dirigözlü ölmək, ayaq üstə ölmək və s.*

f) qorxu vəziyyətini göstərən hissələrin və ya bədən üzvlərinin uyuşması və ya hərəkətsizliyi: *tüpürçəyi qurumaq, matı-qutu qurumaq, hülqumu qurumaq, yerə mıxlanmaq, yerində quruyub qalmaq, yerində donub-qalmaq*

g) ürək fəaliyyətində baş verən hər hansı bir dəyişiklik: *ürəyi dağ-dağaya düşmək, ürəyi çatlamaq, ürəyi partlamaq, bağı çatlamaq, ürəyi əsmək, ürəyi gəlməmək, ürəyinə qara-qorxu dolmaq və s.*

h) qorxunu ifadə edən əl və ayaqların istənilən vəziyyəti: *ayağı yerdən üzülmək, ayağının altından yer qaçmaq, əl-ayağı yerdən üzülmək, ayağının birini götürüb birini qoymaq, əli üzündə qalmaq və s.*

x) qorxuya işarə edən gözlərin hər hansı bir vəziyyəti: *dünya gözlərində qaralmaq, gözünə qaranlıq çökmək, gözü yeməmək, gözləri qaralmaq, gözünü qorxutmaq, göz qırmaq və s.*

i) verbal davranışlar: *tuman altında gizlənmək* “qorxudan susmaq, gizlənmək, meydana çıxmamaq” mənalərini ifadə edir. Eyni zamanda *dili topuq vurmaq, dili topuq çalmaq, dili qarnına girmək, sözü boğazında qalmaq* (qorxudan və ya hansısa başqa səbəbdən), *sözünü geri götürmək və s.* (buna qorxu və hər hansı bir başqa hiss səbəb ola bilər) vahidləri də bu qrupa aiddir.

j) qorxunun səbəb olduğu defekasiya aktı: *altını batırmaq, qarınağrısına düşmək və s.*

5) Emosiyaların idarə olunması, yəni onları nəzarətdə saxlamağın mümkün olması və ya mümkün olmaması.

“Qorxu” sahəsinin strukturunun müəyyən edilməsi və tərkibinin nəzərdən keçirilməsi də vacib məsələlərdəndir.

Sahənin arxisemasını “qorxmaq, qorxu vəziyyətində olmaq” anlayışları təşkil edir. İnvariantlığa malik olan *canına qorxu düşmək, canına vicvicə (valvələ) düşmək, ürəyinə qara-qorxu dolmaq, qorxuya düşmək, vahiməyə düşmək və s.* kimi frazeoloji vahidlər sahənin nüvəsini və mərkəzini təşkil edir.

Çoxölçülü quruluşa malik olan “Qorxu” sahəsi yaxın və uzaq periferiya zonalarından ibarətdir. Yaxın periferiya zonasında “çox qorxmaq, vahimələnmək, şiddətli qorxu vəziyyətində olmaq” diferensial semaları ilə birləşən frazeologizmlər dominantlıq təşkil edir: *dirigözlü ölmək, dünya gözlərində qaralmaq, gözünə*

qaranlıq çökmək, hülqumu qurumaq, kürkünə birə düşmək, quyruğunu qıasmaq, ödü partlamaq, öfkəyə dönmək, tüpürcəyi qurumaq, matı-qutu qurumaq, tükləri biz-biz durmaq, tük salmaq, boğazı qurumaq, rəngi qaçmaq, sarısını udmaq, ödünü udmaq, səksəkəyə düşmək, rəngi-ruhu qaçmaq, ürəyi-göbəyi düşmək, ürəyi düşmək, ürəyi ağzına gəlmək, ürəyi partlamaq, ürəyi yerindən oynamaq, ürəyi çatlamaq, ürəyi qırılıb ayağının altına düşmək, ürəyinə dağ-dağa düşmək və s.

Uzaq periferiya zonasını isə “qorxmağına səbəb olmaq”, “qorxutmaq”, “vahimələndirmək”, “qorxu vəziyyətinə gətirmək” diferensial semaları ilə birləşən və qorxunun ilkin fazasını təşkil edən frazeoloji vahidlər təşkil edir. *Vahiməyə salmaq, vücutunu titrətmək, ürəkqopmasına salmaq, lərzəyə salmaq, hədə-qorxu gəlmək, hərba-zorba gəlmək, ətini qiymə çəkmək, xox gəlmək, yumruq göstərmək (silkələmək), barmağını gözüne soxmaq, xofa salmaq, qorxuya salmaq, kürkünə birə salmaq, canına vəlvələ (vicvicə) salmaq, qarınağrısına salmaq, göz qırmaq, gözüünün odunu almaq və s.* kimi sabit söz birləşmələri “çox qorxutmaq”, “sarsıtmaq”, “vahimələndirmək” semaları ilə birləşərək uzaq periferiya zonasını yaradır. Eyni zamanda “cürbəcür şübhələrlə özünü narahat etmək” mənasında olan *ürəyinə dağdağalar gətirmək* və ya “üzdən sakit görünsə də, qarşısındakını altdan-altdan qorxutmaq” anlamını ifadə edən *əba altından zopa (dəyəmək)* göstərmək vahidi də uzaq periferiya sahəsinin tərkib hissəsidir.

Sahənin strukturunda oppozisiyaları müəyyənləşdirmək və bununla da haqqında danışılan sahə haqqında dəqiqləşdirmələr aparmaq da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, sahəni təşkil edən bir sıra frazeoloji vahidlər polisemiya (müxtəlif sahələr arasında) və poliemosional (eyni sahə daxilində müxtəlif emosional vəziyyətlər arasında) xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. *Əl-ayağa salmaq* (1. həyəcanlandırmaq; 2) yalvartmaq), *gözü yeməmək* (1. qorxmaq, çəkinmək, ehtiyat etmək; 2. bir işin öhdəsindən gələcəyinə əmin olmamaq), *ürəyi ağzına gəlmək* (1. bərk qorxmaq, qorxu hissi keçirmək; 2. iyrenmək), *ürəyi əsmək* (1. həyəcanlanmaq, qorxmaq; 2. həddindən çox istəmək), *ürəyi gəlməmək* (1. qorxmaq, ehtiyat etmək, çəkinmək; 2. qıymamaq) frazeologizmləri eyni sahə daxilində və ya müxtəlif sahələrin periferiya zonalarını yaradaraq oppozisiyalar təşkil edir.

“Qorxu” sahəsi üçün həmçinin qraduallıq (tədricilik) oppozisiyası xasdır. Belə ki, bəzi frazeoloji vahidlər insanın eyni emosional vəziyyətinin müxtəlif intensivlik dərəcələrini və sferalarını ifadə edir. Qorxu hissi tədricən öz xarakterini dəyişir və azdan çoxa doğru inkişaf edərək zəif təzahür dərəcəsindən ən güclü dərəcəyə qədər yüksəlir. Bu zaman frazeoloji vahidlərin ifadəsində müəyyən mənə çalarları nəzərə çarpır. Məsələn, *ayağı yerdən üzülmək, ayağının altından yer qaçmaq, əl-ayağı yerdən üzülmək, əli üzündən qalmaq, ayağının birini götürüb birini qoymaq* vahidləri “gözlənilməz hadisədən bərk təsirlənmək, həyəcanlanmaq, qorxmaq, narahatlıq keçirmək”, *quyruğunu qıasmaq, lərzəyə düşmək, təşvişə düşmək, qorxuya düşmək, vahimə basmaq, qarınağrısına düşmək* frazeologizmləri “qorxmaq, əsmək, çəkinmək” mənalarını ifadə etdiyi halda, *bağrı yarılmaq, ürəyi-göbəyi düşmək, zəhri yarılmaq, canına qorxu düşmək, hülqumu qurumaq* “bərk qorxmaq”, *dirigözlü ölmək*

“qorxudan, həyəcandan ayaq üstə qala bilməmək” birləşmələrində isə qorxunun xarakteri dəyişir, o daha kəskin şəkildə təzahür edir.

Bu hal həmçinin uzaq periferiya zonasında da müşahidə olunur. Nümunələr əsasında qorxu vəziyyətinin xarakterinin dəyişməsini izləmək mümkündür. Belə ki, “qorxutmaq, hədələmək” seması ilə birləşən *diş qıcamaq, xofa salmaq, qorxuya salmaq, qara-qorxu gəlmək, xox gəlmək, təşvişə salmaq, canına qorxu salmaq, canına vəlvələ (vicvicə) salmaq* və s. kimi vahidlərdə qorxu nisbətən zəif və aşağı intensivlik dərəcəsində təzahür edir. *Bağrını yarmaq, zəhrini yarmaq, ürəyini partlatmaq, ürəkqopmasına salmaq, ürək-göbəyini salmaq* və s. birləşmələr isə “bərk qorxutmaq, çox qorxutmaq” mənalarını daşıyaraq haqqında danışılan emosional vəziyyətin daha yuxarı intensivlik dərəcəsini ifadə edir.

Variantlılıq yaratmaq baxımından da “Qorxu” sahəsinin özünəməxsus xüsusiyyətləri var və bu hadisə müxtəlif səviyyələrdə müşahidə olunur. Komponent variantlığı bəhs etdiyimiz sahədə ən çox rast gəlinən variantlılıq növüdür. *Bağrını yarmaq / zəhrini yarmaq, bağı yarımaq / zəhri yarımaq, canına vəlvələ düşmək / canına vicvicə düşmək, həyəcan keçirmək / təlaş keçirmək, təşvişə düşmək / vahiməyə düşmək / qorxuya düşmək / səksəkəyə düşmək / şoka düşmək, xofa salmaq / qorxuya salmaq / lərzəyə salmaq, tüpürçəyi qurumaq / boğazı qurumaq, bağı çatlamaq / ürəyi çatlamaq, sırsını udmaq / ödünü udmaq, canına qorxu salmaq / canına lərzə salmaq / canına od salmaq* və s. frazeoloji birləşmələrdə komponentlərdən biri yaxınmənalı və ya onunla eyni semantik qrupda olan digər bir komponentlə əvəz olunur. Bu, dilimizdə hər hansı bir frazeoloji vahidin yeni variantının yaranması ilə nəticələnir. Müşahidələr göstərir ki, komponent əvəzlənməsi hesabına variantlığın yaranması prosesində feillər və isimlər daha aktiv iştirak edirlər.

“Qorxu” sahəsində müşahidə olunan variantlılıq növlərindən biri də frazeoloji vahidi təşkil edən komponentlərin kəmiyyətə dəyişməsi, yəni azalması və ya artmasıdır. *Ayağı yerdən üzülmək / əl-ayağı yerdən üzülmək, ürəyi düşmək / ürək-göbəyi düşmək, rəngi qaçmaq / rəngi-ruhu qaçmaq, ürəyini yemək / ürəyinin içini yemək, ürəyi qopmaq / ürəyi yerindən qopmaq* və s. birləşmələrin tərəflərinin kəmiyyət dəyişkənliyi yeni bir variantın yaranmasına səbəb olmuş və dili zənginləşdirməyə xidmət etmişdir.

Kontaminasiya hadisəsi dilçilikdə maraqlı kəsb edən, tez-tez müşahidə olunan və variantlılıq yaratmaq imkanlarına görə seçilən üsullardan biridir. Bəhs olunan sahədə də kontaminasiya aid nümunələrə rast gəlinir. *Ürəyi çatlamaq + bağı partlamaq = ürəyi partlamaq, bağı yarımaq + ürəyi partlamaq = bağı partlamaq, səksəkəyə düşmək + lərzəyə salmaq = səksəkəyə salmaq* kimi frazeoloji vahidlərin yaranma üsulu kontaminasiyaya misal ola bilər. Yəni iki müxtəlif frazeoloji vahiddə uyğun gələn komponentlərin birləşməsi və çarpazlaşması nəticəsində yeni frazeoloji vahid yaranır.

Metaforikləşmə məcazi mənalar hesabına sözün mənə tutumunun genişlənməsi, onda ekspresiv əlamətlərin güclənməsidir [1, 320]. Bu proses “Qorxu” frazeosemantik sahəsində də müşahidə edilir, bir sıra metaforik modellərin yaranması ilə müşayiət olunur. Metaforikləşmə hesabına frazeoloji vahidlərin mənə

yükünün artması, ifadəlilik imkanlarının çoxalması Azərbaycan dilçiliyi üçün böyük maraq kəsb edir.

“Qorxu” sahəsində diqqət cəlb edən modellərdən biri məhz somatik metaforlaşmadır. Bu da təsadüfi deyildir, çünki insanın qorxu vəziyyəti, ilk növbədə, bədən üzvlərinin müxtəlif reaksiyaları ilə dildə öz ifadəsini tapır. Belə ki, qorxu ifadə edən frazeoloji birləşmələr “ayaq” və “əl” (*ayağı yerdən üzülmək, ayağının altından yer qaçmaq, əl-ayağı yerdən üzülmək, ayağının birini götürüb birini qoymaq, əli üzündə qalmaq, əl-ayağa düşmək, əl-ayağa salmaq və s.*), “göz” (*dünya gözlərində qaralmaq, gözüne qaranlıq çökmək, gözü yeməmək, gözləri qaralmaq, gözüni qorxutmaq, göz qırmaq, gözüünün odunu almaq, gözüne qaranlıq çökmək və s.*), “barmaq” (*barmağını gözüne soxmaq, barmaq silkələmək*), “diş” (*diş qıcamaq*) kimi sözlər vasitəsilə metaforikləşir.

Hissi metaforikləşmə də “Qorxu” sahəsində özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. “Ürək” və “bağır” sözləri bu cür metaforik modellərin yaranmasında mühüm rol oynayır və sahəni əmələ gətirən frazeoloji vahidlərin böyük bir qismi bu vasitə ilə verballaşır: *ürəyini partlatmaq, ürəkqopmasına salmaq, bağrını yarmaq, ürəyinə qara-qorxu dolmaq, ürəyi yerindən oynamaq, ürəyi əsmək, ürəyi ağzına gəlmək, ürəyi qopmaq, ürəyi düşmək, ürəyi qırılıb ayağının altına düşmək, ürəyi yerindən oynamaq, ürəyinə dağa-dağa düşmək və s.*

Rəng və ölüm metaforlarına da bəhs olunan frazeosemantik sahədə rast gəlinir, lakin onlar digərlərinə nisbətən azlıq təşkil edir. *Dirigözlü ölmək, ayaq üstə ölmək* frazeoloji vahidlərində ölüm, *rəngi qaçmaq, rəngi-ruhu qaçmaq* kimi birləşmələrdə isə rəng metaforundan istifadə olunmuşdur.

“İnsanın mənfi emosional halları” frazeosemantik sahəsində yer alan “Qorxu” sahəsi müxtəlif metaforik modellər vasitəsi ilə obyektləşir. Bu sahədə daha çox predikativ frazeoloji vahidlər üstünlük təşkil edir. Həm “qorxu vəziyyətində olmaq”, həm də “qorxu vəziyyətinə salmaq” semaları ilə birləşən vahidlər haqqında danışılan sahənin tərkib hissəsinə daxildir. Bəzi frazeoloji vahidlər eyni sahənin və ya müxtəlif sahələrin periferiya zonaları üçün ortaqdır.

Sahə nəzəriyyəsi dünya dilçiliyində geniş yayılmış və Azərbaycan dilçiliyində də müxtəlif bölmələrə tətbiq olunmuşdur. Bu nəzəriyyə bölmələri daha sistemli və dərinlən tədqiq etməyə imkan verir. “Qorxu” frazeosemantik sahəsi də bu cəhətdən xarakterikdir. Qorxu anlayışı ilə birləşən frazeoloji vahidlər bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir və bu xüsusiyyətlər həm universal, həm də milli xarakterləri ilə fərqlənir. Haqqında bəhs edilən anlayışı sahə metodu ilə tədqiq etmək frazeologiyada aparılan araşdırmalar üçün yeni istiqamətlərin və imkanların yaranmasına səbəb olur.

Ədəbiyyat:

1. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, 2020.

2. Bayramov Ə., Əlizadə Ə. Psixologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2006.
3. Məhərrəmli Q., İsmayılov R. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti. Bakı, 2018.
4. Seyidov S., Həmzəyev M. Psixologiya. Ali pedaqoji məktəblərin bakalavr pilləsi tələbələri üçün dərslik. Bakı, 2007.
5. Андреева С.М., Андреева А.М., Безуглова О.В. Фразеологические единицы эмоционального концепта «Страх» в русском и в английском языках. «Символь науки». 2015. № 7.
6. Малышев К.К. Структура фразеосемантической группы «Страх». Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена, 2008.

U. Khalilli

**"FEAR" IN THE PHRASEOSEMANTIC FIELD OF "HUMAN'S
EMOTIONAL STATE" OF THE AZERBAIJAN LANGUAGE
SUMMARY**

In the article, the concept of fear was investigated by the principle of field theory, and considered as a component of the phraseosemantic field "Human emotional state: Negative emotional states". The structure of the field was analyzed, core and peripheral zones were defined. The study shows that the core of the field is characterized by more invariant and phraseological units with high processing frequency. The peripheral zone is made up of compounds that differ more by their differential characteristics and reflects the unique characteristics of the area less.

Also, the physiological aspects of the concept of fear were studied in the article, the expression of these aspects in phraseological units, their role in their creation and formation was considered. The language expression of the changes that occur in the human body when experiencing fear results in the creation of stable word combinations with different components. This issue also creates new research opportunities and directions for linguistics.

The study of the possibilities of variants and metaphorization of the units included in the field of fear is also reflected in the article. Different variants of the same unit and the ways of their creation were considered, the models created because of metaphorization and their main features were included in the study.

Key words: phraseosemantic field, phraseological unit, emotional state, fear, core, periphery, variant, metaphorization.

У. Халлили

**«СТРАХ» В ФРАЗЕОСЕМАНТИЧЕСКОМ ПОЛЕ
«ЭМОЦИОНАЛЬНОГО СОСТОЯНИЯ ЧЕЛОВЕКА»
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА
РЕЗЮМЕ**

В статье понятие страх исследовано по принципу теории поля и рассмотрено как компонент фразеосемантического поля «Эмоциональное состояние человека: Негативные эмоциональные состояния». Проанализирована структура месторождения, выделены ядро и периферийные зоны. Исследование показывает, что ядро поля характеризуется большим количеством инвариантных и фразеологических единиц с высокой частотой обработки. Периферийную зону составляют соединения, которые больше различаются по дифференциальным характеристикам и меньше отражают уникальные особенности территории.

Также в статье изучены физиологические аспекты понятия страха, рассмотрено выражение этих аспектов во фразеологизмах, их роль в их создании и формировании. Языковое выражение изменений, происходящих в организме человека при переживании страха, приводит к созданию устойчивых словосочетаний с разными компонентами. Этот вопрос также создает новые исследовательские возможности и направления для лингвистики.

Также в статье отражено исследование возможностей вариантов и метафоризации единиц, входящих в поле страха. Рассмотрены разные варианты одной и той же единицы и способы их создания, в исследовании включены модели, созданные за счет метафоризации, и их основные особенности.

Ключевые слова: фразеосемантическое поле, фразеологизм, эмоциональное состояние, страх, ядро, периферия, вариант, метафоризация.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi: prof. Nadir Məmmədli

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.2.93>

QULUZADƏ HƏCƏR ƏBDÜRRƏHİM QIZI
ODLAR YURDU UNİVERSİTETİ
E-mail: guluzadehhecerr@gmail.com

LİŖQVODİDAKTİK KATEQORİYA DAŞIYAN TƏRCÜMƏNİN TƏDRİS PROSESİNDƏ ROLU

Açar sözlər: xarici dil, tərcümə, linqvodidaktik, tələbə, mətn.

Keywords: foreign language, translation, linguodidactic, student, text.

Ключевые слова: иностранный язык, перевод, лингводидактика, студент, текст.

Xülasə

Tədqiqatın əsas məqsədini ingilis dilinin tədrisində tərcümə əsaslı dil təliminin tətbiqi üsulları kontekstində tərcümənin tədrisində linqvodidaktik kateqoriya kimi öyrənilməsi təşkil edir. Tədqiqat işi məntiqi ümumiləşdirmə kimi tədqiqat metodu əsasında həyata keçirilmişdir.

Tədqiqatda müasir linqvodidaktik tərcümənin tələbələr tərəfindən xarici dildə olan mətni oxumaq və anlamaq üçün lazımı şərt və vacib vasitə kimi qəbul edildiyi öz təsdiqini tapmışdır.

Tərcümənin tələbələr tərəfindən xarici dildə olan mətnin başa düşülməsi üçün vacib şərt olmasının ümumi nəzəriyyəsinə nəzər salınmış, tərcümənin psixoloji məğzi barədə fikir irəli sürülmüşdür.

Tərcümə prosesində dillərin qarşılıqlı münasibətləri baxımından tədris tərcüməsinin üç əsas növü: Azərbaycan dilindən ana dilinə tərcümə, ana dilindən Azərbaycan dilinə və “əksinə” tərcümə qeyd edilmişdir.

Tərcümənin xarici dildə olan orijinalına münasibət baxımından tədris tərcüməsinin əsas növləri ayırd edilmişdir. Tərcümədə tətbiq edilən linqvodidaktik metodlar araşdırılmış və sonda yekun fikirlər öz əksini tapmışdır.

РОЛЬ ПЕРЕВОДА С ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКОЙ КАТЕГОРИИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Гулузаде Гаджар Абдурахим кызы
Электронная почта: guluzadehhecerr@gmail.com

Резюме

Основная цель данного исследования - изучить перевод как лингвосинтаксическую категорию в обучении в контексте его применения в преподавании английского языка. В основу исследовательской работы был положен метод логического обобщения.

Результаты исследования подтверждают, что современные переводы признаются студентами как необходимое условие и важный инструмент для чтения и понимания иноязычных текстов.

Рассматривается общая теория о том, что перевод является важным условием понимания студентами иноязычных текстов, и излагаются идеи о психологической природе перевода. Используются следующие виды перевода: с азербайджанского на родной язык, с родного языка на азербайджанский и наоборот.

Основные виды учебного перевода по отношению к иноязычному исходному тексту можно выделить следующим образом. Лингвистические методы, используемые при переводе, были рассмотрены и отражены в итоговых мыслях.

THE ROLE OF TRANSLATION WITH LINGUODIDACTIC CATEGORY IN THE EDUCATIONAL PROCESS

*Guluzade Hajar Abdurrahim gizi
E-mail: guluzadehhecerr@gmail.com*

Summary

The main goal of the research is the study of translation as a linguistic didactic category in teaching in the context of the methods of applying translation-based language teaching in English language teaching. The research work was carried out on the basis of a research method such as logical generalization.

In the research, it was confirmed that modern linguodidactic translation is perceived by students as a necessary condition and an important tool for reading and understanding a text in a foreign language.

The general theory that translation is an important condition for students to understand a text in a foreign language has been considered, and an idea has been put forward about the psychological essence of translation.

In the process of translation, three main types of educational translation are mentioned in terms of the mutual relations of languages: translation from the Azerbaijani language into the native language, translation from the native language into the Azerbaijani language and “vice versa”.

The main types of educational translation are distinguished in terms of the relationship to the original of the translation in a foreign language. The linguodidactic methods used in the translation were examined and in the end, the final thoughts are reflected.

Giriş

Müasir linqvodidaktik tərcümə tələbələr tərəfindən xarici dildə olan mətni oxumaq və anlamaq üçün lazımi şərt və vacib vasitə kimi qəbul edilir.

Tərcümənin tələbələr tərəfindən xarici dildə olan mətnin başa düşülməsi üçün vacib şərt olmasının ümumi nəzəriyyəsi akademik L.V. Şerba tərəfindən hazırlanmışdır. O, ikidilliliyin iki əsas növünü ayırırdı: təmiz və qarışıq. Təmiz ikidillilikdə tərcüməyə ehtiyac yoxdur; təmiz ikidilliliyə malik olan insanlar tərcümə edə bilmir və tərcüməyə ehtiyacları olmur. Onlar bu iki dilin hər ikisində fikirlərini

ifadə edə bilirlər, lakin onlar bu fikirləri bir dildən digərinə tərcümə edə bilmirlər. Dilə bu növ məhdud yiyələnmə onların intuitiv, şüursuz mənimsənilməsinin nəticəsidir (Chernov, 1987: 10).

Tərcümə yalnız süni şəkildə qarışıq ikidillilik halında lazımı yerini tutur. Belə ikidillilik ingilis dilinin şüurlu surətdə Azərbaycan dili ilə müqayisə yolu ilə öyrənilməsi nəticəsində yaranır. Azərbaycan dilinə bu cür yiyələnmə zamanı tərcümə iki dilin şüurlu surətdə müqayisəsinə çevrilir.

Tərcümənin psixoloji məgzi isə ondan ibarətdir ki, tələbələr əvvəldən xarici dili ana dili vasitəsilə başa düşürlər, belə ki, onlar bunun üçün başqa digər vasitələrə malik olmurlar. Doğma dil xarici dilin tədrisi prosesində iştirak etməlidir.

Mətnin məzmununun onun konkret dil formasından təcrid olunması dil hadisələrini daha dərinədən başa düşməyə və bu hadisələrin müqayisə yolu ilə konkret faktlar əsasında dil və təfəkkürün, forma və məzmunun ayrılmaz əlaqəsi haqqında linqvodidaktikanın əsas müddəalarını qavramağa imkan verir (Tərcümənin qeyri-mümkünlüyü nəzəriyyəsinin təhlili, 2007: 46).

Tədqiqat mövzusu

Tərcümədə linqvodidaktik metod E. Q. Əzimov və A. N. Şukinin əsərlərində tətbiq edilmişdir (Müasir dövr üçün tərcümə siyasətinin müəyyənləşdirilməsi, 2005: 7). Onların fikrincə, tərcümə nitq fəaliyyətinin köməkçi növüdür və mətnin məzmununu başqa dilin vasitələri ilə verir. Yəni mətnin məzmunu saxlanılmaqla mətn bir dildən başqa dilə çevrilir. Tərcümə aktı bir dildəki məlumatın təhlili və qəbul edilən məlumatın sintez edilərək digər dilə ötürülməsindən ibarətdir. Formasına görə, tərcümə yazılı və şifahi ola bilər. Dillərin əlaqəsinə görə, xarici dildən doğma dilə, doğma dildən xaricə dilə və ikitərəfli tərcümə mövcuddur. Məzmununa əsasən, tərcümə sərbəst, hərfi və bədii ola bilər. Xarici dilin tədrisində irəli sürülən müasir tələblər tərcümənin rolunu məhdudlaşdırır. Belə ki, əsas məqsəd xarici dildə olan fikrin tərcüməsiz ifadə edilməsi və onun şifahi və yazılı formada başa düşülməsidir. Tərcümə həm tədrisin sərbəst məqsədi kimi (peşəkar tərcümə) və həm də tədris vasitəsi kimi çıxış edə bilər (tədris tərcüməsi). İkinci halda tərcümə bir sıra funksiyalar həyata keçirir və bunlardan biri doğma dillə müqayisədə xaricə dilə yiyələnməkdir. Tədris tərcüməsi bütöv, fraqmentli və yaruslu ola bilər. Bütöv tərcümənin məqsədi öyrənilən dilin vasitələrini mənimsəmək, möhkəmlətmək və rabitəli mətn üzərində interferensiyanın qarşısını almaqdır. Fraqmentli və yaruslu tərcümədə mətnin, adətən, ayrı-ayrı hissələri – cümlə modelləri, söz birləşmələri nəzərdə tutulur. Tərcümə həm şifahi, həm də yazılı şəkildə yerinə yetirilə bilər (Qəhrəmanov, 1957: 17).

Şifahi tərcümə tələbələrin oxu zamanı mətnləri elə yerində tərcümə etməsində özünü göstərir. Müxtəlif üsullarla onlar müəllimin tapşırığı ilə evdə hazırladıkları mətnləri də auditoriyada tərcümə edə bilirlər. Şifahi tərcümə tədris prosesində onun yerini möhkəmlədən vacib didaktik əhəmiyyətə malikdir. Belə tərcümə auditoriyada oxu prosesini və mətnlərin tərcüməsini sürətləndirir və tələbələrə sürətli oxu bacarıqları aşılayır. Lakin şifahi tərcümənin bir çatışmayan cəhəti var ki,

bu da mətnin təhlili zamanı onun geniş tətbiqini məhdudlaşdırır. Belə ki, şifahi tərcümə aşağı səviyyədə, yaxud zəif qeydiyyatda alınır. Bunun nəticəsidir ki, dilin tədrisində əsas rol yazılı tərcüməyə məxsusdur.

Prosesin diskursiv dərk edilməsi tələbələrədən mətnin bütün məna kəsb edən vahidlərinin təhlilini və sintezini tələb edir. Bunu isə mətni yazıya aldıqdan sonra etmək daha rahat olur. Analiz və sintez tələb edir ki, müvafiq material tamamilə tələbələrin ixtiyarında olsun və onlar mətn üzərində iş apara bilsinlər. Yazılı tərcümə bu imkanı verir və müəllimin tələbələrin mətn üzərində işini yerinə yetirməsinə nəzarəti asanlaşdırır (Shveytser, 1973: 28).

Tərcümə prosesində dillərin qarşılıqlı münasibətləri baxımından tədris tərcüməsinin üç əsas növü var: Azərbaycan dilindən ana dilinə tərcümə, ana dilindən Azərbaycan dilinə və “əksinə” tərcümə.

Aydındır ki, ali təhsil məktəblərində Azərbaycan dili tədrisində əsas tərcümə növü Azərbaycan dilindən ana dilinədir. Belə tərcümə tələbələrin təfəkkürünün inkişafına da təsir etməklə ümumtəhsil dəyərində malikdir.

Azərbaycan dilindən ana dilinə tərcümə mətni başa düşmək üçün birbaşa zəruri tərcümə sayılır. Lakin bu tərcümə növü öyrənilən dilin leksikası və qrammatikasını mənimsəmək üçün əhəmiyyətli metodik vasitədir.

Əksinə tərcümə isə xarici dili öyrənərkən xeyirli və effektiv vasitə hesab edilir. Təcrübədə belə tərcümənin yeri məhduddur. Lakin bu, əksinə tərcümənin növlərindən biri olan “reseptiv əksinə tərcümə”yə aid deyil. Bu tərcümə xarici dildə olan mətnin diskursiv başa düşülməsi anlamında tədris tərcüməsinin dördüncü yüksək səviyyəsinə daxildir. Onun əhəmiyyəti bundan ibarətdir ki, tələbələr artıq adekvat ədəbi tərcümə formasında qeydə alınan xarici dil mətnini başa düşməklə yenidən onu oxuyurlar ki, mətni adekvat olaraq müəllifin dilində başa düşsünlər. Bu zaman tələbələr daxilən “reseptiv” olaraq öz fikirlərini müəllifin dilinə çevirirlər (Das, 2005: 23).

Tərcümənin xarici dildə olan orijinalına münasibət baxımından tədris tərcüməsinə aşağıdakı əsas növlərə ayırmaq lazımdır (Tərcümədə dil amili və onun yaratdığı çətinliklər, 2006: 86-89):

1. Sərbəst tərcümə;
2. Hərfi tərcümə;
3. Adekvat-ədəbi tərcümə;
4. Bədii tərcümə.

Sərbəst tərcümə qiymətli və səmərəli metodik vasitə ola bilər, amma bir şərtlə ki, xarici dildəki mətnin diskursiv qavranılması prosesinin başlanğıc anı olmaqla onun tərcüməsi və başa düşülməsi üçün giriş rolunu oynasın.

Hərfi tərcümə yeni və çətin xarici mətnin analitik başa düşülməsi olmaqla özünün metodik əhəmiyyətini saxlayır və tədris mətninin tam və aydın şəkildə qavranılmasında və sonrakı mərhələdə daha mükəmməl sintetik dərk edilməsində vacib şərt kimi çıxış edir (Catford, 1978: 32).

Adekvat-ədəbi tərcümə dilin tədrisinin bütün mərhələlərində vacib, zəruri və əsasdır. Çünki bu tərcümədə tələbələr xarici dildəki mətni sintetik olaraq tam,

dəqiq və kifayət qədər dərin şəkildə başa düşürlər, kulturoloji yükü olan hər bir leksik vahidi mənimsəyirlər.

Tələbələrin xarici dil tədrisi zamanı bədii tərcümənin rolunu daha geniş şəkildə nəzərdən keçirməyi vacib hesab edirik. Biz bir çox metodist və müəllimlərin dedikləri ilə tam razılaşaraq qeyd etməliyik ki, xarici dildən ana dilinə bədii tərcümə dilin tədrisinin məqsədi ola bilməz. Bu fikrin düzgünlüyü, ilk növbədə, onunla təsdiqlənir ki, bədii tərcümə peşəkar tərcümələrdən biridir və özünün mürəkkəbliyi ilə seçilir. Lakin təcrübədə tələbələrin xarici dildən ana dilinə yaxşı bədii tərcümə nümunələrinə də rast gəlinir. Adətən, belə tərcümələr dili yaxşı bilən tələbələr tərəfindən özlərinin şəxsi təşəbbüsləri ilə yerinə yetirilir. Təcrübəli müəllimlə bədii tərcümə üzrə tapşırıqları tələbələr birinci kursda və öyrənilən dildə yazıçıların əsərlərindən mətnlərin üslub təhlili zamanı yerinə yetirirlər. Belə tərcümələr ona görə vacibdir ki, tələbələrə öyrənilən dili hiss etməyi aşılayır və bədii zövqünü inkişaf etdirir. Lakin hazırda ali təhsil məktəblərində mövcud olan şəraiti nəzərə alaraq xatırlatmaq lazımdır ki, bədii tərcümə yalnız fakültativ ola bilər və məcburi tədris tərcüməsi sayılmamalıdır (Dəqiq və sərbəst tərcümə probleminə dair, 2006: 17).

Göründüyü kimi, tələbələr xarici dildəki mətnin oxusu zamanı müxtəlif tərcümə üsullarından istifadə edirlər.

Tədris tərcüməsini peşəkar tərcümədən fərqləndirmək lazımdır. Buna baxmayaraq, bir çox müəllim və metodistlər bu tip tərcümələri, adətən, qarışdırır və eyniləşdirirlər. Belə ki, ali təhsil məktəblərində Azərbaycan dilinin xarici dil kimi tədrisi zamanı yalnız tədris tərcüməsindən istifadə olunmalıdır, buna görə də müəllim və metodistlər tədris tərcüməsini peşəkar tərcümədən fərqləndirməyi bacarmalıdır. Tədris tərcüməsi, əsasən, xarici dildə şifahi və yazılı nitqi başa düşməyə yönəlir. Buna görə də tədris tərcüməsi yalnız xidməti rola malikdir. Tələbələr bu tərcüməni özləri üçün edirlər, çünki onun köməyi olmadan xarici dildəki mətni başa düşə bilməzlər.

Onlar xarici dildəki mətni başa düşməyə başladıqdan sonra isə tərcümə artıq lazım olmayacaq. Buna görə də tədris tərcüməsi zəruri və eyni zamanda müvəqqəti vasitə hesab edilir (Dəqiq və sərbəst tərcümə probleminə dair, 2006: 20). Peşəkar tərcümə isə sərbəst və obyektiv dəyərə malikdir və xarici dil bilməyənlər üçün bu və ya digər mətnin ekvivalent tərcüməsidir. Bu tərcüməni hər iki dili mükəmməl bilən mütəxəssis yerinə yetirir və həmin mətni başa düşmək üçün onun tərcüməyə ehtiyacı qalmır.

Nəticə

Tədris tərcüməsində oxunan mətn tələbələr tərəfindən tərcümə prosesi və nəticəsində başa düşülür; tərcümə tələbənin xarici dildəki mətni adekvat başa düşməsinə kömək edir. Hər yeni, daha mürəkkəb qavrama mərhələsi zəruri şəkildə yeni, daha adekvat, tam və dəqiq tərcümə ilə əlaqəlidir. Lakin tələbə xarici dildəki mətni tam və dərin şəkildə başa düşməyə başladıqdan sonra tərcümədən imtina etməlidir. Bundan sonra tələbə birbaşa orijinal mətnlə işləməli, xarici dil forması və mənası ilə birgə mətni mənimsəməlidir. Bu məqam xarici dildəki mətni tərcüməsiz oxumaq və başa düşmək üçün zəruri şərtlərdən biridir.

Ali təhsil məktəblərində tələbələr tərcümədən xarici mətnləri adekvat başa düşmək üçün istifadə edirlər. Sonra isə bununla yanaşı, tərcümədən öyrənilən və doğma dilin faktlarını müqayisə etməklə Azərbaycan dilinə şüurlu surətdə yiyələnmə üçün də istifadə olunur.

Ədəbiyyat

1. Chernov G.V. (1987). Osnovy sinkhronnogo perevoda. M, 256 str.
2. «Tərcümənin qeyri-mümkünlüyü nəzəriyyəsinin təhlili» (məqalə). (2007). Azərbaycan Dillər Universiteti. Elmi Xəbərlər II. Bakı, s. 137-140.
3. «Müasir dövr üçün tərcümə siyasətinin müəyyənləşdirilməsi» (tezis). (2005). Bakı Slavyan Universiteti. Müasir dilçiliyin problemləri. Beynəlxalq elmi konfrans (Bakı, 18-19 may 2005). Bakı, s. 316-318.
4. Qəhrəmanov C. (1957). Tərcümə prinsipləri (C.Əzimovun eyni adlı monoqrafiyası haqqında), «Azərbaycan» jurnalı, № 2, s.121-124.
5. Shveytser A. D. Perevod i lingvistika. (1973). Moskva. 28 s.
6. Das B. K. (2005). A handbook of translation studies. Atlantic Publishers & Dist.
7. «Tərcümədə dil amili və onun yaratdığı çətinliklər» (məqalə). (2006). Azərbaycan Dillər Universiteti. Elmi Xəbərlər VI. Bakı, s. 86-89.
8. Catford J. C. (1978). A linguistic theory of translation. Oxford University Press.
9. «Dəqiq və sərbəst tərcümə probleminə dair» (məqalə). (2006). Bakı Slavyan Universiteti. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri (ali məktəblərarası elmi məqalələr toplusu) IV. Bakı, s. 17-20.
10. «Müasir Azərbaycan tərcüməşünaslığının strateji konsepsiyası» (məqalə). (2006). Azərbaycan Bədii Tərcümə və Ədəbi Əlaqələr Mərkəzi. Xəzər III. Bakı, s. 237-240.
11. Shirinova I.G. Stilisticheskiye povtory v sonetakh V. Shekspira i problemy ikh perevoda pa azerbaydzhanskiy yazyk. Avtoreferat kandidatской dissertatsii. (1989). Baku. 24 str.
12. Eugene A. (1964). Toward a science of translating: with special reference to principles and procedures involved in Bible translating. EJ Brill.

13. Bernofsky S. (2005). Foreign Words: Translator-Authors in the Age of Goethe. Wayne State University Press.
14. Wilss W. (1999). Translation and interpreting in the 20-th century, John Benjamins B.V. p. 7-8.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi: dos. Sədət Əbdülrəhmanova

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.2.100>

SƏBUHİ QƏHRƏMANOV
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dillər Universitetinin
elmlər doktoru proqramı üzrə dissertantı
Rəşid Behbudov küç., 134
gahramanovsabuhi@gmail.com

AZƏRBAYCANÇILIQDAN AZƏRBAYCANŞÜNASLIĞA
(Müstəqillik dövründə azərbaycançılıq məfkurəsinin
elmi öyrənilməsinə dair)
Xülasə

Məqalədə müstəqillik dövründə Azərbaycan məfkurəsinin təşəkkülü tarixi və elmi öyrənilməsi təcrübəsi araşdırılmışdır. Azərbaycançılığı müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası olaraq Ümummilli lider Heydər Əliyev bəyan və təsbit etmişdir. Azərbaycançılıq müstəqil dövlətçiliyimizin ideologiyasına çevrilənə qədər uzun bir yol keçmişdir. Azərbaycançılığın ideya hərəkatı və məfkurə kimi formalaşması son əsrin hadisəsi olsa da, tarixi kökləri çox qədimlərə gedir, bilavasitə Azərbaycan xalqının soykökü, tarixi, mədəniyyəti, dili, ictimai təfəkkürünün təşəkkülü və inkişaf yolu ilə bağlıdır. Bu tarix yüzillərlə ölçülür. Bu üzdən azərbaycançılıq məfkurəsinin elmi tərəfdən öyrənilməsi zərurəti meydana çıxır. İstər Cümhuriyyət dövründə, istər sovet dönəmində, istərsə də müstəqillik illərində azərbaycanşünaslığın aktuallaşması xalqın taleyini təyin edən azərbaycançılıq məfkurəsi ilə əlaqədardır. Sovet dönəmində bu proses gizli olaraq, altqatda davam etmiş, sosializm cəmiyyətinin böhranı, kommunizm ideallarının süqut etməsi 1960-1980-ci illərdə milli ideologiyanın tədricən güclənməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycançılıq dəyərləri sosializm dəyərlərini üstələmişdir. Bu baxımdan müstəqillik dövründə azərbaycanşünaslıq məsələləri sistemli öyrənilməyə başlanmışdır. Bu isə bütövlükdə ictimai və humanitar elmlər, o cümlədən ədəbiyyatşünaslıq qarşısında mühüm vəzifələr qoyur.

Açar sözlər: azərbaycançılıq, Azərbaycan məfkurəsi, azərbaycanşünaslıq, Ulu öndər Heydər Əliyev, milli ideologiya, türkcülük

GİRİŞ

Azərbaycançılıq – Azərbaycan Respublikasının rəsmi dövlət ideologiyasıdır. Azərbaycançılığı müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsas ideyası olaraq Ümummilli lider Heydər Əliyev bəyan və təsbit etmişdir. Ulu öndər Heydər Əliyev müasir Azərbaycanın banisi və memarıdır. O, hakimiyyətinin birinci dövründə – sovet dönəmində Azərbaycanın ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni-mənəvi inkişafının təməllərini qoymuş, müstəqillik illərində isə respublikanı həmin təməllər üzərində yenidən quraraq, müstəqil dövlət kimi dünya arenasına çıxarmışdır. Azərbaycançılığın xalqın şüurunda, mənəviyyatında, bilavasitə gündəlik həyat tərzində

və praktikasında yer almasında Heydər Əliyevin tarixi şəxsiyyətinin və bu yolda usanmaz fəaliyyətinin müstəsna rolu olmuşdur.

Akademik İsa Həbibbəyli yazır: “Azərbaycan və azərbaycançılıq anlayışları qədim tarixə malik olsalar da, uzun əsrlər boyu yalnız coğrafi yer adı kimi işlədilmiş, son yüzillikdən bir qədər artıq dövrdə həm də milli ideya olaraq formalaşmışdır. Azərbaycançılığın dövlət siyasətində milli ideologiyaya çevrilməsi, müstəqil dövlət quruculuğu ilə əlaqələndirilməsi ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin Azərbaycan dövləti və xalqımız qarşısındakı böyük tarixi xidmətlərindən biridir” (13, s.24).

Azərbaycançılıq müstəqil dövlətçiliyimizin ideologiyasına çevrilənə qədər uzun bir yol gəlmişdir. Azərbaycançılığın ideya hərəkəti və məfkurə kimi formalaşması son əsrin hadisəsi olsa da, tarixi kökləri çox qədimlərə gedir, Azərbaycan xalqının soykökü, tarixi, mədəniyyəti, dili, ictimai təfəkkürünün təşəkkülü və inkişaf yolu ilə bağlanır. Bu tarix isə yüzillərlə ölçülür. Bu üzədən azərbaycançılıq məfkurəsinin elmi öyrənilməsi zərurəti meydana çıxır. Akademik Nizami Cəfərovun göstərdiyi kimi: “Azərbaycançılıq ideologiya, Azərbaycanşünaslıq elmdir...” (4, s. 3). Bu baxımdan bütövlükdə ictimai və humanitar elmlər, o cümlədən ədəbiyyatşünaslıq qarşısında mühüm vəzifələr durur.

ƏSAS HİSSƏ

Azərbaycanşünaslıq elminin sistemli bir tədqiqat sahəsi kimi meydana çıxması müstəqillik illərində azərbaycançılığın dövlət ideologiyası olaraq qəbul edilməsi və milli cəmiyyətin inkişaf strategiyasının əsasında durması ilə bağlıdır. Bu istiqamətdə ilk fundamental tədqiqatlardan biri olan “Azərbaycanşünaslığa giriş” monoqrafiyasında akademik Nizami Cəfərov yazır: “Azərbaycanşünaslıq yalnız elmi-nəzəri, yaxud akademik bir sistem deyil, həm də get-gedə daha geniş yayılmaqda, Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasətinə, dünyanın müxtəlif ölkələrində, təxminən 500 min kv. km-lik ərazisi olan tarixi Azərbaycanda məskunlaşmış azərbaycanlıların dünyagörüşünə çevrilməkdə olan azərbaycançılıq ideologiyasının elmi-metodoloji əsasıdır” (3, s. 10).

Professor Rahid Uluselə görə, “Azərbaycanşünaslıq çağdaş elmimizin ana xətti”ni təşkil edir və bu sırada “Nizami Cəfərovun “Azərbaycanşünaslığa giriş” əsəri alimin “epik” fəaliyyətinin ən fundamental bəhrəsidir” (22, s. 16). N.Cəfərovun özü, ümumiləşdirdiyi, sistemləşdirdiyi, nəzəri əsaslarını hazırladığı Azərbaycanşünaslığı elmi-tarixi prosesin labüd nəticəsi bilir, o cümlədən azərbaycançılıq məfkurəsinin zəruri tələbi olaraq meydana çıxdığını qeyd edir: “Azərbaycan haqqında müxtəlif mənşəli, müxtəlif xarakterli mənbələrin verdiyi bu və ya digər dərəcədə elmi məlumatlar qədim dövrlərdən başlasa da, azərbaycanşünaslıq kifayət qədər mükəmməl bir elm olaraq XX əsrin 30-cu illərində formalaşmışdır. Azərbaycanşünaslığın meydana çıxması Azərbaycanda elmi təfəkkürün inkişafı ilə yanaşı, azərbaycançılıq dünyagörüşünün təşəkkülü ilə bağlı olmuşdur ki, bu da özünü milli-ictimai təfəkkürün müxtəlif sahələrində göstərmişdir” (3, s. 3).

Professor Nizaməddin Şəmsizadə “Azərbaycançılıq” adlı monoqrafiyasında XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində “azərbaycançılıq” ideyalarının

formalaşmasını panoram edərək, azərbaycanşünaslığın yaranmasını bilavasitə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü ilə, o cümlədən “Məhəmməd Həsən Vəliyevin (Baharlı) 1921-ci ildə çap olunmuş “Azərbaycan” kitabınadək azərbaycançılıq mücadilələrinin qiymətli yekunu” ilə bağlayır: “M.Baharlının “Azərbaycan” kitabı XX əsrdə azərbaycançılıq haqqında sanballı əsərlərdən biridir. Bu əsər siyasi-ideoloji kitab deyil, fəqət o, azərbaycançılığın fiziki-coğrafi və iqtisadi məsələlərini əks etdirən, Azərbaycan xalqının etnoqrafik durumundan bəhs edən konseptual tədqiqat əsəridir. M.Vəliyevin (Baharlının) “Azərbaycan” monoqrafiyası XX əsrdə azərbaycanşünaslığın əsasını qoyan dəyərli bir kitabdır” (21, s. 73).

Beləliklə, görürük ki, istər Cümhuriyyət dövründə, istər sovet dönəmində, istərsə də müstəqillik illərində azərbaycanşünaslığın aktuallaşması xalqın taleyini təyin edən azərbaycançılıq məfkurəsi ilə bağlıdır. Sovet dönəmində bu proses uzun illər gizli olaraq, altqatda davam etmiş, dolayısı ilə azərbaycançılıq ideyalarının sosializm cəmiyyətinə, kommunizm bayrağı altına daşınması ilə müşayiət olunmuş, qorunub-saxlanmışdır. Sosializm cəmiyyətinin böhranı, kommunizm ideallarının süqut etməsi 1960-1980-ci illərdə milli ideologiyanın tədricən güclənməsinə səbəb olmuş, Azərbaycançılıq dəyərləri sosializm dəyərlərini üstələməyə başlamışdır.

Müstəqillik illərində azərbaycançılığın dövlət ideologiyası kimi təsbit olunmasında Ümummilli lider Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu birinci dövrdə (1969-1982-ci illər) həyata keçirdiyi geniş Azərbaycançılıq proqramı, Azərbaycanın sovetlər ölkəsində inkişaf etmiş qabaqcıl respublikaya çevrilməsi, milli-ictimai şüurun son dərəcə yüksəlməsi, Azərbaycanın dünyada tanınması və xalqın milli iftixar və intibah duyğularının oyanması faktoru da mühüm rol oynamışdır. Akademik İsa Həbibbəyli yazır: “Müstəqil Azərbaycan Heydər Əliyevin şah əsəridir. Bu möhtəşəm əsərin möhkəm əsaslarını o, hələ keçmiş sovet hakimiyyəti illərində formalaşdırmışdı. Zəngin dövlətçilik təcrübəsi və geniş milli dünyagörüşə malik dövlət xadimi olması, cəsarətli ideyaları, böyük təşkilatçılıq qabiliyyəti, uzaqgörənliyi hələ Azərbaycan Respublikasına rəhbərliyinin birinci dövründə Heydər Əliyevin siyasi liderlik istedadını Azərbaycan cəmiyyətinə və dünyaya təqdim etmişdir” (13, s. 13).

Bununla yanaşı, Ulu öndər Heydər Əliyev istər sovet dönəmində, istərsə də müstəqillik illərində bir çox çıxışlarında, Azərbaycanın mədəniyyəti, tarixi, dili, ədəbiyyatı, görkəmli xadimləri, tarixi şəxsiyyətləri, ədəbiyyat klassikləri barəsində çoxsaylı nitqlərində azərbaycançılıq ideyalarını və elmi konsepsiyasını irəli sürmüş, azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşmasında şəxsiz xidmətləri olan hər bir tarixi şəxsiyyətin rolunu ayrıca vurğulamış, haqqını verməyə çalışmışdır. Bu baxımdan Ümummilli Liderin sovet dönəmində rejimin unudurmağa çalışdığı Azərbaycan xalqının böyük oğlu Nəriman Nərimanovun 100 illik yubileyini ölkə miqyasında təşkil etməsi, yubileydə etdiyi proqram məruzəsi və müstəqillik illərində Azərbaycan klassiki, böyük ictimai və mədəniyyət xadimi Cəlil Məmmədquluzadənin 125 illiyində çıxışı və ədibin tarixi fəaliyyətinə verdiyi yüksək qiymət bariz nümunə ola bilər.

Respublika başçısı olaraq Heydər Əliyev Nəriman Nərimanovun Azərbaycan xalqının ictimai şüurunu oyatmaqda ədəbi-bədii, maarifçilik və inqilabi-demokratik fəaliyyətini yüksək qiymətləndirməklə yanaşı, Sovet Azərbaycanının qurulmasında tarixi xidmətlərini, bunu unudurmağa çalışan rejimin də yadına salır, həmçinin Bakı şəhərində böyük ictimai-siyasi xadimə ucaldığı abidənin qarşısında: “Nəriman Nərimanov bu gün də bizimlədir. O özünün nəhəng qaməti ilə burada, qocaman Xəzərin dalgaları üzərində ucalır...” (7, s. 27) – deyərək, dolayısı ilə onu xalqına qaytarırdı. Heydər Əliyev müstəqillik illərində Sovet İttifaqının dağılması ilə özlərini qəhrəman kimi göstərən, yaxın tarixi keçmişi inkar edən dağıdıcı qüvvələrə kəskin etiraz edir, bildirirdi ki: “Son zamanlar Nəriman Nərimanovdan başlayaraq Azərbaycanda bütün siyasi xadimlərin düşmən olmaları barədə fikirlərlə barışmaq olmaz. ...Nəriman Nərimanov öz dövrünün, yaşadığı mühitin çərçivəsində böyümüş görkəmli simadır, böyük siyasi xadimdir. ...Tariximizdə olan şəxsiyyətlərin hamısı bizim üçün qiymətlidir. ...Keçmişdə yaşayıb-yaradan alimlərimiz, yazıçılarımız, şairlərimiz, bəstəkarlarımız böyük bir irs qoyub getmişlər. İndiki nəslin borcudur ki, bunların əsasında elmimizi, mədəniyyətimizi inkişaf etdirdirsin...” (7, s. 186-191).

Cəlil Məmmədquluzadə irsinə yüksək dəyər verən Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanın dövlət ideologiyası olan azərbaycançılıq formalaşdırarkən, onun bu sahədə fəaliyyətini xüsusi olaraq qeyd etmişdir: “Ona görə də Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığı, əsərləri bu gün bizim milli ideologiyanın formalaşmasına, yaranmasına və onun konsepsiyasının elmi şəkildə hazırlanmasına çox kömək edə bilər və çox kömək edəcəkdir...” (7, s. 243). 1994-cü ilin dekabrında Cəlil Məmmədquluzadənin 125 illik yubileyində çıxışı zamanı ədibin “Cümhuriyyət” əsərini misal göstərmiş, “onun yazılarında cümhuriyyət anlayışı bu gün bizim quracağımız demokratik, hüquqi dövlət prinsipləri ilə bir səsləşir... Biz bu gün bu prinsiplər əsasında demokratik hüquqi dövlət yaratmaq istəyirik, demokratik hüquqi cəmiyyət yaratmaq istəyirik...” (7, s. 246) – demişdir.

Müstəqillik illərində milli ideologiyanın formalaşdırılmasında, həmçinin XX əsrin əvvəllərinin ictimai-siyasi və mədəniyyət xadimlərindən Əlibəy Hüseynzadənin, Əhməd bəy Ağaoğlunun, Əlimərdan bəy Topçubaşovun, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin, həmin dövrün digər tarixi simalarının əsərlərinin çap olunması da mühüm rol oynamış, yad ideologiyaların təsirindən qurtulmaqda böyük önəm kəsb etmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin “Azərbaycan Cümhuriyyəti”, “Əsrimizin Səyavuşu”, “Qafqasiya türkləri”, “Panturanizm haqqında”, “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı haqqında”, “Azərbaycan şairi Nizami” əsərlərinin vətəndə işıq üzü görməsi azərbaycançılıq ideyalarını, milli ideologiyayı gücləndirməklə yanaşı, həm də azərbaycanşünaslığın parametrləri və tarixi materiallarını ehtiva edirdi.

1990-cı illərdə və XXI əsrin başlanğıcında milli dəyərlər, tarixi təcrübə və yaddaş, habelə yeni ictimai-siyasi ideyalar işığında azərbaycançılıq məfkurəsini və azərbaycanşünaslıq konsepsiyasını sistemli ifadə etməyə çalışan bir sıra monoqrafiyalar meydana gəldi. O cümlədən “Azərbaycançılıq” monoqrafiyasının müəllifi N.Şəmsizadə: “Göründüyü kimi, əsrin əvvəllərində məhz azərbaycançılıq

başlıca istiqlal ideyası idi. İndi əsrin sonunda da istiqlal ideologiyamızın təməlində, türkçülük və islamçılıq dayanan – Azərbaycançılıq olmalıdır” (21, s. 65) – yazır, öz əsərləri (“Azərbaycançılıq ideologiyası”, 1996) ilə yanaşı, Anarın “Azərbaycançılıq haqqında düşüncələr”, Yaşar Qarayevin “Milli “mən” şüuru və etnik yaddaş – azərbaycançılıq”, Azad Nəbiyevin “Azərbaycançılıq – estetik dəyərdən milli ideologiyaya”, Nizami Cəfərovun “Azərbaycanşünaslığa giriş”, Asif Atanın “Azərbaycançılıq – türkçülük birliyi”, Akif Hüseynovun “Ədəbiyyat və ideologiya”, Rəhim Əliyevin “Azərbaycançılıq: dünən, bu gün, sabah”, İsa Həbibbəylinin “Azərbaycançılıq məfkurəsi yollarında”, “Möhtəşəm azərbaycançılıq dərsləri”, Nazif Ələkbərlinin “Türkçülük, yoxsa azərbaycançılıq?!”), Səlahəddin Xəlilovun “Heydər Əliyev və azərbaycançılıq məfkurəsi” və b.-nin bu istiqamətdə əsərlərini misal göstərirdi (20, s. 4).

AMEA-nın müxbir üzvü, görkəmli ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayev “Tarix: yaxından və uzaqdan” (17) monoqrafiyasında azərbaycançılıq konsepsiyasını ədəbiyyat tarixi materialları əsasında ən qədim mifoloji dövrlərdən orta əsrlərə və müasir dövrə qədər mərhələlər şəklində izləyir, başlıca olaraq “yaddaş” konseptinə istinad edir və müasir azərbaycançılığı “yaddaşda fırlanan tarix” kimi əsaslandırır. Alimin yanaşmasında Azərbaycan anlayışı yalnız azərbaycanlıların yaşadığı tarixi-coğrafi vətən məfhumu ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda etnik türklük soykökü ilə bağlıdır. Belə ki, Azərbaycan tarixinin ən qədim dövrləri bir yandan “şamançılıq və tanrıçılıq”, digər tərəfdən “zərdüştilik” təsəvvürləri ilə, ilkin orta əsrlərdə isə xristianlıq – alban mədəniyyəti qatı da üzərinə gəlməklə xarakterizə olunur, İslam dininin gəlişi ilə “vahid etnik mehvərdə” azərbaycan xalqı formalaşır.

Alim monoqrafiyada Azərbaycan mədəniyyətinin orta əsrlərini daha çox yüksəliş – “intibah” dövrləri kimi səciyyələndirir; VII-XVIII əsrləri “sufizmlə və ürfanla aşılannmış fəlsəfə və sənət dövrləri” adlandırır, “Erkən türk təsəvvüf kulturu – yəsəvilik” – “Orta Şərqi-islam intibahı Nizami Gəncəvi” – “Türk-islam intibahı Füzuli” kimi inkişaf sırasından söz açır. Müasir Azərbaycan mədəniyyətinin formalaşmasını Yaşar Qarayev XIX-XX əsrlər – maarifçilik hərəkatı və milli ideologiyanın meydana çıxması dövründə, tarixi dəyərlərin müasirlik ideyaları ilə bütövləşməsi amili ilə izah edir. Yaşar Qarayevin azərbaycançılıq konsepsiyası kifayət qədər sinkretik səciyyə daşıyır, Azərbaycan anlayışı ilə bağlı bütün dəyərləri ehtiva etməyə çalışır. Bu konsepsiya məhz XX əsrdə formalaşmış, üçlü düstur – “türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək” ideyasını tarixi materiallarda reallaşdırmaq əzmini ifadə edirdi. Monoqrafiyada sovet dönməni əhatə edən “yaddaşın qorunub-saxlanması” və rejimə qarşı müqaviməti fəsiləri də yer alır. Bu baxımdan 1960-1980-ci illərdə azərbaycançılıq məfkurəsinin formalaşmasını yığcam şəkildə ümumiləşdirən səhifələr xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Nizaməddin Şəmsizadənin “Azərbaycançılıq” monoqrafiyası da milli ideologiyanın bərpası və təşəkkül tarixini izləmək niyyətilə qələmə alınmış, qədimdən müasir dövrə qədər Azərbaycan xalqının yaşadığı özünüdərk, təfəkkür və dövlətçilik yolunu nəzərdən keçirir. Azərbaycançılığı tarixən meydana çıxan və bu gedişətdə “xalqın rolunu təsdiq və təyin edən, ona bəraət qazandıran ən parlaq və

obyektiv idealların sistemi, məntiqi məcmusu” hesab edən N.Şəmsizadə milli məfkurənin əsasında üç təməl prinsipin durduğunu irəli sürür: “Azərbaycançılıq üç təməl üzərində bərqərar olur: türkçülük, islamçılıq və vətənçilik. Bu üç təməl tarixən vəhdətdə olub, xalq bu vəhdəti həyat tərzində, düşüncəsində, arzusunda, nəğmələrində, bayatısında – bir sözlə ictimai və bədii təfəkküründə qoruyub-saxlayıb, qırılmağa, ayrılmağa qoymayıb” (21, s. 114).

Monoqrafiyada hər üç təməl prinsipini tarixən araşdıran müəllif “Azərbaycançılığın mənşəyi və təşəkkülü”nü qədim çağlarda “vətənçilik” təməli üzərində, Azərbaycanda mövcud olmuş tayfalar, tayfa birlikləri, ibtidai dünyagörüş və dinlər, mifoloji türk təfəkkürü, qədim dövlətçilik, fikir və mübarizə hərəkətləri – zərdüştilik, məzdəkizm, xürrəmlik əsasında araşdırır; “islamçılığ”ın gəlişi ilə “Azərbaycan ideologiyası üç böyük meylin vəhdətini əks etdirən – ərəbin zehniyyəti, farsın lisanı və türkün ruhuna dayanan ümummüsəlman (ümum^oərql!) fikir tərzini” nə də yiyələnir (21, s. 39) və bu kontekstdə ortaçağ türk dövlətləri və fəlsəfi fikir cərəyanları – əxilik, sufilik, hürufilikdə ifadə olunur: “Yerli və gəlmə türklərin gen və din birliyi zəminində “XII-XIII əsrlərdən sonra “türk” özünüadlandırması vətəndaşlıq hüququ qazanır” (Bünyadov Z., Azərbaycan Atabəylər dövləti. B., Elm, 1985). Məhz XIII-XIV əsrlərdən başlayan etnogenez proseslərin nəticəsində türk anlamı Azərbaycan millətinin adı kimi təfəkkürə və təkamülə daxil olur” (21, s. 46).

N.Şəmsizadə də orta əsrlər Azərbaycan intibahını “Atabəylər və Səfəvilər orta əsrlərin iki qütbü – iki tarixi zirvəsi – XII və XVI əsrlər dövlətçiliyi”ndə görür: “Bu həm də ümumşərq islam intibah ənənələri ilə türk intibah ənənələrini qovuşduran zirvələr, ədəbiyyat fakturasına çevirsək, dahi Nizami və Nəvəi-Füzuli zirvələri idi” (21, s. 93). Müasir azərbaycançılığın təşəkkülünü isə “Şərq-Qərb dəyərlərinin sintezini başlanan maarifçilik ideologiyası”nın (21, s. 47) yetişdirdiyi “imperiyaçılığa qarşı müqavimət” hərəkətində təsbit edir: “XX əsrin ilk iki onilliyində milli ideologiyanın formalaşması imperiyaçılığa qarşı müqavimət şəraitində baş vermişdir. Azərbaycan həyatının müxtəlif sahələrində H.Z.Tağıyev, Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ü.Hacıbəyov, Ə.Topçubaşov, Ə.Ağayev, H.Cavid kimi şəxsiyyətlərin imperiyaçılığa qarşı birgə fəaliyyəti sayəsində azərbaycançılığın ilkin mərhələsi yarandı” (21, s. 160). Bu ilkin mərhələnin 1920-1930-cu illərin amansız repressiyaları nəticəsində zərbələr alması və sinfi ideologiya ilə əvəzlənməsinə geniş diqqət yetirən monoqrafiya müəllifi sovet dönəmində, o cümlədən əsrin ikinci yarısı 1960-1980-ci illər ədəbiyyatında azərbaycançılıq məfkurəsinin təzahürlərinə əsərdə yer ayırmır. Nizaməddin Şəmsizadə Azərbaycan xalqının dünəni və bugünü kimi nəzərdən keçirdiyi, təhlil və şərh etdiyi azərbaycançılıq ideologiyasını “Gələcəyi yaradan nəzəriyyə” adlandırır (21, s. 162).

Akademik Nizami Cəfərov “Azərbaycanşünaslığa giriş” monoqrafiyasında yazır: “...Azərbaycanşünaslıq nə dilçilik, nə ədəbiyyatşünaslıq, nə mədəniyyətşünaslıq, nə də tarixşünaslıqdır. Onun (azərbaycanşünaslığın) işi həmişə elmlərin hər birinin, eləcə də bir sıra digər elmlərin faktlarından, nəticələrindən, ümumi müddəalarından istifadə etməklə Azərbaycan (və Azərbaycan xalqı!)

haqqında ümumi təsəvvür yaratmaqdan, Azərbaycanın (və Azərbaycan xalqının!) dünyadakı universal mövqeyini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir” (3, s. 8).

Bu sahədə müstəqillik illərində, qeyd olunduğu kimi, azərbaycanşünaslığın elmi əsaslarını yaradanlardan birincisi akademik özüdür. Nizami Cəfərovun problemə həsr olunmuş “Azərbaycanşünaslığa giriş” (3) və “Azərbaycanşünaslığın əsasları” (4) monoqrafiyaları işıq üzü görmüş, buna qədər də bir sıra kitablarında (5) mövzunun bir sıra aspektlərinə nəzər yetirmişdir.

N.Cəfərov “Seçilmiş əsərləri”nin beşcildliyini (Bakı, “Elm”, 2007) hər bir cild problemin müəyyən bir sahəsini əhatə etməklə tərtib etmiş, hər birinə də metodoloji səciyyəli önsözləri yazmışdır: “Ön söz, yaxud Azərbaycan dili tarixinin metodoloji problemləri”, “Ön söz, yaxud Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi”, “Ön söz, yaxud türkologiyanın tarixindən”, “Ön söz, yaxud Azərbaycanşünaslığın müasir problemləri” və “Ədəbiyyat siyasəti, yaxud ədəbiyyatdan siyasətə”.

Akademik Nizami Cəfərovun bütövlükdə azərbaycanşünaslıq məsələlərini ehtiva edən konseptual fəaliyyəti elmi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmiş, professor Rahid Ulusel haqqında “Türkşünaslıq və azərbaycanşünaslığın dialektikası” (22) monoqrafiyasını qələmə almışdır. Akademik İsa Həbibbəyli azərbaycanşünaslığa dair tədqiqlərdən söz açarkən, xüsusən Nizami Cəfərovun bu sahədə fəaliyyətinə önəm vermişdir: “Hazırda respublikamızda azərbaycançılıq ən müxtəlif yöndən tədqiq edilib öyrənilməkdədir. Azərbaycanşünaslığın zəruri və gərəqli bir araşdırma istiqamətinə çevrilməsi müstəqil Azərbaycanın elm siyasətinin uğurudur. Bir sıra müəlliflərin, xüsusən Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Nizami Cəfərovun Azərbaycanşünaslığın elmi əsaslarını yaratmaq sahəsində göstərdikləri səmərəli fəaliyyəti bu elmi və siyasi-ideoloji istiqamətin əhəmiyyəti ilə yanaşı, geniş perspektivlərini, böyük imkanlarını da təsəvvür etməyə şərait yaradır” (10, s. 619).

Nizami Cəfərov azərbaycanşünaslıq konsepsiyasında başlıca olaraq etnogenez probleminə, Azərbaycan xalqının mənşəyi məsələsinə ağırlıq salır. Alim, sovet dönəmində qəsdən, ideoloji yadlaşdırma niyyəti ilə Azərbaycan xalqının soykökünün qarışıq mənşədən, yəni farsdilli, qafqazdilli və türkdilli tayfalardan təşəkkül tapması ideyasına qarşı çıxır, xalqın və millətin təşəkkülü və formalaşması prosesini türkçülük və azərbaycançılıq müstəvisində araşdırır. Ayrı-ayrı kitablarında inkişaf etdirdiyi bu elmi qənaətini, alim, “Azərbaycanşünaslığın əsasları” monoqrafiyasında bu şəkildə ümumiləşdirir: “Azərbaycan... Azərbaycanın türkləşməsi və Azərbaycan xalqının təşəkkülü”, “Azərbaycan türkcəsinin formalaşması. Ümumtürk ədəbi (yazı) dili: təşəkkülü, təkamülü, tənəzzülü”, “Qədim (ümum-) türk eposundan orta əsrlər türk-oğuz eposuna”, “Tanrıçılıqdan İslama”, “Azərbaycan intibahı: problemlər, mülahizələr”, “Azərbaycan “Koroğlu”su, yaxud türk-oğuz eposundan Azərbaycan eposuna”, “Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi”, “Azərbaycanda milli dövlətçilik təfəkkürünün formalaşması” (4). Beləliklə, alim, konsepsiyasını Azərbaycan xalqının tarixən təşəkkülünü bütün komponentlər üzrə, sistemli şəkildə – etnogenezis, dil, epos, din, mədəniyyət, ədəbiyyat, millət, dövlət sferalarında nəzərdən keçirib çağdaş azərbaycançılıq məfkurəsi ilə əlaqəli təqdim edir.

Azərbaycan türklüyünün etnogenezisini izləyən N.Cəfərov, Azərbaycan intibahı hadisəsini də İslam Şərqi və ümumtürk intibahından fərqli şəkildə, XVII-XVIII əsrlərə aid edir. Müasir Azərbaycan xalqının, ictimai-siyasi varlığının, mədəniyyətinin, dilinin, ədəbiyyatının təşəkkülü və inkişaf tarixini bu zamandan başlamaqla heç də onun qədimliyi üzərinə kölgə salmır, əksinə bütün tədqiqatlarında ən qədim dövrdən başlayaraq Azərbaycan xalqının türk soykökü üzərində durduğunu təsbit edir. XVII-XVIII əsrlər xanlıqlar dövründə isə Azərbaycan türklüyü ümumtürk kontekstindən differensə olunur, müasir xalq və millət kimi formalaşmağa başlayır. Nizami Cəfərov azərbaycançılıq konsepsiyasını bu şəkildə qurmaqla qədim etnosun inkişafının müasir mərhələsinə diqqət çəkir, bununla da XX əsrdə təşəkkül tapan azərbaycançılıq ideologiyasının tarixi yolunu izləyir.

Nizami Cəfərovun azərbaycanşünaslıq konsepsiyası, yalnız Azərbaycan xalqının etnogenezi və mədəniyyət tarixini izləməklə qalmır, həm də müasir dövrünə nəzər salmaq üçün əhəmiyyət kəsb edir. “Bizim bir problemimiz də ədəbiyyatımızın ideoloji məzmununu yüksəltməkdir. Ədəbiyyatımızın bugünkü vəzifəsi yaradılan əsərlərin Azərbaycan vətəndaşlarının, dövlətçiliyinin düşüncəsi səviyyəsində olmasını təmin etməkdir” (6, s. 290) – deyən alim, azərbaycançılıq məfkurəsini bilavasitə ədəbiyyat, dil, ictimai-siyasi düşüncə sferasına daşımağa səy göstərir: “Və ədəbiyyatın tarixi xalqa öz etnokulturoloji kökləri üzərində möhkəm dayanmaqda mənəvi-ideoloji kömək göstərməlidir” (3, s.34).

Göründüyü kimi, N.Cəfərovun azərbaycanşünaslıq konsepsiyasının yaranmasının ideoloji zəmini müasir dövrdə, son onillərə bağlı çağdaş azərbaycançılıq məfkurəsindədir. Bu konsepsiya ötən əsrin 70-80-ci illərində Ümummilli Liderin uzaqgörənliyi ilə formalaşmış milli-mədəni quruculuq və çağdaş azərbaycançılıq məfkurəsi sayəsində ortaya çıxmış, müstəqillik illərində türkcülük və azərbaycançılıq ideyaları işığında konkretləşmişdir. Bu baxımdan akademik N.Cəfərovun müstəqillik illərində yazdığı əsərlər elmi və ideoloji əhəmiyyət kəsb edir. Özünün yazdığı kimi: “Heydər Əliyev XX əsrin sonlarından başlayan liderlik missiyası ilə Azərbaycanın müstəqil dövlətinin qurulmasında və xalqı, milləti bu hərəkətə səfərbər etməsində əvəzolunmaz idi... Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulmasında azərbaycançılıq ideologiyasının dirçəldilməsi (və ona yeni miqyas verilməsi) mühüm əhəmiyyətə malik idi. XX əsrin əvvəllərində formalaşan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində rəsmi nüfuz qazanan, sovet dövründə isə təqib olunan bu ideologiya ardıcıl olaraq həyata keçirilməyə başladı, hətta ölkə miqyasından çıxıb ümumən dünya azərbaycanlıları üçün birləşdirici mənəvi amilə çevrildi. Və azərbaycançılıq ideologiyası yalnız romantik-simvolik bir göstərici olaraq qalmadı, Azərbaycanın Türk dünyası, İslam Dünyası və ümumən Dünya ilə əlaqələri genişləndi. Və genişlənməkdə davam edir” (2, s. 44-45).

Müstəqillik dövrü humanitar elmində azərbaycanşünaslıq problemlərinə diqqət yetirən alimlərdən biri də akademik İsa Həbibbəylidir. Humanitar elm sahəsində universal fəaliyyəti, xüsusən ədəbiyyat tarixi və tarixçiliyinə dair çoxsaylı tədqiqatları (10; 11; 12; 16) bütünlükdə azərbaycanşünaslıq istiqamətində olmaqla yanaşı, akademik bilavasitə azərbaycançılıq problemini araşdırdığı “Azərbaycan

xalqının adı haqqında ilk araşdırma” (9), “Azərbaycançılıq məfkurəsi yollarında” (10, s. 612-625), “Azərbaycançılıq konsepsiyası” (16, s. 149-159) məqalələri mövzuya dair ən mötəbər mənbə hesab oluna bilər.

İsa Həbibbəyli xalqın adında, millətin və dilinin adlandırılmasında Azərbaycan məfhumunu millətin formalaşması, milli hərəkət və milli ideologiyanın yaranması prosesləri ilə üzvi vəhdətdə nəzərdən keçirir. Alim Azərbaycan xalqının, millətinin, dövlətçiliyinin qədimliyini, İslam Şərqi və ümumtürk kontekstində tarixi inkişaf yolunu göz ardına vermədən, konkret olaraq Azərbaycan məfhumunun “azərbaycançılıq düşüncəsi” ilə bağlandığı dövr kimi “XVIII əsrdə yaranmış mürəkkəb vəziyyətdə” “bəzi Azərbaycan xanlıqlarının nicat yolunu kənardan dayaq axtarmaqdan daha çox ittifaqda” aradığı dövrü götürür. “Fikrimizcə, azərbaycançılıq düşüncəsinin təməli tumurcuq şəklində olsa da bu zaman qoyulmuşdur” (10, s. 612) – yazan müəllif, azərbaycançılıq məfkurəsinin sonrakı inkişafını bütövlükdə XIX əsr maarifçilik hərəkətində, “ictimai mühitdə azərbaycançılığın ilk şəfəqləri milli teatrdan və Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərləri əsasında hazırlanmış tamaşalardan”, “Həsən bəy Zərdabının “Əkinçi” qəzeti – azərbaycançılığın səmasında doğan günəş”dən, təhsil və məktəb hərəkətindən görür; qeyd etdiyi kimi: “Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasında yetişib formalaşmış yeni azərbaycanlı maarifçi nəsil azərbaycançılığın real daşıyıcılarına çevrildi. Bu proses Avropa və Rusiyada ali təhsil alıb ölkəyə qayıtmış maarifçi ziyalıların hesabına daha da yetkinləşdi. “Vətən dili” adlı ilk dərsləyin meydana çıxması (1881) ölkənin və millətin konkret adının müəyyən edilməsi məsələsini daha da yaxınlaşdırdı” (10, s. 613).

Bununla belə, əvvəlcə ümumən “müsəlman”, daha sonra “Qafqaz tatarları” şəklində fərqləndirilən millətin adının və dilinin konkret olaraq “Azərbaycan” məfhumu ilə bağlanmasını akademik Cümhuriyyətdən də öncə üç ədibin məqaləsində görür. Bunlardan birincisi, “Kəşkül” qəzetinin 16 noyabr 1890-cı il sayında “Azərbaycanlı” imzası ilə dərc olunan “Əvam gəzmək – yuxu yatmaq mı dedin?” məqaləsidir (10, s. 619-621). Məqalədə ilk dəfə “Azərbaycan milləti” ifadəsi işlənir. Sadə dildə, əcnəbi ilə yerli müsəlmanın dialoqu şəklində işlənmiş məqalədə əcnəbinin dili ilə milli kimlik məsələsi irəli sürülür: “ – Şimdi bildim ki, siz nə millətsizsiniz. Siz tatar deyilsiniz. Sizə tatar deyən qələt edir. Tatar Krımda, qazanda olan müsəlmanlardırlar. Sizin millət Azərbaycandır. Sizin diliniz, adətiniz, xasiyyətiniz tatarlarınızından başqadır...”

– Həqiqət əvvəl dəfədir eşidirəm ki, bizə Azərbaycan deyirlər. Eşitmişəm ki, İranda, Arazın o tayında bir Azərbaycan adlı məmləkət var.

– Bəli, o məmləkətin tayfası siz ilə bərabər Azərbaycan millətidir. Siz qədim tayfasınız. Sizin tarixnamələrdə neçə-neçə hekayətləriniz var. Təəccüblüdür ki, sizin özünüzdün bu əhvalatlardan xəbəriniz yoxdur...” (10, s. 621).

“Azərbaycanlı” imzasının qəzetin təsisçisi və redaktoru Cəlal Ünsizadəyə aid olduğunu əsaslandıran İsa Həbibbəyli məqaləni “azərbaycançılıq idealının ilkin zəruri başlanğıcı”, “Azərbaycan ziyalılarının milli kimlik uğrunda apardığı mübarizənin real bəhrəsi” (10, s. 616) kimi qiymətləndirir.

İkinci məqalə, Məhəmmədəğa Şahtaxtlının 1891-ci ildə “Kaspi” qəzetində rus dilində çıxan “Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırılmalı?” (19) yazısıdır. Məqalədə böyük maarifçi “Zaqafqaziya müsəlmanlarının tatar adlandırılması təcrübəsinin yerinə düşmədiyi”ni əsaslı dəlillərlə izah edərək, real təklif irəli sürür: “Zaqafqaziya müsəlmanlarını azərbaycanlılar, onun dilini isə Azərbaycan dili adlandırmaq çox yerinə düşərdi. Böyük bir hissəsinin İrandan Rusiyanın payına düşmüş Adərlidcan (Azərbaycan) mahalı – indiki Zaqafqaziyadır, əhalisi də türk xalqıdır. Onları həm Şərqi yazıçıları, eləcə də Avropa coğrafiyaçıları və etnoqrafları başqa adla yox, ancaq Azərbaycan türkləri adlandırırlar” (10, s. 623).

Akademik İsa Həbibbəyli “məqalənin mükəmməl savada, dərin biliyə və geniş dünyagörüşünə malik olan kamil bir ziyalı tərəfindən yazıldığı”nı, “Məhəmmədəğa Şahtaxtlının azərbaycançılığa dair elmi-nəzəri görüşlərindən doğrulduğunu”nu qeyd edərək, “azərbaycanşünaslığa böyük töhfə” (10, s. 616-617) adlandırır.

Nəhayət, İsa Həbibbəyli “ölkədə azərbaycançılıq sahəsində axtarıqların, çalışmaların, düşüncələrin qiymətli yekunu” olaraq Cəlil Məmmədquluzadənin “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1917-ci il 27 noyabr sayında dərc etdirdiyi “Azərbaycan” məqaləsini (18) göstərir: “Nəhayət, azərbaycançılıq ideyası mətbuatda böyük demokrat ədib Cəlil Məmmədquluzadənin məşhur “Azərbaycan” məqaləsi ilə kamala çatır” (10, s. 617).

Bütün ictimai-siyasi və bədii yaradıcılığı azərbaycançılıqdan ibarət olan Cəlil Məmmədquluzadənin “Azərbaycan” məqaləsini İsa Həbibbəyli yalnız ədibin “publisistikasının şah əsəri” kimi deyil, “milli oyanış və siyasi intibah dövrünün həqiqi bədii manifesti”, “Azərbaycan coğrafiyasının vətəndaş yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadənin mahir qələmi ilə çəkilməmiş nadir publisist xəritəsi”, “müstəqil və demokratik Azərbaycan uğrunda mübarizənin publisist himni” kimi səciyyələndirir, eyni zamanda “hər bir azərbaycanlı üçün həmişəlik mənalı bir ana dili, milli coğrafiya və tarix dərslisi” (10, s. 617) adlandırır.

Çağdaş Azərbaycançılıq ideologiyasının təşəkkülündə mühüm yerini nəzərə alaraq, İsa Həbibbəyli hər üç məqaləni müasir oxucu auditoriyasına yenidən təqdim edir və hər üç məqalədə ilk siyasi gündəmə gələndən parçalanmış deyil, vahid, bütöv Azərbaycandan söhbət getdiyini görürük: “Bəzi vaxt otururam və papağımı qabağıma qoyub fikrə gedirəm, xəyalata cumuram, özümdən soruşuram ki:

– Mənim anam kimdir?

Öz-özümə də cavab verirəm ki:

– Mənim anam rəhmətlik Zöhrəbanu bacı idi.

– Dilim nə dilidir?

– Azərbaycan dilidir.

– Yəni Vətənim haradır?

– Azərbaycan vilayətidir.

Demək, çünki dilimin adı türk-Azərbaycan dilidir, belə məlum olur ki, Vətənim də Azərbaycan vilayətidir.

– Haradır Azərbaycan?

– Azərbaycanın çox hissəsi İrandadır ki, mərkəzi ibarət olsun Təbriz şəhərindən; qalan hissələri də Gilandan tutub, qədim Rusiya hökumətilə Osmanlı hökuməti daxillərindədir ki, bizim Qafqazın böyük parçası ilə Osmanlı Kürdüstanından və Bayaziddən ibarət olsun...” (10, s. 624).

Qeyd etmək lazımdır ki, Cəlil Məmmədquluzadənin azərbaycançılıq qayəsi və mübarizəsi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin sonda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ideyasına gətirib-çıxaran “Azərbaycan qayəsi” ilə həmahənglik təşkil edir. İsa Həbibbəyliyə görə: “Vətənçilik, milli müstəqillik və dirçəliş, tarixi ərəzələrin bərpası, ana dilinin mövqeyinin möhkəmləndirilməsi, ölkədə milli-demokratik cəmiyyətin qurulması kimi məsələlər Cəlil Məmmədquluzadənin azərbaycançılıq prinsiplərinin əsasını təşkil edir. Qüdrətli yazıçı bu qəbildən olan ideyalarını daha geniş şəkildə 1919-cu ildə qələmə alınmış “Anamın kitabı” dramında əks etdirmişdir” (10, s. 618). Cəlil Məmmədquluzadəni “təkcə mətbuatda yox, həm də ədəbiyyatda Azərbaycançılıq məfkurəsinin qüdrətli ideoloqu” kimi təqdim edən müəllif, məqalədə “Anamın kitabı” pyesinin azərbaycançılıq qayəsini açmaqla, əsəri “milli ədəbiyyatımızın mükəmməl Azərbaycannaməsi” adlandırır (10, s. 618).

Akademik İsa Həbibbəyli məqalələrində azərbaycançılıq məfkurəsinin sovet dönəmində də ədəbiyyatda inikas olunduğu, rejimlə mübarizəni ehtiva etdiyini göstərir (“Azərbaycan ədəbiyyatında sosialist realizmi dövrü” – bax: 11, s. 307-341), təsadüfi deyil ki, konsepsiyasında son sovet dönəmini “Milli-mənəvi özünüdərk və istiqlal ədəbiyyatı mərhələsi. Modernizm (1960-1980-ci illər)” kimi təqdim və təhlil edir (11, s. 342-394).

Akademik İsa Həbibbəyli böyük bir yol qət etmiş azərbaycançılıq məfkurəsinin qələbəsi və reallığa çevrilməsini Ulu Öndər Heydər Əliyevin tarixi xidmətlərində görür və təsbit edir: “Azərbaycançılıq anlayışı milli siyasi müstəvidə özünün ən yüksək ifadəsini Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin düşünülmüş siyasəti sayəsində tapa bilmişdir. Məhz görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev çoxəsrlik tariximizdə ilk dəfə olaraq azərbaycançılığı müstəqil Azərbaycan dövlətinin ideologiyası səviyyəsinə çatdırmağa nail olmuşdur. Uzaqgörən müdrik siyasətçi Heydər Əliyevin apardığı məqsədyönlü siyasətin nəticəsində artıq azərbaycançılıq dünya azərbaycanlılarının vahid milli amalına çevrilmişdir” (10, s. 619).

Azərbaycanşünaslığın elmi əsaslarının intişar tapmasında akademik İsa Həbibbəylinin 2020-ci ildə Moskvada çap olunan “Literatura, vremya, sovremennost” (“Ədəbiyyat, zaman, müasirlik”) kitabında (16) yer almış “Konsepsiya azerbaydjanstva” (“Azərbaycançılıq konsepsiyası”) məqaləsi (16, s. 149-159) də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Rus oxucularına təqdim olunan bu kitabda akademik əsas tədqiqat obyektini Azərbaycan, onun mədəniyyəti, ədəbiyyatı, ümumən azərbaycançılıqdır. İsa Həbibbəylinin ali niyyəti Azərbaycanı bütün dünyada tanıtmadır. Bu məqsədlə müəllif “Konsepsiya azerbaydjanstva” (“Azərbaycançılıq konsepsiyası”) məqaləsində artıq ideyadan reallığa çevrilən azərbaycançılığın postulatlarını yeddi bənddə: “I. Azərbaycançılıq ideologiyası; II. Azərbaycan xalqı; III. Azərbaycan dövlətçiliyi; IV. Azərbaycan dili; V. Milli-mənəvi dəyərlər; VI. Azərbaycan ədəbiyyatı; VII. Azərbaycanşünaslıq” şəklində

(16, s. 153-156) müfəssəl şərh edir. Bununla da akademik İsa Həbibbəyli son yüzillərdə müasir Azərbaycan varlığını, azərbaycançılıq məfkurəsinin ideyadan ideologiyaya və gerçəkliyə çevrilməsi proseslərini dünya elminə nümayiş etdirir.

Göründüyü kimi, müstəqillik dövründə Azərbaycanşünaslığın əsaslarının və elmi prinsiplərinin yaranması humanitar elmin müxtəlif sahələrində sonrakı inkişafa da rəvac vermişdir. Son illərdə Azərbaycan tarixinin bütün dövrlərinə dair azərbaycanşünaslığın informasiya bankını və metodoloji imkanlarını artıran yeni monoqrafiyalar, elmi əsərlər yazılmış, çap olunmuşdur. O cümlədən Həsən Həsənovun Azərbaycanın eradan əvvəl birinci minillikdə dövlətçilik tarixinə nəzər salan və “Azərbaycan” adının transformasiyasını zəngin xarici mənbələr əsasında izləyən “Makedoniyalı İsgəndər və Atropat. Ölkənin Azərbaycan adı altında yüksəlişi haqqında”; Nizami Cəfərov, Vüqar Sərdarov, Altay Cəfərovun “Azərbaycançılıq ideologiyasının etnoqrafik əsasları”; İsa Həbibbəylinin “Kitabi-Dədə Qorqud”: yazılı epos və ya epopeya”; Məmməd Əliyevin “Bədi təfəkkürdə erkən Azərbaycançılıq düşüncəsi”; Mübariz Yusifovun “Nizamidə Azərbaycançılıq”; Rahid Uluselin “Türkşünaslıq və azərbaycanşünaslığın dialektikası” monoqrafiyaları (15) son on ildə azərbaycanşünaslıq elminin uğurlarından xəbər verir.

NƏTİCƏ

Müstəqillik illərində azərbaycançılıq ideyası fikir işi, arzu və istək olmaqdan çıxaraq, real və qüdrətli məfkurəyə çevrilmiş, müstəqil Azərbaycan dövlətinin ideologiyası kimi milli cəmiyyətin azad inkişafı ilə yanaşı, bütün dünya azərbaycanlılarını öz ətrafında birləşdirə bilmişdir.

Heydər Əliyev yolunun ardıcıl davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Ümummilli Liderin azərbaycançılıq siyasətini bütün istiqamətlərdə davam etdirmiş, yeni müasir Azərbaycan modelini irəli sürmüşdür. Bu, heç bir xarici təsir və yabançı ideologiyalara uymadan, xalqa, torpağa, Vətənə, milli-mənəvi dəyərlərə, azərbaycançılıq məfkurəsinə söykənən müstəqil Azərbaycan yoludur. Xüsusən Vətən müharibəsində Ali Baş Komandan İlham Əliyevin müdrik rəhbərliyi, xalq-dövlət-ordu birliyi nəticəsində Azərbaycan xalqının tarixi qələbəsi, Qarabağ torpaqlarının qaytarılması, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin bərpa olunması bu siyasətin nə qədər doğru olduğunu sübut etmişdir. Dünya azərbaycanlılarının Şuşada keçirilən V qurultayında Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev demişdir: “Bizi əsrlərboyu bir millət, bir xalq kimi qoruyan, saxlayan dəyərlərimiz olmuşdur. Bu gün bu məsələyə çox böyük diqqət göstərilir. Bu gün qloballaşan, çətinliklərlə üzləşən dünyada milli dəyərlərimiz bizim dövlətçiliyimizin təməlini təşkil edir. Bizim dövlətçiliyimizin çox möhkəm ideoloji əsasları vardır. Azərbaycançılıq məfkurəsi bizim əsas ideoloji dayaqımızdır” (8).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 29 sentyabr 2022-ci il tarixli “Azərbaycan Respublikasında 2023-cü ilin “Heydər Əliyev İli” elan edilməsi haqqında” Sərəncamında Ulu Öndərin azərbaycançılıq məfkurəsinin həyata keçməsində əvəzsiz rolu və tarixi xidmətləri xüsusi qeyd olunur: “Xalqımızı vahid

amal ətrafında birləşdirən azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşdırılması, ana dilinin dövlət qayğısı ilə əhatə olunması, ictimai-siyasi, elmi və mədəni fikir tariximizin əlamətdar hadisələrinin müntəzəm qeyd edilməsi ənənəsinin yaradılması, Azərbaycanın çoxəsrlik mənəvi-mədəni irsə sahib qədim diyar və sivilizasiyaların qovşağında yerləşən tolerantlıq məkanı kimi geniş şöhrət qazanması Heydər Əliyevin mükəmməl quruculuq proqramının tərkib hissəsi olmuşdur” (1).

“Heydər Əliyev İli”ndə Ulu Öndərə həsr olunmuş onlarla monoqrafiya və kitabın, yüzlərlə məqalənin işıq üzü görməsi azərbaycançılıq məfkurəsi və Azərbaycan qayəsi yolunda dahi şəxsiyyətin geniş və hərtərəfli fəaliyyətini işıqlandırmaqla yanaşı, son yarım əsrdə ümumən milli ideologiyanın insanların və cəmiyyətin şüuruna yol tapması, ictimai-siyasi və mədəni-mənəvi görüşlərini formalaşdırması tarixini tədqiq edib-öyrənmiş, azərbaycanşünaslıq elmini daha da zənginləşdirmişdir. O cümlədən Heydər Əliyev və ədəbiyyat mövzusunda mühüm monoqrafiya və tədqiqatlar (14) 1960-1990-cı illər ədəbiyyatında azərbaycançılıq məfkurəsinin öyrənilməsinə böyük təkan və töhfələr vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında 2023-cü ilin “Heydər Əliyev İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 29 sentyabr 2022-ci il – Azərbaycan Respublikasında 2023-cü ilin “Heydər Əliyev İli” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı » Azərbaycan Prezidentinin Rəsmi internet sahifəsi (president.az)

2. Cəfərov Nizami. Azərbaycan xalqının tarixi və ya “tərcümeyi-hal”ı. Bakı, “İrfan”, 2012

3. Cəfərov Nizami. Azərbaycanşünaslığa giriş. Bakı, AzAtaM, 2002

4. Cəfərov Nizami. Azərbaycanşünaslığın əsasları. Bakı, Pedaqogika, 2005

5. Cəfərov Nizami. Füzulidən Vaqifə qədər. Bakı, “Yazıçı”, 1991; Cəfərov N. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1995; Cəfərov N. Türk dünyası: kaos və kosmos. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1998; Genezisdən tipologiyaya. Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1999; Cəfərov N. Eposdan kitaba. “Maarif”, 1999; Cəfərov N. “Kitabi-Dədə Qorqud”da islama keçidin poetikası. Bakı, “Elm”, 1999; Cəfərov N. Azərbaycanlılar: etnokulturoloji birliyin siyasi-ideoloji üfqləri. Bakı, XXI- Yeni Nəşrlər Evi, 2001

6. Cəfərov Nizami. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə. II c. Bakı, “Elm”, 2007

7. Əliyev Heydər. Ədəbiyyatın yüksək borcu və amalı. Nitqlər, məruzələr, çıxışlar. Bakı, “Ozan”, 1999

8. Əliyev İlham. Dünya azərbaycanlılarının V qurultayında nitqi. 22 aprel 2022-ci il. “İlham Əliyev Şuşa şəhərində Dünya Azərbaycanlılarının V Qurultayında çıxış edib”. Azərbaycan Prezidentinin Rəsmi internet sahifəsi (president.az)

9. Həbibbəyli İsa, Əlişanoğlu Tehran, Əsgərli Əlizadə, Akimova Elnarə, Bağırılı Aygün, Həsənova Lalə. Ədəbiyyatda Heydər Əliyev obrazı: tarixi gerçəklikdən ideala. 2 cildə. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, 2019; Kərimli Teymur.

- Heydər Əliyev və klassik irs. Bakı, 2023; Quliyev Vilayət. Heydər Əliyev və Azərbaycan klassik ədəbi irsi. Bakı, 2023; Əlişanoğlu Tehran. Azərbaycançılıq oçerkləri. Heydər Əliyevin 100 illiyinə. Bakı, “Elm və təhsil”, 2023
10. Həbibbəyli İsa. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrələşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. Bakı, “Elm”, 2019
11. Həbibbəyli İsa. Azərbaycan xalqının adı haqqında ilk araşdırma. “Ədəbiyyat qəzeti”, 4 noyabr 2005-ci il
12. Həbibbəyli İsa. Ədəbi şəxsiyyət və zaman. Əsərləri 10 cildə, II c. Bakı, “Elm və təhsil”, 2017
13. Həbibbəyli İsa. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, “Nurlan”, 2007
14. Həbibbəyli İsa. Heydər Əliyevin dövlətçilik təlimi və müasir dövr. Naxçıvan, “Əcəmi”, 2013
15. Həsən Həsənov. Makedoniyalı İsgəndər və Atropat. Ölkənin Azərbaycan adı altında yüksəlişi haqqında. Bakı, TEAS Press, 2017; Nizami Cəfərov, Vüqar Sərdarov, Altay Cəfərov. Azərbaycançılıq ideologiyasının etnoqrafik əsasları. Bakı, “Elm və təhsil”, 2016; İsa Həbibbəyli. “Kitabi-Dədə Qorqud”: yazılı epos və ya epopeya. Bakı, “Elm”, 2020; Məmməd Əliyev. Bədii təfəkkürdə erkən Azərbaycançılıq düşüncəsi. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018; Mübariz Yusifov. Nizamidə Azərbaycançılıq. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012; Rahid Ulusel. Türkünəslıq və azərbaycanşünlıqın dialektikasını. Bakı, AzAtaM, 2015
16. Qabıbbeyli İsa. Literatura, vremya, sovremennost. M., “Xudojestvennaya literatura”, 2019
17. Qarayev Yaşar. Tarix: yaxından və uzaqdan. Bakı, “Sabah”, 1996
18. Məmmədquluzadə Cəlil. Azərbaycan. // Həbibbəyli İsa, Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, “Nurlan”, 2007, s. 623-625
19. Şahtaxtı Məhəmmədəğa. Zaqafqaziya müsəlmanlarını necə adlandırmalı? // Həbibbəyli İsa, Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı, “Nurlan”, 2007, s. 622-623
20. Şəmsizadə Nizaməddin. Azərbaycançılıq. Bakı, “Nurlan”, 2006
21. Şəmsizadə Nizaməddin. Seçilmiş əsərləri. 3 cildə. I c. Bakı, “Elm”, 2008, s. 8-185
22. Ulusel Rahid. Türkünəslıq və azərbaycanşünlıqın dialektikasını. Bakı, AzAtaM, 2015

SABUHI GAHRAMANOV

**FROM AZERBAIJANISM TO AZERBAIJANOLOGY
(On the scientific study of the ideology of Azerbaijaniism in the period of
independence)**

Summary

The article researches the historical and scientific study of the formation of Azerbaijani ideology during the independence period. National leader Heydar Aliyev declared and established Azerbaijaniism as the main idea of the independent state of

Azerbaijan. Historically, Azerbaijanism has come a long way until it became the ideology of our independent statehood. Although the formation of Azerbaijanism as an idea movement and ideology is a phenomenon of the last century, its historical roots go back to ancient times, and it is directly connected with the origin, history, culture, language, formation, and development of the social thinking of the Azerbaijani people. This history is measured over hundreds of years. From this point of view, the necessity of a scientific study of the ideology of Azerbaijanism emerges.

The actualization of Azerbaijani studies, whether during the Republic period, during the Soviet period, or the years of independence, is directly related to the ideology of Azerbaijanism, which determines nation's fate. During the Soviet period, this process continued secretly, in the lower layer, the crisis of the socialist society, and the collapse of the ideals of communism led to the gradual strengthening of the national ideology in the 1960s and 1980s. The values of Azerbaijanism have surpassed the values of socialism. In this regard, during the period of independence, the issues of Azerbaijani studies began to be systematically studied. This sets significant tasks for the social and humanitarian sciences, including literary studies.

Keywords: *Azerbaijanism, Azerbaijani ideology, Azerbaijanology, Great leader Heydar Aliyev, national ideology, Turkism*

САБУХИ ГАХРАМАНОВ

**ОТ АЗЕРБАЙДЖАНСТВА ДО АЗЕРБАЙДЖАНОВЕДЕНИЯ
(к вопросу об изучении идеологии азербайджанизма в период
независимости)**

Резюме

В статье исследуются вопросы научного изучения и истории формирования идеологии азербайджанизма в период независимости. Азербайджанство как главенствующая идея независимого азербайджанского государства была провозглашена и утверждена общенациональным лидером Гейдаром Алиевым. Перерождение азербайджанства в идеологию независимого государства претерпело исторически длительный путь. Хотя формирование от идеи до идеологии азербайджанства складывалось за последнее столетие, но исторические корни этого процесса уходят в далекое прошлое, что непосредственно связано с происхождением азербайджанского народа, его историей, культурой, языком, зарождением и развитием социального мышления. Этот путь измеряется столетиями. Исходя из этого налицо выявляется необходимость научного изучения идеологии азербайджанства. Актуализация азербайджановедения находится в прямой взаимосвязанности с определяющей судьбу народа идеологией азербайджанизма, будь то в период АДР, либо в советский период или же в период независимости. Этот процесс, проходящий скрытно в советский период, подспудно продолжался. Кризис социалистического общества,

крушение идеалов коммунизма привели к постепенному усилению национальной идеологии в 1960-1980-е годы. Ценности азербайджанизма превзошли ценности социализма. В данном контексте в период независимости стали систематически изучаться вопросы азербайджановедения. Все это ставит важные задачи перед общественными и гуманитарными науками в целом, в том числе и литературоведением.

Ключевые слова: *азербайджанство, азербайджанская идеология, азербайджановедение, Великий лидер Гейдар Алиев, национальная идеология, тюркизм*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi: Akademik Nizami Cəfərov

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.2.116>

İRADƏ CƏFƏROVA İRƏC QIZI
BDU “Təbiət elmləri üzrə”İngilis dili kafedrasının baş müəllimi
CƏFƏROV RƏFİQ CƏFƏR OĞLU
AzTU “Humanitar fənnlər” kafedrasının dosenti
H.Cavid 25\ I-mail: iradarefigcafarov@ gmail.com

DİL DƏRSLƏRİNDƏ ANALİTİK VƏ SİNTETİK OXUNUN TƏŞKİLİ VƏ
ETİMOLOJİ DUBLETLƏRİN LEKSİK PARALELİZMİ HAQQINDA
(Azərbaycan və İngilis dilləri materialları əsasında)

Xülasə

Oxu nitq fəaliyyətinin bir növüdür. Onun məqsədi tələbələrə bilik vermək, keçilmiş leksik və qrammatik material əsasında tərtib olunmuş mətni oxuyub başa düşməyi öyrətməkdir. İxtisası xarici dil olmayan ali məktəblərdə informasiyanın qavranılması xüsusiyyəti və xarakterindən asılı olaraq oxunun aşağıdakı növlərindən istifadə olunur: 1) analitik oxu, 2) sintetik oxu.

Oxunun hər iki növü əslində bir-birini tamamlayır. əgər mətn sadə cümlələrdən ibarət olub anlaşılması çətinlik törətməzsə, 1-ci növbədə sintetik oxudan başlamaq lazımdır, oxunan mətn çətin olduqda əvvəl analitik oxu ünsürlərindən istifadə edib bunun əsasında xüsusi hazırlıqdan sonra materialın sintetik oxusuna keçmək daha əlverişli və məqsədəuyğundur. Sintetik oxu xarici dillərin təlimində çoxdan tətbiq edilir. Bu oxu növünün qarşısında məzmunu ümumən əhatə etməklə başa düşməyə nail olmaq vəzifəsi qoyulur.

Analitik oxu ilə sintetik oxu arasında əsas fərq mətnin başa düşülməsinin xarakteri ilə bağlıdır. I halda analitik oxu prosesində mətnin çətin hissələri diskursiv, yəni təhlil və tərcümədən istifadə edilərək başa düşülürsə, II halda mətn bilavsitə tərcüməsiz başa düşülür.

Sintetik oxunun başlıca olaraq aşağıdakı xüsusiyyətləri var. Sintetik oxu təlimin son məqsədidir. Sintetik oxu təlim priyomlarından biri olmaqla, təkcə oxunun təşkilində deyil, tələbələrin şifahi nitqinin inkişafında çox əhəmiyyətlidir. Sintetik oxu növü lüğətdən istifadə olunmasını nəzərdə tutmur. Təlimin səviyyəsinə görə oxunun iki növü var: hazırlıqlı və hazırlıqsız.

Açar sözlər: analitik və sintetik oxu,etimoloji dublet,leksik sinonimlik,nitq inkişafı,yaradıcı təlim.

Tanış olmayan mətnin oxunuşu prosesində müəllim tələbələrə onun əsas ideyasını müəyyənləşdirməkdən ötrü veriləcək suallara qabaqcadan cavab hazırlamaq və s. kimi tapşırıqlar verə bilər.

V.Aslanov: «Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər», II cild, B. Elm, 2003. "Vaqif Aslanov öz məqaləsində qeyd edir:"Analitik oxunun vəzifəsi mətnin məzmununda və ya onun dil materialındakı müəyyən çətinlikləri aradan

qaldırmağı öyrətməkdən ibarətdir. Həmin çətinliklərin başa düşülməsinə kömək edən vasitələr təhlil və tərcümə yolundan ibarətdir ki, bu da mətnin qalan hissələrinin bilavasitə başa düşülməsi ilə də əlaqədar olaraq oxunan mətnin bütövlükdə dürüst dərk olunmasını təmin edir. Analitik oxu prosesində mətn tamamilə başa düşülməlidir. Bu isə təhlil və mətnin çətin hissələrinin tərcüməsi ilə əldə edilir. Analitik oxuya kifayət qədər diqqət yetirmək dil materialının mənimsənilməsində böyük rol oynayır. Analitik oxu düzgün təşkil edildikdə tələblərin dil sahəsindəki biliklərinin inkişafına da nail olmaq mümkündür.(1.s.271)

Hətta analitik oxu zamanı da mətni başa düşmək üçün tərcümə heçdə həmişə zəruri yol deyildir, buna görə mətnin ancaq bəzi yerlərini tərcümə etməklə, seçmə tərcümə ilə kifayətlənmək lızımdır.

Frazeoloji birləşmələrin və idiomların, atalar sözlərinin və məsəllərin, məcazi mənada işlənən sözlərin, obrazlı vasitələrin və s. tərcümə edilməsi lazım gəldikdə bunların ana dilindəki müqabilinin verilməsi daha məqsədəuyğundur. Biliyi yoxlamaq vasitəsi olaraq, tərcüməni suallara cavab vermək, mətni qısaca nağıl etmək kimi üsullarla yanaşı tətbiq etmək olar.

Arnold I.V. «The English Word». Moscow «Vysshaya shkola», 1986.İ.V.Arnold yazır:» Analitik oxu prosesində çətinliklərin xarakterindən asılı olaraq leksik və qrammatik təhlil növlərindən istifadə olunur. Leksik təhlildən ən çox o zaman istifadə etmək lazım gəlir ki, yeni sözlərin, birləşmələrin, ifadələrin mənasının başa düşülməsində qarşıya çətinlikdə çıxmış olsun. Bu cəhətdən sözün mənasını Qeyd etmək lızımdır ki, bu, xalis dil təhlili deyil, məna təhlili olacaqdır, ondan mətnin mənasını anlamaq üçün istifadə olunur. Sintetik oxu tədrisin əsas məqsədi olub təhlil və tərcümənin köməyi olmadan informasiya alınmasına xidmət edir. Bu oxu növü tədris prosesinin bütün mərhələlərinin ayrılmaz mərhələsini təşkil edir. Artıq tədrisin aşağı mərhələsində analitik oxu zamanı dil materialı mənimsənildikdən sonra intensiv sintetik oxunun köməyi ilə tələbələrdə müvafiq bacarıq və vərdişlər yaranmağa başlayır.(2.p.295)

Sintetik oxu nitq bacarıq və vərdişlərin inkişafına kömək etməklə yanaşı, dil hadisələrinin təkrarını və onların mənimsənilməsini də təmin edir. Çünki tələbələrin diqqəti bu zaman oxunan mətn ətrafında cəmləşmiş olur. Sintetik oxu mətnləri tələbələr üçün tanış leksik material üzərində qurulur. Bu mətnlərin tərkibində beş – yeddi faiz naməlum söz də ola bilər. Tələbələr bu sözlərin mənasını lüğətə müraciət etmədən sözdüzəldici şəkildə, mətnin məzmununun ümumi ahənginin köməyi ilə başa düşməyi bacarmalıdırlar.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, Bakı: Şərq-Qərb, 2011.İzahlı lüğətdə yazılmışdır:» Azərbaycan dilindəki **kino** və **sinema** sözlərinin sistem daxili semantik paralelliyi dublet vəziyyətini yaradıb. Məsələnin maraqlı tərəfi isə ondan ibarətdir ki, bu leksik vahidlərin özləri də eyni bir sözün variantlarının fərqli mərhələlərdə və fərqli mənbələrdən dilimiz tərəfindən mənimsənilmiş variantlarından başqa bir şey deyil.

“Kino” sözü Azərbaycan ədəbi dilində həm müstəqil şəkildə, həm də digər mürəkkəb sözlərin komponenti kimi istifadə olunmaqdadır: *kinodramaturq, kinoatelye, kinoaktyor..* “Sinema” sözü nisbətən yeni dövr alınmalarından hesab edilir və bu səbəbdən də onun standart izahlı lüğətlərə daxil olduğunu söyləmək olmaz. Buna baxmayaraq KİV-in dilində sinema sözünün və törəmələrinin geniş şəkildə işləklilik nümayiş etdirməsi «təkrar alınma»nın baş verdiyini söyləməyə əsas verir.”(3.s.792)

Məsələn:

1895-ci il dekabrın 28-də Parisin bulvarında ilk sinemaatoqraf göstərildikdən sonra bu məqsədlə yeni binanın tikintisinə ehtiyac yarandı.

Kino musiqisinə meyillik hiss olunur. Bu, müasir sinematoqraf üçün maraqlı material ola bilər.

Sonuncu nümunədən görüldüyü kimi, dilimizdə variantlardan törəmiş bu dubletlərin müvazi işlənmə potensialı var.

Etimoloji aspektdən əhəmiyyət kəsb edən variantlılıq və dublet məsələlərinə ingilis leksikologiyasının nəzəri problemləri çərçivəsində aydınlıq gətirmiş Arnold da özünün məşhur tədqiqatına münasibət bildirmişdir. Belə ki, irəlidə izləyəcəyimiz kimi, dilçi, bu kimi oxşar misalların təmsalında dildaxili, sistemdaxili leksik paralelizm faktlarına aydınlıq gətirmişdir.

Bizi bu kimi dil vahidlərində maraqlandıran cəhət həmin leksemlərin və variantlarının Azərbaycan dili ilə paralelizm təşkil etməsi məqamlarıdır. Məsələn, N.K.İvanovanın ingilis dilinin leksikologiyasına həsr edilən *goal u jail, channel u canal* tədqiqatında qeyd edilən etimoloji dubletlərin Azərbaycan dili ilə paralelliyi diqqətdən yayın bilməz. Məsələn: *qol – futbol, kanal – su kanalı; TV kanalı.*

Təqdim olunan nümunələrdən də görüldüyü kimi, bu hallarda həm sistemdaxili, həm də sistemlərarası leksik paralelizm situasiyalarını təsbit edilməsi mümkündür. Belə ki, həmin situasiyalarda konkret bir dil sistemi çərçivəsində gerçəkləşən və dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqları ilə şərtlənən müvazilik situasiyalarından söhbət gedir. Lakin onu qeyd etmək lazımdır ki, bu kimi faktların meydana gəlməsində ekstralingvistik faktların da iştirak payının olması həmin dil faktlarını maraqlı dil innovasiyaları sırasına aid edir.

Məs: kinematoqraf – sinematoqraf, kinematoqrafik – sinematoqrafik.

Variantlılıqdan törəmiş olan bu dubletlilik bizim üçün ona görə maraqlıdır ki, həmin dublet cütündən biri ingilis dili ilə tam dublet paralelizmini, digəri isə qismən dəyişiklik nümayiş etdirən natamam paralelizmi nümayiş etdirir. Məsələn:

Asian cinema refers to the film industries and films produced in the continent of Asia, and is also sometimes known as Eastern cinema.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan və ingilis dillərinin fonetik sistemlərinin yetərincə fərqliliyinə görə, bu dillərin leksik sistemindəki paralelizmlər çox məhdud hallarda tam şəkildə adekvatlıq nümayiş etdirirlər. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, leksik paralelizm vəziyyətlərinin təhlili çərçivəsində bu cür maksimal adekvatlıq hallarına da dillərarası dubletlər deyilir. Görüldüyü kimi, biz yenidən dublet termini ilə və yenidən terminoloji çoxmənalılıqla qarşılaşmış oluruq.

Konkret olaraq, ingilis dilinin leksikası sahəsindəki etimoloji araşdırmalarda qeyd edildiyi kimi, *whole* – *sağlam* və ya *xəstəlikdən azad* və *hale* – *sağlam bərk*. İkinci öz orijinal mənasında qalmaqdadır və **have and hearty** – sağlam və gümrah birləşməsində saxlanılır. Hər iki söz qədim ingilis dilindəki hāl sözündən yaranmışdır: biri qədim ingilis dilindəki ā hərfinin hərfinə ō olan normal inkişafı nəticəsində yaranmışdır. Digər isə bu modifikasiyanın daş vermədiyi şimal dialektindən gəlmişdir. Oxşar cəhət *raid* və *road* dubletlərində var, onların əlaqəsi mənası *düşməncəsinə soxulma a raid* olan *inroad* terminində aydın şəkildə qalmışdır. *Drag* və *draw* feilləri qədim ingilis dilində *dragan* sözündən gəlmişdir.

Azərbaycan dilindəki tarixi-etimoloji planda araşdırmaların obyektini təşkil edən etimoloji dubletlər dilimizin özünün fərqli tipoloji quruluşu səbəbiylə dərin morfeim rekonstruksiyası araşdırmalarının obyektini təşkil etmişdir. Bu sahədə dilçiliyimizdə V.Aslanovun araşdırmalarının xüsusi maraq kəsb etdiyini vurğulamaş olmas.

Dilimizdəki etimoloji dubletlərdən bəhs edərkən V.Aslanovun tədqiqatlarında diqqətə alınan bir çox faktlarının, o cümlədən, *kiçik/küçük, cocuq/çocuq və cüyüx, cıngılı/dıngılı/cıqqılı/dıqqılı*, habelə *dırnaq/dırmaq/gırmaq/cırnaq/caynaq*, eləcə də *çevri-/devri-/evir-/əyir-/dövrə/yörə* və bununla bərabər, *yumru/yumruq/yumrupta/tumurcuq* və s. bu kimi paralelliklərin eyni kökün fonosemantik təkamülündən törəyən etimoloji dubletlər olduğunu da qeyd etmək istərdik.

Azərbaycan dilinin tarixi leksikologiyasına, habelə morfonologiyasına dair araşdırmalarda dilimizdəki etimoloji dublet törəmələrinin formalaşmasının üçün həm anlaut mövqeyindəki konsonant səslərin, eləcə də auslaut mövqeyindəki samitlərin variativliyinin mühüm rol oynadığı qeyd edilir. Sonuncular bəzi hallarda ilkin köklə üzvlənməyə məruz qalmayacaq şəkildə birləşən feil köklərinin növ kateqoriya formatlı söz formalarıdır.

Belə ki, Q.Batırovun Azərbaycan dilindəki feillərin fono-semantik inkişafına həsr edilmiş araşdırmasından bəlli olur ki, dilimizdə *uzan-*, *azut-*, *daıt-*, *dağıl-*, *gödəl-* və s. kimi feil köklərinin auslaut konsonantı törəmə kök tərkibində «daşlaşmış» növ kateqoriyası göstəricilərindən başqa bir şey deyil.

Azərbaycan dilçiliyindəki bəzi araşdırmalarda həmin növ etimoloji dubletlərin, əslində, fuziyon xəlitə törəmələrindən başqa bir şey olmadığı iddia edilir. Azərbaycan və ümumilikdə, türk dillərində fuziallaşmış kök morfeimlər problemini araşdırmış B.Məhərrəmli yazır: «Ənənəvi olaraq dilçilikdə bu proses «daşlaşmış» da adlandırılır. Eyni zamanda müxtəlif dilçilik ədəbiyyatlarında həmin prosesə leksikləşmə, sıxılma da deyilir. Məhz aqqlütinativ quruluşun təkamülündən yaranan fuzial kök morfeimlər türk dillərinin morfoloji inkişafının əsa göstəricilərindəndir.

Azərbaycan dilindəki qarış- felinin qar- kökü ilə –ış növ şəkilçisinin fuziallaşması nəticəsində yaranmasını digər türk dillərindəki faktlar təsdiq edir». Bir sözlə desək, Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşunun özəllikləri ingilis dilinin struktur xarakteristikasından yetərincə fərqləndiyi üçün dilimizdəki etimoloji dubletlər mahiyyət etibarilə ikincidəkilərdən əhəmiyyətli şəkildə fərqlənir. Maraqlıdır ki, ingilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilinin morfoloji struktur

özəyini təhki edən komponentlər arasında sinhaerminizm faktoru mühüm rol oynayır. Və həmin faktorun nüfuz dairəsi nəinki dilimizin morfoloji struktur spesifikasını formalaşdırır, habelə çoxsaylı araşdırmalardan məlum olduğu kimi, etimoloji dubletlərin tirajlaşdırılmasında da əhəmiyyətli dərəcədə iş əmsalı nümayiş etdirir.

Q.Bağirov: «Azərbaycan dilində feillərin leksik-semantik inkişafı» Bakı, maarif, 1971, Q.Bağirov yazır:” Belə ki, bir çox türkoloji səpkidə, eləcə də altayşünaslıqla bağlı araşdırmalarda qeyd edildiyi kimi sözügedən dil ailəsinə daxil olan dillərin aksial söz strukturunu formalaşdıran ahəng qanunu, eləcə də sinharmonik oppozisiyalara istinad edən etimoloji dubletləri formalaşdırmağa qadirdir. Bu zaman isə daha öncə qeyd edilən auslaut və anlaut konsonantının vriativliyi deyil, sait tərkibinin və bir çox hallarda intervokalın variativliyi həlledici rol oynayır.(4.s.160)

Leksik paralelizm hadisəsi özlüyündə eyni bir dil sistemi çərçivəsində və ya fərqli dil sistemləri müstəvisində nəzərdən keçirilə bilən və fonomorfoloji və semantik parametrlərə əsaslanan korrelyasiya faktlarını ehtiva edir. Bir çox leksik paralelizm faktlarının kökündə dubletlik situasiyasının durması faktı burada əlaqəli təhlili labüd edir.

İlk olaraq onu qeyd edək ki, D.E.Rozantal və M.A.Telenkovanın linqvistik terminlər lüğətində qeyd edildiyi kimi, dublet dil vahidinin ikinövlülüyünü bildirir. Məsələn, vurğu dubletləri: иначе-иначе, творог-творог. Bəzən həmin dubletlərin fonomorfoloji xüsusiyyətlərində əsaslı dəyişikliklər baş verir və zamanla həmin dəyişikliklər öz ardınca daha yeni və daha fərqli metaforfozları labüd edir ki, bu da son nəticədə sistem daxili paralelliklərin seydanə çıxmasına rəvac verir. Təqdim edilən məqalə çərçivəsində biz, həmin keçid prosesini yəni etimoloji dubletlərin sistem daxili və ya sistemlərarası leksik paralelliklərə çevrilməsi prosesini dəyərləndirəcək və konkret dil faktlarının nümunələrində həmin metamorfozları əyaniklə izləyəcəyik.

İngilis dilinin leksikologiyasını sistemli şəkildə araşdırmış V.V.Yeliseyeva bu dildəki omonimiya faktlarının mənbələri sırasında etimoloji dubletlərin xüsusi yer tutduğunu qeyd edir və bunu konkret nümunələr əsasında nəzərdən keçirir: *basis towest part of anything* və eyni zamanda *basis deep sounding*. Bu kimi dil faktları eyni zamanda dublet səciyyəli leksik paralellikləri təşkil edirlər. Dilçilik ədəbiyyatlarında bu kimi dil faktlarına etimoloji dubletlər problemi çərçivəsində cəniş şəkildə müraciət edilir, onların yaranma səbəbləri və şəraiti müxtəlif rakuşlarından araşdırılır.

Onu da qeyd edək ki, etimoloji dubletlər məsələsini leksik paralellər problemi çərçivəsində araşdırmaya cəlb edərəkən, istər-istəməz leksik variantlar probleminə də toxunmalı oluruq. Belə ki, sistem daxili paralellik situasiyaların, habelə dubletlik vəziyyətini yaradan situasiyalarda məhz variantlılıq öz işini görmüş olur.

Konkret olaraq «İngilis dilinin tarixində etimoloji dubletləri»ni araşdırmış M.O.Nikitina özünü eyniadlı dissertasiyasında bu dildəki etimoloji dubletlərdən bəhs edərəkən onların həm dialekt rəngarənliliyi səbəbiylə, həm də fərqli zamanlı və fərqli

tranzit dil vasitəçiliyi ilə mənimsənilən alınmalarla bağlı meydana çıxdığını qeyd etmişdir. Dilçi, bu qrup leksemlər və variantları sırasında *ancient-ensign*, *guardward*, *mainour*, *manner-manoevure* və s. faktları qeyd etmişdir.

«

ƏDƏBİYYAT:

1. V.Aslanov: «Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər», II cild, B. Elm, 2003. 271 s.
2. Arnold I.V. «The English Word». Moscow «Vysshaya shkola», 1986, -295 p.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, Bakı: Şərq-Qərb, 2011, 792 s.
4. Q.Bağirov: «Azərbaycan dilində fellərin leksik-semantik inkişafı» Bakı, maarif, 1971, 160 s..

I.Djafarova,R.Djafarov

ORGANIZATION OF ANALYTICAL AND SYNTHETIC READING IN LANGUAGE LESSONS AND ON LEXICAL PARALLELISM OF ETYMOLOGICAL DOUBLETS SUMMARY

In this article the facts of the etymological doublets, played an important role in the formation of the intersystem lexic parallels are studied. Etymological doublets pass the process of their formation on the base of phonetic, phonomorphological variations the same word which appears in the semantic differentiated parallels later. At an early stage of the given sort the etymological doublets identify themselves special group of intersystem parallels. Then, at times they can pass in a rank of the intersystem parallels.

The main difference between analytical reading and synthetic reading is related to the nature of text comprehension. In case I, in the process of analytical reading, difficult parts of the text are understood discursively, that is, using analysis and translation, while in case II, the text is understood directly without translation.

The main characteristics of the synthetic arrow are as follows. Synthetic reading is the ultimate goal of learning. Synthetic reading, being one of the learning principles, is very important not only in the organization of reading, but also in the development of students' oral speech..

Key words: analytical and synthetic reading, etymological doublet, lexical synonymy, speech development, creative training.

И.Джафарова,Р.Джафаров

**ОРГАНИЗАЦИЯ АНАЛИТИЧЕСКОГО И СИНТЕТИЧЕСКОГО
ЧТЕНИЯ НА УРОКАХ ЯЗЫКА И О ЛЕКСИЧЕСКОМ ПАРАЛЛЕЛИЗМЕ
ЭТИМОЛОГИЧЕСКИХ ДУБЛЕТОВ**

РЕЗЮМЕ

В статье исследуются факты этимологических дублетов, сыгравших немаловажную роль в возникновении внутрисистемных лексических параллелей. Этимологические дублеты проходят процесс своего становления на почве фонетических, фонеморфологических вариаций одного и того же слово, которые позже переливаются в семантически дифференцированных параллелей. На раннем этапе данного рода этимологические дублеты отождествляют собой особую группу внутрисистемных параллелей. Затем, по пришествию времени они могут переходить в ранг межсистемных параллелей

Основные характеристики синтетической стрелы следующие. Синтетическое чтение является конечной целью обучения. Синтетическое чтение, являясь одним из принципов обучения, имеет большое значение не только в организации чтения, но и в развитии устной речи учащихся. Синтетический тип чтения не предполагает использования словаря. По уровню подготовки различают два типа чтения: подготовленное и неподготовленное.

Ключевые слова: аналитическое и синтетическое чтение, этимологический дублет, лексическая синонимия, развитие речи, творческие тренировки

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi: Nuriyyə Rzayeva, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent.

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.2.123>

Fil.f.d., HÜSEYNOVA RAMİLƏ FƏRMAN

Azərbaycan Dillər Universiteti

Rəşid Behbudov küçəsi, 60

ramila1983@rambler.ru

PhD. Ramila Farman Huseynova

РОЛЬ ТИПОВ ДИСКУРСИВНЫХ ПРАКТИК В ПОСТРОЕНИИ КОГНИТИВНОЙ КОНТЕКСТНОЙ МОДЕЛИ.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается роль типов дискурсивных практик в построении когнитивной контекстной модели. Согласно социокогнитивному подходу в дискурсе решающую роль играют как социальные, так и индивидуальные факторы, индивидуальные факторы явно преобладают из-за языкового и риторического выбора участники могут принимать участие независимо от возраста, пола, расы и социального положения. Таким образом, субъектность участников дискурса и коммуникативная ситуация эта субъективность, а также социальные структуры связаны со знанием, которое конструирует дискурс. Дискурс подразумевает закономерности и общности знаний и структур, где текст — это конкретная и уникальная реализация дискурса. Участники дискурса добавляют новые знания к своим фоновым знаниям в процессе создания дискурса. Так, знания в дискурсе связаны с внутренним контекстом участников дискурса, которые создают условия субъективности дискурса. При этом, несмотря на основное внимание индивидуальность и субъективность в социокогнитивном подходе (что собственно и сочетание двух понятий — социо и когнитивного) к дискурсу, данный подход не отрицает полностью господствующую тенденцию в исследованиях дискурса.

Ключевые слова: дискурс, текст, контекст, знания, социокогнитивный подход.

Исследования дискурса раскрывают его природу как социальной практики. Данная точка зрения преобладала в исследованиях критического дискурса с момента его первого введения Н.Фэрклоу и его коллегами (2, 259). Мы хотели бы, еще раз подчеркнуть определение дискурса, данное Энквистом, то что дискурс это синтез текста с контекстом основанной на ситуативной модели. Водак указывает четыре уровня контекста в историческом подходе к дискурсу в рамках критического анализа дискурса(7,107-интертекстуальные и интердискурсивные отношения между высказываниями, тексты, жанры и дискурсы; - экстралингвистические социальные/социологические переменные; - история и археология текстов и организаций; и - институциональные рамки конкретного контекста ситуации.

Таким образом Водак, приходит к выводу что (7, 120): мы можем исследовать не только дискурсы но а также жанры и тексты которые изменяются благодаря социально-политическим контекстам.

Следовательно, текст, контекст и дискурс тесно взаимосвязаны с типами и жанрами, определяющие характер и роль дискурса в обществе. Как социальное явление, дискурс может быть вербализован в различных типах (таких как художественный, политический, медийный, академический и т. д.), жанры (например, романы, политические речи, газеты, лекции и др.) и поджанры. (например, рассказы, редакционные колонки и др.) Фэйрклау предполагает, что «жанр или тип могут быть охарактеризованы как социально ратифицированными способами использования языка связанным с особым видом социальной деятельности». (2,280). По теме дискурсы делятся на три широкие категории: а) литературные; б) институциональные (медийные, политические, юридические и др.); в) академические или научные. Между тем есть определенные критически важные факторы, актуальные для всех типов дискурса. Во-первых, речь фиксируется в тексте, во-вторых, она строится так, чтобы вызывать и удерживать интерес получателя информации. Поэтому дискурс должен иметь когнитивную структуру. Кроме того, почти все типы имеют ярко выраженную идеологическую окраску(1,63) и культурно мотивированны. Таким образом, дискурс и его типы зависят от личности (текста и познания) и от общества (идеологии и культуры). Но есть, конечно, и некоторые отличия. В отличие от медиа или политического дискурса литературные и академические дискурсы (книги, научные работы) которые не происходят в реальном времени, т.е. предпосылки различаются. Несмотря на очевидные прагматические намерения, в качестве основных характеристик для всех типов дискурса, отметим что , политический или юридический дискурс предназначены для убеждения и интенция как правило, более важна для данных типов дискурсов характерно воздействовать и даже манипулировать, что не свойственно литературному или академическому дискурсу.

Поскольку общение происходит не только в реальной жизни, но и в вымышленном мире необходимо отметить различие между текстами этих двух типов контекстов. Согласно этому критерию, хотя некоторые жанры газеты являются вымышленными, многие из них отражают события реальной жизни. Фундаментальные различия между текстами в реальном и художественном дискурсе обусловлены их контекстуальными особенностями. Художественный текст не обращается непосредственно к получателю напрямую, только через отправителя. Текст газеты направлен на информирование, манипулирование и убеждение получателя эксплицитно или имплицитно благодаря социально-политическим контекстам. Характерными особенностями реальной коммуникации являются кооперативные принципы максимум (maxims) качества, количества, актуальности и образа действия (4,45). Между тем эти максимумы не являются преимуществом литературного дискурса, и их часто

нарушают для создания эмоциональности, двусмысленности, расплывчатости и многозначности для различных прагматических и стилистических последствий.

Основные вопросы, требующие особого внимания в художественном или литературном дискурсе – это внутренний мир отправителя (писателя или поэта), его психологический настрой при создании того или иного литературного произведения, желание отправителя быть выразительным или нет. В тексте художественного дискурса языковые конструкции, заявления, аргументы, обещания, приказы, извинения, воздействуют на получателя, поощряют или даже побуждают к действию не относятся к нему/ней напрямую. Все эти сообщения фильтруются через сознание отправителя, через текстовые изображения, а также восприимчивые способности получателя. Это общепризнано, что эстетико-познавательная функция литературы превосходит функции фактической информации, которая характерна для реальной жизни дискурса. Кроме того, литературный дискурс идеально может выполнять эстетическую познавательную функцию благодаря богатству культурно-мотивированных структур в данном типе и соответствующих ему жанров и поджанров.

Но это также относится и к другим типам дискурса, например к письменному жанру политических или медиатекстов. С другой стороны, литературный, академический (научные статьи, монографии, лекции, адресованные большой аудитории) и газетные дискурсы (аналитические статьи, комментарии) носят хаотичный и виртуальный характер. Возможно, это можно объяснить желанием отправителей текста заставить своего потенциального получателя думать. Наоборот, политическим, юридическим и некоторым академическим дискурсам (обычным лекциям) не хватает такой хаотичности и виртуальности. Таким образом дискурс реального мира в основе своей диалогичен, тогда как литературный дискурс полилогичен.

Тэлбот указывает на гибридизацию жанров в медиа дискурсе (5,19), который традиционно охватывает прессу, радио, телевидение и т.д. также можно добавлять новые средства массовой информации, такие как социальные сети, блоги, приложения для смартфонов, и т. д. Роль СМИ в обществе очень велика, и этот фактор приводит к явлению гибридизации не только на основе жанров внутри медиа дискурса, но и на основе различных типов дискурса, таких как «политический дискурс» «дискурс финансовых медиа» и другие (3,16),

Еще одним важным фактором медиа дискурса является то, что ядро информативной функции языка присутствует в медиа текстах, то есть факты темы, внеязыковой реальности, включающие сообщаемые идеи или теории. Между тем лишь немногие медиа тексты которые носят чисто информативный характер: большинство включает выразительные и звательные функции с акцентом на одну из трех. Многие из этих текстов побуждают воображаемую аудиторию излагать различные слабые импликации в этом направлении,

убеждающих аудиторию. Настоящее время вокативные тексты (vocative texts) чаще адресованы читательской аудитории, чем читателю.

Для всех вокативных текстов характерны две важные особенности. Первой характерной чертой всех вокативных текстов является связь между писателем и аудиторией читателей, которая реализуется в различных типах социально или индивидуально определенных грамматических отношений или форм обращения. Второй особенностью является то, что эти тексты должны быть написаны на языке, который сразу будет понятен получателю. Однако строго звательный падеж или информативные тексты не содержат экспрессивной функции — она существует в этих текстах только бессознательно или имплицитно. Большинство информативных текстов либо проходит через них звательная нить или звательная функция которая касается только определенных частей этих текстов относятся к рекомендации, мнению или оценочному суждению. Любой текст вряд ли может быть полностью информативным, т.е. в какой-то степени должен подразумевать субъективность. Экспрессивные тексты обычно несут сообщение, степень его звательного компонента варьируется и является предметом спора в зависимости отчасти, по крайней мере, на пропорции универсальных и культурных компонентов. Так, эпитеты-экспрессивные, информативные и звательные средства используются только для того, чтобы показать акцент на текст.

Газеты и художественная литература — это письменные нарративы. В случае рассказывающий последовательность событий вымышленный рассказ, не связанных с прошлым опытом. С другой стороны, несмотря на явную разницу между газетным повествованием и вымышленным повествованием имеются общие закономерности из-за того факта, что оба упоминаются как рассказы. Газетные тексты как типичные информативные тексты касаются какой-либо темы знаний и предназначены для того, чтобы донести информацию, тогда как художественные тексты, поскольку они часто выражают оценочные суждения, склонны к экспрессивности. В то же время нам необходимо учитывать, что газетные тексты читаются исключительно из за их информационного содержания, поскольку газеты содержат больше, чем просто новости дня. Новость представлена в газетном тексте особым образом, т.е. образец повествования в отличие от других информативных текстов, таких как определенные поджанры рекламных текстов и различные инструкции по использованию, которые обычно содержат конкретные технические детали продукта, рекомендации производителя и т. д. Таким образом, в газетах, а также в фикации у нас есть отчет о реальных или вымышленных событиях, создающих повествование. Можно продолжить такое сопоставление разных типов дискурса, жанров и поджанров. Но в любом случае конечной целью является реализация намерений участников дискурса которая привело к успеху дискурса как уникальному и очень сложному социальному взаимодействию. Таким образом, социолингвистический подход стал основной тенденцией в

дискурсивных исследованиях, отдающих приоритет коллективному интеллекту над индивидуальным (6,29), социальной ситуации над коммуникативной ситуацией.

Социокогнитивный подход. Дальнейшие исследования делают более плюралистическим социолингвистический подход к дискурсу, отраженному в замечаниях Тойберта (6,27), Единственная реальность, которая имеет значение, — это реальность, которую мы находим сконструированной в дискурсе, во всей совокупности текстов, которые были обменены и разделены между людьми, составляющими общество. Мы никогда не прекращаем способствовать этому безграничному, всеобъемлющему блогу, объединяющий человечество, который называется дискурсом.

Интригующий вопрос здесь в том, что люди не только с разным социальными происхождениями, таких как пол, возраст, раса, социальный статус, но и с различными уровнями индивидуальных знаний используют тексты в контексте, чтобы построить дискурс. В своей книге «Дискурс и общество» Ван Дейк уточняет контекст как «то, что определяют релевантным в социальной ситуации сами участники» (1, 80).

В общих чертах на основе социокогнитивного подхода лежит понятие «схема контекстной модели», который определяет (1, 81) как:

Настройки: время/период, пространство/место/среда;

-Участники (сам, другие);

коммуникативные роли (структура участия);

типы социальных ролей, членство или идентичность;

отношения между участниками (например, власть, дружба)

общие и социальные знания и убеждения;

намерения и цели;

-Коммуникативные и другие Действия/События

Обсуждая связи между социальными структурами и дискурсивными структурами Ван Дейк утверждает, что коммуникативная ситуация, основанная на субъективности участников доминирует над этой связью, которая фактически является косвенной (1,66). Иными словами, дискурс несет в себе систему ценностей человека и конструирует когнитивные изменения.

Таким образом, в последнее десятилетие вопрос о том, является ли дискурс более социальной или индивидуальной практикой стала центральной в исследованиях дискурса. В своих недавних исследованиях Ван Дейк, (1,77) в этой области ясно показывают эту дилемму. В отличие от социолингвистических взглядов, поддерживающие идею о прямой связи между социальными структурами и дискурсивными структурами Ван Дейк утверждает, что коммуникативная ситуация доминирует над этим звеном, основывается на субъективизме участников, что на самом деле является косвенным. Ван Дейк придает большое значение проблеме субъективности в дискурсе, отдавая предпочтение индивидуальной практике над социальной практикой (Ван Дейк, 2009). Согласно социокогнитивному подходу в дискурсе

решающую роль играют как социальные, так и индивидуальные факторы, индивидуальные факторы явно преобладают из-за языкового и риторического выбора, участники могут принимать участие независимо от возраста, пола, расы и социального положения. Таким образом, субъектность участников дискурса и коммуникативная ситуация эта субъективность, а также социальные структуры связаны со знанием, которое конструирует дискурс. Определение дискурса, данное Водаком, с этой точки зрения весьма подходящая (7,105): Кроме того, Wodak различает дискурс и текст: дискурс подразумевает закономерности и общности знаний и структур, где текст — это конкретная и уникальная реализация дискурса.

Широко признано, что дискурс является идеальным местом для такого поколения знаний. В своей книге «Дискурс и Знание Социокогнитивный подход Ван Дейк утверждает, что «большинство человеческих знаний приобретается и формируется дискурсом» (1,63). На самом деле участники дискурса добавляют новые знания к своим фоновым знаниям в процессе создания дискурса. Так, знания в дискурсе связаны с внутренним контекстом участников дискурса, которые создают условия субъективности дискурса. При этом, несмотря на основное внимание индивидуальность и субъективность в социокогнитивном подходе (что собственно и сочетание двух понятий — социо и когнитивного) к дискурсу, данный подход не отрицает полностью господствующую тенденцию в исследованиях дискурса, т.е. социолингвистический подход Ван Дейк (1, 63) придает этому вопросу особое значение, фокусируясь на треугольнике Дискурс-Познание-Общество.И добавляет :

В то время как все подходы в критическом дискурсивном анализе изучают отношения между дискурсом и обществом, социокогнитивный подход утверждает, что такие отношения когнитивно-опосредованные.

Таким образом, социокогнитивный подход к изучению дискурса опирается не только на чисто определенные языковые явления но и на прагматическое намерения отправителя текста, но и на когнитивные способности получателя информации (фоновые знания, межкультурную компетенцию и т. д.), а также на социальные ситуации. Например, очевидно, что метафорические выражения не явно эксплицитно поддерживают коммуникацию так же сильно, как определенные грамматические и лексические средства, но образуемые ими оппозиции дают толчок получателю информации для соответствующих ассоциаций и, в конечном счете, для сильных когнитивных операций.

KOQNİTİV KONTEKST MODELİNİN FORMALAŞMASINDA DİSKURSİV PRAKTİKALARIN ROLU XÜLASƏ

Açar sözlər: diskurs, mətn, kontekst, bilik, sosio-koqnitiv yanaşma

Məqalədə koqnitiv kontekst modelinin formalaşmasında diskursiv praktikaların rolu araşdırılır. Sosio-koqnitiv yanaşmaya görə həm sosial, həm də fərdi amillər diskursda həlledici rol oynayır, dil və ritorik seçimlərə görə fərdi amillər açıq şəkildə üstünlük təşkil edir diskurs iştirakçıları yaşından, cinsindən, irqindən və sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq iştirak edə bilirlər. Beləliklə, diskursda iştirak edənlərin subyektivliyi və kommunikativ situasiya; bu subyektivlik, eləcə də sosial strukturlar diskursun formalaşmasıyla əlaqələndirilir. Diskurs bilik və strukturların qanunauyğunluqlarını və ortaqlığını nəzərdə tutur, burada mətn diskursun konkret və unikal həyata keçirilməsidir. Diskurs iştirakçıları diskurs yaratmaq prosesində öz fon biliklərinə yeni biliklər əlavə edirlər. Beləliklə, diskursdakı bilik diskurs iştirakçılarının daxili konteksti ilə əlaqələndirilir ki, bu da diskursun subyektivliyinə şərait yaradır. Eyni zamanda, sosio-koqnitiv yanaşmada fərdilik və subyektivliyin əsas diqqətinə baxmayaraq (əslində iki anlayışın birləşməsi — sosial və idrak) diskurs üçün bu yanaşmanı diskurs tədqiqatlarında üstünlük təşkil edən tendensiyanı tamamilə inkar etmir.

SUMMARY THE ROLE OF DISCOURSE IN THE CONSTRUCTION OF COGNITIVE CONTEXT MODEL

Key words: discourse, text, context, knowledge, sociocognitive approach.

The article examines the role of types of discursive practices in the construction of a cognitive contextual model. According to the sociocognitive approach, both social and individual factors play a decisive role in discourse, individual factors clearly prevail due to linguistic and rhetorical choices, participants can participate regardless of age, gender, race and social status. Thus, the subjectivity of the participants in the discourse and the communicative situation, this subjectivity, as well as social structures, are associated with the knowledge that constructs discourse. Discourse implies patterns and commonalities of knowledge and structures, where the text is a specific and unique realization of discourse. Discourse participants add new knowledge to their background knowledge in the process of creating a discourse. Thus, knowledge in discourse is related to the internal context of the participants in the discourse, which create conditions for the subjectivity of discourse. At the same time, despite the main focus on individuality and subjectivity in the sociocognitive approach (which is actually a combination of two concepts — socio and cognitive) to discourse, this approach does not completely negate the prevailing trend in discourse research.

Использованная литература:

1. Dijk, Teun A. Van 2016 Critical discourse studies: a sociocognitive approach In Ruth Wodak and Michael Meyer (ed.), Methods of Critical Discourse Studies, 3 rd Edition, London: Sage Publications, p.62-85
2. Fairclough, Norman and Ruth Wodak 1997 Critical discourse analysis. In: van Dijk Teun A. (ed.) Discourse studies. A multidisciplinary introduction. Vol.2. Discourse as social interaction. London: Sage Publications, p. 258-284.
3. Fetzer, Anita 2013 The multilayered and multifaceted nature of political discourse. In Anita Fetzer (ed.), The pragmatics of political discourse. Explorations across cultures, 1-18. Amsterdam: John Benjamins
4. Grice, Peter 1975 Logic and conversation // Syntax and semantics Vol. 3- New York, p. 41-58
5. Talbot, Mary 2007 Media discourse: Representation and Interaction Edinburgh: Edinburgh University Press
6. Teubert, Wolfgang 2010 Meaning, Society and Discourse Cambridge: Cambridge University Press
7. Wodak, Ruth and Barbara Busch 2004 'Approaches to Media Texts', in J. Downing, J. Wartella, D. McQuail and P. Schlesinger (eds), The Sage Handbook of Media Studies. London: Sage, p. 105-122

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Azad Məmmədov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.2.131>

AYSEL AĞAMALIYEVA
ayselagamalizade2015@gmail.com
Xırdalan 1 saylı tam orta məktəb
Qalubiyə, Abşeron, AZ0100

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ CİNS KATEQORİYASI

Açar sözlər: **bioloji cins, qrammatik cins, müəyyən artikl, qeyri-müəyyən artikl.**

Key words: **biological sex, grammatical gender, definite article, indefinite article.**

Ключевые слова: **биологический пол, грамматический род, определенный артикль, неопределенный артикль.**

Dildə keyfiyyət xarakteristikası ifadə edən sözdəyişdirici kateqoriyalar bir neçə qrupa ayrılır. Bu bölgü nitq aktında iştirak edənlər və faktlar arasındakı münasibətlərə istinad edir. Həmin münasibətlər üç formada özünü göstərir [3, c.127]:

- 1) obyektlərə, yəni təsvir olunan faktların iştirakçılarına olan münasibət,
- 2) faktların özünə olan münasibət,
- 3) faktlar və faktların iştirakçıları arasında olan münasibət.

Təsvir olunan faktların iştirakçılarına olan münasibət əsasında iştirakçıları xarakterizə edən keyfiyyət kateqoriyaları müəyyənləşir. Onlara cins, yaş və fiziki vəziyyət kateqoriyaları daxildir.

Cins və yaş kateqoriyaları nitq aktının iştirakçılarının şəxslə ifadə olunması zamanı üzə çıxır. Başqa bir kateqoriya – fiziki vəziyyət kateqoriyası isə nitq aktının iştirakçılarının şəxs və qeyri-şəxs olmasından asılı olmayaraq müəyyənləşir.

Bu məqalədə nitq aktının iştirakçıları xarakterizə edən kateqoriyalardan biri kimi cins kateqoriyasından bəhs edilir. Cins kateqoriyası kimi, semantik cins – iştirakçının cinsini xarakterizə edən kateqoriya nəzərdə tutulur. İki əsas elementdən – qadın cinsi və kişi cinsindən ibarət olan semantik cins kateqoriyası iki halda özünü göstərir. Birinci halda semantik cins mərkəzi sözformasında, yəni feildə və ya söyləmin bütün sözformalarında, ikinci halda isə isimlərdə, daha dəqiq desək, söyləmdə xatırladılan insan və heyvanların adlarında ifadə olunur.

Cins kateqoriyası dünyanın bir çox dillərində mövcuddur. Onun analizi zamanı bioloji və qrammatik cins anlayışlarını fərqləndirmək lazımdır. Bioloji cins insanların fiziki xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur və onların kişi və ya qadın cinsinə mənsubluğunu göstərir. Qrammatik cinsə görə isə bütün canlı və cansız isimlər kişi, qadın və orta cinsə bölünür. Qrammatik cins kateqoriyası müxtəlif dillərdə müxtəlif şəkildə ifadə edilir. Bir çox dillərdə qadın və kişi cinsi olmaqla iki, bəzi dillərdə isə qadın, kişi və orta cins olmaqla üç cins vardır. Qrammatik cins ilə bioloji cinsin üst-üstə düşmədiyi hallar da müşahidə edilir. Məsələn, alman dilində *das Mädchen* ‘qız’

sözü qrammatik cəhətdən orta cinsdə olsa da, bioloji baxımdan qadın cinsini bildirir. Eyni söz qohum dillərdə fərqli qrammatik cinsə aid edilir.

Bioloji cins dünya dillərində müxtəlif qrammatik vasitələrlə ifadə edilir. Lakin qrammatik cins kateqoriyasının olmadığı dillər də vardır. Belə dillərdə bioloji cinsin ifadəsi üçün müxtəlif leksik vasitələrdən istifadə olunur. Məsələn, qrammatik cins kateqoriyasının olmadığı türk dilində bu məqsədlə *kadın – erkek, anne – baba, oğul – kız, bay – bayan*, Azərbaycan dilində *qadın – kişi, ana – ata, oğul – qız, bəy – xanım*, ingilis dilində *man – woman, son – daughter, mother – father, lady – gentleman* kimi bioloji cins bildirən leksik vahidlərdən istifadə edilir. Alman dilində qrammatik cins kateqoriyası vardır və onun göstəricisi kimi artıqlıq çıxış edir. Lakin bu dildə, yuxarıda qeyd olunduğu kimi, qrammatik cinslə bioloji cins üst-üstə düşməyə də bilər. Məsələn, *das Weib* ‘qadın, arvad’ və *das Mädchen* ‘qız’ sözləri bioloji cəhətdən qadın anlayışı, qrammatik cəhətdən isə orta cins ifadə edir: *die (eine) Frau* ‘qadın’ (qadın cinsi).

Amerikan etnoqrafı və dilçisi E.Səpirin hindu dilləri üzərində apardığı tədqiqatlar göstərir ki, iştirakçıların cinsi danışmaq aktının hər bir söyləmədə ifadə olunur [5]. İştirakçılardan biri qadındırsa, bütün söz formaları qadın cinsində olur. Kişi cinsinin göstəriciləri o zaman tətbiq olunur ki, danışmaq aktı zamanı bir kişi başqa kişiyyə və ya kişilərə müraciət edir. Onun yana dilində apardığı tədqiqatların nəticələrinə görə, sonu *-a, -i, və -u* ilə bitən çoxhecalı isimlər formaca kişi cinsindədir. Bir qrup ismin qadın cinsi kişi cinsində olan isimlərin son cingiltili samitinin qarşılaşması nəticəsində yaranır. Təkhəcalı isimlər və sonu *-a, -i, və -u* ilə bitməyən çoxhecalı sözlər qadın cinsində hesab olunur. Kişi cinsi bildirən sözlər qadın cinsli isimlərin sonuna *-na, -?i, -?a* suffikslərindən birinin əlavə edilməsi ilə formalaşır. Məsələn: *hi?* ‘maral’ (qadın cinsi) – *hi+na* (kişi cinsi), *nisak’u* ‘O, ola bilər ki, gedib’ (qadın cinsi) – *nisak’u+?i* (kişi cinsi), *gagi* ‘qarğa’ (qadın cinsi) – *gakhi* (kişi cinsi).

Yanyuvada (Şimali Avstraliya) kişi və qadın nitqi arasında fərq o qədər böyükdür ki, hətta onların bildirilməsi üçün “qadın dialekti” və “kişi dialekti” terminlərindən istifadə olunur [4]. Qadın dialektində 7 ad kateqoriyası fərqləndirilir: 1) kişi cinsi bildirənlər, 2) erkək heyvan bildirənlər, həmçinin konkret hansı sinfə aid olması müəyyənləşməyənlər, 3) qadın cinsi bildirənlər, 4) dişi heyvan bildirənlər, 5) qida bildirənlər, 6) ağac adları bildirənlər, 7) mücərrəd varlıq bildirənlər.

Kişi dialektində isə cəmi 6 sinif vardır. Kişi adları və erkək heyvan bildirən adlar üst-üstə düşür. Bütün ad bildirən siniflər ismin adlıq, yönlük və digər hallarda olmasından asılı olaraq, qəbul etdiyi prefiksə görə təyin olunur. Beləliklə, kişi dialektinin “birlik” sinfi üçün (kişi və erkək heyvan adları) istifadə edilən prefikslər qadın dialektinin bu sinifləri üçün istifadə edilən prefikslərdən fərqlənir. Yanyuva dilinin ad bildirən siniflə sifət və feilin uzlaşması sisteminə malik olduğunu nəzərə alsaq, o zaman bu iki dialektin tamamilə fərqli dialektlər olduğunu demək olar. Fərqlər hətta o qədər böyükdür ki, qadın və kişilər üçün fərqli dərslilər yazılır.

Cins kateqoriyasının fərqli şəkildə özünü göstərdiyi dillərdən biri də bask dilidir [3, c.132]. Bu dildə yalnız baş cümlədə I və III şəxsə feil indikativdə və II

şəxs imperativdə iki formaya malik olur. Başqa sözlə desək, cins kateqoriyası feildə ifadə olunur. Bu, yalnız qeyri-rəsmi müraciət formalarında özünü göstərir və ünvanlanan şəxsə işarə edir. II şəxsin tək formasında kişilərə müraciətdə $-k(a)$ suffiksi, qadınlara müraciətdə isə $-n(a)$ suffiksindən istifadə olunur.

		“sən” ilə müraciət	
		qadın	kişi
‘Mən qalırım’	<i>nago</i>	<i>nago+k</i>	<i>nago+n</i>
‘Mən qaldım’	<i>nindagon</i>	<i>nindago+k+n</i>	<i>nindago+na+n</i>
‘Mən bilirəm’	<i>dakit</i>	<i>daki+k+t</i>	<i>daki+na+t</i>
‘O qalır’	<i>dago</i>	<i>dago+k</i>	<i>dago+k</i>

Qeyd etmək lazımdır ki, şəxs əvəzliyi *hi* ‘sən’ bask dilində cinsi fərqləndirmir. *Hi etorri haiz* ‘Sən gəldin’ cümləsini həm kişi, həm də qadın cinsinə aid etmək olar.

Müasir ingilis dilində qrammatik kateqoriya kimi cins kateqoriyası mövcud deyildir, çünki isimlərin cinsini ifadə edən vasitələr yoxdur. Hazırda ingilis dilində kişi, qadın, neytral və ümumi cins yalnız isimləri leksik mənasına görə fərqləndirilir [2, p.25]. Bu səbəbdən müasir ingilis dilində 4 cins fərqləndirilir.

Ümumiyyətlə, 3 əsas qrammatik cins müəyyənləşdirilmişdir: kişi, qadın və orta cinslər. İngilis dilində bu, özünü yalnız isimlərdə deyil, III şəxsin təkinin şəxs əvəzliliklərində (*he, she, it*) də özünü göstərir. Canlı varlıqları bildirən isimlər leksik mənasına görə kişi və qadın cinsinə bölünür. Kişi cinsi *he* əvəzliyi, *man, boy, uncle, nephew* və s. sözlər ilə ifadə olunur. Məsələn:

Where is your nephew? ‘Bacın oğlu haradadır?’ – *He is at school* ‘O, məktəbdədir’.

Qadın cinsi *she* əvəzliyi, *girl, woman, aunt, niece* və s. sözlər ilə ifadə olunur.

Where is your niece? ‘Bacın qızı haradadır?’ – *She is at home* ‘O, evdədir’.

Orta cinsə isə cansız əşya bildirən isimlər və heyvanlar aid edilir.

Where is my book? ‘Kitabım haradadır?’ – *It is on the shelf* ‘O, rəfdədir’.

Where is the dog? ‘İt haradadır?’ – *It is in the garden* ‘O, bağdadır’.

İngilis dilində kişi və qadın cinsi müxtəlif yollarla ifadə olunur:

1) ayrı-ayrı leksik vasitələrlə: *father* ‘ata’, *brother* ‘qardaş’, *son* ‘oğul’, *man* ‘kişi’, *husband* ‘ər’ (kişi cinsi); *mother* ‘ana’, *sister* ‘bacı’, *daughter* ‘qız’, *woman* ‘qadın’, *wife* ‘arvad’ (qadın cinsi).

2) kişi cinsli isimlərin sonuna qadın cinsi bildirən *-ess* suffiksi artırılması, bəzən isə kişi cinsini göstərən *-or* və ya *-er* suffikslərinin qadın cinsi ifadə edən *-ress* suffiksi ilə əvəz olunması ilə: *duke* ‘hersoq’ (kişi cinsi) – *duchess* ‘hersoginiya’ (qadın cinsi), *host* ‘ev sahibi’ (kişi cinsi) – *hostess* ‘ev sahibi’ (qadın cinsi), *tiger* ‘erkək pələng’ (kişi cinsi) – *tigress* ‘dişi pələng’ (qadın cinsi), *actor* ‘aktyor’ – *actress* ‘aktrisa’ (qadın cinsi), *master* ‘sahib’ (kişi cinsi) – *mistress* ‘sahibə’ (qadın cinsi).

3) cins bildirən sözlərin prefix və ya suffix kimi əlavə olunması ilə: *grandfather* ‘nənə’ – *grandmother* ‘baba’, *manservant* ‘kişi qulluqçu’ – *maidservant* ‘qadın qulluqçu’, *landlord* ‘kişi mülkədar’ – *landlady* ‘qadın

mülkədar', *he-goat* 'təkə, erkək keçi' – *she-goat* 'dişi keçi', *cock-sparrow* 'erkək sərçə' – *hen-sparrow* 'dişi sərçə', *tom-cat* 'erkək pişik' – *tib-cat/she-cat* 'dişi pişik'. Bəzi hallarda isə əksi müşahidə oluna bilər: *widower* 'dul kişi' – *widow* 'dul qadın', *bridegroom* 'bəy' – *bride* 'gəlin'.

Müasir ingilis dilində kişi və qadın cinsini ifadə edən sözlərin bir qismi alınma sözlərdir: *hero* 'kişi qəhrəman' – *heroin* 'qadın qəhrəman', *don* 'cənab, bəy' – *donna* 'xanım', *czar* 'çar' – *czarina* 'çarıca', *sultan* 'kişi hökmdar' – *sultana* 'qadın hökmdar', *signor* 'cənab, bəy' – *signora* 'xanım', *administrator* 'kişi inzibatçı' – *administratrix* 'qadın inzibatçı', *testator* 'vəsiyyət edən kişi' – *testatrix* 'vəsiyyət edən qadın'.

Müasir ingilis dilində bir qrup söz həm kişi, həm də qadın cinsi ifadə edir. Belə sözlərin cinsi kontekslə müəyyənləşir. Məsələn: *friend*, *parent*, *child*, *bird*, *teacher*, *person*, *student*, *deer*, *cousin*, *cat*, *sheep*, *scholar*, *mouse*, *pig*, *seller*, *buyer*, *reader*, *debator*.

Cins göstəricisi olmayan sözlər ingilis dilində orta və ya neytral cinsə aid edilir: *book*, *table*, *flower*, *tree*, *pen*, *room*, *house*, *street*.

İngilis dilində *baby* sözü üçün və heyvan adları üçün adətən *it* əvəzliyindən istifadə olunur. Cins məlumdursa, xüsusilə pişik, it və at kimi heyvanlar üçün *he* və ya *she* əvəzliyindən istifadə olunur :

This is my dog. 'Bu, mənim itimdir'. *He is four years old.* 'Onun dörd yaşı vardır'.

Ölkə adları *she (her)* əvəzliyi ilə ifadə oluna bilər, lakin müasir ingilis dilində bu məqsədlə daha çox *it* əvəzliyi işlədilir [1, s.36]:

Azerbaijan is one of the oldest countries of the world. She has a rich and ancient history 'Azərbaycan dünyanın ən zəngin ölkələrindən biridir. Onun zəngin və qədim tarixi vardır'.

Cins kateqoriyasının daha qabarıq olduğu dillərdən biri də alman dilidir. Bu dildə isimlərin 3 cinsi vardır: kişi, qadın və orta cinslər. Alman dilində cins kateqoriyasının əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, isimin hansı cins olması onun qarşısında işlənən artıqla göstərilir [7]. Artıqlar isimdən əvvəl işlənir və ayrı yazılır. Alman dilində müəyyən və qeyri-müəyyən olmaqla iki növ artıqla fərqləndirilir. Müəyyən artıqlı bütün cinslərdə həm tək, həm də cəm formada olan isimlərlə işlənə bilər. O, təkdə olan isimlərlə kişi cinsində *der*, qadın cinsində *die*, orta cinsdə *das* formasında, cəmdə olan isimlərlə isə cinsindən asılı olmayaraq *die* formasında çıxış edir. Məsələn: *der Tisch* 'stol' – *die Tische* 'stollar', *der Wagen* 'avtomobil' – *die Wagen* 'avtomobillər', *der Student* 'tələbə' – *die Studenten* 'tələbələr', *die Post* 'poçt' – *die Posten* 'poçtlar', *die Schule* 'məktəb' – *die Schulen* 'məktəblər', *das Zimmer* 'otaq' – *die Zimmer* 'otaqlar', *das Buch* 'kitab' – *die Bücher* 'kitablar', *das Kind* 'uşaq' – *die Kinder* 'uşaqlar'.

Qeyri-müəyyən artıqlı da qrammatik cins kateqoriyasına uyğun olaraq təkdə 3 formada olur. Cəmdə olan isimlər isə heç bir cinsdə qeyri-müəyyən artıqlı ilə işlənir. Tək formasında olan isimlər kişi cinsi və orta cinsdə *ein*, qadın cinsində *eine* formasında işlənir. Məsələn: *ein Tisch* 'stol' – *Tische* 'stollar', *ein Schüler*

‘şagird’ – *Shüler* ‘şagirdlər’, *ein Kuli* ‘diyircəkli qələm’ – *Kulis* ‘diyircəkli qələmlər’, *eine Nummer* ‘nömrə’ – *Nummern* ‘nömrələr’, *eine Tür* ‘qapı’ – *Türen* ‘qapılar’, *ein Schule* ‘məktəb’ – *Schüler* ‘məktəblər’, *ein Heft* ‘dəftər’ – *Hefte* ‘dəftərlər’, *ein Hotel* ‘otel’ – *Hotels* ‘otellər’, *ein Buch* ‘kitab’ – *Bücher* ‘kitablar’.

Alman dilində isimlərin cins kateqoriyası onların aid olduqları bioloji cinslə üst-üstə düşməyə bilər: *das Tochter* ‘qız övladı’ (orta cins).

Cins kateqoriyasının mövcud olduğu italyan dilində yalnız kişi və qadın cinsləri vardır. Ona görə də bütün isimlər bu cinslərə görə fərqləndirilir. Məsələn: *la casa* ‘ev’ (qadın cinsi), *il tavolo* ‘stol’ (kişi cinsi), *il ragazzo* ‘oğlan’ (kişi cinsi), *la ragazza* ‘qız’ (qadın cinsi).

İtalyan dilində cins kateqoriyası yalnız isimlərin tək formasında deyil, həm də cəm formasında özünü göstərir: *le case* ‘evlər’ (qadın cinsi), *i gatti* ‘pişiklər’ (kişi cinsi).

Bu dilin qaydalarına görə, sonu *-o* və *-e* ilə bitən isimlər kişi cinsinə, *-a* ilə bitən isimlər isə qadın cinsinə aid edilir (bəzi istisnalarla): *la felicità* ‘xoşbəxtlik’, *la donna* ‘xanım’, *la città* ‘şəhər’, *la sera* ‘axşam’ (qadın cinsi); *il tempo* ‘vaxt’, *il giorno* ‘gün’, *l'amico* ‘dost’, *il treno* ‘qatar’ (kişi cinsi). Lakin yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu qaydadan sapma halları da müşahidə edilir. Bəzi isimlər eyni sonluqla bitənlər də, onların kişi və ya qadın cinsinə aidliyi prepozisiyada işlənən artikl ilə müəyyən edilir. Nümunə kimi *-ista* şəkilçisi ilə bitən peşə adlarının cinsinin artiklə görə müəyyənləşdirilməsini göstərmək olar: *il barista* ‘kişi ofisiant’, *la barista* ‘qadın ofisiant’, *il pianista* ‘kişi pianoçu’, *la pianista* ‘qadın pianoçu’; Bundan başqa, *-ota* ilə bitən isimlərin cinsi də artikl ilə təyin edilir: *il pilota* ‘kişi pilot’, *la pilota* ‘qadın pilot’. *-ma* ilə bitən sözlərdə vurğu penultim üzərinə düşürsə, isim kişi cinsinə aid olur: *il clima* ‘iqlim’, *il sistema* ‘sistem’, *qualcosa* ‘nəsə bir şey’.

İtalyan dilində *-o* ilə bitən bəzi isimlər qadın cinsinə aid olur. Belə isimlərin çoxu başqa isimlərin ixtisar edilməsi nəticəsində yaranmışdır: *l'auto* (< *automobile*) ‘avtomobil’ – *le auto* ‘avtomobillər’, *le metro* (< *metropolitana*) ‘metro’ – *le metro* ‘metrolar’, *la foto* (< *fotografia*) ‘foto’ – *le foto* ‘fotolar’. Bu isimlərin tək və cəm forması eyni, artiklləri isə ismin cinsindən asılı olaraq fərqli olur. Bundan başqa, *-o* ilə bitən, qadın cinsində olan isimlərin bir qrupu ixtisar nəticəsində yaranmışdır: *fine secolo* – *la fine del secolo* ‘əsrin sonu’.

İtalyan dilində *-o* və *-a* ilə bitən bir qrup isimdə sonluq həm isimlərin kişi və qadın cinsini, həm də onların mənalarını fərqləndirir: *il pizzo* ‘bağ’ (kişi cinsi) – *la pizza* ‘pizza’ (qadın cinsi), *il porto* ‘liman’ (kişi cinsi) – *la porto* ‘qapı’ (qadın cinsi), *il gambo* ‘kök’ (kişi cinsi) – *la gamba* ‘ayaq’ (qadın cinsi), *il foglio* ‘vərəq’ (kişi cinsi) – *la foglio* ‘yarpaq’ (qadın cinsi).

Sonu *-e* ilə bitən isimlər həm kişi cinsini, həm də qadın cinsini bildirə bilər. Hər iki cinsin cəm formasında *-e* sonluğu *-i* ilə əvəz olunur. Bu zaman onların artikli dəyişir. Kişi cinsində isimlər adətən auslatdakı *-e* də daxil olmaqla *-ore*, *-ale*, *-ile* sonluqları ilə, qadın cinsində isə *-sione*, *-zione*, *-gione* sonluqları ilə bitir: *il direttore* ‘direktor’ – *i direttori* ‘direktorlar’, *il temporale* ‘fırtına’ – *i temporali* ‘fırtınalar’

(kişi cinsi), *la televisione* ‘televiziya’ – *le televisioni* ‘televiziyalar’, *la stagione* ‘fəsil’ – *le stagioni* ‘fəsillər’ (qadın cinsi).

Göründüyü kimi italyan dilində isimlərin cinsə görə fərqləndirilməsi tam mənada qanunauyğunluğa əsaslanmır. Yuxarıda qeyd edildi ki, isimlər qadın və kişi cinsində həm təkdə, həm də cəmdə artikl qəbul edir. Tək formada olan isimlər kişi cinsində *il, l, lo* müəyyən artikl ilə, cəm formada isə *i, gli* müəyyən artikl formaları ilə işlənir. *Il* artikl samitlə başlayan isimlərdən əvvəl, *l* artikl saitlə və *h* samiti ilə başlayan isimlərdən əvvəl, *lo* artikl isə *s, z, gn, y, z, ps, x, pn* ilə başlayan sözlərdən əvvəl işlənir. Cəmdə *il* artikl *i* artikl, *l* və *lo* artiklləri isə *gli* artikl ilə əvəz olunur: *il ragazzo* ‘oğlan’ – *i ragazzi* ‘oğlanlar’, *il treno* ‘qatar’ – *i treni* ‘qatarlar’, *l'amico* ‘dost’ – *gli amici* ‘dostlar’, *lo studente* ‘tələbə’ – *gli studenti* ‘tələbələr’, *lo gnomo* – *gli gnomo* ‘cırtan’.

İsimlər qadın cinsində tək formada samitlə başlarsa *la*, saitlə başlarsa *l'* artikl, cəm formasında isə *le* artikl qəbul edir: *la borsa* ‘çanta’ – *le borse* ‘çantalar’, *l'ore* ‘saat’ – *le ore* ‘saatlar’.

Qeyri-müəyyən artikllər də kişi və qadın cinsinə görə fərqlənir. Kişi cinsində samitlə başlayan isimlərə samitdən əvvəl *un* artikl, *s, y, x* samitləri və *ps* tipli samit birləşmələri ilə başlayan isimlərə *uno* artikl, qadın cinsində saitlə başlayan isimlərə *un'* artikl və samitlə başlayan isimlərin əvvəlinə *una* qeyri-müəyyənlik artikl artırılır: *un orologio* ‘bir saat’, *uno studente* ‘bir tələbə’, *una ragazza* ‘bir qız’, *un'amica* ‘rəfiqə’.

Azərbaycan dili, bütün türk dilləri kimi, qrammatik cins kateqoriyasının olmadığı dildir. Ona görə də bu dildə bioloji cinsləri fərqləndirmək üçün *qız* – *oğlan*, *nənə* – *baba*, *kişi* – *qadın* kimi leksik vasitələrdən istifadə olunur. Bədii ədəbiyyat və danışq dilində işlənən *müəllimə*, *şairə*, *katibə* kimi sözlərdə formal olaraq qadın cinsini bildirən göstərici olsa da, onu qrammatik göstərici hesab etmək olmaz, çünki belə sözlərdə *-ə* komponenti etimoloji şəkildir və ərəb dilindən söz ilə birlikdə alınmışdır. Lakin Azərbaycan dilində bu analogiya ilə bir sıra kişi adlarından müvafiq qadın adları da yaranmışdır. Müq.ət. *Arif* – *Arifə*, *İlqar* – *İlqarə*, *Sahib* – *Sahibə*. Qeyd etmək lazımdır ki, belə kişi adları, bir qayda olaraq, ərəb mənşəlidir.

Azərbaycan dilində qrammatik cins olmadığından bu və ya digər peşə sahiblərini cinsə görə fərqləndirmək üçün *kişi* və *qadın* sözlərindən istifadə olunur. Bu sözlərin işlədilməsi daha çox şifahi nitqdə müşahidə olunur. Məsələn: *kişi həkim*, *qadın həkim*, *kişi müəllim*, *qadın müəllim*.

Rus dilində isə qrammatik cins kateqoriyası vardır. İsimlər kişi, qadın və orta cinslərə ayrılır. Yuxarıda qeyd olunmuş artikllı dillərdən fərqli olaraq, rus dilində artikl olmadığından qrammatik cins kateqoriyası birbaşa cins kateqoriyasının göstəriciləri ilə ifadə olunur [6]. Samitlə bitən bütün isimlər, eləcə də *-a, -я* və *-ь* ilə bitən bəzi isimlər kişi cinsinə aid olur. Məsələn: *мальчик, веник, орех, Май, словарь, музей*.

Sonu *-a, -я* ilə bitən kişi adları, o cümlədən qısaldılmış kişi adları, həmçinin kişi cinsi bildirən sözlər də kişi cinsinə aid edilir. Məsələn: *мужчина, юноша, папа, Владимир* və ya *Вова, Иван* və ya *Ваня*.

-*ёнок* /-*онок* dimunitiv şəkilçisi ilə bitən isimlər bir qayda olaraq kişi cinsi bildirir: *ребёнок, котёнок, медвежонок*.

Peşə və sənət adları, sosial status bildirən sözlər bir qayda olaraq kişi cinsində olur: *студент, журналист, турист, музыкант*. Belə isimlərin qadın cinsi onların sonuna *-к /-иц / -иц + -а* suffiksi əlavə olunmaqla düzəlir: *студент – студентка, турист – туристка, журналист – журналистка*. Lakin bu, danışıq dili üçün xarakterikdir. Ədəbi dildə isə hər iki cins üçün sözün kişi cinsində olan formasından istifadə olunur. Müq. et. *Он врач – Она врач. Он кассир – Она кассир*.

-*а, -я, -ия* sonluqlu isimlər adətən qadın cinsinə, sonu *-ь* ilə bitən isimlərin bir qismi kişi, bir qismi qadın isə cinsinə aid edilir: *мать, лошадь, тетрадь, любовь* (qadın cinsi), *корабль, конь* (kişi cinsi).

Cansız və mücərrəd məna daşıyan isimlər orta cinsdə olur. Belə isimlər adətən *-о -е -ие -мя -у* və ya *-и* ilə bitir: *лицо, дерево, здание, знамя, солнце, колесо*.

Rus dilində alınma sözlərin çoxu orta cinsə aid edilir. Bəzi isimlər yalnız cəm formasında olduğundan (*pluralia tantum*) onlar üçün cins müəyyən edilməmişdir. Məsələn: *ножницы, брюки, духи*.

Он 'о' (kişi cinsi), *она* 'о' (qadın cinsi) əvəzlilikləri həm canlı, həm də cansız isimlərlə işlədilir. *Оно* 'о' (orta cins) əvəzliyi isə yalnız cansız isimlərlə işlənir.

Rus dilində bəzi sözləri ayrılıqda hansısa cinsə aid etmək olmur. Belə sözlərin cinsi kontekslə müəyyənləşir. Məsələn: *калека* 'əlil', *сирота* 'yetim', *плакса* 'ağlağan', *неряха* 'pinti'.

Beləliklə, müxtəlif sistemli dil materiallarından verilmiş nümunələrə əsasən demək olar ki, qrammatik cins kateqoriyası dünya dillərində özünü eyni şəkildə göstərmir. Qrammatik cins kateqoriyası olan dillərdə cins qrammatik vasitələrlə, bu kateqoriyanın olmadığı dillərdə isə leksik vasitələrlə ifadə edilir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədova M., Yunusov D. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Adiloğlu, – 2011. – 449 s.
2. Türksever (Musayev) O.İ., Hacıyev E.İ., Hüseynov A.R. A Practical Grammar of Contemporary English. Bakı. –2014. –528 s.
3. Мельчук И.А. Курс общей лингвистики. Т.II. Морфологические значения. Москва-Вена. –1998. – 545 с.
4. Kirton, Jean F. Men's and Women's Dialects // Aboriginal Linguistics. Vol.1 Armidale, N.S.W: Dept. of Linguistics, University of New England, 1988, p.111-125.
5. Sapir E. Male and Female Forms of Speech in Yana . Selected Writings in Language, Culture, and Personality. University of California. –1985. –642 p.
6. <https://cyberchemgeo.wordpress.com/2018/10/20/movzu-i-isiml%C9%99rin-cinsi-haqqında/>
7. <https://language.az/06301072.html>

Aysel Ağamaliyeva

Müxtəlifsystemli dillərdə cins kateqoriyası

Xülasə

Keyfiyyət xarakteristikası ifadə edən sözdəyişdirici kateqoriya kimi cins kateqoriyası dünya dillərinin əksəriyyətində vardır. Lakin cins kateqoriyası olmayan dillər də az deyildir. Məqalədə müxtəlifsystemli dillərdə cins kateqoriyası olan və olmayan dillərdə bioloji və qrammatik cins münasibətləri, cinslərin bu dillərdə hansı vasitələrlə ifadə edilməsi məsələsi araşdırılır. Öyrənilən nümunələr bir neçə fərqli dildən götürülmüşdür. Materialların öyrənilməsi göstərir ki, qrammatik cins kateqoriyası bütün dillərdə eyni tərzdə özünü göstərmir. Bəzi dillərdə qrammatik cins kateqoriyası aydın şəkildə özünü ifadə edir. Bir qrup dillərdə isə qrammatik cins kateqoriyası olmasa da, bioloji cinsi göstərən sözlər mövcuddur. Elə dillər vardır ki, həmin dillərdə qrammatik cins kateqoriyası ilə bioloji cins üst-üstə düşməyə bilər. Qrammatik cins bəzi dillərdə yalnız leksik səviyyədə özünü biruzə verir. Bir çox dillərdə isə qrammatik vasitələrlə, o cümlədən artikl vasitəsilə ifadə olunur.

Айсел Агамалийева

Категория рода в разносистемных языках

Резюме

Категория рода как одна из словоизменительных категорий, выражающих качественную характеристику, имеется в большинстве языков мира. Однако немало языков, где нет категории рода. В настоящей статье рассматривается вопрос отношения биологического пола и грамматического рода в языках, имеющих грамматическую категорию рода и в которых нет этой категории, и какими средствами выражаются роды в этих языках. Изученные примеры взяты из нескольких разных языков. Изучение материалов показывает, что категория грамматического рода не во всех языках проявляется одинаково. В некоторых языках грамматическая категория рода явно очевидна. В группе языков, хотя и нет грамматической родовой категории, есть слова, обозначающие биологический пол. Есть языки, в которых грамматическая категория рода и биологический пол могут не совпадать. Грамматический род проявляется в некоторых языках только на лексическом уровне. Во многих языках оно выражается грамматическими средствами, в том числе артиклями.

Aysel Aghamaliyeva

Gender category in languages of diverse systems

Summary

The category of gender, as one of the inflectional categories expressing qualitative characteristics, is found in most of languages of the world. However, there are many languages where there is no category of gender. This article deals with the issue of the relationship between biological sex and grammatical gender in languages that have the grammatical category of gender and which do not have this

category, and by what means gender is expressed in these languages. The examples studied are taken from several different languages. The study of the materials shows that the category of grammatical gender does not manifest itself in the same way in all languages. In some languages, the category of gender is clearly self-evident. In a group of languages, although there is no grammatical gender, there are words indicating biological sex. The research shows that there are languages in which the category of grammatical gender and biological sex may not coincide. Grammatical gender manifests itself in some languages only at the lexical level. In many language it is expressed by grammatical means, including articles.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi: Həbib Zərbəliyev

filologiya elmləri doktoru, professor

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.2.140>

АЛИЯ АБАСКУЛИЕВА
Азербайджанская Государственная Академия
Физической Культуры и Спорта
aliva.abasquliveva@sport.edu.az

ПОДХОДЫ К ОБУЧЕНИЮ ЛЕКСИКЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ СПОРТСМЕНОВ УНИВЕРСИТЕТСКОГО УРОВНЯ

Данная статья посвящена основным методикам обучения лексики студентам университетского уровня, являющиеся профессиональными спортсменами, отправляются в уникальное образовательное путешествие. Помимо физического мастерства, их успех все больше зависит от эффективного общения, что делает приобретение английского словарного запаса ключевым аспектом их многогранной карьеры. Эта статья углубляется в нюансы преподавания словарного запаса этой особой группе людей, исследуя индивидуальные стратегии, которые перекликаются с их спортивным опытом. По мере того, как мы ориентируемся в сложном переплетении овладения языком и спортивных достижений, мы обнаруживаем подходы, которые не только улучшают знание языка, но и дают этим людям возможность выразить свое мастерство за пределами поля. Присоединяйтесь к нам, чтобы раскрыть специализированные нюансы преподавания словарного запаса профессиональным спортсменам университетского уровня, где язык становится стратегическим инструментом для достижения успеха как на спортивной арене, так и за ее пределами. Преподавание английской лексики студентам университетов, являющимся профессиональными спортсменами, представляет собой уникальный набор задач и возможностей. Эта группа людей приносит с собой богатые практические знания и опыт, связанные со спортом, которые можно использовать, чтобы сделать изучение языка более увлекательным и актуальным. В этом обсуждении мы рассмотрим стратегии и подходы к эффективному обучению словарному запасу этой конкретной группы, учитывая их спортивный опыт и требования их профессиональной карьеры. Поскольку эти спортсмены стремятся к совершенству в выбранных ими видах спорта, владение английским словарным запасом становится ключевым преимуществом, способствующим беспрепятственному общению с товарищами по команде, тренерами и мировой аудиторией. Целью этой статьи является освещение адаптированных методологий, которые устраняют разрыв между знанием языка и уникальными требованиями профессиональной спортивной карьеры на университетском уровне.

Ключевые слова: методика обучения иностранным языкам, лексика, читательская деятельность, планирование урока.

Прежде чем углубляться в конкретные стратегии обучения, крайне важно понять профиль учащихся. У профессиональных спортсменов университетского уровня зачастую плотный график, в котором преобладают тренировки, соревнования и периоды восстановления. Кроме того, их опыт может сильно различаться с точки зрения владения языком и знакомства с академической средой. Признание этих факторов имеет важное значение для разработки учебной программы по словарному запасу, которая соответствует их потребностям и учитывает их ограничения.

Профессиональные спортсмены часто являются высоко мотивированными людьми, движимыми страстью к своему виду спорта. Ключевое значение имеет соединение изучения языка с личными и профессиональными целями. Инструкторам следует подчеркнуть актуальность владения английским языком в спортивной индустрии, включая общение с товарищами по международной команде, взаимодействие со СМИ и более широкие возможности карьерного роста. Согласование языкового обучения с их мотивацией повышает вовлеченность и увеличивает вероятность успешного овладения языком.

Признание индивидуальных потребностей каждого учащегося имеет важное значение для эффективного обучения. Некоторым спортсменам может потребоваться дополнительная поддержка в определенных языковых областях, в то время как другие могут преуспеть в определенных аспектах. Предоставление возможностей индивидуального обучения, например, индивидуального обучения или индивидуальной обратной связи, позволяет преподавателям решать уникальные проблемы и сильные стороны каждого учащегося.

Установление обратной связи имеет решающее значение для понимания прогресса учащихся. Регулярные оценки, как формальные, так и неформальные, дают представление об индивидуальных и групповых достижениях. Более того, поощрение самооценки и размышлений дает учащимся возможность играть активную роль в процессе обучения. Этот непрерывный цикл обратной связи позволяет преподавателям вносить необходимые коррективы в учебную программу и методы обучения.

Адаптация словарного запаса к спортивным контекстам

Одним из ключевых элементов преподавания словарного запаса профессиональных спортсменов является интеграция специальных спортивных терминов. Это включает в себя выявление и обучение словам и фразам, непосредственно связанным с их видом спорта, включая названия снаряжения, игровые приемы, стратегии матча и позиции. Например, футболисту может быть полезно выучить такие термины, как «штрафной удар», «полузащитник» или «вне игры», а баскетболисту может быть полезно сосредоточиться на «ведение», «быстрый прорыв» или «трехочковый».

-Начните с определения и классификации терминологии, характерной для тех видов спорта, которыми занимаются спортсмены. Например, футболистам может понадобиться словарный запас, связанный с позициями, игровым

процессом и игровыми ситуациями, в то время как баскетболистам может потребоваться сосредоточиться на терминах, связанных с позициями на площадке, стратегиями и результативностью.

- Включите словарный запас, связанный со спортивным инвентарем и снаряжением. Сюда могут входить термины для различных типов спортивного снаряжения, одежды и оборудования, используемых на тренировках и соревнованиях. Понимание этих терминов необходимо для эффективного общения в спортивных мероприятиях.

- Включите словарный запас, связанный с тренировками, фитнес-упражнениями и спортивной формой. Это гарантирует, что спортсмены смогут обсуждать свои режимы тренировок, понимать инструкции тренеров и рассказывать о своем физическом благополучии.

- Включите спортивные статьи и отчеты в учебную программу. Эти материалы знакомят учащихся с аутентичным использованием языка в спортивном контексте. Анализ отчетов о матчах, интервью игроков и спортивных комментариев дает ценную информацию о спортивной лексике в реальных ситуациях.

- Привлекайте учащихся к анализу спортивных матчей. Разбивайте игровой процесс, стратегии и ключевые моменты, поощряя дискуссии с использованием специальной спортивной лексики. Такой практический подход улучшает понимание и применение изученных терминов.

- Организуйте ролевые упражнения, моделирующие спортивные сценарии. Это может включать в себя создание диалогов для встреч команды, обсуждений в перерывах или послематчевого анализа. Ролевые игры помогают учащимся практиковаться в использовании специальной спортивной лексики в контексте.

- Организовывать командные обсуждения спортивных тем. Это поощряет обмен идеями, мнениями и стратегиями с использованием приобретенного словарного запаса. Командные обсуждения также способствуют сотрудничеству и духу товарищества среди студентов.

- Изучите словарный запас, связанный с игровыми стратегиями и тактиками. Изучите термины, используемые при обсуждении игр, расстановок и тактических решений. Это позволяет спортсменам эффективно общаться с товарищами по команде и тренерами во время тренировок и соревнований.

- Используйте наглядные пособия, представляющие термины, относящиеся к спорту. Это могут быть диаграммы, диаграммы и изображения, которые помогают учащимся ассоциировать слова с конкретными визуальными представлениями. Наглядные пособия улучшают понимание и сохранение словарного запаса.

- Интегрируйте мультимедийные ресурсы, такие как видео и подкасты, демонстрирующие контент, связанный со спортом. Это обеспечивает слуховое и визуальное подкрепление словарного запаса в аутентичных контекстах, способствуя более полному пониманию языка.

- Включите словарный запас, связанный с путешествиями и логистикой. Спортсменам часто необходимо сообщать о организации поездки, размещении и логистических деталях во время соревнований. Обучение таким терминам готовит их к сценариям за пределами поля.

- Сосредоточьтесь на словарном запасе, связанном с командной динамикой и межличностным общением. Сюда входят термины, используемые на собраниях команды, обсуждения морального духа команды и стратегии общения внутри спортивной команды.

Адаптация словарного запаса к конкретному спортивному контексту предполагает всестороннее понимание терминологии, используемой спортсменами в соответствующих видах спорта. Интегрируя аутентичные спортивные материалы, применяя их практическое применение в спортивных сценариях и используя наглядные пособия и мультимедиа, инструкторы могут создать динамичный и актуальный опыт обучения. Такой подход не только повышает уровень владения языком, но и снабжает профессиональных спортсменов лингвистическими инструментами, необходимыми для эффективного общения в сложном мире спорта.

Контекстное обучение через аутентичные материалы.

Чтобы улучшить приобретение словарного запаса, полезно знакомить учащихся с аутентичными спортивными материалами. Включение контекстов из реальной жизни, таких как спортивные статьи, анализ матчей и интервью со спортсменами, дает учащимся возможность познакомиться с языком в том виде, в каком он естественным образом используется в спортивной сфере. Чтение аутентичных материалов не только улучшает словарный запас, но также улучшает понимание и общие языковые навыки.

Интерактивные занятия для заинтересованного обучения.

Интерактивные занятия играют решающую роль в обучении словарному запасу. Для профессиональных спортсменов, чей стиль обучения может быть более практическим и экспериментальным, включение таких мероприятий, как ролевые упражнения, дебаты на темы, связанные со спортом, и групповые дискуссии могут быть очень эффективными. Эти занятия не только укрепляют словарный запас, но и поощряют активное участие и сотрудничество среди учащихся.

- Организуйте сценарии ролевых игр, имитирующие командные встречи или обсуждения стратегии. Это позволяет спортсменам практиковаться в использовании специальной спортивной лексики в реалистичных условиях, улучшая свои навыки общения внутри команды.

- Проведите ролевые упражнения для интервью и взаимодействия со СМИ. Спортсмены могут по очереди выступать в роли интервьюера и интервьюируемого, тренируясь формулировать ответы на распространенные вопросы и уверенно выражать свои мысли в общественных местах.

- Поощряйте дебаты по спорным темам в спортивной индустрии. Это не только обостряет языковые навыки, но и способствует критическому

мышлению и способности выражать мнения по сложным вопросам, способствуя более глубокому пониманию спортивной культуры.

- Содействие обсуждениям и дебатам по предлагаемым изменениям правил или инновациям в соответствующих видах спорта. Это побуждает спортсменов выражать свои мысли о развивающемся характере игры, используя специальную лексику для передачи своих идей.

- Назначайте совместные проекты, в которых учащиеся вместе работают над созданием спортивных отчетов. Это может включать в себя написание анализа последних игр, составление характеристик спортсменов или исследование и презентацию тем, связанных со спортивной наукой, питанием или методологиями тренировок.

- Запланируйте упражнения по построению команды, требующие сотрудничества. Эти занятия могут быть как физическими, так и языковыми, способствуя командной работе и одновременно расширяя словарный запас, связанный с сотрудничеством, лидерством и эффективным общением.

- Предложите спортсменам участвовать в упражнениях с комментариями в реальном времени, где они попрактикуются в описании текущих спортивных событий на английском языке. Это помогает улучшить спонтанное использование речи и развивает способность выражать мысли в режиме реального времени.

- Содействие сценариям диалога между тренером и спортсменом. Спортсмены могут брать на себя роль как тренера, так и спортсмена, практикуя беседы об отзывах о результатах, планах тренировок и постановке целей, используя специфичный для спорта язык.

Интерактивные занятия играют жизненно важную роль в овладении языком, а для профессиональных спортсменов университетского уровня они предлагают динамичный способ улучшить языковые навыки в контексте их спортивной карьеры. Включая ролевые упражнения, дебаты, групповые дискуссии, совместные проекты, языковые игры, упражнения по общению в реальном времени и обучение сверстников, инструкторы могут создать среду обучения, которая не только увлекательна, но и напрямую применима к опыту и будущему спортсменов. взаимодействия в мире спорта.

Игры и задания.

Чтобы изучение словарного запаса было приятным, важно поддерживать мотивацию. Словесные игры и задания, адаптированные к терминам, связанным со спортом, могут добавить элемент веселья в процесс обучения. Кроссворды, поиск слов и словарные викторины на спортивную тему не только укрепляют словарный запас, но и позволяют отдохнуть от традиционных методов обучения.

Наглядные пособия для лучшего удержания.

Использование наглядных пособий, таких как карточки с изображениями, связанными со спортом, может значительно улучшить запоминание словарного запаса. Ассоциирование слов с конкретными представлениями помогает

укрепить понимание и память. Эти наглядные пособия особенно ценны для учащихся, у которых могут быть более визуальные или кинестетические предпочтения в обучении, что характерно для спортсменов.

Персонализированное обучение со словарными списками.

Признание разнообразия видов спорта и индивидуальных интересов внутри группы и предоставление учащимся возможности создавать персонализированные словарные списки могут способствовать развитию чувства сопричастности к их обучению. Адаптируя словарный запас к своим конкретным видам спорта или областям деятельности, учащиеся могут увидеть непосредственную актуальность слов, которые они изучают. Спортсмены могут составлять списки словарных слов, специально предназначенные для их конкретного вида спорта. Это гарантирует, что язык, который они изучают, будет напрямую применим к их повседневной жизни, будь то на поле, во время тренировок или командного взаимодействия. Спортсмены могут выбирать слова и фразы, которые соответствуют их карьерным целям в спортивной индустрии. Будь то термины, связанные со спортивным менеджментом, тренерской работой или взаимодействием со СМИ, персонализированные списки позволяют им сосредоточиться на языке, который имеет отношение к их будущим начинаниям.

Предоставление спортсменам возможности выбирать словарный запас, который их лично интересует, повышает мотивацию. Когда учащиеся видят непосредственную актуальность слов, которые они усваивают, они с большей вероятностью будут продолжать участвовать в процессе обучения. Персонализированные списки словарного запаса позволяют спортсменам контролировать свое обучение. Они могут определять области языка, которые кажутся им сложными или важными, и создавать списки, соответствующие их уникальным языковым потребностям. Такая автономия способствует более самостоятельному подходу к обучению. Словарный запас, выбранный спортсменами, с большей вероятностью будет использоваться в реальных ситуациях. Поскольку они выбирают слова, которые резонируют с их опытом, они лучше подготовлены к включению этих терминов в свои повседневные разговоры, интервью и взаимодействия в спортивном контексте.

- Начните с изучения интересов и карьерных целей спортсменов. Поймите их конкретные области деятельности в своем виде спорта, а также их стремления за пределами спортивной карьеры. Эта информация поможет создать персонализированные словарные списки.

- Способствуйте совместному подходу к составлению списков. Спортсмены могут работать вместе над созданием общих словарных списков, охватывающих ряд терминов, связанных со спортом. Это поощряет командную работу и позволяет им извлечь пользу из идей друг друга.

- Поощряйте регулярный просмотр и пересмотр персонализированных списков словарного запаса. Интересы и карьерные цели спортсменов могут меняться, и со временем могут стать актуальными новые термины. Регулярный

пересмотр и обновление этих списков обеспечивает их постоянную актуальность.

- Интегрируйте развитие различных языковых навыков (аудирование, говорение, чтение и письмо) в индивидуальный процесс обучения. Это обеспечивает всестороннее владение языком, выходящее за рамки изолированного приобретения словарного запаса.

- Обеспечьте обратную связь и рекомендации, пока спортсмены создают и используют свои персонализированные словарные списки. Предложите предложения по расширению их списков, исправьте все неточности и убедитесь, что выбранные термины соответствуют их правильному использованию на английском языке.

- Используйте технологии для облегчения создания и управления персонализированными словарными списками. Приложения для изучения языка, приложения для карточек или онлайн-платформы для совместной работы могут улучшить цифровой аспект персонализированного обучения.

- Отмечайте важные вехи в изучении языка. Отмечайте прогресс спортсменов в приобретении и использовании словарного запаса из их индивидуальных списков. Это положительное подкрепление поощряет постоянное участие и усилия.

Адаптация словарного запаса к конкретному спортивному контексту предполагает всестороннее понимание терминологии, используемой спортсменами в соответствующих видах спорта. Интегрируя аутентичные спортивные материалы, применяя их практическое применение в спортивных сценариях и используя наглядные пособия и мультимедиа, инструкторы могут создать динамичный и актуальный опыт обучения. Такой подход не только повышает уровень владения языком, но и снабжает профессиональных спортсменов лингвистическими инструментами, необходимыми для эффективного общения в сложном мире спорта.

Ситуационное обучение для практического применения.

Обучение словарному запасу применительно к типичным ситуациям, с которыми могут столкнуться спортсмены, имеет решающее значение для практического применения. Сюда входят термины, используемые в интервью, командных встречах, поездках и других контекстах, имеющих отношение к их профессиональной жизни. Располагая словарный запас в рамках этих сценариев, учащиеся могут развивать языковые навыки, которые напрямую приносят пользу их общению как на поле, так и за его пределами.

Интеграция технологий для увлекательного обучения.

Включение технологий в обучение словарному запасу может быть особенно привлекательным для студентов университетского уровня. Приложения для изучения языка, онлайн-викторины и виртуальные карточки, разработанные с учетом спортивного подхода, могут обеспечить интерактивный и увлекательный процесс обучения. Использование технологий согласуется с

навыками цифровой грамотности современных учащихся и может дополнять традиционные методы обучения.

Регулярный обзор и стратегии усиления.

Сохранение словарного запаса требует регулярного повторения и подкрепления. Интеграция ранее изученных терминов в текущие уроки и занятия гарантирует, что слова станут частью активного словарного запаса учащихся. Периодические оценки, возможно, в форме викторин или дискуссий на спортивную тематику, служат контрольными точками для оценки прогресса и определения областей для дальнейшего укрепления. Регулярное повторение помогает сохранить и вспомнить словарный запас. Он укрепляет нейронные пути, связанные с выученными словами, делая их более доступными в памяти, когда это необходимо во время общения. Знание языка – это долгосрочная задача. Регулярное повторение гарантирует, что спортсмены не только изучают новые слова, но также сохраняют и углубляют их понимание с течением времени, способствуя устойчивому владению языком. Последовательный анализ позволяет спортсменам уверенно применять словарный запас в реальных ситуациях. Будь то собеседования, командные встречи или публичное общение, регулярное подкрепление гарантирует, что выученные слова укоренятся в их повседневном общении. Язык развивается, и со временем могут появиться новые термины. Регулярный пересмотр позволяет спортсменам адаптироваться к меняющимся языковым потребностям, гарантируя, что их словарный запас остается актуальным и актуальным в динамичной спортивной индустрии. Внедрение методов интервального повторения, при которых спортсмены повторяют словарный запас через увеличивающиеся промежутки времени, оптимизирует время повторения, повышая долгосрочное удержание за счет стратегического распределения учебных занятий. Использование карточек и тестов для создания интерактивных обзорных сессий. На карточках может отображаться слово на английском языке, и спортсмены могут проверить себя по соответствующему термину на своем родном языке. Викторины могут охватывать широкий спектр спортивной лексики. Интеграция проверки словарного запаса в практическую деятельность, например, во время командных обсуждений или анализа недавних матчей, гарантирует, что спортсмены активно применяют слова в соответствующих контекстах.

Поощрение активного участия и самовыражения.

Создание среды, поощряющей активное участие, имеет жизненно важное значение для развития языка. Профессиональных спортсменов можно побудить поделиться своим опытом, обсудить темы, связанные со спортом, и выразить свои мысли, используя недавно приобретенный словарный запас. Это не только укрепляет обучение, но и способствует возникновению чувства общности в среде изучения языка.

В заключение, преподавание английской лексики профессиональным спортсменам университетского уровня предполагает многогранный подход,

учитывающий их уникальный опыт, плотный график и различные уровни владения языком. Адаптируя обучение словарному запасу к конкретному спортивному контексту, включая аутентичные материалы и интегрируя интерактивные и увлекательные занятия, преподаватели могут создать динамичный и эффективный процесс обучения. Использование наглядных пособий, персонализированного обучения и технологий еще больше повышает вовлеченность и удержание. В конечном счете, цель состоит в том, чтобы дать этим спортсменам языковые навыки, которые будут не только полезны в учебе, но и напрямую применимы к их карьере и взаимодействию в спортивном мире.

Понимание учащихся – это не разовая задача, а постоянный процесс, который влияет на каждый аспект языкового обучения. Признавая различное происхождение, временные ограничения, мотивацию, стили обучения и культурные аспекты профессиональных спортсменов университетского уровня, инструкторы могут создать индивидуальную и благоприятную среду обучения. Это понимание закладывает основу для эффективного обучения словарному запасу, которое не только удовлетворяет языковые потребности учащихся, но и повышает их общее знание языка способами, которые напрямую применимы к их карьере в мире спорта.

Список литературы

1. Джим Скривенер *Обучение обучению*, 2004
2. Краевский, В.В. *Методология педагогических исследований: пособие для педагога – исследователя*. – Самара, 1994. – 301с.
3. Хью Деллар, Эндрю Уокли *Лексическое обучение*, 2019
4. Ур Пенни *100 педагогических советов Пенни Ура*, 2016 г.
5. Дж. Ашер *Изучение другого языка с помощью действий*, 2009 г.
6. Скотт Торнберн *30 методов преподавания языков*, 2017 г.
7. <https://www.britishcouncil.org/>

Aliya Abasgulyeva

APPROACHES TO TEACHING VOCABULARY TO PROFESSIONAL ATHLETES AT THE UNIVERSITY LEVEL

Summary

This article is devoted to the basic methods of teaching vocabulary to university-level students who are professional athletes and embark on a unique educational journey. Beyond physical prowess, their success increasingly depends on effective communication, making English vocabulary acquisition a key aspect of their multifaceted careers. This article delves into the nuances of teaching vocabulary to this special group of people, exploring individual strategies that resonate with their athletic experiences. As we navigate the complex interweaving of language acquisition and athletic performance, we are discovering approaches that not only improve language proficiency, but also give these individuals the opportunity to express their skill off the field. Join us as we uncover the specialized nuances of teaching vocabulary to professional athletes at the collegiate level, where language becomes a strategic tool for success both on and off the sports arena. Teaching English vocabulary to university students who are professional athletes presents a unique set of challenges and opportunities. This group of people brings with them a wealth of practical knowledge and sports-related experience that can be used to make language learning more fun and relevant. In this discussion, we will look at strategies and approaches to effectively teach vocabulary to this particular group, given their athletic background and the demands of their professional careers. As these athletes strive for excellence in their chosen sports, the mastery of English vocabulary emerges as a key asset, facilitating seamless communication with teammates, coaches, and a global audience. This article aims to illuminate the tailored methodologies that bridge the gap between linguistic proficiency and the unique demands of a professional sports career at the university level.

Key words: methods of teaching foreign languages, vocabulary, reading activities, lesson planning.

Aliyə Abasquliyeva

UNİVERSİTETDƏ SƏVİYYƏLİ PEŞƏKAR İDMANÇILAR ÜÇÜN LÜĞƏT TƏDRİSİNƏ YANAŞMALAR

Xülasə

Bu məqalə peşəkar idmançı olan universitet səviyyəli tələbələrə lüğətin öyrədilməsinin əsas üsullarına həsr olunub. Fiziki tərəqqidən əlavə, onların müvəffəqiyyəti getdikcə daha çox effektiv ünsiyyətdən asılıdır, bu da ingilis dilinin lüğətinin mənimsənilməsini çoxşaxəli karyeralarının əsas aspektinə çevirir. Bu məqalə bu xüsusi qrup insanlara lüğət öyrətməyin nüanslarını araşdırır, onların atletik təcrübələri ilə rezonans doğuran fərdi strategiyaları araşdırır. Dilin mənimsənilməsi və atletik performansın mürəkkəb qarışıqında naviqasiya edərkən,

biz yalnız dil biliyini təkmilləşdirməklə yanaşı, həm də bu şəxslərə öz bacarıqlarını meydandan kənarında ifadə etmək imkanı verən yanaşmalar kəşf edirik. Dilin həm idman arenasında, həm də ondan kənarında uğur üçün strateji alətə çevrildiyi kollec səviyyəsində peşəkar idmançılara lüğət öyrətməyin xüsusi nüanslarını kəşf edərkən bizə qoşulun. Peşəkar idmançı olan universitet tələbələrinə ingilis dili lüğətinin öyrədilməsi unikal problemlər və imkanlar təqdim edir. Bu qrup insanlar özləri ilə dil öyrənməni daha əyləncəli və aktual etmək üçün istifadə oluna bilən zəngin praktiki bilik və idmanla bağlı təcrübə gətirirlər. Bunu müzakirə edərkən, biz onların atletik keçmişini və peşəkar karyeralarının tələblərini nəzərə alaraq, bu xüsusi qrupa söz ehtiyatını effektiv şəkildə öyrətmək üçün strategiya və yanaşmalara baxacağıq. Bu idmançılar seçdikləri idman növlərində mükəmməlliyə nail olmaq üçün səy göstərdikcə, ingilis dili lüğətinin mənimsənilməsi komanda yoldaşları, məşqçilər və qlobal auditoriya ilə problemsiz ünsiyyəti asanlaşdıran əsas aktiv kimi ortaya çıxır. Bu məqalə dil biliyi ilə universitet səviyyəsində peşəkar idman karyerasının unikal tələbləri arasında körpü yaradan uyğunlaşdırılmış metodologiyaları işıqlandırmaq məqsədi daşıyır.

Açar sözlər: xarici dillərin tədrisi üsulları, oxu bacarıqları, oxu fəaliyyəti, dərsin planlaşdırılması.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi: İmanova Sevda

Filologiya üzrə fəlsəfə doktor, dosent

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.2.151>

ƏLİYEVƏ TƏRANƏ ASLAN QIZI
Gəncə Dövlət Universiteti, müəllim
83-avtan@mail.ru

MÜASİR TÜRK DİLLƏRİNDƏ SİFƏTLƏRİN AZALTMA DƏRƏCƏSİ

Müasir türk dili qrammatikasının aktual məsələlərindən biri də sifətin müqayisə dərəcələrinin tədqiqidir. Çünki sifətin həmin kateqoriyası, ümumiyyətlə, türkologiyada, xüsusilə türk dilçiliyində elmi cəhətdən kifayət qədər tədqiq olunmamışdır. Belə ki, həm türk dilçiliyində, həm də türkologiyada sifətin müqayisə dərəcələrinin miqdarı, onların adlandırılması, morfoloji və sintaktik yolla düzəldilmə qaydaları haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, türk dilinə aid türk, sovet və Avropa türkoloqlarının yazdıqları əsərlərdə türk dilində sifətin birdən yeddiyə qədər dərəcəsi olduğu göstərilir.

Bundan başqa, türk dilçiləri tərəfindən müxtəlif dövrlərdə yazılmış qrammatika kitablarında sifətin dərəcələri bir çox istilahlarla adlandırılmışdır. Məs.: *adi, müsavət, bərabərlik, eşitlik, mübalağa, rüchan, üstünlük, enüstünlük, tafdil, tafzil, tekit, müekkere, pekişmə, küçültmə, azaltma, eksiklik, tasgir, taklil, duniyyət, fazlalık* və s.

Sifətin azaltma forması ilə əlamət və ya keyfiyyətin adı dərəcədən azlığı bildirilir.

Müasir türk ədəbi dilində sifətin azaltma forması həm morfoloji, həm də sintaktik yolla düzəldilir:

- müəyyən şəkilçilər vasitəsilə;
- bəzi xüsusi sözlərin müəyyən sifətlərdən əvvəl işlədilməsi yolu ilə.

Bu yanma üsullarını ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirmək faydalıdır.

Müəyyən şəkilçilər vasitəsi ilə düzəlmələr: - (i) *msı/- (i)msi/- (u)msu/- (ü)msü*

Bu, müasir türk dilində sifətin azaltma formasının yaradılmasında ən məhsuldar şəkilçidir. Onların yardımı ilə istər səslə, istərsə də səssizlə qurtaran sifət köklərindən azaltma forması düzəldilir. Bununla yanaşı, həmin şəkilçinin müasir türk dilində işlənmə dairəsi o qədər genişdir ki, onları hətta müasir türk dilində «universal» şəkilçi kimi də adlandırmaq olar. Bundan başqa, həmin şəkilçi türk dilində, demək olar ki, bütün dad və rəng bildirən sifətlərin sonuna gələrək azaltma və bənzərlik kimi məna verən sifətlər düzəldilir. Bunu da qeyd etməliyik ki, həmin şəkilçi yeni yaranmayıb, türk dilinin qədim dövrlərində də mövcud olmuşdur. Lakin bu şəkilçinin müasir dildəki qədər inkişaf yolu olmamışdır. Misallar: Hasan kadının yanına gəldiyi zaman vaxt bir hayli keçmişti, sabahın pembe *beyazımsı* yüzü bir gölgə gibi sesilebiliyordu (Ertem. Çıkrıklar Durunca). - Hiçbir şikayət, tekdir, hətta *acımsı* bir manası yok; - Malum malum! Zevklere mudahale edilmez. Yalnız bu dördüncü ne ekşi ekşi, ne de tatlı *kekremsi...* (Faik. Kayıp Aranıyor). - Hulasa Esmə aklına eseni derhal yapan bir kadını... Fakat bu yosma *erkeğilmsi* kadın... (Ertem. Çıkrıklar

Durunca). - İçində hala ahırlara mahsus olan tezək kokusuyla qarışık *kekremsi* bir koku vardı (Derviş. Fosforlu Cevriye).

Yeşilimsi, morumsu, mavimsi, sarımsı, pembemsi, siyahımsı, tatlımsı, kırmızımsı, karamsı, göğümsü, kızılımsı, artalmsı və s.

-*msı, -msi* şəkilçili müasir türk dilində hər cür isimlərin sonunda işlədilərək azaltma və bənzərlik mənası bildirən sifətlər düzəldir. Misallar: Öteki evlər hep *kulübemsi* (F.Erdinç. Telgraf «Memleketimi Anlatıyorum»). – Bu azap yetmiyormuş gibi, art ayaklarına da *paçavramı* bir şey dolanıp duruyor (Erdinç. Uyuz Keçi «Memleketimi Anlatıyorum»). – Elbisenin kolları dirseklerine kadardı. Tam göğsünde yeşilli beyazlı *kravatımsı* bir şey vardı; - Pantolonunu, caketini fırlatır, kış altındaki adeta *kamaramı* yere sokulur, düşünürdü (Faik. Bir Takım İnsanlar). – Doğanın babası zengindir, altı apartmanı, iki *apartmanımsı* konağı, yirmi kadar da herbiri senede altışıyüz lira kira getirir evleri vardır [10, 309]. *Dolabımsı, penceremsi, duvarımsı, ağacımsı, tepemsi, ormanımsı, köylümsü* və s.

Həmin misallara diqqətlə nəzər saldıqda onlarda, şübhəsiz, oxşarlıq, bənzərlik kimi əlamətlərin ifadə olunduğunu aydın görmək mümkündür. Lakin unutmamalı ki, həmin əlamətlər azaltma əsasında. Çünki *paçarvamsı* dedikdə, məlumdur ki, tam mənasında cındır deyil, cındıra bənzər bir şey haqqında danışmaq gədir. Eləcə də *dolabımsı* dedikdə həqiqi mənada dolab deyil, dolablığa yaxın, oxşar bir əşya barəsində məlumat verilir və s.

Məlumdur ki, türk dillərinin ümumi qrammatik qanunauyğunluqları ilə yanaşı, onların hər birinin öz spesifik xüsusiyyətləri də vardır. Belə ki, müasir türk ədəbi dilindəki *-msı* şəkilçisi və onun başqa fonetik variantları ilə sifət və ya isimlərdən azaltma mənası bildirən sifətlərin düzəldilməsi kimi geniş bir funksiyaya malik olması imkanı türk sistemli başqa dillərdə demək olar ki, çox azdır.

Belə ki, həmin şəkilçi müasir qağauz dilində rəng və dad bildirən bəzi sifətlərlə işlədilə bilər; məsələn, *sarımsı, üşimsi* «turştəhər».

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, türk dilindəki *-msı* şəkilçisinə uyğun Azərbaycan ədəbi dilində az işlənən *-sov* şəkilçisi vardır.

Azərbaycan ədəbi dilində həmin şəkilçi başlıca olaraq *uzun* (uzunsov), *dəli* (dəlisov), *ağ* (ağımsov) sözləri ilə işlədilir: Həsənalı qıçını xırman ağzındakı *uzunsov* daşın üstündən aşır [8, 56]. -Əlimərdanın nəinki iri qara gözləri, geniş ağ alnı, balaca qulaqları, hətta xırdaca barmaqlarının *uzunsov*, çöhrayı dırnaqları da eyni ilə atasının ki idi [4, 78].

- (*i*)*mturak/ - (i)mtirek/ - (u)mturak*: Bu şəkilçilər türk dilində, başlıca olaraq, rəng və dad bildirən sifətlərlə işlədilir. Lakin qeyd etməliyik ki, onlar *-msı, -msi* şəkilçilərinə nisbətən az məhsuldadır.

Göstərmək lazımdır ki, türk dilçiliyində həmin şəkilçilərin əvvəlinci iki variantının vahid formada yazılışı hələ də həll edilməmişdir. Belə ki, hazırda məktəb dərsləkləri, ayrı-ayrı dilçilərin yazmış olduğu qrammatika və ya elmi məqalələrdə, həmçinin bədii əsərlərdə həmin şəkilçilərin *-mturak, -mtrak; -mtirek, -mtrek* formalarına rast gəlmək mümkündür. Belə bir halı türk dilinin qədim dövrlərindən indiyə kimi müxtəlif adda yazılmış lüğət kitablarında da görmək olar.

Türk dilçilərindən Mitat Sədullah Sander, Əli Qalib Pəkəl və başqaları öz əsərlərində həmin şəkilçilərin *-mtırak*, *-mtirek* şəklində işlədildiyini göstərirlər.

Lakin bəzi dilçilə müasir türk ədəbi dilində onun yalnız *-mtırak* və ya *-mtrak* (müxtəlif hallarda həm *-i*-la, həm də *-i*-siz yazılır) formasında işlədildiyini göstərirlər. *-mtırak* şəkilçisinin türk dilində ahəng qanununa tabe olmadığı məsələsindən danışarkən İbrahim Nəcmi bunun həqiqətə uyğun olmadığına işarə edir. O yazır: «İstanbul şivəsində «*mtrak*» lahikasının ahəngə tabi olmadığı və «*ekşimtrak*, *mavimtrak*, *yeşilimtrak*» denildiği iddia edilmektedir».

Müəllif *-ekşi* sifətinin *-mtirek* şəkilçisi ilə işlədildiyinin daha doğru olmasını göstərir. Bunu da qeyd etmək lazım gəlir ki, İbrahim Nəcminin qrammatika kitabında həmin şəkilçinin hər iki fonetik forması *-i*, *-i* səsləri olmadan, yəni *-mtırak*, *-mtirek deyil*, *-mtrak*, *-mtrək* formasında yazılmışdır.

Fikrimizcə, həmin şəkilçinin İstanbul şivəsində yalnız bir fonetik variantda (*-mtrak*) işlədildiyini əsas tutaraq müasir türk ədəbi dilinin orfoqrafiya qaydalarında həmin şəkilçinin yalnız bir *-mtrak* fonetik variantı qəbul edilmişdir.

Lakin qeyd etməliyik ki, həmin şəkilçinin müasir türk ədəbi dilində ahəng qanununa tabe olmaması haqqındakı fikri həmin şəkilçilərlə işlənən bütün sifətlər üçün qəti qanun hesab etmək doğru deyildir. Çünki ahəng qanunu başlıca olaraq yalnız *mavimtrak* sifətində pozulur ki, bunu da istisna bir hal kimi hesab etmək olar. Buna görə də müasir türk dilində *yeşilimtirek*, *ekşimtirek*, *mavimtirek* əvəzinə *yeşilimtrak*, *ekşimtrak*, *mavimtrak* şəkillərinin işlədilməsi doğru deyildir.

Türk dilçilərindən Ə.C.Emre də *ekşimtirek* formasının daha doğru olduğunu söyləyir.

Bundan başqa, türk dilində həmin şəkilçinin bəzən *-t*-dan sonra *-ı* və ya *-i* *-siz* yazıldığı da qrammatik nöqtəyi-nəzərdən düzgün deyildir. Çünki belə forma dilin heca qanununun pozulmasına səbəb olur. Buna görə də onun *-mtrak*, *-mtirek* formasında yazılışı daha doğrudur.

Müasir türk dilində həmin şəkilçinin müxtəlif şəkildə işlədildiyini aşağıdakı misallardan daha aydın görmək olar. Misallar: Ne oldun Raif? Diye sordu. Sesi hiç değişmemişti. Yalnız benzinin solukluğu *sarımtırak* bir hal almıştı; - ...fakat bu kapı açılıp, dışarı vuran *sarımtırak* ışıқта... (S.Ali. Kürk Mantolu Madonna). – Küpün *yeşilimtrak*, sırlı bedeninde,.. (B.Sıtkı. Nazreti Cimri Aleyhisselam «Memleket Hikayeleri»). -Kapı ve pencerelerin, ortalık karardıkça kuvvetlenen *mavimtrak* ışıkları içinde... (R.N.Güntekin. Ateş Gecesi). O baktı, bu zayıf, sinirli, *kırmızımtrak* gözlü yüze dikkatle baktı,... (S.Ali. Pazarcı). - ...şapkanın altından görünen saçları yarı beyaz, yarı *kırmızımtrak*,... rengindeydi M.C.Anday. Aylaklar). *Morumtrak/morumtrak*, *kızılımtırak* və s. *-sı/-si/-su/-sü*.

Bu şəkilçi müasir türk ədəbi dilində müəyyən sifət və isimlərin sonuna artırılı bilir. Müasir Azərbaycan, qaqauz və başqa bir çox türk ədəbi dillərində işlədilir. Bir qayda olaraq, səssizlə bitən sifət və isimlərdə təsadüf edilən bu şəkilçi müasir türk ədəbi dilində əsas etibarilə bənzərlik, oxşarlıq bildirir. Lakin həmin əlamətlər azlıq məfhumu ilə sıx bağlıdır. Bunu misallardan aydın görmək mümkündür.

Sifətlərlə: məs.: ...denizin dibində baktın bir koca Vapur yan yatmış yatıyor. O, yeşile çalan *bulanıksı*, sisli su içinde Vapurun her tarafı büyümüş, kocamanlaşmış. (Faik. Bir Takım İnsanlar). – Sokak *çirkefsi çirkefsi* kokmakta (Y.Kemal. Avare Yıllar). *Yeşilsı, kızsı, yanıksı, aptalsı, erkeksi* və s.

İsimlərlə: məsələn, Hasan Onbaşının *çocuksu*, şakacı güleç yüzü...; -En uçta bir ihtiyar oturmuş, kalabalıkla hiç ilgilenmiyordu. Tatlı, *çocuksu* bir yüzü vardı (Y. Kemal. İnce Memed). – İlk insanlar, henüz *adamsı*... varlıklar iken, birbirleriyle işaretleşip konuşmak...; -Şu bu: İşaret *isimsilerinden* ikisinin bileşmesinden oluşan bu *isimsi* de kişi ve şey kavramlarını belirsiz olarak gösterir [2, 87]. *Fülsı, maymunsu, zamirsı* və s.

-şın/-şin : Müasir türk ədəbi dilində bəzi rəng bildirən sifətlərin sonuna gətirilərək əlamətin adi dərəcədən azlığını ifadə edən bu şəkilçinin işlənmə dərəcəsi çox məhduddur. Ən çox *sarı* sifəti ilə işlədilib, müasir türk dilində *ak, mavi, kara, gök* rəng bildirən sifətlərin də sonuna gətirilir; məsələn, *akşın, mavişin, karaşın, gökşin*.

Qeyd etməliyik ki, bəzi türk dilçiləri istisna olmaqla, türk dilinin qrammatikasına aid yazılmış əsərlərdə həmin şəkilçi haqqında danışılmamışdır. Misallar: Babam yahudi idi, dedi. Annem almandır. Fakat o da sarışın değil (S.Ali. Kürk Mantolu Madonna). – En güzel olta kullanan şu *sarışın*, çocuk olacaktır (S.Faik. Bir Takım İnsanlar). – Liseli çocuklar vardı. İçlerinde iki de Türk çocuğu vardı,.. Uçmuş renkleri, *sarışın* kafaları... (S.Faik. Kayıp Aranyor). – Kaplanın yanında oturan *sarışın* genç kadın hayatından memnun görünüyordu;... *sarışın* kadın, mensup olduğu sirk Pariste temsiller veren Rus hayvan terbiyecisi Nazarovaydı [8, 37]. – Bu Sonny Day adlı yeşil gözlü, güler yüzlü *sarışın* bir çocuktur [9, 29].

-şın/-şin şəkilçisi əlamətin azlığını bildirmək xəhətindən Azərbaycan dilçiliyində çoxdan normalaşmışdır. Bu şəkilçi müasir Azərbaycan ədəbi dilində hələlik bir *-şin* fonetik variantında işlədilərək yalnız *sarı* və *qara* kimi əsli sifətlərin sonuna gətirilir.

Prof. H.Mirzəzadənin göstərdiyinə görə, *-şın, -sov, -mşıl* kimi azaltma dərəcəsi düzəldən şəkilçilər Azərbaycan «ədəbi yazı dilində az da olsa, nisbətən sonralar normalaşmışdır». [5, 150] Məsələn, Vanya deyilən pəhləvan cüssəli *sarışın* bir oğlan mənim əlimi bərk-bərk sıxdı. – Alagöz *sarışın*, körpəcə bir qız (Səməd Vurğun). – Tutu adlı altı-yeddi yaşlı bir qız *qaraşın* olduğundan, anası ona qaraca qız deyərdi (S.S.Axundov. Qaraca qız). – Əlində rupor tutmuş ağsaçlı, *qaraşın* bir kişinin səsini eşticək əhvalatın nə yerdə olduğunu başa düşmək çətin deyildi.

-mtıl/-ımtıl/-ımtıl/-ümtül

Bu, müasir türk ədəbi dilində az işlənən şəkilçilərdəndir; bəzi rəng bildirən sifətlərin sonuna gətirilərək əlamətin zlığını bildirir. Məsələn, *göğümtül, sarımtıl, akımtıl, morımtıl. Acımtıl, «Bu yemiş acımtıl»*.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu şəkilçilər vaxtı ilə türk dilində məhsuldar olmuşdur. Həmin şəkilçilər türk sistemli bəzi başqa dillərdə nisbətən çox işlədilir. Belə ki, müasir Azərbaycan ədəbi dilində həmin şəkilçinin *-mtıl, -ımtıl, -ımtıl, -ümtül* kimi

fonetik variantları vardır. Məs.: O, saçlarını maşınla vurdurmuş, bığ yerində nazik bir xətt qoydurmuş, arıq, uzun və *bozumtul* zünü yenidən qırxdırmışdı (Mehdi H., Abşeron). – (Leytenant) papiros çıxartdı, kibritin *sarımtıl* Alovu onun üzündə titrədi; - Göz işlədikcə uzaqlarda yüngül *göyümtül* dumana bürünmüş kimi görünən dağların yamaclarında...; - *Qaramtil* bir bulud parçası... [4, 63] və s. Misallar göstərmək olar.

Müasir türkmən dilində həmin həkilçinin *-mtıl, -mtıl, -ımtıl, -ımtıl, -umtil, -ümtıl* variantlarında rəng bildirən əsli sifətlərlə işlədilir. Məs.: *qaramtil palto, ak-aqımtıl kağız, çalımtılkostyum, qök-qöqümtıl, mavumtil* və s.

Azaltma mənasında həmin şəkilçilər özbək ədəbi dilində də bir neçə rəng bildirən sifətlərlə işlədilir. Məs.: *kukimtil, sarğımtıl, koramtil* və s.

Bunun müasir qaraqalpaq ədəbi dilində *-ımtıl, -ımtıl* şəkilli vardır. Məs.: *kcaramtil* və s.

-çıl/-çıl/-çul/-çül : Bu şəkilçilərlə müasir türk ədəbi dilində azaltma, bənzərlik mənası verən sifətlər yaradılır. Həmin şəkilçilər qədim türk dilində də mövcud olmuşdur. Müasir türk dilində azaltma, bənzərlik mənalı sifətlər düzəldilməsində çox da məhsuldar deyildir. Misallar: Gözleri *kırçıl* sakalının içindən simsiyah, canlı baxırlar (S.Faik. Mahalle Kahvesi). -Yaşlı kadının oyunsuzluğuna içəriyən:... çok akımsız *akçıl* saçlar,.. [15, 152].

Kırçıl: saçına veya sakalına ak düşmüş olan, saçı sakalı alacalaşmış bulunan. *Akçıl*: az ak «*Akçıl* bir teni vardı. *Görçül*: az gök, rengine çalar, «*gökçül bez*». *Akçıl*: rengini atmış veya atmış gibi olan. Bu perde güneşten akçıl olmuş. *Akçıl* bir yeşil; *Gökçül*: mavimsi, gökle ilgili, semavi. [13, 469]

Lakin bunu da göstərmək lazımdır ki, *-çıl, -cıl* və onun başqa fonetik variantları müasir türk ədəbi dilində sözdüzəltmə xəhətindən nisbətən çox işlədilir.

-çıl şəkilçisi ilə türk sistemli bəzi dillərdə də azaltma, bənzərlik sifətləri düzəldilir. Məsələn, müasir qırğız dilində: *-çıl, akçıl* və s. Həmin şəkilçi qaraqalpaq, noqay, qazax dillərində də mövcuddur. Lakin bu fərqlə ki, bu dillərdə dilin inkişafı nəticəsində ç əvəzinə ş səsi işlədilir.

Müasir noqay dilində: məs.: *akçıl, koğşıl*; qaraqalpaq dilində: *akçıl, kekşil, sarışıl*; qazax dilində: *kökşil, akşıl* və s.

Türk dilində qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən aşağıdakıları göstərmək olar:

-man/-men. *Ilıman*: az ılık, *Eksimen*: az ekşi, *Delişmen*: az deli hafif meşrepli. *Delişmen*: şımarık ve *delice* tavrılı. «-men eki de renk sıfatlarına küçültme manası getirmekte ve çok defa insan veya hayvan tipleri belirtmek için kullanılmaktadır, *karaman*: *siyahımsı* (adam)».

Bəzi xüsusi sözlərin müəyyən sifətlərdən əvvəl işlədilməsi yolu ilə düzəlmələr:

Müasir türk ədəbi dilində sifətin azaltma forması morfoloji qaydadan başqa sintaktik yolla da düzəldilir. Bunun üçün *açık, alaca* sözləri bir neçə rəng bildirən sifətlərdən əvvəl işlədilir. Misallar: Çakırdikeni bittiği yerde bir iki üç dörd tane bitmez... Baharda zayıf, *açık* yeşildir. (Kemal Y. İnce Memed). – Geçtiğiniz şuraların seviz ağaçlarını rengi *açık* esmer,.. (S.Faik. Bir Takım İnsanlar). – Benim gelin, ikinci oğlumun karısı, ilk çocuğunu doğurduğu zaman, *açık* kumral saçlı, *açık*

mavi gözlü tatlı bir oğlan [7, 127]. – Fakat gene de şık görünmek arzusunda. Oysa kahverengi elbise, *açık* kahve çizgili gravatı... [14]. – Kırmızı, beyaz ve *açık* yeşil renklerde geniş çizgili poplinden plaj esvabı [16].

Sifətin təyinlik dərəcəsini qüvvətləndirmək üçün bəzən *açık* sözünün sonunda -*ça* şəkilçisi də işlədilir. Məsələn: [Çakırdikeni] Yaz ortalarında, dikende, önce mavi damarlar peydah olur. Sonra yavaş yavaş, dikenin dalları, gövdesi mavileşir. *Açıkça* bir mavidir bu... (Y.Kemal. İnce Memed).

Türk dilində *alaca* sözünün sifətlə işlədilərək əlamətin azlığını bildirmək cəhətindən işləmə dairəsi məhduddur. Onun hələlik yalnız karanlıq sifəti ilə işlədildiyi bizə məlumdur. Misallar: Sabahın *alaca* karanlığında Yaponlar bastılar köyümüzü (S.Üstüngel. İnci İrmağı). – *Alaca* karanlıqta kaldığı için bir şey göremedim (S.Ali. Kürk Mantolu Madonna). – Geç kalacağız, hadi şehre! *Alaca* karanlıqta denizde ses seda kesilmiş, her şey uykuya varmıştır (S.Faik. Bir Takım İnsanlar).

Açık, *alaca* sözlərinin sifətdən əvvəl işlədilərək əşyanın əlamətinin adi dərəcədən azlığını bildirməsi gətirdiyimiz misallardan aydın görünür. Yəni çakırdikeni *açık* yeşildir dedikdə, həmin bitkinin rənginin tam mənasında yaşıl deyil, bir az yaşıl olduğunu ifadə etmiş oluruq. Eləcə də *alaca* karanlıqken yola çıktılar dedikdə qaranlıq gecə deyil, səhərə yaxın, yəni az qaranlıq olduğunu bildirmiş oluruq.

Bunu da göstərməliyik ki, ümumiyyətlə, türk dilçiliyində indiyə qədər həmin sözlərin yardımı ilə azaltma dərəcəsi düzəldilməsi haqqında danışılmamışdır. Lakin başqa türk dillərində həmin forma o dillərin mütəxəssisləri tərəfindən sintaktik bir qayda kimi qəbul edilmişdir. Məsələn, müasir Azərbaycan dilində [3, 136] *ala* sözü bir neçə sifətlə işlənilə bilər və sifətin adi dərəcədən az olduğunu göstərir: *ala-qaranlıq*, *ala-bulanıq*, *ala-toran*, *ala-yarımçıq*, *ala-babat*, *ala-bəzək*, *ala-sütül*, *ala-çiy*, *ala-bişmiş* və s.[2,72] Məs.: Bu saat *ala* -yarımçıq biliklə nə eləmək olar? [11, 28]. Bir azdan səhər *ala-toran*ında üfəqdə toplar göründü [1] və s.

Açık sözünün yardımı ilə əlamətin azlığı yalnız rəng bildirən əsl sifətlərlə düzəldilir; məsələn, *açık-yaşıl*, *açık-qırmızı*, *açık-sarı*, *-açık-abı*, *-açık-bənövşəyi*, *açık-qəhvəyi*, *açık-göy*, *açık-sürməyi*, *açık-çəhrayı* kimi misalları göstərmək olar.

Ədəbiyyat siyahısı

- Abbaszadə H. «Bakı», axşam qəzeti, 1960.
- Бабадов М. Сифət, Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə, Bakı, 1960.
- Дямичизадэ. Ə. Сифət, Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə, Bakı, 1951.
- Əfəndiyev İ. Söyüdlü arx, III cild, “AVRASİYA PRESS”, Bakı, 2005.
- Мирзязядя Н. Азярбайъан дилинин тарихи морфолоэийасы. Бакы, 1990/
- Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili (morfologiya), Bakı, 2007.
- Heinrich Böll. İranda günlüğü. Çeviren: S.V.Örnek. «Türk Dili», sayı: 127, 1962.
- Hafta mecmuası, sayı: 37, 1958

- Hayat mecmuası, sayı: 29, 1960
- İbrahimov M. Seçilmiş əsərləri, III cild, „Şərq- Qərb“ Bakı, 2005.
- Mehdi H.. Abşeron, III cild, “AVRASİYA PRESS”, Bakı, 2005.
- Necmi İ. Türkçe Gramer, İstanbul, 1929, s. 309.
- Түркче Сюзлүк. Анкара, 2019.
- «Ulus» gazetesi, 16.10.1960.
- Ulçugür S. Sevebilmek. «Türk Dili», sayı: 152, 1964
- «Yeni Sabah» gazetesi, 23.5.1963

Açar sözlər: türk dilləri, müqayisə, sifət, azaltma dərəcəsi XÜLASƏ

Müasir türk dili qrammatikasının aktual məsələlərindən biri də sifətin müqayisə dərəcələrinin tədqiqidir. Çünki sifətin həmin kateqoriyası, ümumiyyətlə, türkologiyada, xüsusilə türk dilçiliyində elmi cəhətdən kifayət qədər tədqiq olunmamışdır. Belə ki, həm türk dilçiliyində, həm də türkologiyada sifətin müqayisə dərəcələrinin miqdarı, onların adlandırılması, morfoloji və sintaktik yolla düzəldilmə qaydaları haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, türk dilinə aid türk, sovet və Avropa türkoloqlarının yazdıqları əsərlərdə türk dilində sifətin birdən yeddiyə qədər dərəcəsi olduğu göstərilir.

Türk dilçiləri tərəfindən müxtəlif dövrlərdə yazılmış qrammatika kitablarında sifətin dərəcələri bir çox istilahlarla adlandırılmışdır. Məs.: *adi, müsavət, bərabərlik, eşitlik, mübalağa, rüchan, üstünlük, enüstünlük, tafdil, tafzil, tekit, müekkere, pekişmə, küçültmə, azaltma, eksiklik, tasgir, taklil, duniyet, fazlalık və s.*

Sifətin azaltma forması ilə əlamət və ya keyfiyyətin adı dərəcədən azlığı bildirilir.

Müasir türk ədəbi dilində sifətin azaltma forması həm morfoloji, həm də sintaktik yolla düzəldilir:

a) müəyyən şəkilçilər vasitəsilə; - (i) *msı/- (i)msi/- (u)msu/- (ü)msü*, - (i) *mtırak/ - (i)mtirek/ - (u)mturak*, -*msı*, -*msi*, -*şın/-şin* və s.

b) bəzi xüsusi sözlərin müəyyən sifətlərdən əvvəl işlədilməsi yolu ilə: *açık, alaca, ala* və s.

DIMINUTIVE DEGREE OF ADJECTIVES IN MODERN TURKIC LANGUAGES

Aliyeva Tarana Aslan
Ganja State University, academician

SUMMARY

One of the topical issues of modern Turkish language grammar is the study of comparison degrees of adjectives. Because that category of adjective, in general, has not been studied scientifically enough in Turkology, especially in Turkish linguistics. Thus, both in Turkish linguistics and in Turkology, there are different opinions about

the number of degrees of comparison of the adjective, their naming, and the rules of morphological and syntactic correction. It is enough to note that in the works written by Turkish, Soviet and European Turkologists on the Turkish language, it is indicated that the adjective has degrees from one to seven in the Turkish language.

In the grammar books written by Turkish linguists in different periods, the adjective degrees were named with many terms. For ex.: *ordinary, equal, solidarity, unity, exaggeration, precedence, superiority, supremacy, modification, clarification, confirmation, reinforcement, diminution, reduction, deficiency, description, imitation, uniformity, excess, etc.*

The diminutive degree of adjective means less than the usual degree of a indication or quality.

In the modern Turkish literary language, diminutive degree of adjective is formed both morphologically and syntactically:

a) through some suffixes; - (i) *msı* / - (i) *msi* / - (u) *msu* / - (ü) *msü*, - (i) *mtırak* / - (i) *mtirek* / - (u) *mturak*, - *msı*, - *msi*, - *şın* / - *şin*, etc.

b) by using some special words before some adjectives: *açık, alaca, ala* ((*light*), etc.

Key words: turkic languages, comparative, adjective, diminutive degree

УМЕНЬШИТЕЛЬНАЯ СТЕПЕНЬ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В СОВРЕМЕННЫХ ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

Алиева Тарана Аслан

Гянджинский государственный университет, преподаватель

АБСТРАКТНЫЙ

Одним из актуальных вопросов современной грамматики турецкого языка является изучение степеней сравнения прилагательных. Потому что эта категория прилагательных вообще недостаточно научно изучена в тюркологии, особенно в турецком языкознании. Таким образом, и в турецком языкознании, и в тюркологии существуют разные мнения о количестве степеней сравнения прилагательных, их наименовании, правилах морфологической и синтаксической коррекции. Достаточно отметить, что в работах турецких, советских и европейских тюркологов по турецкому языку указывается, что прилагательное в турецком языке имеет степени от одной до семи.

В учебниках по грамматике, написанных турецкими лингвистами в разные периоды, степени прилагательных обозначались множеством терминов. Например: обычное, равное, солидарность, единство, преувеличение, приоритет, превосходство, изменение, уточнение, подтверждение, усиление, уменьшение, сокращение, недостаток, описание, имитация, единообразие, избыток и т. д.

Уменьшительная степень прилагательного означает меньшую, чем обычная степень признак или качества.

В современном турецком литературном языке уменьшительная степень прилагательного образуется как морфологически, так и синтаксически:

а) через определенные суффиксы; - *(i) msi/- (i)msi/- (u)msu/- (ü)msü*, - *(i)mtırak/ - (i)mtirek/ - (u)mturak*, -*msı*, -*msi*, -*şin/-şin* и так далее.

б) используя специальные слова перед определенными прилагательными: *açık*, *alaca*, *ala* (*светло*) и так далее.

Ключевые слова: тюркские языки, сравнительный анализ, прилагательное, Уменьшительная степень

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: Aytən Arzulla qızı Əhmədova
dosent, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru**

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.2.160>

КУЛИЗАДЕ СЕВИНДЖ ШУБАЙ КЫЗЫ

АГУНП

Азадлыг 20

sevinc.qulizada@mail.ru

ИНТОНАЦИОННАЯ СИНОНИМИЯ В СОБСТВЕННО- ВОПРОСИТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ

Резюме

В статье рассматриваются синонимические отношения в разных областях языка: в лексике, грамматике, интонации.

Целью статьи является описание интонационных синонимических средств и выражаемых или различий в собственно-вопросительных предложениях. Вопросительные предложения разнообразны. К собственно вопросам относятся предложения, коммуникативной целью которых является выяснение неизвестного.

К общим различиям, выраженным синонимическими интонационными средствами в вопросах также стилистические различия, характерные для поэтической речи: интонация может усиливать разговорность или, напротив, декламационность поэтической речи.

Анализ интонационной синонимии в вопросах позволяет говорить об определенной системности в составе и распределении синонимических интонационных средств и выражаемых ими различий в области собственно вопросительных предложений.

В текстах среди вопросов преобладают предложения, сближающиеся с разговорной речью, что обусловило возможность рассмотрения общих свойств интонационной синонимии в вопросах на данном материале.

Ключевые слова: синонимический, разграничение, лексико-грамматический состав, противопоставление, распределение, сопоставление, настойчивость, убеждение, стилистика, декламационность.

Синонимические отношения существуют в разных областях языка: в лексике, грамматике, интонации. Интонационная синонимия наблюдается, если несколько интонационных средств: разные типы ИК, или нейтральные и эмоциональные реализации одного типа ИК, или разное место интонационного центра, или варианты синтагматического членения — участвуют в выражении общего значения и взаимозаменяемы. Общим значением может быть, например, значение перечисления, незавершенности, вопроса.

Состав и распределение синонимических интонационных средств неодинаков при выражении различных значений. Поэтому при описании интонационной синонимии целесообразно рассматривать определенную

область значений, применительно к которой можно выявить состав синонимических средств и исследовать их функционирование. В данной статье анализируется область собственновопросительных предложений.

Целью статьи является описание интонационных синонимических средств и выражаемых ими различий в собственно-вопросительных предложениях. Материалом послужили фонограмма телефильма «Маленькие трагедии», которая включает поэтические и прозаические тексты произведений А. С. Пушкина «Маленькие трагедии», «Сцена из Фауста», «Египетские ночи», «Мы проводили вечер на даче», записи отрывков этих же текстов в исполнении других артистов (С. Юрского, О. Ефремова, фонограмма телепередачи «Театр А. С. Пушкина»), были использованы также наблюдения над речью артистов на театральных репетициях и над разговорной речью.

Вопросительные предложения разнообразны. При определении области общих значений, для которых можно выявить состав синонимических средств, встала задача разграничения собственно- и несобственно-вопросительных предложений, с одной стороны, и учета разнообразия собственно вопросов, с другой. С этими целями в работе используется классификация собственно-вопросительных предложений по неизвестному, включающая пять типов вариативных рядов собственно вопросов и показывающая границу с несобственно-вопросительными предложениями. К собственно вопросам относятся предложения, коммуникативной целью которых является выяснение неизвестного. В зависимости от содержания неизвестного и степени неизвестности формируются пять типов вариативных рядов вопросов. В пределах каждого ряда рассматриваются вопросы, объединяемые общим значением и различающиеся смысловыми оттенками значения особенностями строения и употребления.

Интонационная синонимия в собственновопросительных предложениях определяется несколькими факторами. Во-первых, состав и распределение интонационных средств зависят от значения вопросов и соотносятся с их лексико-грамматическим составом. Во-вторых, вопросы разных вариативных рядов могут иметь одинаковый состав интонационных средств и, соответственно, одинаковую интонационную синонимию. Это относится и к интонационным синонимическим средствам, и к выражаемым ими различиям.

Рассмотрим вначале состав синонимических средств в вопросах. Состав синонимических средств различен в ряду вопросов с вопросительным словом (1-й тип), вопросов с сопоставлением (4-й тип), и одинаков в рядах вопросов без вопросительного слова (2-й, 3-й типы) и вопросов с отождествлением (5-й тип).

В вопросах с вопросительным словом возможна синонимия ИК-2/ИК-4 (и их нейтральных и эмоциональных реализаций):

Что вам надобно? — спросил его Чарский. - Простите/, если я помешал.../.../, - Что вам угодно? — сухо повторил он.

(«Египетские ночи», в данном примере восстановлен текст от автора)

В вопросах с вопросительным словом возможна также синонимия центра (ИЦ):

Лаура: Убит! Прекрасно! В комнате 2мой!

Что., делать, мне теперь/, повеса/, дьявол!

Куда я выброшу его?

Возможны варианты синтагматического членения:

Соломон: Так, знаю я, что средство/ Такое есть...

Альбер: *Какое средство?*

В пределах вариативного ряда состав интонационных средств зависит от различий смысловых оттенков в значении вопроса и соотносится с его лексико-грамматическим составом. Так, возможность передвижения интонационного центра определяется лексическим составом вопроса: в предложении *Куда я выброшу его?* не допускается синонимическое передвижение ИЦ на слова *я, его*, потому что при выделении этих слов возникает дополнительное противопоставление (*я, а не он; его, а не другого*). Вариативный ряд рассматриваемых вопросов включает предложения с дополнительным противопоставлением, в этих вопросах синонимия по месту ИЦ отсутствует: — *Кому будет угодно вынуть вторую тему?* («Египетские ночи»).

В вопросах других вариативных рядов состав синонимических средств более ограничен: отсутствует синонимия по месту интонационного центра, что связано с ролью интонационного центра в выражении значения вопроса и различении значений вопросов без вопросительных слов, входящих в разные вариативные ряды.

В вопросах без вопросительного слова разных вариативных рядов состав интонационных средств различен в вопросах с сопоставлением, с одной стороны, и в вопросах других типов, с другой. В вопросах с сопоставлением возможна синонимия ИК-2/ИК-4.

Монах: О, Дона Анна никогда с мужчиной

Не говорит

Дон Гуан: А с вами, мой отец? А с вами, мой отец?

(«Каменный гость», две звукозаписи).

В других вопросах без вопросительных слов обнаруживается общность состава интонационных средств. Вопросы без вопросительных слов могут иметь разное значение и входить в разные вариативные ряды. Различия в значении могут проявляться в лексико-синтаксической синонимии.

Андрей приедет, во вторник? = Когда Андрей приедет? Во вторник? (2-й тип);

Айрефт приедет во вторник? = Приедет/ или нет? (3-й тип)

И Ольга приедет во вторник? = Ольга тоже приедет во вторник? (5-й тип)

Эти вопросы допускают одинаковую интонационную синонимию:

Дон Карлос: Так ты его любила?

Лаура делает утвердительный знак

Дон Карлос: Очень?

Лаура: Очень!

Дон Карлос: И любишь и теперь?

(«Каменный гость», две звукозаписи)

Распределение этих средств также одинаково: ИК-3 выступает в вопросах без вопросительных слов как нейтральная интонация, не вносящая дополнительных оттенков в значение вопроса, ИК-4 вносит различные дополнительные оттенки.

Общность состава и распределения синонимических интонационных средств в вопросах разных вариативных рядов, с разным значением обусловлена характером синонимических различий, выражаемых этими средствами: интонационная синонимия передает оттенки значения, преимущественно эмоционально-стилистические, они автономны по отношению к смысловым различиям вопросов разных типов, конкретизируемым лексико-грамматическими средствами. Рассмотрим синонимические различия, выражаемые интонационной синонимией.

Степень контрастности этих различий неодинакова, так же как в лексике или грамматике. Различия могут быть минимальны, и в этом случае правомерно говорить об абсолютных синонимах в интонации. К таким различиям в вопросах относятся, например, различия по месту интонационного центра ИК-2 в вопросах в вопросительным словом или варианты синтагматического членения:

Дон Карлос: Но когда

Пора пройдет /.../ И будут называть тебя старухой/ Тогда - что скажешь ты?

(«Каменный гость», две звукозаписи)

Различия, выражаемые интонационной синонимией, могут быть более яркими и передавать эмоциональные и стилистические оттенки в пределах общего значения вопроса.

При рассмотрении синонимических различий в вопросительных предложениях встает вопрос о том, зависит ли выражение этих различий от типа вопроса. Анализ материала показывает, что, так же как состав интонационных синонимических средств, синонимические различия обнаруживают, с одной стороны, связь со значением вопросов разных вариативных рядов; с другой стороны - автономность по отношению к вариативным рядам вопросов.

К различиям, связанным с рядом, относятся, например, различия, выражаемые синонимией ИК-2/ИК-4 в вопросах с вопросительным словом и в вопросах с сопоставлением. В вопросах с вопросительным словом нейтральные реализации ИК-2 передают значение вопроса без дополнительных оттенков, а реализации ИК-4 вносят в значение вопроса дополнительные оттенки официальной речи:

Дон Гуан: - Я завтра рас увижу! — и не здесь/ И не украдкой!

Дона Анна: Да/, завтра/, завтра. Как вас зовут?

(«Каменный гость», две звукозаписи)

Эмоциональные реализации ИК-4 могут придавать оттенки недовольства:

Лепорелло: Ай, ай... умру!

Дон Гуан: — Что случилось с тобою?

В вопросах с сопоставлением отмечается иное распределение синонимических типов ИК: ИК-4 выражает значение вопроса без дополнительных оттенков, ИК-2 вносит в вопрос оттенки несогласия, недовольства (эмоциональные реализации ИК-2), настойчивости, убеждения:

Дон Гуан: Когда ж опять увидимся?

Дона Анна: Не знаю. Когда-нибудь

Дон Гуан: *А завтра?*

К различиям, связанным с рядом, относятся и различия, возникающие при передвижении интонационного центра ИК-4 в вопросах с вопросительным словом: при передвижении центра на вопросительное слово в вопрос появляется оттенок назидания, выговора:

Дон Гуан: А признайся. *А сколько раз ты изменяла мне*

В моем отсутствии?

А ты, повеса?

(«Каменный гость», две звукозаписи)

Наряду с различиями, связанными с вариативными рядами вопросов, интонационная синонимия выражает различия, общие для разных рядов. К ним относятся тонкие эмоциональные и стилистические оттенки, которые не связаны со смысловыми различиями между разными типами вопросов. При выражении этих различий наблюдается общность синонимических средств. Так, нейтральная реализация ИК-4 передает оттенки официальной речи и в вопросах с вопросительным словом, и в вопросах без вопросительного слова, где она синонимична нейтральной интонации ИК-3:

Герцог: У вас, барон, есть дети?

Барон: Сын один.

Герцог: Зачем его я при себе не вижу.

(«Скупой рыцарь», две звукозаписи)

Эмоциональная реализация ИК-4 в вопросах без вопросительных слов выражает оттенки недовольства, раздражения, так же как и в вопросах с вопросительным словом:

Дон Гуан: Лаура/, и давно его ты любишь? Лаура, / и давно его ты любишь?

(«Каменный гость», две звукозаписи)

Эмоционально-стилистические оттенки могут передаваться не только нейтральными, но и эмоциональными реализациями разных типов ИК. При этом при выражении сходных эмоциональных оттенков наблюдается и сходство акустических признаков эмоциональных реализаций разных типов ИК. Так, при конкретизации оттенков вежливой, оживленной, кокетливой речи возможна синонимия эмоциональных реализаций ИК-2/ИК-4, ИК-3 ИК-4, для которых характерно изменчивое, повышающееся/понижающееся движение тона в предцентровой части и на гласной интонационного центра:

Дона Анна: Что ж вы молчите?

Дон Гуан: Наслаждаюсь молча....

И вижу вас уже не на коленях/
Пред мраморным супругом.

Дона Анна: Дон Диего, Так вы ревнивы/ - муж мой и во гробе. Вас мучит
(«Каменный гость», две звукозаписи)

При выражении близких эмоциональных оттенков ИК-К 4 вносит в вопросы, в отличие от ИК-2 и ИК-3, стилистический оттенок вежливо-официальной речи.

К общим различиям, выражаемым синонимическими интонационными средствами в вопросах разных вариативных рядов, относятся также стилистические различия, характерные для поэтической речи: интонация может усиливать разговорность или, напротив, декламационность поэтической речи. Эту различия относятся не только к области вопросительных предложений, они реализуются в вариантах синтагматического членения, в выборе типов ИК в неконечных синтагмах, в особенностях ритмической организации речи. Так, декламационность речи передается замедлением темпа речи за счет удлинения гласных, усилением фонетической самостоятельности слов в синтагме при большей слитности их произношения, преобладанием ИК-6 в неконечных синтагмах; при усилении разговорности поэтической речи преобладает нормальный или быстрый темп речи, контрастное изменение тона в синтагме, уменьшение фонетической самостоятельности слов, употребление ИК-3 в неконечных синтагмах.

Средства, усиливающие декламационность речи, могут совпадать у разных исполнителей

[С. Юрский] Кто к торгу страстному приступит?

Свою любовь я/продаю;/

Скажите, // кто меж вами купит/

Ценою/ жизни/ ночь мою?

[О. Ефремов] Кто/ к торгу страстному приступит?

Свою любовь я продаю;/

Скажите /кто меж вами купит/

Ценою жизни / ночь мою?

(«Египетские ночи»)

В текстах «Маленьких трагедий» среди вопросов преобладают предложения, сближающиеся с разговорной речью, что обусловило возможность рассмотрения общих свойств интонационной синонимии в вопросах на данном материале.

Анализ интонационной синонимии в вопросах позволяет говорить об определенной системности в составе и распределении синонимических интонационных средств и выражаемых ими различий в области собственно вопросительных предложений. Состав и распределение интонационных

средств зависят от значений вопросительных предложений и соотносятся с их лексико-грамматическим составом. В то же время можно говорить об общности в составе и распределении синонимических средств в вопросах разных вариативных рядов. В еще большей степени общность характерна для синонимических различий, конкретизируемых интонацией в собственно вопросительных предложениях. Выражаемые интонационной синонимией эмоциональные и стилистические различия автономны по отношению к различиям между вариативными рядами вопросов

Литература

1. Русский язык. Энциклопедия.-М., 1979
2. Брагина А.А. Синонимы в литературном языке.- М. 2010
3. Сухотин В.П. Синтаксическая синонимика в современном русском языке. –М.2012

S.Gulizada

INTONATION SYNONYMY IN PROPER INTERROGATIVE SENTENCES

Summary

The article examines synomic the relations in different areas of language in various: in vocabulary, grammar, intonation. The purpose of the article is to describe intonation synomicaal means and the differences they express in proper interrogative sentences.

There are various interrogative sentences. Correct questions include sentences whose communicative purpose is to clarify the unknown.

Common differences expressed by means of synomic intonation in questions include stylistic differences characteristic of petic speech, intonation can enhance spoken language or, conversely, declamatory poetic speech.

The analysis of intonation synomies in questions will allow us to talk about certain sequences in the composition and distribution of synomimic intonation devices and the differences they express in the interrogative sentences themselves.

Among the questions in the texts, sentences close to spoken speech prevail, which allows us to take into account the relative properties of intonation synonyms in the questions based on this material

Key words: Synomical, distinctions, lexico-grammatical composition, opposition, distribution, comparison, persistebnce, persnasion, stylistics, declamation.

S.Qulizadə

Uyğun sual cümlələrində intonasiya sinonimi Xülasə

Məqalədə dilin əlaqələrlə müxtəlif sahələrdə araşdırılır: lüğətdə, qrammatik, intonasiya sinonim vasitələri və onların düzgün sualcümlələrində ifadə etdiyi fərqləri təsvir etməkdir.

Müxtəlif sorğu cümlələri var. Düzgün suallara kommunikativ məqsədi bilinməyənə aydınlıq gətirmək olan cümlələr daxildir.

Suallarda sinonim intonasiya vasitələri ilə ifadə olunan ümumi fərqlərə petik nitq üçün xarakterik olan üslub fərqləri də daxildir, intonasiya danışq dilini və ya əksinə, deklomativ poetik nitqi gücləndirə bilər.

Suallarda intonasiya sinonimiyasının təhlili bizə sinonim intonasiya vasitələrinin tərkibində və paylanmasında müəyyən ardıcılıq və sorğu cümlələrinin özlərində ifadə etdikləri fərqlər haqqında danışmağa imkan verəcəkdir.

Mətnlərdə suallar arasında danışq nitqinə yaxın olan cümlələr üstünlük təşkil edir ki, bu da bu material əsasında suallarda intonasiya sinonimlərinin ümumi xassələrini nəzərə almağa imkan verir.

***Açar sözlər:** sinonim, fərqlər, leksik-qrammatik tərkib, zidiyyət, bölgü, müqayisə, əzmkarlıq, inandırmaq, stilistika, deklamasiya.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

***Rəyçi: Musabəyova N. filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent tərəfindən
çapa tövsiyə olunmuşdur***

<https://doi.org/10.62837/2024.2.168>

AYNURƏ MƏMMƏDOVA

AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi

ACİZ “DİVAN”INDA ALINMALAR DİL VAHİDİ KİMİ

Açar sözlər: Güney Azərbaycan ədəbiyyatı, Aciz, dilçilik, leksika

Ключевые слова: Южноазербайджанская литература, Аджиз, лингвистика, лексика

Keywords: South Azerbaijan literature, Ajiz, linguistics, vocabulary

Dillərdə alınma çox qədim kökləri olan mürəkkəb və əhatəli bir problemdir. Alınma prosesinin mərkəzində söz dayanır. Lakin alınma təkcə sözlərlə məhdudlaşmır. Alınma dildə xarici amilləri, yəni başqa dil ünsürlərinin-fonetik, leksik, semantik, morfoloji və sintaktik sahələrində özünü göstərən başqa dil təsirlərinin məcusu kimi başa düşülməlidir. (3. s.5)

Alınma sözlərin dildə mühüm rol oynaması şübhəsizdir. Onların bir qismi dilimizdə yazılı formada, digər bir qismi isə şifahi formada işlənir. Xalqlar arasında əlaqələr inkişaf etdikcə, dillərin bir-birinə təsiri nəticəsində söz alma prosesi inkişaf edir. Ayrı-ayrı dillərdə alınma sözlərin sayı eyni olmur. Məsələn rus alimi L.S. Peysikovun fikrinə istinad etsək görərik ki, müasir fars dilində sözlərin 70% ni ərəb mənşəli alınmaları təşkil edir. Alim bunu onunla əsaslandırır ki, müasir fars ədəbi dilində olan 250 min sözün 175 mini ərəb sözləridir. Bundan başqa fars dilində olan rus və Avropa sözlərini də nəzərə alsaq, əsl fars sözlərinin azlıq təşkil etdiyinin şahidi olarıq (6, cəp.34).

Tarixən alınma sözlərin Azərbaycan dilinə daxil olması müxtəlif səbəblərdən baş vermişdir. Bu sözlərin bəzisi tarixi zəruriyyətdən, digərləri isə məcburiyyətdən dilimizə yol tapmışdır. Bu alınmaları məcburi alınmalar adlandırmaq lazımdır.

Bildiyimiz kimi ərəb və fars alınmaları dilimizə daxil olması ilkin olaraq VI-VII əsrlərdən sonra, yəni ərəblərin buraya gəlməsindən və islam dininin Azərbaycanda yayılmasından sonrakı dövrə təsadüf edir. Məhz islam dininin Azərbaycanda zorla qəbul etdirilməsi bir çox dini termin və ifadələrin dilimizdə işlədilməsinə rəvac vermişdir.

Ərəb və fars dilləri Azərbaycan milli dilin təşəkkül mərhələsinədək elmi üslubun əsas terminoloji mənbəyi olmuşdur, yalnız sonralar terminlərin işlənmə nisbətində ana dili və rus, Avropa dilləri lüğət vahidlərinin rolu, funksiyası artmış, hətta ən adi məişət sözləri terminoloji səciyyə qazanmağa başlamış və fəallaşaraq sistem şəkli almışdır (5, s.42).

Lüğət tərkibimizə alınma sözlərin daxil olmasının bir sıra səbəbləri vardır ki, bunlardan birincisi uzun müddət ərəb və fars dillərinin hakim mövqedə durmasıdır. Bundan başqa elmi əsərlərin bu dillərdə yazılması, şair və ədiblərin bu dildə təhsil

alması klassik ədəbiyyatımıza bir çox fars və ərəb alınmalarının daxil olmasına şərait yaratmışdır.

Dilçi alim Hüseyn Əsgərovun fikrincə alınmalar vasitəli və vasitəsiz olur. Bir-birilə əlaqədə olan dillərdən alınan sözlər vasitəsiz, əlqədə olmayan dillərdən alınanlar isə vasitəli alınmalar adlanır. Dilimizdə olan fars və rus sözləri bu baxımdan vasitəsiz, rus və Avropa sözləri vasitəli alınmalara aid edilir (2, s.378).

Dilimizə yol tapan alınma sözlərin bir çoxu dilimizin qayda qanunlarına tabe olaraq Azərbaycan dilinin qrammatik və fonetik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşmışdır. Bir sıra alınma sözlər də vardır ki, onlar alındıqları dilin qrammatik xüsusiyyətlərini özündə qoruyaraq bədii ədəbiyyatda mövqə tutmuşdur.

Hər hansı bir mətnin linqvo-poetik baxımından araşdırdıqda ədibin və ya şairin yazdığı əsərin lüğət tərkibinin leksik tərkibinin öyrənilməsi zəruridir.

Hər bir tarixi dövr, ictimai-siyasi vəziyyət dilə təsirsiz ötüşmür. Dilin leksikası, qrammatikası bu dəyişiklikdən təsirlənir. Hər bir dövr kimi, hər bir ədibin də əsərlərinin özünə məxsus leksik tərkibi var.

İnkar edilməz faktdır ki, Azərbaycan xalqı dünyaya zaman-zaman tarixi şəxsiyyətlər, Nizami, Füzuli kimi dühalar, alim, şair və yazıçılar bəxş etmişdir. Həmin dahilərin əsərlərində xalqımızın tarixi, mədəni və sosial həyatı əks olunmaqla yanaşı, Azərbaycan dilinə məhəbbət, hörmət, Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşuna dair məlumatlar geniş formada əks olunmuşdur. Buna görə də, dil materialları ilə zəngin olan və əvəzsiz xəzinə sayılan, xalqımıza məxsus əsərlər müxtəlif aspektlərdən tədqiq edilməklə yanaşı, onların dil xüsusiyyətləri də araşdırılmışdır.

Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Güney Azərbaycan ədiblərinin əsərlərinin bu baxımdan tədqiqi, araşdırılması bir qədər diqqətdən kənar qalmışdır.

Cənubi Azərbaycan şairlərinin yaradıcılığında da həmçinin ana dilinin qorunub saxlanması, onun yaşaması uğrunda öz qələmi vasitəsilə apardıqları mübarizə əsas mövzulardan biri olmuşdur. Ana dilimiz uzun zaman təqiblərə məruz qaldığından, onun inkişafı ləngiyərək, şimaldakı ədəbi dildən geri qalırdı. Yazılarda ərəb və fars mənşəli tərkiblərin işlədilməsi ədəbi dilimizin müasirlik baxımından formalaşmasına maneçilik yaradırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda da o dövrdən bu yana uzun illər keçməsinə baxmayaraq ana dili ilə bağlı problemlər Cənubi Azərbaycanda hələ də qalmaqda davam edir. Bu gün də Cənubi Azərbaycanda ana dilimizdə məktəblərin olmaması ağırlı məqamlardandır.

Cənubi Azərbaycanda Azərbaycan dilinin qorunub saxlanılmasında əməyi olan məşhur şairlərdən biri də Acizdir.

Tədqiqat apardığımız Aciz dilini araşdırarkən belə qənaətə gəlmək olur ki, əsərin lüğət tərkibi bütün leksik kateqoriyaları əhatə edir.

Xəlifə Aciz Gərmərudi (Sarablı) "Divan"ında alınma sözlərin olması da yuxarıda sadaladığımız səbəblərlə bir başa bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, "Divan"da Azərbaycan dilindən başqa fars dilində də bir sıra şeir növləri də yer almışdır. Buda bir başa fars dilinin təsiri nəticəsində meydana gəlmişdir.

Divanda bir sıra rus-avropa sözlərinə də rast gəlinir. Bu sözlər əsasən hərbi terminlərdə özünü büruzə verir. Belə ki, bu da o dövrdə Rus-İran müharibəsinin baş verməsilə bağlıdır. Ümumiyyətlə dilimizə Rus-Avropa sözlərinin daxil olması XIX-cu əsrin 30-cu illərinə təsadüf edir.

Bütün bunları nəzərə alaraq Aciz dilinin lüğət tərkibini təşkil edən sözləri mənşəyinə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Fars mənşəli leksika
2. Ərəb mənşəli leksika

2.7.1.Fars mənşəli leksika-Ərəb mənşəli sözlərdən fərqli olaraq fars dilinə məxsus sözlər dilimizə həm yazılı, həm də şifahi formada keçmişdir. Fars mənşəli alınmalara leksikanın müxtəlif bölmələrində rast gəlinir. Azərbaycan dilinə fars sözlərinin keçməsi əsasən XIII-XIV əsrlərdən başlamışdır. Fars dilinin Qafqazda qüvvətlənməsindən sonra ərəb dili sıxışdırılmağa başlamış və ərəb dilinin nüfuzunu itməsinə səbəb olmuşdur. Lakin o dövrdə yazı-pozu işlərinin fars dilində olmasına baxmayaraq, fars dilinə keçmiş ərəb mənşəli sözlərin dilimizdə işlədilməsi və daha da sürətlənməsi baş vermişdir.

Aciz divanında işlənən fars mənşəli sözlərin tarixi dövr ərzində bir sıra dəyişikliklərə məruz qalmasını araşdırarkən bir neçə cəhəti qeyd etmək yerinə düşər. Bu sözlər tələffüz baxımından 3 kateqoriyaya bölünür:

1. Azərbaycan dilində oxunması və tələffüz formasına görə fərqlənməyən fars sözləri. Belə alınma sözlər heç bir dəyişikliyə uğramadan işlədilir.

Məsələn; dərd(درد), bərabər(برابر), bəxt(بخت), bağban(باغبان), çəmən(چمن), əncam(انجام), fərman(فرمان), həmdəm(همدم)-dost, xəzan(خزان)-payız, şad(شاد), mehr(مهر)-sevgi, meydan(میدان)

2. Divanda işlənən və öz formasını qoruyan müəyyən qrup sözlərin tərkibindəki səslər dilimizin qrammatikasına uyğunlaşsa da, bəzi saitlərin tələffüzü fars dilində olduğu kimi deyildir. Bu tip sözlərdə vurğu sözün son hecasına düşür. Məsələn; pərvaz(پرواز)-uçuş, fəryad(فرياد), avaz(آواز), aşina(آشنا)-dost, kənar(کنار), abad(آباد).

3. Digər qrupa daxil olan fars mənşəli sözlər öz fonetik şəklini tam dəyişərək Azərbaycan dilinin fonetik qaydalarına tabe olur. Bu tip sözlər Azərbaycan dilinin qanunlarına (ahəng, assimiliasiya və s.) tabe olaraq, sait və samitlərində dəyişilmələr olan ifadələrdir. Məsələn: bustan- بوستان (bu:sta:n), günah-گناه(qona:h), şahbaz - شه‌باز(şəhbaz), çarx-چرخ(çərx).

2.7.2.Ərəb mənşəli leksika-Ərəblərin bir çox ölkələrlə yanaşı Azərbaycanı istila etməsi ərəb dilinin ana dilimizə təsirinə səbəb olmuşdur. Bu da dilimizdə bir sıra ərəb ifadələrinin işlədilməsinə gətirib çıxarmışdır. Həmin dövrün ədəbi mənzərəsini təsvir edərkən Dəmirçizadə bildirir ki, “İslamiyyətin zorla qəbulu azərbaycanlıların qədim mədəniyyət izlərinin, əvvəlki dillərin, əvvəlki yazıların məhvinə yol açmışdı. Bütün idarələrdə yazı işlərinin ərəb dilində aparılması zəruri olmuşdur (1, s.69).

XIX əsrdə Aciz şeiriyyatında ərəb dilli leksikanın işlədilməsi məhz fars dilinə keçən ərəb sözlərin hesabına olmuşdur. Acizin də Cənubi Azərbaycan ərazisində

yaşayıb yaratmasını nəzərə alsaq, bu tendensiyanın haradan qaynaqlandığını aydın görmək olar.

Aciz divanında rast gəldiyimiz ərəb mənşəli sözlər əsasən dini adlar və terminlərlə ifadə olunur. Buna görə həmin ifadələrin işlənməsi dar çərçivədə olmuş və onlar ümumxalq dilinə daxil ola bilməmişlər. Həmin ifadələr bu gündə dilimizdə termin formasında və bədii ədəbiyyatda işlənir. Məsələn: tələt(طلعت)-üz; məşşatə (مشاطه)-gəlinləri bəzəyən; ariz (عارض)-sima; iman (ایمان)-iman; küfr(كفر)-küfr; islam(اسلام)-islam; mübtəla(مبتلا)-düçar; kilik(كلك)-qələm; nar(نار)-od; cəhənnəm; zünnar (زنار)-xristianların riyazət əlaməti olaraq bellərinə bağladıkları qurşaq; kafər(كافر)-kafir Allahsız; iztirab (اضطراب)-əzab; mürüvvət (مروت)-mərdlik; şəfqət, afət(أفت)-bəla; məhşər (محشر)-ölülərin dirilib yığılacağı yer; çaxnaşma; müənbər(معنبر)-ənbər qoxulu; mütərra(مطرا)-tərəvətli; matəm(ماتم)-matəm; mətlub (مطلوب)-arzu edilən; ülfət (الفت)-hüsn-rəğbət, dostluq; ərğəvan (ارغوان)-qırmızı gül; gəbgəb (غبغب)-buxaq; əndəlib (عندليب)-bülbul; təkəllüm (تکلم)-söz, danışıq; nəstəliq(نستعلیق)-xətt növü; iltimas (التماس)-xahiş; istiqlal(استقلال)-müstəqil olma; səadət (سعادت)-xoşbəxtlik; batin (باطن)daxili; şüğl (شغل)-iş; hüveyda (هویدا)-aşkar; ləhəd (لحد)-daş; hicr(هجر)-ayrılıq; kövkəb (كوكب)-ulduz; cənnət (جنت)-bəhişt; rizvan (رضوان)-məcazi mənada bəhişt; münir (منير)-nurlandıran; istiğfar (استغفار)-üzr istəmə; kəbir (كبير)-böyük; təməllüğ (تملق)-yaltaqlanma; təmkin (تمكين)-səbr etmə; təhsin(تحسين)-bəyənmə; afərin; təsəlsül (تسلسل)-zəncirləmə; əlaqə, rəbitə; mərix (مريخ)-Mars planeti; ləvhəşəllah (لوحش الله)-Allah uzaq etsin; ələm (الم)-kədə; təsxir (تسخير)-zəbt etmə; nəfs (نفس)-insanda heyvani hiss; əttar (عطار)-ətir satan; məhmil (محمل)-kəcavə növü, xərək; rüsva (رسوا)-biyabır; əcamir(اجامر)-tayfa; qiyamət (قيامت)-dünyanın sonu; şəmail (شمايل)-əks, surət.

Səhər könlüm quşın ki, böylə iztirab eylər,
Dedim: "Bəs kim, pərişan eyləyüb badi-səhər zülfün." (4, v. 27b).

Bu necə nazdü səndə, bu necə məst nigah,
Bu necə şəkli şəmail, bu necə hüsnü cəmal?! (4, v.58b)

Göründüyü kimi əsərdə işlənən ərəb mənşəli bu alınma sözlər sırf termin səciyyəli ifadələr olduğu üçün dilimizə daxil olmamış və dilin zənginləşməsində rol oynamamışdır.

Araşdırmamızdan belə nəticəyə gəlmək olar ki, əsərin lüğət tərkibinin əsas hissəsini Azərbaycan sözləri tutur. İkinci yerdə fars və ərəb mənşəli sözlər öz mövqeyini qorumaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dili tarixi Bakı: "Maarif" 1979, c., I, 268 s.
2. Əsgərov. H. Azərbaycan dilində maddi mədəniyyət leksikası. Bakı: Bakı Universiteti, 2006, 445s.

3. Qarayev. A Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı: Azərbaycan universiteti nəşriyyatı, 1989, 93s.
4. Məhəmməd Xəlifə Aciz . “Divan”. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar fondu, D-286/10263, 161s.
5. Məmmədli N. Azərbaycan dilində alınma terminlər. Bakı: “Elm və təhsil”, 2017. 487s.
6. Пейсиков. Л.С. Лексикология современного персидского языка. Изд- во “Наука”, 1973. 198 стр

AYNURƏ MƏMMƏDOVA

ACİZ “DİVAN”INDA ALINMALAR DİL VAHİDİ KİMİ

XÜLASƏ

Alınma sözlər bu ya digər dilin lüğət tərkibinin inkişafı və zənginləşməsində əsas mənbələrdən sayılır. İstər ərəb-fars və ya rus-Avropa dillərindən zaman-zaman Azərbaycan ədəbi dilinə daxil olaraq, öz leksik əlaqələrini genişləndirməsi, mənalərini dəyişərək semantik cəhətdən əsl Azərbaycan sözləri kimi ortaya çıxması danılmaz həqiqətdir. Müxtəlif səbəblərdən dilimizə daxil olan alınma sözlər dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirmişdir. Bəzən isə müxtəlif dəyişikliklərə məruz qalaraq özümüzlükləşdirilmişdir.

Alınma sözlərin işlədilməsinə görə görkəmli söz ustalarının əsərləri xüsusi mahiyyət daşıyır.

Əsərlərində Azərbaycan dilinin qorunub saxlanılmasında əməyi olan məşhur şairlərdən biri də Cənubi Azərbaycanlı Acizdir. Bununla belə onun “Divan”ında ərəb-fars və rus-Avropa sözlərinin işlənməsinə rast gəlinir. Bu məqalədə bu tip alınma sözlərin işlənmə tezliyi və səbəbləri araşdırılmışdır.

Aciz dilini araşdırarkən belə qənaətə gəlmək olur ki, əsərin lüğət tərkibi bütün leksik kateqoriyaları əhatə edir.

AYNURA MAMMADOVA

LANGUAGE UNITS USED IN AJIZ'S "DIVAN"

SUMMARY

Borrowed words are considered one of the main sources in the development and enrichment of the vocabulary of another language. It is an indisputable fact that words from Arabic-Persian or Russian-European languages have entered the literary language of Azerbaijan from time to time, expanding their lexical connections, changing their meanings and emerging as semantically genuine Azerbaijani words. Borrowed words that have entered our language for various reasons have enriched the vocabulary of our language. Sometimes it is made our own by undergoing various changes.

Due to the use of borrowed words, the works of prominent wordsmiths have a special meaning.

One of the famous poets whose works contributed to the preservation of the Azerbaijani language is Aciz from South Azerbaijan. However, in his "Divan" one finds the use of Arabic-Persian and Russian-European words. This article examines the frequency and reasons for the use of this type of loanword.

When studying the Ajiz language, it can be concluded that the vocabulary of the work includes all lexical categories.

АЙНУРА МАМЕДОВА
ЯЗЫКОВЫЕ ЕДИНИЦЫ В В «ДИВАН»Е АДЖИЗА.
РЕЗЮМЕ

Заемствованные слова считаются одним из основных источников развития и обогащения словарного запаса другого языка. Неоспоримым фактом является то, что слова из арабо-персидского или русско-европейского языков время от времени проникали в литературный язык Азербайджана, расширяя свои лексические связи, изменяя свои значения и выступая как семантически подлинные азербайджанские слова. Заемствованные слова, вошедшие в наш язык по разным причинам, обогатили словарный запас нашего языка. Иногда оно становится нашим собственным, претерпевая различные изменения.

Благодаря использованию заимствованных слов произведения выдающихся поэты имеют особый смысл.

Одним из известных поэтов, чьи произведения способствовали сохранению азербайджанского языка, является Аджиз из Южного Азербайджана. Однако в его «Диван»е встречаются употребление арабо-персидских и русско-европейских слов. В данной статье рассматриваются частота и причины использования данного вида заимствований.

При исследовании языка Аджиза можно сделать вывод, что лексика произведения включает в себя все лексические категории.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi: filologiya üzrə elmlər doktoru, Nəsim Göyüşov

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.2.174>

HƏSƏNOVA MƏDİNƏ MURAD QIZI

Bakı Slavyan Universiteti, doktorant

Süleyman Rüstəm 25

madinahacizade@gmail.com

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN BƏDİİ NƏSRİNDƏ METONİMİYALARIN PRAQMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Məqalə İngilis və Azərbaycan bədii nəsrində metonimiyaların praqmatik funksiyasına həsr olunub. Bu aspektdə tədqiqatın istiqamətini düzgün müəyyənləşdirmək üçün S.V.Morris, G. Yule, V. Deyk və O.V.Aleksandrovanın tədqiqatlarının nəticələrinə müraciət olunmuşdur və mətn praqmatikasında metonimiyaların funksiyaları ətraflı təhlil olunmuşdur. Araşdırma zamanı C.Ostin və İ Əfəndiyevin bədii əsərlərindən toplanmış faktlar əsasında tipoloji-müqayisələr aparılmış, metonimiyaların mətn praqmatikasındakı rolunun universal cəhətləri müəyyənləşdirilmişdir. Aparılan araşdırmalar onu göstərir ki, ingilis və Azərbaycan dillərində dil vahidlərinin mətn praqmatikasındakı rolu universallığa malikdir. Bu barədə praqmalinqvistlərin dediyi o fikir də özünü faktlarla doğruldur ki, metonimiyaların mətn praqmatikasındakı şüur modlu özü universallığa malikdir.

Açar sözlər: Mətn, praqmatika, köçürmə, kontekst, metolepsis.

Linqvopraqmatizm XX əsrin ikinci yarısından başlayaraq inkişaf etməyə başlamışdır. Bu termini dilçiliyə gətirən və bu nəzəriyyənin yaradıcılarından birincisi Ç.Morris olmuşdur. Həmin nəzəriyyənin əsasında nitq aktı dayanır. Praqmalinqvistika nitq şəraitindən asılı olaraq dil vahidlərinin mənalanma xüsusiyyətlərini öyrənir. Bununla da müasir dilçilik mətnə doğru inkişaf etmişdir (2, 49). Ondan sonra Ç.Filmor belə bir konsepsiya ilə çıxış etdi ki, dil vahidlərinin təhlili üçün çıxış nöqtəsi mətndir. Həmin konsepsiyanın mahiyyəti onda idi ki, dil vahidləri mətndən kənar öz real təhlilini tapa bilməz **Ошибка! Недопустимый объект гиперссылки.** konsepsiya dilçilikdə qrammatikadan mətnə doğru tədqiqatların istiqamətini müəyyənləşdirdi. Beləliklə, dilçilik öz məxsusi sferasından çıxaraq sosialinqvistika və psixolinqvistikanın tədqiqatından alınan nəticələrdən istifadə etməyə başladı. Mətn praqmatikası bu kontekstdə müəyyən məqsəd və vəzifələri yerinə yetirməyə xidmət edən bir fenomen kimi qəbul edilirdi. Bu halda mətn təkcə linqvistik aspekti deyil, onun funksional və sosial-mədəni aspektlərini öyrənir, kommunikaqlar arasında müxtəlif məqsədlərə xidmət edən informasiya daşıyıcısı kimi baxır. J. Yulenin fikrincə, *“praqmatikanın öyrənilməsi mövzusu tədqiqatın dörd aspektini - danışanın niyyətini, nitqin kontekstual mənasını, ifadə olunmayı dərək etməyi və ümumi biliklərin həcmi təmsil edir”* (3, 35). Onun fikrincə, praqmatika birinci olaraq danışan tərəfindən mənanın hansı tərzdə verilməsini və dinləyicinin

onu necə qəbul etməsini araşdırır. V.L.Haep belə hesab edir ki, praqmalinqvistika mətnə müxtəlif funksional üslublar və janrlar nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaq lazımdır (4:4-13).

O.V. Aleksandrova yazır: “bəzi dilçilər praqmalinqvistikanın bu geniş aspektlərindən çıxış edərək belə hesab edirlər ki, praqmalinqvistika dilin üzərində qərar tutur. Halbuki dil bir sistem olaraq mövcuddur. Praqmalinqvistika bu sistemin necə fəaliyyət göstərdiyini öyrənir (1,4).

V.Deykin praqmatika nəzəriyyəsində ifadələrin quruluşu ilə semantikasının düzgün qurulması ilə yanaşı, illokutiv xüsusiyyətləri də əsas kimi qəbul edir. Ümumən, informasiya qeyd olunan üç kontur üzərində qurulur: ifadələrin sintaktik və semantik cəhətdən düzgün qurulması və müəllif məramı. Məsələnin praqmatikliyi mətnə müəllif məramının daxil olması və mətnin sosial funksiyasının daxil edilməsi ilə bağlıdır. Dil işarələrinin kontekstə görə mənalandırılması müəllif intensiyasının ifadəsidir, yəni nitqin illokutiv aktı ilə bağlıdır (5).

Göründüyü kimi, dilçilikdə praqmalinqvistikanın tədqiqat obyektı haqqında fikirlər tam yekdilliklə qəbul edilməmişdir. Ancaq bu o demək deyildir ki, praqmalinqvistikanın tədqiqat obyektı tam dəqiqləşməmişdir. Məsələ ondadır ki, dilçiliyin bu sahəsi inkişaf etdikcə yeni-yeni mövzular ortaya çıxır, praqmalinqvistik tədqiqatın müxtəlif aspektləri müəyyənləşir.

Bədii mətnlərdə məcaz köçürmələri mətn praqmatikasının verilməsində mühüm rol oynayır. Çünki məcazlar fikrin adı ifadəçiləri deyil, onlar müəllif fikirlərinin daha canlı ifadəsinə, fikrin daha effektiv verilməsinə xidmət edir. Bu cəhətdən məcazlar mətn praqmatikası üçün daha əlverişli dil vasitələridir. Məsələn:

"But my goodness, he never plays them alike, two days, and how is a body to know now what's coming? He 'pears to know just how long he can torment me before I get my dander up, and he knows if he can make out to put me off for a minute or make me laugh, it's all down again and I can't hit him a lick. I ain't doing my duty by that boy, and that's the Lord's truth, goodness knows.

"Y-o-u-u TOM!"

There was a slight noise behind her and she turned just in time to seize a small boy by the slack of his roundabout and arrest his flight.

I might 'a' thought of that closet.

What you been doing in there?"

"Nothing!

"Nothing!-

Look at your hands.

And look at your mouth.

What IS that truck?"

"I don't know, aunt."

"Well, I know.

It's jam--that's what it is.

Forty times I've said if you didn't let that jam alone I'd skin you.

Hand me that switch."(9).

“*Forty times I've said if you didn't let that jam alone I'd skin you*” - mətndə sözə baxmayan bir xarakteri səciyyələndirmək üçün istifadə olunmuşdur. “Sənə yüz dəfə demişəm” təbii ki, “çox demişəm” semantikasının daşıyıcısıdır. Bu kontekstdə miqdar sayı nominativ mənasından uzaqlaşaraq əvvəlki mənası ilə müqayisədə bir qədər mücərrədləşmişdir. Bu da “yüz” sayının “nəhayətsizlik” “çox” semantikasi ilə bağlıdır. Qeyd olunan mətndə həmin sayın hiperbolik funksiyası birbaşa mətn praqmatikası ilə bağlıdır. Bu kontekstdə metonimiyaların dil vahidi olaraq fəaliyyəti diqqətimizi cəlb edir.

Koqnitiv dilçilik metonimiyalara konseptual hadisə kimi baxır, onu koqnitiv modelləşmənin bir növü kimi qəbul edirlər. Metonimiyalar praqmalinqvistik nöqtəyindən ərsəyə gələn onları nə məqsədə və necə işlənilməsi əsas götürülür:

“İndi o hiss edir ki, donur, şaxtanın buzlu kəməndindən qurtuluşa gümanı yoxdur və istinadı yalnız budur ki, söykəndiyi bu bir cüt ağcaqayın ağacı onu tutub ayaq üstündə saxlamışdır və ana yenə bir əlilə əynindən nəşə qopardır və bir əlilə əynindən nə qopardırsa hamısını bir-bir körpəsinin üstünə qalaqlayır və titrəyən son nəfəsini, eşidilməyən son sözünü də körpəsinin üstünə örtür - qorxma tifiyim, qorxma, ufacığım, son nəfəsimin istisi də sənindir.

Sonra ana susur, beynində batqın bir uğultu qopur, qulaqları dibində sınıq cingilti mis simlər bir-birinin ardınca qırılır, ananın göz qapaqları kilidlənir, nəfəsi çilik-çilik olub ayaqları altına tökülür ana şaxtanın buz zəncirilə qoşa ağcaqayın ağaclarına bitişib hərəkətsiz qalır. Və indi göydə ulduzları cingildədən amansız bir qış gecəsi anaya başqa bir don biçir, başqa bir örtü geyindirir və şaxtanın buz barmaqları dayanmadan ana üçün büllur naxışları ağ ulduzlu yeni bir libas toxuyur...”(11).

İkinci Dünya müharibəsi zamanı körpəsinə söyuqdan xilas etməyə çalışan ananın hekayəti faşizmin bəşəriyyətə gətirdiyi faciənin ifadəsidir. Ə.Məmmədخانlı bu kiçik hekayədə faşizmə olan nifrətini bu kontekstdə bir ananın manifesti olaraq təqdim edir. Müəllifin məqsədi faşizmin bütün bəşəriyyət üçün təhlükə olduğunu bu manifestlə nümayiş etdirməkdir. Müəllif soyuğun şiddətini metonimik- metolepsis yolu ilə təqdim edir (*şaxtanın buz barmaqları dayanmadan ana üçün büllur naxışları ağ ulduzlu yeni bir libas toxuyur...*); fikir başqa bir hadisə ilə assosiasiya olunur. Hekayənin sonunda verilən bu metolepsis faciənin nəticəsi kimi səslənir və mətn praqmatikası da həmin metonimiyanın üzərində yüklənir. Qeyd olunan metonimiyaya qədər mətn praqmatikasına xidmət edən “*donur, şaxtanın buzlu kəməndindən qurtuluşa gümanı*” kimi ifadələr də işlənir. Ə.Məmmədخانlı bu hekayənin digər yerində böyük qəzəblə deyir:

Şaxta isə buzlu bir alov kimi ananın üz-gözünü qarsır və ana ürəyində qıvrılan bir qorxunun ağladığını, şivən qopardığını eşidir - körpə donur, körpə donacaq, qolları arasındakı kövrək bir nəfəs sönəcək, sinəsi üstünə buz bağlamış bir dünyanın ağırlığı çökəcək...

Lakin ana ürəyində ağlayan qorxuya üsyan eləyir - qoy dünya donub buzlağa dönsün, həyat yer üstündən qaçıb yer altına köçsün, yenə də ana ürəyinin hərərəti

sönməyəcək və rəhmsizliyi ilə bədheybət olan heç bir kor qüvvə kiçik bir həyat fidanını ananın sinəsindən qoparda bilməz! (11).

“Sinəsi üstünə buz bağlamış bir dünyanın ağırlığı çökəcək...” metolepsisi müəlliflə hadisə arasındakı məsafəni götürür, onu müəllifin dərdinə çevirir. Mətn praqmatikası da bunun üzərində qurulur.

İngilis dilinə aid nümunəyə baxaq:

“The first hail of bullets caught its victim in midreach, arms extended toward his would-be saviors. He had no chance to scream. As the bullets rained down from the Cosima, the men fell, helpless before the onslaught. Their cries, the splash of a falling body, were drowned out by the relentless spatter of automatic gunfire.

When it was finished, when the bullets finally ceased, the bodies lay in a coiled embrace in the lifeboat. A silence fell, broken only by the slap of water against the Cosima’s hull.

One last explosion spewed a finale of sparks into the air. The bow of the Max Havelaar—what remained of her-tilted crazily toward the sky. Then, gently, she slid backward into the deep”(10).

As he drew near, he slackened speed, took the middle of the street, leaned far over to starboard and rounded to ponderously and with laborious pomp and circumstance—for he was personating the Big Missouri, and considered himself to be drawing nine feet of water(9).

Verilmiş mətndə “Kosim” və “Maks Xavelar” , “Big Missouri” metonimiyalardır. Həmin gəmilər müəllif praqmatikasının verilməsində canlı vasitələrdir. Müəllif ona görə bu metonimiyalardan “Maks Xavealara”dakı insanların potensial köməkçi harayı, güllələrin onların bu ümidini qırması mətn praqmatikasına xidmət edir. Fəciənin törədiciləri “Kosimo”dakılardır. Bu hadisələr kontekstində müəllif mövqeyi, ideyası çox aydınca görünür.

Başqa nümunəyə baxaq:

1. By day, London was a sight to see, with gay banners waving from every balcony and housetop, and splendid pageants marching along.

There was no talk in all England but of the new baby, Edward Tudor, Prince of Wales, who lay lapped in silks and satins, unconscious of all this fuss, and not knowing that great lords and ladies were tending him and watching over him--and not caring, either (9).

Verilən misallarda “London”, “England” metonimiyadır; Eduard Tyudorun ailəsində Uels prinsinin dünyaya gəlməsi sevinci müəllif rəğbətini timsalı kimi verilir. Londonun bunu bayram etməsi Uels prinsinə olan sevginin timsalıdır. Mətn praqmatikasında sevinc müəllifin bu kontekstdəki mövqeyidir. Azərbaycan dilinə aid nümunəyə baxaq:

“Bakı əsrlər boyu şərq, cənub və şimal qonşuları ilə ticarət etmişdir. Bu əlaqə həm karvan yolları, həm də dəniz vasitəsilə olmuşdur. Bizim dövrümüzdə qədər İçərişəhərdə qalmış «Buxaralılar karvansarası» və «Hindistanlılar karvansarası» sübut edir ki, Bakı XIV-XVI əsrlərdə Orta Asiya və Hindistanla geniş ticarət

etmişdir. *Bakının hərtərəfli inkişafı, onun adının bütün dünyada məşhur olması, əlbəttə, XIX əsrin ikinci yarısından, 70-ci illərdən başlayır. Bu da neft sənayesinin inkişafı ilə bağlıdır*“(7,5). M.Süleymanlı Bakının XIX əsrdən başlayaraq dünyada məşhurlaşmağa başlamasını böyük sevgi ilə nəql edir. Müəllif o dövr Bakısını və bu gününü oxucusuna sevdirmək üçün müxtəlif təsvir növlərindən və məcazlardan istifadə edir. Yuxarıda verilən “Bakı”(Bakı şəhəri) metonimiyadır; müəllifin nəqli də bunun üzərində qurulmuşdur. Bəzən müəllif obrazın xarakterinə uyğun olaraq mətn pragmatikasına xidmət edən elə dialoqlardan istifadə edir ki, mətnə görə fikir metonimik səciyyə alır, fikir dolayısı ilə verilir və metolepsis məzmunu qazanır.. Aşağıdakı nümunəyə nəzər salaıq:

“While Tom was eating his supper, and stealing sugar as opportunity offered, Aunt Polly asked him questions that were full of guile, and very deep—for she wanted to trap him into damaging revelations.

Like many other simple-hearted souls, it was her pet vanity to believe she was endowed with a talent for dark and mysterious diplomacy, and she loved to contemplate her most transparent devices as marvels of low cunning.

Said she:

“Tom, it was middling warm in school, wasn't it?”

“Yes'm.”

“Powerful warm, wasn't it?”

“Yes'm.”

“Didn't you want to go in a-swimming, Tom?”

A bit of a scare shot through Tom—a touch of uncomfortable suspicion

He searched Aunt Polly's face, but it told him nothing. So he said:

“No'm—well, not very much.”

The old lady reached out her hand and felt Tom's shirt, and said.

“But you ain't too warm now, though.” -

And it flattered her to reflect that she had discovered that the shirt was dry without anybody knowing that that was what she had in her mind.

But in spite of her, Tom knew where the wind lay, now. So he forestalled what might be the next move:

“Some of us pumped on our heads—mine's damp yet. See?”(9).

Polli xala Toma münasibətdə çox məsuliyyətlidir, onda məsuliyyətdən irəli gələn vəzifələr vardır. Özünün diplomatik gücünə çox inanan və öyünən Polli xala Toma müxtəlif suallarla müraciət edərək ona qaranlıq qalan bəzi suallara cavab tapmaq istəyir; Tomun üstünün yaş olmasından şübhələnən Polli xala ona müxtəlif suallar verir. Həmin suallarda əsas mətləb implisit olaraq saxlanılır:

“Tom, it was middling warm in school, wasn't it?” - Tom məktəbdə çox isti deyil??

“Didn't you want to go in a-swimming, Tom?” -Nə əcəb sən çimmək istəmirsən?

“But you ain't too warm now, though.” –Hə, sən çox tərləyibsən.

Tom knew where the wind lay- Tom küləyin haradan əsdiyini bildi.

Yuxarıdakı suallar Tomu səbəbə doğru aparır; oraya aparılan yol metonimik-metolepsis yoludur., sonuncu- nəticə cümlədə verilir. Metolepsislərdə fikir, məna saxlanılır və ancaq başqa cür ifadə olunur. Metonimiyaların qədim variant olan bu ritorik vasitələr müasir dövrümüzdə az tədqiq olunmuşdur. Bəzən də məcazlar sırasında deyil, ritorik fiqurlar aspektində tədqiq olunmuşdur. Qeyd olunan sintaktik konstruksiyalar mətn praqmatikasının daşıyıcılarıdır; *“Tom knew where the wind lay” (Tom küləyinharadanəsdiyini bildi) metolepsisdir.*

Metonimiyanın bir növü kimi, sinoqdoxalar da bu funksiyanı yerinə yetirir:

“Don’t sit up,” the boy said. “Drink this.”

He poured some of the coffee in a glass.

The old man took it and drank it.

“They beat me, Manolin,” he said. “They truly beat me.”

“He didn’t beat you. Not the fish.”

“No. Truly. It was afterwards.”

“Pedrico is looking after the skiff and the gear. What do you want done with the head?”

“Let Pedrico chop it up to use in fish traps.”

“And the spear?”

“You keep it if you want it.”

“I want it,” the boy said. “Now we must make our plans about the other things.”

“Did they search for me?”

“Of course. With coast guard and with planes.”(6). E.Hemingway *“Qoca və dəniz”* əsərində *What do you want done with the head?* - “baş”(balığın başı) simvolik səslənir; Qoca bütün balıqçıları heyrətləndirəcək bir mübarizənin qəhrəmanıdır, hamı ondan danışır. “Baş” metonimiyadır. Onu Petrikoya verilməsini deyir, bu onun mübarizəsinin davamı kimi səslənir.

Başqa misal:

“I’ll bring the food and the papers,” the boy said. “Rest well, old man. I will bring

stuff from the drugstore for your hands.”

“Don’t forget to tell Pedrico the head is his.”

“No. I will remember.”(7).

Qeyd etdiyimiz mikromətnədə də *“the head”* mətn praqmatikasının daşıyıcısı kimi mövcuddur.

Azərbaycan dilində metonimiyalar bədii üslubun bütün janrlarında işlənir. Müəllif məramı həmin mətnlərdə metonimik tərzdə mətnin məzmununa daxil edilir; o, bütöv bir vahidin tərkib hissəsi kimi mövcud olur:

“Əhvalat belə olmuşdu: «Baba bostanı»nu hasara alandan sonra yerin sahibi Yetim Hacı Yusif vəkil tutub işi məhkəməyə verməyi qərara alır və şəhərdə vəkil qalmır ki, müraciət etməsin. Elə ki, vəkil müqabil tərəfin Qafqaz sərdarı olduğunu eşidirdi, o saat bu işdən boyun qaçırırdı; hələ bəziləri eyhamla, zarafatla deyirmiş ki,

bu ayı ilə bir çuvala girmək kimi bir şeydir, adamın üz-gözünü cırmaqlayar, qarnını yırtar, boğar, çətin işdir, arxası Nikolay padşaha bağlıdır” (7,9).

Və ya:

“Oradan da komissiya üzvlərini aparır məscidə, orucluğu görə adamlar müqabilədə imiş, Quran oxuyurlarmış. Müqabilə qurtaranda, komissiya üzvləri başlayır sorğu-suala, yüzdən çox ağzı orucly adam qəsəm edib Qurana əl basaraq şəhadət verirlər ki, o yerin adı Yetim Hacı Yusifin «Baba bostanı»dır, ulu babalarından qalma yurduudur, nə satıb, nə də bir kəsə bağışlayıb” (7,10).

Haqla nahaqqın mübarizəsi fonunda verilən metonimiya (*Baba bostanı*) mətn praqmatikasının daşıyıcısı kimi özünü göstərir. Baba bostanı yer adıdır, onun Hacı Yusifin əlindən alınması böyük ədalətsizlikdir. Qeyd olunan metonimiya da bu kontekstdə işlənmişdir. Onun əsas funksiyası ədalətsizliyin qeyd olunan mətnə praqmatik aspektə gətirilməsidir.

İngilis bədii mətnlərində metonimiyaların müxtəlif növlərinə rast gəlinir; hər dəfə də bu məcaz köçürməsi vasitəsi ilə ifadə olunan fikir digər məcaz növlərində olduğu kimi, mətnin mərkəzəqaçma qüvvəsinə çevrilir:

"Excuse me my Sophia for having thus unwillingly offended you—" replied I—and then changing the conversation, desired her to admire the noble Grandeur of the Elms which sheltered us from the Eastern Zephyr. "Alas! my Laura (returned she) avoid so melancholy (Bu melonxolikdən çəkinin) a subject (mövzudan), I intreat you. Do not again wound my Sensibility by observations on those elms. They remind me of Augustus. He was like them, tall, magestic—he possessed that noble grandeur which you admire in them." (8,26).

Nəticə olaraq onu qeyd etmək lazımdır ki, İngilis və azərbaycan bədii nəsrində metonimiyalar müvafiq kontekstlərdə praqmatik funksiya daşıyırlar. Bu, bir tərəfdən məcaz köçürmələrinin universal xüsusiyyətləri ilə bağlı olduğu kimi, digər tərəfdən də onların mətn praqmatikası ilə əlaqələnmə bilmək xüsusiyyətləri ilə bağlıdır, çünki metonimiyaların belə potensialı güclüdür. Araşdırmalardan alınan nəticəyə görə, bütün insanların şüurunda metonimik model olduğu kimi, həm də onların mətn praqmatikasında oynadığı rola görə oxşar funksiyaları vardır.

Гасанова М.М

ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МЕТОНИМИИ В АНГЛИЙСКОЙ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЕ

Резюме

Статья посвящена прагматической функции метонимий в английской и азербайджанской художественной прозе. Для правильного определения направления исследований в этом аспекте были рассмотрены результаты анализа С.В.Морриса, Г.Юле, В.Дейка и О.В.Александровой, а также подробно проанализированы функции метонимий в прагматике текста. В ходе исследования на основе фактов, собранных из художественных произведений

Дж.Остин и И.Эфендиева, были проведены типологические сравнения, определены универсальные аспекты роли метонимий в прагматике текста. Проведенные исследования показывают, что роль языковых единиц в прагматике текста в английском и азербайджанском языках имеет универсальность. Это мнение, высказанное прагматологами по этому поводу, также подтверждается фактами о том, что модуль сознания в текстовой прагматике метонимий сам по себе имеет универсальность.

Ключевые слова: текст, прагматика, перевод, контекст, металеписис.

Hasanova.M.M

PRAGMATIC FEATURES OF METONYMY IN ENGLISH AND AZERBAIJANI FICTIONAL PROSE

Summary

The article examines the pragmatic function of metonymy in English and Azerbaijani fictional prose. In order to correctly determine the direction of study in this aspect, the results of the research of S.V. Morris, G.Yule, V. Dyke and O.V. Alexandrova were considered, as well as the functions of metonymies in the pragmatics of the text were analyzed in detail. In the course of the research, based on facts collected from the works of art by J.Austin and I.Efendiyev, typological comparisons were made, and universal aspects of the role of metonymies in the pragmatics of the text were determined. The conducted research shows that the role of linguistic units in the pragmatics of the text in English and Azerbaijani languages has universality. This opinion, expressed by pragmatologists on this subject, is also confirmed by the facts that the module of consciousness in textual pragmatics of metonymy itself has universality.

Keywords: text, pragmatics, translation, context, metalepsis.

İstifadə olunmuş ədəbiyyatlar:

- 1.Александрова О.В. Единство прагматики и лингвопоэтики в изучении текста художественной литературы // Проблемы семантики и прагматики : сб. науч. тр. / Калинин. ун-т. Калининград, 1996.
- 2.Morris Ch. W. Logical Positivism, Pragmatism, and Scientific Empiricism. Paris, 1937. 3:49
- 3.Yule G. Pragmatics. - Oxford, 1996
- 4.Наер В. Л. Прагматический аспект английского газетного текста // Коммуникативные особенности текстов различных жанров. Вып. 178. - М.: МГПИИЯ им. М. Топеза, 1981.- С. 4-13
- 5.<https://syberleninka.ru>> article>obekt-lingvisticheski.
- 6.The Old Man and the Sea .By Ernest Hemingway .www.Asiaing.com.
- 7.Süleymanov M. F. S 97 Eşitdiklərim, oxuduqlarım, gördüklərim: B.: Azərnəşr, 1987. - 320

8. Love And Freindship by Jane Austen. This edition was created and published by Global Grey ©GlobalGrey 2019

9.

THE ADVENTURES OF TOM SAWYER BY MARK TWAIN (Samuel Langhorne Clemens)

10. Tess Gerritson. Thief of Stolen. 1995.

11. Ənvər Məmmədخانlının hekayəsi. Buz heykəl .Edebiyyatqazeti.az <https://edebiyyatqazeti.az>

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: professor Eldar Piriye
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.2.183>

MƏMMƏDOVA NİGAR ORUC
ADPU, XDM-nin müəllimi
mamedovanigar90@gmail.com
<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0003-0401-3629>

QƏRBİ AZƏRBAYCANIN TOPONİMLƏRİNİN TƏRKİBİNDƏ MÜHAFİZƏ OLUNMUŞ POLEDİOLEKT VƏ NEODİALEKT SAİT VƏ SAMİT UYĞUNLUQLARININ LİŊVİSTİK TƏHLİLİ XÜLASƏ

Polediolekt və neodialekt dil faktları toponimlərin tərkibində daha yaxşı qorunaraq günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Polediolekt fonetik elementləri dedikdə biz eradan çox-çox əvvəlki dövrlərdə yaranmış toponimlərin tərkibində mühafizə edilmiş erkən orta əsrləri və orta əsrlərin ilk yüzilliklərini, neodialekt sait və samit uyğunluqları dedikdə isə XII əsrdən tutmuş son yüzilliklərə qədər gəlib çıxmış dil faktlarını nəzərdə tutaraq linqvistik təhlil aparmağı qarşımıza məqsəd qoymuşuq. İstər polediolekt, istər neodialekt fonetik elementlərinin toponimlərin tərkibində mühafizə olunaraq çağdaş zamanəmizə qədər gəlib çıxmaları göstərir ki, coğrafi adların fonetik tərkibini öyrənmək işində tarixi dialekt və müasir şivələr əsas mənbələrdən biridir. Ən qədim dövrlərdən son yüzilliklərə qədər toponimlərin tərkibində mühafizə olunmuş fonetik elementlər bu xüsusda sait və samit səs uyğunluqları düşdüyü və işləndiyi areallarda demək olar ki, yarandığı dövrlərin yekcins, vahid söz cildini özündə saxlaya bilmir və müəyyən sait və samit əvəzlənmələri, keçidləri hadisəsinə məruz qalır. Bu fonetik hadisələr coğrafi adların forma və strukturuna güclü təsir göstərərək bəzən tanınmış şəkllə salsada, onların yarandığı dövrün məna və semantikasından uzaqlaşdırır, daha dəqiqi, aralaya bilmir, məna və semantika öz yerində qalır, min illər keçsə də, onlar dildə məna postulatlarını qoruyub saxlamış olur ki, məqalədə göstərdiyimiz bu məsələlər saf-çürük edilir.

Açar sözlər: Toponimlər, polediolekt, neodialekt, sait və samit səs uyğunluqları, coğrafi adların semantikasi.

Eradan əvvəl və ondan sonrakı minilliklərdə türk-Azərbaycan ümumxalq danışığı dilinin “əsas hissəsini dialekt danışığı təşkil etmiş və bu gün də təşkil etməkdədir” (1, 147). Dialekt danışığı dilinin tarixi eradan əvvəlki dövrlərə gedib çıxır, bu danışığı dili böyük xəzinini xatırladır və bu xəzinədə tarixən coğrafi adların yaranma və formalaşmasında iştirak edən dil elementləri də az deyildir. Tarixi onomalogiyanın və ədəbi dil tarixinin indiyədək, demək olar ki, işlənməmiş və tədqiq olunmamış bir ümumi mənbəyi də vardır ki, bu da türk-Azərbaycan mənşəli toponimlərdir. Aydın məsələdir ki, toponimlərdə və ya digər səbəb ucundan ədəbi dildə əks oluna bilməyən dialekt elementləri özünə yer tapa bilir və belə coğrafi adlarda əksər məqamlarda arxaik fonetik elementlər də özünü göstərir. Belə fonetik elementlərin toponimik elementlər əsasında müqayisəli-tarixi aspektdə öyrənilməsi dil tarixinin açıq qalan məsələlərinin tədqiqinə uğurlar gətirə bilər. Belə ki, istər

yazıdan əvvəlki, istərsə də yazıdan sonrakı dövrlərdə toponimlərin tərkibində mövcud olmuş fonetik elementlərinin dialekt əlaməti olması barədə də danışmaq mümkündür, lakin bir şərtlə ki, həmin elementin əlamətini çağdaş şivələr təsdiq etmiş olsun. Belə linqvistik faktların meydana çıxarılaraq toponimik kontekstdə araşdırılması bir tərəfdən dil tarixinin, digər tərəfdən türk-Azərbaycan dilinin dialekt bölünməsi haqqında səmərəli ümumiləşdirmələrin əldə edilməsinə şərait yaratmış olur. Fikrimizcə, yazıdan əvvəlki dövrlərdə formalaşmış coğrafi adların tərkibindəki fonetik elementlərə az da olsa, intuitiv münasibət bildirərək müəyyən elmi nəzəri fikirlər söyləmək mümkündür, şübhəsiz ki, bunları yazılı dövrün faktları ilə müqayisə edərək ağlabatan tərzdə mülahizələr söyləmək olar. Məsələn, vaxtılıq mövcud olmuş İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Sarfçay adlı hidronim mənbələrdə qeydə alınmışdır (2, 366). Qərbi Azərbaycanın kənd şivələrində Sarfçay hidronimi “Sərfçay” (a-ə sait uyğunluğu) şəklində tələffüz edilərək işlədilmişdir. Sarfçay- Sərfçay hidroniminin fonetikasına intuitiv olaraq nəzər saldıqda a-ə qalın və incə sait keçidlərini düzgün müəyyənləsəydik də, intuitiv olaraq tədqiqatçıda bu hidronimin mənası barədə belə təsəvvür yaranır ki, guya onun mənası “ sərfəli su, səmərəli keyfiyyətli, xeyir verə çay” anlamını bildirir, əslində isə bu semantik çalarlar özünü doğrultmur. Türk dillərinin yazılı qədim abidələrindən belə anlaşılır ki, “sarf-sərf” leksik vahidi “sarp” fonetik tərkibində çıxış etmiş, hazırda isə arxaıqlaşmışdır. Sarfçay hidroniminin birinci komponentində işlənən “sarf” sözü qədim dövrlərdə “sarp” fonetik tərkibində olmuş, dialekt və şivələrin təsiri nəticəsində sözdə a-ə sait uyğunluqları, p-f samit əvəzlənmələri baş vermiş və məna baxımından “uçurum, çətin, sıldırım qayalardan axıb gələn çay” anlamını bildirmişdir. Ekstralingvistik faktor kimi intuitiv olaraq yanaşdıqda sözün mənası belə də təsəvvür yaradır ki, həmin leksik vahid tarixən “sarpab” mürəkkəb sturukturunda olmuş, yerli şivələrin təsiri nəticəsində fars dilinə məxsus “ab” (su anlamında) sözündə p-b-f samit əvəzlənmələri baş vermişdir. “Sarf” sözünün “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində “sərp” şəklində işlənməsi də bu intuitiv mülahizələri inkar edir. Deməli, toponimlərin fonetik tərkibinə, leksik-semantik xüsusiyyətlərinə yanaşdıqda olduqca ehtiyatlı olmaq tələb olunur və dialekt və şivələrin verdiyi faktlar özünü doğrultsa da, xalq etimologiyası, bu xüsusda intuitiv yanaşma əksər məqamlarda özünü doğrultmur. “Qorqud” kitabında “sərp” sözü “Sərp yerlərdə yerləşən kafir qalası” cümləsində işlənərək, “sıldırım, çətin qayada yerləşən qala” mənasını ifadə edir. (3, 88). Mahmud Kaşğarının “Divanı”nda “sərp” sözü “sark” fonetik tərkibində qeydə alınmış, “axar şeyin sızıb damlaması” mənasında işlənməsi göstərilmişdir (4,439). İstər “Qorqud” kitabında, istərsə də Kaşğarının “Divanı”nda işlənən mənalar Sarfçay hidronimi üçün xarakterikdir, çünki çətin keçilən sıldırım qayalardan süzülüb gələn suların bir yerə toplanaraq axması nəticəsində çay yaranır. Fikrimizcə, qədim “sərp” sözünün hidronimə transformasiyası erkən orta əsrlərdə baş vermiş, XI əsrdə “sark” fonetik tərkibində çıxış etmiş və orta yüzilliklərin müəyyən bir dönəmində neodialekt fakt kimi “Sarfçay” şəklini almışdır. Toponimlər hər hansı bir xalqın tarixinin, ictimai- sosial karakterinin ən önəmli cəhətlərini özündə əks etdirən dəyərli mənbələrdəndir. Bu

mənbələr tarix, dil, coğrafi prosesləri və eyni zamanda xalqın etnik tərkibini özündə yaşatmaqla Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş qədim qəbilə və tayfa birliklərinin adlarını çağdaş dövrümüzdə qədər bir abidə kimi qoruyub saxlamışdır. Qərbi Azərbaycanın etnotoponimik tərkibindəki dialekt faktları göstərir ki, Azərbaycan xalq dili kimi formalaşdığı dövrlərdən (II-V əsrlər arasında) başlayaraq coğrafi adlarda ya sadələşmə, ya da mürəkkəbləşmə meyli ilə əlaqədar olaraq güclü şəkildə həm sait, həm də samit səs əvəzlənmələri özünü bariz şəkildə təzahür etdirmişdir. Bunun da əsas səbəbi toponimi fonetik qabığına dialekt və şivə tələffüz formasında yaxud da, transkripsiyası şəklinə salınması, unifikasiya edilməsi ilə izah olunmalıdır (5,6). Toponimik tərkibində sait və samit uyğunluqları baş verən proseslərdə etnonimin formasında müəyyən dəyişmələr özünü göstərsə də, məna və semantikasında heç bir dəyişmələr olmur, yəni məna sabit qalır, şivə transkripsiyası, yerli tələffüz şəkilləri onun yerli əhalinin danışdığı dilində daha da səlistliyini zəruriləşdirir. Məsələn, indiki Ermənistanın Karbi nahiyəsində XIX əsrdə aid mənbələrdə 2 Yuva adlı toponim, Dərələyəz mahalında 1 Civə adlı oykonim, Şərur-Dərələyəz qəzasında 1 Çiva, Ermənistanın Gürcüstanla sərhəd bölgəsində 1 Cücə adlı yaşayış məntəqə adları qeydə alınmışdır (2, 279, 422). Kaşğari dönəmində hazırda Yuva, Civə, Cücə, Yivə, Çiva kimi şivə areallarında işlədilən bu türk-Azərbaycan mənşəli tayfa adı “cva” şəklində olmuşdur (6, 128). Belə ehtimal etmək olar ki, XI əsrdən əvvəlki dövrlərdə bu tayfa adının fonetik tərkibi “cva” şəklində olmuş, Kaşğari dönəminə qədər ona heç bir fonetik element artırılmamışdır. Ən azından X-XII əsrlərdən sonrakı zaman kəsiyində bu tayfa adının əvvəlinə “y” samiti artırılmış və eyni zamanda, sözdə ı-i sait uyğunluqları da baş vermişdir. Tayfa adına “y” samitinin artırılmasını belə ehtimal etmək olar ki, Kaşğari “Divan”ı ərəb qrafikası ilə tərtib etdiyindən, sonralar tərtib və tərcüməçilər həmin sözü həm “cva”, həm də “yiva” fonetik tərkiblərində oxumuşlar. Tarixən oğuz və qıpçaq dillərində, yaxud da dialektlərində sözün başlanğıc hissəsinin “i” saiti ilə işlədilməsi qarışıq olmuşdur. Sözü “y” samitinin artırılması X-XII əsrlərdə və sonrakı dövrlərdə oğuz dili dialektləri və qıpçaq dili dialektləri arasında ortaq mövqe tuturdu. Oğuz və qıpçaq türk dilləri və o sıradan dialektləri tarix boyu ümumilik təşkil edərək ortaq fonetik elementlərə yiyələnmişlər. Bu barədə N.Hacıyevanın arqumentləşdiyi düzgün fikri xüsusi maraq doğurur: “Oğuz və qıpçaq dil ümumiliyi prototürk zamanından qabaq olmuşdur; həmin dövrdə qarışıq dillərin və dialektlərin yayıldığı rayon orta Asiya və Cənubi Sibir olmuşdur. Oğuz və qıpçağa qədərki qarşılıqlığın izləri salar, yakut, çuvaş kimi təcrid olunmuş dillərdə saxlanmışdır. Oğuz və qıpçaq dilləri vahid bir dilin bölünməsi yolu ilə deyil, bu və ya digər əlaməti müəyyən coğrafi şəraitdə qorunması yolu ilə yaranmışdır (7, 115-116). Yivə etnoniminin ən qədim dövrlərdən orta əsrlərə qədər açıq şəkildə, yəni “cva” formasında olması Azərbaycan xalq dili, yaxud da ədəbi dili üçün səciyyəvi olmasa da, dialekt arealları üçün xarakterik olmuşdur. Azərbaycan dili dialektlərinin təşəkkülü və inkişafı tarixində “cva” tayfa adına “y” samitinin artırılması və bu samit səsin c,ç səsləri ilə uyğunlaşması, həmçinin etnonimdə ı-i; i-u; u-ü sait əvəzlənmələrinin özünü göstərməsi fikrimizcə, poleodialekt fonetik elementləri kimi deyil, neodialekt xüsusiyyətləri kimi qəbul

edilməlidir. Hazırda bir sıra ümumi sözlərə tarixən “y” səsinin artırılması və həmin səsin c, ç samitlərinə çevrilməsi hadisəsi Volqa bulqarlarının, qaraçay-bulgar, qırğız, qapaqalpaq dilinin dialektlərində saxlanılmışdır (8, 107;9,53)

Toponimik mənbələrdə Qərbi Azərbaycan ərazisində vaxtilə mövcud olmuş “Dem” oykonimi (İrəvan quberniyasında), “Demidağ” (Zəngəzur mahalı), “Demitəpə” (Sürməli mahalı) oronimləri qeydə alınmışdır (2, 230). “Dem//demi” sözlərində Vedi, Zəngibasar şivələrində işlənən “dəmyə” forması ilə müqayisədə “e-ə” sait əvəzlənməsi və “yz” elementinin artırılması hadisələri özünü göstəri (10, 123). “Suvarılan yer” anlamı kəsb edən bu apelyativ xarakterə malik sözün toponimlərin yaranması və formalaşması üçün ən münasib leksik vahiddir, daha dəqiqi, oykonimlər üçün daha xarakterikdir. Orotonimlər üçün isə Azərbaycan dilinin Culfa, Füzuli, Qarakilsə, Naxçıvan, Ordubad, Zəngilan dialekt və şivələrində “dəmyə” sözünün “su çıxmayan, susuz yer” anlamı və “demi” fonetikasi ilə işlənməsi səciyyəvidir (11, 128). Coğrafi termin səciyyəli olan “demi” sözünün digər bir omonim variantı Ağdam, Şərur, Zəngilan şivələrində işlənən “qəlyyan” (11, 128) mənasıdır ki, bu da coğrafi adlar üçün xarakterik deyildir.

İndiki Ermənistanın türk-Azərbaycan toponimlər sistemində hər iki komponentini şivə sözləri təşkil edən coğrafi adlara da təsadüf olunur və bu cəhətdən Zəngəzur mahalının Qafan rayonunun ərazisindəki Dəymədağlı oykonim və oroniminin şivə müstəvisində etimoloji təhlili xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Dəymədağlı oykonimi 1935-ci ildə dəyişdirilərək Şrvenants (ermənicə) adlandırılmışdır (2,231). Mürəkkəb sturukturdan olan Dəymədağlı yaşayış məntəqəsinin adı kök+kök+şəkilçi qəlibi üzrə tarixən formalaşmışdır. Toponimin birinci komponentindəki “dəymə” sözü “dəmyə” apelyativinin yerdəyişmə-metateza hadisəsinə dialekt və şivə qanunauyğunluğuna olaraq dəyişikliyə uğramış forması, ikinci komponentdə çıxış edən “dağlı” sözü də şivələrimiz üçün xarakterik olan “ağıl” leksik vahidinin dəyişikliyə uğramış şəklidir. “Dəmyə” və “dəymə” sözlərində “m-y” samit yerdəyişməsi sözün orta mövqeyində baş vermişdir. “Dəymədağlı” oronimində ikinci komponentdi dialekt və şivələr üçün səciyyəvi olan “ağıl” sözü əhalinin şivə tələffüzünə uyğunlaşdırılmış şəkildədir və “d”samiti sözün əvvəlinə artırılmış, sanki “dağlı” oroetnoniminə oxşadılmışdır. Əslində “Dəmyədağlı” toponiminin şivələrə uyğunlaşmış variantı olan “Dəymədağlı” coğrafi adı ilə semantik cəhətdən əsaslı fərqliliklər yaranmışdır. Coğrafi adlardan birincisi Qarabağ ellərindən köçüb Qərbi Azərbaycanın Zəngəzur mahalında Dəymədağlı ərazidə məskunlaşdıqlarına görə belə adlandırılmışdır. Kolanı tayfasının bir tirəsi olan Dəymədağlı etnonimi təxminən XIV əsrdə formalaşmış, qışı Qarabağda, yayı isə Zəngəzur yaylaqlarında keçirdikləri üçün toponimlər belə ad almışdır. Neodialekt və şivə elementi kimi paralellik yaradan hər iki toponimin tərkibində əsaslı fonetik hadisələr baş vermişdir, coğrafi adlar tanınmaz şəkillərə düşmüşdür. Mənbələrdə də qeyd edilir ki, türkcələrdə “duyma//damya//dəmyə//dəymə” fonetikasi ilə işlənən söz ”mal-qaranın yatması üçün yer” və “ağıl” (qoyun ağlı) şivə sözlərindən ibarət olub, “dəmyə yerdə ağıllar yerləşən həm kənd, həm də “dağ” anlamını bildirir (12, 420). Toponimin ikinci komponentində işlənən “ağıl” sözünü Mahmud Kaşğari də qeydə almış, eyni fonetik

qəlibdə çıxış edən sözün Oğuz dilində “qoyun yatağı; qoyun küzü;qoyun qığı” (13,21) mənaları bildirdiyini göstərmişdir. Eyni zamanda, toponimin ikinci komponentində mühafizə olunmuş “ağıl” sözü Azərbaycan dilinin Balakən, Biləsuvar, Cəbrayıl, Şirvan, Şəki, Zəngilan dialekt və şivələrində “yayda mal saxlamaq üçün ətrafı hasarlanmış üstü açıq yer”, Şirvan və Cəbrayıl şivələrində isə “qışlaqda qoyunlar üçün qamışdan tikilmiş yer” mənasını ifadə edir (11, 4).

Poleodialekt müstəvidə “k-q” samit uyğunluqları Qərb Azərbaycanın türkmənşəli toponimlərində mühafizə edilərək günümüzdə qədər gəlib çıxmışdır. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, qədim “kufi” etnoslarının tayfa kimi təşəkkül tapması I-III əsrləri əhatə edir (14, 145). Müasir toponimik lüğətlərdə indiki Ermənistanda mövcud olmuş “quşi” komponentli 9 coğrafi ad qeydə alınmış və etnotoponimlərin Sürməli mahalında (Quşi//Quşçu), Dərələyəz mahalında (Quşi), İrəvan quberniyasında (Quşi), Novobayazid qəzasında (Quşidərəsi), Abaran nahiyəsində (Quşioğlu məzrəsi), Zəngəzur mahalında (Quşçu), Karbi nahiyəsində (Quşçu) mövcud olması göstərilmişdir (2, 225). Mənşəcə Orta Asiyada Kuşan//quşan çarlığını yaratmış bu türk etnoslarının indiki Ermənistanına gəlməsi erkən orta əsrlərə təsadüf edir. Erkən orta əsrlərdən başlayaraq “Kuşi” etnonimi əsasında təşəkkül tapmış coğrafi adlarda k-q samit uyğunlaşması özünü göstərmişdir və nəticədə, Qafqaz arealında toponimlərin bəzilərində “k” (ka), bəzilərində isə “q” elementi mühafizə edib saxlamışdır. Qafqazın Şimal bölgəsindəki toponimlər üçün “k” samiti (8 coğrafi adda) səciyyəvi olduğu halda, Cənub bölgəsi üçün isə (30 coğrafi adda) “q” samiti xarakterik olmuşdur. O da aydın məsələdir ki, çağdaş Azərbaycanda ədəbi dilində “k” samitinin iki tələffüz şəkli mövcuddur; “ke” və “ka”. “Ke” orfoepik şəkli dilortası, “ka” isə dilarxası samit səs hesab olunur. Protürkcədəki dilarxası, partlayan, kar “ka” samitinə müasir Azərbaycan dilində yerinə görə, əsasən, “qe” samiti uyğun gəlir. “Ka” səsi Azərbaycan dili üçün səciyyəvi olmayan və bu cəhətdən onu başqa türk dillərindən fərqləndirən bir əlamət hesab olunur”(15, 81). Ancaq buna baxmayaraq, Azərbaycan dilinin qədim və müasir dialekt areallarında həm paleotoponimlərin, həm də ümumi sözlərin tərkibində “ka” samiti saxlanılır və bu da ondan xəbər verir ki, sözün, yaxud da etnotoponimin əvvəlində “ka” yerinə, “q” (qe) samitinin işlənməsi tarixi bir uyğunluqdur. Dialekt və şivələrdəki ümumi sözlərin tərkibində tarixən baş vermiş “k-q” samit uyğunluqlarını geniş və əhatəli nümunələr əsasında izah edən dialektoloq- tədqiqatçı Azər Hüseynov da doğru olaraq yazır ki, “bu reliktdə (uyğunlaşmada) türkmən və qıpçaq izindən başqa, Qafqaz dillərinə məxsus tələffüz özlünün də qoruyub-saxlayıcı rolu olmuşdur (16, 19). Qədim “kuşi” etnonimində baş vermiş k-q samit uyğunluqları eynilə “kuti” etnonimində (k-q) özünü göstərmişdir. M.Hüseynova “kuti” etnonimində “k-q” samit uyğunluqlarını poleodialekt element hesab edərək göstərir ki, “bu etnonimin yaranış dövrü şübhəsiz ki, eradan əvvəlki minilliklərə aid edilməlidir. Miladdan öncəki minilliklərdə “kuti” sözü mürəkkəb sturuktura malik olub, “ku” və “ti” komponentlərindən ibarət olmuşdur. “Ku” sözü qədim türk dilində “dağ” mənasında işlənmiş, sonrakı minilliklərdə farslar bu sözü türklərdən götürmüşlər. Antik türk mənşəli “ku//qu”

sözünü farslar çox sonralar, yeni eranın ilk yüzilliklərində “kuş//kuh//kyuş” və s. formalara salaraq özünü küləşdirmişlər (17, 104-105).

Qərbi Azərbaycanda mövcud olmuş türkmənşəli coğrafi adların əvvəlinə “h” samitinin artımı hadisəsi geniş müşahidə olunur və bu baxımdan neoşivə elementi kimi əski, qədim forması Oradiz olan (Dərələyəz mahalı) toponiminin əvvəlinə, qədim şəkli İnaldağ olan oroniminin başlanğıcına (Novobayazid qəzası), Horekduz oykoniminin (Sisyan rayonu), əvvəlinə, Hortuq (Dərələyəz mahalı) coğrafi adının əvvəlinə əvvəlinə, Hortun (İrəvan quberniyası) əvvəlinə, Hostun oykoniminin (Dərələyəz mahalı) əvvəlinə, Hrans (Göyçə mahalı) əvvəlinə “h” samiti artırılaraq işlədilmişdir (2, 414-415). Fikrimizcə, qeyd etdiyimiz coğrafi adların əvvəlinə “h” samitinin artımı və bəzilərində “ü-i; u-i” sait keçidləri XVII-XVIII əsrlərdə şivə-danışıq faktı kimi meydana çıxmış və toponimlərdə sabitləmişdir. Onu da deməliyə ki, toponimlərə “h” samitinin artırılması ilə onun əvvəlki forması yenilənir, mənə isə əvvəl ifadə olunan semantik çalardan uzaqlaşmır və bu, coğrafi adların forma və mənaları üçün xarakterik olub, böyük bir dil-dialekt prosesinin tədrici təkamülü ilə şərtlənir.

Nəticə

Qərbi Azərbaycanda mövcud olmuş türk mənşəli coğrafi adlarda paleodialekt və neodialekt səs uyğunluqları, sait keçidləri, samit əvəzlənmələri linqvistik yaruslarında birindən digərinə keçid olub qədim türkcələr üçün, bu sıradan Azərbaycan türkcəsi üçün toponimlərin yaranmasına və formalaşmasına, eyni zamanda onların yerli tələffüz şəkillərinin asanlaşmasına xidmət göstərmişdir. Bu da onunla xarakterizə olunmalıdır ki, Azərbaycan dilinin xalq şivələri toponimlər üçün çox zəngin fonetik yaruslara malikdir və onların dərinədən və hərtərəfli araşdırılmasını şərtləndirir.

Ədəbiyyat

1. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. II cild, Bakı, “Nurlan”, 2004, 532 s.
2. Budaqov B., Qeybullayev Q. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı, “Nafta-Press”, 1998, 452 s.
3. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, “Elm”, 1988, 205 s.
4. Kaşğari M.Divanü lüğət-it-türk. IV cild, Bakı, “Ozan”, 2006, 752 s.
5. Əhmədov, B. Azərbaycan dili söz yaradıcılığında sadələşmə meylə şivə materialları əsasında. API-nin nəşri, Bakı, 1990, 90 s.
6. Kaşğari M.Divanü lüğət-it-türk. I cild, Bakı, “Ozan”, 2006, 400 s.
7. Гаджиева Н.З. К вопросу о классификации тюркских языков и диалектов // Теоретические основы классификации языков мира. Москва, “Наука”, 1980, стр 100-126.
8. Баскаков Н. А. Тюркские языки. Москва, Издательство восточной литературы, 1960, 1960, стр 388
9. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков, Москва, “Наука”, 1986, 302 стр.

10. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı, "Elm və təhsil", 2011, 440 s.
11. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. I cild, A-L, Ankara, 1999, 374 s.
12. Гейбуллаев Г. А. К Этногенезу азербайджанцев . Том I, Баку, 1991, 552 с.
13. Kaşğari M. Divanü lüğat-it-türk. IV cild, Bakı, "Ozan", 2006, 752 s.
14. Савина В. И. Словарь географические терминов и других слов формирующих топонимии Ирана. М., 1971, 501 с.
15. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası, Bakı, "Elm və təhsil", 2016, 348 s.
16. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı, "APİ-nin nəşri, 1979, 89 s.
17. Hüseynova M. Qərbi Azərbaycan paleotoponimlərinin linqvistik etimoloji təhlili. Bakı, ADPU-nun nəşri, 2023, 256 s.

Мамедова Нигяр Орудж

Лингвистический анализ сохранившихся палеодialeктных и неодиалектных соответствий гласных и согласных в топонимах Западного Азербайджана

Резюме

Палеодialeктные и неодиалектные языковые факты лучше сохранились в топонимах и дошли до наших дней. По фонетическим элементам полидиалекта мы стремимся провести лингвистический анализ, рассматривая раннее Средневековье и первые века Средневековья, сохранившиеся в топонимах, созданных задолго до эпохи, а также по неодиалектным соответствиям гласных и согласных лингвистических факты, пришедшие с двенадцатого века до последних столетий. Как полидиалектные, так и неодиалектные фонетические элементы, сохранившиеся в составе топонимов и дошедшие до современности, показывают, что исторические диалекты и современные диалекты являются одним из основных источников при изучении фонетического состава географических названий. Фонетические элементы, сохранившиеся в топонимах с древнейших времен до последних столетий, не могут сохранить однородную, однообразную лексику периодов возникновения и развития гласных и согласных звуковых соответствий, подвержены определенным гласным и согласным заменам и переходам. Хотя эти фонетические явления оказывают сильное влияние на форму и структуру географических названий и иногда делают их известными, они отдаляют их от значения и семантики периода, в который они были созданы, точнее, их невозможно отделить, т.е. смысл и семантика остаются на своем месте, хотя прошли тысячи лет, но они сохранили постулаты о значении в языке, что эти притчи, которые мы показываем в статье, чисты и гнилы.

Ключевые слова: Топонимы, полидиалект, неодиалект, соответствия гласных и согласных звуков, семантика географических названий.

Mammadova Nigar Oruj

**Linguistic analysis of preserved paleo-dialect and neo-dialect correspondences
of vowels and consonants in place names of Western Azerbaijan**

Summary

Paleodialectal and neodialectal linguistic facts are better preserved in place names and have survived to this day. Based on the phonetic elements of the polydialect, we seek to conduct a linguistic analysis, considering the early Middle Ages and the first centuries of the Middle Ages, preserved in place names created long before the era, as well as on neodialectal correspondences of vowels and consonants of linguistic facts that came from the twelfth century to the last centuries. Both polydialectal and neodialectal phonetic elements, preserved in toponyms and reaching the present day, show that historical dialects and modern dialects are one of the main sources in the study of the phonetic composition of geographical names. Phonetic elements preserved in toponyms from ancient times to recent centuries cannot preserve a homogeneous, monotonous vocabulary of the periods of emergence and development of vowel and consonant sound correspondences, and are subject to certain vowel and consonant substitutions and transitions. Although these phonetic phenomena have a strong influence on the form and structure of place names and sometimes make them famous, they alienate them from the meaning and semantics of the period in which they were created, or rather, they cannot be separated, i.e. meaning and semantics remain in their place, although thousands of years have passed, but they have retained the postulates about meaning in language, that these parables that we show in the article are pure and rotten.

Key words: Toponyms, polydialect, neodialect, correspondence of vowels and consonants, semantics of geographical names.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Zemfira Abbasova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.2.191>

GÜLNAR VAQİF QIZI MƏHƏRRƏMZADƏ
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Azadlıq 20, Bakı
gulnar.meherremzade84@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-6041-2061>

ÇOXMƏNALI SÖZÜN MƏNA TIPLƏRİ VƏ POLİSEMİYANIN İNKİŞAF YOLLARI XÜLASƏ

Məqalə çoxmənalı sözün məna tipləri və polisemiyanın inkişaf yollarından bəhs edir. Çoxmənalı sözün mənaları arasında əlaqə müxtəlif şəkildə ola bilər. Bu baxımdan polisemiyanın aşağıdakı məna tipləri fərqləndirilir: radial, zəncirvari və qarışıq. Radial polisemiya zamanı sözün mənaları onun ikinə mənasına əsaslanır və onunla sıx bağlı olur. Zəncirvari polisemiya zamanı hər bir sonrakı məna özündən əvvəlki mənaya bağlı olur. Qarışıq polisemiyada həm radial, həm də zəncirvari polisemiyanın xüsusiyyətləri əks olunur. Çoxmənalı sözlərin həmçinin kontekstdən asılı olaraq sərbəst və asılı mənaları fərqləndirilir. Metafora, metonomiya, mənanın genişlənməsi, mənanın daralması, mənanın yaxşılaşması, mənanın pisləşməsi polisemiyanın əsas inkişaf yollarını təşkil edir. Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq məqalədə çoxmənalı sözlərin məna tipləri və polisemiyanın inkişaf yolları müxtəlif mənbələrdən tədqiq edilir.

Açar sözlər: *çoxmənalı sözlər, radial polisemiya, zəncirvari polisemiya, metafora, metonomiya*

Mənanın semasioloji aspekti sinonimiya, antonimiya, omonimiya və polisemiya kimi dil hadisələri ilə təmsil olunur ki, bu dil hadisələri dilə nüfuz edir və nitqin kommunikativ məqsədinə səmərəli şəkildə nail olmağa yönəlmiş semantik dil vasitələrinin kompleksini təmsil edir. Bu hadisələrin dildə mövcudluğunu şərtləndirən səbəb işarənin linqvistik mahiyyəti - onun formal və substantiv tərəfləri arasında uyğunsuzluqdur.

Dilin məzmun tərəfi tədqiqat predmetinə çevrildiyi andan elm adamları qeyd edirdilər ki, dilin leksik vahidlərinin xarakterik xüsusiyyəti bir neçə mənaya malik olmaq qabiliyyətidir, polisemantik sözlər isə semantik açıqlıq, potensial imkanlar ilə xarakterizə olunur. Polisemantlarda yeni mənaların formalaşması sonsuzdur.

Müasir semantik tədqiqatlar göstərir ki, çoxmənalılıq sözlərin ən diqqət çəkən xüsusiyyətlərindən biridir. F.R. Palmer iki və ya daha çox məna daşıyan leksik vahid olan polisemiyaya qısaca belə tərif verir: “Eyni sözün müxtəlif mənalarının olması” [10;82]. Sözlərin ən azı iki mənası olduqda, bu, *leksik qeyri-müəyyənlik (lexical ambiguity)* çərçivəsində işlənir. Leksemin birdən çox məna daşması leksik qeyri-müəyyənlik kimi ifadə olunur [9;56-73]. Bu istiqamətdə bəzi tədqiqatçılar çoxmənalılığı leksik qeyri-müəyyənliyin bir növü kimi ifadə edirlər. C.Lyons kimi

əlaqələri epidiqmatik və ya törəmə adlandırır[13;192]. “Mənalarda belə əlaqələrin mövcudluğu onların iyerarxiyasından, sözün semantik məzmununun müəyyən struktur təşkilindən xəbər verir”[13;79].

Semantik törəmə münasibətlərinin mövcudluğu polisemantik sözün semantikasının semantik törəmə paradigması şəklində təsvirini nəzərdə tutur. Bu yanaşma aşağıdakı müddəaya əsaslanır: sözün semantik inkişafı üçün bütün imkanlar ilkin olaraq əsas mənaya xasdır və buna görə də polisemantik sözün strukturunu təsvir etmək üçün onun tərkibində onun bütün xüsusiyyətlərini, sözün semantikasının gələcək inkişafı üçün müvafiq komponentləri müəyyən etmək lazımdır[6;2002].

Ən çox istifadə edilən sxem, məntiqi prinsipə əsaslanaraq, XIX əsr alman dilçisi G.Paul tərəfindən irəli sürülmüşdü. O hesab edir ki, sözün ikinci dərəcəli mənaları hansı işarələrlə əldə etdiyini anlamağa kömək edən dörd əsas qrup var [2;74].

1- Mənanın daralması - köhnə mənə generik anlayışa, yeni isə onun tərkibi olan növlərdən birinə uyğun gəlir.

2. Mənanın genişləndirilməsi - anlayışlardan yalnız birini ifadə edən söz onun mənasını ümumi anlayışa qədər genişləndirir.

3. Metafora və metonomiya ilə assosiasiyaya əsaslanan mənə köçürülməsi.

4. Digər növlər [2;75].

İlk iki növdə (daralma və genişlənmə) dəyişikliklər tədricən aparılır, üçüncü növ mənə dəyişikliklərinin ani və ilkin şüurlu proses kimi baş verməsi ilə fərqlənir.

Metaforik köçürmənin əsasını təşkil edən iki obyekt və ya hadisə arasındakı oxşarlıq, yəni hansısa xüsusiyyətin ümumiliyi obyektin formasına, hissələrin yerləşməsinə, onun hərəkətlərinin xarakterinə, rənginə əsaslanır [2;76].

Metonomiya, artıq qeyd edildiyi kimi, obyektiv reallığın cisimləri və ya hadisələri arasında daimi əlaqələri əks etdirən, bitişikliyə görə assosiasiyaya əsaslanan köçürmədir.

D.N. Şmelev müxtəlif növ metonimik köçürmələri qeyd edir, məsələn:

1. Fəaliyyət – hərəkətin nəticəsi;
2. Hərəkət - hərəkətin yeri;
3. Material - materialdan hazırlanmış əşya;
4. Qab - onun içindəkilər;
5. Müəssisə - yerləşdiyi bina;
6. Müəssisə - orada işləyən insanlar;
7. Qəsəbə - sakinlər və s.[13]

Bəzi alimlər, sinekdoxa sözün leksik-semantik variantlarının mənalarının dəyişməsi, yəni tamın adının onun ayrı-ayrı hissəsinin adı ilə əvəzlənməsini üçüncü qrupa daxil edirlər. Sinekdoxa tez-tez metonimyanın bir növü hesab olunur.

G.Paulun seçdiyi bölgü prinsipi bütün materialı əhatə etməyə imkan vermədiyi üçün o, dördüncü qrupu təqdim etməli oldu ki, bu qrupa üç əsas qrupa sığmayan bütün digər növləri daxil etdi. Dördüncü qrupa G.Paul dəyərlərin pisləşməsinə və təkmilləşməsinə, hiperbolanı və litotanı daxil etmişdir [2;76].

Mənanın korlanması (pisləşməsi) dedikdə hansısa sözün emosional konnotasiyasının intensivləşərək başqa mənaları söndürməsi və mərkəzi olması nəzərdə tutulur. Belə hallar əsasən insanların adlarına xidmət edən sözlərdə müşahidə olunur. Müsbət emosional konnotasiyanın artması ilə oxşar proses mənanın yaxşılaşdırılması adlanır.

Hiperbola, əsasən, nitqə xüsusi ekspressivlik vermək üçün hadisənin və ya obyektin ölçüsünün həddindən artıq şişirdilməsi ilə ifadə olunan üslub vasitəsidir. Litota isə obyektin və ya hadisənin ölçüsünü bilərəkdən kiçilməsidir. [2;78].

Məna növlərinin təyini semantik törəmə münasibətləri ilə əlaqələndirilir və bu əlaqələrin xarakteri leksimin semantik quruluşunu təyin etmək üçün müstəqil əsas kimi istifadə edilə bilər.

Gördüyümüz kimi, leksik məna dil sisteminin ən mobil və dəyişkən elementidir, onun çevikliyi müxtəlif və daim dəyişən ekstralinqvistik situasiyalara adekvat təsvir etmək, insanın ətrafdakı obyektiv dünya haqqında daim inkişaf edən təsəvvürlərini adekvat şəkildə əks etdirmək ehtiyacı ilə bağlıdır.

Çoxmənalı sözün mənaları arasında əlaqə müxtəlif şəkildə ola bilər .Bu baxımdan polisemiyanın aşağıdakı məna tipləri fərqləndirilir: radial, zəncirvari və qarışıq. Radial polisemiya zamanı sözün mənaları onun ikin mənasına əsaslanır və onunla sıx bağlı olur. Sözün əsas mənası ikinci dərəcəli mənaların əmələ gəlməsi mərkəzidir; yaranmış mənalar bir-birindən asılı olmayaraq inkişaf edir, onlar arasındakı əlaqə əsas mənanın varlığı ilə vasitəçilik edilir. Zəncirvari polisemiya zamanı hər bir sonrakı məna özündən əvvəlki mənaya bağlı olur. Qarışıq polisemiyada həm radial, həm də zəncirvari polisemiyanın xüsusiyyətləri əks olunur. Radial-zəncirvari əsas mənadan ikinci dərəcəli mənaların əmələ gəldiyi, sonradan yeni leksik və semantik variantların əmələ gəlməsinə xidmət edən ən geniş yayılmış növdür.

L. M. Vasilyev ardıcıl (zəncirli) törəmə əsasında qurulan daxilolma münasibətləri ilə paralel (radial) törəmə əsasında olan kəsişmə münasibətlərini fərqləndirir. O, həmçinin qeyd edir ki, çox mənalı sözlərin semantik strukturunda çox vaxt həm daxilolma, həm də mənalar arasında kəsişmə münasibətləri eyni vaxtda təqdim olunur [3;143]. Biz F. A. Litvinin əsərində polisemantın strukturunda semantik əlaqələrin oxşar şərhinə rast gəlirik: tədqiqatçı kəsişmə, daxilolma və semantik omonimiya münasibətlərini müəyyən edir. Üçüncü tip əlaqə həm radial, həm də zəncirvari polisemiya ilə mümkün olan, semantik cəhətdən əlaqəsiz leksik-semantik variantları xarakterizə edir[7;20].

Polisemiyaya diaxronik baxılıqda bu, sözün böyüməsi və inkişafı və ya semantik quruluşunun dəyişməsi kimi başa düşülür. Diaxronik çoxmənalılıq dedikdə sözün öz əvvəlki mənasını və ya mənalarını saxlayaraq eyni zamanda bir və ya bir neçə yeni məna əldə edə bilməsini nəzərdə tutur. Beləliklə, diaxronik yanaşmaya görə sözün semantik quruluşunda iki növ məna ayırd etmək olar ki, birinci və ikinci dərəcəli məna olur. Məsələn, "table" polisemantik sözünün müasir ingilis dilində ən azı doqquz mənası var. Diaxronik semantik təhlilin nəticəsi olaraq qeyd etmək olar ki, "table" sözünün müasir ingilis dilində malik olduğu bütün mənalar qədim ingilis

dilində işlənən ilkin əsas mənaya (a flat slab of wood or stone- düz daş və ya taxta lövhə) bağlıdır. Bütün digər mənalar ilkin mənadan alındığı üçün ikinci dərəcəlidir. Semantik dəyişikliklər bir qayda olaraq sözün semantik strukturunda mövcud olanlara əlavə olunan yeni mənalarla nəticələnir. Köhnə mənaların bəziləri köhnələ və ya hətta yox ola bilər.

Sinxronik cəhətdən polisemiya dilin inkişafının müəyyən tarixi dövründə eyni sözün müxtəlif mənalarının birgə mövcudluğu kimi başa düşülür. “Table” sözünün sinxron semantik təhlili zamanı belə bir sual yaranır: “table” sözünün bütün doqquz mənası bu sözün semantik quruluşunu eyni dərəcədə təmsil edirmi? “Table” sözünü eşidəndə və ya gördüyümüz zaman ilk dəfə ağılımıza gələn məna mebel məmulatıdır. Bu, sözün mərkəzi (və ya əsas) mənası kimi meydana çıxır və bütün digər mənalar marjinal (və ya kiçik) mənalarlardır. Mərkəzi məna müxtəlif və geniş şəkildə fərqli kontekstlərdə baş verir, marjinal mənalar yalnız müəyyən kontekstlərdə müşahidə olunur. Müasir dilçilikdə mərkəzi məna anlayışını bu mənənin baş vermə tezliyi baxımından şərh etmək meylə mövcuddur.

Semantik quruluş heç vaxt statik olmadığından sözün ilkin mənası sinxron olaraq onun marjinal mənalarından birinə, diaxronik olaraq isə ikinci dərəcəli məna sözün mərkəzi mənasına çevrilə bilər. Fərdi mənənin diaxronik və sinxron qiymətləndirilməsi arasındakı əlaqə dilin tarixi inkişafının müxtəlif dövrlərində fərqli ola bilər[14].

Hər bir konkret vəziyyətdə söz ya məqsədlə, ya da konseptual tərəflə əlaqəli mənalarından birində istifadə olunur. Bu, təkcə ümumi dil üçün deyil, həm də terminologiya, o cümlədən onun tərkib hissəsi kimi sahələrarası polisemiya üçün xarakterikdir.

Beləliklə, sahələrarası polisemiya ilə əlaqədar olaraq, toplanmış illüstrativ material radial-zəncirvari növün ən çox yayılmasını göstərir, mərkəzdə isə ümumi istifadə olunan söz dayanır. Bundan əlavə, mənənin inkişafı hər bir sahədə zəncirvari növ üzrə avtonom şəkildə davam edir. Beləliklə, əvvəlcə hər bir sahədə radial tipə görə çox işlənən bir sözün bir sahədən digərinə keçməsi var.

Ədəbiyyat

1. Aksan, D. *Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Engin Yayınevi, Ankara, 2009.
2. Арнольд, И.В. Лексикология современного английского языка. Л.: Просвещение, 1959. -350 с.
3. Васильев, Л. М. Современная лингвистическая семантика / Высш. шк., 1990. - 175 с.
4. Вердиева, З.Н. Семантические поля в современном английском языке. - М.: Высшая школа, 1986. - 120 с.
5. Виноградов, В.В. Русский язык : (граммат. учение о слове) : [учеб. пособие для высш. учеб. заведений], Учпедгиз, Москва, 1947. – 784 с.
6. Кустова, Г. И. О типах производных значений слов с экспериенциальной семантикой / Вопр. языкознания. - 2002. - №2.- С. 6 -34.

7. Литвин, Ф. А. Многозначность слова в языке и речи /М.:Высш. шк., 1984.- 119 с.
8. Медникова, Э.М. Значение слова и методы его описания. М.: Высшая школа, 1974. -202 с.
9. Naess, A., Gullvag, I. Vagueness and Ambiguity. *The Trumpeter: Festschrift Section*, 22 (1),2006, s. 56-73.
10. Palmer, F.R. *Semantik Yeni Bir Anlambilim Projesi* (Çev. Ramazan Ertürk), Ankara: Kitâbiyât, 2001.
11. Смирницкий, А.И. Лексикология английского языка Подписано в печать. Формат Уел. печ. л .. Уч.-изд. л.. Тираж экз. Отпечатано в ИПО "Лев Толстой"Филологический факультет МГУ им. М.В. Ломоносова, 1998
12. Уфимцева, А.А. Опыт изучения лексики как системы (на материале английского языка) - М.: Изд-во Академии наук СССР, 1962. - 284 с.
13. Шмелев, Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики: на материале русского языка / – Москва : Наука, 1973. – 280 с.
14. Зыкова, И.В. Практический курс английской лексикологии = A Practical Course in English Lexicology : учеб. пособие для студ. лингв. вузов и фак. ин. языков / — 3 е изд., стер. — М.: Издательский центр «Академия», 2008. — 288 с.

Гюльнар Магеррамзаде

ВИДЫ ЗНАЧЕНИЯ МНОГОЗНАЧНЫХ СЛОВ И ПУТИ РАЗВИТИЯ МНОГОЗНАЧНОСТИ РЕЗЮМЕ

В статье говорится о типах значений многозначных слов и путях развития многозначности. Соотношение значений многозначного слова может быть различным. В связи с этим выделяют следующие смысловые типы многозначности: радиальную, цепную и смешанную. В радиальной полисемии значения слова основаны на двух его значениях и тесно с ним связаны. В цепной полисемии каждое последующее значение связано с предыдущим значением. Смешанная полисемия отражает особенности как радиальной, так и цепной полисемии. В многосложных словах также различают самостоятельные и зависимые значения в зависимости от контекста. Метафора, метонимия, расширение значения, сужение значения, улучшение значения, ухудшение значения — основные пути развития многозначности. Учитывая вышеизложенное, в статье на основе различных источников изучаются типы значений многозначных слов и пути развития полисемии.

Ключевые слова: полисемия, радиальная полисемия, цепная полисемия, метафора, метонимия.

Gulnar Maharramazada

**MEANING TYPES OF POLYSEMANTIC WORDS AND
DEVELOPMENT WAYS OF POLYSEMY
SUMMARY**

The article deals with the meaning types of polysemous words and ways of development of polysemy. The relationship between the meanings of a polysemous word can be different. In this regard, the following meaning types of polysemy are distinguished: radial, chain and mixed. In radial polysemy, the meanings of a word are based on its two meanings and are closely related to it. In chain polysemy, each subsequent meaning is connected to the previous meaning. Mixed polysemy reflects the features of both radial and chain polysemy. Independent and dependent meanings of polysemantic words are distinguished depending on the context. Metaphor, metonymy, expansion of meaning, narrowing of meaning, improvement of meaning, deterioration of meaning are the main development ways of polysemy. Taking into account the above said, the meaning types of polysemous words and ways of development of polysemy are studied from various sources in the article.

Key words: *polysemy, radial polysemy, chain polysemy, metaphor, metonymy*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
İlham Mikayıl oğlu Tahirov**

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.2.198>

ДЖАВАИР ГУСЕЙНОВА
БГУ
(г. Баку, ул. Захид Халилова 23)
E-mail: javahir.huseynova.a@bsu.edu.az

СИМВОЛИЧЕСКИЕ КОНЦЕПТЫ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ

Резюме

В основе современного типа мышления лежит символ. Символическое мировосприятие пришло к нам из глубины тысячелетий. С развитием общества, с зарождением культуры, цивилизации пришло время теоретического толкования символа как культурного феномена в недрах философии. Символизм как феномен имеет основателей и адептов в различных культурах. В целом как бы ни различались представления о символе и символическом, существует общее основание, на котором строится определение понятия "символа". В настоящее время символ рассматривается как общекультурный феномен, который актуализируется в различных областях знания, как естественного, так и гуманитарного цикла. Символ выступает в качестве связующего звена между «таинственным миром смыслов» с «миром предметных прагматических отношений». Язык в данном случае выступает посредником между реальностью и мышлением, что играет немаловажную роль в процессе концептуализации. Если рассматривать концептуализацию как живой процесс порождения новых смыслов, то языковая символизация является частью процесса концептуализации.

Являясь объектом языкознания, концепт вызывает большой интерес у исследователей в области лингвокультурологии. Основным термином, применяемым в лингвокультурологических исследованиях, является концепт. Исследования, проведенные в данном направлении, дают возможность выявить способы языкового осмысления действительности, установить приоритетные ценности в картинах мира, как коллектива, так и отдельного индивида.

Ключевые слова: концепт, мышление, символика, символизация, лингвокультурология

Большой интерес в современной когнитивной лингвистике и лингвокультурологии вызывает изучение отдельных типов концепта, которые выделяются на одинаковых основаниях.

Ряд исследователей выделяют символический тип концепта. М.В. Пименова под символическим концептом, подразумевает концепт,

мотивирующие признаки которого восходят к известному или утраченному мифу. Эти признаки разворачиваются в разном объеме в виде образных, понятийных, ценностно-оценочных и собственно символических признаков, но уже в другом объеме по отношению к другим концептам.(2: 43).

В структуре концептосферы выделяются следующие виды концептов: телеономные, которые отражают высшие чувства, такие как «долг», «Родина», «любовь» и т.п.; регулятивные концепты, которые включают в себя нормы поведения, получающие образное и ценностное измерение («свобода», «скромность», «закон» и т.д.); эмотивные концепты, описывающие эмоциональное состояние человека, такие как «тоска», «печаль», «гнев», «радость», «счастье». Существуют также концепты, включающие в себя этноспецифические характеристики. К числу таких концептов относятся такие, как «пунктуальность», «искусство жить», «приватность». Данные концепты выражают нормы поведения, образ мышления и отношение к жизни отдельного этноса. Предметом исследования также служат индивидуально-авторские концепты основой которых являются идеи и образ мышления философов и писателей. В свою очередь ведутся исследования институциональных концептов, которые появляются в сфере отдельных институтов. К таким концептам относятся такие, как «услуга», «гарантия», «порицание» и другие. Также внимание некоторых исследователей привлекают идеологические концепты, основанные на позициях определенных социальных классов и групп («демократия»), архетипические (возвышаются к подсознательным процессам, отражающимся в поведении личности «предательство»), символические, которые допускают всевозможные варианты образно-ценностного понимания действительности, например, концепт «подарок».

При распределении типов концептов ученые лингвисты основывались как на объективные характеристики пережитого опыта, так и на субъективно-исследовательский подход к восприятию действительности. Главным принципом в процессе выделения концептов в рамках исследовательского подхода является признание множества вариантов явлений действительности. Такой принцип можно метафорически назвать фасеточным подходом, который предполагает возможность описания одного и того же ментального образования с разных позиций, точек зрения – как архетип, регулятив, символ и т.п.

В целях осмысления символа гуманитариями было проведено множество научно-исследовательских трудов. К числу таких работ относятся книги С.С. Аверинцева, в которых автор проводит компаративный анализ понимания символа как знака и как образа в аспекте своей знаковости. В его работах символ противопоставляется аллегории – образу с однозначной интерпретацией, например, череп и кости – смерть. Символ в отличие от иносказания полисемантичен и допускает множество интерпретаций. По мнению С.С. Аверинцева, символ является динамичным и бесконечным, при

помощи символа мы можем достичь целостной картины мира, сквозь частный образ. Дальнейшим исследованием о динамичности символа занималась С.А. Радионова. В ее трудах также прослеживается идея динамичности символа. Символ, как считает лингвист, создает собственную многоярусную структуру, смысловую перспективу, интерпретация которого требует от интерпретатора работы с кодами различного уровня (4:674).

Затрагивая вопрос о символизме и символе невозможно не обратиться к Ч. Пирсу, основоположнику учения о знаках. В соответствии с теорией Ч. Пирса знак имеет три вида. Во-первых, подобие (likeness), или привычное нам название иконы (icons), которые передают идеи и репрезентируют вещи способом имитации. Иными словами, икона имеет сходства между самим объектом и его обозначением. Примером икон может служить фотография. Во-вторых, существуют указатели (indications), или индексы (indices), которые что-то говорят нам о вещах, так как они имеют с ними связь. Примером индексов могут послужить дорожные знаки (они не имеют сходства с объектом напрямую, однако информация, переданная с их помощью, усваивается нами переплетаясь с уже существующей в нашем разуме информацией и создавая в нашей голове ясную картину). В-третьих, существуют так называемые символы, которые ассоциируются с их значениями (meanings) благодаря привычке. Примерами символов могут послужить правила интерпретации. Символ выражает связь знака с объектом через идею (3: 88).

А.Г. Шейкин с точки зрения социокультурных наук под символом подразумевает материал или идеологический культурный объект, выступающий в коммуникативном процессе в качестве знака, значение которого является конвенциональным аналогом значения иного объекта (5:220). Количество культурных смыслов всегда превышает число уже существующих общепринятых знаковых форм. Переход знака в символ осуществляется накапливанием знаком отвлеченных смыслов – коннотаций. А.Г. Шейкин отмечает, что нередко вследствие коммуникативной актуальности символа происходит формирование его повседневного аналога, который выражается языками средствами наиболее употребительными в повседневной коммуникации.

А.Ф. Лосев проводит дифференциацию между аллегорией, схемой и символом. Ученый определяет схему как выражение идеи в отвлеченном и общем виде, аллегорию как образную иллюстрацию идеи, а под символом он понимает отождествление идеи и образа. Свою лепту в понимание символа внес Л. Ф. Чертов, который исследовал различие между нехудожественными (языковыми) и художественными символизмом, причем художественный символ в данном случае оказывается ни столько средством коммуникации между автором и реципиентом, сколько поводом для свободного смыслообразования в сознании реципиента.

Е.Ф. Губский, Г.В. Кораблева, В.А. Лутченко выделяют еще одно важное свойство в характеристике символа: «Смысл символа, который не

может и не должен быть понятным для людей, не принадлежащих к этой группе, т.е. для тех, кто не посвящен в значение символов (каждый символ является по своему характеру тайным или по крайней мере условным знаком), – этот смысл является, как правило, намеком на то, что находится сверх или за чувственно воспринимаемой внешностью образования (напр., крест – символ христ. веры)» (Философский энциклопедический словарь, 1998, с. 413).

Если собрать все вышеуказанные свойства символа, можем сделать следующий вывод: символ – перцептивный образ, который имеет глубокий смысл, несущий в себе идею, обладающую высокой ценностью. Данный образ генерирует новые смыслы, допуская множество толкований, отсылая нас к сверхчувственному опыту. На основании приведенных определений символа можно выделить следующие его типы: 1) обиходный символ – условный знак в виде конкретного образа, имеющий интегративную глубину, 2) художественный символ – условный знак в виде конкретного образа, формирующий множественную открытую систему ассоциаций, насыщенных ценностью, 3) институциональный символ (политический и религиозный), который также является условным знаком, предстающим в виде конкретного образа, при этом отсылающим нас к системе базовых ценностей соответствующего института.

Перейдя к вопросу о символических концептах, давайте рассмотрим, чем же обосновано выделение класса символических концептов.

Фасеточное моделирование языка предоставляет возможность охарактеризовать ментальные образования на основании любого релевантного признака. Такое описание ментальных образований может способствовать нахождению новых содержательных отличий в концептах, которые были не раскрыты при использовании иных подходов к их объяснению.

При определении валидности символического истолкования концепта первым делом мы определяем принадлежность концепта к типу общения: обиходному, художественному или институциональному. Например, концепт «мел» в обиходном сознании обозначает белое вещество в виде камня, которое используется в школе с целью ведения записей письменных заданий на доске, или в виде раствора для процесса отбеливания. В данном случае обиходные образные признаки мела сводятся к его физическим свойствам, которыми являются белизна, сравнительная мягкость, способность крошиться. Ценностные признаки этого концепта имеют функционально-утилитарный характер – мелом удобно писать на классной доске, осуществлять побелку, мелом чистят серебро, вместе с тем мелом можно испачкаться.

При художественной концептуализации данного концепта, раскрываются ассоциативные признаки вышеприведенного объекта, которые обусловлены мировоззрением автора. Такая интерпретация объекта приводит к переосмыслению «мела» – метонимическому сдвигу. Примером такого рода может послужить следующая строчка: «Щеки заливал смертный мел» («Дневник моих встреч» Ю. Аннеков). В приведенном примере мы ясно

наблюдаем сравнение признака цвета со смертью – «белый, как мел», «бледный как мел». В данном случае автор подчеркивает степень белизны – когда душа покидает тело и жизнь уходит, лицо теряет цвет.

Иным примером метонимии может послужить: «Трепетный мел на дрожащей двери, огненный мел на царской стене» (С. Григоров). Здесь прослеживается аллюзия на библейские сюжеты спасения от карающей руки ангела смерти, посланного в Египет, и Валтазарова пира, актуализируется функциональный признак «мел как инструмент», «надпись мелом», мел служит символом переписки между Богом и человеком и ассоциируется со словом.

Довольно интересным кажется переосмысление концепта «мел» в тексте С. Лукьяненко из серии книг о дозорах.

Курьер привез кусочек мела. <...>

– Маленький кусочек мела, – темный маг улыбнулся. – Им можно писать на школьной доске. Или рисовать классики на асфальте. Или натирать кий на бильярде. Все это можно делать так же легко, как колоть орехи большой королевской печатью. Но вот если этот мелок возьмет в руки Великая Волшебница... Именно Великая – рядовой не хватит силы. Именно Волшебница – в мужских руках мел останется простым мелом. К тому же Волшебница должна быть Светлой. Для Тьмы этот артефакт бесполезен. <...>

– Маленький кусочек мела... – Завулон откинулся в кресле, покачался взад-вперед. – Он уже весь сточен, его не раз брали тонкие пальчики красивых девушек, чьи глаза горят светлым огнем... Его пускали в дело, и земля вздрагивала... таяли границы государств, поднимались империи, пастухи становились пророками, а плотники богами, подкидышей признавали королями, сержанты возвышались до императоров, недоучки семинаристы и бесталанные художники вырастали в тиранов...

Маленький огрызок мела. Всего лишь. <...>

– Мелок, – сказал я. – Маленький мелок, заточенный с обеих сторон. Им можно писать на чем угодно. Например, на Книге Судьбы. Зачеркивая прежние строки, вписывая новые.

Существует волшебный артефакт – кусочек мела. В руках определенного человека, наделенного магическими способностями (великая светлая волшебница), этот артефакт способен изменить судьбу человечества, если с его помощью будет сделана надпись на Книге Судьбы. Под Книгой Судьбы понимается не книга, а особый предмет, допускающий магическое действие стирания и написания. Перед нами эзотерический текст, требующий принятия на веру неких рационально непостижимых сущностей. Мелок, заточенный с обеих сторон воспринимается как символ магического преобразования мира. Идея письма как магического акта традиционна для религиозного сознания. Так, в иудаизме молитва Судного дня включает упоминание о записи, которую Всевышний вносит о каждом человеке в Книгу Жизни на год вперед, и люди просят, чтобы в этой книге были стерты записи

их грехов. Современный писатель в соответствии с языческими установками наделяет обычного человека, обладающего особыми способностями, правом стирать и записывать в Книге Судьбы.

Символическая интерпретация присуща многим концептам таким как: Родина, любовь, долг, война.

Война в философском понимании воспринимается как крайняя форма проявления катастрофичности самой жизни. Она разрушает человека как физически, так и психологически и переводит его в максимально интенсивный реестр жизни. Выступая символом зла, война активизирует в человеке слепые и разрушительные природные инстинкты, в число которых входят насилие, ненависть, жестокость. Однако в то же время она раскрывает более ярко такие качества человека как благородство, самопожертвование, доблесть, бесстрашие, способность преодолевать себя, чувства долга. Данный смысл скрыт в словах Н. Бердяева о том, что в войне кроме «озверения и потери человеческого облика» есть также «великая любовь» (2: 116).

Ряд исследователей придерживаются мнения, что концепт «война», который имеет свое отражение в лексике, фразеологии, устойчивых метафорах, пословиц, фольклорных текстах, является одним из важнейших концептов русского языкового сознания. Данный концепт связан не только с осмыслением исторических событий, а также представлением о смысле жизни человека, о его социальной роли.

Рассматривая «войну» с точки зрения образного содержания можно заметить, что в метафорических аналогиях она представляется как: *театр, игра, огонь, живой организм*. Примером может послужить выражение «война вспыхнула».

В народной метафорике подчеркивается иррациональность войны, ее логическая неопределенность. Показательной в этом плане является поговорка «*война посреди г..вна*», которая оценочно охарактеризует ту самую войну и ее локализацию. Войне присваивается такая характеристика «поведение» как: *война крови пьет, война живых в могилу клонит* и т.п. Война наносит вред здоровью выступая в качестве некой силы: *война села на кости/на ноги* (так говорят о болезнях, вызванных травмой со времен войны). Война способна взять силой, лишит чего-либо: *война унесла, война отобрала/забрала, война похитила/уволокла*.

Во фразеологизме «*война съела*» мы видим губительную демоническую мощь войны, которая способна уничтожить человека, не оставив ни следа от него: «*Война съела всё, она, война съела нашу судьбу*» (Усолъе).

Знаком войны в фольклоре могут служить также природные аномалия и появление в деревнях в большом количестве лесных зверей: заморозки летом, сильные ветра и ураганы – «*Посреди почти что лета мороз вдруг пал* (Юрла); *К войне был сильный ураган, лес весь свалило, что пройти нельзя*» (Сейва Гайн); *Белки перед войной много было, прямо в огороды шли, по крышам, к*

войне зайцы по деревьям бегали прямо по огородам (Юрла); Перед войной было много волков, и они сильно выли (Нытва).

Также под знаком войны понималось необычное поведение домашних животных: Перед войной свиньи всю землю изрыли по всей деревне (Вильва Сол.) Свинья роет землю – быть беде. Разрытая земля ассоциируется с могилой (смертью). Если свинья выроет яму перед чьим-то домом, то в этом доме следует ожидать покойника.

Предвестником войны можно считать также изменение цвета неба, возникновение в небе световых фигур и т.п.: *Перед войной было, небо разделилось ночью на две части, светло-светло стало, и чего-то падало на поля, камень какой-то. «Небо взволновалось», - родители так говорили (Шварёво Ус.).* В иной раз встречаем пример с небом, окрашенным в ярко красный цвет, что также предвещает нам о грядущей беде (войне): *Перед войной небо вскрылось, красное все стало (Романово Ус.); Перед войной небо было как кровь красное (Зинково Кос.)*

Исследовав вышеуказанные примеры, можно прийти к следующему выводу: что каждый концепт символизируется и имеет несколько интерпретаций. В данном процессе немаловажную роль играет язык, который является связующим звеном между сознанием человека и ментальным восприятием окружающего. Соединение мысли и образа служит основой для формирования концепта, который впоследствии накапливает свои содержательные формы, приводя к переосмыслению некоторых исходных смыслов. Такое переосмысление обусловлено путем прикосновения культуры и архетипическими представлениями носителей языка.

Список использованной литературы

1. Бердяев Н. Судьба России. М., 1918.
2. Пименова М.В. Символические концепты как часть концептуальной системы (на примере концепта «творчество») // Вестник Северного (Архитектурного) Федерального ун-та. Сер.: Гуманитарные и социальные науки. 2020. № 5. С. 41-47.
3. Пирс Ч. С. Что такое знак? / Ч. С. Пирс // Вестник Томского Государственного Университета №3(7) 2009, с. 88-95.
4. Радионова, С. А. Символ [Текст] / С. А. Радионова // Новейший философский словарь. Изд. 2-е. – Минск: Книжный дом, 2001.
5. Шейкин А. Г. Знак / А.Г. Шейкин; гл. ред. С. Я. Левит. // Культурология. XX в.: Энциклопедия: В 2 т. – Спб.: Унив. Кн., 1998. – Т.1. – С. 222.

Javahir Huseynova

SYMBOLIC CONCEPTS IN MODERN LINGUOCULTUROLOGY

Summary

The modern type of thinking is based on a symbol. The symbolic worldview has come to us from the depths of millennia. With the development of society and the emergence of culture and civilization, the time has come for a theoretical interpretation of the symbol as a cultural phenomenon in the depths of philosophy. Symbolism as a phenomenon has founders and adherents in various cultures. In general, no matter how different the ideas about symbol and symbolic may be, there is a common basis on which the definition of the concept of “symbol” is built. Currently, the symbol is considered as a general cultural phenomenon that is updated in various fields of knowledge, both natural and humanitarian cycles. The symbol acts as a link between the “mysterious world of meanings” with the “world of objective pragmatic relations”. Language in this case acts as a mediator between reality and thinking, which plays an important role in the process of conceptualization. If we consider conceptualization as a living process of generating new meanings, then linguistic symbolization is part of the conceptualization process.

Being an object of linguistics, the concept arouses great interest to researches in the field of linguistic and cultural studies. Conducted in this direction research makes it possible to identify ways of linguistic comprehension of reality, to establish priority values in the collective in the individual worldview.

Keywords: concept, thinking, symbolism, symbolization, linguoculturology

Cavahir Hüseynova

MÜASİR LİNGVOKULTUROLOGİYADA SİMVOLİK KONSEPTLƏR

Xülasə

Müasir düşüncə növünün əsasında simvol durur. Simvolik dünyagörüşü minilliklərin dərinliklərindən bizə gəlib çatmışdır. Cəmiyyətin inkişafı, mədəniyyət və sivilizasiyanın meydana çıxması ilə simvolun mədəniyyət hadisəsi kimi fəlsəfənin dərinliklərində nəzəri şərhinin vaxtı gəlib çatmışdır. Simvolizm bir fenomen olaraq müxtəlif mədəniyyətlərdə qurucuları və tərəfdarları var. Ümumiyyətlə, simvol və simvolika haqqında fikirlər nə qədər fərqli olsa da, “simvol” anlayışının tərifinin qurulduğu ümumi əsas var. Hal-hazırda simvol həm təbii, həm də humanitar dövrlərdə müxtəlif bilik sahələrində yenilənən ümumi mədəniyyət hadisəsi kimi qəbul edilir. Simvol “mənalara sirlə dünyası” ilə “obyektiv pragmatik münasibətlər dünyası” arasında əlaqə yaradır. Dil bu halda reallıq və təfəkkür arasında vasitəçi rolunu oynayır ki, bu da konseptuallaşdırma prosesində mühüm rol oynayır.

Konseptuallaşdırmanı yeni mənaların yaranmasının canlı proses kimi qəbul etsək, linqvistik simvollaşdırma konseptuallaşdırma prosesinin bir hissəsidir.

Konsepsiya dilçiliyin obyektı olmaqla dilçilik və mədəniyyətşünaslıq sahəsində tədqiqarçuların böyük marağına səbəb olur. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar reallığın linqvistik dərk edilməsi yollarını müəyyən etməyə, həm kollektivin, həm də individin dünyagörüşündə prioritet dəyərləri müəyyən etməyə imkan yaradır.

Açar sözlər: konsepsiya, təfəkkür, simvolizm, simvollaşdırma, linqvokulturologiya

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: akademik Nizami Cəfərov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.2.207>

ÖMƏROVA GÜLSƏRƏN HAMLET QIZI
omarova.gulseren@gmail.com
Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası,
“Dillər” kafedrası, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent əvəzi
Ünvan: Azərbaycan, Bakı, Lermontov küçəsi, 74 AZ 1001

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV METODLARIN TƏTBİQİ

Xülasə

Ünsiyyət həm fərd, həm də qrup səviyyəsində inkişafın hərəkətverici qüvvəsi kimi həyatımızda mühüm rol oynayır. Ünsiyyət haqqında danışanda ağılımıza gələn ilk fikir – istifadə etdiyimiz dillə bağlı olur. Söz, nitq və dil ünsiyyət prosesində çox mühüm rol oynayır və istisna olaraq insana aid olan fenomendir. İnsanların öz münasibətini aydınlaşdırmaq və ümumi nəticə əldə etmək məqsədilə öz səylərini əlaqələndirməyə və birləşdirməyə yönəldilmiş qarşılıqlı təsirə ünsiyyət deyilir (Kitabi- Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: “Öndər” nəşriyyatı, 2004, s.116). Ünsiyyət prosesi üç funksiyanı yerinə yetirir: kommunikativ, interaktiv, perseptiv. Qeyd etdiyimiz funksiyalar iki yolla həyata keçirilir. Birincisi söz, dil və nitqdən istifadə etməklə gerçəkləşən verbal davranış adlanır. İkincisi isə qeyri-verbal davranış adlanır və buraya insanın əl-qol hərəkətləri; səs tonu və digər vokal xüsusiyyətlər o cümlədən nitqin sürəti, tezliyi, intonasiya, pauza; bədən hərəkətləri, bədənin duruş tərzii; sifət cizgiləri, geyim tərzii və s. vasitələr aiddir.

Qlobal dil kimi üstünlük təşkil edən ingilis dilində rabitəli və sürətli danışmaq fəaliyyəti sahəsi son zamanlar metodiki ədəbiyyatda ən çox öyrənilən sahədir və bu sahədə yaranan problemlərə marağın artdığı müşahidə olunmaqdadır. İngilis dilinin tədrisində kommunikativ bacarıqların formalaşmasını metodoloji baxımdan təhlil edərkən, bir çox faktorların və metodiki çatışmazlıqların olduğu da görünür. Danışmaq fəaliyyəti kommunikasiyanın əsas və vacib komponenti kimi ümumtəhsil müəssisələrinin əsas tələblərindən hesab olunur.

Bu məqalədə müasir dövrdə xarici dillərin, xüsusilə ingilis dilinin tədrisində kommunikativ yanaşma metodunun tətbiqindən danışılmış, bu yanaşmanın səmərəli tətbiqi yollarının araşdırılması təhlil edilmiş və əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: innovativ, kommunikativ, qlobal kompüter şəbəkəsi, sertifikatlaşdırma, veb, tolerantlıq, interaktiv, perseptiv.

Dil beynəlxalq ünsiyyət fəaliyyətinə təsir edən əhəmiyyətli elementlərdən biridir. Tələbələr ingilis dili bacarıqlarının müxəlif hissələrini, məsələn dinləmə, danışma, oxuma və yazma bacarıqları baxımından istifadə edirlər. Bildiyimiz kimi, yaşadığımız əsr kompüter əsri, yaşadığımız dövr isə texnologiya dövrüdür.

Kommunikasiya vasitələri ilə texnologiyalar cəmiyyətin ayrılmaz bir tərkib hissəsidir. Texnologiya həmişə tədris və tədris mühitinin mühüm bir hissəsi olmuşdur. Ən yeni innovativ texnologiyalar informasiya ötürülməsini sürətləndirərək kommunikasiyanı daha yüksək nöqtəyə çatdırıb. Müasir dövrümüzdə təhsil siyasətinin qarşısında duran əsas məqsədlərdən biri cəmiyyətin və dövlətin tələblərinə uyğun təhsil sisteminə nail olmaqdır. Ümumtəhsil müəssisələrinin kompüterlərlə təchiz edilməsi gənclərin virtual aləmə çıxışının təmin olunması, onların informasiya texnologiyaları ilə işləmək vərdişlərinə yiyələnmələri üçün atılan məqsədyönlü addımlar da məhz bu məqsədə xidmət edir. Hazırki dövrdə ən qabaqçıl informasiya texnologiyalarından biri hamı tərəfindən istifadə olunan və müəyyən faydalar verən internetdir.

“İnternet” termini ingilis dilində “İnternet – interconnected networks” sözündən götürülmüşdür, mənası “qlobal kompüter şəbəkəsi” deməkdir. İnternet qlobal şəbəkədə birləşmiş milyonlarla kompüterləri, proqramları, verilənlər bazalarını, fayl və insanları birləşdirən şəbəkələrdən ibarət olan şəbəkədir. 1969 –cu il tarixindən etibarən Amerika Birləşmiş Ştatlarında internetin əsası qoyulmuşdur.

Xarici dillərin tədrisində texnologiyanın istifadəsi yeni deyil. 1960-cı illərdən bəri xarici dilin tədrisi praktikasında videolentlər, dil laboratoriyaları və videolar geniş istifadə olunurdu. 1980-ci illərin əvvəllərində xarici dilin kompüter texnologiyaları və materialları ilə tədrisi təcrübəsi tətbiq olunmağa başladı. Tezliklə bu metodlar xarici dillərin tədrisi metodlarına aid edildi. 1990-cı ildə xarici dillərin tədrisi praktikasında informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından geniş istifadə şəbəkə vasitələrinə çıxışa çevrildi. 1990-cı illərdə internetin sürətli inkişafı tələbələrin xarici dilləri daha səmərəli şəkildə öyrənməsinə və bilik əldə etməsinə müsbət təsir göstərib. Bu andan etibarən internet xarici dillərin tədrisi praktikasında qeyri-adi bir məlumat əldə etmək mənbəyinə çevrilib. Xarici dillərin tədrisi praktikasında iştirak edən müəllimlər internetdən hər cür məlumat əldə edə bilirlər. İnternetdə demək olar ki, hər suala cavab tapmaq mümkündür. Əksər müəllimlər internet resurslarından istifadə edərək çox şey əldə edə biləcəklərinə inanırlar. İnternet məlumat əldə etmək, bilikləri bərpa etmək və ya digər ölkələrdən olan müəllimlərlə təcrübə mübadiləsi aparmaq yolu kimi istifadə olunur. İnternetin köməyi ilə müəllimlərin ixtisasının artırılmasına nail olunur, internetdə müəllimin dil biliyi və ustalıq səviyyəsini yoxlayan və təsdiqləyən hər cür test və sertifikatlaşdırma mövcuddur. Müəllimlər bu vasitələrdən çox rahatlıqla istifadə edə bilirlər.

Son illərdə ali məktəblərdə yeni informasiya texnologiyalarının istifadəsi məsələsi getdikcə daha çox gündəmə gətirilir. Bu yalnız yeni texniki vasitələr deyil, eyni zamanda yeni tədris formaları və metodları, təlim prosesinə yeni bir yanaşmadır. Xarici dillərin əsas məqsədi məktəblilərin ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılması və inkişafı xarici dilin praktiki mənimsənilməsinin öyrədilməsidir.

İngilis dilinin ali məktəb kursunun ən çətin mövzularından biri olduğu məlumdur. Buna görə əsas vəzifələrdən biri maraq oyandırmaq, eyni zamanda mövzu üçün motivasiyanı artırmaq, tələbələrdə yaradıcı və intellektual qüvvələri oyatmaq istəyi hesab olunur. Müasir dünyada ingilis dilini bilmək bir növ dünyaya

açılmış pəncərədir. Bu beynəlxalq ünsiyyət dilini bilməklə yeni fürsətlərin köməyi ilə hədəflərinizə çata bilərsiniz. Müəllimin vəzifəsi hər bir tələbə üçün dilin praktiki mənimsənilməsinə şərait yaratmaq, hər bir tələbənin öz fəaliyyətini, yaradıcılığını nümayiş etdirməsinə imkan verəcək bu cür tədris metodlarını seçmək və eyni zamanda xarici dillərin tədrisi prosesində tələbənin idrak fəaliyyətini artırmaqdır.

İnternet bütün dünyada insanlar tərəfindən istifadə olunan əhəmiyyətli bir vasitədir. İnternet, nəinki gündəlik həyatımızda, həm də peşə həyatımızda bizə kömək edən müasir dövrün ən faydalı texnologiyasıdır. Təhsildə internetdən məlumat toplamaq, tədqiqat aparmaq və bu kimi müxtəlif fəaliyyətləri həyata keçirmək üçün geniş istifadə olunur.

İnternet təhsildə çox vacib bir rol oynayır. İnternetdən istifadə tələbələrə təhsil verilməsinə böyük təsir göstərmişdir. Əgər ondan tələbələrin inkişaf səviyyələrinə uyğun olaraq istifadə olunarsa, bu həm müəllimlər, həm də tələbələr üçün səmərəli ola bilər. Bu gün internet dünyada hər kəsin üstünlük verdiyi güclü bir vasitəyə çevrilib. İnsanlar internetdən öz maraqlarına uyğun olaraq istifadə edir. Demək olar ki, hər bir sahədə hər kəsin internetə ehtiyacı var. Təhsil sahəsində təşkil edilən imtahanlar, hazırlanan tədris proqramları, çıxarılan nəticələr və s. internetdə əldə edilən materiallar əsasında ərsəyə gətirilir. Hazırkı dövrdə hər bir şagirdin, hər bir tələbənin internetə ehtiyacı var. Tələbələr üçün təhsildə internetin əhəmiyyəti onların keçdikləri dərslərlə əlaqəli hər hansısa bir araşdırma aparmaqları və lazımı məlumatları əldə etməkləri ilə xarakterizə olunur. İnternet bir millətin davamlı inkişafının əsaslarından biri olan təhsilin keyfiyyətini artırır. İnternet hər bir tələbəni onlar üçün əlçatan və sərfəli olan təlim videoları və veb təlimləri ilə təmin edir.

Xarici dilin öyrənilməsi tələbələrdə ünsiyyət və kommunikasiya əlaqələrini genişləndirir, dünyaya yenin baxış formalaşdırılmasına zəmin yaradır. Müxtəlif xalqların və dövlətlərin ictimai-siyasi, elmi-mədəni və iqtisadi həyatı haqqında biliklərin əldə olunmasına, xarici ölkələrin müxtəlif sahələrdə qazandığı təcrübəni birbaşa öyrənməyə imkan verir. Xarici dilin öyrənilməsi iş və karyera imkanlarının genişlənməsinə şərait yaradır. Xarici dilə yiyələnməklə gənc mütəxəssislərimiz ölkəmizdə fəaliyyət göstərən onlarla xarici şirkət, qeyri hökumət təşkilatları və eləcə də dünyanın müxtəlif qurumları ilə daha sıx əməkdaşlıq etmək imkanı qazanır. Xarici dil təlimi vasitəsilə tələbələrdə başqa xalqların dil və mədəniyyətinə, milli-mənəvi dəyərlərinə hörmət hissi, tolerantlıq formalaşır. Xarici dilə yiyələnmək tələbələrin humanitar təhsil səviyyəsini yüksəldir, şəxsiyyətin formalaşmasına, daim dəyişən dünyanın tələblərinə uyğunlaşmasına imkan yaradır.

Xarici dil tələbələrin linqvistik biliklərini genişləndirir, ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır və nitq inkişafına müsbət təsir göstərir. Xarici dilə mükəmməl yiyələnmiş hər bir gənc xarici dil daşıyıcılarına Azərbaycanı təqdim etmək, respublikamızda baş verən prosesləri dünya ictimaiyyətinə birbaşa çatdırmaq imkanı əldə edir.

Buna görə də hər bir xarici dil müəllimi öz üzərində daimi işləməli və inkişaf etməlidir. Bu isə müəllimdən açıqlıq və zənginlik, hər şeydən məlumatı olmaq, dilçilik seminarlarında, başqa müəllimlərin dərslərində iştirak etmək, öz

həmkarlarının məsləhətlərinə qulaq asmaq və onların təcrübələrindən məharətlə istifadə etməyi tələb edir. Kommunikativ yönümlü müəllimlərdən həddən artıq səbirli olmaq tələb olunur. Müəllimin əsas açarı onun tələbləri ilə daima ünsiyyətdə olması və onların fikirlərinə tərəfdar çıxmağı bacarmasıdır. Bu baxımdan o, tələbənin zəhmətinə qayğı ilə yanaşmalı və onun fikirlərinə şərik olmağı bacarmalıdır.

Kommunikativ təlimin əsaslarını öyrənilən dildə danışmaq təşkil etdiyindən, müəllim bu dildə gözəl danışmağı bacarmalı və bununla tələbələrə misilsiz nümunə olmalıdır.

Ümumtəhsil məktəblərində ingilis dili dərslərində tələbələrin şifahi nitq fəaliyyətinin səmərəli yollarının inkişaf etdirilməsində şifahi nitqin meyarlarının müəyyən edilməsi, müxtəlif metodların tətbiqi kommunikativ bacarıqların formalaşmasına xidmət edir.

Kommunikasiyanın tələbləri nitq fəaliyyətinə nə qədər tez daxil olsa, bu bacarıqlar mümkün qədər vaxtında formalaşa bilər. Bizim üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edən fakt ondan ibarətdir ki, təlimdə işlənən metodların səmərəli tətbiqi həm müəllimə, həm də tələbəyə elə bir mühit yarada bilsin ki, onlar danışmaq fəaliyyəti zamanı rahat, sərbəst ünsiyyət qura bilsinlər.

Şifahi nitqin formalaşmasında ünsiyyətin qurulması nə qədər çox nəzərə alınmasa da, uyğun kommunikasiya üçün danışma, lüğətin, tələffüzün və qrammatik qaydaların ən mühüm sahə olduğu bir çox ədəbiyyatlarda təqdim olunur. Təlimdə səmərəli ünsiyyət yalnız ilk öncə danışmaq fəaliyyətində tətbiq olunmalıdır. Bu sahədə bir sıra kommunikativ metodlar tətbiq edilməyə başlanmışdır.

Danışmaq zamanı kommunikativ fəaliyyətlərin real məqsədləri xarici dildə dinləyib – anlama, danışma, oxu və yazı bacarıqlarının formalaşmasına diqqəti yönəldərək, məlumat əldə etmək, nitq baryerlərini aşmaq, özünü təqdim etmə bacarıqları qazanmaq, mədəniyyətləri öyrənmək və cəmiyyətin fəal üzvü olmaqdır. (Moss, D. Ross-Feldman, L. Authors(s) Organizational Affiliation. National Center for ESL Literacy Education. Georgetown university. 2003, s.95-100). Bu fəaliyyətlərə müxtəlif metodlar məcmusu, yanaşmalar, üsul və vasitələr, nitq modelləri, şifahi və yazılı kommunikativ nitq çalışmaları daxildir. Ən son nümunəvi kommunikativ metodlara “Tapşırıqlı təlim metodu” (TBL), TPR- Fiziki hərəkətlərə cavab (Total Physical Response), Çevik dəyişmə metodu (Flipped Learning), İnformasiya boşluqları (Information Gap), kompüter əsaslı dilin öyrənilməsi (CALL), mətnlərin dialoqlaşdırılması, oyunlar, komandalarda müzakirə, layihə əsaslı təlim (Project based learning) və s. daxildir.

Danışmaq zamanı kommunikativ vərdişlərin hansı komponentlərdən ibarət olmasını bilmək təlimdə çox vacib şərtlərdir. Bu şərtlərə məlumatı ötürən və qəbul edən arasında olan prosesin müxtəlif metodlarla tədris olunması daxildir ki, bu mexanizmlərə yazılı və danışılan sözlər, qeyri-verbal hərəkətlər və s. daxildir.

Kommunikativ nitq fəaliyyətinin komponentlərinin düzgün tətbiq edilməsi baxımından son ədəbiyyatlarda isə dinləyib- anlamanın, danışma fəaliyyətinin tiplərinin müəyyən edilməsi, bədən dilinin, jestin, mimikanın yerli-yerində işlənməsi, oxu və yazının düzgün strategiyalarının işlədilməsi, intonasiya, aydın səs tonu,

inandırıcı ifadə tərzinin olması, lüğətin və qrammatik qaydaların ünsiyyət çərçivəsi daxilində öyrədilməsi əsas götürülür.

Danışiq fəaliyyətinin növlərinin düzgün anlaşılması üçün müəllim və şagirdlərin nitq fəaliyyətinin müxtəlif funksiyalarını anlaması və onun təbiətinin açılması çox vacib şərtlərdir.

İnteraktiv danışiq fəaliyyəti (Interactive Speaking) müasir metodların tətbiqində ən çox işlənən və kommunikasiya üçün daha geniş və əlverişli mühit yaradan fəaliyyət növüdür. Qruplarda və kollektivdə, bəzən də cütlükdə interaktiv şəkildə ünsiyyət prosesi yaranır. Tələbələrdə dilin qarşılıqlı təsirdə öyrənilməsində interaktivliyin transaksional məqsədinə çatmasına imkan yaradılmalıdır, yəni onları qarşılıqlı fikir mübadiləsinə cəlb edərək eyni zamanda sosial vərdişlərin formalaşmasına nail olması tələb olunur. İnteraktiv danışiq fəaliyyətində dil praqmatik şəkildə kompleks xarakter daşıyır, bu zaman qısaltmalardan, jarqonlardan və digər sosial konvensiyalardan istifadə olunması təklif olunur. Danışana mane olmağı gizlətmək və öz fikrini bildirmək üçün üzdə ifadə tərzinin danışanın fikrinə münasibət bildirməsi də vacib nüənsdir.

Səmərəli kommunikasiya üçün tətbiq olunan metodlar eyni zamanda qeyri-verbal xarakter daşıyır ki, buraya jestin, mimikanın, bədən dilinin yerli yerində nümayişi, ünsiyyət vərdişlərinin, əsasən, əllərin hərəkəti, üz ifadəsinin, mimikanın aydın göstərilməsi daxildir. Səs tonunun düzgün işlənməsi danışiq prosesində müraciətlərin ünvanlanmasında şagirdlərin bu vərdişləri özlərində formalaşdırması çox mühümdür. Məlumatların ötürülməsində onların qarışdırılmaması da əsas şərtlərdən biridir. Müşahidələr zamanı şagirdlərin bəzən məlumatların məzmununu anlamadan systemsiz ifadə etməsində üz ifadələrinin yersiz işlənməsi daha çox müşahidə olunur.

Bədən formasının mövzunun məzmununa uyğun dinamik formada dəyişilməsi də kommunikasiyanın ən vacib şərtidir. Söhbət zamanı çiyinlərin hərəkəti, əllərin məqsədəuyğun işlədilməsi, göz təmasıının düzgün qurulması qarşıdakı tərəfi tam özünə inandırməğa və məlumatın vacibliyinə yönəltməyə imkan yaradır.

Digər tərəfdən, effektiv kommunikasiyada ikinci tərəflə tam razılaşmasan belə, tənqid etməyi, günahlandırmağı, mühakimə etməyi kənara qoyub onun fikirləri, düşüncələri ilə razılaşmalısən. İkinci faktor isə, danışanla əlaqəni kəsməmək, danışanın fikrinə qısa parafrazlarla cavab vermək də əsas şərtidir. Məsələn, danışanın nitqini tam anladığını nümayiş etdirmək üçün uyğun təkliflərdən istifadə etmək lazımdır.

Fikrimcə, tələbələrin danışmadan öncə lazımi dinləyib-anlama bacarıqlarını formalaşdırmaq uyğun tapşırıq nümunələrinin və fəaliyyətlərinin seçilməsini müəyyənləşdirən maraqlı və diferensial əlamətlərə malik fəaliyyətlərin tətbiqindən ibarətdir.

Tələbələrin kommunikasiya zamanı təmkinli, vicdanlı, həssas, səmimi, hörmətçil və tolerant olması vacib faktorlardandır.

Səmərəli dinləyib-anlama, intonasiya, lüğətin inkişafına daha çox imkan yaratmaq tələbələrin kommunikasiyaya tam hazır olmasını şərtləndirir. Bu şərtlərin tam təminatı nitq fəaliyyətinin komponentlərinin yerinə yetirilməsinə əsaslanır.

İnformasiya boşluqları (Information Gap) kommunikativ danışmaq fəaliyyətinin ən uğurlu vasitələrindən biridir və təlim prosesində tələbələrin ən çox rastlaşdıqları problemi həll etməyə imkan yaradır. İnformasiya boşluqları həm metodoloji, eyni zamanda fizioloji baxımdan faydalı bir fəaliyyət növüdür. Bu metodun tətbiqi zamanı informasiyalar iki müxtəlif vərəqdə müəyyən boşluqlarla verilir. Tələbə A-da olan vərəqdə verilmiş boşluq tələbə B-nin vərəqində verilmiş, tələbə B-nin informasiya boşluğu isə tələbə A-nin vərəqində verilmişdir. Bu vasitə tələbələrin hər hansı bir informasiya boşluğunun iki tərəf arasında müzakirə edilərək doldurulmasıdır. Bu metod eyni zamanda tələbələrin dinləyib anlama bacarıqlarını da daha tez formalaşdırır. Boşluqla üzləşən tərəf digər tərəfi diqqətlə dinləyib məlumatını tamamlamalı və onun nitqinin davamını dinləyib dostunun rastlaşdığı boşluğu tez tamamlamalıdır. Hər iki tərəf çox diqqətli olub, məlumatları bölüşdürür və maraqlı kommunikasiya qururlar.

Ənənəvi dialoqlardan fərqli olaraq informasiya boşluqları tələbələri istər-istəməz dialoqa dəvət edir və onlar məntiqi düşüncəyə suallar qurur və dəqiq cavablandırır.

Söhbət toru (Conversation Grids) sinifdə və sinifdən xaric mühitdə daha tez yaradılan kommunikativ fəaliyyət növüdür. İngilis dilində aparılan söhbətlər müəyyən formada əyləncəli olmalıdır, amma elə etmək lazımdır ki, kommunikasiyanın bu struktur dərəcəsi modelindən tələbələr maksimum dərəcədə faydalana bilsinlər. Söhbətlər zamanı onlar şəkillər üzrə yeni sözlər öyrənir, nitq etiketlərindən istifadə edərək dialoqlarda fikir mübadiləsi edir, gündəlik ifadə vasitələrini praktikada istifadə edir, müxtəlif mövzuları müzakirə edirlər (summer holidays, free time, language learning, countries and people, etc.)

Şifahi söhbətlər tələbələr arasında kiçikhəcmli, birmərhələli söhbətlərdən daha geniş həcmli söhbətlərə qədər davam etdirilməsini nəzərdə tutur. Müəllim hər hansı bir mövzu ətrafında tələbələri söhbətə cəlb edə bilər. Söhbətlər spontan şəkildə aparılır və interaktivlik yaradır. Söhbət torunu yaratmaq üçün tələbələrə autentik, sərbəst və müəllimin istiqamətindən asılı olmayan fəaliyyətlər təqdim olunur. Tələbələr W/H- suallarından istifadə etməklə sorğu tərtib edir, mövzuya uyğun lüğət seçir və mədəni aspektləri təyin edir.

Strip hekayələr üzərində tələbələrin ardıcıl nitqi formalaşır. Belə hekayələr onlara kəsilmiş vərəqlərdə verilir. Verilmiş vərəqlərin ardıcıl düzülməsi üçün onlar “first”, “then”, “finally” kimi əlaqələndirici sözlərdən istifadə edərək hekayəni məntiqi ardıcılıqla ilə sıralayır və orijinal variantla yoxlayır. Belə fəaliyyətlər tələbələrin danışmaq fəaliyyətində ardıcıl fikir yürütməyi formalaşdırır. Tələbələr tərəfindən bu hərəkətlər təkrarlanaraq, mətnin məzmununu və sözləri nitq prosesində ifadə olunur.

Əsas səmərə odur ki, tələbələr qarşı-qarşıya dinləyib-anlama bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün diqqəti tam hərəkətlərin nümayişinə yönəldir və onun

mənasını ifadə edirlər. Asher bu yanaşmanı “stressdən azad” yanaşma adlandıraraq, sakit mühitdə dilin ən effektiv məhsulu adlandırmışdır. Əsas fəaliyyət əmr formasında olan nitq etiketlərinin cümlələrdə səslənməsi ilə başlayır və burada əsas məqsəd dinləyicinin fəaliyyətinin formalaşmasıdır. TPR metodu mənanın açıqlanmasında diqqətin əsas meyar olduğunu önə çəkir və qrammatik qaydaların induktiv tədrisinə yönəldilir. Bu üsul yaddaşın möhkəmlənməsinə kömək edir və fiziki tərbiyə fənninə inteqrasiya edərək, tələbələrin bütöv şəkildə mövzunu mənimsəməsinə xidmət edir. Onlara təsviri mətnlərin bu şəkildə mənimsədilməsində TPR metodunun böyük əhəmiyyəti var və bu metodun köməyi ilə hekayə və mətnlərin hərəkət formada tətbiqinə imkan yaratmaq lazımdır. TPR komanda şəklində həyata keçirilir, tələbələr dairədə, yumorlu şəkildə fikirlərini ifadə edir, danışmaq zamanı olan qorxuya tam qalib gəlirlər. (“The Total Physical Response Approach to Second Language Learning” by James J. Asher. The Modern Language Journal, Vol. 53, No. 1 (Jan., 1969) səh.59, 109)

İngilis dilinin tədrisində multimedia vasitələrindən, dilin müasir kommunikativ texnologiyalarından istifadə olunması ən yeni üsullardandır. Multimedia vasitələri kimi, televiziya, radio, kompüter, video nümunələrindən və eyni zamanda autentik vasitə olan qəzet, jurnal, bədii kitablar, musiqi parçalarından istifadə edərək tələbələri ünsiyyətə daha tez həvəsləndirmək olar. Təlimdə videofilmlərin qısa vaxt ərzində nümayişi zamanı tələbələr tanış olduqları yeni ifadələr, nitq modelərinin müxtəlif situasiyalarda necə işlənməsi, onların tələffüzü, yeni müraciət formaları, jestlər və bədən dilinin işlənməsi ilə yaxından tanış olurlar.

İngilis dilinin auditoriya mühitində öyrənilməsində kommunikativ oyunların rolu daha cəlbedicidir. Oyunlar zamanı tələbələr ünsiyyətə daha tez qoşulur, oyunların müasir pedaqoji yanaşma kimi təlimdə tədrisi və tətbiqi bir çox məqsədlərə xidmət edir. İlk öncə, oyunlar uğurlu təlim nəticələrinin əldə olunmasına, tələbə maraqlarının nəzərə alınmasına əsaslanaraq, təlimdə maraqlı ünsiyyət mühitini yaradır. Psixoloji baxımdan müxtəlif oyunlarla təlim zamanı tələbələr stressi, daxili dünyasındakı çatışmazlıqları, qorxu və qayğıları unudaraq, sanki kliniki fəaliyyətdə müalicə alırlar. Hətta yaşadığı sıxıntılı hadisələrdən azad olmaq üçün oyun “çıxış yolu” da ola bilər. Müasir oyun texnologiyaları təlim prosesində müəllimin və tələbələrin fəallığını tələb edir. Müasir oyunların köməkliyi ilə təlimin həm inkişafetdirici, həm də tərbiyələndirici funksiyaları təlimin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə səbəb olur.

Azərbaycanlı dilçi alim D.İsmayılova qeyd edir ki, müxtəlif məqsədlərə əsaslanan kommunikativ oyun növləri vardır ki, onlar oyunun tələbələrə müsbət təsir göstərərək öz sosial inkişafını sürətləndirirlər. (Исмаилова Д. Общетеоретические аспекты культуроведческого общения иноязычной коммуникативной практики учащихся//Иностранные языки в Азербайджане, 2007, № 1. səh.135-140) Tələbələr oyunun köməyi ilə özlərinə dost qazanır, bir-birlərinin xarakterlərinə daha yaxından bələd olur, sevdikləri və ya sevmədikləri xüsusiyyətləri öyrənirlər. Başqalarına hörmət etmək, səbirli olmaq, stressdən yaxa qurtarmaq, problemləri həll etmək və liderlik kimi xüsusiyyətləri də oyun vasitəsilə əldə edirlər.

Şifahi nitqin formalaşmasında ünsiyyətin qurulması üçün innovativ metodların tətbiqi çox vacib şərtidir. Təlimdə səmərəli ünsiyyətin yaradılmasında yalnız ilk öncə danışmaq fəaliyyəti tətbiq olunmalıdır. Uyğun kommunikasiya üçün, danışma, lüğətin, tələffüzün və qrammatik qaydaların düzgün formalaşması üçün fəaliyyət növü və üsullar düzgün seçilməli və tətbiq olunmalıdır. Bu baxımdan tədrisdə işlədilən kommunikativ metodlar nitqdə dilin dəqiq, səlis xarakterdən çox, axıcı və rabitəli xarakterə malik olmasına imkan yaradır. Tələbələr danışmaq zamanı fəaliyyətin növündən asılı olaraq, onun hansı məqsədlə işlədiyini düzgün ifadə etməyi bacarmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Kitabı- Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: “Öndər” nəşriyyatı, 2004, 376s.
2. İsmayılova D. Everyday Dialogues. Bakı: Mütərcim, 2001.
3. Исмаилова Д. Общетеоретические аспекты культуроведческого общения иноязычной коммуникативной практики учащихся// Иностранные языки в Азербайджане, 2007, № 1.
4. “ The Total Physical Response Approach to Second Language Learning” by James J. Asher. The Modern Language Journal, Vol. 53, No. 1 (Jan., 1969)
5. Moss, D. Ross-Feldman, L. Authors(s) Organizational Affiliation. National Center for ESL Literacy Education. Georgetown university. 2003.

ОМАРОВА ГЮЛЬСАРАН ГАМЛЕТ

РЕЗЮМЕ

ПРИМЕНЕНИЕ КОММУНИКАТИВНЫХ МЕТОДОВ В ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫМ ЯЗЫКАМ

Общение играет важную роль в нашей жизни как движущая сила развития как на индивидуальном, так и на групповом уровне. Когда мы говорим об общении, первая мысль, которая приходит нам в голову, связана с языком, который мы используем. Слова, речь и язык играют очень важную роль в процессе общения и являются исключительно человеческим явлением. Общение – это взаимодействие людей, направленное на координацию и объединение их усилий с целью выяснения своего отношения и достижения общего результата (1, 116). Процесс общения выполняет три функции: коммуникативную, интерактивную, перцептивную. Указанные функции реализуются двумя способами. Первый называется речевым поведением, которое реализуется с помощью слов, языка и речи. Второй называется невербальным поведением и включает в себя движения рук человека; тембр голоса и другие голосовые характеристики, включая скорость речи, частоту, интонацию, паузу; движения тела, позу тела; черты лица, стиль одежды и т. д.

Область коммуникативной и быстрой разговорной деятельности на английском языке, преобладающем как глобальный язык, в последнее время является наиболее изучаемой областью в методической литературе, и наблюдается возрастающий интерес к проблемам, возникающим в этой области. При анализе формирования коммуникативных навыков при обучении английскому языку с методической точки зрения также видно, что существует множество факторов и методических недостатков. Разговорная деятельность считается одним из основных требований общеобразовательных учреждений как основной и важный компонент общения.

В данной статье рассматривается применение метода коммуникативного подхода в обучении иностранным языкам, особенно английскому языку, в современную эпоху, а также анализируются и обосновываются пути эффективной организации этого подхода.

Ключевые слова: инновационный, коммуникативный, глобальная компьютерная сеть, сертификация, паутина, толерантность, интерактивный, перцептивный.

OMAROVA GULSARAN HAMLET

SUMMARY

APPLICATION OF COMMUNICATIVE METHODS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

Communication plays an important role in our live as a driving force for development both at the individual and group level. When we talk about communication, the first thought that comes to our mind is related to the language we use. Word, speech and language play a very important role in the process of communication and are an exclusively human phenomenon. Communication is the interaction of people aimed at coordinating and combining their efforts in order to clarify their attitude and achieve a common result (1, 116). The communication process performs three functions: communicative, interactive, perceptive. The mentioned functions are implemented in two ways. The first is called verbal behavior, which is realized by using words, language and speech. The second is called non-verbal behavior, and it includes human hand movements; voice tone and other vocal characteristics, including speech speed, frequency, intonation, pause; body movements, body posture; facial features, style of clothing and etc.

The field of communicative and fast conversational activity in English, which prevails as a global language, has been the most studied area in the methodical literature recently, and it is observed that the interest in the problems arising in this field is increasing. When analyzing the formation of communicative skills in English language teaching from a methodological point of view, it is also seen that there are many factors and methodological shortcomings. Conversational activity is

considered one of the main requirements of general education institutions as the main and important component of communication.

In this article, the application of the communicative approach method in the teaching of foreign languages, especially the English language, has been discussed in the modern era, and the investigation of ways of effective organization of this approach has been analyzed and substantiated.

Key words: innovative, communicative, global computer network, certification, web, tolerance, interactive, perceptive.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: Fil.f.d. dos. Fərmanova Aynur Ramiz qızı.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.2.217>

AYTƏN NOVRUZOVA LƏTİF
Bakı Avrasiya Universiteti
Ak. Həsən Əliyev k., 135A
aytennovruzova.2223@gmail.com

ELLİPSİS DANİŞIQDA DİL VASİTƏLƏRİNƏ QƏNAƏT VASİTƏSİ KİMİ

Xülasə

Məqalə ellipsisin danışıqda dil vasitələrinə qənaət vasitəsi kimi öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Elliptik cümlələrin işlənmə sferası daha çox şifahi nitqdır. Ellipsis tez-tez yazıçılar tərəfindən dialoq yaratmaq üçün istifadə olunur. Dialoqda ellipsis çox mühüm funksiyası vardır. Dialoq prosesində söyləmə danışıq situasiyasına əsaslanaraq, bəzi komponentlərinə "qənaət" etmək mümkün olur. Cümlənin ayrı-ayrı hissələrinin buraxılması dialoji nitq üçün normal hesab edilir, çünki ünsiyyət konsituasiyası buraxılmış üzvün xatırlanmasını tələb etmir. Elliptik söyləmədə həm müraciət edən, həm də müraciət olunan şəxs öz pragmatik məqsədlərini güdür. Ellipsisin pragmatik əhəmiyyəti yalnız konkret danışıq situasiyalarında yarandığı üçün onun pragmatik xüsusiyyətlərini öyrənmək kommunikativ-pragmatik yanaşmanı zəruri edir. Elliptik cümlələr replika və dialoqlara xas olan, bir yaxud bir neçə üzvü çatışmayan natamam cümlələr kimidir. Ellipsis həm danışanın hislərini ifadə edən, həm də dinləyicini eyni hislərə sövq edən dialoqda istifadə edilən bir vasitədir. Onun öyrənilməsi bütün müasir dillərdə baş verən ünsiyyət vasitələrinə qənaət proseslərini anlamaq üçün kifayətdir. Bundan başqa, məqalədə müəllif elliptik cümlələrin reallaşdığı nümunələr gətirir.

Açar sözlər: ellipsis, cümlə, dialoq, söyləmə, ünsiyyət, pragmatik, nitq, kommunikativ

AYTAN NOVRUZOVA LATIF

ELLIPSIS AS A MEANS OF SAVING LINGUISTIC MEANS IN SPEECH

Summary

The article is devoted to the study of ellipsis as a means of saving linguistic means in conversation. The sphere of development of elliptical sentences is mostly oral speech. Ellipsis is often used by writers to create dialogue. The ellipsis has a very important function in dialogue. In the dialog process, it is possible to "save" some of the components of speech based on the conversational situation. The omission of individual parts of the sentence is considered normal for dialogic speech, since the communication situation does not require recall of the omitted member. In elliptical speech, both the addresser and the addressee pursue their own pragmatic goals. Since the pragmatic significance of ellipsis arises only in specific conversational situations, studying its pragmatic features requires a communicative-pragmatic approach. Elliptical sentences are like incomplete sentences with one or more parts missing,

characteristic of dialogues and replicas. Ellipsis is a device used in dialogue that both expresses the feelings of the speaker and prompts the listener to feel the same. Its study is enough to understand the processes of saving means of communication that occur in all modern languages. In addition, in the article, the author gives examples of elliptical sentences.

Keywords: ellipsis, sentence, dialogue, utterance, communication, pragmatic, speech, communicative.

**АЙТЕН НОВРУЗОВА ЛАТИФ
ЭЛЛИПСИС КАК СРЕДСТВО ЭКОНОМИИ
ЯЗЫКОВЫХ СРЕДСТВ В РЕЧИ**

Резюме

Статья посвящена изучению эллипсиса как средства экономии языковых средств в общении. Сферой развития эллиптических предложений является преимущественно устная речь. Эллипсис часто используется писателями для создания диалога. Эллипсис выполняет очень важную функцию в диалоге. В процессе диалога можно «сохранить» некоторые компоненты речи исходя из речевой ситуации. Пропуск отдельных членов предложения считается нормальным для диалогической речи, поскольку ситуация общения не требует использование опущенного члена. В эллиптической речи как адресант, так и адресат преследуют свои прагматические цели. Поскольку прагматическое значение эллипсиса возникает только в конкретных речевых ситуациях, изучение его прагматических особенностей требует коммуникативно-прагматического подхода. Эллиптические предложения подобны неполным предложениям с пропуском одной или нескольких частей, характерным для диалогов и реплик. Эллипсис – это прием, используемый в диалоге, который одновременно выражает чувства говорящего и побуждает слушателя чувствовать то же самое. Его изучения достаточно, чтобы понять процессы сохранения средств общения, происходящие во всех современных языках. Кроме того, в статье автор приводит примеры эллиптических предложений.

Ключевые слова: эллипсис, предложение, диалог, речь, общение, прагматический, речевой, коммуникативный.

Dilçilikdə ellipsis fenomeninə davamlı marağı onunla izah etmək olar ki, o, bir çox fundamental xüsusiyyətləri: dil və təfəkkür, məntiqlə qrammatika, forma və məna əlaqəsini əks etdirir.

İngilis dilçiliyində “ellipsis” “dil vahidinin buraxılması” kimi müəyyən edilir. Bir çox alimlər ellipsisi yarımçıq cümlə kimi başa düşürlər. Ümumən bu sahədə çalışan müxtəlif tədqiqatçılar bu barədə müxtəlif fikirlər söyləmişlər.

Elliptik cümlələr şifahi nitqdə çox vaxt situasiyasız, yazılı nitqdə isə kontekstsiz müstəqil fikir ifadə edə bilir. Dilçilikdə bütün xəbərsiz cümlələr dilçilikdə uzun müddət buraxılmış üzvünün bərpası tələb olunan cümlələr qrupuna daxil edilirdi.

Lakin burda ellipsisə uğramış üzvün və ya strukturun bərpasına ehtiyac duyulmur, əksinə, həmin mövqedə bərpa olunan söz və ya ifadə fikrin ifadəsinə daha çox ağırlıq gətirir. Ona görə də bu cür konstruksiyalarda hansısa leksik və ya sintaktik vahidin yoxluğu hiss olunmur. [1, p.8]

Texnoloji tərəqqinin nəticəsində yaranan iri həcmli məlumatın çatdırılması zərurəti informasiyanı qısaltmaq istəyinə gətirib çıxarır, yalnız onun mənasını başa düşmək üçün lazım olanı buraxır və bununla da ifadənin informasiya tutumunu artırır. Digər tərəfdən, şifahi, o cümlədən qeyri-rəsmiliyi və ünsiyyət asanlıığı ilə xarakterizə olunan nitq getdikcə daha çox linqvistik tədqiqat obyektinə çevrilir.

Son onilliklərdə nitq hadisələrinin məzmun tərəfinə marağın artması səbəbindən ellipsisin praqmatik aspekti müasir dilçilikdə ən prioritet sahələrindən biri olaraq qalır.

Linqvistik praqmatikanın əsas prinsipi konkret ünsiyyət situasiyalarının öyrənilməsidir. Praqmalinqvistika danışığın kommunikativ kateqoriyalarını öyrənməyə, danışq aktının müxtəlif aspektlərini əks etdirməyə, ünsiyyət prosesində praqmatik məlumatların əks etdirilməsi yollarını müəyyənləşdirməyə və təsvir etməyə yönəlmişdir. Buna, xüsusən də ünsiyyət şəraitindən asılı olaraq, məlumatın qeyri-müəyyən qavranılmasını nəzərdə tutan elliptik strukturların materialından istifadə etməklə nail olmaq olar.

Ellipsis tez-tez bədii yazıçılar tərəfindən dialoq yaratmaq üçün istifadə olunur. Axı insanlar həmişə tam cümlələrlə danışmırlar. Onlar söhbətdəki digər insanların açıq şəkildə ifadə edildiyini eşitmədən başa düşə biləcəkləri sözləri buraxırlar. Məsələn,

“I don't know how to say this,” she said, looking down.

“You mean he's...”

“Yes, he's gone .I'm sorry.” [2]

“Bunu necə deyəcəyimi bilmirəm” dedi və aşağı baxdı.

“Demək istəyirsən ki, o...”

“Bəli, o getdi. Bağışlayın”.

Hazırda tədqiqatçılar dialoqu yalnız insanlar arasındakı ünsiyyətə aid bir forma kimi deyil, mövcudluq və şüurun maraqlı fenomeni kimi qəbul edirlər. Dilçilikdə dialoq probleminin öyrənilməsinin əsasını M.M.Baxtin qoymuşdur. O, hesab edir ki, “dialoq münasibətləri özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir və bu münasibətləri ayrılıqda nə məntiqi, nə linqvistik, nə psixoloji, nə mexaniki və ümumiyyətlə, heç bir başqa təbii münasibətə aid etmək mümkün deyildir” [3, s.303].

Bədii əsərlərdə personajların dialoqu hekayənin və oxucuya təsirin ən vacib üsullarından biridir, istifadəsi mətnin bədii-estetik funksiyasının həyata keçirilməsinə kömək edir.

Dialoji ünsiyyət təkcə normativliyə deyil, həm də bu vasitədən istifadənin qanunauyğunluğuna və məqsədəuyğunluğuna dəlalət edir. Dialoji bütövün komponentləri arasında semantik əlaqə vasitəsi olan ellipsis, bir tərəfdən, ifadələr arasında semantik əlaqələri gücləndirən, digər tərəfdən, dialoqun inkişafına təkan verən əsas semantik dayaqları ifadə etməyə xidmət edir.

Dialoji vəhdətdə ellipsis yeni, əlavə məlumatın ifadəsidir. Elliptik söyləmlər ardıcıl dialoji vəhdətdə, müraciət edən və qəbul edənin qarşılıqlı təsirində öyrənilir.

Ellipsislərin praqmatik xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi kommunikativ-praqmatik yanaşma tələb edir, çünki onların praqmatik əhəmiyyəti yalnız müəyyən danışıq situasiyasında yaranır və şərtləri çox vaxt kontekstdən asılıdır.

Cümlə, söyləm kommunikativ funksiyanın olması ilə səciyyələnir. Cümlə mürəkkəbdir, dilə aiddir, qrammatik cəhətdən formalaşmış subyekt-predikat kompleksinə malikdir. Söyləm nitqə aiddir, onun iştirakçılara yönəldilir, vəziyyətlə əlaqələndirilir və faktual üzvlənmənin olması ilə xarakterizə olunur.

Ellipsisin məlumat statusu vardır. Söyləm üç əsas xüsusiyyətinə malikdir. Birincisi, elliptik forması həmişə kimsə tərəfindən yaradılır, ikincisi, danışıq yaradılması lazım olduqda yaranır, yəni zamanla mövcuddur, üçüncüsü, ellipsislər həmişə ünsiyyət iştirakçılara yönəldilmişdir. Misal üçün:

"How are you and Olivia getting along?" "All right," he said.

"Made-up and happy?"

"Sort of," he said.

"You could have had me," Wendy said. "Too bad." He didn't answer.

"Men and guilt," she said.

"Not guilty," Roger said, annoyed. "Loyalty. And I love her."

"You used to say you loved me."

I wish I had never said that, he thought, but he didn't respond. [4, p.262]

"Olivia ilə aranız necədir?" "Yaxşı" dedi.

"Uyğun və xoşbəxtmi?"

"Bir növ" dedi.

"Mənə sahib ola bilərdin" dedi Wendy. "Çox pis." Cavab vermədi.

"Kişilər və günah" dedi.

"Günahkar deyiləm" dedi Rocer əsəbiləşərək. "Sadıqlıq. Və mən onu sevirəm".

"Məni sevdiyini deyirdin."

Kaş ki, bunu heç vaxt deməyəydim, - düşündü, amma cavab vermədi.

Yuxarıdakı misalda elliptik ifadələr həm həmsöhbətlər tərəfindən yaradılır, ünsiyyət iştirakçılara yönəldilir və danışıq aktının spontanlığı ilə xarakterizə olunur.

Dialoqda ellipsis çox mühüm funksiyası vardır: ümumi təfərrüatları buraxmaqla, həmsöhbətlərin diqqəti yeni məlumatlara cəmlənir.

Danışıq prosesində həmsöhbətlər qeyri-elliptik və elliptik forması arasında seçim problemini həll edirlər. Və hər dəfə ifadə formasının seçimi kontekstual şərtlərlə, elliptik ifadənin istifadəsi üçün kommunikativ və semantik səbəblər olduqda təsdiqlənir.

Buna görə də mətdə iki növ elliptik söyləmlər fəaliyyət göstərir, qeyri-elliptik söyləmlərə nisbətən invariantdır. Bunlar ya qeyri-elliptik olanlarla əvəzlənməyə imkan verməyən və diskursda yeganə mümkün forma kimi fəaliyyət göstərən söyləmlərdir, ya da onların qeyri-elliptik söyləmlərlə əvəzlənməsi həmsöhbətlərin başqa bir praqmatik tapşırığının formalaşmasına gətirib çıxarır.

Elliptik sualın dialoq iştirakçılarında biri tərəfindən cavab verməyə məcbur kimi qəbul edildiyi hallarda, o, hazır olmadıqda və ya nədənsə cavab vermək istəmədikdə, birbaşa, doğru cavabdan qaçmağa çalışacaqdır. Elliptik sual həmişə etmək istəmədiyi bir hərəkətə təkan kimi qəbul edilə bilər: Belə sual danışq kommu-nikantların hər birini təəccübləndirə bilər. Ümumiyyətlə, elliptik sual bir həmsöhbəti digərinin sözlərinə hansısa şəkildə reaksiya verməyə məcbur edən, həmsöhbətlərdən birini digəri ilə birbaşa, dərhal qarşılıqlı əlaqəyə salan nitq aktıdır. Elliptik sualın praqmatik mənası onun həmsöhbətə təsirindədir.

Bunu, məsələn, aşağıdakı dialoq birliyi ilə təsdiqləmək olar:

"When are you coming back?" Caitlin asked.

"I don't know."

"For the holidays?"

"They don't celebrate Thanksgiving here." Vix said. "Christmas?"

"Phoebe's coming for Christmas." "Then when?"

"Maybe never."

"Don't say that." [5, p.224]

"Nə vaxt qayıdacaqsan?" Caitlin soruşdu.

"Bilmirəm."

"Bayram üçün?"

"Burada Şükran Gününü qeyd etmirlər." Vix dedi. "Milad?"

"Fibi Milad üçün gəlir." "Sonra nə vaxt?"

"Bəlkə də heç vaxt."

"Bunu demə."

Dialoqun təşəbbüskarının (Caitlin) məqsədi dostu Vix-in evə nə vaxt dönəcəyini öyrənməkdir. Sual birbaşa və konkret olaraq verilir, həmsöhbətdən eyni birbaşa və konkret cavab tələb olunur. Vixs dostuna evə getmədiyini dərhal etiraf etmək istəmir və cavab verməkdən yayınmağa çalışır. Bununla belə, Caitlin həmsöhbətinə təsir etməyə davam edir, birbaşa, elliptik suallar verir: "Bayram üçün?", "Milad?" və "Sonra nə vaxt?", Vixsi onlara cavab verməyə məcbur etdi. Vixs üç dəfə cavab verməkdən yayınmağa, söhbəti başqa istiqamətə yönəltməyə çalışır: bu ölkədə (İtaliyada) Şükran Gününü qeyd etmədiklərini, Fibi (anası) Milad bayramında onun yanına gələcəyini söyləmək. Qeyd edək ki, ilk iki elliptik suala Weeks ətraflı, qeyri-elliptik cavablar verir və yalnız üçüncü elliptik suala Weeks "Bəlkə heç vaxt." elliptik cavabını verir ki, bu da Caitlinin praqmatik məqsədinə nail olunmasının sübutu kimi xidmət edir: lazımi məlumatlar alınmışdır. Elliptik sualların təsvir gücü müsbət perlokasiya effektinə səbəb olmuşdur.

Danışq situasiyası, praqmatik fərziyyə ilə ifadə olunan dialoqda məlumatın gizli ötürülməsinə kömək edir. Elliptik söyləmədə həm müraciət edən, həm də müraciət olunan şəxs öz praqmatik məqsədlərini güdürlər. Müraciət edənin danışığında ellipsis onun planının həyata keçirilməsinə kömək edir. Cavabdakı ellipsis dialoqun inkişafını stimullaşdırır və qəbul etmək üçün ünvançı tərəfindən istifadə olunur. Alıcının elliptik ifadəni başa düşməsi və təfsiri həm də dünya haqqında biliklərdən, mədəni və şəxsi təcrübədən asılıdır. İnformasiyanı qəbul edən şəxs onu əvvəlki bilik

və təcrübəsi ilə əlaqələndirir, müvafiq çərçivəni aktivləşdirir və onunla uyğun olmayan hər şeyi süzür. Yanlış çərçivə seçimi anlaşılmazlığa, əhəmiyyətsiz sözlərlərə və ünsiyyət uğursuzluğuna səbəb olur.

Bədii əsər çərçivəsində dialoq nitqi ellipslərin pragmatik xüsusiyyətlərini tam şəkildə üzə çıxarır. Elliptik sözlər dialoji diskursda aktuallaşır. Elliptik sözlərdən istifadə edərkən müraciət edən şəxs öz kommunikativ məqsədləri, müvafiq ünsiyyət qaydaları və bu məqsəd və qaydalar kontekstində ellipsin uyğunluğu arasındakı əlaqədən çıxış edir.

Dialoqda ellipsis danışanın emosiyalarını çatdırır və onların dinləyicidə oyanması üçün stimuldur. Ellipsis dialoji replikanın emosional təsiri ehtimalını artırır və dinləyicinin emosional reaksiyasının danışanın niyyətinə adekvat olmasını təmin edir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Habibova K.Ə. Müasir Azərbaycan dilində elliptik cümlələr və onların üslubi xüsusiyyətləri/filol.fəls.dok.dis/Bakı, AMEA, Mərkəzi kitabxanası, 2008, 136 s.
2. <https://www.thoughtco.com/ellipsis-grammar-and-rhetoric-1690640>
3. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. Москва, Наука, 1979, 424 с.
4. Rona Jaffe, The Cousins, Penguin publishing group, 1995 , 312 p.
5. Judy Blume, Summer sisters, New York Times Bestseller ,1998, p.399

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: Fil.ü.f.d., dos. Cəmil Babayev
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.2.223>

ИСКЕНДЕРЛИ МАРЬЯМ ХАЛИГ ГЫЗЫ
*Академия Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республики
Ул. Лермонтова, 74
maryamisgandarli@yahoo.com*

**ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ДИНАМИКА
ПОПУЛИЗМА: ВОПРОСИТЕЛЬНЫЕ
ПРЕДЛОЖЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ АМЕРИКАНСКОМ
ПОПУЛИСТСКОМ ПОЛИТИЧЕСКОМ
ДИСКУРСЕ
РЕЗЮМЕ**

Данное исследование освещает роль вопросительных предложений в современном политическом дискурсе, с особым акцентом на популизме. Анализ лексических и грамматических аспектов использования вопросительных предложений позволяет понять их воздействие на формирование общественного мнения. Особое внимание уделяется стратегиям, которые политические лидеры используют для создания эмоциональной связи с аудиторией и подчеркивания популистских идей. Примерами служат выступления Дональда Трампа, где риторические вопросы и выбор эмоционально заряженных слов играют ключевую роль в коммуникации с широкой публикой. Данное исследование также рассматривает этические и практические аспекты использования вопросительных предложений в политическом дискурсе. Критики подчеркивают возможные риски манипуляции общественным мнением и упрощения сложных проблем при таком подходе. Тем не менее, исследование призывает к глубокому пониманию лингвистических стратегий в популизме для поддержания информированного диалога и защиты демократических принципов. Статья показывает, что политические лидеры используют вопросительные предложения для привлечения внимания к ключевым аспектам своей программы или позиции. Важно отметить, что такие вопросы могут не только активизировать слушателей, но и создавать иллюзию диалога и взаимодействия между лидером и аудиторией. Кроме того, исследование подчеркивает важность контекста, в котором используются вопросительные предложения, для их эффективного воздействия на общественное мнение. Вопросительные предложения также могут быть использованы для подчеркивания актуальности проблемы или создания общественного настроения. Таким образом, статья выводит на передний план важность изучения лингвистических стратегий в популистском политическом дискурсе и их влияния на формирование общественного мнения.

Ключевые слова: популизм, дискурс, Дональд Трамп, лингвистика, медиа

İsgəndərli Məryam Xaliq qızı
POPULİZMİN DİL DİNAMİKASI:
MÜASİR AMERİKA POPULİST SİYASİ DİSKURSUNDA
SUAL CÜMLƏLƏRİ
XÜLASƏ

Bu araşdırma, sual cümlələrinin müasir populist siyasi diskursda fikrin formalaşmasında rolunu vurğulayaraq, bu cümlələrin rolunu təhlil edir. Leksik və qrammatik aspektlərin təhlili sual cümlələrinin ictimai fikri formalaşmasında necə təsir etdiyini anlamağa kömək edir. Siyasi liderlərin auditoriyayla emosional bağlantı yaratmaq və populyar fikirləri vurğulamaq üçün istifadə etdikləri strategiyalara xüsusi diqqət ayrılır. Bu tədqiqat, siyasi müzakirələrdə sual cümlələrinin etik və praktik aspektlərini də nəzərə alır. Tənqidçilər bu yanaşmanın ictimai fikri manipulyasiya etmə və çətin məsələləri sadələşdirmə ehtimalını qeyd edir. Buna baxmayaraq, araşdırma, informasiya ilə dolu dialoqun qorunması və demokratik prinsiplərin qorunması üçün populizmə dair linqvistik strategiyaların dərin anlayışını tələb edir. Məqalə, siyasi liderlərin öz proqram və mövqelərinin əsas aspektlərinə diqqət çəkmək üçün sual cümlələrindən istifadə etdiklərini göstərir. Buna baxmayaraq, belə suallar yalnız dinləyiciləri aktivləşdirmək deyil, həmçinin lider və auditoriya arasında dialoq və əlaqənin illüziyasını yarada bilər. Bundan başqa, araşdırma sual cümlələrinin etibarlı təsiri üçün istifadə olunduğu məzmunun əhəmiyyətini də vurğulayır. Sual cümlələri ayrıca məsələnin aktuallığını vurğulamaq və ya cəmiyyətin mənbəyini yaratmaq üçün də istifadə oluna bilər. Beləliklə, məqalə populist siyasi diskursda linqvistik strategiyaların və onların ictimai fikri formalaşdırmadakı təsirinin əhəmiyyətini vurğulayır.

Açar sözlər: *populism, diskurs, Donald Tramp, linqvistika, media*

Maryam Isgandarli Khaliq
LINGUISTIC DYNAMICS OF POPULISM: INTERROGATIVE
SENTENCES IN CONTEMPORARY AMERICAN POPULIST POLITICAL
DISCOURSE
ABSTRACT

This study sheds light on the role of interrogative sentences in contemporary populist political discourse, with a particular emphasis on populism. Analyzing the lexical and grammatical aspects of using interrogative sentences helps to understand their impact on shaping public opinion. Special attention is given to the strategies that political leaders use to create an emotional connection with the audience and underscore populist ideas. Examples include speeches by Donald Trump, where rhetorical questions and the choice of emotionally charged words play a key role in communicating with the wider public. This study also examines the ethical and practical aspects of using interrogative sentences in political discourse. Critics emphasize the potential risks of manipulating public opinion and oversimplifying complex problems with such an approach. Nevertheless, the study calls for a deep understanding of linguistic strategies in populism to maintain informed dialogue and

uphold democratic principles. The article demonstrates that political leaders use interrogative sentences to draw attention to key aspects of their agenda or position. It is important to note that such questions can not only activate listeners but also create an illusion of dialogue and interaction between the leader and the audience. Additionally, the study highlights the importance of the context in which interrogative sentences are used for their effective impact on public opinion. Interrogative sentences can also be used to highlight the relevance of a problem or create a public mood. Thus, the article emphasizes the significance of studying linguistic strategies in populist political discourse and their influence on shaping public opinion.

Keywords: *populism, discourse, Donald Trump, linguistics, media*

В последние годы язык, используемый в политической коммуникации, подвергся значительному анализу, и лингвисты, и политические аналитики все чаще обращаются к изучению риторических приемов в формировании общественного мнения. Эта статья исследует использование вопросительных предложений как отличительной черты популизма в контексте современного американского политического дискурса, с особым вниманием к их влиянию на общественное мнение. Через исследование как лексических, так и грамматических аспектов, анализ ставит своей целью раскрыть лингвистические динамики, способствующие вербализации популизма в политических выступлениях.

В контексте политического дискурса политики играют ключевую роль. Считается, что они обладают способностями и возможностями воздействовать на идеологические установки, которые они разделяют со своей аудиторией, а также бросать вызовы этим идеологиям. В общем смысле, политический дискурс определяется как любое высказывание, обращенное к политической тематике, аудитории или контексту. Это совокупность дискурсивных стратегий, используемых для идентификации участников политических дебатов или для формирования определенной темы политической коммуникации.

Нидерландский лингвист Тен Ван Дейк предпочитает узкое понимание политического дискурса, рассматривая его как класс жанров, ограниченный социальной сферой политики [5].

Такие исследователи политического дискурса, как Чилтон и Шаффнер, отмечают, что политика не может существовать вне языкового контекста, и использование языка для формирования социальных групп является ключевым аспектом политики в широком смысле [3].

Популист в современной политике представляет собой деятеля, который активно стремится к популяризации среди масс. Известный политолог-теоретик Э. Лакло отмечал сложность перевода интуитивного понимания популизма в конкретные концепции [4, с. 143].

За последние двадцать-двадцать пять лет популизм стал значимым аспектом политической деятельности в западных обществах. Для анализа социально-политических трансформаций современного мира необходимо осознать значение этого явления, его истинный масштаб, политический потенциал и движущие силы. В более широком контексте популизм можно рассматривать как социально-политическое явление.

Популизм присутствовал в истории многих стран на протяжении веков. Первые проявления популизма были отмечены в конце XIX века, в Народной партии США и народническом движении в царской России. С тех пор популизм проявлялся в различных формах, начиная от Латинской Америки и заканчивая европейскими странами. Однако его значение и характер меняются, особенно в современном западном мире.

В статье "Правосторонний популизм в Европе и США" лингвист Рут Водак отмечает, что популизм, особенно в его правых проявлениях, представляет собой явление, которое трудно однозначно определить. Хотя иногда его можно анализировать с учетом национальных и региональных особенностей, он остается своеобразным "гибридом", совмещающим как традиционные, так и новые формы и форматы политической активности и поведения [6].

В популистском политическом дискурсе широко распространены не только повествовательные, но и вопросительные конструкции. Они являются одним из инструментов взаимодействия политиков с аудиторией. Политики используют вопросы с целью успешного взаимодействия с другими участниками политического дискурса, такими как представители политических групп, организаций и журналистами. Кроме того, политики могут принимать на себя различные роли в процессе коммуникации, включая роли рассказчика и собеседника. Рассказчик представляет информацию и факты, необходимые для поддержки своей позиции. Собеседник использует вопросы для установления взаимопонимания с аудиторией и создания дружественной атмосферы.

Лексический аспект вопросительных предложений предполагает тщательный выбор слов и фраз, несущих эмоциональный подтекст и вызывающих отклик у аудитории. Популизм, в широком смысле, определяемый как политический подход, призванный привлечь интересы и заботы обычных людей, часто использует эмоционально окрашенный язык для подчеркивания своих идеалов. Этот язык тщательно подобран для вызова сильных эмоциональных реакций у аудитории, тем самым укрепляя популистский нарратив.

С грамматической точки зрения вопросительные предложения не только задают вопросы, но и создают ощущение диалога и вовлеченности. Вопросы, в частности, риторические, используются политиками-популистами для усиления точки зрения и привлечения внимания аудитории, а также для атаки оппонентов. Они также могут служить смягчающим обстоятельством в случае, если утверждения слишком сильны для использования в качестве аргумента.

Риторические вопросы выполняют различные функции, такие как выражение мнения, защита позиции, атака оппонента и завершение аргументации. Они также могут использоваться как стратегии вежливости для снижения риска конфликта.

Риторический вопрос представляет собой особый синтаксический стилистический прием, который осуществляется путем изменения грамматического значения вопросительного предложения. Следовательно, вопросительная форма теряет свое первоначальное значение запроса информации, превращаясь в утверждение, выраженное в форме вопроса. Этот стилистический прием придает высказыванию дополнительную категоричность, поскольку она предполагает только одно возможное толкование, а именно то, которое подразумевается в риторическом вопросе. Риторические вопросы, в частности, являются мощным грамматическим приемом, используемым политическими лидерами для выражения точки зрения без ожидания прямого ответа [2].

Риторический вопрос представляет собой риторическую фигуру, воплощенную в форме вопроса, который призван провоцировать задание вопроса, а не получение ответа. Несмотря на то что риторический вопрос не является директивным в своем характере, во многих случаях его использование может стимулировать начало дискуссии или, по крайней мере, подтвердить понимание аудиторией предполагаемого сообщения [1, 13].

В контексте своих публичных выступлений, известный американский политик-популист Дональд Трамп систематически прибегает к употреблению риторических вопросов в качестве эффективного средства дополнительного эмоционального подкрепления своей линии аргументации.

В различных случаях Трамп использовал риторические вопросы, чтобы подчеркнуть свои точки зрения. Например, выступая в Висконсине 17 августа 2016 года, Дональд Трамп задал следующий вопрос:

«Aren't you tired of a system that gets rich at your expense?» («Вы не устали от системы, которая обогащается за ваш счет?») [7].

Риторический характер вопроса способствует эмоциональной вовлеченности аудитории, создавая общее чувство беспокойства о воспринимаемых несправедливостях и соответствуя популистским настроениям.

Кроме того, грамматический аспект простирается на структуру предложений и выбор местоимений. Трамп часто использовал личные местоимения, такие как "we" (мы) и "us" (нас), когда обсуждал проблемы или победы, создавая лингвистическую связь с аудиторией. Эта грамматическая стратегия способствует чувству единства, укрепляя популистский нарратив, позиционируя политического лидера как представителя народа. В выступлении в Висконсине Трамп прибег к следующему вопросу:

«How are we serving these American victims by attacking enforcement officers?» («Как мы служим этим американским жертвам, нападая на офицеров?») [7].

Дональд Трамп часто прибегает к риторическим вопросам с целью дискредитации своих оппонентов. Мы можем видеть это в следующих примерах, когда Трамп в своих «твитах» - сообщениях в социальной сети Twitter, где он всегда был очень активен, обращается к Брайану Кемпу, губернатору штата Джорджия, обвиняя его в том, что тот отказывается от проверки подписей, чем мешает Трампу доказать законность результатов выборов:

«The Republican Governor of Georgia refuses to do signature verification, which would give us an easy win. What's wrong with this guy? What is he hiding?» («Республиканский губернатор Джорджии отказывается проводить проверку подписей, что дало бы нам легкую победу. Что не так с этим парнем? Что он скрывает?»).

«Why haven't they deducted all of the dead people who «voted», illegals who voted, non Georgia residents who voted, and tens of thousands of others who voted illegally, from the final vote tally?» («Почему они до сих пор не вычли всех умерших, которые «проголосовали», нелегальных иммигрантов, проголосовавших, нерезидентов Джорджии, и десятки тысяч других, которые проголосовали незаконно, из итогового подсчета голосов?»).

«Why are these two «Republicans» saying no?» («Почему эти два так называемых "республиканца" говорят "нет"?») [8].

В данном случае Дональд Трамп использует риторические вопросы, чтобы выразить презрение к губернатору, иронизируя над ним, дискредитируя его и подчеркивая предполагаемое наличие у него скрытых мотивов. Таким образом, он провоцирует сомнения относительно честности губернатора и увеличивает свою аудиторию поклонников.

«Why is Joe Biden so quickly forming a Cabinet when my investigators have found hundreds of thousands of fraudulent votes, enough to «flip» at least four States, which in turn is more than enough to win the Election?» («Почему Джо Байден так быстро формирует кабинет, когда мои следователи обнаружили сотни тысяч фальшивых голосов, достаточно, чтобы «перевернуть» как минимум четыре штата, что в свою очередь более чем достаточно для победы на выборах?»)

«If somebody cheated in the Election, which the Democrats did, why wouldn't the Election be immediately overturned? How can a Country be run like this?» («Если кто-то совершил мошенничество на выборах, как это сделали демократы, почему выборы не были немедленно отменены? Как так можно управлять страной?»)

«How can you give an election to someone who lost the election by hundreds of thousands of legal votes in each of the swing states. How can a country be run by an illegitimate president?» («Как можно передать выборы кому-то, кто проиграл

выборы на сотни тысяч законных голосов в каждом из ключевых штатов? Как страной может управлять нелегитимный президент?») [8].

Как мы видим из вышеуказанных примеров, в своих высказываниях Дональд Трамп прямо обвиняет Джо Байдена в манипуляции результатами выборов, идентифицируя его как несостоятельного президента.

Дональд Трамп часто строит свои вопросы таким образом, чтобы вызвать от своей аудитории определённые реакции. Вопросы, сформулированные как утверждения, используются им для активного вовлечения в диалог и направления мыслей своих читателей в заданном направлении, формируя их точку зрения в соответствии с собственной.

«It's all about the signatures on the envelopes. Why are the Democrats fighting so hard to hide them.» («Всё дело в подписях на конвертах. Почему демократы так яростно борются, чтобы скрыть их?») [8].

В этом вопросе в форме утверждения в данном сообщении Дональд Трамп заявляет, что демократы предпринимают усилия для скрытия подделки подписей. Он через вопрос в форме утверждения дискредитирует своих оппонентов, иронизируя над их усилиями, подчеркивая, что он в курсе всех событий и демонстрирует это своим избирателям.

Помимо риторических вопросов и личных местоимений, грамматическая структура предложений также играет ключевую роль в передаче популистских сообщений. Политические лидеры-популисты часто используют простой и прямой язык, отказываясь от сложного синтаксиса и лексики. Эта лингвистическая простота делает их сообщение доступным для широкой аудитории, эффективно транслируя их популистские идеалы, не отдаляя менее образованных или неговорящих по-английски людей.

Совокупный эффект лексических и грамматических элементов в вопросительных предложениях выходит за рамки лингвистических тонкостей; он играет важную роль в формировании общественного мнения. Сознательное использование эмоционально заряженных слов и риторических вопросов политическими лидерами создает связь с аудиторией, формируя представление о проблемах так, чтобы оно резонировало с популистскими идеалами.

Анализируя выступления Трампа, становится очевидно, что вопросительные предложения выступают в качестве моста между политическими лидерами и общественностью. Лингвистические стратегии, используемые в этих предложениях, привлекают внимание, вызывают эмоции и укрепляют чувство общих ценностей. Это, в свою очередь, способствует формированию определенной политической идентичности и созданию нарратива "мы против них", характерного для популистических движений.

Однако использование вопросительных предложений в политике вызывает определенные вызовы и критику. Критики утверждают, что такие лингвистические стратегии упрощают сложные проблемы, сводя их к эмоционально заряженным слоганам. Особенно риторические вопросы могут быть восприняты как манипулятивные, отвлекая общественный диалог от

nuanced discussions (нюансированных обсуждений) в сторону двоичных, эмоционально ориентированных точек зрения.

Более того, эффективность вопросительных предложений в популизме зависит от харизмы и риторических навыков политических лидеров. Не все лидеры могут использовать эти лингвистические стратегии с одинаковым воздействием, и существует потенциал для неправильного понимания или негативной реакции. Скептики утверждают, что излишнее полагание на тактики может привести к деградации политического дискурса, препятствуя информированным и содержательным обсуждениям.

Хотя стратегическое использование вопросительных предложений в популизме имеет неоспоримую убедительную силу, это не обходится без своих вызовов и критики. Критики аргументируют, что такие лингвистические стратегии упрощают сложные проблемы, сводя их к эмоционально заряженным слоганам. Особенно риторические вопросы могут быть восприняты как манипулятивные, отвлекая общественный диалог в сторону эмоционально ориентированных точек зрения.

Кроме того, важно учитывать этические аспекты использования вопросительных предложений в политическом дискурсе. Хотя они могут быть мощным средством убеждения, они также могут использоваться для манипуляции и обмана общественности. Лидеры, постоянно использующие вопросительные предложения, не предоставляя содержательных ответов или вступая в искренний диалог, рискуют разрушить доверие к демократическим институтам и усугубить социальные разногласия.

Более того, использование вопросительных предложений в популизме поднимает более широкие вопросы о роли языка в политике и об ответственности политических лидеров в формировании общественного дискурса. Поскольку технологии и социальные медиа продолжают изменять ландшафт политической коммуникации, все важнее критически оценивать лингвистические стратегии, используемые популистскими движениями, и их последствия для демократического управления.

Расширение нашего понимания лингвистических динамик популизма требует дальнейших междисциплинарных исследований, в которых будут учтены выводы из лингвистики, политологии, медиа-исследований и психологии. Критическое изучение роли вопросительных предложений и других лингвистических приемов в политическом дискурсе позволит лучше понять механизмы, через которые язык формирует общественное мнение и влияет на демократические процессы. В эпоху, отмеченную поляризацией и дезинформацией, нюансированное понимание лингвистических стратегий в популизме необходимо для формирования информированного гражданства и защиты демократических норм.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

На русском языке:

1. Анисимова, Т.В., Гимпельсон, Е.Г. Риторические жанры / Т.В. Анисимова, Е.Г. Гимпельсон // Современная деловая риторика. М.: МПСИ, 2004. - 432 с.
2. Серио, П. Русский язык и советский политический дискурс: анализ номинализаций // Квадратура смысла: Французская школа анализа дискурса. М. : Прогресс, 1999

На английском языке:

3. Chilton, P & Schaffner, C. Discourse and Politics. In. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction ed. by T. Van Dijk. 2 Edition. Sage, — 2011 — 303—331 p.
4. Laclau E. Politics and Ideology in Marxist Theory: Capitalism — Fascism — Populism. London: NLB, — 1977 — 203 p.
5. Van Dijk, T. A. What is political discourse analysis? Political linguistics. Amsterdam, — 1998.
6. Wodak, R and Krzyżanowski, M. Right-wing populism in Europe & USA. Contesting politics & discourse beyond ‘Orbanism’ and ‘Trumpism’. John Benjamins Publishing Company, — 2017 — 474 p.

Веб-сайты:

7. Donald Trump campaign speech in Wisconsin: <https://www.politico.com/story/2016/08/full-text-donald-trumps-speech-on-227095>
8. Twitter: <https://twitter.com/realdonaldtrump>

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent Abdurəhimova Könül Elmar qızı
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.2.232>

İNTİZAR KAMİL QIZI KƏRİMOVA
ADU, İngilis dilinin fonetikasi
kafedrasının baş müəllimi
intizar.karimova@adu.edu.az
0000-0001-5830-6764

İNGİLİS DİLİNDƏ NƏQLİ CÜMLƏLƏRDƏ MÜSBƏT MÜNƏSİBƏT İFADƏ EDƏN İNTONASIYA MODELƏRİ

Xülasə

Məqalədə Müasir ingilis dilində dəyişkənlik yaratmaq üçün intonasiya və onun funksiyaları haqqında danışılır. İntonasiya cümlənin prosodik xüsusiyyətlərinin məcmusudur: ton (nitqin melodiyası), səs həcmi, nitqin tempi və onun ayrı-ayrı seqmentləri, ritm, fonasiya xüsusiyyətləri. Stresslə birlikdə dilin prosodik sistemini təşkil edir. Seqmental fonetik vahidlərdən (fonemlərdən) və öz məzmun planına malik olmayan diferensial əlamətlərdən fərqli olaraq, bütün intonasiya vahidləri ikitərəfli, başqa sözlə, bu və ya digər məna ifadə edən əlamətlərdir. Dilin ən kütləvi ünsiyyət vasitəsi nəqli cümlələr hesab olunur. Nəqli cümlələr məlumat xarakterli cümlələrdir və dilə məxsus söz sırası öz düzgün ifadəsini bu cümlələrdə tapır. Nəqli cümlələr məlumatvermə funksiyasını yerinə yetirməklə situasiya və digər linqvistik faktorların təsirindən asılı olaraq intonasiya cəhətdən variativləşir, emfatik xarakter daşıya bilər. Həmin cümlələrdə ifadə olunan pozitiv və neqativ məna münasibətlərindən asılı olaraq emfatik və qeyri-emfatik intonasiya kompturlarından istifadə olunur. Bu intonasiya kompturları eyni bir cümlənin müxtəlif situasiyalarda tələffüzünü reallaşdırır və həmin cümlədə ifadə olunan münasibəti diqqətə çatdırır. Buna görə də danışıq aktında istifadə olunan kommunikativ cümlə növlərində ifadə olunan münasibətə görə onları pozitiv və neqativ məna münasibətləri ifadə edən cümlələrə bölmək olar.

Açar sözlər: ingilis dili, nəqli cümlə, intonasiya, müsbət münasibət, modellər

Интизар Камиль гызы Каримова

ИНТОНАЦИОННЫЕ ОБРАЗЦЫ, ВЫРАЖАЮЩИЕ ПОЗИТИВНОЕ ОТНОШЕНИЕ В ПЕРЕНОСНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

РЕЗЮМЕ

Статья про интонации и его функциях для создания вариативности в современном английском языке. Интонация—совокупность просодических характеристик предложения: тона (мелодики речи), громкости, темпа речи и её отдельных отрезков, ритмики, особенностей фонации. Вместе с ударением образует просодическую систему языка. В отличие от сегментных

фонетических единиц (фонем) и дифференциальных признаков, не имеющих собственного плана содержания, все интонационные единицы двусторонние, иначе говоря являются знаками, выражают тот или иной смысл. Предложения считаются самым массовым средством общения в языке. Образные предложения являются информативными предложениями, и в них находит правильное выражение порядок слов языка. Выполняя информационную функцию, образные предложения становятся интонационно разнообразными в зависимости от влияния ситуации и других языковых факторов, могут иметь эмфатический характер. Эмфатические и неэмфатические интонационные образцы используются в зависимости от положительного и отрицательного значения, выраженного в этих предложениях. Эти интонационные контуры реализуют произношение одного и того же предложения в разных ситуациях и привлекают внимание к отношению, выраженному в этом предложении. Поэтому по отношению, выраженному в типах коммуникативных предложений, употребляемых в акте речи, их можно разделить на предложения, выражающие положительные и отрицательные смысловые отношения.

Ключевые слова: английский язык, переводное предложение, интонация, позитивный настрой, модели.

INTONATION PATTERNS EXPRESSING POSITIVE ATTITUDE IN TRANSFERENTIAL SENTENCES IN ENGLISH SUMMARY

INTIZAR KAMIL GIZI KARIMOVA

The article deals with the intonation and its functions in the creating of the variability in Modern English. Intonation is a complex unity of variations in pitch, sentence stress, tempo, rhythm and timbre. The pitch component of intonation or melody, is the changes in the pitch of voice in connected speech. Intonation serves to form a prosodic system of language with stress forms. Though being a contextual plan the segment differs from phonemic and it has differential equations, all intonation units, by all means, are meaningful units. Sentences are considered the most mass means of communication in the language. Figurative sentences are informative sentences, and the word order of the language finds its correct expression in these sentences. By fulfilling the function of providing information, figurative sentences become intonationally varied depending on the influence of the situation and other linguistic factors, and can have an emphatic character. Emphatic and non-emphatic intonation patterns are used depending on the positive and negative meanings expressed in those sentences. These intonation contours realize the pronunciation of the same sentence in different situations and bring attention to the attitude expressed in that sentence. Therefore, according to the relationship expressed in the types of communicative sentences used in the act of speaking, they can be divided into sentences expressing positive and negative meaning relationships.

Keywords: English language, transfer sentence, intonation, positive attitude, models

Annotasiya. Danışanın məqsədi və münasibəti intonasiyanın əsasıdır, intonasiya isə həmin məqsədin, münasibətin göstəricisidir. İntonasiya cümlələrdə olan emosional və incə münasibətləri ifadə edir. Nitq prosesində istifadə olunan cümlələr 4 əsas kommunikativ tipə görə fərqləndirilir: 1) Nəqli cümlələr; 2) Sual cümlələri; 3) Əmr cümlələri; 4) Nida cümlələri

Aktuallıq. Dilin ən kütləvi ünsiyyət vasitəsi nəqli cümlələr hesab olunur. Nəqli cümlələr məlumat xarakterli cümlələrdir və dilə məxsus söz sırası öz düzgün ifadəsini bu cümlələrdə tapır. Nəqli cümlələr məlumatvermə funksiyasını yerinə yetirməklə situasiya və digər linqvistik faktorların təsirindən asılı olaraq intonasiya cəhətdən variativləşir, emfatik xarakter daşıya bilir. Həmin cümlələrdə ifadə olunan pozitiv və neqativ mənə münasibətlərindən asılı olaraq emfatik və qeyri-emfatik intonasiya komturlarından istifadə olunur. Bu intonasiya konturları eyni bir cümlənin müxtəlif situasiyalarda tələffüzünü reallaşdırır və həmin cümlədə ifadə olunan münasibəti diqqətə çatdırır. Buna görə də danışq aktında istifadə olunan kommunikativ cümlə növlərində ifadə olunan münasibətə görə onları pozitiv və neqativ mənə münasibətləri ifadə edən cümlələrə bölmək olar.

Tədqiqat metodları. Mövzunun məzmununa uyğun olaraq müqayisəli, linqvistik, tarixi və təsviri metodlardan istifadə edilmişdir.

Giriş.

İlk növbədə pozitiv və neqativ mənə münasibətləri ifadə edən nəqli cümlələri nəzərdən keçirək. İngilis dilində nəqli cümlələrin real faktları birbaşa ifadə edən, məlumatvermə, təsviretmə, elan xarakterli, cavab xarakterli kimi növləri vardır.

Daha bir növ cümlələr məzmununda nəyəsə işarə edən (implitiv) nəqli cümlələr. Real faktları birbaşa ifadə edən nəqli cümlələr müəyyənlik, qətilik, bitkinlik kimi mənə münasibətləri ifadə edir. Bu növ cümlələrdə pozitivlik xarakteri daşıyan bu münasibətlər adətən yüksəkdən düşən (High Fall) tonla həyata keçirilir. Məsələn: It is `still `raining.

Nəqli cümlələr məlumatvermə xarakteri daşıyarsa, səs diapazonu genişlənir, tonun tezliyi yüksək tonal səviyyəyə çatır. Bu zaman cümlədə ilk vurğulu heca ilə sonda gələn vurğulu hecanın tonal səviyyəsində bir o qədər də fərq olunur. Cümlənin sonuncu vurğulu hecasında səs tonu kəskin olaraq düşür və cümlə orta temple tələffüz olunur, tembr isə neytral olur.

Pozitiv münasibət mənaları ifadə edən təsvir xarakterli cümlələrdə səs tonunun tədriclə düşməsi, orta tonal səviyyənin işlədilməsi ilə fərqlənir. Səs tonunun sonda tədriclə düşməsi baş verir. Məsələn:

`Passing `along `street, one ,day | I ` came `across an `elderly ,man `sitting on a ,door step | and `showing `signs of `great distress. I `stopped and `asked him what was the ,matter (and he `told me that his `father had been, punishing him|| (Карневская Е. Б. Practical English Phonetics, p. 202)

Bu tip cümlələrdə metodik şkalanın sınımasına da rast gəlmək olur. Bu zaman danışan şəxs cümlədə əhəmiyyət kəsb edən bir və ya 2 sözü daha qüvvətli və tonal səviyyəni qaldırmaqla tələffüz edir. Cümlənin metodik istiqamətində enən istiqamətli

şkalanın sınıması baş verir və şkalanın enməsi həmin sözlərin tələffüzündən sonra yenidən davam edir.

Bu hadisə əsasən emfatik nitqdə baş verir və “Broken Descending Skale” adı ilə təqdim olunur və onun işarəsi sözün qarşısında üzüyuxarı oxla (↑) verilir. Məsələn: The `farmer `looked and saw that ↑all the sheep were gathered in the yard, and the gate was, shut (Карнеевская Е. Б., Practical English Phonetics, p.203).

Elan xarakterli pozitiv mənə münasibəti ifadə edən nəqli cümlələrdə diapazon daralır və bu növ cümlələr enən metodik şkala ilə xarakterizə olunur. Cümlə yavaş temp və neytral templə müşayiət olunur. Məsələn: The `bus `leaves at `5 o'clock.

Cavab xarakterli nəqli cümlələr adətən səs tonunun ilk vergülü hecalarda yüksək səviyyə ilə başlayıb tədriclə enməsi ilə fərqlənirlər.

Məsələn: Where can I find the owners of the inn?

The `old `man is `not in.

Yüksək səviyyədən enən (High Fall) tonla deyilən bu növ cümlələr daha geniş diapazonlu olurlar.

Məsələn: You `mustn't `go out, it is `raining. `Is it `raining (I can't believe).

Məzmununda nəyəsə işarə edən nəqli cümlələrin aksent-metodik modeli digər nəqli cümlə növlərindən nəzakətli xahiş, təklif, güman, nəzakətli qarşıdurma, formal nəzakət, ruhlandırma, sakitləşdirici kimi müsbət mənə münasibətlərini yerinə yetirməsi ilə kəskin surətdə fərqlənir. Məsələn:

You `live in the `village - In the `city.

(nəzakətli düzəliş)

It `didn't took you `long.

It `did You are not working hard – I `certainly `am (It is not true) (nəzakətli ziddiyət).

What can I do to solve these problems?- You must be `careful (mühafizəedici təklif)

You can do it `alone (Don't be afraid). (ruhlandırma)

İmplicit (Implicatory) tipli nəqli cümlələrin tələffüzü ilk vurğulu hecada yüksək tonal səviyyəsinin işlənməsi və onun sonra pilləvari şkala ilə əvəzlənib sonuncu vurğulu hecada səs tonunun düşməsi və onun ardınca dar diapazonlu qalxmanın işlənməsi ilə başa çatır.

Melodik şkalanın əvvəlində temp nisbətən cəld olur, sona gəldikdə isə temp yavaşdır, vurğulu hecada olan sait daha uzun variantda tələffüz olunur.

Formal nəzakət, ruhlandırma, sakitləşdirici kimi mənə münasibətləri ifadə edən nəqli cümlələrdə pilləvari şkaladan istifadə olunur, hər bir əsas mənə daşıyan söz vurğulu olur və sonuncu vurğulu hecada səs tonunda dar diapazonlu qalxma baş verir. Bu tip cümlələr yüksək şkala (High Head) ilə də işlənir.

Tell me, doctor. Is he badly hurt? `Nothing at `all serious.

Nəqli cümlələr neqativ mənə münasibətləri funksiyasını yerinə yetirdikdə rəğbətsizlik, soyuqqanlılıq, biganəlik ifadə edirlər. Bu zaman cümlələrin aksentmelodik strukturunda dəyişiklik baş verir. Belə ki, şkalada alçaq səviyyəli dar diapazonlu lokal səviyyənin işlədilməsi bütün vurğulu, vurğusuz hecalarda baş verir.

Sonuncu vurğulu heca isə alçaqdan düşən - Low Head+Low Fall modeli ilə tələffüz olunur. I → can't really think.

Cümlə eyni melodik şkala, yəni alçaq şkalaların alçaqdan qalxan tonla (Low Head+Low Rise) işləndikdə həmin cümlələr etinasızlıq, töhmət kimi münasibətləri ifadə edir. Məsələn:

What will they think of me? - You → mustn't take it to heart.

Bu növ nəqli cümlələr ingilis dilində "perfunctory" kimi adlandırılır.

Neqativ münasibət mənaları olan təsirlənmə, çağırış, etiraz, səbirsizlik, dözümsüzlük kimi münasibətlər ifadə edən nəqli cümlələrdə adətən yüksək səviyyəli şkala, sonda isə Rise-Fall (qalxıb-düşən) intonasiya konturu işlədilir (High Head-Rise-Fall).

Can you manage alone?

- I'm sure I can.

Sual məqsədilə işlədilən cümlələrə sual cümlələri deyilir. Sual cümlələri vasitəsilə danışan şəxs öz müsahibindən nəyisə öyrənmək, dəqiqləşdirmək, müəyyənləşdirmək və ya hər hansı məsələyə onun münasibətini bilmək istəyində olur.

Sual cümlələri qrammatik, intonasiya və aksent-melodik strukturuna görə birbirindən fərqlənir. Sual cümlələrinin yaranmasında intonasiya mühüm rol oynayır. Sual cümlələri ümumi sual cümlələri, xüsusi sual cümlələri, alternativ sual cümlələri, ayırıcı sual cümlələri kimi növlərə bölünür.

İndi isə ümumi sual cümlələrində pozitiv nə neqativ münasibət mənaları ifadə edən intonasiya konturlarını nəzərdən keçirək.

Ümumi sual cümlələri. İngilis dilində ümumi sual cümlələri əsasən ikinci vasitə ilə əmələ gəlir: köməkçi və ya modal fellər cümlənin əvvəlinə keçirilir (inversiya vasitəsilə), və ya intonasiya vasitəsilə. İntonasiya vasitəsilə düzələn sual cümlələrində söz sırası dəyişməx qalır və sorğu intonasiyasının köməyi ilə həyata keçirilir. Məsələn:

Do you think so?

Have you heard about it?

You can speak English well?

Müasir dilçilər tərəfindən "Yes", "No" questions adlanan ümumi sual cümlələri cümlənin ümumi məzmununa verilən suallardır və bu növ müəyyən bir məlumat barədə ya təsdiq (Yes), və ya inkar (No) cavabı tələb edən suallardır.

Ümumi sual cümlələrində istifadə olunan köməkçi və ya modal fellər, həmçinin cümlədə əsas məna daşıyan nitq hissələri vurğulu olur. Melodik şkala pilləvari formada olur. Adi, normal danışmaq aktında sonuncu vurğulu hecə səs tonunun dar diapazonlu qalxma ilə tələffüz baş verir və bu da həmin cümləni sual kimi formalaşdırır. Ümumi sual cümlələri daha çox maraqlı ifadə etdiyindən bu növ cümlələrdə pozitiv, neqativ məna münasibətləri müxtəlif çalarda ifadə oluna bilər. Buda həmin cümlələrdə müxtəlif intonasiya konturları vasitəsilə realizə olunur.

Ümumi sual cümlələrində alçaqdan qalxan ton (Low Rise), dar diapazonlu yüksək şkalalı yüksəkdən qalxan ton (High Narrow Rise), düşüb-qalxan (Fall Rise), geniş diapazonlu yüksəkdən düşən (High Wide Fall), yüksəkdən qalxan (High-Rise),

yüksəkdən qalxıb-düşən (Rise-Fall) kimi intonasiya modellərindən istifadə olunur. Bunlardan əlavə qalxan istiqamətli şkala ilə yüksəkdən qalxan ton (Rising Head+High Rise), yüksəkdən düşən tonla alçaqdan qalxan tonun birləşməsi olan (High Fall+Low Rise) intonasiya konturlarından da istifadə olunur.

Nəticə. “Confirmatory” adlanan və pozitiv münasibət mənaları ifadə edən təsdiq xarakterli ümumi sual cümlələrində söz sırası dəyişməz qalır və sual soruşan şəxs öz müsahibindən təsdiq cavab, razılaşma gözləyir. Bu növ cümlələrdə adətən “so this” ifadəsi təsdiq məqsədilə işlədilir və sonluq yüksəkdən düşən (High Fall) tonla bitir.

Here we are-So this is your house?

Təsdiq bildirən təklif, təkid, müzakirə xarakterli ümumi sual cümlələri pozitiv münasibət mənasında olduqda qrammatik vasitə ilə formalaşırırlar-köməkçi və ya modal fellər cümlənin əvvəlinə keçib vurğulu olur və cümlə yüksəkdən düşən (High Fall) tonla bitən intonasiya konturu ilə səciyyələnir.

John's generosity is amazing.

- Is it generosity do you think?

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

1. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı, 1984.
2. Babayev S.M. English phonology. Bakı, 2004.
3. Babayev S.M. English phonetics. Bakı, 2005.
4. Zeynalov F. İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-melodik xüsusiyyətləri. Bakı, 1996.
5. Zeynalov F. Practical English phonetics. Bakı, 2018.
6. Васильев В.А. Фонетика английского языка. Москва, 1970.
7. Карнеевская Е.Б. Practical English Phonetics. 2010.
8. Antipova E.A. English intonation. 1974.
9. Dickushina O.İ. English phonetics (theoretical course). 1965.
10. Petur Roach. English phonetics and phonology. Cambridge, 2009

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: baş müəllim Zülfüqarova Elmira, ADU
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.2.238>

CƏMİLƏ ARİF QIZI FƏTİYEVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Tətbiqi dilçilik şöbəsinin kiçik elmi işçisi
cemilefatyeva1981@gmail.com

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLÇİLİYİNDƏ SADƏ CÜMLƏ ANLAYIŞI VƏ ONUN TƏSNİFİ MƏSƏLƏSİ

Son dövrlər ölkəmizdə dilçiliyin inkişafına dövlət qayğısının daha da gücləndirilməsi aktual məzmun daşıyan tədqiqatların aparılmasını və bu sahədə yeni istiqamətlərin araşdırılmasını gündəmə gətirir. Xüsusilə böyük qələbədən – tarixi Zəfərdən sonra ölkəmiz türk dünyasında öz tarixi nüfuzunu bir qədər də möhkəmləndirmiş, Azərbaycan reallıqları regionda olduğu kimi, türk dünyasında da böyük əks-səda yaratmışdır. Və beləliklə, global miqyasda mürəkkəb hadisələrin baş verdiyi bir dövrdə uğurla irəliləyən ölkəmizlə türk dövlətləri arasındakı siyasi-iqtisadi və elmi-mədəni əlaqələr yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Xüsusilə Azərbaycanın qardaş Türkiyə ilə çoxəsrlik dərin köklərə bağlı əlaqələri bu gün tamamilə yeni müstəviyə qalxmış və nəticədə hər iki ölkədə arasında elmi-mədəni münasibətlər daha sıxlaşmışdır. Bu mənada, hər iki dilin qrammatik quruluşunun elmi-nəzəri səviyyədə müqayisəli öyrənilməsi mühüm aktualıq daşıyır.

Digər tərəfdən, qeyd etməliyik ki, həm Azərbaycan, həm də türk dilçiliyində sintaktik quruluşla bağlı araşdırmalar elmi-nəzəri səviyyəsinə və tədqiqat metodlarına görə bir-birindən kəskin fərqlənir. Hər iki türkcənin sintaktik quruluşundakı kiçik məqamları nəzərə almasaq, burada kəskin müxtəlifliklə qarşılaşmaq mümkündür deyil. Ancaq elmi-nəzəri görüşlərdə bu fərqi aydın görmək olar. Yəni bu dillərin cümlə texnologiyası bənzər olsa da, bu barədəki nəzəri görüşlər müxtəlifdir. Bu baxımdan türk dilinin sintaktik quruluşunu zəngin nəzəri materiallar bazasında tədqiq etmək və dilin bu sahədəki zənginliyini üzə çıxarmaq baxımından araşdırmamız mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Məlumdur ki, hər hansı bir dildə danışarkən şəxsin əsas məqsədi fikrini dinləyəne düzgün çatdırmaqdan ibarətdir. Uğurlu kommunikasiyaya nail olmaq üçün cümlədə sözlərin və söz birləşmələrinin, forma və mənaca bir-birinə bağlanması mütləqdir. Göstərilən proses baş verməsə, düzgün nitq əmələ gələ bilməz. Cümlənin qurulmasında onun bütün vasitələri, bütün ünsürləri iştirak edir. Cümlə aid olduğu mərhələdə həm xalqın təfəkkürünü, həm də dilin inkişaf səviyyəsini əks etdirən ən mühüm vasitədir. O dilin daxili qanunları əsasında formalaşan və bitmiş fikri ifadə edən sintaktik vahiddir. Cümlə hər bir dilin öz daxili qanunları əsasında formalaşır.

Cümlə dilçilikdə mübahisəli məsələlərdən hesab edilir. Bir sıra dilçilər “cümlə” anlayışına müxtəlif formada yanaşmışlar. Cümlədə söz və söz birləşmələri arasında sintaktik-semantik və intonasiya əlaqəsi olmadan dil formalaşa bilməz və bitmiş bir fikir ifadə oluna bilməz. M.Peterson “bitmiş bir fikir ifadə edən və

intonasiya vahidi olan söz və söz birləşmələri”ni cümləyə aid edir [9, s. 85]. V.Vinoqradovun fikrincə, cümlə hər hansı bir dilin qrammatik qanunları əsasında düzələn dil vahidi olub, fikrin formalaşmasına və ifadə edilməsinə xidmət edən vasitədir [10]. N. Dmitriyev yazır ki, “cümlə elə sözlər qrupudur ki, bu qrup müəyyən bitmiş fikri ifadə edir və bu fikirdən hər hansı bir real nəticə çıxarmağa imkan verir. Cümlənin tərkibinə elə sözlər daxildir ki, bunlar öz məntiqi qarşılıqlı əlaqəsinə görə hər hansı bir hökmü ifadə edir, yəni hər hansı bir yeni bitmiş fikir və ya mühakimə bildirir” [2, s. 104].

Cümlənin səciyyəvi xüsusiyyətlərini təhlil edən İ.İvanova belə nəticəyə gəlir ki, “cümlə predikativliyi xarakterizə edən müəyyən struktur tərkibi realizə edən və ünsiyyət prosesində istifadə edilən kiçik sintaktik konstruksiyadır” [2, s. 69]. Cümlə dilin daxili qanunları əsasında formalaşır. Bu sintaktik vahid bitmiş bir fikri ifadə edir və kommunikasiyada önəmli bir yer tutur.

Türk dili aqültinativ dillərə aid olduğu üçün burada sözlər ismin hal və feilin təsərif formalarının şəkilçiləri vasitəsi ilə qrammatik-semantik əlaqələr yaradaraq cümlə meydana gətirir. Dilin sintaktik quruluşunda modallıq, predikativlik, intonasiya aparıcı yer tutur ki, cümlə də, əsasən, bu üç ünsür vasitəsi ilə qurulur. Bu sintaktik vahid özündən əvvəlki ierarxialardan (səsdən, sözdən, söz birləşmələrindən) formalaşır. Bu baxımdan, kommunikasiyanın ən işlək xüsusiyyətləri cümlədə ehtiva edilir və cümlə təfəkkürün ifadəsinin çevik forması kimi dildə təzahür edir.

Azərbaycan dilində cümlələr ayrı-ayrı cəhətlər nəzərə alınmaqla, müxtəlif prinsiplər əsasında təsnif edilir. Bunların bir qismi ümumi xarakter daşdığı halda, bir qismi cümlələrin müəyyən hissəsinə şamil edilir. Məsələn, məqsədə görə bölgü bütün cümlələrə aid edilirsə, baş və ikinci dərəcəli üzvlərin iştirak edib-etməməsinə görə bölgü yalnız sadə, bağlayıcı vasitələrə görə bölgü isə yalnız mürəkkəb cümlələrə aid edilir. Ümumən, Azərbaycan və türk dilçiliyində cümlə sintaktisinə yanaşma eyni deyildir. Azərbaycan dilçiliyi bu baxımdan nəzəri görüşlərin zənginliyi ilə seçilir. Bu görüşlər dünya dilçilik elminin nailiyyətlərini özündə əks etdirdiyindən dilçiliyimizdə sadə cümlənin təsnifi məzmunca daha genişdir. Aşağıdakı qeyd edəcəyimiz təsnifat artıq dilçiliyimizdə həm sabitləşmiş, həm də tədrisdə standart modelə çevrilmişdir [8, s. 84].

I. Məntiqi-sintaktik üzvlənmə imkanlarına görə: a) üzvlənən cümlələr; b) üzvlənməyən cümlələr bunlardır: 1) söz-cümlələr; 2) vokativ cümlələr

II. Məqsəd və intonasiyaya görə: a) nəqli; b) sual; c) əmr; ç) nida

III. Quruluşuna görə: a) sadə cümlələr; b) mürəkkəb cümlələr

IV. Modallığa görə: a) təsdiq cümlələr; b) inkar cümlələr

Dilçiliyimizdə sadə cümlə növləri aşağıdakı kimi təqdim olunur:

I. Baş üzvlərin iştirakına görə: 1) cümlə bənzərli cümlələr; 2) tək-tək bənzərli cümlələr

II. İkinci dərəcəli üzvlərin iştirakına görə: a) müxtəsər cümlələr; b) geniş cümlələr.

III. Stuktur-sematik tamlığına – bu və ya digər cümlə üzvünün buraxılıb buraxılmamasına görə: a) bütöv cümlələr; b) yarımçıq cümlələr

Elmi-nəzəri ədəbiyyatlarda **mürəkkəb cümlənin** isə üç növü fərqləndirilir: a) tabesiz mürəkkəb cümlələr; b) tabeli mürəkkəb cümlələr; c) qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr.

Görkəmli rus türkoloqu A.N.Baskakov “Müasir türk dilində cümlə” adlı əsərində sadə cümlələrdən (basit cümle) geniş söz açır, onların müxtəlif modellərini qeyd edir. Müəllif cütüzlü və təküzlü sadə cümlələrinin quruluşu - təküzlü isim cümlələri, təküzlü nominativ cümlələr, təküzlü modal cümlələr, təküzlü modal dialoq cümlələr, təküzlü əmr modal cümlələr, təküzlü emosional cümlələr, xitab cümlələri, məsdər cümlələri və s. haqqında ətraflı məlumat verir [3, s. 75-100].

Türk dilçiliyində cümlənin təsnifi ilə bağlı fikirlər, öncə də dediyimiz kimi, fərqlidir. Professor M.Kaya Bilgegil “Türkçe Dilbilgisi” kitabında cümlə haqqında ümumi məlumat verir, cümlə üzvlərinin (mübtədə, xəbər, tamamlıq və zərflək) xüsusiyyətlərindən danışır [4, s. 51-72]. Əsərdə cümlənin növləri ətraflı şərh olunur: a) cümlə üzvlərinin sırasına görə növləri; b) xəbərə görə cümlənin növləri; c) mənalarına görə cümlə növləri; ç) quruluşuna görə cümlənin növləri (sadə və mürəkkəb cümlələr).

Bilal Aktanın “Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi” adlı kitabında da, demək olar ki, cümlənin təsnifinə münasibət eynidir [1, s. 115-130]. Müəllif cümlənin özəlliklərindən söz açdıqdan sonra, onun növlərini belə təqdim edir: xəbərin növünə cümlələr (isim və feil cümlələri), mənalarına görə cümlələr (təsdiq, inkar sual, əmr, nida cümlələri), xəbərin yerinə cümlələr (kurallı və devrik cümleler), quruluşuna görə cümlələr (sadə və mürəkkəb cümlələr).

Hikmet Dizdaroğlu “Tümcebilgisi” kitabın əvvəlilərdən daha əvvəl yazıldığı üçün ilk iki mənbədən bir qədər fərqlənir; birincisi bu kitab türk dilində yalnızca cümlə sintaksisindən danışılır, ikincisi, müəllifin bölgüləri daha geniş təəssürat bağışlayır [5]. Kitabda cümlə haqqında ümumi məlumat verilir, cümlə üzvlərindən danışılır, cümlənin növləri: xəbərin cinsinə görə (ad cümləsi, feil cümləsi); quruluşuna görə - sadə (temel, tümcemsi, yantümce, içtümce) və mürəkkəb cümlə; mənalarına görə (təsdiq, inkar, sual, əmr, nida cümlələri) adı altında qruplaşdırılır.

Leyla Karahan “Türkçede Sözdizimi” adlı kitabında cümlə və cümlə üzvlərindən söz açır, bağlanma əkillərinə, xəbərin formasına və yerinə görə cümlə növlərindən, habelə təsdiq, inkar və sual cümlələrindən bəhs edir [7].

Bütün mənzərədən də aydın şəkildə görünür ki, türk dilçiliyində, əsasən, sadə cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə, cümlə üzvlərinin sırasına görə və cümlənin quruluşuna görə növlərindən söz açılmışdır. Biz araşdırmada çalışacağıq ki, Türkiyə və Azərbaycan dilçiliyindəki bu müxtəlifliyi müəyyən dərəcədə uzlaşdırmaqla mövcud fikirləri təhlil edək. Və təbii ki, nəzəri fikirlərimizi türk ədəbi örnəklərindən və danışiq dili materialları vasitəsilə aydınlaşdırmağa çalışacağıq. K.Əhmədovanın da qeyd etdiyi kimi, “dilçilik tarixində konkret tədqiqatlara nəzər saldıqda məlum olur ki, analizə cəlb olunan illüstrativ material heç də həmişə homogen xarakterli olmur, dilin müxtəlif qaynaqlarından – folklor nümunələrindən (xüsusi ilə də dilin

paremiologiya fonundan, atalar sözləri, zərbi-məsəllər və s.), elmi və bədii ədəbiyyatlardan, şifahi nitqdən – götürülür” [6, s. 5].

Aparılan araşdırma müasir türk dilində zəngin cümlə modellərinin varlığını ortaya qoyduğu kimi, türk dilçiliyində məsələlərə nəzəri səviyyədə münasibətin o qədər də ətraflı olmadığını üzə çıxardı. Bu məsələ həm də özünü terminologiya sahəsində göstərir. Türk dilinin qrammatika kitablarında istər morfolojiyada, istərsə də sintaksisdə termin probleminin olduğunu bilirik. Bunun səbəbləri müxtəlifdir. 1930-cu illərə qədər türk dili daha çox ərəb-fars qrammatikasına uyğun izah edilsə də, 30-cu illərdən sonra türk dilinə alman, fransız və digər Avropa dillərinin təsir etməsi, müasir dövr dilçilərinin də bu cərəyana uyğun qrammatikanı izah etməsi fikir ayrılıqlarına gətirib çıxaran birinci səbəb kimi göstərilə bilər. Bundan əlavə, müasir türkcənin təhsil səviyyəsinə görə də fərqli izah edilməsi göz önündədir. Yəni ibtidai və orta məktəb səviyyəsində sintaksis bir cür, ali məktəb səviyyəsində ayrı, akademik səviyyədə isə tamamilə fərqli təqdim edilir. Müşahidələrimizdən belə nəticə çıxır ki, yüklem, özne və nesne adlanan ünsürlərdə ciddi problemlər olmasa da, dolaylı tümlec, düz tümlec, belirteç tümleci kimi ünsürlərdə problemlər vardır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Aktan B. Türkiye Türkçesinin Söz Dizimi. Ankara: Gazi Kitabevi, 2009, 188 s.
2. Акимова Г. Н., Вяткина С. В., Руднев Д. В. и др. Синтаксис современного русского языка : словарь-справочник. Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2009, 172 с.
3. Baskakov A.N. Çağdaş Türkçede Cümle. Çeviren: O.S.Karaca. Ankara: TDK, 2017, 172 s.
4. Bilgegil M. K. Türkçe Dil Bilgisi. İstanbul: Dergah yayınları, 1982, 389 s.
5. Dizdaroğlu H. Tümcebilgisi. Ankara: TDK, 1976, 525 s.
6. Əhmədova K. Azərbaycan dilində çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr / F.e.d. elmi təq.ed. dissert.avtoreferatı. Bakı, 2017, 40 s.
7. Karahan L. Türkçede Sözdizimi. Ankara: Akçağ, 2010, 190 s.
8. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı: Təhsil, 2007, 495 s.
9. Пешкавский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. М., 1938.
10. Виноградов В. В. Основные вопросы синтаксиса предложения / <http://project.phil.spbu.ru/lib/data/ru/vinogradov/syntax.html> (04.02.2024)

Cəmilə Arif qızı Fətievə
Azərbaycan və türk dilçiliyində sadə cümlə anlayışı
və onun təsnifi məsələsi
Xülasə

Məqalədə müasir Azərbaycan və türk dilçiliyində sadə cümlə anlayışına münasibət, cümlənin təsnifinə görüşlər təhlil olunur. Araşdırmada rus dilçiliyində cümlə anlayışı ilə bağlı fikirlərin xülasəsi verilir, sonra Azərbaycan və türk dilçiliyində sadə cümlənin bölgüsü müqayisəli təqdim edilir. Qeyd olunur ki, həm Azərbaycan, həm də türk dilçiliyində sintaktik quruluşla bağlı araşdırmalar elmi-nəzəri səviyyəsinə və tədqiqat metodlarına görə bir-birindən kəskin fərqlənir. Hər iki türkcənin sintaktik quruluşundakı kiçik məqamları nəzərə almasaq, burada kəskin müxtəlifliklə qarşılaşmaq mümkün deyil. Ancaq elmi-nəzəri görüşlərdə bu fərqi aydın görmək olar. Yəni bu dillərin cümlə texnologiyası bənzər olsa da, bu barədəki nəzəri görüşlər müxtəlifdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan dilçiliyi, türk dilçiliyi, sadə cümlə, cümlənin təsnifi, elmi-nəzəri görüşlər.*

Джамиля Ариф гызы Фатиева

**Понятие простых предложений в азербайджанском и турецком
языкознании и проблема о его классификации**

Резюме

В статье анализируется отношение к понятию простого предложения и взгляды на классификацию предложений в современном азербайджанском и турецком языкознании. В исследовании даётся обобщение представлений о понятии предложения в русском языкознании, затем сравнительно представлено деление простого предложения в азербайджанском и турецком языкознании. Отмечается, что исследования, связанные с синтаксической структурой как в азербайджанском, так и в турецком языкознании, резко отличаются друг от друга по научно-теоретическому уровню и методам исследования. Если не принимать во внимание мелкие моменты синтаксической структуры обоих турецких языков, то встретить здесь резкие различия невозможно. Однако эту разницу можно отчётливо увидеть на научно-теоретических совещаниях. То есть, хотя технология предложения этих языков схожа, теоретические мнения о ней различны.

Ключевые слова: *Азербайджанское языкознание, турецкое языкознание, простое предложение, классификация предложений, научно-теоретические взгляды.*

Jamila Arif gizi Fatiyeva

**Concept of simple sentences in Azerbaijani and Turkish linguistics and the
problem of its classification
Summary**

The article analyzes the attitude to the concept of a simple sentence and views on the classification of sentences in modern Azerbaijani and Turkish linguistics. The study provides a generalization of ideas about the concept of a sentence in Russian linguistics, then comparatively presents the division of a simple sentence in Azerbaijani and Turkish linguistics. It is noted, that studies related to syntactic structure in both Azerbaijani and Turkish linguistics differ sharply from each other in scientific and theoretical level and research methods. If you do not take into account small moments of the syntactic structure of both Turkish languages, then it is impossible to find sharp differences here. However, this difference can be clearly seen in scientific and theoretical meetings. That is, although the technology of supplying these languages is similar, theoretical opinions about it are different.

Keywords: *Azerbaijani linguistics, Turkish linguistics, simple sentence, classification of sentences, scientific and theoretical views.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu filologiya
elmləri doktoru, professor İsmayıl Oruc oğlu Məmmədli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.2.244>

MƏMMƏDOVA ÜLVİYYƏ RUFƏT
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
mammadova.uu@gmail.com

İKİLİ TƏHSİL MODELİNİN MÜSBƏT VƏ MƏNFI TƏRƏFLƏRİ

Xülasə

Məqalə aparılan əhatəli araşdırmalar nəticəsində əldə olunan məlumatlara əsasən, uğurlu Alman modeli hesab olunan ikili təhsil sisteminin mənfi və müsbət tərəflərinin müqayisəli təhlili ilə bağlıdır. Araşdırmalar zamanı ikili model üzrə həm öz doğma vətəninə, həm də dünyada aparılmış tədqiqatlar, müşahidələr, təcrübələr və təhlillərə əsaslanan mənbələr və məlumatlardan istifadə edilmişdir. Məqalədə, hərtərəfli qazanc modeli hesab olunan bu təhsil sisteminin nə üçün bu cür adlandırıldığı müəyyən edilərək bütün üstünlükləri ətraflı şəkildə müzakirə edilmişdir. Lakin, anlaşılındır ki, hətta ən çox uğur qazanmış bir modelin belə müəyyən çatışmazlıqları mövcuddur. Bu məqalədə həm də ikili təhsil təlim modelinin çatışmazlıqları, bəzi dezavantajları barədə də məlumatlar verilmişdir. Müəyyən edilmiş bütün üstünlüklər və çatışmazlıqların qarşılıqlı müqayisəli təhlili bir cədvəl formasında göstərilmişdir.

Açar sözlər: ikili təhsil modeli, üstünlüklər, çatışmazlıqlar, tələbə, təhsil müəssisəsi, iş yeri, şirkət, müsbət və mənfi tərəflər

ПОЛОЖИТЕЛЬНЫЕ И ОТРИЦАТЕЛЬНЫЕ СТОРОНЫ МОДЕЛИ ДУАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Резюме

Согласно данным, полученным в результате комплексных исследований, статья связана со сравнительным анализом отрицательных и положительных сторон дуальной системы образования, считающейся успешной немецкой моделью. В ходе исследований использовались источники и данные, основанные на исследованиях, наблюдениях, опыте и анализах, проведенных по дуальной модели, как в родной стране, так и в мире. В статье определяется, почему данная система образования, считающаяся моделью комплексной прибыли, имеет подобное название, и подробно рассматриваются все ее преимущества. Однако вполне очевидно, что даже самая удачная модель имеет определенные недостатки. В данной статье также предоставлена информация о недостатках и некоторых минусах модели дуального образования. Двусторонний сравнительный анализ всех выявленных преимуществ и недостатков представлен в виде таблицы.

Ключевые слова: модель дуального образования, преимущества, недостатки, студент, учебное заведение, рабочее место, компания, плюсы и минусы

PROS AND CONS OF DUAL EDUCATION MODEL

Summary

The article is related to the comparative analysis of the negative and positive sides of the dual education system, which is considered a successful German model, based on the data obtained as a result of comprehensive research. During the research, sources and data based on studies, observations, experiences and analyzes on the dual model conducted both in his native country and in the world were used. In the article, all the advantages of this education system, which is considered a win-win model, are determined and discussed in detail. However, it is clear that even the most successful model has certain drawbacks. This article also provides information about the shortcomings and some disadvantages of the dual education training model. A mutual comparative analysis of all identified advantages and disadvantages is shown in the form of a table.

Key words: dual education model, advantages, disadvantages, student, educational institution, workplace, company, pros and cons

Alman ikili təlim modelinin 3 əsas məqsədə xidmət etdiyi bildirilir ki, bunlara da fərdin, cəmiyyətin və biznes sektorunun maraqları aiddir. Peşə təliminin fərdi mənada əsas məqsədi gələcək iş və işdənkənar həyatında insanın qarşılaşdığı biləcəyi problemlər qarşısında lazımi bacarıq və vərdislərə yiyələnməsini bildirir. Aldıqları təhsil və təcrübə gənc mütəxəssislərə həyatlarını qurmağa, öz potensiallarını üzə çıxarmağa, həmçinin özlərinə inam və motivasiya yaratmağa yardım etməlidir. İctimai mənada isə məqsəd gənclərin iş yerində və sosial həyatda rahat inteqrasiyasını təmin etməkdən ibarətdir. İqtisadi anlamda isə məqsəd ondan ibarətdir ki, peşə təlimi iqtisadi baxımdan iş məhsuladrlılığını artırmalıdır. Yəni, insan resurslarının artırılması və onların zəruri bilik, bacarıq və vərdislərlə təmin edilməsi, həmçinin yüksək səviyyədə ixtisaslaşdırılması nəzərdə tutulur. Biznes müəssisəsinin əsas məqsədi müvafiq səriştəyə sahib ixtisaslı kadrlarla təmin olunmaqdır. İqtisadi baxımdan başqa bir vacib məsələ də məhz peşə təliminin özünün effektiv və səmərəli olmasıdır.

Alman ikili təlimi uğurlu bir sistem hesab edilir, lakin bu o demək deyil ki, bu sistem bütün ölkələrdə uğur qazanacaqdır. Xüsusilə fərqli əmək bazarı strukturuna sahib olan, eləcə də çox az və ya heç şagirdlik təcrübəsi olmayan ölkələrdə bu modelin tətbiqi əlverişli olmaya bilər. Araşdırmalar göstərir ki, hətta düzgün şəkildə qurulmuş sistemlər belə zaman-zaman müəyyən çətinliklərlə üzləşir və onların da təkmilləşdirilməli tərəfləri vardır. Lakin, istənilən halda, ikili təlim-təhsil modeli üzrə nümunə ölkələrə nəzər salaraq və onların tətbiq etdiyi elementləri və prinsipləri təhsil sistemində islahalara ehtiyac olan istənilən ölkənin şəraitlərinə və məqsədlərinə uyğunlaşdırmaq olar. Bu təqdirdə, bir ölkənin təcrübəsi başqa ölkələrdə “təqib edilə biləcək nümunə”yə çevrilir [3]. İkili peşə təlimi və təhsili modelinin uğurunda rol oynayan əsas məqamlar onun gətirdiyi bəzi avantajlar, yəni üstünlüklərdir.

Praktiki fəaliyyət peşəyə yiyələnməyin ən effektiv üsuludur və ikili təlim-təhsil prosesində hər semestr üzrə praktiki təcrübələrə müəyyən vaxt çərçivəsi ayrılır. Şirkətə qəbul edilən tələbə əyani olaraq işlərin gedişatını öyrənir, müxtəlif layihələrin həyata keçirilməsində iştirak edir, öz bilik və bacarıqlarını təkmilləşdirir. Həyata keçirilən müxtəlif layihələr tələbələrin həm peşəkar, həm də fərdi və sosial bacarıqlarını genişləndirərək onlarda özlərinə qarşı inam yaradır. Eyni zamanda bu cür layihələr üzərində işləmək tələbələrin müstəqil və komanda daxilində səmərəli şəkildə fəaliyyət göstərməyə və məsuliyyət götürməyə sövq edir. İlk gündən şirkətə işçisi qismində qəbul olunan tələbə özünün artan qabiliyyətləri və bacarıqlarına uyğun tapşırıqlar alır və ikili təlim-təhsil prosesinin şagirdlik (şirkətdə təcrübə) müddətini tamamladıqdan sonra, yekun imtahandan keçib uğur sertifikatı əldə etdikdən sonra şirkət onunla daimi əmək müqaviləsi bağlaya bilər. Məzun olmuş gən mütəxəssis artıq həmin şirkətin iş prosesini bildiyi, şagird iş yerindəki atmosferə, kollektivə və işlərin gedişatına öyrəşmiş olduğu üçün bu hal hər iki tərəf üçün qazanca çevrilir. Bununla yanaşı, Şagirdlər real iş şəraitində formalaşdıqları üçün onlar həmin işin öhdəsindən gəlməyə qadir olub-olmadıqlarını kifayət qədər erkən vaxtlardan anlaya bilirlər. Tələbələr üçün bir digər qazanca isə işin maaddi tərəfidir. Belə ki, bilik və təcrübə qazanmaqla bərabər, təlim-təcrübə keçdikləri şirkətin işçisi hesab olunduqları üçün minimal əmək haqqı alırlar.

Bu da nəzərə alınmalıdır ki, tələbələr ikili peşə təlimi və təhsili əsasında yüksək keyfiyyətli peşə hazırlığı keçir və dərin biliklərə yiyələnir, gənc yaşlardan etibarən əmək bazarına rəqabətə davamlı bir mütəxəssis kimi daxil olmağa hazır olurlar. Bu da onların təlimlərində iştirak edən firmaların, digər özəl sektorların onları məzun olduqdan sonra işə götürmələrinə güclü zəmin yaradır. Yüksək səviyyəli peşə hazırlığı keçmiş bir işçi qüvvəsi bilavasitə istehsalat və xidmətin keyfiyyətinə müsbət təsir etdiyindən bu, həm də firmaların iqtisadi cəhətdən uğur qazanmalarına təkan verir. Bütün bunlar onu göstərir ki, Avropa ölkələri arasında Almaniya və Avstriyada gənclərin işsizlik səviyyəsinin aşağı olması heç də təsadüfi bir hal deyil.

İkili təhsil modeli ümumilikdə nümunəvi bir sistem hesab edilsə də, bəzi çatışmazlıqları, bir başqa sözlə ifadə etsək müəyyən mənfi cəhətləri də vardır. Məsələn, şagirdlik təcrübəsini təmin edən şirkətlər bir çox qayda-qanunlara əməl etməli və çox bahalı bir təlim prosesini qarşılamalı olurlar. Bu və ya digər səbəblərdən özəl sektorlar ya ümumiyyətlə şagird götürmək istəmir, ya da çox məhdud sayda qəbul edirlər. Bəzən isə, olduqca yüksək standartlara və yüksək ixtisaslaşma qabiliyyətinə sahib şirkətlər bütün sahələr üzrə şagirdlik vakansiyası vermirlər. Bundan başqa, tələbləri bir qədər mürəkkəb olan bəzi ixtisaslar var ki, adekvat bilik səviyyəsində olmadıqları üçün əksər orta məktəb məzunları daha sadə tələbləri olan peşələr üzrə təlim almağa üstünlük verirlər. Hətta bəzi hallarda çətinliklərə davam gətirə bilməyən şagirdlər kursu yarım buraxırlar. Bu gün əksər şagirdlər qəbul olunmazdan əvvəl qabiliyyət imtahanları verməlidirlər və şirkət adətən bir neçə namizəd arasından seçim edə bilər. Bütün bunlar göstərir ki, ikili peşə təhsili sisteminin ən zəif aspekti onun özəl sektordan asılılığıdır. Çünki, hər bir

biznes sahibi şirkətdaxili təlim öhdəliyi götürmək məcburiyyəti daşımır. Öz strukturu, şəraiti, ixtisaslaşma səviyyəsi, istehsalat proqramları, göstərdikləri xidmətlər və insan resurları bazasına görə təlim keçmək imkanlarına sahib olmayan bir sıra şirkətlər vardır. Təbii ki, bu və ya digər iqtisadi-struktural səbəblərdən yetərli sayda təlim vakansiyalarının olmaması təlim bazarında balansın pozulmasına yol açır və xüsusilə daha zəif akademik bilik və təcrübəyə sahib olan gənclərin ixtisaslı peşə təhsili almaq fürsətini məhdudlaşdırır.

Aşağıdakı kimi bir cədvəllə ikili təhsil modelinin üstünlükləri və çatışmazlıqlarını daha ətraflı şəkildə qarşılaşılıq müqayisə edə bilərik June 9, 2023: [1; 4]

Müsbət tərəflər / üstünlüklər	Mənfi tərəflər / çatışmazlıqlar
<ul style="list-style-type: none">Nəzəriyyə və təcrübənin inteqrasiyası ilə tələbələr akademik nəzəri biliklə yanaşı iş təcrübəsinə də yiyələnirlər.	<ul style="list-style-type: none">İkili proqramlar adətən standart bir strukturda olduqlarından gənclərin maraq dairələrinə uyğun kurs seçmək imkanları məhdudlaşır.
<ul style="list-style-type: none">Hər hansı bir şirkət daxilində real iş mühitində təcrübə toplamaq gənclərə sahibkarların çox tələb etdiyi mühüm bacarıq və səriştələr qazanmaq imkanı verir.	<ul style="list-style-type: none">Akademik dərslərin yükü ilə peşə məsuliyyətini tarazlaşdırmaq bəzən tələbələr üçün çətin ola bilər. Eyni vaxt çərçivəsində çoxsaylı öhdəlik və vəzifələri yerinə yetirmək zamandan düzgün istifadə və təşkilati bacarıqlar tələb edir. Tələbələr, xüsusilə imtahan ərzində gərgin iş yükünə məruz qalırlar.
<ul style="list-style-type: none">İkili təlim-təhsil alan tələbələr məzun olduqda həm akademik dərəcə və diplom, həm də peşə təlimi üzrə uğur sertifikatı əldə edirlər.	<ul style="list-style-type: none">Almaniyada ikili təhsil almaq istəyən beynəlxalq tələbələr, alman dilini yaxşı bilməlidirlər. Orada ingilis dilli kurslar təklif edən proqramlar çox az saydadır. Digər ölkələrin isə özlərinə müvafiq dil tələbləri var.
<ul style="list-style-type: none">ikili model əsasında təhsil alan tələbələr praktiki təlim keçdikləri şirkətdən maliyyə mükafatı alırlar ki, bu da tələbələrin maddi yükünü yüngülləşdirməyə və yaşayış xərclərini, yaxud da təhsil haqlarını qarşılamağa kömək edir.	<ul style="list-style-type: none">Almaniyada beynəlxalq tələbələr üçün ikili peşə təlimi və təhsili proqramlarının sayı məhdud ola bilər. Bəzi proqramların xüsusi uyğunluq meyarları vardır ki, yalnız bu tələblərə cavab verən şəxsləri qəbul edirlər.
<ul style="list-style-type: none">İkili model təhsil müəssisələri ilə şirkətlər arasında əlaqələri	<ul style="list-style-type: none">İkili təlim-təhsil proqramlarının qabacdan müəyyən edilmiş vahid

gücləndirir və bu məzun olan mütəxəssislərin şəbəkələşmə və potensial iş təklifləri əldə etmə imkanını artırır.	strukturu bəzi gənclərin akademik məqsədləri və karyera planlarına uyğun gəlməyə bilər.
<ul style="list-style-type: none">Tələbələr öz ixtisaslarına dair təlim materiallarını, iş avadanlıqlarını əyani olaraq görür və istifadə edir, iş prosesində şəxsən iştirak edir, təcrübəli kolleqalarını və işin gedişatını canlı olaraq müşahidə edirlər.	<ul style="list-style-type: none">Ayrı-ayrı şirkətlərdə təlim alan tələbələr təhsili müəssisələrində akademik dərsləri eyni qrupda dinləyə bilərlər. Öyrədilən nəzəri biliklər bəzi peşələrdə olduqca əhəmiyyətli, bəzilərdə az əhəmiyyətli, bəzilərdə isə praktiki səriştə ilə eyni dərəcədə əhəmiyyətli olur.

Bütün bu sadalananları ümumiləşdirdikdə görürük ki, ikili peşə təliminin əsas xüsusiyyəti xüsusi bir sahə üzrə mütəxəssis yetişdirilməsi prosesində təlim-tədris və istehsalat sahələrinin bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olmasıdır. Bu iki fərqli, lakin tərəfdaş sektorlar qüvvələrini birləşdirərək vahid bir təlim məqsədində xidmət edirlər. İş yerində “şagirdlik” təcrübəsi keçən tələbə “nə etməli?” və “necə etməli?” suallarına, təhsil müəssisəsində isə “niyə?” və “nə məqsədlə?” suallarına cavab axtarırlar. Əsl ustalığ məharətinə yiyələnmək üçün mürəkkəb nəzəri biliklə praktiki peşə fəaliyyətinin bu cür inteqrasiyası olduqca əhəmiyyətlidir.

Abay Qazaxıstan milli pedaqoji universitetindən pedaqoji elmlər üzrə doktor Uljarkin Abdıqapbarova və Qazaxstan M.X. Dulati adına Taraz regional universitetindən Alua Smanova Almaniya və Qazaxstanda ikili təhsil modeli haqqında monoqraflarında süğedən modelin əsas üstünlüklərini belə sıralamışdır: [5]

- Nəzəriyyə və praktika arasında körpü vəzifəsini görür;
- İqtisadi inflyasiya riskini aşağı salır;
- İşsizlik səviyyəsini minimuma endirir;
- Geniş qarşılıqlı əlaqələr qurulmasını təmin edir;
- Təliminin təşkili üçün zəruri xərclərin mühüm bir qismini tərəfdaş şirkət qarşılayır;

- Təlim müddətində şirkət tələbləri qarşılayan bir mütəxəssis hazırlayır;
- İctimai əməkdaşlığı inkişaf etdirir;
- Gələcək mütəxəssislərdə yenilikçi düşüncə tərzini formalaşdırır;
- Məzunların cəmiyyətə uyğunlaşmasını təmin edir;
- Təlimlərdə sahibkarların özlərinə işçi hazırlamaq kimi maraqları olur;
- Gələcək mütəxəssislərin hazırlığında “müşəri tələbləri” də nəzərə alınır;
- Proqramın tələbənin maraq və ehtiyacları əsasında seçilir və davam etdirilir.

Sankt Qallen universitetinin professoru Dr. Dieter Euler Almaniyanın ikili peşə təhsili sistemi üzrə tədqiqatında dual modelin üstünlüklərini aşağıda göstərildiyi kimi sadalamışdır: [2]

- Təlim əmək bazarının tələbatlarını qarşılamağa yönəlmişdir;

- Peşə bacarıqları şəxsin özünün seçdiyi sahə üzrə işləməsinə imkan yaradır;
- Əldə edilən bacarıqlar çox geniş miqyasda tətbiq oluna bildiyindən, şəxsin müxtəlif sahibkarlar tərəfindən işə alınmasına imkan verir;
- Təlimalanın yiyələndiyi bacarıq və vərdişlər onu daha çevik edir;
- Bəzən bacarıq və vərdişlər müxtəlif mərhələlər və ya fasilələr olmadan, stabil bir prosedurla öyrədilir;
- Bacarıqların təkmilləşdirilməsi fərdin şəxsi və karyera baxımından irəliləməsinə təkan verir;
- Səlahiyyətli orqan (adətən, ticarət və ya sənətkarlar palatası) təlimalanların öyrəndikləri bilik və bacarıqları qiymətləndirmək üçün mərkəzləşdirilmiş bir imtahan sessiyası həyata keçirirlər. Qiymətləndirmə prosesinin şəffaf və ədalətli olması üçün təlim keçən müəllimlərdən heç biri imtahan götürmə prosesində iştirak edə bilməz;
- Öyrənilmiş bilik bacarıq və vərdişlər çeviklik və fəallıq kimi keyfiyyətləri artıraraq fərdin cəmiyyətdən kənarlaşması riskini azaldır.

İkili peşə təlimi və təhsilinin tətbiqi şəxsi, sosial və iqtisadi məqsədlərə nail olmaq üçün güclü potensiala malikdir; Buna baxmayaraq, bu ikili təlim modeli hələ də əksər ölkələrdə istifadə edilmir. Belə güclü bir peşə təhsili sistemi gələcəyin mütəxəssislərinə iş mühitində bacarıqla fəaliyyət göstərmək, ictimai və sosial həyatda fəal olmaq, o cümlədən şəxsi özünüinkışafı təmin etmək üçün lazımı imkanları verir. İkili təlim-təhsil modelində olduğu kimi nəzəri biliklərlə praktiki bacarıqların təşkilatı və didaktik baxımdan belə əlverişli formada birləşməsi bütün sadalanan bu məqsədlərə nail olmağın ən effektiv yoludur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Almaniyada aparılmış “Professional Development” adlı tədqiqat, 9 iyun, 2023
2. Dr. Dieter Eulerin “Germany’s dual vocational training system: a model for other countries?” adlı tədqiqatı
3. İsveçrə İnkişaf və Əməkdaşlıq Agentliyi SDC, 2016
4. “International Encyclopedia of Education” jurnalının 2010-cu il buraxılışı, cild. 8, səh. 448 - 454
5. Uljarkin Abdıqapbarova və Alua Smanova “Dual vocational education in Germany and Kazakhstan” səh.64

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi: F.ü.f.d. Mirvari Qasımova

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.2.250>

RENA NAZIM GIZI SULEYMANOVA
*Doctoral student of the Department of Modern
Azerbaijani Language of ASPU
0000-0001-8108-2121
suleymanova-rena@bk.ru*

ASEMANTICIZED WORDS THAT HAVE PRESERVED THEIR INDEPENDENCE IN THE TURKIC LANGUAGES OF THE OGHUZ GROUP AND THEIR DIALECTS

Summary

During asemantization, the original meaning or form of a word is preserved in another word. During that process, the ancient meaning or form of the word retains a trace of another word as a remnant. It is likely that fusion, which is a morphological process, and asemantization, which is a lexical-semantic process, took place in parallel in ancient word roots, and one created the other.

The study of the morphosemantic development of ancient lexemes of Turkic origin can help to reveal the initial form of asemantized and fused roots.

Asemantization is when some ancient words and other language units lose their independence in the later stages of language development, leaving traces in other words and expressions in the form of remnants. This is one of the linguistic processes that determine the gradual decline of ancient monosyllabic and partially bisyllabic words in Turkic languages, their replacement by other lexical units, and the development of some words in Turkic languages from monosyllabic to bisyllabic and polysyllabic. As a result of asemantization, ancient word roots combine with other words, especially word-correcting (partially word-changing) suffixes, and become an inseparable vocabulary unit that cannot be divided into constituent parts. At this time, the ancient word loses the right to be used as an independent vocabulary unit, and turns into a fossil.

Key words: asemantization, original, Oghuz group Turkish words, parallel, root

Annotation. The first known alphabet of Turkish is the Orkhon alphabet, also known as the Göktürk alphabet, which is also used in Orkhon scripts. In Eurasia, it was sometimes called so because it resembled a runic script with various patterns. It is believed that the writing system of the beginning of the 8th century was influenced by the Chinese or Sogut writing systems. The right-to-left alphabet was used by the Göktürk and Uyghur khanates, but its use was lost during the Uyghur Kingdom of Gərahoja.

Actuality.

Research methods. Comparative, linguistic, historical and descriptive methods were used according to the content of the topic.

Introduction. The Old Uyghur alphabet is one of the longest-used writing systems of all Turkic languages. The alphabet, which is a close relative of the Sogut

alphabet and was adapted to the old Uyghur language as a result of the migration of the Old Uighurs to the Turfan region in 840 was used for centuries in some parts of Central Asia and in Iran. Until it was replaced by an Arabic-based alphabet in the 16th century. The alphabet was written from top to bottom and indicated the characteristics of the ancestor.

Many Buddhist and Manichaean works were written using the alphabet, and the first Bible translations were made into the ancient Uighur language. Dunhuan manuscripts also contain texts written in this alphabet. Mahmud of Kashgar calls the old Uyghur alphabet "Turkic alphabet" in *Divan Lügati't-Türk*.

Turkish was written in Arabic-based alphabets for about 1,000 years, from about the 9th century to the early 20th century. Turkic clans who started to accept Islam started using this alphabet in these centuries and around the 13th century, this alphabet became a common alphabet among Muslim Turkic clans. Although this writing system used for writing Turkish is derived from the Arabic alphabet, it is not the same as the Arabic alphabet because it contains sounds like "j, ç, ŋ, p" that are not in Arabic. Some Turkic peoples, such as the Uyghurs and Iranian Azeris, still use Arabic script writing systems.

In the Ottoman Empire, which used an Arabic-based alphabet, some adjustments and additions were made to the alphabet and an alphabet called the Ottoman alphabet was used. Although this writing system was suitable for writing the Ottoman Turkish vocabulary, which was borrowed from Persian and Arabic languages, it brought many difficulties when writing words of Turkish origin in the language. While the Arabic language is rich in consonants and weak in vowel processing, the Turkish language shows the opposite characteristics. As a result, the Turkish alphabet of Arabic origin does not adequately represent many phonemes (phonemes) in the Turkish language. While there are 4 different letters in the Arabic alphabet for one sound in Turkish, for some sounds there is no corresponding letter to represent the sound. Especially with the spread of the telegraph and printing press in the Ottoman Empire in the 19th century, the inability of the Turkish alphabet of Arabic origin to represent the sounds in Turkish became a bigger problem.

Some of the Armenians who lived within the borders of the Ottoman Empire and used Turkish as their language of expression used a writing style based on the Armenian alphabet in their daily life and literature. This alphabet is based on the Western Armenian alphabet, also called Anatolian Armenian; however, when writing in Turkish, the letters Ա Ջ Լ typical of the Armenian language are not used. There are many works written in this manner, and the alphabet has been described as the most important minority writing system of the Ottoman Empire after the Tanzimat. This alphabet, especially used by Catholic and somewhat Protestant Armenians, was also the alphabet in which the first Turkish novel *Akabi Hikaye* was written by Vartan Pasha. It is one of the Turkish works written in Armenian letters in the Turkish Bible written in 1841. It is possible to reach these works in various libraries of Turkey. Next to Paris and Venice, St. There are also libraries for these works on Lazar Island.

During the Ottoman period, he accepted an Anatolian Turk named Karamanlıca; however, the Karamanians, who were religiously affiliated with the Greek Orthodox

Church, wrote Turkish using the Greek alphabet. People produced various Turkish texts such as newspapers, religious texts and literary works with the Hellenic alphabet they used. Written in Turkish and Azerbaijani languages; however, there are many 18th-century medical and religious texts and Turkish-Georgian dictionaries that use Georgian alphabets. The first examples of Yiddish Turkish written in the Hebrew alphabet date from the 16th century; however, unlike the Turkish texts written in other minority alphabets, the main purpose of these writings was to teach the Turkish language to Ottoman Jews who spoke Judeo-Spanish languages at the time. There are also Turkish prayers, poems, and newspapers written in the Syriac alphabet.

On November 1, 1928, this 29-letter alphabet adapted from the Latin script to the Turkish language was adopted, replacing the old Arabic-origin Turkish alphabet. The Alphabet Revolution is generally the name given to the process of adopting this law and placing the new alphabet in Turkey. This alphabet is used for Turkish in Turkey, the Republic of Cyprus, the Turkish Republic of Northern Cyprus and the Balkans.

Asemantic words have mostly preserved themselves as an independent vocabulary unit in proverbs and proverbs, poetry and colloquial language. Because these literary examples are stable and reliable sources that protect the ancient forms. For example, bee from the moon, stand from the water.

Semantization is the fact that some ancient words and other language units lose their independence in the later stages of language development, leaving traces in other words and phrases. This is one of the linguistic processes that cause the gradual destruction of ancient monosyllabic and semi-syllabic words in Turkic languages, their replacement by other lexical units, and the transformation of some words from monosyllabic to bisyllabic and polysyllabic in Turkic languages. As a result of asemantics, ancient vocabulary roots combine with other words, especially word-forming (partially inflectional) suffixes, and become an inseparable vocabulary unit that cannot be divided into constituent parts. At this time, the ancient word loses its right to be used as an independent vocabulary unit and turns into a fossil. For example, in the Azerbaijani language, "orag", "army", "far", "long", etc. words are semantic. Such words were formed by the asemantics of the historically existing roots "ya" and "uz".

Asemantization is an ancient lexico-semantic phenomenon. It is no coincidence that since the history of asemantics is ancient, there have been words subjected to double and triple asemantics. For example, in the written monuments of Orkhon-Yenisei, the word "u" is used in the meaning of "sleep". Later, this word became asemantic and the verb "udi-//uyi" meaning to sleep was born from it. Such asemantics indicate a unified asemantics. Later, the verb "udi-//uyı" was combined with the verb "udi-//uyı" and the suffix "-ku//ğ-u-xu" was added to form the noun "udku//uyğu//". . . Thus, double asemantics arose. (3. p. 67-68)

The word "ö", which means "to think, think" used in the Orkhon-Yenisei written monuments, has undergone a threefold semantics. "Ö" formed and created triple asemantics from the word "öğ" from the word "öğre, //öyre-, öğre //teaching" and "öyrat, // teach".

Linguistic facts prove that monosyllabic words in Turkic languages became more asemantic in ancient times. Also, asemantics was a process that met the requirements of the morphological structure of Turkic languages. As a result of this process, some two-syllable, three-syllable (and other) words appeared in Turkic languages.

The phenomenon of asemantics involved not only monosyllabic words, but also a part of bisyllabic words. For example, "bila" - (bulovla, itila), "bitter" (get angry, angry), "uza" (leave), "gorklu" (beautiful, beautiful), "iraq" (far away), etc. (7.p.79)

Over the centuries, its semantics has also expanded, and today in various Turkish languages "bed", "throne", "state", "basis", "basis", "living", "bed for animals", etc. meaning. (8.p.71)

Modern Turkish, Tatar, Tuva, Nogai, Kazakh, Turkmen, Altai languages can also find many words from roots or in their dictionaries. Although it lost its ability to be processed independently as it moved away from the first stages of root formation, it acquired the ability to play a major role in the formation of new words and later became an asemantic root.

Today we can show dozens of words of our language based on the root or like ordu, orman, orta, orda, orda, ord, orush, oren, oren. The root Or plays a role in the creation of the anthroponym Orkhan, which is especially characteristic of the Turkic languages of the Oghuz group. The name Orkhan, formed from the words Or and Khan (shortened form of the word kagan), is one of our ancient personal names. Before this name was formed as a personal name, it existed as a title name in the lexicon of Turkic peoples. Orkhan is an ancient word related to the pre-Islamic mythical worldviews, concepts and ideas of the Turks. Thus, the Turks, who encountered idols, gods, and goddesses in their early beliefs, called the Earth God Or Khan, Or Tekin, and Erlik. In later stages, this word was formed as a personal name and has been preserved in the system of anthroponyms to this day.

The result. The study of words from the etymological point of view helps to reveal important historical facts for our language and Turkic languages in general. A simple study of the words or- and biz-, in addition to showing that these words are of Turkish origin, proved how many words our language can create at its own expense.

The purpose of studying dialects and words collected from dialects and comparing them with our ancient written monuments is to show how the Turkic languages have moved away from their roots not as a common Turkic language over the centuries, but in their own framework, surrounded by non-Turkic languages and in a different environment and their language from external factors. how it differs, how it is preserved, the language of languages to learn the current state of ancient words preserved in the Turkish language, in which language more words were created based on our ancient words, to find out at what level ancient words are preserved in the modern language, to determine to what extent it is possible to return to the root in the future, for borrowed words, but our ancient words, words that we bring from dialect and phraseological units, that is, it consists in determining the possibilities of their

enrichment at the expense of their own resources and the possibilities of cleaning the lexical base from foreign words.

**RƏNA NAZİM QIZI SÜLEYMANOVA
XÜLASƏ
OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ VƏ ONLARIN DİALEKT
ŞİVƏLƏRİNDƏ MÜSTƏQİLLİYİNİ QORUYUB SAXLAYAN
ASEMANTİKLƏŞMİŞ SÖZLƏR**

Asemantizasiya ilə sözün ilkin mənası və ya forması başqa bir sözdə saxlanılır. Bu proses zamanı sözün qədim mənası və ya forması qalıq kimi başqa bir sözün izini saxlayır. Yəqin ki, sözlərin qədim köklərində morfonoloji proses olan qaynaşma və leksik-semantik proses olan asemantlaşma paralel baş vermiş və biri digərini doğurmuşdur.

Türk mənşəli qədim leksemələrin morosemantik inkişafının tədqiqi asemantlaşmış və füziallaşmış köklərin ilkin formasını müəyyən etməyə kömək edə bilər.

Asemantikləşmə qədim sözlərin və başqa dil vahidlərinin bir qisminin dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində müstəqilliyini itirməsi, qalıq şəklində başqa söz və ifadələrdə izini saxlamasıdır. Bu qədim təkhecalı, qismən də ikihecalı sözlərin türk dillərində getdikcə azalmasının, onların başqa leksik vahidlərlə əvəz olunmasının və türk dillərində sözlərin bir hissəsinin təkhecalılıqdan ikihecalılığa və çoxhecalılığa doğru inkişafını şərtləndirən dil proseslərindən biridir. Asemantikləşmə nəticəsində qədim söz kökləri başqa sözlərlə, xüsusilə, sözdüzəldici (qismən də sözdəyişdirici) şəkilçilərlə birləşərək ayrılmaz, tərkib hissələrinə parçalanmayan lüğət vahidinə çevrilir. Bu zaman qədim söz müstəqil lüğət vahidi kimi istifadə olunmaq hüququnu itirir, daşlaşaraq qalığa çevrilir.

**РЕЗИЮМЕ
АСЕМАНТИЗИРОВАННЫЕ СЛОВА, СОХРАНИВШИЕ СВОЮ
САМОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ ОГУЗСКОЙ ГРУППЫ
И ИХ ДИАЛЕКТАХ
РЕНА НАЗИМ ГИЗИ СУЛЕЙМАНОВА**

При асемантизации исходное значение или форма слова сохраняется в другом слове. Во время этого процесса древнее значение или форма слова сохраняет следы другого слова в качестве остатка. Вероятно, в древних корнях слов параллельно происходили слияние, представляющее собой морфонологический процесс, и асемантизация, представляющая собой лексико-семантический процесс, и одно порождало другое.

Изучение моросемантического развития древних лексем тюркского происхождения может помочь выявить первоначальную форму асемантизированных и фузиализированных корней.

Асемантизация — это когда некоторые древние слова и другие языковые единицы теряют свою самостоятельность на более поздних этапах развития языка,

оставляя следы в других словах и выражениях в виде остатков. Это один из языковых процессов, определяющих постепенное упадок древних односложных и частично двусложных слов в тюркских языках, замену их другими лексическими единицами, а также развитие некоторых слов в тюркских языках от односложных к двусложным и многосложным. В результате асемантизации древние корни слов соединяются с другими словами, особенно со словокорректирующими (частично словоизменительными) суффиксами, и становятся неразрывной словарной единицей, которую невозможно разделить на составные части. В это время древнее слово теряет право на употребление как самостоятельная словарная единица и превращается в ископаемое.

Ключевые слова: асемантизация, оригинал, огузская группа турецких слов, параллель, корень.

Ədəbiyyat

- 1.Y.Q.Məmmədov, Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı, Bakı, 1987, 432
- 2.Ə.Dəmirçizadə “Azərbaycan dili lüğət tərkibinin tarixi tədqiqinə dair”, ƏDİƏ,VI, 1957,87-101, 432
- 3.Ə.Dəmirçizadə “Kitabi Dədə Qorqud” dastanının dili, Bakı, 1959, 232
- 4.Ə.Tahirzadə, Azərbaycan dili dialekt və şivələrində qədim türk leksik-semantik vahidləri, ND, Bakı,1983, 342 s.
- 5.B.Xəlilov “224 qədim türk sözü” Bakı, 2010, 421s.
- 6.B.Xəlilov “Türkologiyaya giriş” Bakı, 2013, 342 s.
- 7.Aslanov V. XIII əsrə qədərki Azərbaycan dili haqqında. “Azərbaycan filologiyası məsələləri”, Bakı,1983, 43-47
- 8.Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dili xülasələri. Bakı, 1938, 104

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi: dos. Könül Səmədova

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.2.256>

VÜQAR MƏMMƏDOV
AMEA Şərqşünaslıq İnstitutunun İran filologiyası şöbəsi
Aparıcı elmi işçi, f.ü.f.d
vm12345@mail.ru

FARS DİLİNDƏ LEKSİKOLOGİYAYA AİD BƏZİ TERMİNLƏR HAQQINDA

Xülasə

Elmlərin öyrənilməsində dəqiq terminlərin mövcudluğu vacib şərtədir. Terminologiya elmi özünün mövcud qaydalarına və prinsiplərinə tam əməl edilməsini tələb edir. Əks təqdirdə ciddi problemlər ortaya çıxır və onların qarşısı alınmadıqca bu sahədəki problemlər daha da dərinləşir.

Fars dilçiliyində terminoloji nöqsanların həddindən çox olması bu sahədə ciddi problemlər ortaya çıxarır. Bu cür hal fars dilçiliyinin bütün sahələrində olduğu kimi leksikologiyaya bölməsində də özünü qabarıq büruzə verir.

Məqalədə fars dilçiliyində leksikologiyaya sahəsində mövcud olan terminoloji vəziyyət təhlil edilir. Bu sahədə daha çox terminoloji nöqsanların olduğu hallar - «sinonim», «sinonimlik», «omonim», «omonimlik», «alınma sözlər», «arxaizm» və «etimologiya» anlayışlarının fars dilində terminoloji ifadəsi nəzərdən keçirilir. Bu sahədəki nöqsanlar aşkara çıxarılaraq, həmin nöqsanların yaranması səbəbləri göstərilir. Problemlərin həlli yolları nəzərə çatdırılır, mövcud terminlər sırasında hansıların müvafiq anlayışların ifadəsində daha düzgün və məqsəduyğun olması əsaslandırılır. Bir sıra hallarda dilçilik ədəbiyyatında rast gəlinən terminlərin heç birinin təhlilə cəlb edilən anlayışın ifadəsində tam qənaətbəxş olmadığı aşkarlandıqda daha düzgün termin variantları təklif edilir.

Açar sözlər: fars dilçiliyi, termin, leksikologiya, alınma terminlər

Giriş

Hər bir elm sahəsinin öyrənilməsində anlayışları dəqiq və düzgün ifadə edən, müvafiq qayda və tələblərə tam cavab verən terminlərin istifadəsi zəruridir. Gerçək aləmin mahiyyətinin elmlər tərəfindən öyrənilməsində, eləcə də tədrisi aparılan elmlərin öyrədilməsində terminlərlə ifadə olunan anlayışların xüsusi əhəmiyyəti var. Daima inkişafda olan elmlər bir yandan yeni terminlərin yaradılmasına vəsilə olur, digər tərəfdən də mövcud tələblərə cavab verməyən terminlər təkmilləşir, dəqiqləşir, məzmunları zənginləşir, yeniləri ilə əvəzlənir.

Terminlər barədə bu söylənilənlər digər elmlərdən daha çox dilçilik elminə aiddir. Əvvəla, bir elm olaraq dilçilik elmi özünün tədqiqat obyektini olan dil hadisəsinin mahiyyətini çoxsaylı kateqoriyalar vasitəsilə öyrənir. Digər yandan bütün elmlərin terminlərinin yaranması və inkişafı gedişində əməl edilməsi zəruri olan prinsiplər, qayda və tələblər dilçilik elmi tərəfindən işlənib hazırlanır.

Lakin bu prinsiplərə, qayda və tələblərə əməl edilmədikdə terminoloji nöqsanlar yaranır və bu cür hallar həmin elm sahələrinin öyrədilməsində, qavranılmasında da problemlərin ortaya çıxmasına şərait yaradır.

Fars dilçiliyində terminoloji prinsiplərin pozulmasına aid çoxsaylı nümunələr var. Dilin inkişafı prosesində baş verən müəyyən hadisələr bu cür halların genişlənməsinə səbə olmuşdur.

Bu araşdırmamızda fars dilinin leksikologiyasına aid terminlərlə bağlı yaranmış problemləri nəzərdən keçirmişik. Bu problemləri konkret misallar əsasında təhlil etməkdən öncə isə terminologiyanın bir sıra mühüm məsələlərinin şərhü üzərində dayanmağa zərurət var. Bu səbəbdən də ilk olaraq terminologiya və bu elmin əsas prinsiplərinə, eləcə də ümumilikdə fars dilçiliyində nöqsanların yaranmasının əsas səbəblərinə bir nəzər yetirək, daha sonra konkret olaraq leksikologiya bəhsinə aid bir neçə terminin təhlilini aparaq.

1. Fars dilçiliyində terminoloji nöqsanların yaranmasının əsas səbəbləri

Terminologiya hər bir inkişaf etmiş milli dilin lüğət tərkibinin mühüm bir hissəsini təşkil edərək, onun inkişafı ilə bağlı olan, onu zənginləşdirən mənbələrdən biridir (1, s.40).

Terminologiya dilin lüğət tərkibinin digər hissələrinə nisbətən daha çox inkişaf edən hissəsidir. Terminologiya bir yerdə donub qalmır, tez dəyişir. Lakin bu dəyişmə dilin qanunları ilə deyil, elm və texnikanın inkişafı ilə bağlıdır (2, s.9).

Hər bir dil inkişafı etdikcə onun terminologiyası da təkmilləşir. Nəticədə yeni anlayışların meydana gəlməsi ilə əlaqədar yeni terminlər yaranır və forma cəhətdən daha da dəqiqləşir.

Terminlərin ən əsas özəlliklərindən biri hər hansı anlayışın yalnız bir ifadəçisinin olmasıdır (3, s.20). Hər bir elmi terminin, adətən bir möhkəm müəyyən edilmiş mənası olur (4, s.129). Bu, terminlərin köməyi ilə öyrədilən anlayışların düzgün mənimsənilməsi üçün ən vacib şərtidir.

Bununla belə terminologiyanın bu prinsipinə riayət edilməməsi hallarında terminlərin çoxmənalılığı yaranır. Terminin bir neçə mənası olduqda həmin mənalar qarşılıqlı surətdə bir-birinə mane olur, müxtəlif anlayışları fərqləndirməkdə çətinlik yaradır, dolaşıqlığa səbəb olur.

Hər bir terminin dəqiqliyini üç amil təmin edir: 1) Anlayışın bilavasitə termində əks olunacaq əlamətlərinin düzgün seçilməsi; 2) Terminin yaradılması üçün lazım olan elementlərin düzgün seçilməsi; 3) Həmin elementlərin ahəngdarlığı (5, s.24).

Bununla yanaşı, terminlərin lakonikliyi, sistemliyi, təkmənalılığı da bu sahənin vacib şərtlərindəndir. Termin yaradıcılığında bu şərtlərə riayət edilməməsi bu sahədə nöqsanlara gətirib çıxarır. Belə nöqsanlara yol verilməsi isə gələcəkdə bu qüsurların daha da genişlənməsinə şərait yaradır. Bu halın qarşısını almaq üçün terminologiyada çoxvariantlılığı aradan qaldırmaq, eyni bir anlayışın ifadəsində düzgün termini seçmək zəruridir və bütün bunlar elmi əsaslara, prinsiplərə söykənməlidir.

Yuxarıda göstərilənlər əsasən digər elm sahələrinin terminologiyasına aid olduğu kimi dilçilik terminlərinə, o cümlədən aşağıda bəhs ediləcək fars dilinin leksikologiyasına aid terminlərə də aiddir.

Fars dili İslamdan sonrakı dövrdən ərəb dilinin təsiri nəticəsində bu dildən alınma terminlərlə zənginləşmişdir. XX əsrin əvvəllərindən fars dilinin alınmalardan təmizlənməsi istiqamətində mübarizə genişlənib. Purizm adlanan bu cərəyanın Rza şahın hakimiyyəti dövründə (1935-1941-ci illər) daha da sürətlənib.

Fars filoloqlarının dildə möhkəmlənmiş ərəb dilçilik terminlərini fars terminləri ilə əvəzləmələri heç də bütün hallarda özünü doğrultmayıb.

Görülən tədbirlər, yarıdan çoxunu alınma sözlərin təşkil etdiyi fars dilinin köklü surətdə təmizlənməsinə kömək edə bilməzdi. Məhz həmin dövrdə müəyyən zaman müddətində eyni bir elmi-texniki anlayışın ifadəsində paralel olaraq iki və ya üç terminin işlənməsinə zəmin yarandı (6, s.69).

Bir çox halda fars dilində sabitləşmiş və müvafiq anlayışları tam dəqiq ifadə edən ərəb terminləri öz mövqelərini qorudu. Ancaq bir sıra hallarda ərəb alınmalarını sıxışdırıb çıxara bildi.

Bəzi hallarda hər hansı bir anlayışın ifadəsində ayrı-ayrılıqda həm alınma, həm də dilin daxili imkanları hesabına yaranan sinonim termin birləşmələri olduğu halda, onların tərkib hissələrindən yaradılan hibrid terminlərə də rast gəlinir. Bəzən ərəb dilində alınma sinonim terminlər də müşahidə edilir. Onların bir qismi eyni köklü, bir qismi isə müxtəlif köklü olur. Bu cür halların yaranmasına əsas səbəb anlayışların izahına müxtəlif tərəfdən yanaşılmasıdır.

Fars dilində terminlərin lakonikliyi prinsipinin pozulmasına nümunələr də az deyil.

2. Fars dilçiliyində leksikologiya sahəsində mövcud terminoloji nöqsanlar

Fars dilçiliyində leksikologiyaya aid terminlərin ifadəsində hədsiz dərəcədə terminoloji nöqsanlara rast gəlmək olur. Terminoloji prinsiplərin pozulmasına dair yuxarıda göstərilən səbəblərin bir çoxu dilçiliyin bu bölməsinə aid anlayışların ifadəsində də özünü büruzə verir. Fars dilinə aid dilçilik ədəbiyyatında leksikologiya dair anlayışların bir qisminə terminoloji prinsiplərə əməl edilsə də, bir çoxunda müəyyən dərəcədə nöqsanlar mövcuddur, bəzi hallarda isə nöqsanlar hədsiz çoxdur və bəzən eyni anlayışın ifadəsində müxtəlif ədəbiyyatda 5-6-yədək fərqli terminin istifadəsi müşahidə edilir. Leksikologiya bölməsində daha çox nöqsanların aşkar edildiyi halları nəzərdən keçirək.

Mənaca bir-birinə yaxın və ya bir-birinin eyni olan, eyni bir məfhumu ifadə edən, lakin üslubi çalarına və ya mənə çalarına görə bir-birindən fərqlənən sözlərin (7, s.475), yəni sinonimlərin fars dilində terminoloji ifadəsində iki sözün işlənməsini müşahidə edirik. Bunlar «مترادف» və «هممعنا»dır. Qeyd edilən terminlərdən birincisi daha işləkdir.

Ərəb dilindən alınma «مترادف» termini bir vaxtlar Azərbaycan dilində də işlənmişdir. Lakin sonradan dilimizdən qərb alınması olan «sinonim» sözü tərəfindən sıxışdırılıb çıxarılmışdır. Buna misal olaraq, ötən əsrin 30-cu illərində nəşr olunmuş kitabların birində sinonimlərə verilən tərif də göstərə bilirik: «Şəkil etibarilə ayrı,

fəqət, təqribən eyni mənanın müxtəlif rənglərini ifadə edən kəlmələrə mütərədif kəlmələr, yaxud sinonim deyilir» (8, s.59).

Digər termin, mənası «eyni mənalı» olan «هممعنا» da fars dilində işləklik qazanmamışdır. Bu termin də ərəb sözü olan «معنا»dan yaranıb. Lakin bu terminlərdən «مترادف»i digərindən fərqləndirən cəhət odur ki, o, ərəb quruluşudur və ərəb dilində də eyni mənada işlənən termindir. Digər tərəfdən də «مترادف» termini fars dilində möhkəm kök salmış, bir çox müəlliflər sırf ərəb terminindən imtina edərək, digərinə üstünlük verməyə çalışsalar da, «مترادف»in sıxışdırılıb çıxarılmasına nail ola bilməmişlər.

Fars dilində ərəb sözləri və ərəb terminləri çox geniş yer almışdır. Bu dilin terminologiyasını nə qədər ərəb terminlərindən təmizləməyə çalışsalar da, bu cəhdlər bir çox hallarda təsirsiz olmuşdur. Belə ki, bu kimi hallarda terminin yalnız mənşəyi, yəni hansı dildə olması əsas götürülmüş, başlıca terminoloji prinsiplər isə ikinci planda qalmışdır. Məsələyə belə yanaşma isə müsbət nəticə verə bilməz.

Məhz «مترادف»in «هممعنا» ilə əvəzlənməsinə bizim münasibətimizə gəldikdə isə, bunlardan ikincisi fars dilində yaranmış termin olsa da, sırf fars sözlərindən ibarət termin deyil və terminlərin farslaşması prinsipinə də heç də tam uyğun gəlmir. Fars dilində özünə möhkəm yer almış, heç bir terminoloji prinsipə görə fars dilində işlənməsinin nöqsanlı tərəfi olmayan «مترادف»in də deyilən səbəblərdən əvəzlənməsinə heç bir ehtiyac görmürük və belə hesab edirik ki, fars dilində «sinonim» mənasında məhz «مترادف» termini işlənməlidir.

Fars dilində «sinonim» mənasında işlənən bu iki terminin elə sinonimlik halının özünün də terminoloji ifadəsində işlənməsini müşahidə edirik. Daha doğrusu bu anlayışlardan «sinonim»in ifadəsindəki terminlər «sinonimlik» məfhumunun ifadəsindəki terminlərdən müəyyən quruluş fərqi ilə, şəkilçi fərqi ilə seçilir. «Sinonimlik» mənasında işlənən ərəb quruluşlu termin «ترادف», fars quruluşlu termin isə «هممعنايی»dir. Ancaq bəzi lüğətlərdə «ترادف»un qrammatik mənasına rast gəlinmir və bu sözün ancaq «ardıcılıq» mənasının ifadəçisi kimi təqdim olunması müşahidə edilir. Bununla belə, bu halda da «ترادف»un termin kimi işlənməsi daha məqsədəuyğundur. Yuxarıdakı hallarda «هممعنا» və «هممعنايی» ifadələrindən isə yalnız sinonimlər və sinonimlik halları izah edilərkən bir təsvir vasitəsi olan söz kimi istifadə etmək olar.

Bir-biri ilə mənə əlaqəsi olmayan və mənə əlaqəsini çoxdan itirmiş məfhumlar ifadə edən eyni səs tərkibinə malik (9, s.29) sözlərin – omonimlərin də fars dilində ifadəsində müxtəlif terminlərə rast gəlinir. Bunların arasında daha geniş yayılan «متشابه» terminidir. Y.A.Rubiçik isə «متشابه» sözünün qarşılığında ümumi mənada «analoji», «bənzər» mənasını verdiyi halda, «متشابه»in cəm şəklində qrammatik mənada «omonim»i bildirdiyini qeyd edir – «متشابهات» - qram. «omonim» (10, s.457). «متشابه» termininin «söz» mənasını daşıyan «کلمه» ilə birlikdə işlənən variantı da nadir hallarda müşahidə olunur (11, s.107).

Hərfi tərcümədə «eyni adlı» olan «همنام» (12, s.597) termininə də fars dilində rast gəlinir. Digər bir mənədə isə «متشابه» ilə bağlı halda olduğu kimi «کلمه» sözünün əlavə edilməsilə «omonim» anlayışının ifadəçisi qeyd edilir. Bu, «کلمه همنام»dır (11, s.107).

Fars dilində «omonim» mənasında işlənən daha bir termin «آوا»dır (11, s.107). Bu termin hərfi mənada «eyni səslili» deməkdir.

Sadalanan termin variantlarının hamısını nəzərdən keçirdikdə, onların arasında «متشابه»in təklikdə «omonim» anlayışını dəqiq ifadə etdiyini və bu sözə müvafiq mənada nə «کلمه» sözünün artırılmasının, nə də onun cəm halında «omonim» mənasının ifadəçisi kimi işlənməsinin düzgün olmasını söyləmək olmaz. Eləcə də «همنام»ın nə təklikdə, nə də «کلمه» sözü ilə birlikdə, həmçinin «آوا»nın «متشابه»i əvəz etməsinə heç bir ehtiyac duyulmur. Digər tərəfdən bu terminlər «متشابه»i tam şəkildə əvəz edə bilmir.

Eyni zamanda omonimliyin də terminoloji ifadəsində müvafiq köklü sözə istinad etmək gərəkdir. Bu halda da müşahidə edilən terminlər «omonim» mənasında işlənən terminlərlə eyni köklüdür. Onlardan «متشابه»ə müvafiq olan «تشابه»un (11, s.107) bu mənada işlənməsi həm mənəni düzgün ifadə etməsinə, həm də terminoloji prinsiplərə görə düzgün hesab edilə bilər. «Omonimlik» mənasında işlənən digər terminlər isə «همنامی» (11, s.107; 12, s.597) və «هم آوایی»dir (11, s.107).

Fars dilində alınma sözlərin terminoloji ifadəsində bir neçə termindən istifadə olunması müşahidə olunur. «واژه نامه زبانشناسی و علوم وابسته» lüğətində «alınma» mənasında «قرض گیری» və «وام گیری» sözləri verilir (11, s.25).

B.V.Miller «alınma söz»ü «کلمه دخیل» termini ilə verir (12, s.404). Y.A.Rubinçikin lüğətində isə bu termin cəm halında verilir və «کلمات دخیل» «alınma sözlər» kimi tərcümə olunur (13, s.613). Bu mənbədə həmçinin ayrılıqda «دخیل» sözü «alınma» kimi tərcümə olunur. Həmin söz, yəni «دخیل» sözü «فرهنگ فارسی امروز» lüğətində də eyni cür izah edilir və burada həmin sözün başqa dildən bir dilə daxil olmuş söz olduğu qeyd edilir (14, s. 523).

«واژه نامه زبانشناسی و علوم وابسته» lüğətində «alınma» mənasında verilən «قرض گیری» və «وام گیری» (11, s.26) sözlərini termin kimi istifadə etmək düzgün olmaz, belə ki, «قرض» və «وام» fars dilində əsasən «borc» mənasını daşıyır, «قرض گرفتن» və «وام گرفتن» isə «borc götürmək» deməkdir. Bu məzmun isə «alınma sözlər»ə heç də uyğun gəlmir.

Fars dilində «alınma sözlər» mənasında işlənən terminlərdən anlayışın məzmununu daha dəqiq ifadə edən «کلمات دخیل»dir. Lakin burada «söz» mənasında «واژه»nin işlənməsi daha düzgün olardı. Bu halda bütövlükdə alınma sözləri «واژه های دخیل», hər hansı bir ayrıca alınma sözü isə «کلمه دخیل» termini ilə ifadə etmək məqsədəuyğun olardı.

Fars dilində istifadədən çıxmış, lüğətin passiv hissəsini təşkil edən sözlərin – arxaizmlərin də terminoloji ifadəsi nöqsansız deyil. Vəziyyətə aydınlıq gətirmək üçün müxtəlif mənbələrdə bu məzmununda istifadə edilən terminləri nəzərdən keçirək.

«واژه نامه زبانشناسی و علوم وابسته» lüğətində «arxaizm» anlayışı fars dilində «کاربرد واژه های کهنه» termini ilə ifadə olunur. «Arxaik» sözünün qarşılığında isə «bastani», «کهنه» və «کهن» terminləri verilir (11, s.14). Həmçinin «arxaizm» sözünün «لغت کهنه» kimi, «arxaik» sözün isə «منسوخ» və «کهنه» kimi tərcümə olunmasına da rast gəlinir.

Yuxarıda göstərilən terminlərin digər mənbələrdə izahına da baxaq. Y.A.Rubinçik və B.V.Miller «منسوخ» sözünün qarşılığında bilavasitə «arxaizm» sözünü yazmasalar da, onun izahında müvafiq mənani daşması əks olunur – ləğv olunmuş, istifadədən çıxmış (10, s.566; 12, s.534). «فرهنگ فارسی امروز» lüğətində də «منسوخ» sözü yuxarıda göstərilənlə eyni mənada «بر افتاده» kimi izah olunur (14, s.1080).

«کهنه» sözünü Y.A.Rubinçik «arxaik» kimi tərcümə edir, arxaimzləri isə bu söz vasitəsilə yaranan «لغت کهنه» termini ilə verir (10, s.376). «کهن» sözü isə bu müəllifin (10, s.376), eləcə də B.V.Millerin lüğətində (12, s.414) linqvistik mənada deyil, ümumi mənada «کهنه», «قدیمی» kimi tərcümə olunur.

Eyni sözü «باستانی» sözü ilə bağlı da deyər bilərik. B.V.Miller bu sözü linqvistik deyil, ümumi mənada qədimi kimi tərcümə edir (12, s.170). Y.A.Rubinçik də eyni tərcüməni verərək, bu ifadənin ancaq arxeologiya ilə bağlı sözlərdə işləndiyini qeyd edir (13, s.56).

Göründüyü kimi fars dilində «arxaizm» mənasında daha çox işlənən termin «کهنه»dir. Burada da öncəki izahlarımıza əsasən, «söz» mənasını «واژه» ilə verməyi düzgün hesab edirik. Bu halda arxaimzlərin fars dilində «واژه های کهنه», ayrıca bir arxaik sözün isə «واژه کهنه» termini ilə ifadəsini daha məqsədəuyğun sayırıq.

Fars dilində «etimologiya» mənasında işlənən terminlərdə «kök» mənasını daşıyan «ریشه» sözü üstünlük təşkil edir. «ریشه» termini ümumiyyətlə, «sözün kökü» mənasında işlənən termdir və bu məzmunu tam dəqiq və nöqsansız ifadə edir (11, s.220).

Sözün tarixi kökünə gəldikdə isə, «etimologiya» mənasında əsasən «ریشه شناسی» termininin işlənməsi müşahidə olunur. «ریشه» sözünün istifadəsi ilə yaranan «ریشه شناختی» (11, s.77) termininin «واژه نامه زبانشناسی و علوم وابسته» lüğətində «etimoloji mənə» anlamında «معنای ریشه شناختی» kimi işlənməsinə də rast gəlinir (11, s.77).

«Etimoloji» mənasında qərb alınması olan «اتیمولوژی» termininə də rast gəlinir. Həmçinin «etimoloji lüğət» mənasında «فرهنگ اتیمولوژی» termininin işlənməsini görürük. «Etimologiya» mənasında «ریشه شناسی» və «اتیمولوژی» terminləri ilə yanaşı «علم اشتقاق» termininin işlənməsi, eyni zamanda «sözün etimologiyası» ifadəsinin şahidi olur. Sonuncu terminə «فرهنگ فارسی امروز»da (14, s.101) və B.V.Millerin lüğətində də (12, s.25) rast gəlinir.

«اشتقاق لغت» sözü «لغت» sözü ilə bircə «اشتقاق لغت» şəklində bəzi mənbələrdə «söz düzəldilməsi» mənasında işləndiyi halda (12, s.25; 13, s.88), eyni mənbələrdə ayrılıqda onun bir mənəsi kimi məhz «etimologiya» da verilir.

Həmçinin Y.A.Rubinçik «etimologiya» mənasında «اشتقاق لغه» terminini də verir (13, s.88). Bəzi mənbələrdə eyni mənada «وجه تسمیه» termini də işlədir (12, s.118).

Sadalanan bütün bu terminlərdən «etimologiya» anlayışını daha dəqiq ifadə edəni «ریشه شناسی»dir.

Nəticə

Terminoloji prinsiplərin pozulması fars dilçiliyində geniş yayılmış haldır. Bu hal leksikologiya bəhsinə aid terminlərin istifadəsində də müşahidə edilir. Araşdırmamız nəticəsində bu sahədə bir sıra anlayışların terminoloji ifadəsində mövcud nöqsanlar üzə çıxarılar, bu vəziyyətin aradan qaldırılması yollarının göstərilməsinə cəhd edilib.

Nəzərdən keçirilən terminlər sırasından müvafiq anlayışların düzgün ifadəsinə dair aşağıdakı qənaətə gəlinmişdir:

1. Fars dilində «sinonim» və «sinonimlik» anlayışlarının ifadəsində rast gəlinən terminlər sırasında məzmunu dəqiq ifadə edən və terminoloji prinsiplərə tam cavab verən müvafiq « مترادف » və « ترادف » terminlərinin istifadəsi məqsədəuyğundur.

2. «Omonim» və «omonimlik» anlayışlarını mövcud çoxsaylı terminlər sırasında müvafiq « متشابه » və « تشابه » terminləri daha dəqiq ifadə edir.

3. «Alınma sözlər»i fars dilində rast gəlinən terminlər sırasında daha dəqiq ifadə edən « کلمات دخیل »dir. Lakin burada «söz» mənasında «واژه»nin işlənməsi məqsədəuyğundur: «واژه های دخیل».

4. «Arxaizm» anlayışını fars dilində «واژه کهنه» termini ilə daha dəqiq ifadə etmək olar.

5. «Etimologiya»nı fars dilində daha dəqiq ifadə edən termin «ریشه شناسی»dir.

Ədəbiyyat

1. Orucov Ə. Azərbaycan dilinin filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1965, 123 s.
2. Qasimov M. Azəri dilində terminlər necə yaranır. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1967, 46 s.
3. Namza Zulfikar. Terim sorunları. Ankara, Turk tarih kurumu basim evi, 1991, 213 s.
4. Fərəcov Ə. Müxtəsər dilçilik lüğəti. Bakı, Azərbaycan dövlət tədris pedaqoji ədəbiyyat nəşriyyatı, 1960, 160 s.
5. Qasimov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1973, 186 s.
6. Хатеми Н.З. Лексика персидского языка и пути ее обогащения. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. Баку, 1968, 116 с.
7. Musa Adilov, Zemfira Verdiyeva, Firəngiz Ağayeva. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, "Elm və təhsil", 2020. 656 s.
8. Tağızadə A., Xocayev X.S. Müxtəsər üslubiyat, Bakı, 1933
9. Aysel Hüseynxanova. Omonimlər leksik-semantik hadisə kimi. "Elmi iş" beynəlxalq elmi jurnal. 2020, №4/53, s.29-33.
10. Рубинчик Ю.А. Персидскорусский словарь. Москва, «Русский язык», 1983, II том, 864 с.
11. Homadoxt Homayun, Vajenameye zəbanşenasi və olume vabəste. Tehran, sale 1372, 694 s.

12. Миллер Б.В. Персидскорусский словарь. Москва, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1960, 668 с.
13. Рубинчик Ю.А. Персидскорусский словарь. Москва, «Русский язык», 1983, I том, 800 с.
14. Qolamhoseyn Sədri Əfşar, Nəsrin Həkəmi, Nəstərin Həkəmi. Fərhnəge farsiyə emruz. Tehran, Moəsseseye nəşre kələme, sale 1373, 1240 s.

ON SOME TERMS RELATED TO PERSIAN LEXICOLOGY

VUGAR MAMMADOV

ABSTRACT

Precise terminology is a crucial prerequisite in the field of scientific investigation. The science of terminology requires full adherence to its existing rules and principles. Otherwise, the occurrence of major problems are ensured, and if left unaddressed, the complications in this domain would intensify.

The excessive number of terminological errors in Persian linguistics causes serious problems in this field. This kind of situation is evident in the field of lexicology as well as in all areas of Persian linguistics.

The article analyzes the existing terminological situation in the field of lexicology in Persian linguistics. In this field, cases where there are more terminological errors—the terminological expression of the concepts "synonym," "synonymity," "homonym," "homonymity," "loan words," "archaism," and "etymology" in Persian—are considered. Defects in this field are revealed, and the causes of these defects are indicated. The ways of solving the problems are brought into consideration, and which of the existing terms is more correct and appropriate in expressing the relevant concepts is justified. In a number of cases, when it is found that none of the terms encountered in the linguistic literature are fully satisfactory in expressing the concept involved in the analysis, the author suggests more correct term variants.

Keywords: Persian linguistics, term, lexicology, borrowed terms

О НЕКОТОРЫХ ТЕРМИНАХ В ОБЛАСТИ ЛЕКСИКОЛОГИИ В ПЕРСИДСКОМ ЯЗЫКЕ

ВУГАР МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

Существование точных терминов — важное условие в изучении наук. Терминологическая наука требует полного соблюдения своих правил и принципов. В противном случае возникают очень серьезные проблемы, и если их не предотвратить, то проблемы в этой области еще более углубляются.

Несоблюдение терминологических принципов в персидском языкознании приводит появлению серьезных проблем в этой области. Такие

случаи проявляются во всех областях персидского языкознания, в том числе и в области лексикологии.

В статье рассматривается современная терминологическая ситуация в персидском языкознании, в частности в области лексикологии. Наиболее погрешностей можно встречать в терминологическом обозначении в персидском языке таких понятий как «синоним», «синонимия», «омоним», «омонимия», «заимствованные слова», «архаизм» и «этимология». В статье анализируются термины, обозначающие эти понятия.

Выявляются факты несоблюдения терминологических принципов в этих случаях и доводится до внимания их причины. В статье представлены пути решения этих проблем. Обосновывается выбор наиболее правильных целесообразных терминов в обозначении соответствующих понятий, среди встречающихся множества вариантов.

В ряде случаев ни один из встречающихся в лингвистической литературе терминов не может выражать в полной мере анализируемое понятие. В таких случаях предлагаются более целесообразные новые варианты терминов для обозначения соответствующих понятий.

Ключевые слова: персидское языкознание, термин, лексикология, заимствованные термины

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: «İran filologiyası» şöbəsinin müdiri, fil.ü.f.d.,dos. G.V.Verdiyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.2.265>

HASANOVA NAZDI VALI
ADPU Shamakhi branch
English Instructor
nazli.hsnova.57@mail.ru

PSYCHOLINGUISTIC ASPECT OF TEXT PERCEPTION ABSTRACT

Psycholinguistics is a science that studies the psychological and neurobiological factors that enable an individual to acquire, use and understand language. The first appeals to this area of linguistics were mainly of a philosophical nature, mainly due to the lack of a general picture of the functioning of the human brain. Psycholinguistics explores the cognitive processes that make it possible to formulate a grammatically and lexically meaningful sentence from one's own vocabulary and set of grammatical structures, as well as the processes that make it possible to comprehend spoken and written language. The first step in generating speech is the stimulus, which also becomes the last in the reverse process - the perception and understanding of the statement, since the goal of the recipient is to understand not the speech, but what the thought or idea is expressed for.

At the heart of the process of understanding is the desire to decode the meaning of the whole message, its meaning. As you know, despite the existence of universal laws, the processes of perception and understanding of information are directly related to the individual, personal characteristics of the recipient. Moreover, the features of these processes depend to a large extent on various external conditions. All this causes a variety of features of perception and understanding in different situations, which, in turn, leads to the creation of many concepts, hypotheses, models. The problems associated with the perception and understanding of information are studied by many scientific disciplines: psychology, philosophy, linguistics, history, physics, mathematics. However, there is no single general scientific definition of these concepts. Each direction and each researcher working in a particular scientific field, paying attention to various aspects of the problem, uses its own definition of understanding and the

Text perception is a multi-level process consisting of several stages: recognition of the external form of individual language units with which the reader associates the concept of these lexemes that are in his memory; concretization of the subject con-
elation of the meaning of a certain word; identification and definition of denotations, which is achieved through the use of encyclopedic knowledge of the recipient. Text perception is a process characterized by a structured sequence, where the reader goes through several levels: lexical (word recognition), syntactic (sentence recognition) and semantic. The goal of the recipient is to identify the main intention of the producer, that is, to adequately determine the stimulus for generating the utterance.

Key words; meaning, text perception, textual information, identification, aspect, level.

Introduction

Meaning as an important aspect of the text Speaking about the text as a way of presenting linguistic consciousness, H.A. Markina [Markina 2001] presents the following layers of textual information: 1) meanings that are close and understandable to contemporaries; 2) the meanings that each subsequent generation invests in the interpretation; 3) meanings that depend on personal perception and personal associations, that is, are associated with the level of development of a linguistic personality. “The meaning of a literary text can be viewed as the resultant of the meanings of individual linguistic phenomena that make it up, considered in relation to each other” [Pishchalnikova, Sorokin 1993: 3]. A.A. Belonogova [Belonogova 2003] says that the main meaning of the text (concept) acts as a kind of conditional center of the message, its core, at different distances from which there are secondary (additional) meanings. The meaning of textual information is determined in the mind of the reader not only by the compositional patterns of the linguistic content of the text, but by the nature of the relations between the named objects reflected in the linguistic consciousness [Danilova 2001]. According to V.A. Milovidov, meaning can be defined as a mental formation resulting from the recipient's reflection on the text [Milovidov 2000].

V. Solovieva [Solov'eva 2002] separates the concepts of "meaning of the text" and "meanings of the text", defining the "meaning of the text" following G.P. Shchedrovitsky as “a configuration of connections and relationships between different elements of activity and communication, which is created or restored by the reader who understands the text. The concept of “text meanings” does not coincide with the concept of “text meaning”, since, in addition to the most general meaning, a text can include different types of meanings that differ in the features of awakened reflection” [Or. cit.: 109]. There are five of them in the author's work: meaning-assessment, meaning-experience, meaning-retrospection, meaning-motivation, and meaningknowledge. According to the semantic theory of A.I. Novikov [Povikov 1983], the meaning does not refer to the text, but to the mental sphere of the one who perceives the text, or, in other words, the meaning is not extracted from the text, but is attributed to it by the mind.

L.O. Butakova [Butakova 2001] considers cognitive complexes as structures of knowledge, formed by a word, necessarily associated with meaning. The cognitive potential of a text is the ability of its signs of different levels to sequentially or in parallel introduce and represent (in separate sections of the text and throughout its space) cognitive structures of different types and varying degrees of complexity. T.G. Pshenkina [Pshenkina 2005] defines a cognitive structure as a structure of knowledge that represents various ratios of the content of mental components in a person's mind with the help of verbal means, which are part of the cognitive structure and a means of access to it. In the tradition of psycholinguistic research, the author distinguishes the concept as a construct model (following V.A. Pishchalnikova). The

concept as a dynamic cognitive model reflects the structure of the meaning of the mental content, correlated with a certain reality. The following components are presented in the structure of the concept, organized according to a functional feature: the body of the sign, concept, representation, subject content, association, emotion and evaluation. From the standpoint of the theory of semantic dominant A.G. Sonin [Sonin 2006] defines the concept as an approximate symbolic interpretation of complex processes that take place at the neural level of the body's functioning. As components of a dispersed concept, traces of his interaction with the environment stored in the memory of an individual can be considered. E.S. Kubryakova [Kubryakova 2002: 8] interprets the concept as images, representations, concepts, evaluations and (actually) concepts. V.Ya. Shabes-[Shabes 1989] says that at various levels of generalization in the knowledge system, not only images and concepts (representations, concepts), but also scenes and events should be considered. A scene is "perceived from objective reality or iconically reproduced from memory, a specific fragment of a reflected moving world, limited by the scope of attention" [Op. cit.: 14].

The event is the basic unit of background knowledge, it is a trivial invariant, and the scene is a unique version of this invariant. An image is a discrete part of the displayed scene. The concept (notion, designatum) is a set of general and essential features of a whole class of images. The reader adds information obtained from the text of the episode to his own background knowledge and synthesizes, on the basis of these two factors, such a content unit that is more specific than the event. The reader translates a linear sequence of text into a multidimensional cognitive-semantic unit (such as a generalized scene), while using his own multidimensional event structure. Cognitive analysis is aimed at revealing the conceptual structure, defining those concepts that make up the content of a mental unit that is subsumed under one or another linguistic sign. Two traditions in the study of the concept of "meaning" are noted by D.A. Leontiev [Leontiev 2003]: 1) meaning is a synonym for meaning; 2) the conceptual opposition "meaning - meaning". A.N. Leontiev gives the following definition of psychological meaning - this is "what is revealed in an object or phenomenon objectively - in a system of objective connections, relationships, interactions. The meaning is reflected, fixed in the language and acquires stability due to this. In this form, in the form of linguistic consciousness, it constitutes the content of social consciousness" [Leontiev A.N. 1997: 297]. Personal meaning is "the personal attitude of the subject to the world, fixed in subjective meanings" [Or. cit.: 147].

The denotation, or the meaning of the text (sign) is the objective reality that the text (sign) expresses, or the judgment about which the text (sign) expresses, the meaning is the way the denotation is specified, the nature of the connection between the denotation and the sign, or the information that the sign carries about the denotation [Mus Khelishvili, Schrader 1997]. N.L. Galeeva [Galeeva 1999] considers meaning as a transformed meaning. The measure of the content of a literary and artistic text is determined by the number and method of configuration of

meanings and ideas. The meanings of a literary text represent that part of its content that is restored in addition to the content with a reflective (intra-horizontal) understanding of the text. The following correlations between meanings and meanings are possible: development of meanings of meanings, addition of meanings of meanings, opposition of meanings to meanings. N.V. Romanovskaya [Romanovskaya 2004] believes that there is no universal invariant meaning of the text, but there is a representation of purely individual personal meanings by conventional language means.

The perception of linguistic meaning serves only as a "reference point" in the continuous process of interpretation and construction in its conceptual system, and self-meaning is a psychological and cognitive mechanism of cognition. By understanding the text, we mean the process of understanding the meaning of the text (that which is restored in addition to the content) as the formation of a projection of the text (mental (perceptually cognitive-affective) formation, only partially amenable to verbalization) among native speakers of the language and culture, based on the image of the situation, the result of which is a holistic experience of knowing what is being discussed, and the attitude to this knowledge from the standpoint of "for me - here - and - now" (according to A.A. Zalevskaya).

Features of understanding the text in the native language from the standpoint of different approaches. The purpose of analyzing the problems of understanding the text in the native language in the works of different researchers and within the framework of different approaches is to identify the features of the research conducted by the authors, methods for studying the problem and ways to solve the tasks. Among such approaches we consider philological hermeneutics, semiotic, psycholinguistic, pragma linguistic, interpretive and cognitive approaches. Philological hermeneutics is based on the theory and art of text interpretation. Understanding the text is to reveal its meaning, which requires performing certain actions. Text comprehension is the appeal of a person's experience to the text in order to master its content. In Russian linguistics, from the standpoint of philological hermeneutics and the "linguistic personality" model, the problem of understanding is discussed in the works of G.I. Bogin [Bogin 1995, 2000].

The researcher considers understanding as a combination of substantive and procedural aspects and proposes a model of understanding that includes a scheme of mental activity (according to G.P. Shchedrovitsky) and a hermeneutic circle combined with it, connecting the points of fixation (objectification) of reflection. G.I. Bogin identifies three types of text understanding: (1) semantizing; (2) cognitive; (3) de-objective. Artistic text by LG. Bogin [Bogin 2001] considers subjectivity as objectified, and its understanding as a special case of deobjectification. When understanding a literary text, a hierarchy is formed in the sense that in case (3) reflection proceeds under conditions of removed reflection over text units intended for cases (1) and (2).

Conclusion.

Understanding has a substantive and procedural side. The substantial side of understanding is the ability of a person to understand; procedural consists of a set of actions, procedures and techniques that ensure the transition from not understanding something to understanding this or understanding another. Reflection is seen as the ability to come to understanding independently. The hermeneutic circle is one of the models of understanding. Fixation of reflection occurs in the zone of action with paradigms of pure meaning, the zone of action in text production and text perception, the zone of action with representations. Each of the fixations re-expresses the other, which leads to the integrity of understanding and the predominance of substantiality over processuality. Another technique used in revealing meanings is the technique of intending. It is possible to single out such hermeneutic dominants as: “semantizing understanding.

Text perception is a multi-level process consisting of several stages: recognition of the external form of individual language units with which the reader associates the concept of these lexemes that are in his memory; concretization of the subject correlation of the meaning of a certain word; identification and definition of denotations, which is achieved through the use of encyclopedic knowledge of the recipient. Text perception is a process characterized by a structured sequence, where the reader goes through several levels: lexical (word recognition), syntactic (sentence recognition) and semantic. The goal of the recipient is to identify the main intention of the producer, that is, to adequately determine the stimulus for generating the utterance.

REFERENCES

1. Сахарный Л.В. Введение в психолингвистику. - Л., 1989. 2. Залевская А.А., Каминская Э.Е., Медведева И.Л., Рафикова Н.В. Психолингвистические аспекты взаимодействия слова и текста. - Тверь, 1998.
2. Белянин В.П. Психолингвистические аспекты художественного текста. - М., 1988. С. 29
3. Белянин В.П. Основы психолингвистической диагностики: модели мира в литературе. - М., 2000. С. 54
4. Белянин В.П. Психолингвистические аспекты художественного текста. - М., 1988. С. 29
5. Bolotnova N.S. Khudozhestvennyy tekst v kommunikativnom aspekte i kompleksnyy analiz edinits leksicheskogo urovnya. Tomsk: Izd-vo Tomskogo universiteta, 1992. 312 s. 4. Zvegintsev V.A. Predlozhenie i ego otnoshenie k yazyku i rechi. M.: MGU, 1976. 308 s.
6. Залевская А.А. Некоторые проблемы теории понимания текста // Вопросы языкознания. - 2002. - №3.-С.62-73.

Гасанова Назды Вели ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ВОСПРИЯТИЯ ТЕКСТА

РЕЗЮМЕ

Понимание имеет содержательную и процедурную сторону. Содержательная сторона понимания - это способность человека понимать; процедурная состоит из набора действий, процедур и техник, которые обеспечивают переход от непонимания чего-либо к пониманию этого или пониманию другого. Рефлексия рассматривается как способность самостоятельно приходить к пониманию. Герменевтический круг - это одна из моделей понимания. Фиксация рефлексии происходит в зоне действия с парадигмами чистого смысла, зоне действия при производстве текста и восприятии текста, зоне действия с репрезентациями. Каждая из фиксаций повторно выражает другую, что приводит к целостности понимания и преобладанию субстанциальности над процессуальностью. Другой техникой, используемой для выявления значений, является техника намерения. Можно выделить такие герменевтические доминанты, как: "семантизирующее понимание.

Восприятие текста - это многоуровневый процесс, состоящий из нескольких этапов: распознавание внешней формы отдельных языковых единиц, с которыми у читателя ассоциируется понятие этих лексем, находящихся в его памяти; конкретизация предметного соотношения значения определенного слова; идентификация и определение денотатов, что достигается за счет использования энциклопедических знаний получателя. Восприятие текста - это процесс, характеризующийся структурированной последовательностью, при которой читатель проходит через несколько уровней: лексический (распознавание слов), синтаксический (распознавание предложений) и семантический. Цель получателя состоит в том, чтобы определить основное намерение производителя, то есть адекватно определить стимул для генерирования высказывания.

Ключевые слова; смысл, восприятие текста, текстовая информация, идентификация, аспект, уровень.

Həsənova Nazdı Vəli qızı

MƏTNİ QAVRAMANIN PSIXOLİNGVİSTİK ASPEKTİ XÜLASƏ

Anlamanın maddi və prosessual tərəfi var. Anlamanın məzmun tərəfi insanın anlama qabiliyyətidir; prosedur və texniki, başqa heç nə. Refleksiya müstəqil şəkildə dərk etmək bacarığı hesab olunur. Hermenevtik dairə - bu model anlayışdır. Fiksasiya refleksi xalis məna paradiqmasında, mətnin istehsalında və mətnin qavranılmasında, mətnin təsvirində baş verir. Fiksasiyaların hər biri digərini yenidən ifadə edir ki, bu da dərkətmənin bütövlüyünə və substantivliyin prosessualıqdan üstün olmasına gətirib çıxarır. Druqo teknikoy, vyyavleniya znachenı üçün ispolzuemoy, bir texnika deyil. Belə hermenevtik dominantları ayırd etmək olar, məsələn: "semantizuruyushee ponimanie.

Mətnin başa düşülməsi bir neçə mərhələdən ibarət çoxsəviyyəli prosesdir: ayrı-ayrı dil vahidlərinin zahiri formasının tanınması, oxucunun yerləşdiyi bu əlamətlər anlayışı ilə əlaqələndirilməsi; müəyyən sözün mənasının subyekt münasibətinin konkretləşdirilməsi; müəyyən edilməsi və əməliyyat denotativ, chto dostigaetsya schet istifadə ensiklopediya znaniy poluchatelya. Mətnin başa düşülməsi strukturlaşdırılmış ardıcılıqla səciyyələnən prosesdir və bu prosesdə oxucu bir neçə mərhələdən keçir: leksik (sözlərin tanınması), sintaktik (cümlələrin tanınması) və semantik. Resipientin məqsədi istehsalçının əsas niyyətini müəyyən etmək, qeydiyyatın yaradılması üçün adekvat müəyyən edilmiş stimulyatdır.

Açar sözlər: mətnin mənası, qavranılması, mətn məlumatı, eyniləşdirmə, aspekt, səviyyə.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent : Əliyeva Elmira Əyyub qızı

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.2.272>

SADIXOVA SARIGÜL ORUC
ASPU. English Instructor.
sarigulsadixova1960@gmail.com

DEYKTİK İFADƏLƏRİN KATEQORİYALARINA DAİR X Ü L A S Ə

Mətnə daxil olan cümlələr arasında əlaqə yaratmaq üçün bir sıra vasitələrdən istifadə edilir. Bu vasitələr arasında əsas nitq hissələri mühüm yer tutur. Doğrudur mətnin qurulmasında əsas nitq hissələrindən bəziləri daha çox rol oynayır. Bu zaman müxtəlif morfoloji göstəricilərdən, məsələn nitq hissələrindən, həmçinin sintaktik elementlərdən istifadə olunur. Morfoloji vasitələr mətnin hüdudlarının müəyyənləşməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Bu məsələ ilə əlaqədar Ə.Xəlilov yazır ki, sintaktik bütövə daxil olan plan cümlələr ya bu vahidin daxilindəki morfoloji elementlərin ya da sintaktik vahidlərin (söz birləşmələrinin, cümlənin) mənasını, orada ifadə olunmuş fikrin tam açılmasına xidmət edir. Ona görə də sintaktik bütövün sərhədləri həmin vəzifəni ödəmək üçün mətnin lazım olan hissəsinin haradan başlayıb harada qurtarması ilə müəyyənləşir.

Əsas nitq hissələrinin aktuallaşması və onların mətnyaratma imkanları arasında əvəzliliklər daha çox rol oynayır desək yanlışdır. Bu məsələ ilə əlaqədar Azərbaycanlı dilçilərdən Ə.Xəlilov, K.Abdullayev, Ə.Abdullayev və digərlərinin xüsusi rolunu qeyd etmək lazımdır. Qeyd etməliyik ki, aktualizatorun əksinə olaraq deaktualizator kimi təqdim etdiyimiz termin aktuallaşdırmanın əksinə, aktuallaşdırmağa xidmət göstərən vasitədir. Bu tipli deaktualizatorlar cümlədə aktual üzvlənmənin yeni, lemanın ayrılmasına xidmət edirlər. Hər hansı bir üzv, hər bir fonnal-qrammatik vasitə diqqəti temanın üzərinə çəkirsə, o zaman rema da təbii şəkildə ayrılır. Deaktualizator kimi özünü göstərən elementlər sırasında ilk növbədə kontekst (mətn) qurulmasına xidmət göstərən çox vacib deyktik elementləri göstərmək mümkündür.

Deməli, deyktik - əvəzliliklə ifadə olunmuş elementdir. Buna görə də böyük kontekstin quruluşuna xidmət edib, işləndiyi cümlədən əvvəlki cümləyə işarə edərək, cümlələr arasında əlaqə yaradır, əvvəlki cümlənin sonrakı cümlədə təmsilçisinə çevrilir. Bütün bu keyfiyyətlərinə görə, tematik progressiyanın diskurs yaratma imkanları baxımından rolunu danılmazdır. Alman və ingilis dillərində müəyyənlik artikli kimi ayrılan artikkelər cümlənin məlum hissəsinə, yəni temasına, qeyri-müəyyənlik artikkelər kimi ayrılan artikkelər isə cümlənin yeni hissəsinə, yəni remasına işarə edirlər.

Açar sözlər: kontekst, deyktik ifadələr, kommunikasiya, tema, rema, qeyri-müəyyənlik artikli.

Deyksiz sahəsində bir çox tədqiqatçıların adlarını çəkmək olar. Bunlardan Lyons (səh. 85-97), Fillmore (səh. 69-94), Levinson (səh. 54-96) və başqa tədqiqatçıların adlarını çəkmək olar. Lyonsun 1977-ci ildə çap etdirdiyi "Semantics" adlı şəxs, məkan və

zaman deyksislərinə həsr etdiyi əsəri çapdan çıxmışdır. Onu da qeyd edək ki, Lyonsun deyksisə verdiyi tərif (səh. 123-129) bu günə qədər də aktualdır. Deyktik təqdimatlar diskursiv prosesdə böyük rol oynayırlar. C. Fillmore və S. Levinson deyksis kateqoriyasının təbiətini personal, temporal, spatial, sosial və diskursiv perspektivlər baxımından qruplaşdırmışdır. (C. Fillmore 1971, S. Levinson 1983). Faktiki olaraq, deyksis və deyktik ifadələr dil istifadəçilərinə, verbal kommunikasiyanın tam prosesinin bütün parametrlərini müəyyən etməyə kömək edir. Sonrakı tədqiqatlar çox aydın şəkildə göstərdi ki, deyktik ifadələr ən çox eksplisit tekstual əlaqələndiricilər arasındadır. (Halliday and Hasan, 1976, Echlich, 1983, Enkvist, 1989, və s.)

Fillmoreun baxışları Lyonsun fikirləri ilə oxşarlıq təşkil edir. Fillmore deyktik ifadələri “deictic” və “non-deictic” kimi iki sinfə ayırır. Levinson 1983 - cü ildə çap etdirdiyi “Paragmatics” adlı kitabında fəlsəfi və deskriptiv cəhətdən ümumiləşmələr aparmışdır. Bu münasibətlə, biz də fikirlərimizi hal-hazırda diskursa sosio-koqnitiv yanaşmada mərkəzi nöqtəyə çevrilən kommunikativ situasiyaya yönəltmək niyyətindəyik (Van Dijk, 2008, Van Dijk, 2009 and other works). Son onillikdə diskurs mövzusu onun daha çox sosial, yoxsa fərdi təcrübə olması ilə bağlı xeyli mübahisələrə səbəb olmuşdur. Faktiki olaraq, bu dilemma yadımıza abstrakt obyektivlik (əsasən F.de Saussure ideyalarına bağlıdır) və fərdi subyektivlik (W.won Humboldt ideyalanna əsaslanır) arasındakı qarşıdurmanı yada salır. Bu da V.Voloşinovun məşhur Marksizm və dilin fəlsəfəsi kitabında öz əksini tapmışdır (Voloşinov, “Baxtin maska altında”, 1973). Biz diskurs qurmaq üçün koqnitiv biliklərimizi aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilirik: Gündərici diskursda anlam və interpretasiya üçün müəyyən linqvistik və ritorik vasitələri cəlb edir; Qəbul edici diskursun təşkili prosesində yeni biliklərdən istifadə edir;_

Mətn qəbuledicisi köhnə biliklə yeni biliyin sinerji isinin (synergy) nəticəsi olaraq ümumi diskurs haqqında mental təqdimatlar əlavə edir (Van Dijk 2009, s. 10). Perspektiv cəhətdən kifayət qədər simptomatik görünən R.Wodak tərəfindən diskursa verilən təriflə razılaşmaq olar (Wodak, 2009, s.39). O qeyd edir ki, diskursun mətnin spesifik və vahid realizasiyası olduğu yerdə, o bilik və strukturların nümunə və ümumiliklərini təmin edir. Beləliklə, diskurs insanın koqnitiv mexanizminin bütün aspektlərini izah etmək üçün ideal platformadır. Deyksis pragmatikada, semantikada vacib sahə sayılır. Dilçilikdə deyksis sözlərə və ifadələrə istinad edir. Bu bəzi sözlərin xüsusi funksiyasıdır ki, onların denotatları bir diskursdan digərinə dəyişir. Bühler (Bühler, s. 102), Levinson (s.62-63) kimi linqvistlər iki növ deyktik kateqoriyanın adını qeyd edirlər: sosial deyksis və diskurs deyksisi.

D e i x i s yunan mənşəli söz olub, “nüməyiş, istinad, displey” mənasını ifadə edir. Deyksis səslənmə zamanı müəyyən söz və ifadələrin mənalılarının anlaşılmasına istinad edən fenomenondur. Eyni zamanda kontekstual informasiya tələb edir. Hər hansı mənanın əhatə olunmasında kontekstual informasiya tələb edən söz və ifadələr deyktik adlanır. Deyksis eksoforanın (exophora) formasıdır. Spesifik olaraq, deyksis nitq hadisəsini təqdim edir.

Müxtəlif deyktik ifadə növləri vardır. Deyktik ifadələr söz və ya fraza şəldində vaxta, danışanın yerləşdiyi məkan və ya situasiyaya aid olur, Məsələn: this, that, those, these,, now, then. Deyktik ifadələr identifikasiya ideyası və ya işarə ilə

diqqətçəkmə fikrinə əsaslanır, Deyktik ifadələr deyktik sözlər istifadə edir. Deyktik söz mənanın bəzi elementlərini situasiyadan götürür. Onun əmələ gəlməsinin ümumi fenomenonu deyksis adlanır. İngilis deyksisi şəxs əvəzlilikləri, işarə əvəzlilikləri və zamanla ifadə olunur.

Beləliklə, “I”, “you”, “he” və “she” deyktik ifadələrdir. C.Hart deyktiklərin konstrual rolunu diskurs strategiyalarının perspektivləri baxımından təhlil edir. O, şəxs və yiyəlik əvəzliliklərinə xüsusi diqqət yetirir. Faktiki olaraq, şəxs, yiyəlik və qayıdış əvəzlilikləri C.Hart tələfindən müzakirəyə qoyulan təkə siyasi diskursda deyil, şəxsin deyktik təqdimatında, həmçinin media diskursunda da mərkəzi nöqədir. M.Talbot media diskursunun xarakterik əlamətinin janr hibridizasiyaya olduğuna diqqəti çəkir. Tədqiqatçı buraya mətbuatı, radionu, televiziyanı, həmçinin sosial şəbəkələri də aid edir. Görünən odur ki, cəmiyyətdə medianın spesifik rolunu təkə hibridizasiya fenomenonuna deyil həmçinin diskursun müxtəlif tiplərinin yaranmasına gətirib çıxarır. Məsələn, A.Fetzer “siyasi media diskursu” kimi hibridizasiya növündən bəhs edir. Dilin müxtəlif janr və tiplərdə istifadəsi bir neçə faktorla motivə olunur, amma onlardan ikisi daha öndə gedir:

1. sosio-lingvistik təbiət faktorları.
2. Fərdi xüsusiyyət faktorları.

Kuznelsov qeyd edir ki, verbal kommunikasiyaya daxil olan istənilən şəxs funksiya, üslub, praqmatika, sosial demensiya, eləcə də ərazi seçimi ilə üz-üzə qalır (sitat Azad Məmmədovun “person and media discourse məqaləsindən götürülmüşdür. 2013, s. 50). Beləliklə, media diskursu güclü praqmatik və koqnitiv potensiala malikdir. Əlbəttə şəxsi təqdim etmək üçün digər diskurs strategiyaları da mövcuddur. Şəxs və yiyəlik əvəzliliklərinin media diskursunda şəxsin konseptualizasiyası üçün inanılmaz dərəcədə effektiv alət rolunu oynadığını aşağıdakı misallardan bariz şəkildə görmək mümkündür:

1. I'm a fruitcake! (but that doesn't mean I can't work)

I am delighted to say that have been a practicing fruitcake for 31 years. It was in 1981 at St, John's Wood Tube station -I remember it vividly - that I was visited by obsessive compulsive disorder (OCD). (The Mail on Sunday, June, 17, 2012, p. 41).

2)Not that I'm in any way suggesting that Daniel did anything wrong. He always gave me absolute respect and is a very experienced person. We were introduced by a mutual friend, who told me he was excellent at deep-tissue massages. I usually like my male masseur to be gay, but I gave him a try and he was indeed superb. (The Mail on Sunday, June, 17, 2012, p. 13).

3)I was until I was 16. Then when I stopped ballet I suddenly got these two big boobs. I didn't mind and to be honest they've earned me quite a bit of dash. When I'm 60 and everything's gone south I'll be able to look back through the photo albums with tire grandkids and say: “Look at your man”. (The Sun, July 13, 2011, p. 37).Göründüyü kimi şəxs və yiyəlik əvəzlilikləri “I”, “he”, “we” və “my” şəxsi təqdim edirlər və “tabloid”lərdir. Məzmunundan belə görünür ki, oxucuların diqqətini daha çox kollektiv və sosial hadisələr haqda məlumatlarla müqayisədə, fərdi hekayələr daha çox çəkir.İşarə əvəzlilikləri də deyktik hesab olunur. Onlar adətən

spatial deyksislərdə nəzərə çarpır. Eyni zamanda onlar “discourse deixis” və ya anafora (anaphora) adlanan infra diskurslarda istifadə oluna bilər.

Deyktik ifadələr həmçinin iki cür istifadə oluna bilər: “gesturally və ya non-gesturally”. Deyktik ifadələr ənənəvi olaraq üç yerə ayrılır: person, place, time (şəxs, məkan, zaman). Fillmore bu kateqoriyalı deyksisin “əsas qrammatikləşmiş tipləri” (major grammaticalized types) adlandırır.

Bunlardan əlavə, Fillmore və Lyons “Sosial deixis” və “discourse deixis” ifadələrinin adlarının çəkir. Deyktik sistemin təşkilində bəzi ifadələr vardır ki, fundamental əhəmiyyətə malikdirlər: This, that → here, there. I wish to live in this city. *Here* is where he will place the statue. She was walking over *there*.

Burada “here” danışanın yerləşdiyi regionu, “there” isə danışandan kənardakı olan distal regionu nəzərdə tutur. Növbəti hədəfimiz ‘temporal və ya zaman deyksisidir’. Buraya “now”, “then”, “soon” daxildir. Now – proximal then - distal (both past and future). Temporal events that move towards us (into view) - this weekend. Temporal events that move away from us (act of view). Now” sözü ilə müqayisədə distal ifadə olan “then” həm keçmiş, həm də gələcək zamanda işlədilir. Beləliklə, kommunikativ bacarıqlar yalnız dil qabiliyyətləri olan qrammatika, lüğət və sair deyil, eyni zamanda bu biliklərin necə istifadə olunması və diskurs quruluşudur.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə. Aktual üzvləntə və mətn. Bakı: Xəzər, 1998, 1.908.
2. Abdullayev Ə.Ə. Mətn, məna və anlama (kommunikativ-koqnitiv təhlil); Fil.elm.dok.dis.avtořeф bakı: 2001, 568.
3. Abdullayev A Text, Meaning and Understanding: A communirale - cognitive approach, Alpha Print, University of Minnesota, USA 1999.
4. Biihler, K. Theory of Language, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2011, 241 p.
5. Bondarenko O.C. Funktionai-semantikal field of deixis in contemporary English [Text] dis. Rostov na Dori 1986
6. Berryin M. What is Theme? A (nother) personal view, in Berry', M.C. Butler, R. Fawcett, and G. Huang (eds), Meaning ana form: systemic functional in terpredations. Norwood, MI; Ablex, 1996.
7. Bolinger D. Accent is predictable-if you're a mind-reader, Language, vol. 48, 1972, pp. 633-644.
8. Bloomfield language, New York: George Allen, Unwin LTD, 1933, 553 p.
9. Levinson, Stephen C. “Deixis” in pragmatics, pp. 54-96.
10. Levinson, Stophen C. (2006) “Deixis” In Laurence R. Horn, Gregory L Ward (Eds). The Handbook of Pragmatics, p. 48-120. Blackwell Publishing.
11. Fodor JA The modularitu of mind, -Cambridge (Mass), 1983, -145 p.
12. Fillmore, Charles J. Lectures on deixis. CSLI Publications (reprinted 1997), 1971.

SADIXOVA SARIGUL ORUC QIZI ON THE CATEGORIES OF DEIXIS.

SUMMARY

Keywords: *context, deictic expressions, communication, theme, rheme, indefinite article.*

A number of tools are used to create connections between the sentences included in the text. Among these tools, the main parts of speech occupy an important place. It is true that some of the main parts of speech play a greater role in the construction of the text. At this time, various morphological indicators are used, for example, parts of speech, as well as syntactic elements. Morphological means play an important role in determining the boundaries of the text. Let's not be mistaken if we say that pronouns play a greater role in the actualization of the main parts of speech and their text creation possibilities. In connection with this issue, the special role of Azerbaijani linguists A. Khalilov, K. Abdullayev, A. Abdullayev and others should be noted. We should note that the term deactualizer, as opposed to actualizer, is a tool that serves to actualize, as opposed to actualization. Deactualizers of this type serve to change the actual membership in the sentence, that is, the lemma. If any member, any phonological-grammatical device draws attention to the theme, then the rheme also naturally differs. Among the elements that manifest themselves as deactualizers, it is possible to indicate very important deictic elements that serve to build the context (text).

So, deictic is an element expressed by a pronoun. Therefore, it serves the structure of the larger context, points to the previous sentence, creates a connection between the sentences and becomes the representative of the previous sentence in the next sentence. This article deals with the discourse in linguistics. The author emphasizes the role of deixis. Referring to the works of scientist that have been researched in this field of linguistics she emphasizes that since its emergence the discourse caught the attention of linguists a new researches appeared. It is noted that this gives us more power to understand the communication progress clearly and use the language more competently.

САДЫХОВА САРЫГЮЛЬ ОРУДЖ О КАТЕГОРИИ ДЕЙКСИСА РЕЗЮМЕ

Ключевые слова: контекст, дейктические выражения, общение, тема, рема, неопределенный артикль.

Для создания связей между предложениями, входящими в текст, используется ряд инструментов. Среди этих средств важное место занимают основные части речи. Правда, некоторые основные части речи играют большую роль в построении текста. В это время используются различные морфологические показатели, например, части речи, а также синтаксические элементы. Морфологические средства играют важную роль в определении границ текста. Относительно этого вопроса А. Халилов пишет, что

предложения-планы, входящие в синтаксическую единицу, служат для полного раскрытия значения морфологических элементов или синтаксических единиц (словосочетаний, предложений) внутри этой единицы, идеи, выраженной в них. Поэтому границы синтаксического целого определяются тем, где начинается и заканчивается часть текста, необходимая для выполнения этой задачи.

В связи с этим вопросом следует отметить особую роль азербайджанских лингвистов А.Халилова, К.Абдуллаева, А.Абдуллаева и других. Следует отметить, что термин деактуализатор, в отличие от актуализатора, представляет собой инструмент, служащий актуализации, а не актуализации. Итак, дейктика – это элемент, выраженный местоимением. Таким образом, он служит структуре более широкого контекста, указывает на предыдущее предложение, создает связь между предложениями и становится представителем предыдущего предложения в следующем предложении. В данной статье рассматривается дискурс в лингвистике. Автор подчеркивает роль дейксиса. Ссылаясь на работы ученых, исследованные в этой области лингвистики, она подчеркивает, что с момента своего появления дискурс привлек внимание лингвистов, появились новые исследования. Отмечается, что это дает нам больше возможностей четко понимать ход общения и более компетентно использовать язык.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi: prof.Ə.Səfiyev

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.2.278>

ABDULLAYEVA ZENFİRA ABBASƏLİ QIZI
ADU-nun
HÜSEYNOVA NİGAR ƏHƏD QIZI
ADU-nun
z.a.abdullayeva@gmail.com

SİFƏTİN TƏDQIQI HAQDA XÜLASƏ

Məqalədə sifətlərin ənənəvi formada quruluşuna, mənalarına görə təsnifi məsələsinə toxunulur və müəyyən situasiyalarda sifətlərin dəyişikliyə uğramasının (əsl sifətlər → nisbi sifətlər) hansı vasitələrlə icra olunması araşdırılır. Eyni zamanda, bəzi situasiyalarda sifətlərin ünsiyyəti təmin edən aspektlərə uyğun olaraq təfəkkür ilə əlaqəli öyrənilir. Sifətlərin müəyyən edilməsi zamanı konsept və kateqoriya arasındakı fərqliliklərə, sifət bildirən konseptlərin insanların və qeyri-canlıların beyinlərində fərqli şəkildə formalaşma səbəblərinə də toxunulur. Ümumi dilçilik baxımından sifətlərin təbiəti və funksiyaları, onların quruluşları, [funksiyalar](#)ının qanunauyğunluqları, konkret dillərdə təsnifi haqqında məlumat verilir. Makro və mikromətnlərdə sifətlərin referensial mənaları müəyyən edilir.

Müasir dövrdə, german dilçiliyində sifətin fərqli dillərdə struktur-semantik və funksional cəhətdən öyrənilməsinə elmi-fəlsəfi cəhətdən yanaşmalar araşdırılaraq təhlil edilir. Bununla yanaşı, sifət haqqında məlumat verilir və sifətlərin təsvir sahələri qruplaşdırılır: a) ismin keyfiyyətni təsvir edən sifətlər (ingilis dilində /a cold drink/ “soyuq içki”; alman dilində /ein heftiger Hund/ “güclü it” və s.); 2) şəxsin, yaxud əşyanın hansı yerə aid olduğunu, haradan gəldiyini, yaxud gətirildiyini təsvir edən və məişət sifətləri adı ilə tanınan sifətlər (ingilis dilində /an Indian temple/ “hind səcdəgahı”; isveç dilində /en mexikansk hatt/ “Meksika şlyapası” və s.), rəng bildirən sifətlər (ingilis dilində /Please, give me some white bread/ “Zəhmət olmsa, mənə bir qədər ağ çörək verin”; alman dilində /sein Gesicht ist schwarz/ “Onun üzü qaradır” və s.), isimlərin ölçüsünü təsvir edən sifətlər (ingilis dilində /A huge place/ “nəhəng yer”; isveç dilində / en tunn tjej/ “arıq qız” və s.). Sifətlərin mənalarına görə təsnifi belə bölünür: əsl, nisbi və vəziyyət bildirən sifətlər. Müasir ingilis dilində sifətlər mətnin formalaşmasında, cümlənin aktual üzvlənməsində fəal iştirak edir və mətnlərin mənalarının düzgün ifadə olunmasında rol oynayır.

Açar sözlər: sifət, ənənəvi, tədqiq, mənə, quruluş, təsnif

Müasir ingilis dilində sifət şəxs və əşyanın əlamətini, keyfiyyətini və vəziyyətini bildirən sözləri ehtiva edir. Məsələn:

İngilis dilində	Azərbaycan dilində
A beautiful girl	Gözəl qız
Long and wide bridges	Uzun və geniş körpülər
Fresh vegetable	Təzə tərəvəzlər

An easy problem

Asan problem

Cümlə nümunələri:

I was a *little* girl when I lived in that village. ‘*Balaca* qız olanda mən kənddə yaşayırdım.’

She was so *beautiful* and *young* that he didn’t want to hurt her. ‘O, elə *gözəl* və *gənc* idi ki, o, onu incitmək istəmədi.’

It felt good to be dancing with a tall, powerful man on a magic night in a beautiful house (2, s.143). ‘Nağıl kimi gecədə *gözəl* evdə *hündür*, *güclü* kişi ilə rəqs etmək *yaxşı* hiss etdirirdi.’

She was wearing a *simple white* dress (20, s.139). ‘O, *sadə ağ* paltar geyinmişdi.’

Sifət şəxs və əşyanın əlamətini, keyfiyyətini və s. bu kimi xüsusiyyətləri bildirən əsas nitq hissələrindən biridir (8, s.67). Hər bir nitq hissəsi kimi sifətin də dildə xüsusi funksiyası vardır. Sifət əşyanı, hadisəni bir-birindən ayırmağa, onları fərqləndirməyə, beləliklə də əşya, hadisə haqqında geniş, hərtərəfli məlumat verməyə xidmət edir. Sifət, yəni əlamət və keyfiyyət maddi varlığın ayrılmaz hissəsidir. Ətraf aləmdə mövcud olan varlıq müəyyən formaya, əlamətə, keyfiyyətə malik olur. Bu forma, əlamət, keyfiyyət sifət vasitəsilə dinləyənə çatdırılır. Bu səbəbdən də qədim zamanlardan əsas nitq hissəsi kimi sifət dilçilikdə dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir. Sifəti isimdən təcrid olunmuş şəkildə düşünmək olmaz. Sifətlə isim arasında daxili bir ahəng, yaxınlıq vardır (2, s. 16). Məsələn aşağıdakı nümunədə gördüyümüz kimi sifət cümlədə ismə aid olur və onun mənasını təyin edir. They were escorted into a *large* ballroom with mirrored walls and *gold* columns and *marble* fireplaces, all of it *beautiful* authentic picture. ‘Onları şüşəli divarları, *qızıl* sütunları və *mərmər* buxarları olan *böyük* rəqs otağına müşayiət etdilər. Onların hamısı *gözəl* orijinal şəkil idi.’

Bəzi hallarda verilən sözün isim, yaxud sifət olmasını müəyyən etmək çətin olur. Bunun səbəbi odur ki, bəzi dillərdən, məsələn, rus, alman və s. fərqli olaraq müasir ingilis dilində sifətin hal, cins, kəmiyyət kateqoriyası yoxdur. Azərbaycan dilində olduğu kimi, ingilis dilində də sifət aid olduğu, təyin etdiyi isimlə nə hala, nə cinsə və kəmiyyətə görə uzlaşmır. İsmi hansı halda, hansı cinsdə və hansı miqdarda olmasına baxmayaraq sifət eyni formada, ilkin formada işlənir (3, s.40). Nümunələrə baxaq:

She nodded silently and then turned in embarrassment to wipe her *bitter* tears. ‘O, yavaşca başını silkələdi və sonra *acı* göz yaşlarını silərək utancaq vəziyyətdə üzünü çevirdi.’

It was one of the few *nice* ones she had managed to bring from St. Petersburg. ‘Bu onların Peterburqdan gətirə bildikləri bir *neçə gözəl* əşyalardan biri idi.’

Müasir ingilis dilində sifət heç vaxt birləşmə daxilində morfoloji əlamət qəbul etmir. Sifət iki halda morfoloji əlamət qəbul edir (5, s.67): Müasir ingilis dilində sifətlər müstəqil nitq hissəsi kimi başqa nitq hissələrindən öz leksik mənalara və sintaktik funksiyalarına görə fərqlənir (7, s. 60). İngilis dilində bir xeyli nitq hissələri

vardır ki, onlar həm sifət, həm də zərf kimi işlənir. Həmin sözlərin sifət, yaxud zərf olması onların qrammatik funksiyasına uyğun olaraq müəyyən edilir. İşlənən söz ismə aid olduqda təyin funksiyasında, feilə aid olduqda isə zərflik funksiyasında işlənir (5, s.66). Bu da o anlamı verir ki, birinci halda işlənən söz sifət, ikinci halda işlənən söz isə zərf hesab olunur. Məsələn:

Sifət kimi işlənən sözlər	Zərf kimi işlənən sözlər
Nowadays we lead a <i>fast</i> life. 'Hazırda biz çox sürətli həyat tərzini sürürük.'	My father always scolds my brother as he drives the car <i>fast</i> . 'Atam avtomobili sürətli sürdüyü üçün həmişə qardaşımı danlayır.'
Each of the students has <i>half</i> duties in this project. 'Tələbələrin hər birinin bu layihədə yarı vəzifələri var.'	My mother is <i>half</i> laughing, half crying. 'Anam yarı gülürdü, yarı ağlayırdı.'
I shall try to send him a <i>straight</i> message. 'Mən ona aydın (açıq) ismarıq göndərəcəyəm.'	Why do not we go <i>straight</i> to work? 'Nə üçün birbaşa işə getməyək?'
All muslims believe that God is <i>just</i> . 'Bütün müsəlmanlar Allahın ədalətinə inanırlar.'	The bus has <i>just</i> left, hasn't it? 'Avtobus təzəcə yola düşüb, elə deyilmi?'
It was <i>late</i> evening party, wasn't it? 'O gec olan axşam məclisi idi, elə deyilmi?'	Please, do not arrive <i>late</i> ! 'Xahiş edirəm gec qayıtma!'
They were <i>low</i> on opportunities. 'Onların imkanları çox aşağı vəziyyətdə idi.'	He turned the music down <i>low</i> . 'O, musiqinin səsini azaltdı.'
She is very <i>clean</i> in her manners. 'Onun davranışı olduqca təmiz (aydın) idi.'	The children tried to play the game <i>clean</i> as they promised their parents. 'Uşaqlar valideynlərinə söz verdikləri üçün oyunu təmiz (səliqəli) oynamağa çalışdılar.'

Həm sifət, həm də zərf kimi işlənən sözlərə sonu *-ly* ilə bitən sözləri də aid etmək olar. Məsələn: *weekly* 'həftəlik', *lovely* 'cazibədar', *monthly* 'aylıq' və s. (6, s. 85)

Nümunələrə baxaq:

I read a *weekly* journal yesterday. 'Mən dünən *həftəlik* jurnal oxudum.'

This journal comes out *weekly*, doesn't it? 'Bu jurnal *həftəlik* çıxır, elə deyilmi?'

We took an *early* train. 'Biz *tez* çıxan qatara mindik.'

He got up very *early*. 'Biz çox *erkən* oyandıq.'

Qeyd edək ki, sonu *-ly* bitən bir qrup söz var ki, onlar ancaq sifət kimi işlənir. Məsələn: *beastly* 'vəhşi', *costly* 'bahalı', *cowardly* 'qorxaq', *deadly* 'ölümcül', *likely* 'ağlabatan', *brotherly* 'qardaşcasına', *lively* 'canlı', *womanly* 'qadincasına', *scholarly* 'bilikli', *silly* 'ağılsız', *ugly* 'eybəcər', *unlikely* 'ağlabatmaz' və s. (1, s. 96)

İndi isə *friendly* 'mehriban, dostcasına' sifətini cümlədə işlədək:

She suggested us some *friendly* advice. ‘O, bizə dostcasına bir neçə məsləhət verdi.’

She suggested her advice *in a friendly manner*, didn’t she? ‘O, məsləhətini dostcasına bir tərzdə verdi, elə deyilmi?’

İngilis dilində *friendly*, *friendlily* formasında zərf forması olmadığına görə, biz *in a friendly manner* zərf birləşməsini *friendly* sifətinin əvəzinə işlədə bilirik (8, s. 86). Məsələn:

She suggested her advice *in a friendly manner*, didn’t she? ‘O, məsləhətini dostcasına bir tərzdə verdi, elə deyilmi?’

A.M.İosifoviç *dead* sözünü həm sifət, həm də zərf kimi işlənməsini belə izah edir (4, s. 69):

Dead sifət kimi:

The bird was fired, and it fell *dead*. ‘Quş vuruldu və öldü.’

Dead zərf kimi:

She is *dead* drunk, isn’t she? ‘O, çox içib, elə deyilmi?’

A.M.İosifoviç yazır ki, *deadly* sözü zərf kimi işlənir. Onun yazdığına əsasən *fatally* sözü zərf kimi *deadly* sözünün qarşılığı kimi çıxış edir (4, s. 69). Məsələn:

She is *fatally* injured in the accident. ‘O, qəzada ölümcül yaralanmışdı.’

Göründüyü kimi, müasir ingilis dilində kifayət qədər söz həm sifət, həm də zərf kimi işləyə bilər.

Sifət çoxmənalı söz kimi geniş işlədilir. P.Tsif yazır ki, *good* sifətinin 200-dən artıq mənə variantı mövcuddur.

A. Radford *sharp* sifətinin 19 mənə variantı olduğunu yazır. O qeyd edir ki, leksik-semantik baxımdan *sharp* sifəti müxtəlif mənə daşıyan isimlərlə birləşərək sintaktik birləşmələr əmələ gətirir (18, s. 136).

Sifətin semantik xüsusiyyətləri iki baxımdan tədqiq edilə bilər: a) leksik vahid kimi (sifət+ isim); b) sifətin danışıqda işlənməsi baxımından (4, s.69).

O.Musayev yazır ki, leksik mənalarına görə sifətlər əsasən üç qrupa bölünür: 1) əsli sifətlər; 2) nisbi sifətlər; 3) vəziyyət bildirən sifətlər (14, s.32).

Əsli sifətlər əşyanın rəngini, formasını, əqli və fiziki keyfiyyətlərini və s. bildirir. Məsələn:

A black pencil ‘qara qələm’, *a yellow apple* ‘sarı alma’, *a grey blouse* ‘boz qofta’, *a white shirt* ‘ağ köynək’ və s.

F.Palmer yazır ki, sifət aşağıdakı xüsusiyyətlərlə digər nitq hissələrindən fərqlənir (7, s. 80):

1) leksik-semantik baxımdan sifətlər əşyanın əlamətini, keyfiyyətini, dadını, rəngini, ölçüsünü, formasını və s. bu kimi xüsusiyyətləri bildirir;

2) sifət bir sıra sifətdüzəldici morfoloji morfezlərə malikdir;

3) sifətin dərəcə kateqoriyası var;

4) sifət bağlayıcı feil və isimlərlə birləşə bilər;

5) sifət cümlədə predikativ, predikativ üzv və təyin funsiyasında işləyə bilər.

Adətən ənənəvi qrammatika kitablarında sifət bir qayda olaraq iki yerə bölünür:

1) əsli sifətlər;

2) nisbi sifətlər.

Lakin bəzi araşdırmalar bu təsnifatda bir çatışmazlıq olduğunu göstərir. Məsələn, *a-* morfeli sözlər bu təsnifatdan kənar qalır. Məsələn:

aware	xəbərdar
alive	diri
afoot	ayaqda
ablaze	yanan, parıldayan

Bu cür sözlərin nitq hissələrində yeri barədə fərqli fikirlər var. Məsələn, *alive* sözünü araşdıraraq. *Alive* sözü əksər ingilis dilinin qrammatikası kitablarında, həmçinin də bəzi lüğətlərdə “predicative adjective”, yaxud da “adjective predicative” adlandırılır. Bəzi kitablarda *a-* morfemi ilə qurtaran sözlərin isə *stative* olmaları barədə yazılar var.

Rus dilçiliyində L.V.Şerba və V.V.Vinoqradoy “category of state” adlı nitq hissəsinin adını qeyd edirlər. Bu nəzəriyyəyə əsaslanan B.A.İliş də keçmiş sovet dilçiliyində ilk dəfə olaraq “stative” adlı nitq hissəsi olduğunu irəli sürmüşdü. O, hal-vəziyyət bildirən sifətləri ayrıca nitq hissəsi kimi təqdim edir. B.A.İlişdən sonra V.N.Jiqadlo, K.A.Kobrina, B.S.Xaymoviç, B.İ.Rogovskaya, L.Y.Lisina, B.M.Leykina və başqa bu kimi ingilis dilçiləri də B.A.İlişin irəli sürdüyü fikirləri davam etdirmişlər (7, s. 90).

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilçiləri bu məsələdə fərqli mövqe nümayiş etdirirlər. N.Nəbiyeva qeyd edilən fikirlərlə razılaşmır. Onun qənaətinə görə, *a-* prefiksi sözlərlə bağlı yalnız o iddia doğrudur ki, bu cür sözlər *a-* prefiksində malikdirlər. Lakin tədqiqat nəticəsində məlum olur ki, bu fakt inandırıcı deyil. Belə ki, *a-* prefiksində yalnız “statives” adlanan “nitq hissələri” tərkibində deyil, həmçinin digər nitq hissələrinin də tərkibində rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

<i>Aright</i> ‘doğru, düzgün’	<i>Adverb: To hear aright</i> ‘düzgün eşitmək’
<i>Arise</i> ‘ayaq üstə’	<i>Verb: They usually arise before noon.</i> ‘Onlar adətən günüortadan əvvəl görünürlər.’
<i>Amount</i> ‘miqdar’	<i>Noun: A large amount of work</i> ‘işin çox hissəsi’
<i>Amidst</i> ‘arasında’	<i>Preposition: Amidst cries of welcome</i> ‘sevinc gözləri arasında’
<i>Across</i> ‘üzərindən’	<i>Adverb: With arms across</i> ‘qolları arasında’
<i>Along</i> ‘boyunca’	<i>Preposition: Along the road</i> ‘yol boyunca’

Digər xüsusiyyətlər gəldikdə isə *a-* prefiksli sözlərin müvəqqəti vəziyyət bildirməsi və predikativ funksiyasında çıxış etməsi digər nitq hissələri üçün də xarakterikdir. Vəziyyət təkcə *a-* prefiksli sözlərlə deyil, adi sifətlərlə də ifadə edilir. Məsələn: *happy* ‘xoşbəxt’, *unhappy* ‘bədbəxt’, *mad* ‘ağılsız’, *miserable* ‘qəzəbli’, *sad* ‘kədərli’, *glad* ‘şad’ və s. bu kimi sifətlərdən hər biri vəziyyət bildirir. Vəziyyət hətta feillər vasitəsilə də ifadə edilə bilər. Məsələn: *to sleep* ‘yatmaq’, *to suffer* ‘əziyyət çəkmək’, *to lie* ‘uzanmaq’ və s (4, s. 65). Göründüyü kimi, nümunələrdə feillərdən hər biri hərəkət deyil, yalnız vəziyyət bildirir.

Haqqında danışılan sözləri yanlış olaraq fərqləndirən üçüncü cəhət, yəni onların predikativ funksiyasında çıxış etməsi isə belə izah edilə bilər ki, bu təkcə *a*- prefiksli sözlərə aid olan xüsusiyyət hesab edilə bilməz. Müasir ingilis dilində mövcud olan çox nitq hissələri, hətta məsdər və cərəndada cümlədə predikativ rolunda işləyə bilər (6, s.15-21).

A.Hüseynov yazır ki, *a*-prefiksli sözləri sifətdən ayıraraq ayrıca nitq hissəsi kimi götürməyə ehtiyac yoxdur (8, s.71). Bu qrupa daxil olan sözlər çox ingilis dilçilərinin və ingilis dili ilə məşğul olan rus dilçilərinin məsələn, N.A.Qanşına, N.M.Vasilevskaya, L.Barxudarov və digərlərinin qeyd etdiyi kimi, sifətin xüsusi bir növü hesab edilməlidir. Bunun üçün kifayət qədər dil materialları var və onların üzərində bunu sübut etmək olar. İngilis dilində sifət təyin və predikativ funksiyasında çıxış edir. *A*-prefiksli sözlər də adları çəkilən funksiyalarda çıxış edir. Fərq ondadır ki, sifətlər təyin funksiyasında həm prepozitiv, həm də postpozitiv ola bilər. Məsələn: *a sensible suggestion* ‘həssas təklif’, *a suggestion sensible* ‘təklif həssas’ və s. *A* –prefiksli sözlər təyin funksiyasında əsasən postpozitiv funksiyada işləyir. Məsələn: *a man alive* ‘diri insan’ və s. N.Nəbiyeva yazır ki, *a*-prefiksli sözlərin sifətlərdən ayrılaraq müstəqil nitq hissələri kimi verilməsi ingilis dilçiliyi üçün süni olaraq yaradılıb. Bu günə qədər *a*-prefiksli sözlərin nitq hissəsi olaraq necə adlandırılmasında bir anlaşılmazlıq hökm sürür. Dilçilərin bir qismi onları *words denoting the state of category* (L.L.İofik), bir qismi *the stative* (N.A.Kobrina, B.A.İliş və başqaları), bəziləri *the ad-link* (B.S.Xaymoviç, B.İ.Rogovskaya) adlandırırlar. “Müasir ingilis dilinin Lonqman lüğəti”-ndə *a*-prefiksli sözlər sifət və zərf kimi yazılır. Bəzi lüğətlərdə isə bu cür sözlər “predicative adjectives” və ya “adjective predicative” adlandırılır.

A-prefiksli sözlər barədə Azərbaycan dilçiliyində O.Musayevin də tədqiqatları vardır. O.Musayev bu məsələyə rus dilçiləri kimi yanaşır. O, da *a*-prefiksli sözləri ayrıca nitq hissəsi kimi qəbul edir və nitq hissələri sistemində onları “The Statives” kimi adlandırır. Lakin bir qədər sonra O.Musayev bu barədə mövqeyini dəyişir. 2007-2009-cu illərdə çıxan qrammatika kitabında həmin sözlər sifətlərin ayrıca bir qrupu kimi qeyd edilir (8, s. 33). A.Hüseynov yazır ki, hələ də *a*-prefiksli sözlər barədə anlaşılmazlıq hökm sürür. Onun fikrinə görə, *a*-prefiksli sözləri ənənədə olduğu kimi sifətlərin bir qrupu hesab etmək və onları “stative adjectives” (vəziyyət bildirən sifətlər) adlandırmaq daha məqsədəuyğundur (8, s.73).

İstifadə edilən ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1998, 284s
2. Бархударов Л.С., Щтелинг Д.А. Грамматика английского языка. Москва: Прогресс, 1973, 422 с.
3. Жигадло В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л. Современный английский язык. Теоретический курс грамматика. М., Издательство литературы на иностранных языках. «Высшая школа», 1956, 350 с.

4. Kaushanskaya V.L., Covner R.L. English Grammar. Leningrad: Prosveshenie, 1973, p.320.
 5. Kobrina N.A., Korneyeva E.A., Ossovskaya M.E., Guzeyeva K.A. An English Grammar. Morphology. M.: Prosvescheniye, 1985, 288 p.
 6. Longman Dictionary of Common Errors. UK: Academy Press, 1997, 1070 p.
 7. Nəbiyeva N.Ə. Bir daha ingilis dilindəki **a-** prefiksli sözlər haqqında. ADU-nun "Elmi əsərləri". Bakı: Mütərcim, 2002, №5, s.114-117.
 8. Palmer F. Grammar. London: Cambridge University Press, 1973, 200 p.
- Bədii ədəbiyyat:*
9. Steel D. Zoya. England: Dell publishing house, 1988, 500 p.

**Abdullayeva Zenfira Abbasəli qızı
Hüseynova Nigar Əhəd qızı**

ОБ ИССЛЕДОВАНИИ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ.

Резюме

Статья посвящена исследованию прилагательного в традиционной лингвистике. В статье подчеркивается, что прилагательные выражают признак, качество и состояние лица и предмета. В статье анализируются классификация прилагательных. Подчеркивается, что прилагательные классифицируются по морфологическим признакам и лексическим значениям. По морфологическим признакам прилагательные бывают простыми, производными и сложными. В статье каждая группа прилагательных по строению рассматривается отдельно. По лексическим признакам прилагательные делятся на действительные, относительные и прилагательные, обозначающие состояние. По лексическим признакам прилагательных рассматриваются мнения разных лингвистов и выражается отношение к ним. В статье особенно в отношении прилагательных, выражающих состояние, рассмотрены мнения некоторых ученых, например, О.Мусаева, А.Гусейнова и Н.Набиевой. В конце автором резюмируются мнения ученых относительно прилагательных состояния. В статье также даются сведения о семантическом делении прилагательных. В статье определяется, что среди частей речи прилагательные занимают важное место. В статье достаточно приведенные примеры и использованы научно-теоретическая литература.

Ключевые слова: прилагательное, традиционное, исследование, значение, структура, классификация

**Abdullayeva Zenfira Abbaseli
Huseynova Nigar Ehed**

THE INVESTIGATIONS OF ADJECTIVES

Summary

The article deals with the investigation of the adjectives in traditional linguistics. It states that adjective is a word expressing a quality of a substance by

limiting its meaning. The classification of adjectives has been analyzed in the article. The article highlights the fact that adjectives are classified in two ways such as according to their morphological structure and according to their lexical meaning. According to their morphological structure the adjectives are divided into three groups. They are: simple, derivative and compound adjectives. All these have been discussed in the article. The article states adjectives are divided into three groups according to their lexical meaning. They are qualitative, relative, and stative adjectives. The author gives different point of view of various linguists about the stative adjectives. The opinion of N.Nabiyeva has widely discussed in the article about the adjectives forming by the *prefix a*. The opinion of O.Musayev has also been referred to in the article. The author has also stated her point of view about the mentioned problem in the article too.

The article states that semantically adjectives are divided into some groups.

The article highlights that the adjectives have their special role among the parts of speech. There used enough examples and theoretical references in the article.

Key words: *adjective, traditional, investigation, meaning, structure, classification*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Elmira Əliyeva
tərəfindən tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.2.286>

MƏLƏK MUXTAROVA ELŞAD
Azərbaycan Dillər Universiteti
malakabbf@gmail.com

**#METOO MIKROKONSEPTİ VƏ ONA DAXİL OLAN MƏCAZ DİL
ELEMENTLƏRİ HAQQINDA (İNGİLİSDİLLİ QƏZET DISKURSUNDA
GENDER AYRISEÇKİLİYİ KONSEPTİ fonunda)**

**#MeToo mikro konsepti və onun obrazlı linqvistik elementləri haqqında
(İngilis qəzetinin diskursunda gender ayrı-seçkiliyi konsepsiyası fonunda)**

Məqalədə 2016-2017-ci illərdə formalaşan və bu gün də aktuallığını davam etdirən #MeToo subdiskursundan bəhs edilir. Belə çıxır ki, bir çox qəzetlərdə (xüsusən ABŞ və Böyük Britaniya mətbuatında) bu altdiskursun verbalizasiya imkanları müxtəlif olub. Bu altdiskursun və eyniadlı konsepsiyanın həyata keçirilməsində çoxlu sayda obrazlı dil elementlərindən istifadə edilmişdir. Eyni zamanda, obrazlı dilin evfemizm və kinayə kimi elementlərini xüsusi qeyd etmək olar. Məqalə çərçivəsində müəllif qəzet diskursunda intim münasibətlərin ifadəsi və təsviri ilə bağlı ictimai tabuya cavab olaraq işlədilən evfemik ifadələri təhlil edib. Əlaqənin fizioloji təfərrüatlarının qeyd edilməsinə qadağa, xüsusən də bu cür cinsi zorakılıq hərəkətlərinin təfərrüatlarının təsvirinə qadağa bəzi dolaylı ifadə elementlərindən istifadəni qaçılmaz edib. Buna əsaslanaraq “divan tökmə” kimi evfemizmin formalaşması və istifadəsi qaçılmaz oldu. Qeyd etmək lazımdır ki, əslində bu ifadənin yaranma tarixi daha qədim dövrlərə gedib çıxır, lakin buna baxmayaraq, 2016-cı il ərzində davam edən silsilə ifşalar fonunda bu ifadənin yeni məna kəsb etdiyini inkar etmək olmaz. -2017. Bu ifadəni də qeyd etmək lazımdır: "Bir ulduz doğulur!" - həm də həmin illərdə keçmək məcburiyyətində qaldığı mətnin dəyişdirilməsi səbəbindən ikitərəfli məna kəsb etdi.

Açar sözlər: MeToo, ingilisdilli qəzet diskursu, məcaz dil elementləri, gender

İngilisdilli qəzet diskursunda gender münasibətlərini əks etdirən, bilvasitə gender ayrı-seçkiliyini ifşa edən çox sayda məcaz dil elementinin işləkliyini təsbit etmək mümkündür. Belə ki, məcaz dil elementləri öz istifadə məramına görə, əsasən bədii və publisistik mətnlərdə oxucu, dinləyici diqqətini çəkmək, zövqünü oxşamaq, eləcə də düşündürmək, müəyyən istiqamətli avtorefleksiyanı təşviq etmək məqsədilə istifadə olunur. Belə məcaz dili elementləri sırasında 2016-2017-ci illərdə sosial mediada kütləviləşən (əslində tarixi kökləri 2006-cı ilə dayanmış olsa da) ən qısa müddətdə qəzet diskuru sayəsində real ictimai həyatda “leqallaşdırılan”, yəni sırf virtual məkan müzakirələri obyektinə olmaqdan çıxaraq geniş ictimai müzakirələrə səbəb olan #MeToo subdiskursunu və eyniadlı məcaz dil elementini qeyd edə bilərik. Həmin məcaz dil elementi özlüyündə allyuziya mahiyyətli məcazlaşmanı əks etdirməklə yanaşı, bir növ, cəmiyyətdə tabulaşmış cinsi zorakılıq, seksual təcavüz kimi “qapalı” mövzuların evfemistik vasitələrlə, ədəbi dil üslubi nörmələrinin icazə

verdiyi senzuralı formatda ifadəsini təşviq etmişdir. Başqa sözlə desək, subdiskursun özünün adında məcazlaşmanın olması belə həssas və geniş ictimai müzakirələr üçün ağırlı və hətta bəzi hallarda utancverici olan mövzunun “dolayı şəkildə”, bəlağətli ricətlə, müəyyən intim məqamların əyaniləşdirilməsindən qaçınmaqla təqdimatının ilkin “ahəngini” müəyyənləşdirimişdi. Bu mənada heç də təsadüfi deyil ki, MeToo konseptinin verballaşmasında çox sayda evfemistik söz və ifadələrə təsadüf edilir. Təqdim olunan məqalə çərçivəsində biz, həmin məcaz dil elementlərindən bəzilərinin təhlilinə yer ayıracağıq. Konkret məcaz elementlərinin ifadə özəlliklərinin və qəzet diskursundakı diskursiv reallaşma imkanlarının təhlilinə keçmədən öncə, ilk olaraq, onu qeyd edək ki, #MeToo subdiskursu multidiskursiv mahiyyət kəsb etməklə həm qəzet, həm də sosial media diskurslarının xarakterik özəlliklərini ehtiva edir ki, bu da onun diskursiv reallaşma mexanizmlərinə aşkar şəkildə sirəyət etmişdir.

Bilvasitə multidiskursiv polifunksionallıqla bağlı məqama diqqətimizi cəmləməklə qeyd edə bilərik ki, tez bir zamanda bir diskursiv ortamda işləklidən digərinə asanlıqla keçidi mümkün edən və eləcə də müxtəlif milli media (qəzet, elektron KİV, sosial media) diskurslarında aktiv istifadə nümayiş etdirən bu məcaz dil elementinin özünün əks etdirdiyi konnotativ anlamı, habelə formalaşdırdığı mikrokonseptə daxil olan digər məcaz dil elementlərinin ortaq gender semantikasını ilə bağlılığı bir sıra tədqiqatçıların marağına səbəb olmuşdur. İlk olaraq onu qeyd edək ki, S. De Benedictis, Sh.Organ , C. Rottenberg və başqalarının apardıqları təhlillər əsasında məlum olur ki, ilk olaraq sosial media məkanında formalaşan bu subdiskurs (konkret desək, 15 oktyabr 2017-ci ildə məşhur Hollivud ulduzu Alissa Milanonun Twitter hesabında yer almış mətn və həştəqdən yol alan hərəkət) zamanla yüzlərlə Dünya KİV-ində, o cümlədən aparıcı ingilisdilli qəzətlərdən olan *The Guardian*, *The Independent*, *Daily Mail*, *Sunday Times*, *Times*, *The Daily Telegraph* və s. bu kimi məşhur mətbu orqanlarının gündəmini müəyyənləşdirmişdi [1]. Metoo fenomeninin media diskursundakı reallaşması dönməni diaxronik aspektdə izləmiş tədqiqatçılar bu subdiskursun özünün heç də yekcins mahiyyətli olmayıb zamanla “fərqli semiotik dil nümayiş etdirdiyini” təsbit etmişlər. Belə ki, S.İlyas öz araşdırmasında #Metoo üç mərhələdəfərqli işarəvi özəllik, subdiskurs mahiyyəti sərgilədiyini qeyd etmiş və 1) ilk olaraq, yaranan ajiotaj dönməndə istifadə olunan məcaz dil elementlərinin 2) növbəti dönmədə dəyişimə məruz qaldığını və bu hərəkətə marağın azaldığı son dönmələrdə isə deyərk ki, tam fərqli mahiyyət kəsb etdiyini bildirmişdi. [3].

Metoo subdiskursunda bilvasitə məcaz dil elementlərinin təbiəti özəlliklərini təhlil etmiş J.Sibulskinenin qeyd etdiyinə görə, bu subdiskurs çərçivəsində eyniadlı konseptin diskursiv reallaşmasında metaforalar müstəsna tol oynamışlar və bu zaman gender ayrışikliyi semantikasının qabarıq təqdim edilməsi, onun fəsadlarının ağırlığının oxuculara bütün əyaniliyi ilə çatdırılması məqsədilə həmin metaforalarda fiziki güc elementləri ilə assosiasiyalara xüsusi üstünlük verilmişdi. Dilçi bu sırada idarəolunmaz su kütlələri ilə (məsələn, daşqın, tayfun, sunami və s.), çovğunla, habelə təhlükəli odla bənzətmə və asosiasiyalara daha çox üstünlük verildiyinə

diqqət çəkmişdi. Bununla belə tədqiqatçı bəznətmələrin özlərinin nə dərəcədə təhlükəli assosiasiyalara istinad etməsinə baxmayaraq, son nəticədə pozitiv məramla kökləndiyini, yəni gender ayrışdırıcılığı ilə bağlı beyinlərdə, qəlibləşmiş düşüncə formatlarında fırtına, silkələnmə yaradılması mesajının verilməsinə kökləndiyini də vurğulamışdır. [4]. Bu subdiskursun qlobal mahiyyətini əyani şəkildə gözlər önünə sərgiləyə biləcək fakt kimi, onun tez bir zamanda digər institusional diskurslara “keçid etməsi” ilə də əsaslandırılıla bilər. Belə ki, MeToo hərəkatının davamı kimi ortaya çıxan məhkəmə çəkişmələri [5] artıq onun (MeToo subdiskursunun) bir multidiskursiv (yəni, çox sayda diskursa aid olan) fenomen kimi öz təsbitini tapdığını sübuta yetirmişdi. H.Langən də MeToo fenomeninin məhkəmə diskursuna əhəmiyyətli dərəcədə sətayət etdiyini, müəyyən məhkəmə çəkişmələri prosesində səsləndirilən mətnlərdə MeToo hərəkatının arqumentasiya bazasından geniş şəkildə istifadə edildiyini də vurğulamışdır [6]. Onu da qeyd edək ki, ilk olaraq, ingilisdilli sosial mediada formalaşmış MeToo konseptinin daha sonra media diskurs sahəsindəki reallaşması o dərəcədə qlobal mahiyyət kəsb etmişdir ki, tezliklə ölkə sərhədlərini aşaraq ingilisdilli Hindistan qəzet diskursunda [7], eləcə də digər milli (ölkə) qəzet diskurslarının (o cümlədən, Avstraliya, Britaniya və s.), habelə sosial media məkanlarının gündəmini “işğal etmişdi” [8] ; [9]. H.Jarvisin də vurğuladığı kimi, məhz, qəzet diskursuna keçid etməsilə #MeToo fenomeninin milyonların diqqət mərkəzində olması və geniş ictimai rezonans doğurması, qızgın polemikalara yol açması mümkün oldu. Təkcə onu xatırlatmaq kifayətdir ki, tədqiqatçıya görə, Britaniya qəzet diskursunda MeToo fenomeninin qiymətləndirilməsinə köklənən materialların 56% birmənalı müsbət dəyərləndirməni əks etdikləri halda, 21% təhlillərdə dəqiq ifadə tapmış mövqə yer almamışdır və yalnız 15% qəzet təhlillərində bu subdiskursun neqativ planda dəyərləndirilməsi aparılmışdır. Ən müsbət yanaşma sərgiləmiş Britaniya qəzetləri sırasında birinci yerdə *The Guardian*, ikinci yerdə isə *The Independent* qəzetlərinin yer aldığı bildirilir [10]. Həmin pozitiv və ya neqativ planlı semantik həll zamanı istifadə edilmiş evfemistik vahidlərin təhlilinə gəlincə, onu qeyd edək ki, əksər halda həmin məcaz dil elementləri ingilisdilli qəzet diskursu üçün keçərli olan və çoxəsrlik mətbuat ənənələrindən qaynaqlanan senzura məqamı ilə bağlıdır. Heç şübhəsiz ki, söhbət dünya demokratiyasının flaqman ölkəsi sayılan ABŞ-da sovet ənənələrinə xas olan senzura ortamından getmir. Tədqiqatçıların da etiraf etdikləri kimi, əsasən, söz azadlığı şəraitində fəaliyyət amerikan mətbuatında senzura və özünü senzura redaksiya ofisində, baş redaktor kabinetlərində icra olunan və bilvasitə qəzetin siyasi mövqeyi, dəyərləri, fəaliyyət strategiyası ilə uyğunluq məqamının olub-olmamasının təsbitindən gedir. [11]. Bununla belə, hətta söz azadlığının bəyan edildiyi ABŞ qəzet diskursunda əxlaqi və etik tabuların şərtləndirdiyi daxili senzura məqamları mövcuddur ki, bu da müəyyən siyasi korrektlik doktrinası tələblərinə görə, fiziki nöqsanların, əqli-intellektual çatışmazlıqların və s. bu kimi qüsurların “öz adı” ilə olduğu kimi, kobud şəkildə nominasiyasına yer verilməsinə yasaq qoyulması ilə bağlıdır (bax: [12]). Həmçinin də amerikan mətbuat diskursunda ifrat cinsəllik məqamlarının aşkar şəkildə verballaşmasından qaçınması, onların mümkün qədər

evfemizmlərlə əvəzlənməsi tendesiyanı da müşahidə edilir ki, bu da əslində, siyasi korrekstəlik məramlı özünü- senzura (avtosenzura) sayıla bilər. Onu da qeyd edək ki, bu zaman qəzet oxucularının fərqli yaş qruplarını əhatə edə biləcəyi nəzərə alınır və eləcə də bəzi bayağı məqamların bütün fizioloji çılpaqlığı ilə ifadə edilməsinin etik normalara zidd olmasından çıxış edilir. Konkret faktlar əsasında evfemistik mahiyyətli məcaz dil elementlərinə nəzər salaq: *'We warn each other': how casting-couch culture endures in Hollywood...The casting couch-type behaviours that Hampton has either experienced personally ... to sexist casting-call character breakdowns that focus primarily on looks, and the notorious "body check"* [13]. MeToo hərəkatına start vermiş cinsi zorakılıq, seksual təzavüz faktlarının ifşası ilə bağlı xəbərlərdə yer alan və ümumən, MeToo subdiskursu çərçivəsində ən yüksək işlənmə tezliyi nümayiş etdirən məcaz dil elementlərindən olan *casting couch* "divan kastinqi" evfemizimi əslində, seksual zorakılığın və ya istismarın evfemistik şəkildə "dolayı" şəkildə, vizuallaşdırılmış informasiyanın məcazi anlam ifadə etməklə yüklənməsi əsasında meydana gəlmişdir. Belə ki, Merriam-Webster lüğətində təsbit edilmiş anlamına görə, *couch casting* frazeologizminin məna yükü kino sənayesi bossunun və ümumiyyətlə, əyləncə seqmenti rəhbərinin ofisindəki divanda aparılan elə növ "kastinqi" ifadə edir ki, bu zaman karyerasının başlanğıcında olan aktrisa öz seksual xidmətləri müqabilində arzusunda olduğu iş təklifini əldə edir, xəyalındakı rolu oynamaq fürsəti qazanır [14]. Göründüyü kimi, biz, burada intim münasibətlərin aşkar səciyyələndirməsinə qarşı olan cəmiyyət tabusunun qarşılığında "yumşaldıcı", hətta "poetikleşdirilmiş" üslubi lay vahidi kimi səciyyələnen evfemizm hadisəsi ilə (bu kimi səciyyələndirmələrlə bağlı daha ətraflı bax: [15] qarşılaşırıq. Media diskursunda evfemizmlərin rolu və icra etdikləri funksiyaları dəyərləndirmiş dilçilərin vurğuladığına görə, bu kimi freyminq faktları bilavasitə icra olunan hadisənin məsuliyyətinin daşıyıcılarının işarələnməməsi məqsədlə bilərildən, neytral adlandırmaya üstünlük verilməklə aparılan nominasiya elementini təcəssüm etdirir [16, s.33-44]. Həmin səciyyələndirməni detallaşdıraraq deyə bilərik ki, *casting couch* evfemizmində seksual zorakılığı icra edən tərəf və ya bu zorakılığa məruz qalan qurbanın kimiliyi açıqlanmır: məcaz dil elementi neytral "yumşaldıcı" təkrar nominasiya vahidi olmaqla ifşa və ittihamdan kənar şəkildə "bəlağətli" adlandırma mexanizmini işə salır.

How MeToo Is Smashing the Casting Couch... While the casting process has been professionalized for years, concerns about the "casting couch" — a euphemism for demanding sex in exchange for a job — are as old as Hollywood. This brand of predation extended deep into the studio system. ...The book quotes a producer once saying of the studio executive Darryl Zanuck: "You must realize one thing: Every time Darryl takes a girl to bed, a star is born" [17].

"The New York Times" qəzeti səhifələrində yer alan və bilavasitə MeToo subdiskursuna aid olan bir məqalədə səsləndirilən bu fikirlərdə biz, *casting couch* evfemizminin, əslində onilliklərdən bəri məlum olan "pərdəarxası" utancın evfemizm olduğu etiraf edilir və eyni zamanda, elə həmin kontekstə, disfemizm vasitəsilə həmin intim münasibətlərin mahiyyəti də ifşa edilir. Məhz, bu kontekst çərçivəsində

a star is born – allüziyalı ifadəsinin neqativ anlamı da ortaya çıxmış olur. Xatırladaq ki, *A star is born!* – ifadəsi MeToo hərəkatına təkan vermiş silsilə ifşalara qədər demək olar ki, istisnasız olaraq, müsbət anlamda başa düşülürdü. Belə ki, bu allüziya müəyyən uğurlu film və ya tamaşa sayəsində qəfil şəkildə populyarlıq əldə edən, ulduz statusuna qovuşan şəxsin uğur yolunun qısa səciyyələndirməsini ehtiva edirdi (bax: [18]). Hətta eyniadlı üç məşhur Hollivud filmində oxşar süjet gedişatları da *A star is born!* – ifadəsinin müvafiq konsituasiyaya (kontekstual situasiyaya və ya situativ kontekstə) işarə, eyham etdiyini söyləməyə əsas verir (bax: [19]). Lakin MeToo hərəkatı kontesktində üzə çıxan həqiqətlər bir çox ulduzun “doğulmasında” utancverici “divan kastiqlərinin” yer aldığını ortaya qoyduğundan, artıq hal-hazırda *A star is born!* – müəyyən mənada kinayə semantikasını əks etdirən və bir qisim kontekstlərə görə, neqativ anlam əks etdirən allüziya vahidi kimi də nəzərdən keçirilir.

Is ‘A Star is Born’ a failure in the MeToo era? In a still unravelling post #metoo era, the film fails to problematise the question of gender and power, how they relate to each other and what they express to audiences. [20]. Nümunədən də aydın şəkildə görüldüyü kimi, *A Star is Born* allüziya mahiyyətli məcaz dil elementinin post MeToo erasında artıq daha öncəki pozitiv anlamda qavranılmayacağı, daha fərqli konsiruasiyalara “eyhamı” əks etdirdiyindən bir növ, ambivalent semantika əks etdirəcəyi etiraf edilir. Deməli biz, cəmiyyətdə baş verən və ingilisdilli qəzet diskursunda işıqlandırılan real hadisələrin zəminində gerçəkləşmiş mətn permutasiyası hadisəsinin son nəticədə enantiosemik mahiyyətli ifadədaxili antinomiyaya (ziddiyyətə) yol açdığının şahidi oluruq. Təqdim olunan məcaz dil elementləri MeToo hərəkatı çərçivəsində aktuallaşan və ya yeni yaranan məcaz dil elementlərinin yalnız bir hissəsini əhatə edir. Lakin hətta onların təhlili də bu subdiskursun məcazlaşma potensialının, məcaz dil elementlərindən istifadə imkanlarının yetərincə geniş olduğunu əyani şəkildə gözlər önünə sərgiləyir.

Beləliklə, görüldüyü kimi, həm ABŞ, həm də daha sonralar Böyük Britaniya qəzet diskurslarında *MeToo* müxtəlif gender məcazları vasitəsilə rəngarəng şəkildə verballaşır. Bu meyl hətta digər ölkələrin ingilisdilli qəzet diskurslarında da bürüzə verir. Səbəb kimi həmin fenomenin universal səciyyə daşdığını qeyd etmək olar. Eyni zamanda, son dövrlərdə gender bərabərliyi, feminizm, maskulinizm hərəkatlarının Qərb dünyasında xüsusilə də ABŞ-da geniş vüsət alması onlarla bağlı çoxsaylı məcazlarının formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. De Benedictis S., Orgad Sh., Rottenberg C. #MeToo, popular feminism and the news : A content analysis of UK newspaper coverage // *European Journal of Cultural Studies*, 2019, Volume 22, Issue 5-6 <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1367549419856831>
2. Ohlheiser A. The woman behind ‘Me Too’ knew the power of the phrase when she created it — 10 years ago // *The Washington Post*, October 19, 2017, <https://www.washingtonpost.com/news/the-intersect/wp/2017/10/19/the-woman-behind-me-too-knew-the-power-of-the-phrase-when-she-created-it-10-years-ago/>
3. İlyas S. The Semiotic Use of Language in the #Metoo Movement: A Multimodal Discourse Analysis // *Hayatian Journal of Linguistics and Literature*, Volume 5, No. 1 (2021) https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=4008477
4. Cibulskienė J. Cross-linguistic Metaphorical Representation of the #MeToo Movement: Communicating Attitudes // *Respectus Philologicus*, vol. 38, núm. 43, pp. 55-66, 2020 <https://www.redalyc.org/journal/6944/694474400004/html/>
5. Amanda I. #MeToo, Discursive Injustice, and Shifting Social Norms: A Linguistic Case Study of Commonwealth v. William Henry Cosby Jr. <https://scholarship.tricolib.brynmawr.edu/handle/10066/20579>
6. Langen H. The Impact of the #MeToo Movement on Language at Court -- A text-based causal inference approach // <https://arxiv.org/abs/2209.00409>
7. Roopak Kumar R., Tarai Sh. Examining the contingency between emotional words and genders: Evidence from the media corpus of #MeToo movement // *Journal of Applied Journalism & Media Studies*, 19 September 2022 https://intellectdiscover.com/content/journals/10.1386/ajms_00093_1
8. Bisiada M. Movement or debate? How #MeToo is framed differently in English, Spanish and German Twitter discourse // *Empirical studies in translation and discourse*. Berlin: Language Science Press; 2021. 113-40. https://www.academia.edu/45154240/Movement_or_debate_How_MeToo_is_framed_differently_in_English_Spanish_and_German_Twitter_discourse
9. Seear K., Frase S. Making Australian institutions in newspaper coverage of the #MeToo movement: exceptionalism, co-production and agency // <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14680777.2021.2010788?journalCode=rfms20>
10. Jarvis H. Newspapers key to spreading #MeToo message in Britain // 3 July 2019 <https://www.brunel.ac.uk/news-and-events/news/articles/Newspapers-key-to-spreading-MeToo-message-in-Britain>
11. Калягин Б.А. Характерные черты современной прессы США // *Вестник Московского университета. Серия 10. Журналистика* 2012 <https://cyberleninka.ru/article/n/harakternye-cherty-sovremennoy-pressy-ssha>
12. Лазаревич Е.М. Употребление эвфемизмов с функцией политкорректности в публицистических текстах (на материале английского языка) // *Вестник*

Томского государственного университета. 2014. № 378. С. 25–29
<https://www.lib.tsu.ru/mminfo/000063105/378/image/378-025.pdf>

13. Jones E.E. ‘We warn each other’: how casting-couch culture endures in Hollywood // The Guardian, 18 July 2017 <https://www.theguardian.com/film/2017/jul/18/how-casting-couch-culture-endures-in-hollywood>

14. couch casting // Merriam-Webster Dictionary <https://www.merriam-webster.com/dictionary/casting%20couch>

15. Реброва, Н. Е. Стилистический статус эвфемизмов в аспекте лексикографического описания / Н. Е. Реброва. – // Вестник Череповецкого государственного университета. – 2015. – № 5 (66). – С. 61–65.
<https://cyberleninka.ru/article/n/stilisticheskiy-status-evfemizmov-v-aspekte-leksikograficheskogo-opisaniya>

16. Ryabova M. Euphemisms and media framing. – European Scientific Journal, 2013. – № 32. С. – 33 – 44. <https://core.ac.uk/download/pdf/328023881.pdf>

17. Harris E.A. How #MeToo Is Smashing the Casting Couch // The New York Times, Jan. 30, 2020 <https://www.nytimes.com/2020/01/30/arts/metoo-hollywood.html>

18. A star is born! <https://english.stackexchange.com/questions/297783/a-star-is-born>

19. A Star is Born <https://www.oxfordlearnersdictionaries.com/definition/english/a-star-is-born>

20. Is ‘A Star is Born’ a failure in the #MeToo era? <https://www.broadagenda.com.au/2018/is-a-star-is-born-a-failure-in-the-metoo-era/>

**МЕЛЕК МУХТАРОВА ЭЛЬШАД
О МИКРОКОНЦЕПТЕ #МЕТОО И ВХОДЯЩИХ В НЕГО
ОБРАЗНЫХ ЯЗЫКОВЫХ ЭЛЕМЕНТАХ
(на фоне концепта гендерной дискриминации в англоязычном
газетном дискурсе)**

В статье рассматривается субдискурс #MeToo, который сформировался в 2016-2017 годах и продолжает оставаться актуальным по сей день. Оказывается, во многих газетах (особенно в прессе США и Великобритании) возможности вербализации этого субдискурса были разнообразны. В реализации этого субдискурса и одноименного концепта использовалось большое количество образных языковых элементов. В то же время можно особо отметить элементы образного языка, такие как эвфемизм и аллюзия. В рамках статьи автор проанализировал эвфемистические выражения, используемые в ответ на общественное табу на выражение и описание интимных отношений в газетном дискурсе. Запрет на упоминание физиологических подробностей сексуальных отношений, особенно запрет на описание подробностей данного рода актов сексуального насилия, сделал неизбежным использование некоторых элементов косвенного выражения. Исходя из этого, стало неизбежным формирование и использование таких эвфемизмов, как «диван кастинг». Стоит отметить и то, что на самом деле,

история создания этого выражения восходит к более ранним временам, но тем не менее нельзя отрицать, что данное выражение обрело новый смысл на фоне череды разоблачений, продолжавшихся в течении 2016-2017 годов. Также стоит отметить и то что, выражение: "Звезда родилась!" - также в силу пермутации текста, которой она в те же годы была вынуждена подвергнуться, приобрела амбивалентное значение.

ауриşеçkiliyi, evfemizm, allyuziya.

Ключевые слова: MeToo, англоязычный газетный дискурс, образные языковые элементы, гендерная дискриминация, эвфемизм, аллюзия.

**MALAK MUKHTAROVA ELSHAD
ON THE MICRO-CONCEPT #METOO AND ITS FIGURATIVE
LINGUISTIC ELEMENTS**

(against the background of the concept of gender discrimination in English newspaper discourse)

The article discusses the #MeToo subdiscourse, which was formed in 2016-2017 and continues to be relevant to this day. It turns out that in many newspapers (especially in the press of the USA and Great Britain) the possibilities of verbalization of this subdiscourse were varied. In the implementation of this subdiscourse and the concept of the same name, a large number of figurative language elements were used. At the same time, elements of figurative language, such as euphemism and allusion, can be especially noted. Within the framework of the article, the author analyzed the euphemistic expressions used in response to the public taboo on the expression and description of intimate relationships in newspaper discourse. The prohibition on mentioning the physiological details of sexual relations, especially the prohibition on describing the details of this kind of acts of sexual violence, made the use of some elements of indirect expression inevitable. Based on this, the formation and use of such euphemisms as "sofa casting" became inevitable. It is worth noting that, in fact, the history of the creation of this expression dates back to earlier times, but nevertheless, it cannot be denied that this expression has acquired a new meaning against the backdrop of a series of revelations that continued throughout 2016-2017. It is also worth noting that the expression: "A star is born!" - also due to the permutation of the text, which she was forced to undergo in those same years, acquired an ambivalent meaning.

Key words: MeToo, English newspaper discourse, figurative language elements, gender discrimination, euphemism, allusion.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: Elmlər doktoru, i.e. Prof Könül Abdurəhmanova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.2.294>

**QULAM MƏHƏMMƏDOV,
LALƏ MƏMMƏDOVA**
Heydər Əliyev adına Hərbi
İnstitut P.Həşimov küçəsi,19
laleammadova@gmail.com

İNGİLİS DİLİNİN DİPLOMATİYA SAHƏSİNDƏ MÜXTƏLİF ASPEKTLƏRDƏ ÖYRƏDİLMƏSİ VƏ VACİBLİYİ

XÜLASƏ

Dil, yalnız [ünsiyyət](#) vasitəsi deyil, dünya haqqında təsəvvür yaradan təbii intellektual sistemdir. Hər bir dil ayrılıqda dünya haqqında bilik, dünyanı görmək və anlamaq üçün vasitədir.

Dil sənayesi bir-biri ilə bu və ya digər dərəcədə bağlı olan müxtəlif intellektual xidmət sahələrini özündə birləşdirir. Bu xidmətlərin hər birinin spesifik xüsusiyyətləri olsa da, onları birləşdirən bir əsas ümumi cəhət var ki, bu da insan faktorunun həlledici rola malik olmasıdır. Yəni bu sahələrin hər birində göstərilən xidmətlərin keyfiyyəti, ilk növbədə, hansısa dili mükəmməl bilən mütəxəssislərdən asılıdır. Eyni zamanda, bu xidmət seqmentləri arasında bir sıra qarşılıqlı əlaqə və asılılıq mövcuddur. Belə ki, biri digərinin fəaliyyətini təmin edir, yaxud stimullaşdırır. Məsələn, dil sənayesinin təhsil seqmenti digər seqmentlər üçün kadr hazırlığını həyata keçirir. Təhsil seqmentinin keyfiyyəti isə dil sənayesi üzrə elmi-tədqiqatların səviyyəsindən asılıdır.

Açar sözlər: əlaqə təhsil dialoq diplomatiya danışıqlar terminologiya

Bu bir həqiqətdir ki, dil mədəniyyətdir, mədəniyyət isə dildir. Biz bu gün sürətlə dəyişən və inkişaf edən dünyamızda başqa millətlərlə əlaqə qurmağa çalışmalıyıq. Dünya ölkələri mədəni, siyasi, iqtisadi əlaqələrin qurulması üçün bizlərdə yüz milyonlarla insanın istifadə etdiyi dilə müraciət etmək ehtiyacı yaranır ki, bu da ingilis dilidir.

“Xarici dilin tədrisi zamanı gənclər xarici aləmə daxil olmağı, həyatın fərqli qaydalarını, ənənələrini aşkar etməyi, fərqli dəyərləri, mentallıqları anlamağı bacarmalıdırlar. Belə ki, uğurlu kommunikasiya yalnız nitq vərdiş bacarıqlarından deyil, eləcə də fərqli mədəni mövzuların anlaşılması və onlara hörmətlə yanaşma bacarığından da asılıdır. Məhz bu bacarıqların və yanaşmaların formalaşmasına “mədəniyyətlərarası dialoq” istiqaməti xidmət edir” (1,23-24)

Diplomatlar üçün ingilis dili dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur :

Effektiv yazı bacarıqları (elektron poçt etiketi, ingilis dilində ictimai nitq, auditoriya ilə dialoq, diplomatik yazı bacarıqları, ingilis dilində hesabat və məktublar yazmaq).

Diplomatik ünsiyyət (təqdimatların verilməsi, diplomatik danışıqların və telefon danışıqlarının aparılması, ictimai çıxış).

Diplomatik terminologiyanın başa düşülməsi (əsas terminlərin, diplomatların hüquq və vəzifələrinin, peşənin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi).

Memorandum - Nisbətən az istifadə edilən sənəd növüdür. Daha çox faktları, qərarları, rəyləri əks etdirir. Əsas problemin hüquqi, yaxud aspektini işıqlandırır (xüsusən gələcəkdə nəzərdə tutulan məsələ ilə bağlı). Memorandumda problemin tarixi kökləri, əsaslandırılması, tərəflərin arqumentləri göstərilir. Notadan fərqli olaraq, memorandumda nə ünvan göstərilir, nə də komplimentlər edilmir.(2,67)

Example of diplomatic document

A memorandum (pl.: memoranda; from the Latin *memorandum*, "(that) which is to be remembered"), also known as a briefing note, is a written message that is typically used in a professional setting. Commonly abbreviated *memo*, these messages are usually brief and are designed to be easily and quickly understood. Memos can thus communicate important information efficiently in order to make dynamic and effective changes.

In law, a memorandum is a record of the terms of a transaction or contract, such as a policy memo, memorandum of understanding, memorandum of agreement, or memorandum of association. In business, a memo is typically used by firms for internal communication, while letters are typically for external communication. Other memorandum formats include briefing notes, reports, letters, and binders. They may be considered grey literature. Memorandum formatting may vary by office or institution. For example, if the intended recipient is a cabinet minister or a senior executive, the format might be rigidly defined and limited to one or two pages. If the recipient is a colleague, the formatting requirements are usually more flexible.

Example of MEMO

MEMORANDUM

THE WHITE HOUSE
WASHINGTON

INFORMATION 3 November 1977

TO: HAMILTON
FROM: RICK *R.L.*
SUBJECT: 6:00 PM Energy Meeting (11/2/77)

CONFERENCE COMMITTEE

Basically, nothing happened. The chief issue relating to coal conversion has to do with impact assistance. The Senate would give the President condemnation authority, and a \$1.2 billion authorization for impact assistance. The House so far has made no provision for this, but Congressman Staggers, obviously, is interested, as expansion of coal production in West Virginia will create "boom town" problems. The Administration agrees that this is a serious problem. This issue may be the first expensive bargaining chip the conference deals with.

TWO-TRACK CONFERENCE

The House Conferees will meet with the Energy Committee and Finance Committee Conferees from the Senate simultaneously -- one in the morning and one in the afternoon. This will complicate trade-offs, but may be in our favor.

The order for consideration of the energy taxes is good for us: first: gas guzzler; then oil and gas user tax; and finally COET.

Diplomatiyanın müxtəlif sahələri mövcuddur: danışıqların aparılması, kontaktların qurulması, diplomatik qəbullar və mərasimlərin təşkili və keçirilməsi, nümayəndə heyətlərinin qəbulu və s. Hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri işin

öhdəsindən layiqincə gəlmək üçün diplomatdan müvafiq hazırlıq, keyfiyyətlər, biliklər və tədrisən formalaşan peşəkar vərdislər tələb edir. Lakin onların arasında, bəlkə də, ən önəmlilərindən biri diplomatik yazışma, diplomatik sənədlərin hazırlanmasıdır.

Elmi dövriyyədə «diplomatik dil» dedikdə, aşağıdakılar başa düşülür:

1) Diplomatlar tərəfindən beynəlxalq müqavilələrin hazırlanması və bağlanması, rəsmi diplomatik danışıqlarda istifadə olunan dil;

2) Tarixən formalaşmış, ümumi diplomatik lüğətin tərkibini təşkil edən xüsusi termin və ifadələr; 3) Mürəkkəb vəziyyətlərdə diplomatların istifadə etdiyi ehtiyatlı, nəzakətli, sətiraltı mənə daşıyan ifadələr.(3,78)

relations	əlaqələr	отношения
international relations	beynəlxalq əlaqələr	международные отношения
foreign policy	xarici siyasət	внешняя политика
international	beynəlxalq	международный
international law	beynəlxalq hüquq	Международное право
cooperation	əməkdaşlıq	сотрудничество
peaceful	sülh məramlı	мирный

Siyasi diplomatic ritorkada işlədilən ifadələr

balance of power	Güc balansı	баланс сил
a blessing for us all	Hamının rifahı naminə	благо для всех
closest allies	ən yaxın	ближайшие союзники
a safe world	təhlükəsiz dünya	безопасный мир
meddling in domestic affairs [interference (intervention) in internal (home) affairs]	Daxili işlərə qarışmaq	вмешательство во внутренние дела
battle experience	döyüş təcrübəsi	военная закалка
global and regional security	global və regional təhlükəsizlik	глобальная и региональная безопасность
the signing of a peace treaty	Sülh müqaviləsini imzalamaq	заклучение мира
the final plenary meeting	Son plenar sessiya	итоговая пленарная сессия
national sovereignty	Milli suverenlik	национальный суверенитет
non-governmental organisations	Qeyri hökumət təşkilatı	неправительственные организации
political analysts	Siyasi icmalçı	политологи

human rights	İnsan hüquqları	права человека
legal norms	Hüquqi normalar	юридические нормы

Tələbələri diplomatiya dünyası ilə tanış etdərəkən, məşhur diplomatların aforizmlərindən istifadə etmək faydalı ola bilər. Bu aforizmlər(sitatlar) diplomatiyanın əsaslarını anlamağa yardımçı olur.

Democracy cannot succeed unless those who express their choice are prepared to choose wisely. The real safeguard of democracy, therefore, is education. Franklin D. Roosevelt

Seçimlərini ifadə edənlər ağıllı seçim etməyə hazır olmasalar, demokratiya uğurlu ola bilməz. Ona görə də demokratiyanın əsl təminatçısı təhsildir. Franklin Ruzvelt

Демократия не может быть успешной если те, кто выражает свой выбор не готовы выбирать разумно. Следовательно, настоящим гарантом демократии является образование. Франклин Рузвельт

Every nation in every region now has a decision to make. Either you are with us, or you are with the terrorists. George W. Bush

Hazırda hər bir regionda hər bir xalq öz qərarını verir. Ya bizimləsən, ya da terrorçuların yanındasan. Corc Buş (kiçik)

Каждая нация в каждом регионе в настоящее время принимает решение. Либо вы с нами, либо вы с террористами. Джорджа Буш (мл.)

I know the human being and the fish can coexist peacefully. George W. Bush

Mən bilirəm ki, insan və balıq dinc yanaşı yaşaya bilər. Corc Buş (kiçik)

Я знаю, что человек и рыба могут мирно сосуществовать. Джорджа Буш (мл.)

When they call the roll in the Senate, the Senators do not know whether to answer 'Present' or 'Not guilty.' Theodore Roosevelt

Senatda səsvermə baş verdikdə, senatorlar nə cavab verəcəklərini bilmirlər: "buradıq" və ya "günahsız". Teodor Ruzvelt

Когда в Сенате проходит переключка, сенаторы не знают, что отвечать: "здесь" или "не виновен". Теодор Рузвельт

Patriotism means to stand by the country. It does not mean to stand by the president. Theodore Roosevelt

Vətənpərvərlik prezidenti və ya başqa məmurları deyil, ölkəni dəstəkləməkdir

Патриотизм - это поддержка своей страны, а не президента или других должностных лиц. Теодор Рузвельт

G.MAHEMMEDOV L.MAMMADOVA
TEACHING AND IMPORTANCE OF ENGLISH LANGUAGE IN
VARIOUS ASPECTS IN THE FIELD OF DIPLOMACY
SUMMARY

Diplomacy is the use of tact to gain strategic advantage or to find mutually acceptable solutions to a common challenge. It may include the phrasing of statements in a non-confrontational, or polite manner. Diplomacy often involves countries making an agreement with each other, such as a treaty. Diplomacy is the talk between the representatives of states, such as their heads of state. Sometimes, these talks are about trade or business, and sometimes they are about war and peace. Among the diplomatic languages English is the most popular; it is the first choice amongst the masses and the elite alike. With a great tolerance for linguistic variations, English as a global language has become the language of power and prestige and thereby an international gatekeeper to social and economic progress. It plays an official or working role in most international organization. The widespread use of English was further advanced by the prominent international role played by English-speaking nations.

Key words relation education dialogue diplomacy talks terminology

МУХАММАДОВ ГУЛАМ
ЛАЛЕ МАМЕДОВА

РЕЗЮМЕ
«ПРЕПОДАВАНИЕ И ЗНАЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В
РАЗЛИЧНЫХ АСПЕКТАХ В СФЕРЕ ДИПЛОМАТИИ»

Ключевые слова отношение образование диалог переговоры терминология

С каждым годом дипломатический английский язык является все более актуальным.

У специалистов появляется возможность сотрудничать не только с согражданами, но также с иностранными коллегами и клиентами. Английский язык для дипломатов включает в себя теоретические и практические знания, направленные на совершенствование знаний английского с учетом особенностей профессии дипломата в таких сферах как деловая переписка, свободное общение в бизнес-среде по вопросам предпринимательской деятельности, ведение дипломатических переговоров.(4,98). Дипломатический язык есть выражение, употребляемое для обозначения двух различных понятий. Во-первых, это язык, на котором ведутся официальные дипломатические сношения и составляются международные договоры. Во-вторых, это совокупность специальных терминов и фраз, составляющих общепринятый дипломатический словарь.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

1. İsmayılova A. "Xarici dilin tədrisi metodikasının bəzi istiqamətləri", Azərbaycan məktəbi-5, səh.64, 2012
2. Куликова И.Т. "Английский язык в дипломатии и политике", М, 2022
3. Борисенко И.И., Евтушенко Л.И. Английский язык в международных документах., М, 2021
4. Шитарева М.В., Косоплечева Т.А. Интенсивный курс английского языка для дипломатов., М, 2021

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dosent Təvəkgül Cavadova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.2.300>

GÜLNAR NAĞIYEVA
Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut
Polad Həşimov küçəsi 19
gulnarheshimova@gmail.com

İŞGÜZAR İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İKT-DƏN İSTİFAFƏ MƏSƏLƏLƏRİ XÜLASƏ

İşgüzar İngilis dili spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. Onun danışıq nitqindən nə qədər fərqli olduğunu başa düşmək üçün ana dilimizdə işgüzar ünsiyyətin tərzilə tanış olmaq vacibdir. Bu üslub müəyyən ünsiyyət mədəniyyətini, formallığı, emosionallığın olmaması və istifadə edilməli olan müəyyən klişeləri nəzərdə tutur. Eyni zamanda, işgüzar ingilis dili başa düşülən, aydın və yığcamlığı ilə seçilir. Burada heç bir qeyri-dəqiqlik və qeyri-müəyyən sözlər olmamalıdır: hər şey aydın və konkret olmalıdır.

İnformasiya texnologiyalarının əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, insanlar öz bizneslərini özünəməxsus şəkildə inkişaf etdirmək imkanı əldə edirlər. Bundan əlavə, insanların yaradıcılığını təkmilləşdirir və daha məhsuldar iş görmək iqtidarında olan gənc nəslin formalaşmasını təmin edir. Bundan əlavə, İnformasiya Texnologiyaları əvvəllər öyrənilməmiş məlumatları öyrənməyə, hər bir vəziyyətdən səmərəli istifadə etməyə imkan verir.(1,56)

Açar sözlər: ünsiyyət texnologiya ifadə informasiya imkan söz nəsil

Biznes və işgüzar ünsiyyət anlayışı çox geniş və bir qədər qeyri-müəyyəndir. İşgüzar ingilis dilinin hansı hallarda lazımlı olacağını müəyyənləşdirməyə çalışırıq. Buraya aşağıdakılar aid edilir:

Sənədlərin saxlanması. Buraya hesabatların aparılması, məktublarnın yazılması, sorğular daxil ola bilər. Sənədlərin tərtibatının necə aparılması qaydasını tələbələrə öyrəndikdən ingilis dilinin qrammatikasının nə qədər əhəmiyyətli olmasını izah etmək vacibdir, eyni zamanda izah olunmalıdır ki, şifahi klişelərdən geniş istifadə etmək və yazılı sənədlərin mətn tərtibatında onlardan istifadə etmək bacarığını aşlamaq mühümdür. Məhz bu hallarda İKT-dən istifadə olunması vacibliyi ortaya çıxır.

CV yazmaq bacarığına sahib olmaq lazımdır. Tələbələrə informasiya texnologiyasından istifadə etməklə daha müasir CV formalarından istifadə edərək özləri haqqında dolğun məlumat hazırlamaq və onlara işgötürəni maraqlandırmmaq üçün CV-nin bacarıqlı və gözəl tərtib etməyin vacibliyini anlatmaq vacibdir.

Danışıqların aparılması.. Əlbəttə ki, burada mükəmməl işgüzar danışıq bacarıqları vacibdir, çünki hər hansı bir səhv bəha başa gələ bilər. Danışıqlar tərəfdaşlar arasında, müştərilərlə aparıla bilər, onlar alış-satış, əməkdaşlığa aid ola bilər. Danışıqların aparılmasında İKT imkanlarından istifadə olunmasının əhəmiyyəti də izah edilməlidir (buraya on line danışıqlar, SKYPE, What's app, Messenger, İnstiqram, Fax, e-mail daxil edilə bilər)

Müxtəlif təqdimatların, görüşlərin, seminarların keçirilməsi. Burada təkəşifahi işgüzar nitqdə mükəmməl danışıq qabiliyyətinə malik olmaq yox, həm də məlumatı auditoriyaya təqdim etmək (psixoloji cəhətdən çətin ola bilər), ictimaiyyəti inandırmaq və ola bilsin ki, reklam etmək lazımdır.

Biznes tərəfdaşları və müştərilərlə telefon danışıqları. İngilis dilini eşitməklə yaxşı başa düşmək vacibdir, bu, telefonla ünsiyyət qurarkən çətin ola bilər.

Xaricdə işləyirsinizsə ofisdə gündəlik ünsiyyət yaratmaq imkanlarını yartmağın texniki vasitələrlə mümkünlüyünün vacibliyini aşılamaq çox əhəmiyyətlidir.

Beləliklə, beynəlxalq şirkətlərdə işləyərkən işgüzar ingilis dili geniş tələb olunur və bu dildə biliklər çoxlu iş imkanları yaradır. Bu faktları tələbələrə aşəıamağın İKT-nin imkanlarından istifadə etməklə mümkünlüyünn izah edilməsi vacib xarakter daşıyır.

Azərbaycanda İKT-nin inkişaf dinamikası, uğurla həyata keçirilən neft strategiyası nəticəsində ölkəyə olan inamın artması, beynəlxalq qurumlarla uğurlu əməkdaşlıq nümunələri, yüksək texnologiyaya əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşması üzrə qarşıya qoyulan vəzifələr, dövlət siyasətinin tərkib hissəsi kimi İKT sahəsinə göstərilən böyük diqqət və qayğı, ölkəmizin yaxın gələcəkdə yüksək texnologiyalar sahəsində böyük uğurlar qazanacağına zəmanət verir.

İşgüzar sənədlər həcmcə kiçik olur.

İşgüzar sənədlərin müəyyən hissəsini hər bir şəxs özü hazırlamağı bacarmalı, bununla bağlı müəyyən formaları, standartları mənimsəməlidir. Bəzən işgüzar sənədlərin hazır formaları olur ki, hər hansısa bir məsələ ilə bağlı göstəricilər həmin hazır formalara yazılır. Bunun üçün də sənədin dili konkret, ifadəli, aydın olmalı, sənəddə imla xətalrı, qüsurlu cümlələr olmamalıdır.

Rəsmi və işgüzar sənədlərin dilində şablonlar əsas yer tutur. Bəzən rəsmi sənədlərdə -bəyan onların atlarda, manifestlərdə obrazlılıq da olur. Cümlələri ciddi sintaktik ölçülərlə müəyyənleşən bu üslubda söz sırasının pozulması halları da baş verir. Bu üsluba bəzən nida və sual cümlələrində də geniş yer verilir. Belə cümlələr diqqətin daha da cəmlənməsinə xidmət edir.

İşgüzar məktublarda işlədilan bəzi ifadələrə diqqət yetirək:

- *I am writing to inform you / to confirm / to request / to enquire about*
- *I am contacting you for the following reason...*
- *I read your article and would like to know about...*
- *I am writing with regard...*
- *I wanted to let you know that...*
- *Just a quick note to tell you that...*

Əgər hər hansı bir informasiya tələb olunarsa modal feillərdən istifadə oluna bilər

- *Could you kindly let me know whether you can send...?*
- *I would greatly appreciate it if you could provide me with the details...*
- *Could you please send me...?*
- *I am writing to ask for further information about... —*
- Planlarımızdan danışırsınızsa bu ifadələr işlədilir

- *Due to... we need to postpone / cancel / reschedule our meeting.*
- *I'm available on Friday at around 1 pm. Is it convenient for you?*
- *I'd like to meet on Monday at 10 am if you are available/free then.*
- *I'm afraid I can't make it on Monday. How about Tuesday morning?*

Resumeyə cavab variantı

Hello,

Thank you for your recent application and for expressing an interest in career opportunities with The Team.

We wish we had better news for you, but after carefully reviewing your resume, we have decided to pursue other candidates whose backgrounds are better aligned with the requirements of this role.

We wish you the best of luck with your job search and your professional endeavors.

Sincerely,
The Team

İşgüzar görüşlər zamanı istifadə oluna biləcək ifadələr:

- 1.Let's start with
- 2.The first item on the agenda is
- 3.Before we move on, we should...
- 4.What is the main problem?
- 5.As I see it, the most important thing is
- 6.What do you mean by
- 7.I don't quite follow you.
- 8.What should we do about it?
- 9.Does anyone have any comments?
- 10.Does everyone agree on that?
- 11.I agree/I disagree.
- 12.I suggest that
- 13.You have a good point.
- 14.So, we've decided to...
- 15.It was nice meeting you. .
- 16.I'm sorry, but I have to go now.
- 17.Thank you for your time. (2,67)

Müasir cəmiyyətin tələblərinə uyğunlaşmağa və texnoloji inkişafın nailiyyətlərindən faydalanmağa çalışan bütün müəllimlər məzmunu səmərəli çatdırmaq və ümumilikdə tələbənin öyrənmə ehtiyaclarını yerinə yetirmək üçün dərs prosesində informasiya kommunikasiya texnologiyalarını (İKT) tətbiq edirlər. Kompüter əsaslı təlimin rolu xüsusilə xarici dillərin tədrisində getdikcə artmaqdadır. İKT istər metodologiya baxımından, istərsə də kontent baxımından zəngin məlumat bazasına çıxışı təmin etməklə xarici dillərin tədrisini və öyrənilməsini daha maraqlı

edir və xeyli asanlaşdırır. (3,78) Lakin bir müəllimin hər zaman nəzərdə saxlamalı olduğu önəmli bir məqam var ki, tədris və öyrənmə sosial proseslərdir və bu proses müəllimlə şagirdlər arasında ünsiyyət qurulmasını tələb edir. Texnologiya təlim-tədris prosesinibir çox baxımdan asanlaşdırsa da, canlı ünsiyyəti əvəz edə bilmir. Texnologiya həyatımızın, demək olar ki, hər bir sahəsinə inteqrasiya olunduğu üçün tələbələrin öyrənmə hədəflərini də nəzərə alaraq ən yaxşı vasitələri seçməyə çalışan müəllim eyni zamanda texnologiya istifadəsi ilə canlı ünsiyyət və şəxsi bacarıqlar arasında tarazlıq yaratmaq kimi çətin vəzifənin də öhdəsindən gəlməlidirlər

Dil öyrənmədə İKT bir sıra üstünlüklərə malikdir. Hər şeydən əvvəl, o dərş saatının daha səmərəli təşkilini təmin edir, belə ki, tələbələrin sinifdən kənarında da əlavə tapşırıqlar etmək imkanı yaranır. İkinci üstünlük ondan ibarətdir ki, İKT tələbənin öyrənməsini fərdiləşdirir, yəni tələbə tələsmədən, digərlərinə çatmaq təlaşi olmadan öz tempi işləyə bilər. Universitet, magistratura tələbələri İKT vasitəsilə öz maraqları çərçivəsində daha təkmil öyrənmə metodlarından yararlanə bilər. İKT-nin dil öyrənmə prosesində daha bir üstünlüyü odur ki, o müxtəlif sahələrə aid həqiqi, real, müasir və dolğun materiallarla müəllimə təlimin məzmununu zənginləşdirmək imkanı verir və beləcə öyrənənlərin motivasiyası güclənir.

Dil öyrənmək uzun zaman və zəhmət tələb edən prosesdir və məhdud dərş saatları çərçivəsində bu proses ləngidiyinə görə müəllimlər tələbələri həvəsləndirməli və onların müstəqil öyrənmələrini təmin etmək üçün hazırda dünyada mövcud olan məlumatları əldə etməyin yollarını öyrətməlidirlər, internetdəki hansı məlumatların etibarlı və lazımlı olduğunu bildirməli, tələbələrin tədris materiallarına online çıxışını təmin etməli və online mühitdə tələbələrlə müzakirələr aparmalı və dil daşıyıcılarla ünsiyyət yaratmada onlara yardım etməlidirlər.

CMC (Computer-Mediated Communication - kompüter vasitəli ünsiyyət) Dil tədrisində tətbiq edilən CALL (Computer Assisted Language Learning -kompüter dəstəyi ilə dil tədrisi) və CMC (Computer-Mediated Communication - kompüter vasitəli ünsiyyət) ən effektiv və geniş yayılmış texnikalardandır. CALL dil tədrisində və öyrənilməsində materialları təqdim etmək, möhkəmləndirmək və qiymətləndirmək üçün kompüter və internet kimi kompüter əsaslı qaynaqlardan istifadəni nəzərdə tutan bir yanaşmadır. 1960-cı illərdə tətbiq edilən CALL 1980-ci illərin əvvəllərində İngiltərədə və digər Avropa ölkələrində, ABŞ-da və Kanadada çox sayda məktəbdə geniş yayılmışdı . O vaxtdan bəri texnoloji mühit, xüsusilə media vasitələri və mobil texnologiyalar sürətlə dəyişdi, internet meydana gəldi. Bu texnologiyalar eyni zamanda ünsiyyət və sosial əlaqələrə güclü təsir göstərdi. (4,87)

GULNAR NAGIYEVA

RESUME
**SOME ISSUES USING OF INFORMATION
TECNOLOGY IN TEACHING ENGLISH**

Key words communication technology phrase information opportunity word generation

Information Technology is a worldwide accepted educational instrument designed to increase the effectiveness and efficiency of the educational system. Computers are mainly used to improve the learning system. Online learning and remote training are among new education forms. Also, the institutions should use the technology-friendly, not just for the students and also for the parents as well. They don't want to waste precious time for the fee payment they can use the online app or web portal and they can have a day-to-day report of students online itself.

Nowadays we can change physical classroom learning into digital learning by using internet facilities. Now it is possible to attend overseas university education without getting out of the home country. Teachers can easily conduct virtual classes and deliver a high-quality learning experience to students. The institution can conduct meeting, conferences easily from anywhere at any time.

ГЮЛЬНАР НАГИЕВА

РЕЗЮМЕ
**ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИКТ В ОБУЧЕНИИ
АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ**

Ключевые слова коммуникация технология фраза информация возможность слово поколение

Английский - один из важнейших языков, сыгравших значимую роль в процессе глобализации. Это наиболее распространенное средство связи во всем мире. Применение ИКТ требует определенных языковых навыков и стратегий. Внедрение ИКТ в преподавание и изучение иностранного языка влечет за собой изменение учебной программы и изменение самого процесса обучения. Следовательно, интеграция новых инструментов ИКТ, такие как ноутбук, интерактивная доска, ЖК-проектор, Интернет и социальные сети в образовательной среде помогут учащимся использовать английский в очень естественной, реальной коммуникативной и свободной от стресса среде изучения языка. Без сомнения, ИКТ - ценный и инновационный инструмент обучения, улучшающий преподавание иностранных языков. Быстрый рост ИКТ естественным образом повлиял на все аспекты учебного процесса. Использование технологий положительно влияет на преподавание и изучение английского языка. Компьютер, Интернет, умные доски, сотовые телефоны, видеоигры, музыкальные плееры и т. Д. - все это мы можем использовать в процессе изучения языка для повышения мотивации учащихся и повышения языковой осведомленности.

Литература

1. Дарская В.Г. и другие «New Business English» М, 2010
2. А.П. Андрюшкин «Business English», М, 2008
3. Дубаков А.И. « Современная технология», М, 2019
4. Р. М. Əliquliyev, Ə. Q. Əliyev. İqtisadi proseslərdə informasiya texnologiyaları. Bakı, Elm, 2002

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dosent Təvəkgül Cavadova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.2.306>

İRADƏ TAHİROVA

Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut
P.Həşimov küçəsi 19
iradatahirova@mail.ru

OXU BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ MÜASİR EFFEKTİV METODLAR XÜLASƏ

Ümumilikdə təhsilin əsas funksiyalarından biri oxu təlimidir. O, şagirdlərin nitqini, özünüifadə bacarıqlarını (şifahi və yazılı şəkildə) inkişaf etdirir, söz ehtiyatını artırır. Oxu təlimi həm də anlayaraq, düzgün, sürətli və ifadəli oxu vərdisləri qazandırır, məzmunu nəql etmə, təhlil etmə, ona öz münasibətini bildirmə, məndə verilənləri həyatla əlaqələndirmə və s. kimi bacarıqlar formalaşdırır. Tələbələrin təlim nəticələrini yüksəltmək üçün müvafiq strategiya, metod və üsullardan istifadə etmək, mətnin oxusunu düzgün təşkil etmək vacibdir. Oxunun düzgün təşkil edilməsi strategiyalı oxunu nəzərdə tutur. Strategiyalı oxu ilə bağlı müxtəlif fərziyyələr mövcuddur. Bəzi mütəxəssislər söyləyi ki, f strategiyalı oxu mətni dərk edərək, düşünərək oxumaqdır. Onlardan bir qismi isə düşünür ki, strategiyalı oxu tələbəyə (şagirdə) daha məharətlə düşünməyi öyrədir, bir qismi isə strategiyalı oxunu təlimin əsas məqsədi hesab edir. Yəni bu cür oxu anlamaya, tətbiqə və təhlilə aparan əsas yoldur. (1, 27-28)

Açar sözlər oxu nitq bacarıq nəticə düşünmək öyrətmək əsas məqsəd

Tədqiqatlar göstərir ki, oxu savadına yiyələnmək mürəkkəb prosesdir. Bu prosesin müvəffəqiyyətlə keçməsi üçün aşağıdakılar vacibdir: 1. Sözlərdəki səsləri fərqləndirmək; 2. Təkcə hərfləri deyil, səsi də qavramağı öyrənmək, hərf birləşməsini görmək və ona uyğun lazımı səsin tələffüzünü dəyişmək, 3. Sözdəki səsləri bütöv şəkildə tələffüz etmək; 4. Sözü tanış olan hər hansı əşya, hərəkət, əlamətin ifadəsi kimi başa düşmək. Göründüyü kimi, oxu texnikası eşitməyə, görməyə, tələffüzə, təhlilə, sözün mənasına əsaslanan bir prosesdir.

İngilis dilində oxu bacarığına yiyələnmək üçün bu dilin xüsusiyyətlərini bilmək vacibdir.

İngilis əlfbasında 26 hərf, 44 səs var. İngilis dilində monoftonqlar, diftonqlar və triftonqlar mövcuddur. Sait hərflərin açıq və qapalı hecada oxunması, hərf birləşmələrinin oxunuşu və istisnalarda oxu prosesində çətinliklər yaradır.

Məsələn, Jane-game (a hərfinin açıq hecada oxunuşu -ei- name-same ai, ay hərf birləşmələrinin də ei kimi oxunması dediklərimisə sübutdur main-gain hay-say

ch-tch ç səsini sh-ş səsi kimi tələffüz olunur chess-chain -teach-beach-match

she-ship -dish- fish və s. Misallar tələffüz çətinliklərinin sübutudur.

Oxu texnikasının formalaşdırılmasında eşidərək qavramanın inkişaf etdirilməsinin əhəmiyyəti böyükdür. Çünki səsləri yaxşı fərqləndirə bilməyən

tələbələr, görmə qavrayışı mükəmməl inkişaf etsə də, sadə sözləri oxumaqda çətinlik çəkirlər. Fonetik eşitməyə, səsin təhlili vərdişlərinə lazımınca yiyələnmiş tələbələrin oxusu nöqsanlı olur və müstəqil işləyə bilmirlər. Ona görə də oxu prosesində fonetik təhlilə geniş yer ayrılmalıdır.(2,46)

Məsələn, ingilis dilində Easily confused words qarşılaşaraq. Bu tələffüzü eyni, yaıda isə fərqlənən sözlərdən ibarət olan anlamlardır

Si:- see -see sou-so-saw nait-knight-night tipli sözlərdir ki,onları yalnız kontekstə görə ayırmaq mümkün olur.

The sailor went to sea

To see what he could see

Only he could see

Was sea sea sea

Bu baxımdan yanılmaclar oxu bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yardımçı olan ifadələrdir.

Piter Piper picked a peck of pickled pepper

A peck of pickled pepper Piter Piper picked

If Piter Piper picked a peck of pickled pepper

Where is A peck of pickled pepper Piter Piper picked.

İngilis dilində oxu bacarıq və vərdişlərinin formalaşması xarici dillərin öyrənilməsi prosesinin bütün mərhələlərində mühüm amillərdən biri hesab olunur. İlk mərhələdə tələbələrin xarici dildə oxu texnikasının formalaşması nəzərdə tutulur. Oxu dərslərində tələbələrin nitqi inkişaf edir, lüğət ehtiyatı zənginləşir. Ona görə də, mətn asan olduqda nitq bacarıqlarını əks etdirən çalışmalar və mətnə aid suallar verilir. Əgər mətn məzmunca çətindirsə, o zaman yanaşma dəyişir və bu zaman yeni informasiya almaqla bərabər, xarici dil biliklərinin təkmilləşməsi zəruriyyəti yaranır. Oxu dərslərində aşağıdakı qaydalara riayət etmək məqsəduyğundur:

Mətn həcmcə çox böyük olmamalıdır; • Oxu dərslərində elə mətnlər seçilməlidir ki, orada məlum olmayan sözlərin sayı az olsun və tələbə mətnin məzmununu lüğətsiz başa düşsün;

• Mətnlər ixtisasa uyğun seçilməlidir; • Oxunan mətn cansıxıcı və maraqsız olmamalıdır. Mətn müasir ədəbiyyatdan götürülməli, tələbələrdə maraq oyadan gənclik, ailə, idman, dostluq və s. ilə bağlı mövzuları əhatə etməli, tələbələri maraqlandıran bədii parçalar seçilməlidir; • Mətndəki yeni sözlər izah edilməlidir; • Tələbələr oxuduğu materialın məzmununu başa düşməlidirlər; • Oxu texnikasının inkişafı üçün çalışmalar üzərində iş aparılmalıdır; • İfadəli oxu məqsədilə texniki vasitələrdən istifadə edilməlidir (3,54) Oxu dərslərində mətnə keçməzdən əvvəl lüğət izah edilməli və tələbələr yeni sözlərlə tanış olduqdan sonra sözlərin düzgün tələffüzünə fikir verməlidirlər

Bəzi effektiv metodları nəzərdən keçirək

1.İngilis dilində playlist hazırlayaq! Günə ingilis dilində ən çox sevdiyiniz şən mahnılarınla başlayın. Bu metod həm sizə günə yüksək motivasiya ilə başlamaya həm də dinləmə (listening) bacarıqlarınızı inkişaf etdirməkdə çox kömək olacaq.

2.Bilmədiyiniz bütün sözləri dəftərinizdə qeyd edin. Dinlədiyiniz mahnılardan, oxuduğunuz mətnlərdən bilmədiyiniz bütün sözləri qeyd edin və gün ərzində təkrar etməyə çalışın. Əzbərləməyə ehtiyac yoxdur.! Çünki bizim doğru bu metod bildiyimiz yanlışlardan ən birincisidir. Bununla bütün motivasiya düşür və gün keçdikcə tənbelləşmə prosesi başlaya bilər və nəticədə başlanılan iş yarımçıq qala bilər. Təkrar...təkrar.. Tələbələrimize sözlərin təkrar olunmasını öyrətməklə bu sözlərin mətnlərdə möhkəmləndirilməsinə nail olmaq mümkündür.

Əcnəbi dillərin, xüsusilə də, ingilis dilinin tədrisində bir neçə metod və üsullardan istifadə olunur. Müasir dövrdə dünyada ənənəvi üsullardan fərqli olaraq geniş yayılan və tətbiq olunan tanınmış metodlardan biri “Kallan metodu”dur (Callan method). Kallan metodu ingilis dilini öyrədən təhsil sistemləri arasında seçilən, həssas, kompleks bir nümunə olub əsas üstünlüyü və diqqəti şifahi nitqə yönəldən, tətbiq edilməsi son dərəcə rahat və axıcı İngiltərə patentli bir dili proqramıdır. Bu metodla müəllim xarici dili öyrənənlərin dinləmə və danışmaq qabiliyyətini inkişaf etdirməklə yanaşı, onu asan, əyləncəli, sürətli və praktik yolla qarşısına məqsəd qoyaraq tədris edir. Bu termini elmə ilk dəfə 1960-cı ildə İngiltərədə Robert Kallan gətirmiş və az müddətdə digər dərslər proqramları və vəsaitləri ilə müqayisədə daha əlverişli olduğunu sübut edə bilmişdir”

Qeyd edək ki, ingilis dilinin öyrədilməsində bir çox metoddan istifadə olunur. Məsələn, təbii yanaşmada [natural method] tərcümənin olmaması, ana dili olanlarla birbaşa ünsiyyət quraraq xarici dili öyrənmə bilməsi, müəllimlərin həmin dildə danışan olması bu arqumenti dəstəkləyir. Təbii yanaşma və təbii üsul orta əsrlərdə yaranmış və tətbiq olunmağa başlamışdır.Digər metod qrammatik tərcümə [grammar-translation method] adlanır. XX əsrin əvvəllərində birbaşa üsul [direct method] ortaya çıxdı.Fərqli bir yanaşma olan audio-linqvistik metod dilin şifahi istifadəsinə üstünlük verən və bu bacarıqların davranışsal öyrənmə şərtlərindən istifadə edərək, dialoqlardan istifadə etməklə dil strukturlarını müəyyən ardıcılıqla öyrətməyi hədəfləyən xarici dil öyrətmə üsuludur. Bir növü intensiv şifahi məşqlərdir. “Dünyada cəmiyyətlər arasında sərhədlər və kommunikasiya maneələrinin tədricən aradan qaldırılması və siyasi, digər ölkələrlə birlikdə inkişaf etmək iqtisadi və texniki, elmi və təhsil sahədə məlumat mübadiləsi aparmaq arzusu multikulturalizm, çoxdillilik qəbul edilməsinə səbəb olmuşdur. Bu heç olmasa ana dili ilə birlikdə İki dil öyrənməyin zəruriliyi məsələsini gündəmləşdirdi.

Tere are the following methods of reading in English

- The Alphabetic Method -
- The Look & Say Method (Whole Word Recognition)
- The Look & Say Method (Whole Word Recognition)
- The Sentence Method
- The Whole Language Method

The Alphabetic method: In this method, the letters are introduced with the help of pictures and models, and then the students are introduced to the sound of these letters. After grasping the sound of the letters, students can easily recognize the letter by its sound.

Əlifba üsulu: Bu üsulda şəkillər və maketlər vasitəsilə hərflər təqdim edilir, sonra tələbələr bu hərflərin səsi ilə tanış olurlar. Tələbələr hərflərin səsini qavradıqdan sonra hərfi səsindən asanlıqla tanıya bilirlər.

The look-and-say method of teaching reading links whole words with their meanings without breaking them down into sounds first.

The meaning of the word and how it can be used in different contexts is very important. Children need to remember the shape and look of the word so that they recognise it when they see it again – in other words, it relies on a child's visual memory.

If the teacher only uses this method, the child may become lost if they do not recognise the words. Because of this, effective teachers combine the phonics method and the look-and say method when teaching reading.

The look-and-say method is very useful for the many words whose spellings do not match their sounds, such as 'the', 'said' or 'when' in English. When you are teaching a language that has a more regular sound-symbol correspondence, it is easier to match letters to sounds.

Oxumağı öyrətmə metodu bütün sözləri ilk növbədə səslərə bölmədən mənalari ilə əlaqələndirir.

Sözün mənası və müxtəlif kontekstlərdə necə istifadə oluna biləcəyi çox vacibdir. Uşaqlar sözün formasını və görünüşünü yadda saxlamalıdır ki, onu yenidən görəndə onu tanısinlar - başqa sözlə, o, uşağın vizual yaddaşına əsaslanır.

Müəllim yalnız bu üsuldən istifadə edərsə, uşaq sözləri tanımadıqda itə bilər. Buna görə də, effektiv müəllimlər oxunu öyrədikən fonika metodunu və bax və söylə metodunu birləşdirirlər.

Bax və söylə metodu ingilis dilində 'the', 'said' və ya 'when' kimi yazılışı səsləri ilə uyğun gəlməyən bir çox sözlər üçün çox faydalıdır. Daha müntəzəm səs-simvol uyğunluğu olan bir dili öyrədiyiniz zaman hərfləri səslərə uyğunlaşdırmaq daha asandır.(4,89)

The Sentence Method

You write each topic and the supporting details in sentences using your own words. Each new topic begins on a new line with a number in the margin. The advantage of using the Sentence Method is that a full sentence is often clearer to understand than a few linking words.

Siz hər bir mövzunu və köməkçi təfərrüatları öz sözlərinizdən istifadə edərək cümlələrdə yazın. Hər bir yeni mövzu kənarında bir nömrə ilə yeni sətirdən başlayır. Cümlə Metodundan istifadə etməyin üstünlüyü ondan ibarətdir ki, tam bir cümlə çox vaxt bir neçə əlaqələndirici sözdən daha aydın başa düşülür.

Whole language is an approach to learning that sees language as a whole entity, and writing, speaking, reading, and listening should be integrated when learned. In

whole language, learning is built upon the real experiences and background knowledge of the learner.

Bütöv dil, dili bütöv bir varlıq kimi görən öyrənmə yanaşmasıdır və öyrəniləndə yazı, danışma, oxuma və dinləmə inteqrasiya edilməlidir. Bütün dildə öyrənmə öyrənenin real təcrübələri və ilkin bilikləri əsasında qurulur.

«What is the Reading Method in English Teaching?»

The Reading Method, sometimes known as the Reading Approach, is an outdated way of teaching English, mainly as an additional language. The theory behind the method was that students could pick up the basics of English simply by learning to understand words and grammatical patterns from written text.

After it was first devised in the 1920s, the Reading Method was widely used to teach English as an additional language. It was also advocated in the UK for children who were struggling with their language skills. However, due to its many shortcomings, the Reading Method has fallen out of popularity as a way of teaching English.

Here we explore what is the Reading Method of teaching English, how it was devised, and why it ceased to be used, as well as the background of the man who invented it. We'll also take a look at some of the modern methods which have replaced the Reading Method in English teaching, helping to give today's children the best start with spoken and written language.

The Reading Method, also known as the New Method or the Reading Approach, was devised by Dr Michael Philip West (1888-1973). During the 1920s, he was working as a Professor of English in India.

Dr West believed that everyone around the world should learn English. As English was an international language, he argued that it could make it easier for people from different countries to communicate with each other. He thought this would have a number of important advantages for people everywhere:

To broaden people's outlooks;

To create a feeling of connection between people no matter which country they came from;

To help everybody access and understand the widest possible range of reading materials, as the majority of both factual and fictional books at that time were written in English.

Because he was a respected educator, his beliefs found a following. The Reading Method became widely used to teach English in India, and also to teach French and German to American children. The Reading Method also gained some traction in the UK as a way of teaching children who were struggling with their linguistic development.»

Ирада Тахирова

РЕЗЮМЕ

**МЕТОДЫ РАЗВИТИЯ НАЫКОВ ЧТЕНИЯ НА АНГЛИЙСКОМ
ЯЗЫКЕ**

Ключевые слова речь умение результат думать учить основной цель

Можно ли заговорить на английском, не освоив грамоты? Да, если полностью погрузиться в языковую среду. понятно, что для того, чтобы освоить язык, обязательно потребуется научиться чтению. На начальных этапах, конечно же, потребуется приложить усилия для того, чтобы запомнить, как читаются те или иные буквы и буквосочетания. Но освоив английскую грамоту на первых уроках, вы легко сможете озвучить любой, даже наполненный незнакомыми словами, текст. Чтение по-английски для начинающих обычно осложняют не согласные, которые часто читаются так же, как звучат в алфавите, а гласные. В английском существует всего 6 гласных, но проблема в том, что у каждой из них в зависимости от положения в слове может быть несколько вариантов прочтения.

I.Tahirova

RESUME

METHODS IN PROGRESSING READING IN ENGLISH

Key words speech skills result to think to teach main aim

Many people struggle to maintain their focus while reading. If you're a student, this problem can get in the way of completing coursework and understanding course material. What can you do to help yourself focus while reading, so you can stay on track academically? A new way of reading might offer an answer to this question. It's called bionic reading, and it's created by the Swiss typographic designer Renato Casutt.

Bionic reading works by strategically bolding parts of words to make text easier to process. Here's an example of what that looks like:

This is what a small block of text looks like with bionic reading. How do you feel while reading this? Do you wish this whole blog post was written this way, or are you glad this paragraph is almost over?

İstifadə olunan ədəbiyyat

- 1.M.Montgomery "Ways of Reading",London,2020
- 2.D.A.Ali "Reading Methods" University of Diyala,2020
- 3.Riphah College "Reading Skills"2021
- 4,Elin Moberg "Pleasure reading for development of English" Oxford University Press,2020

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi f.f.d.Bünyadova V.Ş.
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.2.312>

Dos. ÇİNARƏ QƏHRƏMANOVA
ADİU, Azərbaycan dili kafedrası,
chinara83@gmail.com;
[Orcid id: 0000-0321-8274-4545](https://orcid.org/0000-0321-8274-4545)

SOMATİK FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR

Dilimizin lüğət tərkibi qədim və zəngindir. Dilin dialektlərinin leksikası isə daha qədimdir. Burada ədəbi dildə işlənməyən dialektlərə xas olan sözlər nəzərdə tutulur. Dialekt sözləri zaman-zaman ədəbi dilə keçmiş, norma səviyyəsinə yüksəlmiş, ədəbi dil leksikasını zənginləşdirən əsas mənbə olmuşdur. Dialekt sözləri işlənmə məqamlarına görə iki qrupa bölünür; 1) Ədəbi dillə ortaq leksika; 2) Spesifik leksika.

Spesifik leksikanın bir hissəsini də frazeoloji birləşmələr-somatik frazeologizmlər təşkil edir.

Somatizm – insan və heyvanlara məxsus bədən uzvlərinin adlarıdır. Sabit söz birləşmələrinin formalaşmasında ən aktiv rol oynayan da bu dil vahidləridir. Dilçilik ədəbiyyatında somatizmlər əsasında formalaşan sabit söz birləşmələri ilə bağlı ayrıca bir tədqiqat əsəri yoxdur. Somatizmlə birləşmələr haqqında yalnız sabit söz birləşmələri haqqında yazılan tədqiqatlarda onların formalaşmasında iştirak edən komponentlərdən danışılan zaman qrup kimi məlumat verilir. Məsələn: rus dilçiliyində A.M.Cepasovun, N.F.Alefrenkonun, V.A.Lebedinckinin, L.P.Qaşevin, E.R.Ratuşnayanın, Azərbaycan dilçilərindən A.M.Qurbanovun bə başqalarının tədqiqatlarında frazeoloji birləşmələrindən danışılan zaman onların bir növü kimi somatizmlə sabit söz birləşmələrindən danışılmışdırsa da, xüsus bir tədqiqat işi yazılmamışdır.

Boğaz – Baş və bədəni birləşdirən orqanın adıdır. Füzuli dialektində somatizm həm orqanın adını bildirir, həm də borclu olmaq mənasında işlənir, Səlyan dialektində isə sunbulləmək mənalarında, Bərdə dialektində “boğaz otarmaq” formasında – yemək yemək, qarın doldurmaq; Füzuli dialektində “boğaza gətirməx” formasında – bezdirmək, cana doydurmaq mənalarını; Ayrım dialektində “boğaz olmaq” – hamilə olmaq, boynuna uşaq düşmək; Gəncə və Füzuli dialektlərində “boğaz olmaq” formasında – borclu olmaq; “boğazını uzməx” - əlindən almaq, istədiyi ələ keçirmək mənalarını ifadə edir. (“İstəmirəm qardaş, mənim başqasına boğaz olmağa tə:rim yoxdu” (Füzuli); “Əvvəl taxıl boğaz olur, sumul acır, yetişir, calmaynan, ya əlnən bicirüğ.(Səlyan); “İneylər yazdan boğaz ole:yf, savax-buyun gozleyrix” (Ayrım).

Boyun – bədən uzvlərindən biri kimi boğazın arxa hissəsinin adıdır. Bundan başqa Ağdam, Bərdə, Qazax, Şəmkir, Şuşa dialektlərində araba və ya kotana qoşulan okuzə və ya kələ, Kurdəmir dialektində isə bir cut okuzlə şumlanması mümkün olan torpaq sahəsinə deyilir. Qərb qrupu dialekt və şivələrində somatizm kimi isə Ağdam

dialektində “boynuna ip salmaq” – evləndirmək, ələ keçirmək, yola gətirmək; Fuzuli dialektində isə “boynuna uşax düşmək” – hamiləlik mənalərini ifadə edən sabit soz birləşmələri yaradır.

Dırnaq – barmağın mayasının üzərində yerləşən sədəfin adıdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində “dımaq”, Naxçıvan dialektində “dırney” formalarına rast gəlinir. “Dirney” formasında Naxçıvan dialektində ev mənasını ifadə edir. Qərb qrupunda bu somatizmlə yaranan sabit soz birləşməsinə Ağdam dialektində “dımaqnan ətin arasına girmək” birləşməsinə nümunə göstərmək olarkı, bu da “arasına vurmaq, cox yaxın qohum, dost olan iki adamı bir-biri ilə daladımaq” mənasını ifadə edir.

Dil – Bu somatizm bir dil vahidi kimi dialektlərdə həddindən artıq aktivdir. Belə ki, o bir cox mürəkkəb sozlərin əmələ gəlməsində birinci komponent kimi iştirak edir və coxmaraqlı bir faktır ki, bu sozlərin hamısının əsas semantikasını dillə bağlı olur. Məsələn: Culfa, İmişli, Şamaxı, Zəngilan şivələrində “dilbaş” – qaramalın dilində əmələ gələn xəstəlik; Salyan şivəsində “dilbaz” – dilli-dilavər; Qax şivələrində “dilbənd” – tərəcəci; Qax dialektində “dilci” – aravuran və s. Tədqiq edilən dialekt və şivələrdə bu somatizm maraqlı frazeologizmlərin əmələ gəlməsində iştirak edir. Məsələn: Ağdam dialektində “dil çıxartmaq” – ağız acmaq, yalvarmaq, xahiş etmək; “dilini işə salmaq” – yalvarmaq, xahiş etmək; Fuzuli dialektində “dil bulmaq” – kiminsə və ya nəyinsə haqqında pis danışmaq; “dil surumək” – razılıq verməmək, kiminsə və ya nəyinsə haqqında pis danışmaq; “dili ağzına sığmamək” – bir şey haqqında şişirdək danışmaq; “dili təpimək” susuzlamaq; dili gəlməmək; “dilinin balasına düşmək” – danışdığı sozun bəlasına düşmək; Şuşa dialektində “dili topux calmaq” – pəltəkləmək, tərəcədd etmək; dilində tuk bitmək (Şuşa) – bir sozu dəfələrlə təkrar etmək; Gəncə dialektində “dilində soz bitif” – bir sozu dəfələrlə təkrar etmək mənasında.

Diş – Tədqiq edilən dialekt və şivələrdə diş somatizmi sabit soz birləşməsi əmələ gətirmədə o qədər də aktiv deyil. Bu somatizmlə tədqiq olunan dialekt və şivələrdə biz bir necə sabit soz birləşməsi müəyyənləşdirdik: Şuşa dialektində “dişi bağırsağını kəsmək” – hirslənib soz deyə bilməmək; Gəncə dialektində “dişini qıjmaq” – dirənmək, tərslik etmək və s.

Dodaq – Bu somatizm də qeyri-aktiv sozlər qrupuna daxildir. Gəncə dialektində biz “dodağı qacmaq” – gulumsəmək; “dodağını sallmaq” – kismək; “dodağını buzmək” – kismək; “dodağının buzuşurmək” – xoşlamamaq, xoşuna gəlməmək mənalərində goruruk.

Bağır (əks. şiv.) – ciyər. – Qərb qrupu dialekt və şivələrində maraqlı doğuran somatizmlərdən biri də ciyər mənasını ifadə edən “bağır” sozudur. Məsələn: bağrı yarılmaq (Gəncə) – qorxmaq, dərəcə cəkmək, sinəsinə dağ cəkmək, əzab cəkmək. Bağır kavavı cox xeyirridi (V.); – Bağır icalatnan bir yerdə qazanda da pişirir (Qb.); – İkiyə şiş bağır da cəx ləşən l yaman olar (A.Sal.).

Qeyd edək ki, Gəncə və Yevlax şivələrində bağır sozu əsasən «qara ciyər» mənasını bildirir. Ağ ciyər sozunu ifadə etmək ucun ofgə leksemi işlədilir: Ofgə quyruq yerinə işdiyir. Şivələrdə qara bağır, bağrı yarılmaq, bağrı catdamək, bağrı qan olmaq ifadələrinə də rast gəlinir: – Qara bağrı uşaxlar ye:flər, ofgələr qalif (S.); – Beyqafil

çağırdılar dana, yazığın bağı yarıldı (Bəyd.); – Heş demirsən, elə qorxudan uşa: n bağı catdıyar (Nər.). Bağı sozu ədəbi dildə “sinə, koks, urək” anlamında da işlənmişdir; məsələn, bağına basmaq. Asemantik kok şəklində isə bağırsağ leksik vahidinin tərkibində qalmışdır.

“Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə bağı “qaraciyərlə quyruqdan hazırlanan plov xuruşu” mənasında göstərilir [2, 48]. Qarabağda aş qarası kimi istifadə edilən bağırbeyin adlanan xorək bişirilir və ayrıca da yeyilir.

Qərb qrupu şivələrində bağı sozu “qara ciyər”, ofgə sozunun digər fonetik variantı olan oyfə “ağ ciyər” anlamında işlənir: – Bu:nku bağır-oyfə savaxkı quyruqdan irəlidi (zərb-məsəl) [3, 198].

Azərbaycan dilinin Gəncə dialektində bu sozə “bağırbeyin” yemək adında da təsaduf edirik. Bu yemək qara ciyər və quzu quyruğundan hazırlanır. Hər ikisi ayrıca qaynadılaraq əzilir və bir-birinə qatılır. Paxla plovla (aş növü) yeyilir.

Qərb qrupunda bu somatizmlə bağlı diqqətimizi cəlb edən sabit soz birləşmələrindən biri də “alabağı olmaq” birləşməsidir. Bu frazeologizmin birinci komponentinin tərkibindəki “ala” sozu qan mənasında işlənməmişdir və ciyəri qanamaq, ciyəri parçalanmaq mənalarını şişirtmə məqamında təqdim edir.

M.Kaşğarının lüğətində bağı “qaraciyər”, qədim türk lüğətində isə «urək» mənasında qeydə alınmışdır [11, c.1, s. 366]. “Əsrarnamə”də və digər qədim türk yazılı abidələrində “koks, sinə, ciyər, ağ ciyər, qara ciyər” mənalarını ifadə etdiyi göstərilir [14, s. 137]. “Dədə Qorqud kitabı”nda bağı yanmaq ifadəsinə rast gəlirik: Yalnızca oğul görünməz, bağım yanar; Yandı bağım, goynədi icim [12, s. 38]. Bağı yanmaq ifadəsi “kədərlənmək, qəm-qussəyə batmaq” anlamında izah olunur [13, s. 27].

Bağı sozunə klassiklərimizin əsərlərində də təsaduf edirik; məsələn, Bəndən iraq olduğun bağırımı qan eylədi [14, s. 137].

Bu sozun klassik ədəbi nümunələrin dilində və şivələrdə ifadə etdiyi bütün mənalara əsasən, deyə bilərik ki, bağı qədim türk dilində işlənmiş bağ, bəğ, ba kökunun “ic, icəri, daxili” mənası ilə bağlıdır [21, s.2, 19]. “Tarixən müxtəlif mənə bildirən bu soz “qaraciyər” mənasında Gəncə, Kürdəmir, Qax, Mingəcəvir, Şəki, Şəmki, Şuşa, Qazax, “urək, qəlb” mənasında isə Ağdam, Cəlilabad, Füzuli, Kürdəmir, Quba, Şəki, Gəncə, Neftçala və s. şivələrdə işlənilir”[6, s.254].

Somatic frazeoloji birləşmələr Azərbaycan dilinin leksik fondunda ən qədim dil vahidləri qrupuna aiddir. Dilimizin dialektlərinin lüğət tərkibindəki frazeoloji vahidlərin böyük əksəriyyətini somatik frazeologizmlər təşkil edir. Bunu qərb qrupu dialekt və şivələrindəki sabit soz birləşmələrinin komponentlərinin təhlili bir daha subut etdi. Belə ki, bu dil vahidləri çox geniş sabit birləşmələr əmələ gətirmə imkanlarına malikdir, onların işlənmə intensivliyi də yüksəkdir. Frazeoloji birləşmələr mənsub olduğunxalqın, dil daşıyıcılarının milli mentalitetini, təsərrüfat həyatını, mədəniyyətini özündə qoruyub saxlayan daşlaşmış vahidlərdir, bir dildən başqa dilə tərcümə edilmir. Başqa dildə yalnız ekvivalenti tapıla bilər.

QAYNAQLAR

1. Ağayev R.D. Azərbaycan dilinin Qarabağ dialekti (Ağdam rayonu şivələri). Fil. dok. ...dis. avtoref. Moskva: 1951, 23 səh.
2. Ağayeva R.R. Frazeologizmlərin formalaşmasında ekstralinqvistik amillərin rolu. Fil. dok. dis. avtoref. Bakı: 2016, 28 səh.
3. Azərbaycan dialektoloji luğəti. I c., Ankara, 1999, 374 səh.
4. Bayramov H. Az.dilinin frazeologiyasının əsasları. Bakı. 1978.
5. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı. 1970.
6. Çobanzadə B. Secilmiş əsərləri. V c. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 261 səh.
7. Çobanov M.N. Bolnisi rayonu şivələrində işlənən bəzi arxaizmlər//ADU nun «Elmi əsərlər»i, Bakı: 1973, səh. 66-69
8. Çobanov M.N. Bolnisi rayonu şivələrinin leksikası. I. Bakı: Təhsil EİM, 1997, 210 s.; II. Bakı: Təhsil EİM, 1998, 64 səh.
9. Dəmirçizadə Ə. Az.dilinin leksik üslubiyatı. Bakı. 1962.
10. Həmzəyev T.B. Ordubad dialektinin leksikası haqqında qeydlər //Azərb.SSR EA “Xəbərlər”i (ict.elm.ser.), Bakı: 1958, №2, səh. 53-70
11. Xasıyev Z.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin qərb qrupunda heyvandarlıq terminləri. Bakı: Nurlan, 2004, 146 səh.
12. Xəlilov R.Y. Saylar. Bakı: Azərnəşr, 1978, 73 səh.
13. Xəlilov R. Muasir Azərbaycan dilində II və III nov təyini soz birləşmələrinin tərəfləri arasında sintaktik əlaqə usulları. // Azərb. SSR AE-nın Məruzələri, XIV cild, Bakı: 1958, II
14. İbrahimov M. Secilmiş əsərləri. I cild. Bakı: “Şərq-Qərb”, 2005. 432 s.
15. İslamov M.İ. Frazeoloji birləşmələr (Nuxa dialekti materialı üzrə). //Azərbaycan SSR EA-nın “Xəbərlər”i (ict.elm.ser.), Bakı: 1957, №11, s. 127-140
16. Kazımov Q. Ş. Muasir Azərbaycan dili – Sintaksis. Bakı, 2000, 496 s.
17. Mirzəliyeva M. Turk dillərinin frazeologiyası. I c. Bakı, 2009, 218 səh.
18. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, 1990, s.270
19. M. Tağıyev. Müasir rus dilinin feili frazeologiyası. Bakı. 1966.
20. Огуджов А. Теоретическое обоснование к «Толковому словарю Азербайджанского языка» автореф. Док. фил.наук. Баку. 1962.
21. Даль В.И. Словарь живого великорусского языка. в 4-х томах. М., 1955

SOMATİK FFRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏR

ÇINARƏ QƏHRƏMANOVA

XÜLASƏ

Frazeolojilik xüsusiyyəti daşıyan dil vahidləri də dilin dialektal leksik sisteminin xüsusi bir qatını təşkil edir. Maraqlı linqvistik cəhətləri ilə fərqlənir.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri də zəngin frazeologiyası ilə diqqəti cəlb edir. Həmin birləşmələri komponentlərinə görə təhlil edən zaman onların formalaşmasında somatik ifadələrin, sayların, “olmaq, etmək, baxmaq” və s. kimi

feillərin fəallığını müşahidə edirik. Onların böyük bir qismi bədən üzvlərinin adlarının iştirakı ilə formalaşmış frazeologizmlərdir. Həmin vahidlərin formalaşmasında “baş, dil, boğaz, göz, barmaq və s.” bədən üzvlərinin adları böyük rol oynayır. Məqalədə həmin məsələlərə aydınlıq gətirilmişdir.

Açar sözlər: frazeologizm, söz birləşməsi, idiom, somatik, dialekt və s.

СОМАТИЧЕСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ СОЧЕТАНИЯ ЧИНАРА КАХРАМАНОВА РЕЗЮМЕ

Языковые единицы, имеющие характеристику фразеологии, также образуют особый пласт диалектной лексической системы языка. Он имеет интересные лингвистические особенности.

Диалекты и диалекты азербайджанского языка также привлекают внимание своей богатой фразеологией. При анализе этих соединений по их компонентам, соматическим выражениям, числам, «бытию, действию, взгляду» и т. д. мы наблюдаем активность таких глаголов, как Большую часть из них составляют фразеологизмы, образованные при участии названий частей тела. При формировании этих единиц «голова, язык, горло, глаза, пальцы и т. д.» Большую роль играют названия частей тела. Эти вопросы освещены в статье.

Ключевые слова: фразеологизм, словосочетание, фразеологизм, соматика, диалект и др.

SOMATIC PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS CHINARA KAHRAMANOVA SUMMARY

Linguistic units that have the characteristic of phraseology also form a special layer of the dialectal lexical system of the language. It has interesting linguistic features.

The dialects and dialects of the Azerbaijani language also attract attention with their rich phraseology. When analyzing those compounds according to their components, somatic expressions, numbers, "being, doing, looking" etc. we observe the activity of verbs like A large part of them are phraseologisms formed with the participation of the names of body parts. In the formation of those units, "head, tongue, throat, eyes, fingers, etc." the names of body parts play a big role. These issues are clarified in the article.

Keywords: phraseologism, word combination, idiom, somatic, dialect, etc.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: professor Həcər Hüseynova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.2.317>

QAFAROVA TAMİLLA
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
Azadlıq prospekti 16\21
t.gafarova@outlook.com

LONDON DİLÇİLİK MƏKTƏBİNİN İDEYA VƏ PRİNSİPLƏRİ.

Xülasə

Hər bir elm kimi, dilşünaslıq üçün də daim axtarış, əldə edilən biliklərin dərk olinması və qiymətləndirilməsi, obyektin öyrənilməsinə yəni yanaşmaların işlənməsi xarakteriktir. Bu xüsusda London dilçilik məktəbi xüsusi əhəmiyyətli tədqiq olunası məktəbdir dilçilik sahəsində elmi tədqiqatların səmərəsinin artırılmasına və onların nəticələrinin təcrübədə tətbiq edilməsinə nail olmağa səy göstərmək hər bir dilçi tədqiqatçının vəzifəsidir. Dilçiliyin tətbiqi sahəsinin problemləri dil haqqında elmin böyük praktik əhəmiyyətə malik olduğunu bir daha aydın göstərir. Dilçiliyin tətbiqi sahəsinə dair bir çox vəzifələrin həll edilməsinə baxmayaraq, burada hələ müasir elmin qarşısında duran vəzifələr az deyildir. Bu tədqiqat işi London Dilçilik Məktəbinin görkəmli üzvlərinə aşıdır. Bu layihə XX əsrin ortalarında London Dilçilik Məktəbinin necə qurulduğunu və təkmilləşdirildiyini kəşf etməyi əhatə edir. Məqsəd Azərbaycan oxucularına London Dilçilik Məktəbi haqqında məlumat verməkdir. Bundan başqa, bu tədqiqatın məqsədi London Dilçilik Məktəbinin tədqiqatçılarının işini müəyyən etməkdir. Məqalədə həmçinin London Dilçilik Məktəbinin Amerika Təsviri Dilçilik Məktəbi, Praqa Funksional Dilçilik Məktəbi və s. kimi digər dilçilik məktəbləri ilə əlaqəsindən bəhs edilir.

Açar sözlər: London dilçilik məktəbi, İngilis fonetika məktəbi, Struktur dilçilik, Struktur dilçilik, Dil nəzəriyyəsi, Dilçilik elminin tarixində.

İlk dəfə 1926-cı ildə o, İngiltərəyə bir il müddətinə, daha sonra da 1928-ci ildə daimi olaraq Daniel Jons, London Universitetinin Kollecinə fonetika kafedrasında vəzifəyə gəldi, LUK-də etdiyi tədrisi London İqtisadiyyat Universitetində yarım gün işlə birləşdirdi. LSE-də işlədiyi müddətdə o, Bronislav Malinovski ilə tanış olduqdan sonra, antropoloji baxımdan dil üzərində tədqiqata başladı. Malinovskinin fikirlərindən bəziləri Försə hətta onun nəzəri cəhətdən qüsurlu və intellektual cəhətdən faydasız hesab etdiyi Consun fikirlərindən daha çox əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdi. Förs kitablarını yalnız LUK-də işlədiyi müddətdə nəşr etdi. Qeyri-akademik auditoriya üçün nəzərdə tutulmasına baxmayaraq bu nəşrlər sonralar "Försist" dilçiliyi kimi tanınan elmin əsasını özündə ehtiva etdi. Bu mətnlərin populist yanaşması, Nitq (1930), İnsanların Dilləri (1937), İngiltərədə dilçiliyin inkişaf etdirilməsi üçün Försin davamlı səyinin ilk göstəricisidir. Hər iki kitab bir çox

dilçilik məsələlərlə bir dövrdən sonra, dilçilik institutların yaradılmasına çağırışla bitir.

Förs Nitqinin son səhifəsində yazır ki, Britaniya üçün tərəfdaşları ilə birlikdə dünya imperiyasında yüz milyonlarla Asiyalı və Afrikalının Förs, J.R. (Jon Rupert); (B. 1890, 1960, Britaniya), Punjab, Lahor Universitetinin İngilis dili müəllimi (professor), (1920-1928), London Universitetinin Kollecinə (1928-1938) dosent, daha sonra London Universitetinin Şərqişnaşlıq və Afrika Araşdırmaları Məktəbinin Ümumi Dilçilik üzrə dosenti, oxucusu və professoru (1938-1956), Britaniyada dilçiliyin müstəqil bir elm sahəsi kimi əsasının qoyulmasında böyük əməyi olan görkəmli xadim; Fonologiya və mənanın araşdırılması mövzusunda orijinal fikirləri ilə tanınır.

J.R. Förs zəmanəsinin adamı idi. 19-cu əsrin sonlarında İngiltərənin Keighley şəhərində doğulub, o zaman ki, hələ də dünyanın çox hissəsi imperiyanın müstəmləkəsi altında idi və onun karyerası Britaniya imperiyası dövründə qeydə alınmışdır. Lids Universitetinin tarix fakültəsində BA və MA dərəcələri üzrə təhsil almış və yerli qrammatika məktəbində dərslərdə iştirak etmiş, Lids pedaqoji kollecində fənn tədris etmişdir. Birinci Dünya müharibəsindən qabaq, təhsil xidmətində çalışmaq üçün İngiltərə imperiyasının bir hissəsi olan Hindistana getmişdir. O, həmçinin müharibə dövründə Hindistanda (Əfqanıstan və Afrikada) hərbi xidmətə başlamış və silahlı qüvvələrdən sonra Punjab Universitetində ingilis dilli müəllim kimi İmperatorluq Təhsil Xidmətinə qayıtmışdır. Orada Firt, gələcək nəşrlərdə linqvistik məlumatların təmin edilməsi üçün bölgənin dillərini araşdırmağa başladı; Hindistanda yaşadığı dövr onun karyerasına uzun müddət təsir etdi.

Danışdığı İngilis dili (yeganə mümkün dünya dili kimi) və digər dillər üzrə tədqiqatın inkişaf etdirməsi çox önəmlidir. Kitablar oxşar məqamları əhatə edir və bu təkrar Firtin yazılarında üstünlük təşkil edir. Bununla yanaşı, fonoloji işi istisna olmaqla, iş həyatında Försün olduqca uyğun şəkildə izah etdiyi fikirlərini dilçiliyin əsas mənbəyindən kənar olmaqla ideyalar kimi qəbul etmək üçün müsbət bir üsuldur. Försin əsas yazı maraqlarını dörd hissəyə ayırmaq olar: (I) “məna” və “kontekst”i tədqiq edən fikir dilçiliyin mərkəzi olmalıdır, (II) dilçilik tarixinin müzakirəsi, xüsusilə də İngilis dilçiləri; (III) fonologiya, xüsusən “Prosodik analiz” adlı modelin inkişafı; (IV) hind və cənubi Asiya dilləri, xüsusilə onların orfoqrafiya və fonologiyası üzrə linqvistik təsvirlər və ensiklopediya məqalələri. (I), (II) və (IV) aspektlər başlanğıcdan onun yazılarında mövcuddur; (III) aspekt isə sonra inkişaf etmişdir. O, (I) və (III) aspektləri ilə daha yaxşı tanınmışdır ki, burada o, dilin necə işlədiyini və dilçinin öz təhlilinə necə yanaşması barədə fikirlərini ortaya qoydu.

Həç bir uyğunsuzluq olmasa da, bu iki sahədə onun fikirləri arasında lazımı əlaqə yoxdur. (I) aspektə dair Firtin fikirləri dil anlayışı üçün əsas prinsiplərdir, çünki o, sözlərin mənasının təhlilini dilçiliyin əsas məqsədi hesab edirdi; bu, Bloomfield kimi müasirlərin dilçilik tədqiqatlarından mənanı istisna etdiyi bir dövrdə qeyri-adi fikir hesab edilirdi. Förs, “langue” və “parole” (* Sössür Försdən əvvəl tədqiq etmişdir) və ya “competence” və “performance” (Xomski ondan sonra tədqiq etmişdir) arasında hər hansı bir fərqi qəbul etmir, çünki Firtə görə dil müstəqil bütöv

deyil və əqli sistem olaraq araşdırılmalısına ehtiyac yox idi. Əksinə, müasir intellektual mühitin davranışçı və pozitivist ideyalarına (məsələn, *Skinner işinə baxın) uyğun olaraq, Förs dili danışanların söylədiyi fikirlər, fəaliyyət rejimi, “hərəkətin icrası” kimi tədbirlər toplusu hesab edirdi və buna görə də onun fikrincə dilçilər özləri də nitq formalarına yönəlməlidirlər. Bu, nitq fəaliyyəti haqqında ümumi fikri inkar etdi, bu fikirdə göstərilirdi ki, nitq fəaliyyəti “həqiqi” tədqiqat obyektinə - onların əsassız qrammatik sistemlərinə daxil olmaq istəyən dilçilər üçün maraqlıdır. Sözlərlə ifadə etmə real həyat kontekstlərində baş verdiyinə görə, Firt iddia edirdi ki, sözlərin mənası, səslərin tələffüz edilməsindən meydana gələn xüsusi vəziyyətdə daha çox yaranır. Sözügedən mənanı müəyyənləşdirmək üçün dildə danışmaq zamanı fiziki olaraq təqdim olunan obyektlərlə dili qarışdıran bu inteqrasiyaçı fikir, Försün “Malinovski” dən götürdüyü ifadə olan “kontekstual məna nəzəriyyəsi” və ya “vəziyyətin konteksti” nəzəriyyəsi kimi tanınır.

Försün mənaya dair fikirlərinin bəziləri onun yanlış başlıqlı “Semantika Üsulu” adlı məqaləsində (1935) işlənmişdir. Məqalənin çox hissəsi, “semantika” termini və məna tədqiqatının tarixi ilə bağlıdır, baxmayaraq ki, bu, mümkün vəziyyət növlərinin taksonomisini tanımağa başlanğıc verir (sonralar heç vaxt inkişaf etməmişdir). Firt, dilə dilçilik təhlilinin bütün səviyyələrini onların kontekst və situasiyaları ilə birləşdirən bütün yanaşmasını təsvir etmək üçün (fonetikadan leksikografiyədək) “semantika” termini istifadə etməyi təklif edir. O, bu istifadəni digər yazılarında tətbiq etmir, lakin telefonların “fonoloji mənası” və komponentlərin “qrammatik mənası” haqqında yazaraq o, “məna” sözünün mənasını diqqətəlayiq şəkildə genişləndirir. Bu, əşyanın funksiyası və ya effekti kimi mənanın ümumi tərfi ilə müəyyən olunmuşdur, beləliklə, fonoloji bütövlərin mənası var, çünki onlar fərqli fonoloji mühitlərdə digər bütövlərlə qarşılıqlı əlaqələrə malik ola bilərlər. Leksik səviyyədə, bu, “söz birləşməsinin”, yəni bir sözün ardıcıl olaraq digər bir sözlə bir araya gəldiyi (söz birləşmələrində sözlərin “mənası” nın bir hissəsi, məsələn, “tamamilə eşşək” birləşməsində hər iki söz birgə meydana çıxır) birləşmə anlayışını əhatə edir.

“Məna”nın bu cür işlədilməsi Försə hər səviyyədə “məna” ifadələrinin axtarışı ilə bağlı dil səviyyələri arasında təməl birliyini qəbul etməyə (başla düşməyə) imkan verdi. Ən azından Lyons tərəfindən (1966) tez-tez bildirilmişdir ki, “məna” sözünün mənası daha da uzadılır və sözlərin şərh edilməsində vəziyyətin anlaşılması lazım olduğuna işarə edilərkən, mənanın tam təsvirini vermək üçün çox şey tələb olunur. Försün anti-mentalist baxışları nəzərə alındıqda, o dilçilərin müxtəlif xüsusiyyətlərə sahib olmasını və öz terminləri ilə analitik səviyyələri təsvir edəcəklərini gözləyirdi; heç bir universalıq və ya struktur oxşarıqlar gözlənilməmiş və ya axtarılmamışdı. Qəbul edilə bilən bütövlərin sayı və təbiəti məhdud deyildi, çünki Firtin instrumentalizmi bir dilçinin dilin yeganə “əsl” (və ya “psixoloji cəhətdən real”) formasını təsvir etməmələrini hesab edirdi; dilçilər nəzəri konstruksiyaların lazımsız olmasını və müxtəlif linqvistik səviyyələrdən məlumatları qarışdırmaqda sərbəst idilər. Bundan əlavə, digər sistemlərə əhmiyyət verməyərək Firt, bir dilin yalnız kiçik bir alt sistemə diqqət yetirməyi düşündü, və

“çoxsistemlilik” kimi istinad edilən prinsipi də bu mənada təsvir etdi. Eyni zamanda Förs, LUK-da Burmese və Tamil kimi dillərin fonologiyasına dair bir neçə məqalə nəşr etdi. Hindistanda Gujarati və Teluqu kimi dillər üzərində sərf olunan 15 aylıq tədqiqatın ardınca Firth 1938-ci ildə London Universitetinin Şərq və Afrika Araşdırmaları Məktəbində fonetika və dilçilik şöbəsinə keçdi (“SOAS” Şərqsünaslıq İnstitutu), və iki il sonra 1941-ci ildə Şöbənin rəhbəri və oxucusu olaraq, o, karyerasının qalan hissəsinə orda davam etdi.

SOAS-ın inkişafı qismən Britaniya imperiyasının mövcudluğu ilə əlaqədar idi, çünki SOAS İngiltərənin imperializminin əsas hissəsində dünyanın geniş ərazilərinin mədəniyyəti və dilləri üzrə tədris və tədqiqat üçün İngiltərənin mərkəzi idi. Firtin Hindistanda topladığı təcrübəsinin, cənubi Asiya dillərində tətbiqi SOAS-la uyğunluq təşkil edirdi və ona orada uğur qazanmağa imkan yaratdı və məktəb Firtin güclü akademik hazırlıq üzrə dilçiliyin yaradılması məqsədi üçün mükəmməl bir baza olduğunun sübutu idi. Förs SOAS-a köçdükdən bir il sonra ikinci dünya müharibəsi başladı və bu da Försün mövqeyini möhkəmləndirdi. Yaponiya 1941-ci ildə müharibəyə qoşulanda, Förs silahlı xidmətin üzvləri üçün Yaponiyada intensiv təlim kurslarını keçdi. Bu, onun şöbəsində işləyən işçilərin sayının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına gətirib çıxardı və bu iş üçün Förs 1946-cı ildə Britaniya İmperatorluğunun ordeninə layiq görülmüşdür. 1944-cü ildə İngiltərədə Ümumi Dilçilik üzrə ilk professor adı verildi (çox sonralar başqa ölkələrdə bu təyinatlar verildi). İngiltərənin imperial maraqlarını nəzərə alaraq SOAS-ın strateji əhəmiyyətini tanıdıqdan sonra, Förs şöbəsi müharibədən sonra davamlı hökumət dəstəyi ilə inkişaf etdi. Försün karizmatikliyi və ruhlandırıcı bacarıqları müharibədən əvvəl LUK-da işləyən bir çox şəxsi SOAS-da işləməyə sövq etdi. Müharibədən dərhal sonra Förs dilçilik tarixinə ən böyük töhfəsini verən Fonetikanın İngilis məktəbi adlı əsərini nəşr etdirdi (1946). Bu Firtin uzun müddət (Henry Sweet, Alexander Melville Bell, John Hart və hətta Orm və Ælfric daxil olmaqla) dilçilik ənənəsi ilə işlədiyini göstərir.

Məqalə belə bir təəssürat oyadır ki, Förs İngiltərədə yazanların işlərinin tərif edilməsini vacib hesab etmişdir, lakin Firtin bu sahədəki maraqları həmin sahədəki digər işləri stimullaşdırmaq üçün vacib hesab olunurdu (məsələn, R.H. Robins kimi əməkdaşları). SOAS-da işlədiyi müddətdə Firt fonologiyaya dair fikirlərini inkişaf etdirmişdir ki, bu da dilçiliyə ən çox böyük töhfə olmuşdur. Bununla yanaşı, “Prosodik Təhlillər”də (və ya “London Fonologiya Məktəbi”) onun fikirlərinin əksəriyyəti “London Məktəbi”ni təşkil edən əməkdaşları tərəfindən çap olunmuşdur (əsasən SOAS-dakı həmkarları). Försün öz fonoloji fikirlərini ortaya qoyduğu ilk nəşr, səslər və ritmlər haqqındadır (1948), baxmayaraq ki, onları məqalədən çıxarmaq asan deyil. Əsas fikir fonologiya üzrə tədqiqat apararıq digər dilçilər tərəfindən tətbiq edilən təmiz fonematik analizin rədd edilməsidir (məsələn, Trubetzkoy və Bloomfield kimi). Yanaşmada (“fonematik vahidlər” adlanır) hələ də bəzi seqmentlər mövcuddur, lakin bu da çox vacibdir ki, fonoloq fonetik forma xüsusiyyətlərini qeyri-seqment bütövlər olan “fon” lara təsvir edə bilər ki, bu bütövlər fonoloji strukturun istənilən hissəsi, məsələn bütöv söz və ya sintaktik vahid

və ya hecanın bir hissəsi ilə bağlı ola bilər. “Fonoloji proses” anlayışı olmadığına görə Metafor “yayılması” dinamik şəkildə qəbul edilməməlidir; daha çox prosodiyanın statik sahəsi təsvir olunur. Beləliklə, sadələşdirilmiş assimilyasiya və səsli harmoniya terminləri (“prosodiya”) bir sözün müşahidə oluna bilən formasıdır.

Fonetik vahidlər, prosodik olaraq təhlil edildikdə, fərqli fonoloji spesifikasiyanın demək olar boş hissəsi ola bilər. Bundan əlavə, paradigmatik struktura deyil, sintaqmatik struktura istinadən təsvir olunan “birləşmə” hadisəsi də daxil olmaqla hər şey prosodiya ola bilər ki, bu da hecəda müəyyən mövqelərlə məhdudlaşdırılan xüsusiyyətlər və linqvistik məhdudiyyətləri müəyyən edir. Prosodik Analiz “fonetika” və “fonologiya” arasında aydın bir parçalanmanı güman edir. Fonematik vahidlərin və prosodiyaların “daxili” və ya aşkar fonetik məzmununa malik olmaları güman edilmir. Onlar fonetika üzərində qurulan fonoloji xəritələrin xüsusi hissəsinin necə formalaşdırdıqlarını ifadə edən “ardıcılıq” ifadələri ilə müşayiət edilməlidir. Bu Fonetistlərə mücərrəd fonologiyanı ətraflı fonetik təsvirlə birləşdirməyə imkan verdi. Försin instrumentalizm və çoxsistemliliyə dair ümumi fərziyyəsi fonoloqların dilin bütün fonoloji sisteminin əlaqəli hesabını təmin etməkdən daha çox, hər hansı bir linqvistik quruluşda fonoloji sistemini tanımaq üçün sərbəst olduğunu nəzərdə tuturdu. Sözügedən fonoloji bütövlərin və sistemlərin, məsələn, hecaların, funksional sözlər və leksik sözlər, isim ifadələri və zərflik ifadələri arasında əlaqənin olması güman edilmir; bu da linqvistik səviyyələrə nisbətən qarışıqlığı əks etdirir.

Försin fonoloji fikirlərindən bəziləri 1930-1955-ci illərdə sonuncu əsas nəşrində, Linqvistik nəzəriyyənin icmalında yenidən əks olunur. Bu da birbaşa danışıqlardan və insanların dilindən sitat gətirərək onun digər fikirlərinin bir çoxunu təkrarlayır və həmkarları tərəfindən məqalələr toplusu kimi təqdim edilirdi. 1957-ci ildə, Försin məqalələri, 1934-1951-ci illərdə Linqvistik sənədlər toplusu kimi çıxdı. Bu toplular onun karyerasına bir xülasə və praktik olaraq son nöqtə kimi xidmət etmişdir. 1956-cı ildə SOAS-dan təqaüdə çıxmışdı. Bundan sonra Firt yalnız dörd il yaşadı, bir çoxları iddia edirdi ki, onun fikirlərinin çoxu yazılmamışdı, çünki onun səhhəti çox pis idi (baxmayaraq ki, Edinburqda yarım iş günü dərslər vermişdi). Ölüm ərzində Förs, Britaniyada dilçilik mərkəzində görkəmli bir şəxs olaraq tanınmışdı. O, Filologiya Cəmiyyətinin prezidenti olmuş və fəxri dərəcə ilə təltif olunmuşdur. O, 40-a yaxın məqalə dərc etdirmişdir, lakin, onlar onun bütün fikirlərini aydın və ardıcıl şəkildə göstərməmişdir. Förs, Avropa və Amerika qitələrində dilçiliyin inkişafı ilə yaxından tanış idi, amma onun əsərləri İngiltərədən kənar o qədər də tanınmırdı. O, xaricdə dərs dedi, konfranslara qatıldı və Amerika Dil Cəmiyyətinin Dil İnstitutuna müəllim kimi dəvət edildi; buna baxmayaraq, bəziləri iddia edirlər ki, Försin öz ideyalarının başqa yerlərdə bölüşdürmək istəyi olmamışdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əbülfəz Rəcəbli “London struktur dilçilik məktəbi”
Bakı – 2016
2. Əbülfəz Rəcəbli . “ Struktur dilçilik”
Bakı – 2005
3. Əbülfəz Rəcəbli “Deskriptiv dilçilikdə fonologiya və qrammatika problemləri
Bakı – 2016
4. Fəxrəddin Veysəlli” “Struktur Dilçiliyin Əsasları”
Bakı – Mütərcim 2008
5. Fəxrəddin Veysəlli “Dilçilik Ensiklopediyası”
Bakı – Mütərcim - 2006

TAMILLA GAFAROVA

SUMMARY

THE PROMINENT MEMBERS OF THE LONDON SCHOOL OF LINGUISTICS

Like any science, linguistics is characterized by constant search, understanding and evaluation of acquired knowledge, development of approaches to the study of the object. In this regard, the London School of Linguistics is a particularly important research school. It is the duty of every linguistic researcher to strive to increase the effectiveness of scientific research in the field of linguistics and to apply their results in practice. The problems of the application field of linguistics once again clearly show that the science of language is of great practical importance. Despite the fact that many tasks related to the application of linguistics have been solved, there are still many tasks facing modern science. This research looks at the work and the respectable members of the London School of Linguistics. This project involves discovering how the London School of Linguistics was arranged and improved in the middle of twentieth century. The goal is to provide the Azerbaijani readers information about the London School of Linguistics Besides this the purpose of this research is to identify the work of the researchers of the London School of Linguistics. The article also deals with the relationship of the London School of Linguistics with the other linguistics schools like as American Descriptive School of Linguistics, Prague Functional School of Linguistics, etc.

Key words: The London School of Linguistics, The English School of Phonetics, Structural linguistics, Theory of language, in the history of linguistics

ТАМИЛЛА ГАФАРОВА

АННОТАЦИЯ

ВИДНЫЕ ЧЛЕНЫ ЛОНДОНСКОЙ ШКОЛЫ ЛИНГВИСТИКИ

Как и любая наука, языковедение характеризуется постоянным поиском, осмыслением и оценкой полученных знаний, разработкой подходов к изучению объекта. В этом отношении Лондонская школа лингвистики является особенно важной исследовательской школой. Долг каждого лингвиста-исследователя стремиться повысить эффективность научных исследований в области лингвистики и применять их результаты на практике. Проблемы прикладной области языковедения еще раз ясно показывают, что наука о языке имеет большое практическое значение. Несмотря на то, что многие задачи, связанные с применением лингвистики, решены, перед современной наукой стоит еще немало задач. Данная статья исследует работы Лондонской школы лингвистики и уважаемых представителей этой школы. Статья включает в себя исследования о том, как возникла и прогрессировала Лондонская школа лингвистики в середине 20 века, цель этой статьи заключается в том чтобы ознакомить Азербайджанского читателя информацией о Лондонской школе лингвистики. Кроме того, цель работы направлена на изыскание процесса исследования Лондонской школы лингвистики. Статья также тесно связана с взаимно отношением между Лондонской школой лингвистики и другими лингвистическими школами, такими как Американская Дескриптивная Школа Лингвистики, Пражская Функциональная Школа Лингвистики, и т.д.

Ключевые слова: Лондонская школа лингвистики, Английский фонетическая школа, Структурная лингвистика, история лингвистической науке, Теория языка

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: professor, Əbülfəz Rəcəbli
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.2.324>

LAÇIN RAMİZ QIZI ABBASOVA
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
lacinabbasova60@gmail.com

DİLİN TƏDRİSİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN TEXNOLOJİ AVADANLIQLAR

XÜLASƏ

Bu məqalə ənənəvi təhsildə yaradıcı pedaqoji təcrübələrin zəruriliyini vurğulayaraq müasir texnologiyaların ingilis dilinin mənimsənilməsinə necə dəyişdirdiyini araşdırır. Burada təlimi təkmilləşdirmək üçün texnologiyanın daxil edilməsində təlimatçıların rolunu vurğulanır. İngilis dilinin öyrənilməsində interaktiv proqramlar onların tələbələri necə cəlb etdiyini və dil bacarıqlarını inkişaf etdirdiyini müəyyən etmək üçün yoxlanılır. O, tələbələrin müxtəlif öyrənmə tələblərinə cavab vermək üçün dinamik, təkmil texnologiyalı pedaqogikanın zəruriliyini vurğulayır. Əlavə olaraq onlayn platformaların dinamik və interaktiv ingilis dili təhsilini necə asanlaşdırma biləcəyini və onların dilin mənimsənilməsinə təsirlərini araşdırır.

Məqalənin əsas hissəsi texnologiyanı ingilis dili dərslərinə inteqrasiya etmək üçün müəllimlərin mübarizəsini araşdırır. Məqalə dilin tədrisinə texnoloji daxil edilməsini təmin etmək üçün bu çətinlikləri təhlil etməyə və azaltmağa çalışır. Eyni zamanda müəllim hazırlığı proqramlarının texnologiya inteqrasiyasını necə təkmilləşdirdiyini, peşəkar inkişafın müəllimləri dil əldə etməkdə texnologiyadan istifadə etməyə necə hazırladığına işıq salmaq üçün müxtəlif təlim proqramlarının effektivliyini araşdırır.

Bu, müəllimlərin müxtəlif tələbələr üçün texnologiyaya əsaslanan öyrənmə təcrübələrini necə təşkil edə biləcəyini araşdırır. Müəllimin interaktiv dil öyrənmə təcrübələrinin asanlaşdırıcısı kimi funksiyasının nüanslı başa düşülməsi lazımdır. Məqalə müəllimlərin müxtəlif öyrənmə üslublarına uyğunlaşmaq üçün texnologiyadan istifadə etmə yollarını araşdırmağa çalışır.

Təcrübədə, bu effektiv təlim təcrübələrini, müəllim problemlərini və müəllim hazırlığı proqramlarını işıqlandırır. Nəticələr kurikulumun dizaynına, peşəkar inkişafa və təhsil texnologiyasına təsir edərək, tədqiqat və texnologiya ilə ingilis dilini mənimsəmə təcrübəsinin təkmilləşdirilməsini təşviq edir.

Açar sözlər: Müasir texnologiyalar, Pedaqoji təcrübələr, Texnologiyanın inteqrasiyası, Texnologiyadan istifadə, Təhsil texnologiyası, Təlimatçıların rolu.

Lachin Abbasova

TECHNOLOGICAL EQUIPMENT USED IN LANGUAGE TEACHING SUMMARY

This article explores how modern technologies are changing English language acquisition, emphasizing the need for creative pedagogical practices in traditional education. It emphasizes the role of instructors in incorporating technology to enhance learning. Interactive programs in English language learning are examined to determine how they engage students and develop language skills. It emphasizes the need for a dynamic, technology-enhanced pedagogy to meet the diverse learning needs of students. Additionally, it examines how online platforms can facilitate dynamic and interactive English language learning and their impact on language acquisition.

The main body of the article examines teachers' struggles to integrate technology into English lessons. The article attempts to analyze and mitigate these challenges to ensure the inclusion of technology in language teaching. It also examines the effectiveness of various training programs to shed light on how teacher education programs improve technology integration, and how professional development prepares teachers to use technology in language acquisition.

It explores how teachers can organize technology-based learning experiences for diverse students. A nuanced understanding of the teacher's function as a facilitator of interactive language learning experiences is needed. The article seeks to explore the ways in which teachers use technology to accommodate different learning styles.

In practice, it illuminates effective teaching practices, teacher challenges, and teacher training programs. Findings influence curriculum design, professional development, and educational technology, encouraging research and improving English language acquisition practices with technology.

Keywords: Modern technologies, Pedagogical practices, Integration of technology, Use of technology, Educational technology, Role of instructors.

ТЕХНОЛОГИЧЕСКОЕ ОБОРУДОВАНИЕ, ИСПОЛЬЗУЕМОЕ В ОБУЧЕНИИ ЯЗЫКАМ

Лачин Аббасова

РЕЗЮМЕ

В этой статье исследуется, как современные технологии меняют усвоение английского языка, подчеркивая необходимость творческих педагогических практик в традиционном образовании. В нем подчеркивается роль преподавателей во внедрении технологий для улучшения обучения. Интерактивные программы изучения английского языка исследуются, чтобы определить, как они привлекают учащихся и развивают языковые навыки. Он подчеркивает необходимость динамичной, высокотехнологичной педагогики

для удовлетворения разнообразных образовательных потребностей учащихся. Кроме того, в нем рассматривается, как онлайн-платформы могут способствовать динамичному и интерактивному изучению английского языка и их влияние на овладение языком.

Основная часть статьи посвящена попыткам учителей интегрировать технологии в уроки английского языка. В статье предпринята попытка проанализировать и смягчить эти проблемы, чтобы обеспечить включение технологий в преподавание языка. В нем также рассматривается эффективность различных программ обучения, чтобы пролить свет на то, как программы подготовки учителей улучшают интеграцию технологий и как профессиональное развитие готовит учителей к использованию технологий при изучении языка.

В нем исследуется, как учителя могут организовать обучение на основе технологий для разных учащихся. Необходимо детальное понимание функции учителя как посредника в интерактивном изучении языка. Целью статьи является изучение способов, с помощью которых учителя используют технологии для адаптации к различным стилям обучения.

На практике он освещает эффективные методы преподавания, проблемы учителей и программы подготовки учителей. Полученные результаты влияют на разработку учебных программ, профессиональное развитие и образовательные технологии, стимулируя исследования и улучшая практику изучения английского языка с помощью технологий.

Ключевые слова: Современные технологии, Педагогическая практика, Интеграция технологий, Использование технологий, Образовательные технологии, Роль преподавателей.

Nəyatın hər sahəsində geniş yayılmış texnoloji dövrün nəticəsi olaraq, iyirmi birinci əsr öz vətəndaşlarına yeni çətinliklər, imkanlar və alternativlər təqdim edir. İngilis dilinin tədrisi üçün qabaqcıl strategiyalar təcili olaraq tələb olunur, çünki bu, digər sahələrlə yanaşı, əsrin, elm, incəsənət və siyasətin dilidir [2;135]. Hal-hazırda, təhsil müəssisələri əvvəlcədən müəyyən edilmiş vaxt ərzində əvvəlcədən müəyyən edilmiş statistik məlumatların müəhazirəçidən tələbəyə ötürülməsi üçün bir məkan kimi xidmət etməkdənsə, elmi və tibbi yanaşmanı təşviq etməlidirlər. Hal-hazırda ən aktual ehtiyac fərqləri ingilis dilində öyrənmə bacarığı ilə təmin etməkdir. Buna təhsil, təcrübə və müasir texnologiyanın (e-tədris avadanlığının) birləşməsi vasitəsilə ən effektiv şəkildə nail olmaq olar. Müasir texnoloji vasitələrin tədris metodologiyalarına inteqrasiyası ilə təhsilə və öyrənməyə ənənəvi yanaşmalar əhəmiyyətli dərəcədə çətinləşdi. Yüksək effektiv və innovativ pedaqoqlar müasir dövrün təmin etdiyi müxtəlif vasitələr və strukturlarla öyrənmə və tədris mühitlərini bəzəyə bilər. Bu cür avadanlıqlar canlandırmaq, həvəsləndirmək, stimullaşdırmaq və yeni başlayanlar üçün öyrənməni daha mənalı etmək üçün istifadə olunur. Bu vasitələr, şübhəsiz ki, effektivdir və virtual texnologiyanın və ingilis dilinin öyrənilməsinin birləşməsinə əhəmiyyətli addımlar atsa da, tədris islahatları və dəyişiklikləri üçün əlavə avadanlıqdan istifadə etməyi imkan verir.

İnternet məqalələr, resurslar, konfranslar və s. formasında çoxlu ingilisdilli materiallara və statistikaya çıxışı təmin edir. Hər təhsil müəssisəsinə fərdi internet saytı ayrılıb. Tələbələrin heç bir ödəniş etmədən istifadə etmələri üçün İnternetdə çoxlu proqramlar mövcuddur.

"Spelling Bee" tələbələrə ingilis dili ifadələrini düzgün yazmağa kömək edən bu proqramlar arasındadır. Təlimatçıların e-poçt vasitəsilə tələbələrə tapşırıqları paylamaq imkanı var və onlar onlayn imtahanları idarə edə bilirlər. Bundan əlavə, valideynlər hər an övladlarının çıxışlarına onlayn daxil olmaq imkanına malikdirlər. Akademik qurumlar layihələr üzrə icmalarla əməkdaşlıq etmək və materialları onlayn yerləşdirmək imkanı var. Təlimatçılar həmçinin tələbələrinin mənimsəməli olduqları çətinlik səviyyəsini müəyyən etmək imkanına malikdirlər. Layihənin öyrənilməsi və onlayn tapşırıqlar vasitəsi ilə İnternet dil öyrənənlərə həqiqi sosial qarşılıqlı əlaqəyə girməyə imkan verən sosial-koqnitiv yanaşma təmin edə bilər. Bu onlayn oyunların məqsədi konstruktiv söz ehtiyatının inkişaf etdirilməsinə kömək etmək və təkmilləşdirməkdir [5;73]. İnternetin kritik xüsusiyyətlərinə onun sürəti, yüksək dəqiqliyi və təlimləri eyni gündə bir neçə dəfə təqdim etmək imkanı daxildir ki, bu da təlimatçının vaxtına və səyinə qənaət edir. Təkrardan istifadə şagirdlərə dərsi yadda saxlamağa və qavramağa çox kömək edə bilər. Dil öyrənənlər kompüter əsaslı fəaliyyətlərdən, multimedia platformalarından və müxtəlif veb-saytlardan istifadə etməklə qiymətli resurslar və vaxtında məlumat əldə etmək imkanı əldə edirlər. Adi tədris metodlarından fərqli olaraq İnternetdən istifadə etməklə, müəllimlər tələbələrin bilikləri daha səmərəli əldə etmələri üçün daha əlverişli mühit yarada bilirlər [7;221].

YouTube videoları tələffüzü, vurğuları, lüğəti, vokal modulyasiyasını və ingilis dili ilə əlaqəli digər mövzuları təkmilləşdirmək üçün çox faydalıdır. İngilis dilinin öyrədilməsi və öyrənilməsi üçün YouTube-dan istifadənin əsas səbəbi və üstünlüyü ondan ibarətdir ki, o, adi insanlar tərəfindən danışılan gündəlik ingilis dilinin orijinal nümunələrini təqdim edir. Təlimatçılar ondan tələbələrin dinləmə, danışma, təhlil və yazma bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün bir vasitə kimi istifadə edə bilirlər [4;460]. Bundan əlavə, filmin tələbələrin səviyyəsinə uyğun bir hissəsi seçilərək onlara paylana bilər. Təlimatçılar hələlik səsi susdura və şagirdlərə sadəcə filmi izləməyi tapşırıqlar verirlər. Daha sonra tələbələrə eyni zamanda film kliplərinin dialoqları ilə həmsərhəd olaraq filmə yenidən baxmaq tapşırığı verilir. Filmin müəyyən bir hissəsini tələbələrə göstərməklə yanaşı, müəllimlər filmin kulminasiya nöqtəsi və ya hekayənin tamamlanması arasında paralellər aparmağı da tələb edə bilirlər. Bu, tələbələrin təkcə nitqini deyil, həm də yaradıcılığını təkmilləşdirəcək.

Skype müəllimlərə və tələbələrə planetin istənilən yerindən əməkdaşlıq etmək üçün sonsuz imkanlar təqdim edir. O, xarici dildə tələbələrə dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün müxtəlif beynəlxalq yerlərdə müəllimlərlə əlaqə yaratmaq üçün böyük imkanlar təqdim edir. Pedaqoqlar həmçinin Skype-dan istifadə etməklə yeni başlayanlara məsləhət xidmətləri və ya tapşırıqların verilməsində yardım göstərə bilirlər. Bundan əlavə, kollec tələbələri bir-birləri ilə yazı və ya tədqiqat layihələri üzərində əməkdaşlıq etmək, eləcə də bir-birlərini nəzərdən keçirmək, hədiyyə etmək

və ya çıxış etmək imkanına malikdirlər. Bundan əlavə, onlara həm universitet bölgəsində, həm də ondan kənarında peşəkar inkişaf fəaliyyətləri ilə məşğul olmağa icazə verilir.

Facebook və Twitter kimi sosial media vasitələri milyonlarla abunəçisi var və bu rəqəm artmaqda davam edir. Bu sosial media platformalarının istehlakçıları arasında universitet tələbələri elmi təhsil məqsədlərinə nail olmaq üçün həmyaşdqları, müəllimləri və icma üzvləri ilə interaktiv ünsiyyət qurmaq bacarığından əhəmiyyətli dərəcədə faydalanırlar.

Medianın ingilis dilinin tədrisinə inteqrasiyası çoxdankı təcrübədir. Kitablar, qəzetlər, televiziya və radio kimi media müəllimlərə və tələbələrə praktik və innovativ ideyalar təqdim edir. Müəyyən bir sinifdə tətbiq etmək üçün uyğun media seçmək çətin ola bilər, lakin düzgün həyata keçirildikdə, demək olar ki, tələbələri ilhamlandırmaq, həvəsləndirmək və hətta öyrənməyi hamı üçün xoş və maraqlı etmək potensialına malikdir [1;211]. Təhsil mühitində mediadan geniş istifadə edildiyini nəzərə alaraq, medianın sinifə daxil edilməsini araşdırmaq üçün çoxsaylı tədqiqatlar aparılmışdır. Tələbələrin nitqi və yadda saxlaması üçün media və sinif təqdimatlarının potensial faydalarını araşdırarkən, Tafani kəşf etdi ki, media təlimatın vizuallaşdırılmasını asanlaşdırır və bununla da tələbələrin qavrayışını, səlissliyini və dəqiqliyini artırır.

Hal-hazırda, Twitter yeni başlayanlara ingilis dili biliklərini artırmaqda əhəmiyyətli dərəcədə kömək edə bilən sosial şəbəkə tətbiqidir. Onun veb əsrində yeni başlayanları konsepsiyaların öyrənilməsinə cəlb etmək üçün təhsil vasitəsi kimi potensialı olduqca böyükdür. Təlimatçı istənilən hekayə formatını seçə və süjetdə iştirakına görə tələbələrə yayılan hekayə girişini ilə fəaliyyətə başlaya bilər. Twitter icmasına bütün fərdi töhfələri aldıqdan sonra təlimçi cavabların araşdırılmasına davam edə bilər. Bu, hekayənin təşkilini yaxşılaşdırmaq, yaradıcı yazıdan istifadə etmək və yeni başlayanların qrammatikadan düzgün istifadə etməsini təmin etməkdən ibarətdir. Təlimatçılar şagirdlərdən həftənin müəyyən bir ifadəsini seçmələrini və antonimlər, sinonimlər və omonimlər tələb edərək sosial media vasitəsilə yaymalarını tələb edə bilərlər. Bütün cavabları aldıqdan sonra müəllimlər onların düzgünlüyünü qiymətləndirmək və şagirdin lüğətini artırmaq üçün çətin ifadələrin hiperlinkini genişləndirmək imkanına malikdirlər. Twitter onlayn müzakirələr aparmaq üçün də əlverişlidir. Möhtəşəm Twitter icması vasitəsilə eyni iş otağında tələbə yoldaşları ilə əməkdaşlıq etmək mümkündür.

Fərdi kompüterlərlə müqayisə oluna bilən daşınma xüsusiyyətlərinə və güclü imkanlara malik olan ağıllı mobil telefonlar, planşetlər və analogi cihazlardan öyrənmə vasitəsi kimi istifadə edilməsi geniş tətbiq dairəsinə malikdir. Tələbələr mobil cihazlarına inteqrasiya olunmuş rəqəmsal kamera funksiyasından istifadə edərək fotoqrafik sənədli film yaratmağa məcbur ola bilərlər. Tələbələrə təlimatçıları tərəfindən sənədli film üçün mövzu təyin edilə bilər. Tələbələrə qurduqları sənədli filmləri öz müəllimləri, həmyaşdqları, qohumları və dostlarının şəxsi şəbəkəsi və hətta öz dostları ilə bölüşmək üçün flicker funksiyası olan və hər bir şəkil qrafiki üçün povest təsvirləri təşkil edən veb saytlara yükləmələrinə icazə verilir. Şagirdlər

arasında cib telefonlarından hədsiz dərəcədə asılılıq orta qiymət balının azalması ilə əlaqələndirilir [6;349]. Bununla belə, mobil telefonların təhsil məqsədləri üçün istifadəsinin akademik performans, tapşırıqları yerinə yetirməyi və öyrənmə məqsədlərinə çatma sürətini yaxşılaşdırdığı göstərilmişdir [3;93].

Funksional yanaşma populyarlaşmazdan əvvəl, tələbələr üçün xülasə kimi xidmət edən və heç bir şəkildə əyləncə deyil, əlifba hərflərindən istifadə etməklə yazı və təhlil tətbiq olunurdu. Hazırda hər bir fərdin rəhbərliyində metodik yanaşmanın tətbiqi tövsiyə olunur. Şagirdlərin marağını dərhal cəlb edən ifadələrlə başlamaq vacibdir və bu ifadələr onları maraqlandıran çoxlu sayda vasitədən götürülməlidir. Bundan əlavə, tələbələr səmərəli oxumaq və yazmaq bacarıqlarını artırmaq üçün çoxlu idman fəaliyyətləri ilə təmin edilməlidir. Hazırlıq müddəti əhəmiyyətli dərəcədə qiymətləndirilir.

Yeni başlayanları cəlb etməyin əsas üsullarından biri onlara problem təqdim etmək və problemin həllini tapmalarını xahiş etməkdir. Bu müasir yanaşmanın əsas məqsədi yeni gələnlərdə əks olunmuş görüntü enerjisi və maraq yaratmaqdır. Təlimatçı öz tələbələrinə Patna bazarlarının nəqliyyat vasitələri ilə dolu olduğunu bildirsə, tələbələr, şübhəsiz ki, təlimatçının bazarların təsviri, nəqliyyat vasitələrinin ziyarətçilərini yönləndirmək üçün alternativ yollar təklifi, parkinq sistemi vasitəsilə həll axtarmağın üsullarını və strategiyalarını başa düşəcəklər və sairə. Nəticə etibarilə, onlar lüğət, cümlə strukturları və qrammatikadan elə bir şəkildə istifadə edə bilirlər ki, onlara öz tədqiqatlarını, müşahidələrini və müdaxilələrini monotonluqdan daha çox həvəslə ifadə etməyə imkan verir. Buna görə də, onlar öyrənməyə yanaşmaları ilə bağlı motivasiya və müdriklik hiss edə bilirlər.

Beyin fırtınası innovativ və müasir məşq üsuludur, burada təlimatçı həmişə ekspert mühazirəçi və ya ifaçı olmaq məcburiyyətində deyil; daha doğrusu, o, tələbələrə fərziyyələr aparmağa və həll yolları axtarmağa imkan verir. Bir neçə ipucu verdikdən sonra təlimatçı şagirdlərdən cavab almağa çalışır. Tələbələr sınaq və səhv vasitəsilə istədikləri suallara və ya tamamilə yeni lüğətə cavab alırlar; bununla belə, təlimatçı son nəticədə düzgün cavabı müəyyən edir. Bu metodologiya tələbələrin imkanlarını, gələcək perspektivlərini və özünə inamını artırır.

İngilis dilinin geniş şəkildə qəbulu ilə onun qlobal birlikdəki təsiri və dəyəri onillikləri əhəmiyyətli dərəcədə aşdı. Bununla belə, dil müəllimləri təlimatı əvvəlki qaydada öyrətməyə davam edərsə, ingilis dilini öyrənmək üçün nəzərdə tutulan məqsəd hazırkı qlobal kontekstdə əlçatmaz ola bilər. Müasir yanaşmalar və ekspertlər tələbələrə məşq metodologiyalarının bütün fəaliyyətləri və üstünlükləri ətrafında cəmləşdirilməli olan diqqət mərkəzi hesab edirlər. Təlimatçının səriştəsi və təcrübəsi ingilis dilini ikinci dil kimi öyrənməkdən yaranan monotonluğu əhəmiyyətli dərəcədə yüngülləşdirmək üçün tələbələrin hobbisi və maraqlarından faydalanmaq üçün belə resurslardan istifadə edir. Bundan əlavə, texnologiya dövründə yaşadığımızı nəzərə alsaq, ingilis dili tədrisi müasir texnoloji avadanlıqlardan istifadə edəcəkdir, çünki bu cür avadanlıqların mövcudluğu sahəyə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Biagi S. "Media Reader". Wadsworth, 1996, p.295
2. Bracewell R., Breuleux A., Laferriere T., Benoit J., Abdous M. "The emerging contribution of online resources and tools to classroom learning and teaching". 1998, 557 p.
3. Chen G.D., Chang C.K., Wang C.Y. "Ubiquitous learning website: Scaffold learners by mobile devices with information-aware technique". Computer and Education, 50(1), 2008, p.77-90
4. Cox M.J., Preston C., Cox K. "What motivates teachers to apply ICT? Paper presented at the British Educational Research Association Conference". Brighton, 1999, p.604
5. Gee J.P. "Social linguistics and literacies: Ideology in discourses". Taylor & Francis, 1996, p.197.
6. Lepp A., Barkley J.E., Karpinski A.C. "The relationship between cell phone use, academic performance, anxiety and satisfaction with life in college students". Computer in Human Behaviour, 31, 2014, p.343-350
7. Peregoy S., Boyle O. "Reading, writing and learning in ESL: A resource book for teachers". Allyn & Bacon, 2012, p.305

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi: f.ü.f.d Faidə İsayeva

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.2.331>

ARİFƏ YUSİBOVA TAPDIQ QIZI
Azərbaycan Tibb Universiteti
“Azərbaycan dili” kafedrasının baş müəllimi
arifahuseynova@gmail.com
S.Vurğun 118

**AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İŞGÜZAR ÜNSİYYƏTİN MONOLOJİ
JANRLARI VƏ NİTQ PROSESİNDƏ ONUN İFADƏ ÜSULLARI**
Xülasə

Monoloji nitq. Nitq prosesində danışanın və dinləyənin iştirakı həmişə eyni formada olmur. Bəzən dinləyən sual verir, danışana öz rəyini söyləyir. Bəzən isə dinləyən müsahibinin danışığına müdaxilə etmir, münasibət bildirmir. Bunlar nitqin dialoji və monoloji formalarını yaradır.

Monoloji nitq dialoji nitqlə müqayisədə struktur baxımından sadədir. Burada bir nəfər fikri geniş və ya müxtəsər şəkildə, rabitəli bir tərzdə ifadə edir. Bu zaman danışanın müsahibi və müsahibləri ilə əks əlaqəsi olm Monoloji nitqin əsas məqsədi nitqin əsas kommunikativ növlərindən (təsvir, təsdiqləmə, fikir söyləmə, səciyyələndirmə) istifadə etməklə hər hansı bir məzmunu başqasına çatdırmaqdır.

Bu nitq proqramlaşdırılmış, təşkil olunmuş nitqdır. Belə ki, danışan deyəcəklərini əvvəlcədən düşünür, eyni zamanda ifadə edəcəyi fikrin həcmi bilir. Bundan başqa, ifadə edəcəyi fikrin xarakterini müəyyənləşdirir, auditoriyaya müraciət formasını dəqiqləşdirir. Hansı materialları deyəcəyini, müsahibinin və müsahiblərinin səviyyəsini, deyəcəklərinin onlara necə təsir edəcəyini təsəvvüründə qabaqcadan canlandırır.

Monoloji nitq mütəşəkkil nitq növü hesab olunur. Məsələn, müəllimin mühazirəsi monoloji nitqdır. Bədii ədəbiyyatda da çoxlu sayda monoloji nitqə rast gəlirik. Məsələn, İsgəndərin monoloqu, Hamletin monoloqu və s.

Açar sözlər: işgüzar ünsiyyət, nitq prosesi, monoloji janr, Azərbaycan dili, inkişaf.

Monoloji nitq fasiləsiz, ardıcıl, əlaqəli və məntiqli olmalıdır. Ona görə də monoloji nitqdən istifadə edən çatdıracağı məlumatın məzmununu dərinləndirilməli və aydın dərk etməlidir. Eyni zamanda zəngin söz ehtiyatına malik olmalı, nitqin təsirlilik və emosionallıq xüsusiyyətlərini qorumaq lazımdır. Danışdığı dilin qayda-qanunlarını mükəmməl bilməlidir. İşgüzar ünsiyyətdə **monoloq** bir şəxsin davamlı bir ifadəsidir.

Monoloji janr nitqin başqa növlərinə nisbətən fasiləsiz, ardıcıl və məntiqli, nisbi dolğunluğa malikdir, quruluşu mürəkkəbdir. Yığıncaqda məruzə, hesabat və mesaj janrları, səhmdarlara, həmtəsisçilərə edilən çıxışlar ilə təmsil olunan monoloq, bir qayda olaraq, vərəqdən oxunan, yazılı bir xarakter daşıyan və buna görə də dərhal

mövcud olan nitqdır. Monoloji nitq iki formada – şifahi və yazılı formada ifadə olunur.

Bu gün işgüzar ünsiyyət dairəsi əhəmiyyətli dərəcədə genişlənir. Belə ki, reklam, sosial ünsiyyət işgüzar ünsiyyətin ayrılmaz hissəsinə çevrilir. Bu gün bir müəssisə və biznesin müvəffəqiyyəti bir çox hallarda mövqelərini əlverişli təqdim etmək, potensial tərəfdaşa maraq göstərmək və xoş təəssürat yaratmaq qabiliyyətindən asılıdır. Buna görə monoloq nitqi getdikcə işgüzar ünsiyyət təcrübəsinə çevrilir: təqdimat nitqi, təntənəli nitq, müxtəlif iclaslarda açılış nitqi və digər etiket mətnləri həmçinin, ictimai nitq.

Süleyman Hüseynov, Elvira Qaracayev:

“Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” Bakı. 2017 il. “Elm və Təhsil” nəşr.

Müəlliflər öz əsərlərində qeyd edirlər: “İşgüzar münasibətləri saxlamaq vasitələrindən biri tərəfdaşların, həmkarların, sponsorların, müştərilərin şəxsi və ictimai təltiflər, eləcə də ildönümü münasibətilə komanda adından təbriklərdir. Təbrikin həyata keçirildiyi forma “ünvan” adlanır. “Ünvan” təntənəli məclislərdə oxunur. Monoloji janrda təbrik nitqləri və mətnlər etiket mətnlərinə aiddir. Xalqın nitqinin ənənəvi janrlarına salamlama nitqi, satış nitqi (reklam), məlumat nitqi və hesabat (iclasda, yığıncaqda) daxildir. İşgüzar ünsiyyətdə ictimai nitq şifahi xalq nitqinin ümumi qaydalarına tabedir. (1.s.216-231)

Monoloji janrda ictimai nitq əvvəldən sona qədər maraqlı və faydalı olmalıdır. O düzgün kompozisiya şəklində tərtib olunmalı, giriş, əsas hissə və nəticədən ibarət olmalıdır. İctimai nitq hətta təcrübəli natiqlər tərəfindən diqqətlə hazırlanmağı tələb edir və bu, yeni fəaliyyətə başlayanlar üçün vacibdir. Nitq hazırlığı müəllifinə sevinc və fərəh həyəcanı gətirən yaradıcı bir işdir. Belə hazırlıq, hər şeydən əvvəl, işin bütün mərhələlərinin nəzərdən keçirilmiş ardıcılığını əhatə edir.

Monoloji janrda natiqlər üçün tövsiyələrimiz odur ki, təsirli bir nitqin iş adamına çatdırılması üçün yalnız mövzunu seçmək kifayət deyil, eyni zamanda nitqin məqsədi barədə düşünmək lazımdır. Bu mənada natiqlər üçün aşağıdakı tövsiyələrə diqqət yetirilməlidir.

1. Biliklərinizə və maraqlarınıza uyğun bir mövzu seçmək. Potensial dinləyicilərinizdən daha çox bilik verə biləcək mövzu seçmək. Nitq ictimai maraq və geniş dünyagörüşə sahib olmalıdır.

2. Uyğun bir mövzu seçmək. Mövzu seçimi cəmiyyətin yeri, vaxtı və əhval-ruhiyyəindən, müəyyən bir məqamın aktuallığından asılıdır.

3. Tamaşaçıya uyğun bir mövzu seçmək. Mövzu dinləyici üçün maraqlı, vacib və anlaşılıq olmalıdır. Əsasən aşağıdakı amillərdən asılıdır: tamaşaçıların əsas maraqları; qrup maraqları; aktual maraqlar; xüsusi maraqlar; yenilik mövzuları. İşgüzar ünsiyyətdə danışan insanlar əksər hallarda işgüzar qarşılıqlı vəziyyətdən, bəzi ehtiyaclardan qaynaqlanır, mövzu, ümumiyyətlə, komandanın ehtiyacları və ya istehsal vəziyyəti ilə müəyyən edilir.

Buna baxmayaraq, nitq üçün bir mövzu seçərkən aşağıdakı amillər vacibdir:

a) Mövzunun dinləyici üçün kifayət qədər **marağa** səbəb olub olmayacağını düşünmək;

- b) Çıxışları stimullaşdırmayan auditoriya laqeyd bir auditoriyadır;
- c) Buna görə dinləyicilərin maraqlarını təhqir edən mövzu seçməmək;
- d) dinləyicini dəstəkləməyin ehtiyacını doğuran bir mövzu seçmək;
- e) Bu da öz növbəsində danışanın dinləyicinin sualının faydalı və arzu olunan hərəkətlərlə bağlı olduğunu hiss edə biləcəyindən asılıdır;
- f) Auditoriyanın emosional mədəniyyətini və inanclarını nəzərə alaraq qüsursuz arqumentlərdən istifadə etmək;
- g) Çıxışın quruluşu ümumi qəbul edilmiş tələblərə cavab verməlidir və müvafiq olaraq giriş, əsas hissə və nəticədən ibarət olmalıdır;
- h) Təqdimatın adı aydın, mövzu ilə əlaqəli olmalı, diqqəti cəlb etməlidir. Çıxışın tətbiqi barədə düşünərkən, girişin dinləyicilərin marağına səbəb olduğunu nəzərə almaq lazımdır;
- i) Girişin məqsədləri: auditoriya ilə əlaqə yaratmaq, etimad və özünə maraq oymaq, tamaşaçıları maraqlandırmaq, onları əsas məzmunun qavranılmasına hazırlamaq, sualın formalaşdırılmasına əsas vermək.

Bu baxımdan performans effektiv şəkildə başlamaq üçün bir neçə üsul tövsiyə olunur: empatiya; paradoksal başlanğıc; gözlənilməz sual; maraqlı təsvir;

maraqlı və ya qeyri-adi bir fakt; orijinal kotirovka; toplananlara iltifat; illüstrativ nümunə; zarafat və tamaşaçıların dərhal maraqlarına müraciət etmək; əsas hissə nitqin mövzusunə və məqsədinə uyğun olmalıdır və orada təqdimatın ümumi müddəalarını tərtib etmək; dinləyiciləri yeni məlumatlar barədə məlumatlandırmaq;

qabaqcıl mövqeləri ardıcıl izah etmək; təklif olunan müddəaların düzgünlüyünü sübut etmək üçün tamaşaçıları lazımi nəticələrlə tanış etmək.

Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2013 il. Müəllif Abdullayev yazır: "Qarşıya qoyulan təkliflərin düzgünlüyünü sübut etmək, çıxışın həqiqətlərinə inandırmaq üçün ünsiyyət prosesində müxtəlif dəlillərdən istifadə olunur, məntiqi arqumentlər -nəzəri və ya empirik ümumiləşdirmələri və nəticələri elan etmək; əvvəllər sübut edilmiş qanunları, aksiomaları; əsas anlayışların məğzini; faktları; psixoloji durumu, özünə hörmət, dinləyicidə rəğbət yaradan hissiyat, hökmün arqumenti, etibarlı arqumentlər; şübutlu dəlillər və s. bu kimi amillər həyata keçirilməlidir.(2.s.211-234).

Bir nitqi bitirdikdə müəyyən qaydalara riayət etmək lazımdır. Məsələn, nitqin son hissəsi bir baxış kimi istifadə edilə bilər: nitqin əsas məqamlarını vurğulamaq, əsas fikirləri ümumiləşdirmək, düşünülməyən fikirlər barədə dinləyicilərin rəyi ilə maraqlarının nəzərə alınması mütləqdir

Beləliklə, nəticənin məqsədi deyilənləri ümumiləşdirmək, nitqin əsas hissəsində irəli sürülən mühüm məqamların öyrənilməsinə töhfə vermək, əlavə güclü arqumentlərdən istifadə etməklə təqdimatın etibarlılığını artırmaq və müzakirə olunan məsələyə diqqət çəkməkdir.

Nəticənin konkret məqsədləri auditoriyanın özünə və nitqə xeyirxah münasibəti artırmaq, nitqinin əhəmiyyətini artırmaq və tələbəri, iradları müəyyənləşdirməklə dinləyicilərin rəğbətini qazanmaq meyilləri qəbul edilə bilər.

Nitqin başlanğıcında natiqlərə xalq qarşısında çıxış edərkən necə davranacağına dair aşağıdakı tövsiyələr verilir: dərhal nitqinizə başlamayın, bir az gözləyin, tamaşaçılara göz təması qurun; danışaraq kürsü yaxınlığında "gəzməyin", çünki tamaşaçılar sizə baxmayacaq, qulaq asmayacaqlar; nitqin ekspressivliyini yadda saxlayın, nitqin aydınlığı, sözlərin çox yavaş və ya tez tələffüz edilməsindən çəkinin; səhvlərdən qaçmağa çalışmayın, jestin nitqdə rolunu xatırlayın.

Şifahi təqdimatda jestlərinizin xüsusiyyətləri çox vacibdir: bəzi tədqiqatçılara görə, nitqdəki jest hərəkətləri nitqin təxminən 40% -ni daşıyır.

Tamaşaçıda xoş təəssürat yaratmaq üçün natiq jestlərdə bir neçə qaydanı bilməli və onlara əməl olunmalıdır: poza sakit olmalıdır, jestlər sərbəst və elastik olmalıdır, səliqəsiz olmamalıdır; jestlər düşüncə qatarını müşayiət edə bilər və etməlidir; şablonlu jestlər olmamalıdır; jestlər sözləri vurğulamaq üçün tez-tez istifadə olunur və barmaqlardan istifadə edərək nüanslar izah edilməlidir.

Məlahət Nuriyeva və Aytən Quliyeva / Bakı Dövlət Universiteti. Fəlsəfə Akademiyası Gənclər Təşkilatı, 2013 il. Bu, təşkil olunmuş, proqramlaşdırılmış nitqdır. Yəni danışan deyəcəklərini əvvəlcədən düşünür, ifadə edəcəyi fikrin həcmi, xarakterini müəyyənləşdirir, müəyyən fərdə və ya auditoriyaya müraciət formasını, dil materiallarını seçir, müsahibinin (müsahiblərinin) səviyyəsini, deyəcəyinin ona necə təsir edəcəyini təsəvvüründə canlandırır".(3.s.66-72)

Nitqin bu formasında danışan fikrən və ya yazılı şəkildə plan tutur, şərh edəcəyi məzmunu vermək üçün ona, necə deyərlər, dil donu geyindirir. Hansı sözlərdən, ifadələrdən istifadə edəcəyini, nitqini necə başlayacağını və quracağını və s. özü üçün müəyyənləşdirir.

Monoloji nitqin quruluş sxemi və xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən bir sıra növləri vardır: mühazirə, məruzə, məlumat, çıxış, nitq və s. Monoloji nitqin digər formalarında olduğu kimi, mühazirə o vaxt effektiv şərh üsulu sayılır ki, lektor ona yaxşı hazırlaşsın, nəyi, necə, harada deməyi bacarsın, şərh auditoriyanın səviyyəsinə uyğun qurulsun. Telenitq isə monoloji və dialoji formalarda olur, məzmun hərəkəti təsvir və səs ifadəsi ilə dinləyiciyə çatdırılır.

Monoloji nitq tamamilə mütəşəkkil nitq növü hesab olunur. Bu baxımdan müəllimin mühazirəsini monoloji nitqə misal göstərmək olar. Bədii ədəbiyyatda da çoxlu monoloqa rast gəlirik, məsələn, İsgəndərin monoloqu, Hamletin monoloqu və s. monoloqlara diqqət yetirdikdə onun fasiləsiz, əlaqəli, ardıcıl və məntiqli olduğunu görürük.

Monoloji nitqin rəvan getməsi üçün ondan istifadə edən adamın çatdıracağı məzmunu dərinləndirən və aydın dərk etməsi, zəngin söz ehtiyatına malik olması, nitqin təsirlilik, emosionallıq xüsusiyyətlərinə, danışdığı dilin qayda-qanunlarına mükəmməl yiyələnməsi zəruridir.

Danışan və dinləyənin nitq prosesində iştirakı həmişə eyni formada olmur. Bir nitq praktikasında danışan və dinləyən, demək olar ki, eyni dərəcədə fəaliyyət göstərir: sual verir, dinləyən cavab, danışan rəyini söyləyir, müsahib ona münasibətini bildirir. Başqa bir nitq formasında isə dinləyən ya ehtiyac, ya da imkanın olmaması üzündən müsahibinin danışığına müdaxilə etmir, münasibət

göstərmir. Bu cür şərhətmə və dinləmə nitqin dialoji və monoloji formalarını yaradır.

Dialoji nitq. Bu nitq fəaliyyətinin bir forması olaraq müəyyən situasiyada iki və daha artıq şəxs arasında bir-birini izləyən, növbələşən canlı ünsiyyət, danışıqdır. Burada danışan, daha doğrusu, fikri ifadə edən şəxs əvvəlcə daxilən öz-özünə düşünür, sonra isə xarici nitqə keçir, demək istədiyini sözlə ifadə edir. Fikri qəbul edən (dinləyən, eşidən) əvvəlcə dinləyir, sonra düşünür, daxili nitqdən xarici nitqə keçərək müsahibinə müvafiq cavab verir.

Dialoji nitqdə həmsöhbətlərdən birinin ifadə etdiyi fikir digəri tərəfindən qavranılır. Burada monoloji nitqdən fərqli olaraq söhbətə öncədən hazırlıq görülmür. Bu səbəbdən dialoji nitqdə tərəflər daha fəal olurlar. Lakin nitqin situasiyasından, təşkili formasından asılı olaraq dialoji nitqə də hazırlıq görülmə bilər.

Dialoji nitqin bütün formalarında (dialoji söhbət, danışıq formalarında) onun iştirakçıları hadisəni təfərrüatı ilə danışır, olanlara öz münasibətini bildirir, dediklərinin daha inandırıcı olması üçün sübutlar, dəlillər gətirirlər. Qarşılıqlı söhbət zamanı tərəflərin işlətdikləri müxtəlif formalar (müraciətlər, ara sözlər, ritorik suallar və s.) ümumi bir bütövlük, fikri vəhdət yaradır.

Dialoq zamanı leksik təkrarlara, suala sualla cavabvermə, cümlədə söz düzümünün pozulması, fikrin elliptik qurulması, pauzalar və s. özünü göstərə bilər. Əlbəttə, belə ünsiyyət prosesində anlaşılmanın təmin olunması üçün dilin bütün normalarına riayət edilməklə yanaşı, normal intonasiyanın gözlənilməsi vacib sayılmalıdır.

Nitqin dialoji forması mükəllimə də adlanır. O, danışıq dili üçün səciyyəvi, yığcam və ixtisar olunmuş nitqdır. Orada ifadələr bir qədər qısa, sintaktik quruluşlar sadədir. Yarımçıq cümlələrdən daha çox istifadə olunur. Nitqin bu növündə digər vasitələrdən də - jest, mimika, əl-qol hərəkəti və s. geniş istifadə olunur. Dialoji nitqdə intonasiya mühüm rol oynayır.

Dialoji nitqin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Psixoloji ədəbiyyatda həmin xüsusiyyətlərə aşağıdakıları aid edirlər. Hər şeydən əvvəl dialoji nitq bilavasitə reaksiya tələb edən nitqdır. Belə ki, dialoji nitq zamanı həmsöhbət deyilənlərə öz münasibətini bildirir: ya sual verir, ya təsdiq edir, ya inkar edir. Dialoji nitqin bu cəhəti danışanan öz fikrini ifadə etmək istiqamətinə təsir göstərir, onu müəyyən səmtə yönəldir.

Dialoji nitqin digər xüsusiyyətləri dialoqun danışan adamların emosional-ekspressiv rəhbəri şəraitində baş verməsidir. Bu zaman dialoji nitqin iştirakçıları bir-birlərini bilavasitə qavrayır və emosional vəziyyətlərini qiymətləndirirlər. Nəhayət dialoji nitqin bir xüsusiyyəti də onun müəyyən şəraitlə və ya obyektə bağlı olmasıdır. Bu mənada o situativ səciyyə daşıyır, söhbətin obyektinə dəyişən kimi dialoqun istiqaməti və xarakteri də dəyişir.

Monoloji nitq. Dialoji nitqlə müqayisədə monoloji nitq struktur baxımından sadədir. Fikir bir nəfər tərəfindən geniş və ya müxtəsər şəkildə, rəhbəri bir tərzdə ifadə edilir. Burada danışanın müsahibi (və ya müsahibləri) ilə əks əlaqəsi olmur. Monoloji nitqdə məqsəd nitqin əsas kommunikativ növlərindən (təsvir, təsdiqləmə,

fikir söyləmə, səciyyələndirmə) istifadə etməklə hər hansı bir məzmunun başqasına çatdırılmasıdır.

ƏDƏBİYYAT:

1. Süleyman Hüseynov, Elvira Qaracayev:
“Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” Bakı. 2017 il. “Elm və Təhsil” nəşr. səh: 216-231

2. Abdullayev N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı, 2013 il. səh: 211-234.

3. Mələhət Nuriyeva və Aytən Quliyeva / Bakı Dövlət Universiteti. Fəlsəfə Akademiyası Gənclər Təşkilatı, 2013 il. səh: 66-72

A.Юсубова

МОНОЛОГИЧЕСКИЕ ЖАНРЫ ДЕЛОВОГО ОБЩЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ И СПОСОБЫ ЕГО ВЫРАЖЕНИЯ В РЕЧЕВОМ ПРОЦЕССЕ

Резюме

Монологическая речь считается полностью организованным видом речи. В этом отношении лекцию преподавателя можно привести как пример монологической речи. Много монологов мы встречаем и в художественной литературе, например, монолог Александра, монолог Гамлета и т. д. если мы обратим внимание на монологи, то увидим, что они непрерывны, связны, связны и логичны.

Публичное выступление в жанре монолога должно быть интересным и полезным от начала до конца. Оно должно быть составлено в виде правильного сочинения, состоять из введения, основной части и заключения. Публичное выступление требует тщательной подготовки даже от опытных ораторов, а это важно для новичков. Подготовка речи – это творческая работа, доставляющая автору радость и волнение. Такая подготовка включает в себя, прежде всего, продуманную последовательность всех этапов работы.

Монологическая речь должна быть непрерывной, связной, связной и логичной. Поэтому тот, кто использует монологическую речь, должен глубоко и ясно понимать содержание информации, которую он будет передавать. При этом он должен иметь богатый словарный запас и сохранять эффективность и эмоциональность своей речи. Он должен в совершенстве знать правила языка, на котором говорит. Монолог в деловом общении – это непрерывное выражение личности человека. По сравнению с другими видами речи жанр монолога непрерывен, последователен и логичен, имеет относительную полноту, его структура сложна.

Ключевые слова: деловое общение, речевой процесс, монологический стиль, азербайджанский язык, развитие.

A.Yusibova

**MONOLOGICAL GENRES OF BUSINESS SOCIETY IN THE
AZERBAIJAN LANGUAGE AND WAYS OF ITS EXPRESSION IN THE
SPEECH PROCESS**

Summary

A monologic speech is considered a fully organized type of speech. In this regard, the teacher's lecture can be given as an example of a monologue speech. Many monologues are also found in fiction, for example, Alexander's monologue, Hamlet's monologue, etc. d. If we pay attention to the monologues, we will see that they are continuous, connected, coherent and logical. In order for a monologue speech to flow smoothly, it is necessary for the person using it to deeply and clearly understand the conveyed content, to have a rich vocabulary. A public speech in the monologue genre should be interesting and useful from beginning to end. It should be composed in the form of a correct essay, consisting of an introduction, main part and conclusion. Public speaking requires careful preparation even from experienced speakers, and this is important for beginners. Speech preparation is a creative work that brings joy and excitement to the author. Such preparation includes, first of all, a well-thought-out sequence of all stages of work. A monologic speech should be continuous, coherent, coherent and logical. Therefore, the one who uses a monologue must understand deeply and clearly the content of the information that he will convey. At the same time, he must have a rich vocabulary and preserve the effectiveness and emotionality of his speech. He must know the rules of the language he speaks perfectly. A monologue in a business community is a continuous expression of a person's personality. Compared to other types of speech, the monologue genre is continuous, consistent and logical, has relative fullness, and its structure is complex.

Key words: business communication, speech process, monological style, Azerbaijani language, development

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: Filologiya elmləri doktoru, prof. Yusif Süleymanov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.2.338>

ƏLİZADƏ FİDAN DINAR QIZI

Bakı Slavyan Universiteti
Şamil Əzizbəyov küç., 102
fidanelizade65@gmail.com

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ DİSTANT TƏHSİLDƏN İSTİFADƏ ÜZRƏ İŞ SİSTEMİ

XÜLASƏ

XXI əsrdə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları cəmiyyətin inkişafını şərtləndirən ən mühüm amilə çevrilib. Dövlət idarəçiliyinin, iqtisadi və sosial sahələrin, vətəndaşların ictimai və fərdi həyatının informasiyalaşdırılması zəruri şərtədir ki, onun yerinə yetirilməsi istənilən ölkəyə müasir informasiya sivilizasiyasında layiqli yer tutmağa iddialıdır.

Geniş mənada distant təhsil müasir texnologiyalardan istifadə etməklə məsafədən biliklərin mənimsənilməsi prosesidir, onun əsas rolunu İnternet oynayır. Distant təhsil biliklərin ötürülməsinin müəyyən modelinə əsaslanır. Bilik mənbələri şəbəkənin həm xüsusi hazırlanmış, həm də əsas telekommunikasiya mühitində mövcud olan informasiya resurslarıdır, məsələn: verilənlər bazası, informasiya sistemləri və s.

***Açar sözlər:** distant təhsil, məktəb, internet, texnologiya, telekommunikasiya, sinxron, asinxron və hibrid öyrənmə*

Distant təhsil dedikdə, informasiya elektron internet şəbəkəsinin resurslarından istifadə etməklə, təlimin və müstəqil işin müxtəlif mərhələlərində müəllim və tələbələr arasında interaktiv qarşılıqlı əlaqəni təmin edən kompüter və telekommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə təlim forması başa düşülür.

İnternet texnologiyaları dövründə həyatımızın bir çox aspektləri şəbəkəyə ötürülür və bununla da informasiya cəmiyyətinin inkişaf tempini sürətləndirir və coğrafi maneələri aşmaqla yanaşı, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan insanların maraqlarını qarşılıyır.

Kifayət qədər uzun müddətdir ki, ali təhsil müəssisələrinin tələbələri üçün qiyabi kurs fəaliyyət göstərir. Lakin bu formanın imkanları əhəmiyyətli dərəcədə məhduddur. İnternet onları genişləndirməyə, distant təhsili həqiqətən tam və hərtərəfli etməyə imkan verir.

Təhsilin strateji məsələləri üzrə mütəxəssislər distant təhsil sistemini 21-ci əsrin təhsil sistemi adlandırırlar. Distant təhsil mövzusunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, əvvəllər texnologiya sahəsində cəmlənmiş sosial tərəqqinin nəticələri bu gün informasiya sferasında cəmləşir. Hazırda onun inkişaf mərhələsini telekommunikasiya kimi xarakterizə etmək olar. Bu ünsiyyət, məlumat və bilik sahəsidir.

Bu gün distant təhsil zaman və məkandan asılı olmayaraq kütləvi davamlı öz-özünə öyrənmə və universal məlumat mübadiləsi sistemlərini yaratmağa imkan verir. İndiki vaxtda stereotiplər çox sürətlə məhv edilir və son vaxtlara qədər yeganə doğru və düzgün görünənlər artıq belə birmənalı qiymətləndirmə doğurmur. Təhsil prosesi o proseslərdəndir ki, təhsildə yeni sxem və yanaşmaların sistemli tətbiqi olmadan mövcud ola bilməz. Distant təhsil ümumilikdə təhsilin mühüm aspektlərindən biridir.

Distant təhsil sistemi fərdi kompüterdən (FK) və İnternetə çıxışdan istifadə etməklə lazımi bacarıq və yeni biliklər əldə etməyə imkan verir. Fərdi kompüterinin yerinin əhəmiyyəti yoxdur, ona görə də siz evdə, işdə, distant təhsil mərkəzlərindən birində onlayn sinifdə, eləcə də İnternet bağlantısı olan fərdi kompüterin olduğu hər hansı digər yerdə təhsil ala bilərsiniz. Bu distant təhsilin ənənəvi formalardan ən mühüm üstünlüyüdür.

Bundan əlavə, distant təhsil sistemi sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq bütün insanlara (şagirdlər, tələbələr, mülki və hərbiçilər, işsizlər və s.) ölkənin istənilən bölgəsində və xaricdə təhsil almaq və məlumat əldə etmək hüquqlarını həyata keçirmək üçün bərabər imkanlar verir.

Hər hansı bir təhsil forması kimi, distant təhsil də müəyyən komponent tərkibə malikdir: təhsilin bütün formaları üçün sosial sifarişlə müəyyən edilmiş məqsədlər; məzmun, həm də əsasən müəyyən bir təhsil müəssisəsi növü üçün mövcud proqramlar, metodlar, təşkilati formalar, tədris vəsaitləri ilə müəyyən edilir. Distant təhsildə son üç komponent istifadə olunan texnoloji bazanın xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir (məsələn, yalnız kompüter telekommunikasiyası, çap mediası ilə birlikdə kompüter telekommunikasiyası, CD-lər, sözdə iş texnologiyası və s.).

Məktəbin global təhsil məkanına daxil olması prosesi təkmilləşməni, həmçinin kompüter və informasiya komponentinin ciddi şəkildə yenidən istiqamətləndirilməsini tələb edir. İnformasiya partlayışı bir çox problemlərin yaranmasına səbəb olub ki, bunlardan ən mühümü öyrənmə problemidir. Təlimin avtomatlaşdırılması ilə bağlı məsələlər xüsusi maraq doğurur, çünki texniki vasitələrdən istifadə etmədən “əl üsulları” öz imkanlarını çoxdan tükəndirmişdir. Tədrisin avtomatlaşdırılmasının ən əlçatan forması kompüterlərdən istifadədir, yəni kompüter vaxtının öyrənilməsi və şagird və tələbələrin biliyinin test sorğusunun nəticələrinin emalı üçün istifadə edilməsidir. Kompüterlərin artan istifadəsi informatika müəllimlərinin tədris vəsaitlərinin yaradılması zamanı istifadə etdikləri mürəkkəb proseduru avtomatlaşdırmağa və bununla da sadələşdirməyə imkan verir. Beləliklə, müxtəlif növ “elektron dərsliklərin” və tədris vəsaitlərinin kompüterdə təqdim edilməsi bir sıra mühüm üstünlüklərə malikdir.

Distant təhsil texnologiyaları təhsil prosesini sadələşdirmək və onun keyfiyyətini yüksəltmək üçün nəzərdə tutulub. Onların köməyi ilə repetitorlar şagird və tələbələrə lazımi məlumatları çatdırır, onların biliklərini yoxlayır, rəy toplayır, sualları cavablandırır, foto, video və audio material mübadiləsi aparır. Vasitələrin seçimi çox vaxt təhsil prosesinin bütün iştirakçılarının məqsədlərindən, imkanlarından, maraqlarından və üstünlüklərindən asılıdır.

Bu gün distant təhsilin çoxlu sayda növləri mövcuddur. Şərti olaraq, onları üç böyük qrupa bölmək olar.

- *Sinxron öyrənmə*. Bir qrup tələbə eyni vaxtda təhsil alır. Sinxron öyrənmə tez-tez onlayn təhsildə, dərslər real vaxt rejimində keçirildikdə istifadə olunur. “Eyni vaxtda” mənasını ifadə edən “sinxron” təhsil canlı kommunikasiya tələb edir. Sinxron öyrənməyə nümunə olaraq telekonfransları göstərə bilərik. Bu təhsil növü digər məsafədən təhsil formalarından çevikliyinə görə seçilir, müəllim və şagirdlərin görüşmələrinə şərait yaradır.

- *Asinxron öyrənmə* sinxron öyrənmənin əksi olub tələbələrə daha çox azadlıq verir, onların mobilliyini artırır, onlayn şəkildə ünsiyyət qurmaq, viktorinalar təşkil etmək, video komentlərlə rəy bildirməyə imkan verir. Tələbələr müəyyən edilmiş müddətlərdə bir-birindən müstəqil təhsil alırlar. Bununla belə, asinxron öyrənmə vaxt çərçivəsi olmadan da ola bilər. Bu zaman tələbələr ən çevik cədvəl üzrə təhsil alırlar.

- *Qarışıq və ya hibrid təhsil*. Sinxron və asinxron öyrənməni birləşdirir. O, öyrətmə metodu olub, texnologiya və rəqəmsal media vasitəsilə tapşırıqları həll etməyə, tələbələrə öyrənməni daha tez aşılamağa kömək edir. “Flipped classroom” qarışıq öyrənmə olub, tələbələrə materialları dərstdən əvvəl görməyə şərait yaradır. Müəllim nəzarəti altında tapşırıqlar sinif ortamında həll olunur. a həm üz-üzə, həm onlayn və ya rəqəmsal kurs komponentlərinin qarışığı daxildir. Bu təlim növündə fərdi və onlayn elementlər daha zəngin öyrənmə təcrübəsi yaratmaq üçün birlikdə işləyir və sadəcə müxtəlif formatlarda kurs məzmununu təkrarlamır. Hibrid öyrənmədə istifadə edilən ən çox yayılmış texnologiya videodur, lakin adaptiv təlim platformaları, planşetlər, smartfonlardan da istifadə olunur.

Bu qrupların hər birində aşağıdakı distant təhsil növləri mövcud ola bilər:

Video konfrans; audio konfranslar; vebinarlar; video mühazirələr; audio mühazirələr; mətn formatında mühazirələr; təqdimatlar; qeydlər; hallar; radio və telekommunikasiya üsulları.

Həm üz-üzə, həm də onlayn öyrənmənin üstünlükləri və zəif tərəfləri var. Hibrid öyrənmənin məqsədi hər hansı zəif nöqtələr olmadan tək bir öyrənmə təcrübəsi yaratmaq üçün iki formatı birləşdirməkdir.

Telekommunikasiya texnologiyaları distant təhsildə təhsil dialoqunun təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Təlim olmadan, müəllim və şagird arasında sabit dialoq olmadan ünsiyyət mümkün deyil. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının hazırkı inkişaf səviyyəsi insanlara sərbədsiz açıq informasiya mühiti yaratmağa kömək edən qlobal distant təhsil sisteminin yaradılması üçün real zəmin yaradır. Fiziki məsafələrdən asılı olmayaraq, yeni informasiya texnologiyaları müəllim və tələbə arasında interaktiv ünsiyyətin həmişə müəyyən edici xüsusiyyət olmasını təmin edir.

Müasir cəmiyyətdə, sürətli məlumat artımı ilə, bir mütəxəssis demək olar ki, bütün həyatını öyrənməlidir. Əgər əvvəllər birdəfəlik öyrənməyə imkanınız olsaydı və bu bilik ehtiyatı bütün həyatınız üçün kifayət edirdisə, bu gün “həyat boyu təhsil”

ideyası bilik və təlim texnologiyalarının ötürülməsinin yeni üsullarının axtarışına ehtiyac yaradır.

Ədəbiyyat

1. Bykov, V.Yu. (2001). Distance education is a promising way to the development of professional education. *Pedagogichna gazeta*. No. 1, p.2
2. Holmberg, B. (2003). Distance education in essence. An overview of theory and practice in the early twenty-first century 2nd ed. *Bibliotheks-und Informationssystem der University Oldenburg*, 119 p.
3. Korsunska, N.O. (2000). Distance education: approaches to implementation. Modern information technologies and innovative methods of training in vocational training: methodology, theory, experience, problems: Collection. of science works. Kyiv-Vinnytsia: DOV Vinnytsia, p.29-32.
4. Демкин В.П., Можаяева Г.В. Технологии дистанционного обучения. - Томск, 2002.
5. Полат Е.С., Бухаркина М.Ю., Моисеева М.В., Петров А.Е. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / Под ред. Полат Е.С. - М.: Академия, 2001. - 272 с.
6. <https://tsput.ru/res/informat/aosit/Lecture3.htm>
7. https://knowledge.allbest.ru/pedagogics/2c0a65635a2ac69a5d53b89421306c26_0.html
8. <https://cyberleninka.ru/article/n/distantcionnoe-obrazovanie-sistema-funksii-i-osobnosti>

АЛИЗАДЕ ФИДАН

ДЕЙСТВУЮЩАЯ СИСТЕМА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ДИСТАНЦИОННОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ АННОТАЦИЯ

В XXI веке информационно-коммуникационные технологии стали важнейшим фактором, определяющим развитие общества. Информатизация государственного управления, экономической и социальной сфер, общественной и индивидуальной жизни граждан является необходимым условием, выполнение которого позволяет любой стране претендовать на достойное место в современной информационной цивилизации.

Дистанционное обучение в широком смысле - это процесс получения знаний на расстоянии при помощи современных технологий, главную роль среди которых играет Интернет. Именно с развитием всемирной паутины связывают широкое распространение дистанционного образования по всему миру в качестве серьезной альтернативы традиционным формам обучения. И это вполне закономерно, учитывая, какие возможности оно предоставляет учащимся.

В основу дистанционного образования положена определенная модель передачи знаний. Источниками знаний являются информационные ресурсы сети, как специальным образом подготовленные, так и уже существующие в базовой телекоммуникационной среде, например: базы данных, информационные системы и т.п.

Ключевые слова: *дистанционное образование, школа, интернет, телекоммуникации, синхронное, асинхронное и гибридное обучение*

ALIZADEH FIDAN
WORKING SYSTEM FOR USING DISTANCE EDUCATION IN
SECONDARY SCHOOLS
ABSTRACT

In the 21st century, information and communication technologies have become the most important factor determining the development of society. Informatization of public administration, economic and social spheres, public and individual life of citizens is a necessary condition, the fulfillment of which allows any country to claim a worthy place in modern information civilization.

Distance learning in a broad sense is the process of acquiring knowledge at a distance using modern technologies, the main role of which is played by the Internet. With the development of the World Wide Web that the widespread spread of distance education throughout the world it is associated as a serious alternative to traditional forms of education. And this is quite natural, given the opportunities it provides for students.

Distance education is based on a certain model of knowledge transfer. Sources of knowledge are information resources of the network, both specially prepared and already existing in the basic telecommunications environment, for example: databases, information systems, etc.

Keywords: *distance education, school, internet, telecommunications, synchronous, asynchronous and hybrid learning*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi: prof. Pıralı Əliyev

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.2.343>

QULİYEVA ÇİNARƏ

Bakı Dövlət Universiteti,
Akademik Zahid Xəlilov küçəsi,
Bakı 1148, magistrant
quliyevasinare@gamil.com (+994703340006)

MUSA ADİLOVUN TƏDQİQATLARINDA LÜĞƏTÇİLİK

Açar sözlər: *termin, Musa Adilov, lüğət, dilçilik*

Key words: *term, Musa Adilov, dictionary, linguistics*

Ключевые слова: *срок, Муса Адиллов, словарь, лингвистика.*

Dilçilik elmi ta qədim dövrlərdən müasir dövrümüzdə qədər zəngin inkişaf yolu keçmişdir. Onun müxtəlif sahələri-lüğətçilik, tətbiqi dilçilik, leksikologiya, dialektologiya, koqnitiv dilçilik, üslubiyyat və s. sahələr tədqiqata cəlb olunmuş, bu məqsədlə xeyli əsərlər, dissertasiyalar, məqalələr, dərsliklər və dərs vəsaitləri ərsəyə gəlmişdir.

Azərbaycan Respublikası müstəqillik qazandıqdan sonra başqa elm sahələri kimi dilçilik elminin terminoloji sistemi görkəmli dilçilər tərəfindən araşdırılmışdır. Toplanan materiallar məşhur dilçilik lüğətlərin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Qeyd etməliyik ki, dildə hər bir terminoloji sistemin uzunmüddətli inkişaf dövrü müvafiq elm sahələrinin tərəqqisi, onların nəzəri səviyyəsi ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, hər hansısa bir dili tədqiq edən zaman görə bilərik ki, dilin lüğət tərkibində olduğu kimi, terminologiyada da təkmilləşmə və zənginləşmə baxımından müəyyən dərəcədə dəyişikliklər özünü büruzə verir. Məsələn, Sovet hakimiyyəti zamanı istifadə edilən bir sıra ərəb-fars mənşəli dilçilik terminləri müəyyən müddət sonra Azərbaycan dilinin öz daxili imkanları əsasında söz yaradıcılığı vasitələrinin köməyi ilə formalaşan yeni terminlərlə, həmçinin rus dilindən və bu dilin vasitəsi ilə digər dillərdən götürülən terminlərlə əvəz olundu.

N.A.Baskakov qeyd edirdi ki: “İstənilən dilin leksikasının terminlərlə zənginləşməsi bütün zamanların və xalqların elmi və bədii kəşfləri ilə əlaqədar olaraq mövcud olmuşdur”. (2,45)

Azərbaycanda möhkəm dilçilik ənənələri meydana gəldiyi bir dövrdə Musa Adilov, Zəmfira Verdiyeva və Firəngiz Ağayevanın birgə qələmə aldığı “İzahlı dilçilik terminlər lüğəti” lüğətçiliyin inkişafına töhfə vermişdir. Lüğət ilk dəfə 1989-cu ildə çap edilmişdir. Əsər görkəmli dilçi-alim Musa Adilovun 90 illiyi münasibəti ilə 2020-ci ildə yenidən nəşr olunmuşdur. Doğrudur, “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti” nə qədər ölkəmizdə bir sıra dilçilik terminləri lüğəti hazırlanıb, çapdan çıxmışdır. Həmin lüğətlərə 1039-cu ildə nəşr olunan D.Quliyevin “Rusca-Azərbaycanca dil və qrammatika terminləri lüğəti” ini, Ə.Fərəcovun “Müasir dilçilik lüğəti” ini, Q.Məşədiyev və A.Əfəndizadənin “Azərbaycanca və rusca terminlər

lüğəti” və digərlərini buna nümunə göstərmək mümkündür. Ancaq qeyd olunan lüğətlər müasir dövrün inkişaf səviyyəsindən müəyyən qədər geri qalıb, çox az sayda termini özündə birləşdirirdi. Lakin “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti” bu işdə xeyli fərqlənmişdir. Şübhəsiz ki, burada mövcud olan dəyişikliklər lüğətin sözlüyünə, terminlərin əksəriyyətinə öz təsirini göstərmiş onların yenidən hazırlanmasına, həmin söz və ifadələrin bugünkü dövr oxucuları üçün faydalı olmasına səbəb olmuşdur.

M.Qasimovun qələmə aldığı “Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları” əsərində dilimizdə mövcud olan terminlər nəzəri cəhətdən əsaslandırılaraq tarixi aspektdən, sovet hakimiyyətinin ünsürlərinin təsiri altında təqdim olunmuşdur. Bu da istifadə edilən terminlər sisteminin məhdudlaşmasına səbəb olmuşdur.

B.Cəfərovanın “Terminoloji lüğətçilik məsələləri” əsərində dövrümüz üçün aktual olan bir sıra terminlər haqqında məlumat vermişdir. Amma bu əsərdə göstərilən termin nümunələrinə diqqət yetirdikdə Musa Adilov və digər müəlliflərdən fərqli olaraq burada terminlərin tam fərqli prinsip əsasında sadalandığını görmək mümkündür.

“1. Təqdim edilən dillərin sayına görə – birdilli, ikidilli, çoxdilli.

2. Terminlərin sayına və izahına görə izahlı və ensiklopedik.

3. Təqdim olunan sahə və bilik sahələrinə görə müəyyən sahə və ixtisasına aid darsahəli, çoxsahəli terminoloji lüğətlər”. (17,36)

Dillə və onun icra etdiyi funksiya ilə əlaqədar formalaşmış anlayışlar, habelə dilçilik terminlərinin məcmusu uzun və çoxəsrlik tarixi olan dilçilik elminin bir sıra sahələri ilə yanaşı nəzəri dilçiliklə əlaqədar bir çox məsələləri gerçəkləşdirir və şərh edir. Həmin dilçilik terminləri dil haqqında elimizdə qədim dövrlərinə gedib çıxan təşəkkül dövründən yaranmağa başlayıb daha da təkmilləşərək terminoloji sistemi yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Lakin terminoloji sistemin hazırkı inkişaf səviyyəsinə çatana qədər keçdiyi yol mürəkkəbliyi ilə seçilir.

Musa Adilov, Zemfira Verdiyeva, Firəngiz Ağayevanın “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”ndə müəlliflərin dil haqqında düşüncələri, elmi axtarışları, dillə əlaqədar olan bir sıra məsələlərin dərinlən öyrənilməsi, irəli sürülən müxtəlif ideya və fikirlər dilimizin terminoloji sisteminin formalaşmasında böyük rol oynamışdır.

Elmi inkişafın nəticəsində dilin terminoloji sistemi daha da dəqiqləşərək yeni terminlərlə ifadə olunmağa başlanmışdır. Bununla bağlı olaraq Sayalı Sadıqova və Şəbnəm Həsənli Qəribova “Azərbaycanca türkcə izahlı dilçilik terminləri lüğəti”ndə yazırdılar:

“Tarixi proseslə bağlı işlənən ərəb-fars mənşəli dilçilik terminləri lisaniiyyat-dilşünaslıq-dilçilik, qramer-qrammatika, sərf-şəkliyyat-morfologiya, damar-kök, müfrəd-tək, eləcə də şəkliyyat, məful, məfukli-ileyhə, məfuli-bə, məfuli-fiyyə, ismi təxsir, zəmir və s. kimi terminlər yeni terminlərlə əvəz olunmuşdur”. (16,4)

Elmi anlayışların daha konkret sözlərlə ifadəsi onların funksiyalarının genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan dilində yaranan bütün dilçilik terminləri dilin söz xəzinəsinə, xüsusilə də dildaxili faktların roluna əsaslanırdı.

“İzahlı dilçilik terminləri lüğəti” digər terminoloji lüğətlərin formalaşmasında əsas mənbəyə çevrildi. Beləliklə yeni əsrdən müxtəlif termin lüğətləri çap olunmağa

başladı. Onlardan biri də 2000-ci ildə Cəmilə Rüstəмова, Rüfət Rüstəmov, Əsgər Rəsulovun tərtib etdiyi terminlər lüğəti idi. Bu lüğətdə 800 terminin 3 dildə, yəni türkcə, azərbaycanca və rusca qarşılığı əks olunmuşdu. Musa Adilov və digər müəlliflərin lüğətindən fərqli olaraq burada bütün terminlərin izahına yer verilməmişdir.

“İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”ndə məqsədə uyğun olaraq terminlərin mənalarının izahında sadə, anlaşıqlı və dəqiq izaha üstünlük verilirdi.

Lüğətin terminologiyasının mühüm hissəsini Azərbaycan dili ilə yanaşı bir çox türk dillərində ortaq olan terminlərin izahı təşkil edirdi. Məsələn: ahəng qanunu, heca, vurğu, isim, sifət, feil və s.

Müəlliflərin terminləri adlandırması zamanı sözlərin ilkin mənalarının qorunmasına diqqət etməsi zəruriliyi xüsusi maraq doğurur. Bu da lüğətin terminologiyasının müəyyənələşməsinə imkan yaradır.

Tarixi inkişafın müəyyən qanunauyğunluqlarını daxilində qoruyub saxlayan dilimiz müxtəlif mənbələrdən götürülmüş terminlər hesabına daha da zənginləşib, inkişaf etmişdir. Elmin, texnikanın, ölkələrarası inteqrasiyanın təsiri Musa Adilov və digər müəlliflərin birgə ərsəyə gətirdiyi lüğətin terminoloji sistemə də öz təsirini göstərmişdir. Beynəlmiləl səciyyəli, məhdud dairədə deyil, beynəlxalq səviyyədə istifadə edilən terminlər lüğətin əsas söz ehtiyatına çevrilmişdir. Beynəlmiləl səciyyəli alınma terminlərin bir hissəsi həmçinin ədəbi dilin normativləşməsinə gətirib çıxartmışdır.

“İzahlı dilçilik terminləri lüğəti” nə diqqət yetirsək görə bilərik ki, son illərdə dilimizə axın edən, dilimizin terminoloji qatında saf-çürük edilmədən lüğət tərkibimizə, hətta ədəbi dilimizə daxil olan istər Avropa, istər türk dillərindən götürülən terminlər bu lüğətin mühüm hissəsini təşkil edir və beynəlmiləl terminlər çoxluğu ilə səciyyələnir. Burada terminlər yalnız elmi üslubu əhatə etmir, istər bədii, istər rəsmi-ışgüzar, istərsə də məişət üslubuna əsaslanır.

Mənşəcə müxtəlif olan beynəlmiləl terminlər ingilis, latın, yunan, alman, fransız dillərindən olan terminlərin dilimizə daxil olmasına səbəb olmuşdur. Həmin terminlər izah olunarkən oxşar mənalara malik sinonim terminlərdən də istifadə edilmişdir.

Müəlliflərin birlikdə hazırladığı bu lüğətdə bütün terminlər latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası sırasıyla təqdim olunmuşdur, ancaq bəzi terminlər baş söz kimi göstərilmişdir. Həmçinin əsas maddədə mövzuyla bağlı terminlər daxili əlifba sırası ilə düzülmüşdür.

Bildiyimiz kimi elmin inkişafı nəticəsində bir sıra sözlər dəyişikliyə məruz qalır və sıradan çıxır. 50-ci illərdən başlayaraq öz aktuallığını qoruyub saxlamış bütün terminlərə “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti” ndə geniş şəkildə yer verilir.

Lüğətdə həmçinin əksini tapan bütün sözlər özünə xas müasir mənə və formaları ilə birgə şərh olunmuşdur. Tərif göstərilən hər hansısa bir termin onu elmi biliyin bir elementi kimi dəyərləndirməyə imkan verir.

Müəyyən dərəcədə normativlik prinsipi əsasında qələmə alınan bu əsər sözlərin bütün mənalarını, mənə incəliklərini göstərməyi, müəyyən bir sözün işlənmə

dairəsinin hüdudunu müəyyənləşdirməyi, fərqli-fərqli məxəzlərdən götürülən sitat və nümunələrlə bu işi ustalıqla reallaşdırır.

Lüğətdə əks olunan terminlərin konseptual paradiqmasında bir tərəfdən Musa Adilov və digər müəlliflərin elmi təcrübəsi, zəngin ədəbiyyat nümunələri, digər tərəfdən də bu nümunələrdən düzgün istifadə bacarığı dayanır.

Həmçinin əsərdə dublet terminlər, arxaikləşmiş bəzi terminlər lüğətin sonunda yerləşən “əlavə” adlı hissədə təqdim olunur.

Lüğətdə istifadə edilən terminlərin seçilməsində kütləvi elmi ədəbiyyat, klassik və müasir dövr ədəbiyyat nümunələri mühüm rol oynamışdır.

Müəlliflər, xüsusi ilə də görkəmli dilçi Musa Adilov dubletləri bir neçə qrupa ayırır, həmçinin dublet terminlər anlayışından bəhs edən zaman ərəb, fars, rus və digər dillərdən götürülmüş nümunələrə əsaslanır.

Lüğət möhkəm dilçilik ənənələri əsasında hazırlanmışdır. Habelə tədqiqatçılar dilçilikdə mübahisə doğuran məsələlərə toxunmuş, öz fərdi təcrübələrinə əsasən müxtəlif mürəkkəb məsələlərin geniş izahını vermişlər. Terminləri seçən zaman onun dilçilikdə oynadığı mühüm rola və əhatə dairəsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Hər hansısa müasir dilin terminlərinin ən məhsuldar yaradıcılıq üsullarından biri olan morfoloji üsul tarixən terminoloji sistemin zəngəlməsində əvəzsiz xidmət göstərmişdir. Sözdüzəldici şəkildə vasitəsilə formalaşan bu üsula Musa Adilov və digər müəlliflərin lüğətindəki termin nümunələri içərisində asanlıqla təsadüf etmək mümkündür. Məsələn: motivləşmə, vurğu, paralelizm, relevantlıq, valentlik, sadələşmə, neytrallaşma və s.

Lakin termin yaradıcılığında iki və ya daha çox sözün birləşməsi nəticəsində meydana gələn həm mürəkkəb, həm də söz birləşməsi formasında elmi məzmunə malik olan söz və ifadələrə təsadüf etmək mümkündür. “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti” ndə də mürəkkəb terminlərlə qarşılaşa bilərik. Məsələn: Nağılbaşı, leksik-qrammatik, nəfəsvərmə, picin-inqiliv və başqaları. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, bu cür mürəkkəb terminlər leksik-sintaktik və ya morfoloji-sintaktik üsullar hesabına formalaşır.

Milli və alınma sözlər hesabına dilimizdə mövcud olan terminologiyanın əsasını təşkil edən söz birləşməsi formasında terminlər də əsərdə çoxluğu ilə seçilir. Məsələn: Moskva dilçilik məktəbi, nitqin funksiyaları, motivləşdirilmiş ad, Peterburq dilçilik məktəbi, süni dillər və s.

Əsərdə təqdim olunan nümunələrin çoxu Azərbaycan dilindən götürülsə də, bəzən Rus-Avropa dillərindən də müxtəlif nümunələr təqdim edilmişdir. Hətta ümumi dilçilikdə istifadə edilən terminlərin xeyli hissəsi Hind-Avropa dilçiliyinin materialları vasitəsilə şərh olunmuşdur.

Dilçiliyin bir sıra sahələri, onların tədqiqat obyektlərindən də bu lüğətdə geniş formada bəhs olunmuşdur.

“Komparativ dilçilik-Qohum dillərin müqayisəli-tarixi tədqiqi ilə məşğul olan dilçilik sahəsi. Kontrastiv dilçilik-Tipologiya və mənşə cəhətdən müxtəlif dillərin fərqli xüsusiyyətlərini öyrənən dilçilik sahəsi.” (2,107)

“İzahlı dilçilik terminləri lüğəti” ndəki bir sıra terminlər nitq fəaliyyəti ilə əlaqədar olaraq fərqli formada təsnif edilmişdir. Burada qeyd etdiyimiz nitq fəaliyyətinin nitq situasiyası, nitq kommunikasiyası, nitq aktı, nitq mədəniyyəti, nitq ekspressivliyi, nitqin bədiiliyi, nitq zənciri və. kimi anlayışlar dilçilik problemləri ilə əlaqədar formada və ona əsaslanan şəkildə tədqiq olunmuşdur.

Lüğətdə ənənəvi metodlar, dilçilik elminin çətinlikləri, modelləşdirmə metodikası, müxtəlif lüğətlərdən ustalıqla istifadə bacarığı, terminlərin düzgün mənimsənilməsi və s. kimi məsələlər elmi-nəzəri baxımdan hərtərəfli şəkildə müəyyənəşdirilmişdir.

Burada həmçinin, dilçilik üçün əhəmiyyət kəsb edən danışıq səsləri, söz, söz birləşməsi, cümlə, cümlə üzvləri, mətn və başqa önəmli anlayışların izahına xüsusi yer verilmişdir.

Müasir dövrə xas olan elmi-texniki inqilab nəticəsində bir sıra elm sahələrində inteqrasiya və diferensiasiya hadisələrinə geniş ölçüdə təsadüf edilməyə başlandı. Bunun nəticəsində dilçilik elmi müxtəlif sahələrə parçalandı. “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti” ndə şərh göstərilən bu dilçilik sahələrinin siyahısı bu cürdür: semiotika və ya semiotik dilçilik, dilçilik poetikası, dilçilik statistikasına, zooloji dilçilik və ya zoolinqvistika, qrammatologiya, fonologiya, etnolingvistik dilçilik, riyazi dilçilik, yer dilçiliyi və ya geneolingvistik, qlottoxronologiya, mühəndis dilçiliyi, patolingvistik, neyrolinqvistika və s.

Göründüyü qədər ilə bu kitab dil hadisələrinin, dil faktlarının, dilçilik sahələrinin öyrənilməsi üçün uğurlu lüğət vəsaiti hesab oluna bilər.

Əsərdə struktur dilçilik, struktur termini, struktur dilçilik məktəbləri haqqında da ətraflı məlumat təsadüf olunur. Burada struktur dilçiliyin yaranmasında əvəzsiz xidmətlərə malik olan Ferdinand de Sössürün müddəalarının bir neçəsinin şərhilə də qarşılaşmaq mümkündür.

“Dil formadır, substansiya deyildir”. (2,473)

Ferdinand de Sössürün “Ümumi dilçilik kursu” əsərindəki dilçilik ideyalarının əsasında formalaşan Praha funksional dilçiliyi, Amerika deskriptiv dilçiliyi və Danimarka (Kopenhagen) qlossematika dilçilik məktəblərinin, həmçinin həmin məktəblərin nümayəndələrinin haqqında xeyli sayda məlumat və izahı lüğətdə görmək mümkündür.

Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, Musa Adilovun və digər müəlliflərin ərsəyə gətirdiyi bu kitabın əsas mənbəyi kimi rus sovet dilçiliyi ədəbiyyatı nümunələrinin təfsirinə burada rast gəlmək mümkündür.

Kitab Rusiyada təsadüf olunan Kazan və Moskva dilçilik məktəbləri və onların nümayəndələrinin haqqında əsaslı məlumat verir. Burada göstərilir ki, Qazan dilçilik məktəbi XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində İ. A. Boduen de Kurtene tərəfindən yaradılmışdır. Boduen de Kurteneinin ideyalarının digər dilçilik məktəbi nümayəndələrindən, xüsusilə də “gənc qrammatiklərdən” fərqləndiyi qeyd edilir.

Moskva dilçilik məktəbinin banisi F.F. Fortunatovun da elmi fəaliyyəti haqqında lüğətdə xeyli məlumat əldə etmək mümkündür.

“Fortunatovun tədqiqat metodologiyası materializmi, tarixiliyi və sosiogizmi ilə səciyyələnir. O, dilin formal baxımdan və məna (məzmun, anlam) baxımdan öyrənilməsini fərqləndirirdi”. (2,348)

Lüğət yalnız dilçiliyin keçmişdən günümüzdə qədər gələn məsələlərini, hadisələrini, problemlərini aydınlaşdırmır. Biz burada dövrümüz üçün aktual olan, hətta indiki dövrdə də geniş tədqiqata cəlb olunan bəzi sahələrin izahı ilə də rastlaşırıq. Burada təsvir olunan çağdaş dilçilik məsələləri dilçiliyin kontekstual, idiomatik və pragmatik üsürlərini operativ şəkildə əks etdirir. Həmin sahələrdən biri də maşın tərcüməsidir.

Müəlliflər bu sahənin şərhini verən zaman aşağıdakı ifadələrdən istifadə edirlər:

“Maşın tərcüməsi-Elektron maşınların verilən proqram əsasında mətni avtomatik tərcümə etməsi: koda çevirmə, kodlaşdırma. Biz dilimizin bütün hərflərini sıfırdan və vahiddən ibarət ikilik işarələrin köməyi ilə kodlaşdırma bilərik”. (2,556)

Dilçilər yalnız bununla kifayətlənmir, sərbəst tərcümə, hərfi tərcümə, izahlı tərcümə, interlinqvistik tərcümə, dildaxili tərcümə, bədii tərcümə anlayışlarının izahını verməklə tərcüməşünaslıq elminin dilçilik üçün mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir. Bundan əlavə, lüğətdə tərcümə proqramları mətni, nitq parçalarını süzgecdən keçirməklə yanaşı, insanların dil maneələrinə baxmayaraq onların ünsiyyət qurmasını asanlaşdıran vasitə kimi təqdim edilir.

Bildiyimiz kimi yazı bəşər tarixinin ən qiymətli kəşflərindən biri hesab olunur. Ədəbi dilimizin zənginləşməsi, formalaşması, onun ifadə tərzini və üslubu cəhətdən inkişafında yazı böyük kömək olmuşdur. “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti” ndə yazının yaranma tarixi, müxtəlif növləri və tipləri, dilin inkişafında rolu xüsusilə vurğulanır.

“Yazı- İnsanların öz fikirlərini bir-birlərinə çatdırmaq üçün istifadə etdikləri gözlə görünən qrafik işarələr sistemi. Yazı bir ünsiyyət vasitəsi kimi dilin zaman və məkanca təsir dairəsinin həddən artıq artmasına təkan vermişdir.” (2,613)

Müəlliflər bununla yanaşı yazının əsas tiplərinin funksiyaları haqqında da məlumat verirlər.

“Piktoqrafik (şəkli) yazıda əşyaların şəkli çəkilirdisə, ideoqrafik yazı artıq əşyadan uzaqlaşmış olur. Bu yazının işarələri olan ideoqramlar əşyanın yalnız mənasını bildirən şərti işarələrdən ibarətdir”.(2, 614)

Burada həmçinin, qotik yazı, Yunan yazısı, Kipr yazısı, konsonant yazı, Krit və Miken yazısı, runik yazı, akrofonik yazı, analfabetik yazı, bütöv yazı, qlaqolitsa yazısı, yarımçıq yazı, kapital yazı, demokratik yazı, Kipr-Minoy yazısı, linear yazı, mayuskuil yazı, unisal yazı və s. haqqında da informasiya verilmişdir.

Dünya şöhrətli alimlərdən A.A.Şaxmatov, F.F Fortunatov, L.V. Şerba, V.fon Humboldt, V.V.Radlov, F.Bopp, A.Şlayxer, V.A.Boqoroditski, A.Meye və s. kimi görkəmli şəxslərin müddəalarına da bu lüğətdə təsadüf edilir.

“Hind-Avropa dilləri” termininin mənşəyi, necə formalaşması haqqında da “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti” ndə məlumat təqdim olunmuşdur.

“Hind-Avropa dilləri terminini dilçiliyə F. Bopp gətirmişdir. Sonralar A. Şlayxer bu termin əvəzinə “hind-german dilləri” termini işlətməmişdirsə də, dilçilikdə məqbul görülməmişdir”. (2,209)

Musa Adilov və digər müəlliflər lüğətdə yalnız dilçilik terminlərinin izahı ilə məhdudlaşmır. Onlar ədəbiyyatşünaslıqda geniş istifadə olunan bənd, janr, beyt, qafiyə, kinayə, misra, remarka, süjet, şeir, metonimiya, anafora və s. kimi anlayışların da izahını şərh etmişlər.

Lüğətin tərtibində bir sıra prinsip və meyarlar əsas götürülmüşdür. Həmin prinsipləri bu cür qruplaşdırmaq mümkündür:

- 1) Lüğətdə terminlər əlifba sırası ilə böyük şriftlə göstərilmişdir.
- 2) Lüğətə daxil olan bütün dilçilik terminlərinin elmi baxımdan aydın, konkret və dəqiq izahı verilmişdir.
- 3) Terminlərin orfoqrafiyası müəlliflərin öz dövrünün tələblərinə uyğun olaraq təqdim edilmişdir.
- 4) Lüğətdəki terminlər yalnız beynəlmiləl və alınma terminlərlə məhdudlaşmamış, həmçinin milli terminlərin izahına da yer verilmişdir.

Musa Adilov, Zemfira Verdiyeva, Firəngiz Ağayevanın qələmə aldıkları “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti” istər terminologiyanın, istərsə də lüğətçiliyin tərəqqisində əvəzolunmaz xidmət göstərmişdir. Bu lüğət dilçiliyə qaranlıq qalan bir sıra terminləri işıqlandırmaqla bu sahənin son illər qazandığı uğur və nailiyyətləri qabarıq şəkildə bizə təqdim etmiş oldu. Təqdirəlayiq haldır ki, gələcək lüğət kitablarının meydana çıxmasında da çoxsaylı terminoloji anlayışları ifadə edən bu terminlər lüğətinə böyük ehtiyac yaranacaq. Fikrimizcə, Musa Adilov, Zemfira Verdiyeva, Firəngiz Ağayevanın birgə qələmə aldıkları terminoloji lüğət elmi-nəzəri problemləri mənimsəmək baxımından çox dəyərli ədəbiyyat nümunəsidir.

Quliyeva Çinarə

Xülasə

Musa Adilovun tədqiqatlarında dilçilik

Terminlər dilin terminoloji sisteminin formalaşmasında mühüm rola malikdir. Bu da terminoloji sistemlə yanaşı bir sıra termin lüğətlərinin formalaşmasına gətirib çıxarır.

Musa Adilov, Zemfira Verdiyeva, Firəngiz Ağayevanın ərsəyə gətirdiyi “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti” istər leksikoqrafiyanın, istər terminologiyanın, istərsə də Azərbaycandakı dilçilik ənənələrinin inkişafında əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Lüğətdəki mövcud olan terminlərin böyük bir qismi müasir dövrdümüzdə də aktuallığını qoruyub saxlaya bilmişdir. Lüğət yalnız alınma terminlərlə kifayətlənməmiş, Azərbaycan dilində, xüsusilə də bir qisim türk dillərində istifadə edilən əsas terminləri özündə əks etdirmişdir. Kitabdakı terminlər Hind-Avropa dilçiliyi materiallarının köməyi ilə şərh edilmişdir. Dilçiliyin müxtəlif sahə və şöbələrinin ətraflı izahı burada aydın şəkildə özünü göstərmişdir. Bu da həmin kitabın digər termin lüğətlərinin yaranmasında əsas mənbəyə çevrilməsinə gətirib çıxarmışdır.

Guliyeva Chinara

Summary

Linguistic in the studies of Musa Adilov

Terms have an important role in the formation of the terminological system of the language. This leads to the formation of a number of term dictionaries along with the terminological system.

“Dictionary of explanatory linguistic terms” created by Musa Adilov, Zemfira Verdiyeva, and Firangiz Aghayeva rendered invaluable services in the development of lexicography, terminology, and linguistic traditions in Azerbaijan. A large part of the existing terms in the dictionary has been able to maintain its relevance even in our modern times. The dictionary was not satisfied only with borrowed terms, but included the main terms used in the Azerbaijani language, especially in some Turkish languages. The terms in the book are interpreted with the help of materials of Indo-European linguistics. A detailed explanation of various fields and departments of linguistics is clearly shown here. This has led to that book becoming the main source for the creation of other term dictionaries.

Гулиева Чинара

АБСТРАКТ

ЯЗЫКОЗНАНИЕ В ИССЛЕДОВАНИЯХ МУСЫ АДИЛОВА

Термины играют важную роль в формировании терминологической системы языка. Это приводит к формированию наряду с терминологической системой ряда терминологических словарей.

«Словарь толковых лингвистических терминов», созданный Мусой Адиловым, Земфирой Вердиевой и Фирангиз Агаевой, оказал неоценимую услугу в развитии лексикографии, терминологии и языковых традиций в Азербайджане. Большая часть имеющихся в словаре терминов сумела сохранить свою актуальность даже в наше время. Словарь не ограничился только заимствованными терминами, а включил основные термины, используемые в азербайджанском языке, особенно в некоторых турецких языках. Термины в книге интерпретируются с помощью материалов индоевропейского языкознания. Здесь наглядно показано подробное объяснение различных областей и отделов языкознания. Это привело к тому, что эта книга стала основным источником для создания других терминологических словарей.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Adilov M., Paşayev A. Azərbaycan onomastikası (izahlı terminoloji lüğət). Bakı, 2005.
2. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, “Maarif”, 1989.
3. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: “Nurlan”, 1988.
4. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: “Maarif” nəşriyyatı, 1984.
5. Axundov A. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı: “Elm”, 2005.
6. Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı, “Maarif”, 1980.

7. Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqlər. "Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası", Bakı, 1963.
8. Bayramov H. Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri. (Sabit söz birləşmələri). "Azərb. SSR EA", Bakı, 1961.
9. Bayramov H. Azərbaycan dilinin frazeologiyasının əsasları. Bakı: "Maarif", 1978.
10. Bəylərova A. Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı: "Nurlan", 2008.
11. Bəyzadə Q. Mətnin semantik-sintaktik modelləri. Bakı: "Elm", 2002.
12. Cavadov Ə. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sintaktik vahidlərin sırası. Bakı: "Maarif" 1981.
13. Cəfərov N. Türkologiyaya giriş. Bakı: "Elm və təhsil", 2016.
14. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı: "Maarif", 1960.
15. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı: "Maarif", 1982
16. Sadıqova S. Həsənli-Qəribova Azərbaycanca-türkcə izahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı: "Elm", 2002
17. Qasımova X. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində termin yaradıcılığının əsas istiqamətləri. Bakı, 2009

Türk dilində

17. Banguoğlu T. "Türkçenin grameri", 7. bsk., Türk Dil Kurumu yayınları. Ankara, 2004, 628 s.
18. Coşkun M.V. Türkçenin ses bilgisi. İstanbul, Bilge yayınevi, 2016.

İnternet resursları

19. <https://www.terminologiya.az/>
20. <https://az.m.wikipedia.org/wiki/Terminologiya>
21. <http://library.ict.az/elektron/2010/19.pdf>
22. https://az.m.wikipedia.org/wiki/Musa_Adilov
23. <http://static.bsu.az/w15/AD%C4%B0LOV%20MUSA%20%C4%B0SRAF%C4%B0L%20%C4%9ELU.pdf>
24. <http://www.azerbaycandili.az/Literatures/Download/9114/musa%20adilov%2010%20cild.pdf>
25. <http://www.azerbaycandili.az/Literatures/Download/9119/MUSA%20ADLOV%20C%20AYDIN%20PAAVEV-KTAB.pdf>

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24 02 2024

**Rəyçi: fil.f.d.Hüseyn Ağa Elmira
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.2.352>

TAGIYEVA MUJGAN ZAUR
tagiyeva.mujgan@bk.ru
Azerbaijan State Agrarian University
Department of Foreign Languages

THE METHODOLOGY OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE AS AN INDEPENDENT THEORETICAL AND APPLIED SCIENCE.

SUMMARY

The methodology of teaching foreign languages is a comprehensive system of knowledge that explores the patterns involved in learning a non-native language and devises strategies to optimize this learning process. It consists of two historically evolved methodologies: general and specific. General methodology focuses on universal principles and approaches applicable to foreign language learning irrespective of the specific language. In contrast, specific methodology delves into the unique linguistic phenomena, rules, and features of a particular foreign language.

The synergy between general and specific methodologies provides a balanced and adaptable approach to teaching, addressing both universal principles and language-specific nuances. This adaptability allows teachers to cater to the diverse needs of students, considering the distinct features of the language being taught.

Key words: Methodology, Foreign Language Teaching, General Methodology, Specific Methodology, Linguistics, Educational Psychology, Sociolinguistics, Educational Technologies.

The regularities of general methodology find expression in specific methodology, and the subject of teaching foreign languages involves accumulated knowledge and theories about the learning process. Key concepts forming the foundation of methodology include the learning process, objectives, content, principles, methods, techniques, resources, and organizational forms of teaching.

Furthermore, the methodology of teaching foreign languages is intricately connected with various sciences. Linguistics provides insights into language structure, while educational psychology explores learning processes. Sociolinguistics analyzes social aspects, and educational technologies incorporate modern tools for effective teaching. Cultural studies enriches educational materials with cultural context, and educational psychology considers psychological aspects of learning.

The interconnection with linguistics is vital for methodology, as it utilizes linguistic rules formulated by studying systemic language properties. Psychology's contribution involves understanding perceptual features, thinking's role in language, and the interplay of conscious and unconscious elements. The interaction enriches both sciences.

Additionally, an interdisciplinary approach involves other sciences like cognitive science, information technologies, lingodidactics, social sciences, and

neurolinguistics. This multidisciplinary interaction enhances language teaching methodology, leading to more adaptive and efficient approaches.

In conclusion, the methodology of teaching foreign languages is an independent science that integrates insights from linguistics, psychology, and various related disciplines to optimize the process of language learning. How many words in this article.

The methodology of teaching foreign languages constitutes a system of knowledge about the patterns of the process of learning a non-native language and the ways to influence this process to optimize it. The methodology of teaching a foreign language (FL) reveals and justifies the regularities of learning a foreign language.

Historically, two functionally different methodologies have evolved: general and specific methodologies. General methodology, as a rule, is dedicated to studying the regularities and peculiarities of the process of learning a foreign language regardless of the specific foreign language in question. For instance, principles of selecting educational material, the balance between oral and written speech at different stages of a lesson, and so on, will be equally applicable to the learning of any of the Western European languages taught in general education schools in our country. However, knowledge of general regularities of FL learning proves insufficient when a teacher encounters the specific features of a particular foreign language.

Thus, ways to master the verb forms of the Continuous tense are specific only to the English language, complex word formation patterns, noun and adjective declension, are characteristic of the German language, while methods of forming numerals, the use of diacritical marks, the contraction of articles, and the presence of the partitive article are in the French language. Significant differences are observed in phonetics: triphthongs and diphthongs are specific to the English language, nasal vowels for the French language. As experience and practice show, teachers need to develop and implement techniques, methods, and forms of teaching that facilitate students' rapid acquisition of these specific phenomena in a particular foreign language.

Therefore, specific methodology explores the teaching of linguistic and speech phenomena that are specific to the particular studied foreign language. Teachers are required to design and implement techniques, methods, and forms of teaching that contribute to the rapid acquisition of these specific phenomena by students in a given foreign language. This intricate interplay between general and specific methodologies forms the foundation for an effective and tailored approach to teaching foreign languages.

The interconnection between general and specific methodologies in teaching foreign languages represents a crucial aspect. General methodology provides fundamental principles and approaches to teaching that can be applied regardless of the specific language being studied. These principles include general strategies for

selecting educational materials, the balance between oral and written speech, as well as general principles of lesson planning.

On the other hand, specific methodology focuses on the characteristics and specifics of a particular foreign language. It explores unique linguistic phenomena, rules, and features that distinguish one language from another. These specific elements include grammatical structures, pronunciation peculiarities, and lexical features.

The interaction between general and specific methodologies allows for a balanced and flexible approach to teaching, taking into account both general principles and the specifics of the particular language. This enables teachers to adapt effectively to the needs of students and consider the language's specificity in the teaching process.

In turn, the regularities of general methodology are reflected in the specific one. The subject of the methodology of teaching foreign languages is the accumulated knowledge about the object, numerous theories that model the process of learning; these are the regularities of the process of teaching a foreign language.

Among the fundamental concepts constituting the foundation of methodology, we can include: process, goals, content, principles, methods, techniques, means, and organizational forms of teaching. All these elements form an integrated system, where the process of learning is built around clearly defined goals, utilizing specific principles, methods, and means, and incorporating various techniques and organizational forms.

Thus, the general regularities of teaching methodology, such as the principles of selecting educational material, the balance between oral and written speech, as well as the principles of lesson planning, find their reflection in the specific methodology. In specific methodology, these abstract principles transform into concrete methods, techniques, and means of teaching a foreign language.

The fundamental categories widely accepted in methodology include the following:

1. **Learning Process:** Encompasses the sequence of stages and steps that students go through when studying new material.
2. **Learning Objectives:** Define the ultimate outcomes that students should achieve after completing their education.
3. **Learning Content:** Encompasses all materials used in the learning process, including textbooks, assignments, and other educational resources.
4. **Principles of Teaching:** Fundamental beliefs and approaches that guide the teaching and learning process.
5. **Teaching Methods:** Specific approaches employed by teachers to achieve the learning objectives.
6. **Teaching Techniques:** Specific techniques and methods applied at the lesson level to enhance the perception and understanding of the material.

7. **Teaching Resources:** Educational resources and tools used to convey information and develop students' skills.

8. **Organizational Forms of Teaching:** Methods of organizing the educational process, including group or individual work, practical exercises, and lectures.

These categories form the foundation for developing effective learning programs and help systematize approaches to teaching foreign languages.

The methodology of teaching foreign languages is closely connected with a range of other sciences, including foundational and related areas. Some of the key sciences influencing the methodology of teaching foreign languages include:

1. **Linguistics:** The study of language structure and function, providing an understanding of linguistic features and grammatical rules necessary for effective teaching.

2. **Educational Psychology:** The exploration of learning processes and psychological aspects influencing the successful acquisition of a foreign language.

3. **Sociolinguistics:** Analysis of social aspects of language, including the impact of cultural contexts on the learning of foreign languages.

4. **Educational Technologies:** Application of modern educational technologies, including computer programs, multimedia resources, and online platforms, to enhance the learning process.

5. **Cultural Studies:** Understanding cultural aspects and peculiarities related to language, which is crucial for enriching educational materials and fostering students' cultural competence.

6. **Educational Psychology:** Researching psychological aspects of teaching, adapting methodologies to individual needs and learning styles of students.

These sciences interact, enriching the methodology of teaching foreign languages.

The connection with linguistics is important and necessary for methodology. The subject of teaching involves instructing speech activity using language material. Linguistics, on the other hand, describes the fundamental systemic properties of a specific language, formulating them into rules actively utilized by methodology in developing specific instructional models. Methodology is closely linked to psychology. It utilizes psychological science data about perceptual features during foreign language learning, the role of thinking and its connection to language, the interplay of conscious and unconscious elements (combining voluntary and involuntary attention, awareness, and imitation), the formation of skills and abilities, motivation for learning activities, and more. In its principles, methodology draws on the research of L.S. Vygotsky, S.L. Rubinstein, A.N. Leontiev, where the theory of activity, particularly mental activity, is developed, incorporating findings on memory issues, formation of speech skills, mechanisms of speech, considering the theory of set, and more.

Significant contributions to the development of methodology have been made by scholars dedicated to addressing issues of foreign language instruction. The works of V.A. Artemov, B.A. Belyaev, and other psychologists affirmed speech as the object of instruction and provided psychological justification for the necessity of teaching speech in all forms in a foreign language. Grounded in general psychology, educational psychology, and the psychology of learning a foreign language, methodology draws from them data

about the psychological characteristics of speech, both oral and written, external and internal.

Undoubtedly, by employing general psychological concepts of skills and abilities formation in activity, methodology refines them on the material of its own subject and enriches general psychological activity theory with specific categories such as speech skill and speech ability. Consequently, the connection between methodology and psychology should be understood not merely as the straightforward use of psychological theory by methodology but as a two-sided dialectical relationship fostering mutual clarification, supplementation, and enrichment of the theories of both sciences.

Absolutely, the interdisciplinary approach of language teaching methodology draws insights not only from linguistics, psychology, and didactics but also benefits from the knowledge and methods of other related disciplines. Here's a summary of how these disciplines contribute:

1. **Cognitive Science:** Helps understand how learners perceive, process, and retain information, essential for developing effective teaching methods that align with cognitive processes.

2. **Information Technologies:** Integration of modern technologies like computer programs, multimedia resources, and online platforms enhances interactivity and efficiency in educational methods.

3. **Lingodidactics:** A fusion of linguistics and didactics, focused on developing optimal teaching methods for specific languages.

4. **Social Sciences:** Understanding the sociocultural context and the relationship between language and society and culture is crucial for language teaching.

5. **Neurolinguistics:** Investigates the connection between language and brain activity, contributing to the development of more effective teaching methods based on neuroscientific insights.

This multidisciplinary interaction enriches language teaching methodology, leading to the creation of more adaptive and efficient approaches to teaching foreign languages.

In my research, I analyzed the methodology of teaching foreign languages. The object, subject, tasks, and methods of this methodology were considered, revealing its independent status as a science dedicated to optimizing the process of teaching foreign languages.

The classification of sciences related to methodology was presented, highlighting basic and related disciplines. Basic sciences, such as pedagogy, psychology, linguistics, and cultural studies, were examined in the context of their influence on methodology. Related sciences, including sociology, philosophy, history, cybernetics, and defectology, were also considered in terms of their interaction with methodology.

The research emphasized that methodology is closely connected to the scientific achievements of pedagogy, psychology, linguistics, and cultural studies, using them to create an effective, interesting, and comprehensive process of teaching foreign languages. The interaction of methodology with related sciences was also identified, emphasizing their role in optimizing the educational process

Reference

1. Akhmanova, O. S. Dictionary of Linguistic Terms. 3rd ed., Moscow: URSS, 1968. 568 p. ISBN 9785354006007.
2. Bim, I. L. Methodology of Teaching Foreign Languages as a Science and Problems of School Textbook: Experience of System-Structural Description: Monograph / I. L. Bim. – Moscow: Russkiy Yazyk, 1977. – 288 p. – URL: http://kgo.ucoz.ru/distant/sbornik_bim.pdf (accessed: 26.11.2022).
3. Bim, I. L. Theory and Practice of Teaching German in Secondary School: Textbook / I. L. Bim. – Moscow: Prosveshcheniye, 1988. – 245 p. – ISBN 9785090008730.
4. Vasilieva, N. V. Text Linguistics / N. V. Vasilieva // Bolshaya Rossiyskaya Entsiklopediya. – Moscow: BRE, 2010. – P. 490–491. – ISBN 978-5-85270-350-7.
5. Galskova, N. D. Theory of Teaching Foreign Languages: Lingodidactics and Methodology: Textbook for Students of Linguistic Universities and Faculties of Foreign Languages in Higher Pedagogical Institutions / N. D. Galskova, N. I. Gez. – 3rd ed., rev. – Moscow: Izdatelskiy Tsentr "Akademiya," 2006. – 336 p. – ISBN 5-7695-1381-0.
6. Babansky, Y. K. Methods of Teaching in Modern General Education School. – Moscow: Prosveshcheniye, 1985.
7. Belyaev, B. V. Psychological Foundations of Assimilating Vocabulary in a Foreign Language. – Moscow, 1964.
8. Bim, I. L. Methodology of Teaching Foreign Languages as a Science and Problems of School Textbook. – Moscow: Russkiy Yazyk, 1977.
9. Issues of Teaching Methodology of Foreign Languages in Secondary and Higher School / Ed. A. S. Shklyayeva. – Kazan: Kazan State University, 1961. – 263 p.
10. Galskova, N. D. Modern Methodology of Teaching Foreign Languages. – Moscow: Glossa, 2000.
11. https://www.kubsu.ru/sites/default/files/users/43342/portfolio/esaulova_435.pdf
12. <https://fsc.bsu.by/wp-content/uploads/2015/12/Metodika-prepodavaniya-inostr.-yazy-ka-konspekt-lektsij.pdf>
13. <https://konspekta.net/lek-3466.html>

TAĞIYEVA MÜJGAN ZAUR

Xarici dilin müstəqil nəzəri və tətbiqi elm kimi tədrisi metodikası.

Xülasə: Bu mətn ingilis dilinin əhəmiyyətinin təkamülünü, onun əsrlər əvvəl cəmiyyətdəki nüfuzundan tutmuş bu dildə biliyə müasir ehtiyaca qədər təkamülünü araşdırır. Müəllif ingilis dilini erkən yaşlarından ailələrdə aktiv şəkildə öyrənməsini önə çəkir və bunu gənclərin karyera yüksəlişi üçün vacib olduğunu əsaslandırır. İngilis dilinin beynəlxalq dil statusuna gətirib çıxaran tarixi mərhələlər müstəmləkəçilik dövrü, Sənaye İnqilabı və ABŞ-ın təsiri də daxil olmaqla ətraflı təsvir edilmişdir.

İngilis dilini bilmək, dünyanın 60-dan çox ölkəsində iş və ünsiyyət dili statusunu nəzərə alaraq, dünyanın istənilən nöqtəsində vəziyyətdən çıxmağa kömək

edir. Bu, ingilis dilinin 18-ci əsrdə müstəmləkə imperiyasına, iqtisadi təsirə və elmi nailiyyətlərə diqqət yetirərək niyə daha populyarlaşdığını izah edir. Bu mücərrəd tarixi və müasir kontekstlərdə ingilis dilinin təkamülünə qısa bir baxış təqdim edərək mətnin əsas məqamlarını ümumiləşdirir.

Açar sözlər: Metodologiya, Xarici dillərin tədrisi, Ümumi metodologiya, Xüsusi metodologiya, Dilçilik, Təhsil psixologiyası, Sosiolinqvistika, Təhsil texnologiyaları.

ТАГИЕВА МУЖГАН ЗАУР

«МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА КАК САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ ТЕОРЕТИЧЕСКОЙ И ПРИКЛАДНОЙ НАУКИ».

РЕЗЮМЕ

Данный текст исследует эволюцию важности английского языка, начиная с его престижа в обществе веками назад до современной необходимости владения им. Автор выделяет активное изучение английского с ранних лет в семьях, обосновывая это важностью для карьерного роста молодых людей. Подробно описываются исторические этапы, приведшие к статусу английского как международного языка, включая колониальную эру, промышленную революцию и влияние США.

Знание английского помогает выйти из ситуации в любой точке земного шара, учитывая его статус языка бизнеса и общения в более чем 60 странах. Поясняется, почему именно английский стал более востребованным в XVIII веке, уделяя внимание колониальной империи, экономическому влиянию и научным достижениям. Эта аннотация обобщает ключевые моменты текста, предоставляя краткий обзор эволюции английского языка в контексте истории и современности.

Ключевые слова: Методология, Преподавание иностранных языков, Общая методология, Специфическая методология, Лингвистика, Образовательная психология, Социоллингвистика, Образовательные технологии.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə elmlər namizədi, dos.Həsənova Aida
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.2.359>

RƏHİMƏ MƏMMƏDOVA QƏDİR QIZI
Azərbaycan Dillər Universiteti
rahi76@mail.ru

**TƏRCÜMƏ ZAMANI SİYASİ MƏTİNLƏRDƏ İŞLƏNƏN BƏZİ
TERMİNLƏRİN MƏNA FƏRQLİLİYİ
XÜLASƏ**

Müasir tədqiqatlara əsasən ispan cəmiyyətinin hazırkı siyasi inkişaf mərhələsini və vəziyyətini əks etdirən müxtəlif siyasi terminlər yaranmışdır. Müasir dövrdə siyasi mətnlərin tərcümə edilməsi ispan dillərlə əlaqələrin inkişafı, dövlətlər arasında diplomatik münasibətlər haqqında məlumatların əldə olunması üçün çox mühümdür. Təkmilləşən ispan dili siyasi mətnlərdə işlənən terminlərin mənalının artmasına, dəyişməsinə və müxtəlifliyinə görə seçilir. Hər bir siyasi termin yalnız morfoloji yolla deyil, həmçinin alınma yollarla dildə inkişaf edərək (kalka və neologizm) yayılmışdır. Göründüyü kimi, alınma sözlər vasitəsilə ispan leksikologiyasında işlənən siyasi terminlər çoxluq təşkil etsə də, əksər hallarda onlar ispan dil sisteminin bir parçası olub müxtəlif xüsusiyyətləri əks etdirən, əsasən dilin daxili imkanları hesabına leksik, morfoloji və sintaktik yolla yaradılmasına üstünlük verilir. Mövzunun əhəmiyyətini artıran digər bir amil isə ispan dilində siyasi terminlərin yaranma yolları və tərcümə yolları ilə bağlı məlumatların doğma dilimizdə kifayət qədər olmamasıdır. Dünyada elm və cəmiyyət inkişaf etdikcə artan bir sıra siyasi terminlər ümumişlək sözlərə çevrilir. Siyasi mətnlərdə rast gəlinən terminlərin müəyyən bir hissəsi onun ilkin mənası ilə yanaşı ümumişlək söz kimi də işləyə bilər.

Açar sözlər: ispan siyasi dili, siyasi terminlər, dilin inkişafında siyasi terminlərin rolu, siyasi terminlərin yaranması, xüsusiyyəti, ispan dilinin leksikası, siyasi terminlərin müxtəlif mənalı.

Müasir dövrdə siyasi mətnlərin tərcümə edilməsi istər əlaqələrin inkişafı, istərsə də dövlətlərlə əlaqəli məlumatların ictimaiyyətə çatdırılması üçün çox mühümdür.

İspan dilində terminlər müxtəlif ixtisas və peşə sahələri ilə əlaqədar sözlər olaraq həmin sahənin mütəxəssisləri tərəfindən tam şəkildə başa düşülür. Odur ki, ispan dilçiləri terminləri işləndiyi sahədən asılı olaraq siyasi, tibbi, iqtisadi, dini, idmanla əlaqəli və s. müxtəlif növlərə ayırırlar.

Beynəlxalq siyasi yönümlü əlaqələrin genişlənməsi ilə də siyasi terminlərin yaranması zəruriyyətə çevrilmişdir və bu terminologiyanın zənginləşməsi prosesini daha da sürətləndirmişdir.

Siyasi terminlər adından da məlum olduğu kimi əsasən siyasətlə, dövlət, hökumət sistemi ilə bağlı olan terminlər olub həmin sahənin mütəxəssisləri tərəfindən tam şəkildə anlaşılır. İspan dilçiləri terminologiya sözünü “müəyyən bir elmə, sənətə, müəllifə və ya sosial qrupa aid texniki sözlər məcmusu” olduğunu qeyd edirlər. [7, s. 98-108]

Hər bir sahə terminologiyasında olduğu kimi siyasi sahəyə daxil olan ispan dilində terminlərin yaranma yolları da müxtəlifdir. Ümumilikdə isə aparılan araşdırmalardan sonra qeyd etməliyik ki, ispan terminologiyası dilin daxili imkanları hesabına və ya alınma sözlər hesabına daima inkişafdadır və siyasi terminlər də məhz bu yollarla yaranır və ispan milli terminologiyasının da yaranmasına zəmin yaradır. Müasir dövrdə ispan siyasi terminologiyası daha da zənginləşir və araşdırmalar sübut etmişdir ki, terminologiyanın yaradılması və zənginləşdirilməsi üçün ən əlverişli yol dilin daxili imkanları əsasında terminlərin və ya söz birləşmələrinin yaradılmasıdır. Siyasi terminlər yaradarkən ispan dilinin özünəməxsus xüsusiyyətləri mütləq şəkildə nəzərə alınmalıdır. Əgər dilin fonetik, leksik xüsusiyyətləri, dilə məxsus olan xüsusi qrammatik qayda və qanunlar düzgün şəkildə nəzərə alınaraq termin yaranarsa, bu zaman həmin termin asan şəkildə anlaşıla, tələffüz edilə, yadda saxlanıla və daha tez-tez istifadə oluna bilər. Bu zaman hədəf dilə tərcümə edərkən həmin siyasi terminin düzgün ötürülməsində, ekvivalentinin verilməsində və anlaşılmasında çətinlik yaranmır. Məxəz dildən hədəf dilə tərcümə zamanı siyasi termin birmənalı və konkret bir şəkildə müəyyən anlayışı ifadə etməlidir.

Siyasi mətnlərin əsas məzmunu, ilk növbədə, müəyyən sosial qrupların və ya müəyyən şəxslərin siyasi fəaliyyətlərini, siyasi fikirlərini, əlaqələrini və s. özündə əks etdirir. Başqa sözlə desək, siyasi mətin insanlar arasında cəmiyyətdə baş verən qarşılıqlı əlaqəni təmin edərək siyasi fəaliyyətlər haqqında müəyyən məlumatların əldə edilməsinə köməklik edir. Beləliklə, siyasi mətin həm milli, həm də beynəlxalq məsələləri əhatə edir və müxtəlif formalarda ola bilər: saziş, ikitərəfli və yaxud çoxtərəfli müqavilə, siyasətçilərin müəyyən bir məkanda, auditoriya qarşısında və mətbuat konfransında çıxışları və müsahibələri, millət vəkiliyin parlament müzakirələrində iştirakı və s. [6, s. 141]

Siyasi terminlər özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə digər sahə terminologiyasından fərqlənirlər. İspan dilində siyasi terminlər aşağıdakı xüsusiyyətlər daha çox əks olunmuşdur:

1. Yığcam və birmənalı olması;
2. Emosionallığın olmaması;
3. Məcəziliyin və bədiiliyin olmaması;
4. Çoxmənalılığın olmaması.

İspan dilində siyasi mətnlərində bəzən elə terminlərə rast gələ bilərik ki, onların sinonimi mövcud deyil. Belə siyasi terminlərə *parlament* (*parlamento*), *monarxiya* (*monarquía*), *inqilab* (*revolución*), *respublika* (*república*), *demokratiya* (*democracia*) və s. bu kimi terminləri misal göstərə bilərik.

Bəzən müvafiq termin yaratmaq mümkün olmadıqda başqa dildən həmin anlayışı ifadə edən terminin hazır şəkildə alınıb işlənməsi hallarına tez-tez rast gəlmək mümkündür. Bu zaman da terminlər alınma sözlər hesabına dildə yaranır. Məsələn: *terrorismo-terrorizm*, *ideología-ideologiya*, *burocracia-bürokratizm* və s. Misallardan da məlum olduğu kimi bəzi siyasi terminlər alınma söz kimi dilimizdə mövcud olsa da, bəzi terminlərin dilimizdə birbaşa tərcüməsi mövcuddur. Siyasi terminlərdə təkmənalılıq xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Siyasi mətnlərdə işlənən

terminlər çoxmənalı olduqda onun tərcümə zamanı düzgün ekvivalentinin seçilməsinin əhəmiyyəti nisbətən azalır, çünki çoxmənalı terminlər siyasi anlayışların aydın və dəqiq əks olunmasına lazımi imkan yaratmır və bu zaman oxucunun mətnin məzmununu dərk etməsində anlaşılmaqlıq yarana bilər.

Elə siyasi terminlərə də rast gəlinir ki, həmin terminlərin bir sözdən ibarət olmasına baxmayaraq terminin hədəf dildə tərcüməsi bir sözdən ibarət deyildir. Eyni zamanda elə terminlər də mövcuddur ki, məxəz dildə termin iki və daha artıq sözdən ibarət olmasına baxmayaraq hədəf dildə həmin terminin ekvivalenti bir sözdən ibarətdir. Məsələn: *censo- siyahıyaalınma, faiz* terminini misal göstərə bilərik. Bu termin Azərbaycan dilinə *əhalinin siyahıyaalınması* şəklində tərcümə edilir. Göründüyü kimi, ispan dilində olan siyasi termin bir sözdən ibarətdir, lakin ana dilimizdə həmin sözün ekvivalenti iki sözdən ibarətdir.

Bundan başqa, siyasi terminlərin mövcud olduğu mətnlərin tərcüməsi zamanı həmin mətnin məzmununa diqqət yetirmək lazımdır, mətndə məlumat verilən ölkələrin dövlət siyasi rejimi və ya qurumu ilə bağlı araşdırmalar etmək mütləqdir, çünki siyasi terminlər digər sahələrə məxsus olan terminlərdən bir qədər fərqlidir.

Newmarkın fikrincə, siyasi mətnlərin özəyi onun terminologiyasıdır. *demokratiya, kapitalizm, kommunizm, sosializm* və s. kimi terminlərin tərcüməsi daha asan görünür. Onun fikrincə bu da 2 səbəbdən qaynaqlanır.

1. Bir çox dillərdə rəsmi tərcümədə oxşarlıq;
2. Yunan və yaxud latın mənşəli olmaları . [4, s. 146-161]

Bununla yanaşı olaraq, Newmark bildirir ki, siyasi dil müxtəlif anlayışları özündə ehtiva edir, bəzi sözlərin ilk baxışdan tərcümə edilməsi asan görünsə də, həmin sözlər tərcümə prosesi zamanı müəyyən çətinliklərə səbəb ola bilər. Bəzi siyasi terminlər bir çox dillərdə mövcud olan anlayışlardır, lakin bu terminlərin birbaşa tərcüməsi həmişə tam şəkildə uyğun gəlmir, çünki bu kimi anlayışlar müxtəlif ölkələrdə fərqli mənalar daşıyır. [4, s. 146-161]

Resolución termini həm termin, həm də ümumişlək sözdür, resolver- həll etmək feilindən yaranmışdır. Bu sözün ilkin mənasını *həll* deməkdir, lakin əgər siyasi mətnlərdə konkret bir təşkilatın adı ilə yanaşı işlənərsə bu zaman *qətnamə* mənasını verir. İspan dilində isə həm ümumişlək, həm də siyasi termin kimi işlənən *resolución* sözü *həll* mənası ilə yanaşı, siyasi mətnlərdə termin kimi *qətnamə* mənasında da işləndiyini tez-tez müşahidə edə bilərik. Digər bir terminə diqqət yetirsək məsələn, *las fuerzas de ocupación* ifadəsində *fuerza* sözünün əsas mənası *güc, ocupación* sözü *işğal* deməkdir. Söz birləşməsi şəklində işləndikdə hədəf dildə ekvivalenti *işğalçı qüvvələr* kimi məxəz dildə verilməsi daha düzgün hesab edilir.

El coronel es el encargado de mostrarnos la formación militar establecida en las proximidades al área de conflicto.

Polkovnik münaqişə bölgəsi yaxınlığında mövcud hərbi təlimin bizə göstərilməsindən məsul olan şəxsdir.

El coronel termininin Azərbaycan dilində müvafiq tərcüməsi *polkovnik* deməkdir. Siyasi mətindən götürülmüş bu cümlədə *el encargado de -encargarse* feilindən yaranmışdır və *hansısa vəzifənin yerinə yetirilməsindən məsuliyyət daşımaq*

mənasında işlənir. Odur ki, *el encargado* sözü *məsul şəxs* kimi hədəf dildə tərcümə olunacaqdır. *La formación* sözü *formar* (formalaşdırmaq, yaratmaq) feilindən yaranmışdır. *La formación militar* termini siyasi mətində *hərbi təlim* mənasında işlənir. *Área - sahə* sözü (mədəniyyət sahəsi, turizm sahəsi və s.) eyni zamanda *ərazi, bölgə* mənalarını da ifadə edə bilər. Mətnin məzmununa uyğun düzgün sinonimin seçilməsi tərcüməni həyata keçirən şəxs tərəfindən həyata keçirilir. Yuxarıda verilmiş cümlədə ispan dilində siyasi termin olaraq *área de conflicto - münaqişə bölgəsi* mənasını ifadə edir. [5, s. 161]

Aparılan araşdırmalardan belə nəticəyə gələ bilərik ki, siyasi terminlərdə təkmənalılıq xüsusi əhəmiyyət daşıyır, çünki siyasi mətnlərdə işlənən yuxarıda qeyd olunan terminlər çoxmənalı olduqda siyasi anlayışların və ya sözün mənasının aydın və dəqiq əks olunmasına lazımi imkan yaranmır və bu zaman oxucunun mətnin məzmununu dərk etməsində anlaşılmaqlıq baş verir. Bəzən müvafiq termin yaratmaq mümkün olmadıqda başqa dildən həmin anlayışı ifadə edən terminin hazır şəkildə alınmış işlənməsi hallarına tez-tez rast gəlmək mümkündür. Siyasi dil müxtəlif anlayışları özündə ehtiva edə bilən alınma terminlərin tərcüməsi zamanı müxtəlif ölkələrdə fərqli mənalar daşdığından müəyyən çətinliklərə səbəb olduğunu görürük.

Ədəbiyyat

1. Espasa C. (2006). Diccionario de La Real Academia de la Lengua, Madrid: pág. 1389
2. Lang, M. (1990) Formación de palabras en español. Madrid: pág. 62-87
3. Márquez, D. A. (2011). Las once competencias del traductor: el perfil, ideal en servicios de traducción. Comunicación, Cultura y Política (4), Madrid: pág. 53-68
4. Newmark, Peter (1991). About translation. Clavedon: Multilingual Matters, capítulo 12, p. 146-161
5. Norberto Bobbio, Diccionario de política, (2024) Madrid: Grupo editorial siglo veintiuno, pág. 200
6. Schaffner Ch. (1997). Strategies of Translating Political Texts. p119-144
7. Silvia Pavel y Diane Nolet, Manual de terminología, Ministro de Obras Públicas y Servicios Gubernamentales de Canadá 2002
8. Нарумов Б.П. (1988). Испанско-Русский словарь. Москва: Изд. "Русский Язык", стр. 830
9. Нарумов Б.П. Русский – Испанско словарь, (1988). Москва: Изд. "Русский Язык", стр. 832
10. Р. Рзаев, Новрузов Р. (2015) Русско-Азербайджанский толковый юридический словарь, Баку: Изд. "Азербайджанский Язык", стр. 800

Rahima Mammadova

THE DIFFERENCE IN MEANING OF SOME TERMS USED DURING TRANSLATION OF POLITICAL TEXTS

Summary

According to modern research, various political terms have emerged that reflect the current stage of political development and changes in Spanish society. In modern times, the translation of political texts is very important for the development of relations with Spanish-speaking countries, for obtaining information about diplomatic relations between states. The improvement of the Spanish language is marked by an increase, change and diversity in the meanings of terms used in political texts. Each political term has spread not only morphologically, but also by common, borrowed ways (calque and neologism). As it can be seen, although the political terms used in Spanish lexicology through borrowed words are the majority, they are part of the Spanish language system and are preferred to be created in a lexical, morphological and syntactic way, reflecting different characteristics, mainly due to the internal possibilities of the language. Another factor that increases the importance of the subject is the insufficient knowledge in our native language about the ways of the formation and translation of political terms in Spanish. As science and society develop in the world, a number of political terms are becoming common words. A certain part of the terms found in political texts can be used as a common word along with its original meaning.

Keywords: Spanish political language, political terms, the role of political terms in the development of the language, the emergence, feature of political terms, the lexicon of the Spanish language, various meanings of political terms.

Рагима Мамедова Гадировна

РАЗЛИЧИЯ В ЗНАЧЕНИИ НЕКОТОРЫХ ТЕРМИНОВ, ИСПОЛЬЗУЕМЫХ ПРИ ПЕРЕВОДЕ В ПОЛИТИЧЕСКИХ ТЕКСТАХ

Резюме

На основе современных исследований возникли различные политические термины, отражающие текущий этап политического развития испанского общества и его изменения. Перевод политических текстов в современную эпоху очень важен для развития отношений с испаноязычными странами, получения информации о дипломатических отношениях между государствами. Совершенствование испанского языка выделяется увеличением, изменением и разнообразием значений терминов, используемых в политических текстах. Все политические термины распространяются в языке не только морфологически, но и общими, заимствованными способами (калька и неологизмы). Как видно, хотя политические термины, используемые в испанской лексикологии посредством заимствованных слов, составляют большинство, они являются частью испанской языковой системы и отражают

различные особенности, и создавать их предпочтительно лексическими, морфологическими и синтаксическими средствами, главным образом из-за внутренних возможностей языка. Еще одним фактором, повышающим значимость темы, является то, что на нашем родном языке недостаточно информации о способах образования и перевода политических терминов на испанском языке. По мере развития науки и общества в мире все больше политических терминов становятся обычными словами. Определенная часть терминов, встречающихся в политических текстах, может использоваться как общее слово помимо его первоначального значения.

Ключевые слова: испанский политический язык, политические термины, роль политических терминов в развитии языка, возникновение политических терминов, их особенность, лексика испанского языка, различные значения политических терминов.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: F.f.d, dosent, Aynur Quliyeva
tərəfindən çapa tövsiyyə olunmuşdur**

ƏLİYEVƏ İRADƏ BƏBİR QIZI
e-mail: iradaazeri@mail.ru
Azərbaycan Tibb Universiteti
Ünvan: Səməd
Vurğun 167

TİBBİ ETİKA

Açar sözlər: əxlaq normaları, həkimlik etikası, deontologiya, həkimlik sirri, evtanaziya, transplantasiya, fənlərarası fenomen, yatrogen xəstəliklər

Ключевые слова: правила поведения, врачебная этика, деонтология, врачебная тайна, эвтаназия, трансплантация, межпредметный феномен, ятрогенные заболевания

Key words: behavioral norms, medical ethics, deontology, doctor-patient confidentiality, euthanasia, transplantation, interdisciplinary phenomenon, iatrogenic diseases.

Etika sözü latın dilində “əxlaq normaları” kimi tərcümə olunur. “Etika mənəvi dəyərlərin yaranması və inkişafı, insanların davranış normaları və prinsipləri haqqında elmdir” [2,4]. Antik dövrün filosofu Sokrat deyirdi ki, yalnız əxlaqlı insan xoşbəxt ola bilər, çünki əxlaq insanın layiqli həyatı və mədəniyyətinin əsasında durur.

Baxmayaraq ki, bir çox əxlaq normaları ümumbəşəri xarakter daşıyır, fərqli peşələrin özünəməxsus peşə etik qaydaları da var. Bu qaydalar eyni peşədə olan insanların münasibətlərini tənzimləyir və bu münasibətlərin xarakterini təmin edir.

Peşə etikasının qaydaları dəyişkəndir, çünki onlar həyatımızın inkişafı ilə sıx bağlıdır. Həyatımız inkişaf etdikcə yeni-yeni peşələr meydana gəlir. Bu peşədə olan insanların arasında məhz bu peşəyə məxsus münasibətlər və onları tənzimləyən etik qaydalar yaranır.

Hal – hazırda 40 mindən çox peşə mövcuddur. Bunlardan ən qədim tarixə malik olanlardan biri həkimlik peşəsidir. Həkimlik etikası anlayışı e.ə. VI-V əsrlərdən yaranıb. Bu anlayışa sinonim olan “tibbi etika”, “həkimlik əxlaqı” terminləri də işlənir. Həkimlik əxlaqı “tibb işçilərinin gündəlik fəaliyyəti, davranış və hərəkətlərindəki mənəvi dəyərlərini bildirir” [1,92]. Həkimlik etikasına XIX əsrdə ingilis filosof və hüquqşünası İyerimiya Bentam tərəfindən təklif olunmuş termin “həkimlik deontologiyası” da daxildir. Deontologiya (yunan deon-borc) – həkimlik borcu haqqında təlimdir. Həkimlik deantologiyası yalnız həkim və xəstə arasındakı münasibətləri, həkimlik etikası isə həkimin həmkarlarla, başqa tibb müəssisələrində çalışan işçilərlə, cəmiyyətlə olan münasibətlərini tənzimləyir.

Həkimlik etikası hər bir tarixi erada həmin dövr üçün cəmiyyətdə hakim olan mənəvi dəyərlərinə uyğun olaraq özünəməxsus çalarlar ifadə etmişdir. Lakin hər zaman tibb sənəti öz humanist dəyərlərindən irəli gələrək bəşəri, sinifdänkənar etik normalar daşımışdır – xəstə insana kömək, onun əziyyətinin azaldılmasına çalışmaq

dəyişməz olaraq qalmışdır. Həkim öz xoşbəxtliyini sağaltdığı xəstənin xoşbəxtliyində tapır. Bu prinsip özünü təbabətə həsr edən insanların əxlaqi dəyərlərinə çevrilib. Zaman keçdikcə tibbi deontologiya prinsipləri dəyişib: məs, qədim Hindistanda ancaq xəstəlikdən sağala biləcək insanı müalicə etmək, il ərzində sağalmayan xəstədən imtina etmək məsləhət görülürdü. Müasir həkimlər son dəqiqəyə qədər xəstəliklə mübarizə aparır və çox vaxt xəstəni yenidən həyata qaytarırlar.

Həkimlik fəaliyyətinə olan tələblər eramızdan əvvəl XVIII əsrdə Babilistanda qəbul olunmuş Hammurapi qanunlar məcmusu sayılır. Tibbi deontologiya məsələlərinə qədim Hindistan ədəbi mənbələrindən Manu (e.ə. II- eramızın I əsri) və Ayuverd (e.ə. IX – III əsrlər) qanunlar məcmuəsində rast gəlirik. Ayuverdin kitablarında həkimin necə olması, özünü necə aparması, xəstəyə nəyi və necə deməsi əks olunmuşdur. Əlbəttə ki, həkim peşəsinin etik normalarından danışarkən Hipokratın adını çəkməmək mümkün deyil.

Qədim Yunanistanın məşhur həkimi, tarixə “ təbabətin atası ” kimi düşmüş Hippokrat e.ə. təqribən 460 – cı ildə Kos adasında doğulmuşdur. O təbabət haqqında olan 60 əsərdən ibarət “Hippokrat korpusu” adlı külliyyatın müəllifidir. Dahi həkim özünün “Həkim haqqında”, “Xoş rəftar”, “Nəsihətlər“ əsərlərində həkimlik sənətinin zəngin təcrübəsini ümumiləşdirməklə yanaşı, tibbi etika tarixində ilk dəfə olaraq həkimlik fəaliyyətinin əsas əxlaqi prinsip və normalarını elmi cəhətdən formalaşdırmışdır. Onun “Hippokrat andı” həkimlərin davranışlarını müəyyən edən etik- əxlaqi prinsiplərdən ibarətdir. Öz dövrü üçün bu and olduqca böyük mənəvi meyar olmuşdur. Hippokrat yazırdı: “ Hansı evə daxil olarsam, ancaq xəstənin xeyrini düşünəcəyəm,.. gizli olan bütün pisliklərdən qacacağam,.. insanlarla münasibətdə baş verənləri, görüb eşitdiklərimi bir sirr olaraq saxlayacağam.” Tibbi sirrinqorunması qədim dövrlərdən mövcud idi. Feodalizm dövründə xəstədən alınan və ya müalicə zamanı aşkar edilən, gizli qalmalı olan məlumatın həkim tərəfindən yayılması həkimi nüfuzdan salıb, məhkəməyə gətirib çıxara bilərdi. Müasir zamanda həkimlik sirrini saxlamaq tələbinə bəzi hallarda riayət edilmir. Bu, başqalarının sağlamlığını təhlükəyə atmamaq məqsədilə edilir. Tibb işçiləri kəsilmiş-deşilmiş (cinayət əməli daşıyan) yaralar, yoluxucu, zöhrəvi xəstəliklər, zəhərlənmələr haqqında müvafiq orqanlara məlumat verməlidirlər.

Bu gün də tibb universitetlərinin məzunları ənənəvi olaraq bu andı içirlər. 1969-cu ildə Beynəlxalq Konqresdə Hipokrat andına “bütün həyatım boyu öyrənməyə and içirəm” sözləri əlavə edilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müasir dövrdə and bir sıra ziddiyyətlər təşkil edir.

Andın birinci cümləsində Qədim Yunan tanrılarının adları çəkilir: “Appolona – loğman Asklep, Hiqeya və Panakeya və bütün tanrıların şahidliyində and içirəm”.. Lakin müasir dövrdə heç kəs bu tanrılara etiqad etmir. Andın “məndən istifadə üçün zəhər istəyəne onu verməyəcəyəm, belə bir hərəkət tərzini də tövsiyyə etməyəcəyəm” hissəsi də günümüzə səsləşmir. Bildiyiniz kimi evtanaziya (gözəl, yüngül, xoş ölüm) artıq bir sıra ölkələrdə (Belçika, Hollandiya, ABŞ-nin bir neçə ştatında və s.) qanunla qüvvəyə minib. “Evtanaziya” termini can verən insanın

ölümünü asanlaşdırmağı, ölməyinə kömək etməyi bildirir. Evtanaziyanın iki növü var:

1. aktiv evtanaziya – həkim medikamentlərin köməyi ilə xəstənin həyatına son qoyur;

2. passiv evtanaziya – həkim bilə-bilə müalicəvi tədbirləri dayandırır.

Evtanaziyanın qəbul edilib edilməməsi birmənalı deyil: bəziləri onun insanın ağrı və əziyyətlərinə son qoyub xəstəyə kömək, bəziləri isə humanizm və insanlara qarşı cinayət adlandırırlar.

Evtanaziyadan başqa tibbi etikaya bir sıra məsələlər də aiddir: süni mayalandırma, klonlaşdırma, orqanların transplantasiyası, gen mühəndisliyi “surroqat (əvəzedici) analıq” və s.. Dünənədək fantastik sayılan bu əməliyyatların mümkünlüyü bu gün bir çox ənənəvi norma və təsəvvürlərə yenidən baxmağı, insanın həyatı və ölümü ilə əlaqədar məsuliyyətli qərarlar qəbul etməyi tələb edir ki, bunlar da əxlaqi problemlər yaradır.

Bu problemlərlə nisbətən yeni sahə olan bioetika məşğul olur. “Bioetika” terminini ilk dəfə 1971 – ci ildə amerikalı V.R.Rotter işlətməmişdir. Bun gün tibb və biologiyanın inkişafı ilə əlaqədar yaranan problemlər o qədər çətin və müxtəlifdir ki, onları həll etmək üçün bir sıra elm nümayəndələrinin: həkim, bioloq, filosof, ilahiyyatçı, psixoloq, hüquqşünasların bilik və təcrübəsi lazımdır. Buna görə də bioetikanı fənlərarası fenomen adlandırırlar. Bioetikanın məqsədi “müasir bio-tibbi fəaliyyətlər üçün düzgün olan modellərin işlənib hazırlanmasıdır” [2,29].

Hipokrat tərəfindən formalaşmış deontologiya prinsipləri Asklepiad, Sels, Qalen və digərlərinin işlərində öz inkişafını davam etdirmişdir. İbn Sinanın ”Həkimlik elminin qanunları“ əsərinin əsas ideyalarından biri xəstəliyin qarşısının alınmasıdır ki, bunun üçün də xəstənin həkimə inamı, etibar, ümidi olmalıdır. Qədim zamanlardan bəri həkimin xəstəylə münasibəti probleminə onların qarşılıqlı anlaşması və əməkdaşlığı planında baxılırdı. Bu haqda XIII əsrdə yaşamış həkim və yazıçı Əbül-Fərəc yazırdı: “Biz üçük - sən, xəstəlik və mən; əgər sən xəstəliklə bərabər olsan siz iki olacaqsınız, mən isə tək qalacam – siz məni yenəcəksiniz; əgər sən mənimlə olsan biz ikimiz birləşərək tək qalan xəstəliyə qalib gələcəyik”.

Həkim öz fəaliyyətini insana ehtiramla, vicdanla, humanizm və mərhəmətlilik prinsiplərini rəhbər tutaraq, peşəkarlıq səviyyəsində həyata keçirməlidir. Eyni zamanda həkim öz vəzifəsini xəstənin yaşından, cinsindən, milliyətindən, dini əqidəsindən, sosial vəziyyətindən, siyasi baxışlarından, vətəndaşlığından, maddi vəziyyətindən asılı olmayaraq, ləyaqətlə yerinə yetirməli, ədalətli, qərəzsiz və dəyanətli olmalıdır. Həkim öz qərar və hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşıyır. O, pasiyenti əsassız riskə məruz qoymamalıdır, çünki tibbi etikanın əsas qanunu – ziyan verməməkdir! Yeri gəldikdə həkimdən susmaq, diaqnozu “yüngülləşdirib” xəstənin xeyrinə yalan danışmaq bacarığı da tələb olunur. Bu, tibbdə “müqəddəs yalan” adlanır. Deyirlər o yalan ki, insana həyat bəxş edir, o, çılpaq həqiqətdən üstündür.

“Həkimin işi yalnız diaqnozu düzgün qoymaq deyil, həm də pasiyentin vəziyyətini başa düşmək, onun iztirablarını azaltmağa çalışmaq, sağalmağa inamını artırmaq, emosional vəziyyətini yüksətməkdir” [1,93].

Hələ qədimdən müalicə prosesində xəstə psixikasının roluna yüksək qiymət verilib. Sokrat deyib: “Ruhu müalicə etmədən bədəni sağaltmaq mümkün deyil”. Məşhur rus rəssamı Levitan sanatoriyadan tanışlarına yazırdı: “Burada ürəyi vannalarla müalicə etməyə çalışırlar, bu cəfəngiyatdır, ürəyi yalnız ürəklə müalicə etmək olar”.

Xəstəni müalicə edən zaman həkim dava-dərmandan istifadə etməkdən başqa pasiyentə psixoloji təsir edib ruhlandırılmalı və sağlamlığına tam əmin olmağına inandırılmalıdır.

Həkim unutmamalıdır ki, xəstəlik insanı çox dəyişir, onu ruhdan salır. Xəstənin psixikası zədələnmiş, kövrək olur. Bunu nəzərə alaraq, həkim xəstəyə diqqət və qayğı ilə yanaşmalıdır. Bəzən həkimin və tibb bacısının xəstənin yanında onun doğmaları ilə asta danışığı, sirli baxışları, sifətlərin ifadəsi, düşünmədən deyilən sözləri xəstədə öz sağlamlığı barədə şübhələr yaradır və yatrogen xəstəliyinə gətirib çıxarır. Yatrogen (yunan “iatros” – həkim “genes” – törəmə, doğulma) – həkimin ehtiyatsızlığı, savadsızlığı, səhlənkarlığı ucbatından xəstənin səhhətinə əlavə vurulmuş ziyan, xəstənin fiziki və emosional vəziyyətinin ağırlaşmasıdır.

Həkim xəstəyə qarşı diqqətli və qayğıkeş olmalıdır. Çünki insan məhz həkimə öz xəstəliyi və bununla əlaqədar yaranan problem və həyəcanlarını bölüşür.

Çox təəssüflər olsun ki, müasir zamanda biz xəstəyə laqeyd yanaşan, öz xeyrini güdüb saxta dərman və bahalı firma dərmanlarını məsləhət görən, lüzumsuz ödənişli müayinələrə göndərən, maddi imkanı olmayan xəstəni qəbul etməyən, xəstədən rüşvət tələb edən həkimlərə rast gəlirik.

Orta əsrlərdə deyirdilər: “Həkimin üç siması var : I – gündəlik həyatda olan adi insan siması; II – xəstənin başının üstündə dayananda mələk siması; III – xəstədən pul tələb edəndə iblis siması”.

Həkim xəstədən başqa öz həmkarları ilə də etik normalara uyğun ünsiyyət yaratmağı bacarmalıdır. Şöbədə və klinikada intizam və subordinasiya gözlənilməlidir. Rəhbər işçi tabeliyində, yaxud eyni səviyyədə olan həmkarlara özünə rəva bilmədiyi davranışa yol verməməlidir. Xəstənin yanında özünü reklam edib həmkarını tənqid etmək həkimlik etikasına ziddir. Olan iradları təklikdə həmkarının xətrinə dəymədən, hörmətdən salmadan sübut və arqumentlərlə çatdırmaq lazımdır. Çətin kliniki hallarda həkim çəkinmədən həmkarları ilə məsləhətləşməli və öz tərəfindən təcrübəsi az olan həkimlərə köməyini və məsləhətini əsirgəməməlidir.

Məşhur rus həkimi terapevt professor M.Konçalovski deyirdi: “ Pis aktyor, zəif yazıçı, istedadsız rəssam olmaq mümkündür, amma pis həkim olmaq cinayətdir”. Həkim etikasına qaldıqda isə “həkim 5 ballı sistemdə tibbi etikadan 5 bal almalıdır ”.

Ə D Ə B İ Y Y A T

1. Hacıyeva N. Estetika, peşə etikası və psixologiya. Bakı, “Şərq–Qərb” 2012;
2. Solonitsina A.A. Peşə etikası və etiket. Dərs vəsaiti. (rus dilindən tərcümə) Bakı, 2020. www.kitabxana.net – Milli Virtual – Elektron kitabxana;
3. Xəlilov B. Azərbaycan dilində İşgüzar və akademik kommunikasiya. “Adiloğlu” Bakı, 2021;
4. Məmmədli N. Azərbaycan dilində İşgüzar və akademik kommunikasiya. “Elm və Təhsil” Bakı, 2021;
5. Науменко Е.А. Деловые коммуникации. Учебное пособие. Тюмень, Издательство Тюменского государственного университета, 2013;
6. Крылова С.Г. Деловые коммуникации. Учебно-методическое пособие. ФГБОУ ВПО Екатеринбург, «Уральский государственный педагогический университет» 2014;
7. Большунова А.Я., Киселёва Н.И., Марченко Г.И., Новиков А.Б., Тюриков А.Г., Чернышова А.И. Деловые коммуникации. Учебник для бакалавров. Москва, Финансовый Университет 2018;
8. Церковский А.А., Дуброва В.П. Медицинская этика. Курс лекций, Витебск, ВГМУ, 2007.

X Ü L A S Ə

Məqalədə peşə etikası, xüsusilə tibbi etika məsələləri haqqında bəhs edilir. Tibbi etika anlayışı e.ə. IV-V əsrlərdə yaranıb. Bu anlayış tibb işçilərinin gündəlik fəaliyyəti, mənəvi prinsiplərə əsaslanmış, pasiyent və həmkarlarla davranış qaydalarını özündə ehtiva edir. Həkimlik etikası anlayışına həkimlə pasiyentin münasibətini tənzimləyən həkimin borcu haqqında təlim “həkimlik deontologiyası” (yunan deon-borc) da daxildir. Bu termin ingilis filosofu D.Bentam tərəfindən XIX əsrdə təklif edilmişdir. Cəmiyyətin inkişafına, həyatımızda olan dəyişikliklərə baxmayaraq, həkimlik fəaliyyətinə olan tələblər dəyişməzdir: pasiyentin iztirablarını azaltmaq, ona kömək etmək.

Həkimlik fəaliyyətinin əsas əxlaqi prinsip və normalarını elmi cəhətdən ilk dəfə Hipokrat təsnif etmişdir. Tibbin və biologiyanın inkişafı cəmiyyət tərəfindən birmənalı qəbul olmayan problemlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Bura evtanaziya, klonlaşdırma, süni mayalanma, transplantasiya və s. aiddir. Bu problemlərin həlli ilə “fənlərarası fenomen” adlı müasir elm – “bioetika” məşğuldur.

Müalicə prosesində həkimin xəstəyə olan münasibəti böyük rol oynayır. Həkimin səhlənkarlığı və ehtiyatsızlığı yatrogen xəstəliyinə, yəni olan xəstəliklərin ağırlaşmasına gətirib çıxarır.

Aliyeva Irada Babir

MEDICAL ETHICS

S U M M A R Y

The given article investigates the question of professional ethics, in particular the question of medical confidentiality. The term “medical ethics” appeared in 4 th -5 th century B.C. It included the behavioral norms of doctors in their day-to-day activities, their relationship with patients and colleagues, based on moral principles. The notion of medical ethics also includes the term “medial deontology” (from Greek “deon”-debt), which solely describes the relationship between a doctor and a patient. The term “deontology” was introduced by British philosopher J. Bentham in the 19 th century. Despite societal changes and developments, ethical requirements for medical practice remain unchanged—to aid and alleviate the sufferings of the patient.

Originally the norms and principles of the medical ethics from the scientific point of view were formulated by Hippocrates. Advancements in the medicine and biology have led to the emergence of issues that are ambiguously accepted by society. Such advancements include but are not limited to cloning, artificial fertilization, organs transplantations and euthanasia. Those kinds of issues are being addressed by modern science-bioethics, which is referred to as an interdisciplinary phenomenon.

Relationships between doctors and patients plays a big role in the treatment process. Doctor`s negligence and irresponsibility can lead to iatrogenic diseases, i.e. complication to existing conditions.

Алиева Ирада Бабир кызы

МЕДИЦИНСКАЯ ЭТИКА

Р Е З Ю М Е

В статье рассматриваются вопросы профессиональной этики, в частности, врачебной этики. Понятие "врачебная этика" возникло в 4 - 5 в.в. до нашей эры. Оно включает в себя нормы поведения врача в повседневной деятельности, его отношения с пациентами и коллегами, основанными на моральных принципах. В понятие врачебная этика входит и понятие «врачебная деонтология» (греч. deon-долг), которая регулирует только отношения врача с пациентами. Термин «деонтология» был предложен английским философом Дж. Бентамом в 19 в. Несмотря на развитие общества и изменения, которые происходят в нашей жизни, этические требования к врачебной деятельности остаются неизменными: помочь и облегчить страдания пациента.

Впервые нормы и принципы врачебной этики с научной точки зрения были сформированы Гиппократом. Развитие медицины и биологии привели к

появлению проблем, которые неоднозначно принимаются обществом: это клонирование, искусственное оплодотворение, трансплантация органов, эвтаназия. Решением этих проблем занимается современная наука-биоэтика, которую называют межпредметным феноменом.

Отношения врача к больному имеет огромное значение в процессе лечения. Безответственность, неосмотрительность допущенные врачом, могут привести к ятрогенным заболеваниям, т.е. к осложнению уже имеющихся.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi: fil.ü.f.d., dos. S.Ə.Kadiyeva

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.2.372>

RUQİYYƏ KARAKOÇ ƏBDUL
Bakı Dövlət Universiteti
Doktorant
Raghayeva@mail.ru

DİALOQ MƏTNLƏRİNDƏ BÜTÖV VƏ YARIMÇIQ CÜMLƏLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

“İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”ndə oxuyuruq: “Mətndən və nitq şəraitindən asılı olmadan anlaşılması üçün zəruri olan bütün üzvlərin iştirak etdiyi cümlə bütöv cümlədir. Bütöv cümlə adəti üzrə yarımçıq cümlə ilə qarşılaşdırılır. Bu cümlə tipi bütöv geniş və bütöv müxtəsər olmaqla 2 yerə ayrılır. Bütöv geniş cümlə- tərkibində baş üzvlərdən əlavə ikinci dərəcəli üzvlərdən də biri və bir neçəsi və ya hamısı iştirak edir. İkinci isə yalnız baş üzvlərdən ibarət bütöv cümlədir. [1, 48]

Bütöv geniş- birinci struktur tip. Mübtədə və xəbər qrupu ilə yanaş, ikinci dərəcəli üzvlər də iştirak edir.

Bütöv müxtəsər-ikinci struktur tip. Təkcə mübtədə +xəbərdən ibarət.

Sualın cavabı bütöv olur. Məs.: Naçalnik- Sən kim ilə və haçan qaçaq mala getmişdin? Kərəməli. - Mən heç kim ilə və heç vaxt qaçaq mala getməmişdim. [5, 92]

Dialog mətnlərində yarımçıq cümlə

Cümlə fikrin ifadə vasitəsidir, düşüncənin, emosiyanın formasıdır. Cümlə hər bir dilin müəyyən qanunları əsasında yaranır. Cümlə dilin iyerarxik sistemində əsas vahidlərdəndir. Bütün dillərdə cümlə anlayışının məzmunu dəyişməzdir, bu vahidə məxsus bitkinlik intonasiyası ilə cümlə müşayiət edilir, funksional xarakter kəsb edir, bir sözdən, söz birləşməsindən və müxtəlif sintaktik vahidlərdən təşkil oluna bilər. Onun ifadə formaları hər dil üçün həm ümumi ola bilər, həm də dəyişkən, müxtəlif ola bilər. Lakin cümləyə məxsus bitkinlik intonasiyanın ritmik-melodik əlamətləri cümlədə yoxdursa, orada cümlədən söhbət gedə bilməz.

Sadə cümlənin quruluşu Azərbaycan dilində baş və ikinci dərəcəli üzvlərin iştirak edib-etməməsindən də asılıdır. Ona görə də cümlənin tərkibində cümlə üzvləri iştirak edirsə, belə cümlələr bütöv cümlədir. Yox, hər hansı bir cümlə üzvü buraxılırsa, həmin cümlə quruluş cəhətdən yarımçıq şəkildə olur.

«Yarımçıq cümlə» termini şərti xarakter daşıyır, çünki yarımçıqlıq mənə baxımdan yox, quruluşa görədir. Bu yarımçıqlıq kontekstə görə müəyyənləşir. Bu tip cümlənin görünüşü onu digər tip cümlələrdən fərqləndirir.

Azərbaycan dilində yarımçıq cümlə həm təktərkibli, həm də cüttərkibli cümlələrin bir növü kimi çıxış edir. Onlar bir-birindən kök etibarı ilə- yəni cüttərkibə və təktəribə (əvvəlki cümlələrə əsasən) fərqlənir. Sadə cümlənin yarımçıq və elliptik tipləri barədə türk dillərində ayrıca araşdırmalara rast gəlmək olur. Onların sintaktik, semantik və funksional əlamətləri tədqiq edilmişdir. Ümumiyyətlə, yarımçıq cümlənin 2 tipi həm dialoji nitqdə və kontekstual şəraitdə işlədilir. Məs.:

Yarımçıq cümlənin kontekstual şəraitdə işlənən bir tipi qoşulma cümlədir. Həmin tip sadə cümlə parsekyasiya hadisəsinə əsaslanaraq yaranır. Öncəki-əsas cümlədən ayrılaraq təzə bir cümlə ortaya çıxır. Məs.: Anda eki qılıç var: biri qınlı, biri qınsız.[6, 123]

Dialog üçün əsas xarakterik cümlə modellərindən biri yarımçıq cümlələrdir. Yarımçıq cümlə bütöv cümlə ilə müqayisədə meydana çıxır. Z.Budaqova “Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlə” adlı monoqrafiyasının 4-cü fəslini yarımçıq cümlə məsələsinə həsr etmişdir. Müəllif “Ümumi məlumat” hissəsində yazır: “*Cümlə müəyyən mətnə işlənir. Həmin mətn cümlədə ifadə olunan məzmunu tamamlayır və izah edir. Odur ki, cümlənin məzmunu təkcə öz tərkibindəki sözlərin lüğəvi-grammatik vasitələri ilə deyil, mətnlə də bağlı olur. Bu cəhətdən dilimizdə mübtəda və ya xəbərin buraxılması heş də fikrin yarımçıqlığına dəlalət etmir, başqa sözlə desək, yarımçıq fikir əmələ gətirmir. Mübtəda və ya xəbəri buraxılmış cümlə ancaq üzvün çatışmamazlığına, mövcud cümlənin quruluşuna görə yarımçıqdır, ümumi mətn həmin yarımçıqlığı çox asanlıqla doldurur. Odur ki, yarımçıq cümlələrdəki üzvlərə təcrid edilmiş şəkildə baxmaq olmaz. Onu işləndiyi yaxud başqa cümlələrdəki üzvlərlə əlaqəli şəkildə götürmək lazımdır*”. [2 ,76]

Türk dillərində yarımçıq cümlənin formalaşma mənbələri tarixən qədimdir. Q.A.Abduraxmanov belə cümlələrin insan nitqin yaranması ilə bir dövrdə meydana çıxdığını, funksionallaşdığını göstərir . [8, 165] Əlbəttə, belə cümlələr zaman keçdikcə yeni formaları törəmiş və geniş şəkildə dialoqlarda yayılmışdır. Yeni formalarla üzə çıxmışdır.

Yarımçıq cümlənin türk dillərində əmələ gəlməsi, üzə çıxması bir neçə amillə bağlı olmuşdur: a) dildaxili amillərlə bağlı; kontekst, intonasiya, buraxılmış elementlər; b) dildənkənar amillər; jest, mimika, situasiya, danışanın təcrübəsi.

Fikrimizcə, müasir türk dillərində yarımçıq cümlələr dil elementlərinin meydana çıxması nəticəsində yaranmış, bu elementlər sırasında kontekstin, intonasiyanın, dildənkənar vasitələrin, ümumi situasiyanın mühüm rolu olmuşdur. Bu amillərin rolunu nəzərə alaraq türk dillərində yarımçıq cümlələri iki qrupa ayırmaq olar:

- 1.Kontekstual yarımçıq cümlələr;
- 2.Situativ yarımçıq cümlələr.

Kontekstual yarımçıq cümlələr bədii əsərlərin dilində çox işlənir, emosionallığı, ekspressivliyi təmin edir. Buraxılmış sözü, üzvü kontekstin iştirakı ilə asanlıqla bərpa etmək mümkündür. Burada kontekstin, fasilənin, intonasiyanın təsiri görünür.

Kontekst- yarımçıq cümlənin formalaşma mənbəyidir, həmin cümlə tipi orada funksionallaşır. Kontekst burada baş rolda- təyinedici rolunda çıxış edir.

Müasir türk dillərində kontekstual yarımçıq cümlənin iki növü fərqləndirilir. Birinci növdə iki cümlə yanaşı gəlir. İkinci cümlədə birinci cümlədəki üzvlərdən biri buraxılır. Bu üslubi cəhətdən təkrarın qarşısını alır. Məs.: Xəzır önünüzde duran vezipe yokarı xasıl üçün qoreşdir. Xasılı xil taydan yaqşilandırmakdır . Türkmən

dilində olan bu cümlənin ikincisində «xəzir önünüzde duran vezipe» sözləri buraxılmışdır.

Digər növ kontekstual yarımçıq cümlədə buraxılmış üzv birinci cümlədə baş verir. Məs.: Otlı uqradı. Naçalnik bular bilen kabinetine tirkeşip qirdi-de, Kuybışevə qarap:

-Siz yazıp qoysanız bolmazmı, irden özümüz ibererdik?- diydi.

Kuybışev onı eke-eke sınıladı-da:

-Kın bolmasa, şu vaqtın özündə!-diydi.

İntonasiya –yarımçıq cümlənin əmələ gəlməsi mənbələrindən biridir.

Mümkünlük, əlverişlilik, asanlıq, sadəlik yarımçıq cümlənin əmələ gəlmə mənbələrini xarakterizə edir. Bu cür yarımçıq cümlə «qıtmək», «qalmək», «yola düşmək», «bellemek» və s. feli xəbərlərindən ibarət olur. Onların məzmununu hansı üzvün buraxıldığını göstərir: yola düşmək (şəxere). Semantika buraxılmış üzvü tələb edir. Məs.: Bellemek (yeri, torpağı).

Situativ yarımçıq cümlələr də türk dillərində geniş yayılmışdır. Bəzən bu tip yarımçıq cümlə elliptik cümlələr adı altında öyrənilir. [9 ,86]

Situativ yarımçıq cümlələr geniş mənada işlədilir. Buraya dildənkənar elementlər (jest, mimika, situasiya, həmsöhbətlərin ümumi hazırlığı, təcrübəsi, ümumi fikir və s.) aiddir.

Situasiya- yarımçıq cümlənin əmələ gəlmə mənbələrindəndir. Situasiya eyni cümləni- bütöv və yarımçıq cümlələri bir-birindən seçib ayırır. Situasiya nəticəsində nəqli, sual, əmr və nida cümlələri ayrılır. Məs.:

Bəri! Bəri! (azərb.), -Bərik! Bərik! (türkmən).

Jestlər də yarımçıq cümləni yaradan mənbələrdəndir.

Emosiya yarımçıq cümləni yaradan mənbələrdəndir. Emosional vəziyyətdə cümlə üzvləri düşə bilər. Bu zaman situativ yarımçıq cümlə formalaşır.

Sintaktik konstruksiyanın bir hissəsi düşür, situativ yarımçıq cümlə əmələ gəlir. Tatar dilində təkrar standart konstruksiyalarda bu halın tez-tez baş verdiyi tədqiqatlarda göstərilir.[10, 143]

Misal üçün: Düşmənlərə ölüm! –Bizim düşmənlərimizə ölüm! Və s.

Substantivləşmə- yarımçıq cümlənin əmələ gəlmə qaynaqlarındandır. Substantivləşmə hadisəsi nəticəsində türk dillərində konstruksiyanın tərkibindəki üzvlərdən biri və bir neçəsi buraxılır və bu zaman yarımçıq cümlə yaranır. Bu hal atalar sözləri və məsəllərdə maksimal qısalın yaradır. Məs.: Qorkana qoşa qörner (türkmən), Qanana halallıq! (verərlər). Bal tutan barmağını (yalar).

Ümumi fikir, həyat tərzindən irəli gələn situasiya- yarımçıq cümlənin formalaşma qaynaqlarındandır. Belə situativ yarımçıq cümlələr elliptik cümlələrlə bəzə hallarda qarışıq salınır. Məs.: İki ayaklı iki qüdə (Nakıllar və atalar sözi, s. 94). İki qız bir gündə (anadan oldu- buraxılmış üzvlər).

Elliptik cümlələrdə feli xəbər buraxılır:

-Yüzbaşılar, onbaşılar, öne, Sapamırat aqanın yanına!...

Elliptik cümlələrdə ismi xəbərlər də buraxılır. Məs.: Qoyunda erk eti, quşda barak eti .

Qrammatik əlamətinə görə yarımçıq cümlələrin təsnifi

Belə bir təsnif cümlənin tərkibində hər hansı bir cümlə üzvünün buraxılması ilə bağlı meydana çıxır.

Yarımçıq cümlələrdə mübtədə buraxılır. Belə cümlələrdə mübtədə III şəxsin təkində buraxılır. Məs.: O irəri girdi. (O) Paltarlarını yığışdırdı (Azərb.), Ol xemişeki Qurda menzemeyərdi. (Ol) Xəzir diysen arqındı (türkm.).

Yarımçıq cümlələrdə xəbər buraxılır: Su suyu tapar, su da çuxurun (Azərb.), At aylanıp qazıqın tapar, suv aylanıp-pesini (türkm.).

Yarımçıq cümlədə mübtədə və xəbər birlikdə buraxılır. Məs.: O, harada yaşayır?- Kənddə (Azərb.), - Ol uzakda bolyarmı?- Yok. Şu qalanın içində...(B.Seytəkov).

Yarımçıq cümlədə təyin buraxılır. Məs.: İki at depişer, arasında eşek öler (türkm.).

Yarımçıq cümlədə tamamlıq buraxılır. Məs.: Mana texnikanı puqta ele almak qarekdi, yolbaşçılıq etmeqi övrenmek qarekdi. Övrendim .

Yarımçıq cümlədə zərflik buraxılır. Məs.: Biz onun bilen bir erde okadık... Xalaşdıq (türkm.).

Türk dillərinin yarımçıq cümlələrində digər üzvlərin bir neçəsinin birlikdə buraxıldığı hallar da özünü göstərir. Məsələn, türkmən dilinin aşağıdakı cümləsində mübtədə və tamamlıq birlikdə buraxılmışdır: Şaydakov xem onı qıssamadı. Pikirlenmeqe may berdi (X.Qarabaev).

Beləliklə, müasir türk dillərinin hər birində yarımçıq cümlənin qrammatik tipləri çoxsaylıdır.

Yarımçıq cümlənin istifadə olunduğu sintaktik tərkibdən biri dialoqlardır. Dialoqlar danışıq nitqində və bədii ədəbiyyatda gerçəkləşir. Dialoqlarda, monoloqlarda və mürəkkəb cümlələrdə yarımçıq cümlələr funksionallaşa bilər. Özbək dilçisi A.Xazratkulov yazır ki, yarımçıq cümlələr dialoq nitqi üçün də xarakterikdir, bunlar «kontekstual yarımçıq cümlələr» adlanır . [4 ,67]

N.Mahmudov yazır ki, dialoq nitqindəki yarımçıq cümlələr kontekstual və situativ növə daxildir.[6, 27]

Yarımçıq cümlələrdə müəllif nitqində də çox istifadə olunur.

Yarımçıq cümlə mürəkkəb cümlələrin də tərkibində geniş işlənir.

Budaq cümlənin tərkibində: Səxetli qün iymlemesen, bisaxet qün at tapdırmaz (türkm.)

Baş cümlənin tərkibində: Yaq iysen, aqızda yok, yüpek qeysen-eqinde (türkm.).

Baş və budaq cümlənin tərkibində: Taqan anqı üç bolar, Bir-birine qüyç bolar, Biri dövülse-xiç bolar (türkm.).

Yarımçıq cümlə türk dillərində tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkibində də işlənir: Uzukjema qelse, men aljak .

Reyhan. Salam. Liliya, neçə gündür haradasan, görünürsən?

Lətafət. *Harada olacağam, evdə, eşikdə.* [11, 8]

1. Sadıqov. Lilişka, sən qalırsan?

Lətafət (açıqlı) *Qalırım...* [11,12]

3.Mehrican. Yaxşı, bəs, məsələnin kökü haradan qalxmışdı?

Reyhan. *Buradan. Bizim evimizdən* [11,14]

4.Reyhan. Biz üçümüz də *həmişə* bir yerdə olacağıq.

Cahangir. *Həmişə* [11,17]

Reolikanın birinci hissəsində olan sözlərdən biri cavab hissədə təkrarlanır.

5.Reyhan (pianinonun qabağında oturaraq) Nə çalım?

Şahsuvarov. *Ürəyin nə istəyirsə...* [11,18] Bu dialoqda yarımçıq cümlə sa,- sə şəkilçili budaq cümlənin bir tərəfidir. İkinci tərəf olmadığı üçün cümlə yarımçıq şəkllə düşmüşdür.

6.Mehrican. Mühazirəniz nə mövzusunda?

Cahangir. *"Ailə və cəmiyyət"* [11,22] "Nə" sualının tələbinə görə Cahangir qısa şəkildə, yarımçıq cümlə olaraq temanın adını demişdir.

Yarımçıq cümlələr mətnin yaranmasında fəal iştirak edir. Belə mətnlər nitq prosesində anlaşılanı təmin edir, düşüncəni aydınlaşdıran model kimi qavranılır. Demək, dialoq mətninin quruluşunda yarımçıq cümlələr aktuallaşaraq funksionallaşır və kommunikasiyaya xidmət göstərir. Yarımçıq cümlələr dialoq şəraitində daxili üzvlərin kəsb etdiyi ünsiyyət yükü ilə müəyyənləşir. Bu da dialoji mətn strukturunda özünü göstərən bu tip cümlənin aktual üzvlənməsinin və həmin cümlənin kontekstdəki mövqeyi və rolu, ələlxüsus da onun mürəkkəb sintaktik bütövlərin semantik tərkibinin funksionallığını təmin etməyin gərəkli olan semantikasını ilə təyin edilir.

Dialoqda yarımçıq cümlə əsas elementlərdəndir. Bu elementlər dialoqda mühüm informativ vəzifəni yerinə yetirir. Bu fakt göstərir ki, yarımçıq cümlə replikalararası üslubi vəzifəni də uğurla yerinə yetirir.

Dialoqun digər cümlə tipləri kimi, yarımçıq cümlələr də funksional-kommunikativ sintaksisin başlıca vahidlərindən biridir. Nitqin təşkilində, replikaların müəyyənləşdirilməsində həmin vahidlərin rolu danılmazdır.

Dialoqda yarımçıq cümlələrin kommunikativ əlamətləri bunlardır: a) aktual üzvlənmə- tema və rema; b) məlumat mərkəzi və onların aktuallaşma vasitələri. Həmin əlamətlər göstərir ki, yarımçıq cümlələr dilin, o cümlədən dialoqun ən mühüm kommunikativ vahididir, nitq aktında ən fəal iştirak edən ünsiyyət formasıdır.

Dialoq mətnini quran yarımçıq cümlə hissələrin semantik əlaqəsi və quruluş münasibətləri ilə bağlanır. Deməli, dialoq mətnlərinin əmələ gəlməsində yarımçıq cümlələr də aktiv rola malikdir. Sözügedən mətnə bu cür cümlələr dialoq boyu kontekstdə aşılana niyyət və məqsədi ifadə edir.

Yarımçıq cümlələrin dialoqda nitqin fəaliyyəti ilə sıx olan əlaqəsi ona funksional-semantik və ünsiyyət istiqamətində yanaşmağı tələb edir. Müəllif niyyəti və məqsədi imkan yaradır ki, sintaktik forma və seçilən vahid kimi yarımçıq cümləyə pragmatik dəyər verilsin. Eləcə də, bədii dialoqlarda yarımçıq cümlənin məna, fikir yükü dilin başqa vasitələrindən gözə çarpacaq qədər seçilsin. Beləliklə, həmsöhbətin nitq fəaliyyəti və replikalarda yarımçıq cümlələrin işlənmə məqamları yeni

yanaşmanı ortaya qoyur. Bu cür baxış dialoq nitqində mətn vahidi kimi yarımçıq cümlələrin yeni ortaya çıxan əlamətlərini- mətni xüsusiyyətləri, mətnyaratma faktorları və s. ortaya çıxarır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

1. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri lüğəti. Bakı, "Elm və təhsil", 2020, 656 s.
2. Budaqova Z.İ. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə. Bakı, Azərb. SSR EA-nın nəşriyyatı, Bakı, 1963, 114 s.
3. Cavadov Ə. Təktərkipli cümlə. "Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqlər", Bakı, 1963, 283 s.
4. Cavadov Ə.M. Təktərkipli cümlələrdə sözlərin sırası. _ Müasir Azərbaycan dili. III, sintaksis, Bakı, "Elm", 1981, 215 s.
5. Halliday M.A. Language as code and language as behaviour: A systemic-functional interpretation of the nature and ontogenesis of dialogue. Vol.:Language as semiotic. L 4 Dover (N.H.), Pinter., 1984. 236 s.
6. İsmayılova M. Müxtəlif sistemli dillərdə dialoqların struktur-semantik xüsusiyyətləri (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında). Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiyanın avtoreferatı, Bakı, 2017, 33 s.
7. Kazımov İsmayıl. Sadə cümlə sintaksisi. Bakı, Bakı, 2021, 264 s.
8. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. 10 cildə, 5 cild, Bakı, "Nurlan", 2008, s.321
9. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, "Ünsiyyət". 2000, 496 s.
10. Kazımov Qəzənfər. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı, "Elm", 2019, 608 s.
11. Mir Cəlal Seçilmiş əsərləri, Bakı, "Şərq- Qərb", 2005, s. 383
12. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, 3 cild, Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, s 422.

Karakoç Ruqiyev

DİALOQ MƏTNLƏRİNDƏ BÜTÖV VƏ YARIMÇIQ CÜMLƏLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Mətnin strukturunda yarımçıq cümlələrin aktuallaşaraq funksionallaşması və ünsiyyətə xidməti, rolu, hər şeydən öncə, «həmin cümlələrin daxili üzvlərinin daşdığı kommunikativ yüklə müəyyən olunur. Bu da mətn strukturunda çıxış edən yarımçıq cümlənin aktual üzvlənməsinin və həmin cümlənin kontekstdəki rolu və mövqeyi, xüsusilə onun mürəkkəb sintaktik bütövlərin semantik strukturunun funksionallığını təmin etmək üçün zəruri olan mənası ilə təyin olunur.

Yarımçıq cümlə cümlə sintaksisin mühüm elementlərindən biridir. Yarımçıq cümlə mətnə informativ vəzifəni yerinə yetirir. Yarımçıq cümlə mətnə üslubi vasitə kimi də çıxış edir.

Beləliklə, yarımçıq cümlələrin mətn strukturunda işlənən ən əsas növü dialoqun qarşılıqlı replikalarından ibarət olanlardır. Bu növ cümlələrin əsas quruluş xüsusiyyətləri dialoqun getdiyi mühitin, şəraitin özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur. Dialoqun bir-birini əvəz edən replika zəncirində müəyyən halqa təşkil edən bu və ya başqa replikasında yalnız dialoqda inkişaf etdirilən mövzuya daha çox yeni bir şey əlavə edən cümlə üzvü işlədilir. Danışan və ya onu dinləyən tərəfindən söylənilən cümlə üzvü, adətən, işlədilmir. Beləliklə, hər bir sonku replika özündən əvvəlki replika ilə (və yaxud ondan da əvvəlki replikalarda) mənə və forma cəhətdən sıx bağlı olur.

Açar sözlər: Cümlə, dialoq, nitq, yarımçıq, bütöv

Karakoch Ruziyya

CHARACTERISTICS OF COMPLETE AND SEMI-SENTENCES IN DIALOGUE TEXTS

Summary

The functionalization of incomplete sentences in the structure of the text and their service to communication, their role is determined, first of all, by the communicative load carried by the internal members of those sentences. This is determined by the actual membership of the incomplete sentence appearing in the text structure and the role and position of that sentence in the context, especially its meaning necessary to ensure the functionality of the semantic structure of complex syntactic entities.

An incomplete sentence is one of the important elements of sentence syntax. An incomplete sentence performs an informative task in the text. The incomplete sentence also acts as a stylistic device in the text.

Thus, the most basic type of incomplete sentences used in the text structure are those consisting of mutual replicas of the dialogue. The main structural features of this type of sentences are determined by the unique features of the environment and circumstances in which the dialogue takes place. In this or that replica, which forms a certain link in the chain of alternating replicas of the dialogue, only the part of the sentence that adds something new to the topic developed in the dialogue is used. A part of the sentence spoken by the speaker or the listener is usually not used. Thus, each final replica is closely related in meaning and form to the previous replica (or replicas).

Key words: Sentence, dialog, speech, incomplete, whole

Ругия Каракоч

ХАРАКТЕРИСТИКА ПОЛНЫХ И ПОЛУПРЕДЛОЖЕНИЙ В ДИАЛОГОВЫХ ТЕКСТАХ

Резюме

Функционализация неполных предложений в структуре текста и их служение общению, их роль определяются, прежде всего, коммуникативной нагрузкой, которую несут внутренние члены этих предложений. Это определяется фактической принадлежностью неполного предложения, фигурирующего в структуре текста, а также ролью и положением этого предложения в контексте, особенно его значением, необходимым для обеспечения функциональности семантической структуры сложных синтаксических образований.

Неполное предложение является одним из важных элементов синтаксиса предложения. Незаконченное предложение выполняет в тексте информативную задачу. Незаконченное предложение также выступает в тексте как стилистический прием.

Таким образом, наиболее основным типом неполных предложений, используемых в структуре текста, являются предложения, состоящие из взаимных повторов диалога. Основные структурные особенности предложений этого типа определяются своеобразием среды и обстоятельств, в которых происходит диалог. В той или иной реплике, образующей определенное звено в цепи чередующихся реплик диалога, используется только та часть предложения, которая добавляет что-то новое к развиваемой в диалоге теме. Часть предложения, произнесенная говорящим или слушающим, обычно не используется. Таким образом, каждая финальная реплика по смыслу и форме тесно связана с предыдущей репликой (или репликами).

Ключевые слова: предложение, диалог, речь, неполный, целый

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi: Fil.elmləri doktoru, professor Zemfira Şahbazova

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

VÜSALƏ CƏFƏR-ZADƏ
doktorant BDU,
müəllim AzTU,
Zahid Xəlilov küç.,23.
Vusale.n@gmail.com

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ BAĞLAYICI SÖZLƏRİN MƏTN YARADICILIĞINDA ROLU

XX əsrin əvvəllərində dil nəzəriyyəsi və Avropa dilçiliyində mətn sintaksisi üzrə aparılan əhatəli tədqiqatlar, mətn haqqında olan bilik və məlumatlar onun həddlərini genişləndirdi. Mətnə informasiyanın növləri, mətnin üzvlənməsi, koheziya, bağlılıq, mətnin modallığı, ən böyük sintaktik vahid olması, mətnə bağlılığı formalaşdırılan vasitələrin öyrənilməsi mətn sintaksisinin qarşısında duran əsas məsələlərdən idi.

“Bağlılıq vasitələri mətndəki bir subyekt ilə o mətnin başa düşülməsində mühüm olan digər bir subyekt arasındakı semantik münasibət yaradan vasitə olaraq başa düşülə bilər. Semantik olaraq bir-birinə bağlanmış iki subyekt mətnin içində yer ala bilər, ya da biri mətndən kənarında da ola bilər” [6, s.189-204]. Deməli, mətnin bütöv olması üçün onun müəyyən daxili əlaqə strukturu olmalıdır. Mətnin bütövləşməsi üçün isə müxtəlif üsul və vasitələr mövcuddur. Bu vasitələr mətnin mənalı bütöv olması fikrini təsdiq edir. Dünya və Azərbaycan dilçilərinin bu üsul və vasitələr haqqında ayrı-ayrı fikirləri var.

T.Qivon mətnin mənasının açılmasında referensiya, söz sırası və b. vasitələrin əhəmiyyətindən danışır, onların kommunikativ xüsusiyyətindən bəhs edir [1]. Bart Rolanın fikrincə, adlar vasitəsilə formalaşan semantika elə mətni yaradan elementdir. İ.Novikov isə mətnyaradıcı element kimi müxtəlif tipli leksik-qrammatik əlaqələndiriciləri göstərir [5, s.73]. V.Q.Admoni qrammatik, leksik-qrammatik və leksik vasitələrlə əlaqələnən mikromətnlərin sinsemantikləşmə yaratmasına, bu vasitələr olmadan əlaqələnən mətnləri isə avtosemantik birləşmə yaratdığını qeyd edir [2, s.100]. Dünya dilçiləri mətn, onun formalaşması, daxili strukturu, mətn yaranmasında müxtəlif vasitələrin rolu haqqında ilkin fikirlərini irəli sürüblər. Sonrakı dövrlərdə tədqiqatların sayı artdıqca mətn və mətn komponentlərini əlaqələndirən vasitələr haqqında yeni fikirlər formalaşmışdır.

Azərbaycan dilçiliyində Q.Kazimov mətnyaradıcı vasitələrin başlıca olaraq aşağıdakı bölgüsünü verir:

- 1) *prosodik vasitələr (temp, ton, fasilə və s.);*
- 2) *morfoloji vasitələr (əsas və köməkçi nitq hissələri);*
- 3) *sintaktik vasitələr (söz sırası, təkrar, paralellik və s.)* [4].

Müasir Azərbaycan dilində mətni yaradan sadə və mürəkkəb cümlələri, eləcə də MSB (mürəkkəb sintaktik bütövləri) bir-birinə bağlayan vasitələr mövcuddur. Bu vasitələrin iştirakı ilə mətnlər formalaşır. Mətnin formalaşmasında başlıca rolu olan

morfoloji vasitələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmağı məqsəduyğun hesab edirik:

1. Bağlayıcılar və bağlayıcı birləşmələr;
2. Bir sıra ədatlar;
3. Modal sözlər;
4. Nidalar;
5. Əvəzlilər (bağlayıcı sözlər – nisbi əvəzlilər);
6. Zərflər (determinant üzv kimi);

Mətn komponentlərinin əlaqələnməsində bağlayıcı vasitələrin rolu böyükdür. Baxmayaraq ki, uzun müddət bağlayıcı sözlərlə bağlayıcılar, bağlayıcı birləşmələr qarışdırılıb. Bağlayıcı sözlərlə bağlayıcı birləşmələrinin fərqi aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- Bağlayıcılar leksik mənaya malik olmayan söz qrupudur, bağlayıcı sözlər isə leksik mənaya malikdir.

- Bağlayıcılar cümlə üzvü ola bilmir, bağlayıcı sözlər cümlə üzvü ola bilər.

- Bağlayıcılar dedikdə tabeli və tabesiz bağlayıcılar nəzərdə tutulur, bağlayıcı sözlər dedikdə isə əvəzlilər və onlarla birlikdə işləyə bilən “ki” ədatı, -sa, -sə şərt şəkilçisi nəzərdə tutulur.

- Bağlayıcılar söz, söz birləşmələri, cümlə və mətnləri bağlayır, bağlayıcı sözlər isə tabeli mürəkkəb cümlələri və mətnləri bağlaya bilər.

Bağlayıcı sözlərin mətnqurucu xüsusiyyətləri genişdir. İ.Kazımov yazır ki, “bela sözlər mətn şəraitində işləyərkən, bağlayıcılardan təkcə əlaqə vasitələrinə görə deyil, cümlə üzvü olma xarakterinə görə də fərqlənirlər. Bağlayıcı sözlər türk dillərində əvəzlilərin sual tipi ilə üst-üstə düşür. Türk dillərində bağlayıcı sözlər morfoloji forma və sintaktik funksiyasına görə mətdəki budaq cümlənin tiplərini təyin edir, nisbi söz kimi özünü göstərir” [3, s.271].

Müəllif bağlayıcı sözlərin həm cümlə, həm də mətn yaradıcılığında rolundan ətraflı bəhs edib.

Bağlayıcı vasitələrin mətn yaradıcılığında roluna aid mətn nümunələrini nəzərdən keçirək.

... Bir gün öz-özümə haqq-hesab verdim ki... məndən İttifaqa nə xeyir dəyib və özüm nə yazmışam? Baxıb gördüm ki, bu sualların cavabı çox yarımçıqdır. Ona görə də günlərin birində papağımı götürüb, heç kəsə heç nə demədən çıxıb getdim [2], s.279].

Verilmiş mətn nümunəsində işləyən “ona görə də” bağlayıcı vasitədir. Mətn komponentlərinin əlaqələnməsində mühüm rolunu oynayan bağlayıcı söz mətnə səbəb məzmunu verir.

“Ona görə də” bağlayıcı sözü “ona görə ki” bağlayıcı birləşməsi ilə qarışdırılır. Bu zaman “çünki” bağlayıcısından istifadə etmək məqsəduyğundur. “Ona görə də”, “buna görə də” sözlərini “çünki” bağlayıcısı ilə əvəz etmək mümkün olsa, deməli, bağlayıcı birləşmədir.

Üç gün qabaq – Ovanesin faytonu Xosrov müəllimi o gözəl dağ yolu ilə Şuşaya apardığı gün – gecə saat ikidə telefonun həmin gecənin sakitliyində daha artıq səksəkə ilə, təşvişlə cingildəyən zəngi professor Zilberi yuxudan oyatdı. Professor

Zilber yuxulu-yuxulu əlini uzadıb telefonun dəstəyini götürdü və hələ zəng edənin səsini eşitmədən sövq-təbii hiss etdi ki, bu, adi telefon zəngi deyil; ona görə yox ki, belə bir səksəkə ilə gecənin sakitliyini pozdu, professor Zilber bu cür gecə zənglərini az eşitməmişdi; ona görə ki, qara olduğu üçün otağın qaranlığı içində görünməyən o telefon dəstəyində elə bir qeyri-təbii ağırlıq, əli ilə duyduğu elə bir qeyri-təbii kələ-kötürlük var idi ki, o ağırlıq da, o gözə-görünməz kələ-kötürlük də o gecə çağı dünyanın bəd əməllərindən, pis işlərindən xəbər verirdi... [2, s.75]

Verilmiş mətn nümunəsində işlənən “ona görə ki” bağlayıcı birləşmədir. Asanlıqla “çünki” bağlayıcısı ilə əvəz etmək mümkündür.

Professor Zilber nəşə demək istədi, amma heç nə demədi və yalnız ona görə yox ki, yorğun idi, ona görə də yox ki, Hadrutdan nigaran idi və ora tez qayıtmaq istəyirdi, adicə olaraq boş-boşuna danışmağa və mübahisə etməyə vaxtı və həvəsi yox idi; həm də ona görə ki, elə bil, Mir Cəfər Bağırovun girdə çeşmək şüşələrinin arxasından baxan gözlərindəki o taun zəhmi bu adama etiraz etməyə, bu adama cavab qaytarmağa imkan vermirdi. [2, s.80]

Verilmiş mətn nümunəsi bir komponentdən ibarətdir. Bağlayıcı sözlər bir neçə dəfə təkrarlanaraq mətnə semantik mənanı qüvvətləndirir.

Səhəri gün Mürşüd Gülcahaniylə birlikdə professor Mürsəlbəylinin qəbuluna getdi. Professor Mürsəlbəyli Mürşüd Gülcahani ilə bir kənddən idi, məktəbi bir yerdə bitirmişdilər və vaxtıyla Sevilin elçiliyinə də Bakının hörmətli adamlarından biri kimi o gəlmişdi. Əbdül Qafar zadə professorun yanına Mürşüd Gülcahani ilə birlikdə ona görə getməmişdi ki, qudası ilə Mürsəlbəyli yerliydi, yaxınıydı, yox, Əbdül Qafar zadənin bu cür yaxınlığa, vasitəçi tapmağa ehtiyacı yox idi; ona görə ki, içindəki həmin nigarançılıq, işi o yerə gətirib çıxarmışdı ki, Əbdül Qafar zadə kimi bir adam belə, professorun yanına tək getməyə, qoyacağı diaqnozu tək eşitməyə ürək eləməmişdi... [2, s.46]

Mətn nümunəsində “ona görə” bağlayıcı sözü, “ona görə ki” bağlayıcı birləşməsi işlənilib, mətn komponentlərinin əlaqələnməsinə xidmət edir. Bağlayıcı birləşmə özündən əvvəlki cümlədə ifadə olunan fikri aydınlaşdırır.

Gələcək tələbə Murad İldırımli kənddə məktəbi qurtarandan sonra, iki il dalbadal Bakıya gəlib ali məktəbə qəbul imtahanı vermişdi və hər dəfə də kəsilib geri qayıtmışdı: birinci dəfə yazılı ədəbiyyat imtahanından «4» almışdı, şifahidən isə «2» almışdı, ikinci dəfə yazılı ədəbiyyat imtahanından «5» almışdı, şifahidən yenə də «2»; birinci dəfə şifahidən imtahan zamanı bütün suallara cavab verdi, amma müəllim ona heç qulaq asmırdı, səhər tezdən olduğu üçün, tez-tez əsnəyirdi və əsnədikcə də o müəllimin cod və qalın qaşlarının altından baxan domba gözləri (neçə illər keçmişdi, amma tələbə Murad İldırımli o domba gözləri hələ də hərdən-bir xatırlayırdı...) sulanırdı və o zaman ki, gələcək tələbə bütün sualların cavabını söylədi, onda müəllim soruşdu: «Əzizimin cəfası» romanını kim yazıb? Murad İldırımli belə bir romandan xəbəri yox idi, ona görə də gözlərini döyüb qaldı və müəllim eləcə əsnəyə-əsnəyə yaxşıca bir «2» yazdı, azərbaycanca imtahan götürməyinə baxmayaraq, Muradın başının üstündən auditoriyaya tərəf baxıb rusca bərkdən: «– Sleduyuş!» – çağırırdı. [2, s.314, 315]

Verilmiş mətn nümunəsində komponentlər arasında işlənən “o zaman ki” bağlayıcı sözü, qarşılıq bildirən “onda” sözü mətnə zaman məzmunu, “ona görə də” bağlayıcı sözü isə səbəb məzmunu verir.

Firuzə xanım düz deyirdi və Ələsgər müəllim özü də bunu çox yaxşı bilirdi: işdə, dostların, tanışların arasında nə qədər təmkinliydisə, evdə, məişətdə bir o qədər narahat, darıxan adam idi, misal üçün, hər il yayda üçü də bir yerdə – yəni Ələsgər müəllim, Firuzə xanım, bir də Arzu – Kislovodskda gedəndə arvadını da, qızını da o qədər tələsdirirdi ki, qatarın tərpənməyinə hələ üç saat qalmış vağzalda yollanırdılar... [2], s.98]

Nümunədə işlənən bağlayıcı sözlər və qarşılıq bildirən sözlər nəticəsində mətnə fikirlər qarşılaşdırılır.

Hələ desəm, bəlkə, inanmayasan, hansı paltonu harda asmağı da bilirəm. Görürsən, məsəlçün kim ki, kimnən bir səmtə olur, onlar elə işə də bir gəlib gedirlər. Odu ki, onların elə paltolarını da yan-yana asıram. [1, s.111]

Mətn nümunəsində bağlayıcı söz və qarşılıq bildirən söz işlənib.

... Onu danlayıb bir söz deyəndə hirsələnirdi. "Məndən nə istəyirsiniz, eşitməyibsinizmi ərsiz arvad yüyənsiz at kimi şeydir, haraya istəsə, oraya da gedəcək? İndi mən də haraya istəsəm, çapacam. Əl-ayağıma dolaşmayın" [91, s.94].

Mətnə işlənən bağlayıcı söz və qarşılıq bildirən söz yer məzmunu bildirir.

Sevilgil ayrı məsələ. Onlar sənətkar idilər. Bundan başqa, Ömər in atası Mürşüd Gülcahani hər nə idi, adı yazıçı idi, kolxoz həyatından romanlar yazırdı; düzdü, özü əfəlin biri idi, amma Əbdül Qafar zadə hər il Mürşüd Gülcahaninin bir kitabını nəşr elətdirirdi (hər halda, quda idi!). Sevilə bağısladığı «Qaz-24»ü də Mürşüd Gülcahaninin adına almışdı. Sovet hökumətində yazıçıya kim nə deyəcəkdi [2, s.48].

Mətn nümunəsində işlənən bağlayıcı söz haqqında danışılan obrazın peşəsi haqqında məlumat verir. Mətnlərdə bağlayıcı söz işlənən cümlələrdə qarşılıq bildirən söz əsasən əvəzliliklər olur. Bu cümlədə isə qarşılıq bildirən söz yerində isim işlənib.

Mətn yaradıcılığında fonetik, morfoloji və sintaktik vasitələrin hər birinin özünəməxsus rolu var. Müxtəlif vasitələr mətn komponentlərinin əlaqələnməsinə kömək edir. Bu vasitələr bəzən birbaşa mətn komponentlərini bağlayır, bəzən isə komponentlər arasında semantik çalar yaradır. Bağlayıcı vasitələr isə həm mətnin tərkibində işlənən baş və budaq cümlənin bağlanması, həm də mətnə müəyyən mənə çalarları yaranmasına xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Givon, T. Syntax: A Functional Typological Introduction. [vol. 2]. / T.Givon. Amsterdam, - vol.2,- 1990. - p.248
2. Гак, В.Г. К проблеме семантической синтагматики. Проблемы структурной лингвистики // Москва, - 1972. - с. 349-372
3. Kazımov İ., Türk dillərinin müqayisəli morfologiyası. III cild, Bakı, Elm, 2019, 304 s.
4. Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, V nəşr. Ali məktəblər üçün dərslik. / Q.Kazımov. - Bakı: Elm və təhsil, - 2010. – s.500

5. Məmmədov A. Mətn yaranmasında formal əlaqə vasitələrinin sistemi: / filologiya elmləri doktoru üçün dis. - Bakı, 2002. - 229 s.
6. Witte, S.P. Coherence, cohesion and writing quality. // S.P.Witte, L.Faigley. College Composition and Communication, - 1981. -№32(2), - p.189-204

Bədii ədəbiyyat

1. Anar. Əsərlər (I c.), hekayələr, povestlər . Yağışlı gecə. /- Bakı: Nurlan, - 2003. – s.575 s.
2. Elçin. Seçilmiş əsərləri: [10 cildə]. / Elçin. - Bakı: Çinar-Çap, - c.V. – 2005. – s.494

V.N.Jafar-zadeh

Summary

UNION IN MODERN AZERBAIJANI THE ROLE OF WORDS IN CREATING TEXT

Keywords: *text, alliances, allied combinations, antonyms, semantic relations.*

Although there are different views on the syntax of the text, the tools for creating the text, their dissemination, the meaning of the relationship between the constituent parts of the text and other issues still need to be explored. Just as the tools for creating text are different, their role in creating text is also different. The article presents a breakdown of tools that differ in their role in the creation of text. There is also a comparative classification of instruments that play a role in the text-making of world and Azerbaijani linguists. The concepts of binders and conjunctive combinations are distinguished. Thus, unions and allied combinations are actively involved in connecting the components of the text as an auxiliary part of speech. Connectors play a role in creating text as the main part of speech. In complex sentences that make up a text, word-bindings participate as a means of connecting between the main and branching sentence. The corresponding word can be used in the matching sentence corresponding to the connecting word (sometimes it can be not used, it can be restored). Binding words can create different shades of meaning in the text. All mentioned issues are considered on the basis of examples of fiction.

В.Н.Джафар-заде

Резюме

СОЮЗ В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ РОЛЬ СЛОВ В СОЗДАНИИ ТЕКСТА

Ключевые слова: *текст, союзы, союзные сочетания, антонимы, смысловые отношения.*

Хотя существуют разные мнения о синтаксисе текста, инструментах создания текста, их распространении, смысле отношений между компонентами, составляющими текст, и прочие вопросы еще требуют изучения. Так же, как инструменты создания текста различны, их роль в создании текста также различна. В статье представлена разбивка инструментов, которые различаются по их роли в создании текста. Также дана сравнительная

классификация инструментов, играющих роль в текстотворчестве мировых и азербайджанских лингвистов. Различают понятия связующих средств и связующих соединений. Таким образом, союзы и союзные сочетания активно участвуют в соединении компонентов текста как вспомогательной части речи. Соединители играют определенную роль в создании текста как основной части речи. В сложных предложениях, составляющих текст, слова-связки участвуют как одно из средств соединения между собой главного и ветвящегося предложения. Соответствующее слово может использоваться в ответительном предложении, соответствующем соединительному слову (иногда его можно не использовать, его можно восстановить). Связывающие слова могут создавать в тексте разные оттенки смысла. Все упомянутые вопросы рассматриваются на основе примеров художественной литературы.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə, dosent Rəfiq Cəfərov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.2.386>

ABDULLAYEVA ZENFİRA ABBASƏLİ QIZI

ADU

HÜSEYNOVA NİGAR ƏHƏD QIZI

ADU

z.a.abdullayeva@gmail.com

THE ROLE OF EXPLANATION

ABSTRACT

The basic concept of understanding, first of all, is connected with the establishment of the personal meaning of the understanding, the possibility of using what is understood to meet the needs of the subject of knowledge or use in activities related to satisfying his needs. Science is defined as a sphere of human activity, the function of which is to develop and systematize objective knowledge about reality, in the aggregate they represent the sum of knowledge underlying the scientific picture of the world. The purpose of science is to describe, explain and predict the processes and phenomena of reality on the basis of open laws.

As a result of scientific activity, which is built according to certain rules, the scientist receives knowledge that requires explanation. Through explanation, an understanding of the obtained facts (knowledge) is achieved, the explanation is the most difficult, creative stage in ongoing research. The explanation reveals the possible causes of the observed (studied) phenomenon. Let us demonstrate this by the example of the work of J. Piaget, which determines the child's understanding of the constancy of objects. Piaget attached great importance to this principle.

“All knowledge,” he wrote, “regardless of whether it is scientific or simply derived from common sense, presupposes, explicitly or implicitly, a system of conservation principles” (Piaget, 1969, p. 243). Piaget studied the principle of conservation using the example of arithmetic thinking and the formation of the concept of number.

In various monographs and textbooks, considering this dependence, they usually refer to Piaget's experiments with pouring liquid into vessels of various shapes. And this description takes, as a rule, no more than one page. While Piaget himself, giving an explanation of this phenomenon, describes these experiments on 57 pages, he distinguishes three stages in the formation of the concept of number in a child. “According to children in the first stage, the amount of transfused fluid increases or decreases depending on the shape and number of vessels. The child makes judgments based on perceptual data. And the problem is, “why is perception deceptive?” And it is deceptive because in perception there are asymmetric properties that the child is not able to appreciate in unity. But in these properties there is a germ of magnitude. Analysis of foreign sources leads A. V. Yurevich to the conclusion that there are different types of explanations which are very important in understanding.

Keywords: perception, perceptual, explanation, explicitly, implicitly

Introduction

Science is defined as a sphere of human activity, the function of which is to develop and systematize objective knowledge about reality, in the aggregate they represent the sum of knowledge underlying the scientific picture of the world. The purpose of science is to describe, explain and predict the processes and phenomena of reality on the basis of open laws (BES, 1997, p. 787).

As a result of scientific activity, which is built according to certain rules, the scientist receives knowledge that requires explanation. Through explanation, an understanding of the obtained facts (knowledge) is achieved, the explanation is the most difficult, creative stage in ongoing research. The explanation reveals the possible causes of the observed (studied) phenomenon.

Let us demonstrate this by the example of the work of J. Piaget, which determines the child's understanding of the constancy of objects. Piaget attached great importance to this principle.

“All knowledge,” he wrote, “regardless of whether it is scientific or simply derived from common sense, presupposes, explicitly or implicitly, a system of conservation principles” (Piaget, 1969, p. 243). Piaget studied the principle of conservation using the example of arithmetic thinking and the formation of the concept of number. In various monographs and textbooks, considering this dependence, they usually refer to Piaget's experiments with pouring liquid into vessels of various shapes. And this description takes, as a rule, no more than one page. While Piaget himself, giving an explanation of this phenomenon, describes these experiments on 57 pages, he distinguishes three stages in the formation of the concept of number in a child. “According to children in the first stage, the amount of transfused fluid increases or decreases depending on the shape and number of vessels (ibid., p. 247).

The child makes judgments based on perceptual data. And the problem is, "why is perception deceptive?" And it is deceptive because in perception there are asymmetric properties that the child is not able to appreciate in unity. But in these properties there is a germ of magnitude.

The second stage characterizes the reactions of children to whom the concept of conservation of magnitude is inaccessible, and the reactions of children who postulate this concept as a physical or, at the same time, logical necessity. This is an intermediate stage. In the intermediate stage, two types of intermediate reactions are distinguished.

“In the first case, the child is able to postulate fluid retention when the fluid is poured from glass A into two glasses B1 and B2; but if three or more vessels are introduced, then again he does not believe in preservation. The second transient reaction consists in the assertion nature of the transfusions performed” (ibid., p. 262). It is at the third stage that the concept of number is formed. If we demonstrate Piaget's experiments to students of a pedagogical university, then they will understand that the child is aware of the permanence of objects regardless of his

perception at the age of about 1.5 years and more. It will be perceived by them as a fact, as knowledge. But this is not enough to understand how the development of this phenomenon proceeds. In order for the student to comprehend the genesis of the development of the child's understanding of the constancy of objects, he must study all three stages presented in Piaget's experiments.

And such a situation in the professional training of teachers is typical: students receive knowledge that can be used, but do not always understand how this knowledge was obtained, which proves its truth. This significantly reduces the creativity of the teacher.

The approach to explanation through "reduction" has both supporters and opponents (at the same time, it must be admitted that there is no broad discussion on this issue in Russian psychology). In this paper, we will restrict ourselves to comparing two positions - A. V. Yurevich (2008) and V. A. Mazilov (2020). Starting to analyze the problem, A. V. Yurevich notes that "the problem of explanation is of paramount importance for all scientific disciplines, because explanation is one of the main functions of science. And for psychological science, it is of particular importance, since the still unresolved question of what a psychological explanation should be is equivalent to its key methodological choice, and one of the main features is traditionally seen in the ratio of psychological explanation with the explanation characteristic of other sciences psychology" (Yurevich, 2008, p. 74).

Analysis of foreign sources leads A. V. Yurevich to the conclusion that there are different types of explanations. As an example, he gives seven types of explanation for R. Brown: "1) genetic explanations, which are the alignment of a chain of events that made the explained phenomenon inevitable, as well as the reconstruction of the mechanism that generates it; 2) intentional explanations - this is an explanation of the actions, goals and intentions of their subjects; 3) dispositional explanations - an explanation of these actions in terms of more or less stable personal characteristics of their subjects; 4) causal explanations cover the explanation of events in terms of a wider class of causes than the intentions and dispositions of their participants, and includes, in particular, external factors influencing them, including non-social ones; 5) functional explanations are given in terms of the goals served by the object being explained and its functions; 6) empirical generalizations are generalizations of empirical experience - scientific or everyday - and are built according to the schemes: "all people in similar conditions behave in a similar way", "such are the limits of human abilities", etc.; 7) explanations based on the theory represent an interpretation of the phenomenon being explained as a particular case of its general statements" (ibid., p. 76). We have included this long quotation to show the possibilities of different approaches to explanation. It is possible to give an approach to various types of explanation of the domestic scientist E. P. Nikitin (1970). In his construction, he highlights the basis, which is referred to in the explanation. The basis is the law or cause of the phenomenon, structure, function, origin and features of development. The reason in the case of explanation is reduced to finding and

disclosing the factor (or combination of factors) that caused the occurrence of this phenomenon. An explanation through a cause is called causal.

Structure - this type of explanation consists in identifying the structure of an object that explains the properties or behavior of the system.

Function - this type of explanation consists in disclosing the functions performed by this object in the system in which it is included. Functional explanations are called "theological" (goal, purpose), since their purpose is to indicate the goal that must be achieved in a given system.

Here, the explanation is aimed at clarifying and comprehending the genesis and history of this and that phenomenon, at studying the main stages of its development. This explanation is called genetic. Additional types of explanation include: explanation through a hypothesis (hypothetical) and explanation through a model, the study of which gives us certain knowledge (model explanation).

The problem of scientific explanation is complicated by the fact that the standards of understanding are changing in science. In the process of explanation, the "less understandable" must be explained through something "more understandable". However, what today is considered understandable or proven with the development of science is called into question. We are not interested in "an explanation in general", but an explanation that has practical significance. Another point of view on explanations in psychology is presented by a series of works by V. A. Mazilov (Mazilov, 2008, 2018, 2020a, b). Based on the analysis of modern psychological literature, the author states that "in modern domestic psychological literature, a full-fledged explanation is extremely rare ... And if there is no explanation, then there is no understanding. If we bring to the explanation of our subject the data of other sciences that study the same object as psychology, but finding their own subject in it and attracting such data is not only possible, but also necessary. At the same time, psychological explanation will not lose its subject, enriching the explanation with data from other sciences.

For example, when considering conceptual models of understanding, we have shown that the leading moment in understanding is the connection of an open fact with motivation, with the personal meaning of what is being understood. But at the same time, the process of motivation itself will be understood more deeply if we do not limit ourselves to psychological theories of motivation, but draw on data on biological motivation. Our position is that "the vicious circle in explanation can be broken not through reduction, but through bringing to the explanation not only psychological theories, but also data from other sciences that have a common object of knowledge with psychology. The well-known English philosopher D. Chalmers (1995) singles out two tasks in the problem of "mind and brain": to understand what brain mechanisms underlie certain cognitive actions, and how the inner subjective world of a person is formed on the basis of the work of the brain.

Historically, the function of explanation was formed in the early stages of the ontogenesis of the human community as a conscious way of transferring knowledge and skills. In the animal world, this function is manifested in the learning of

behaviors aimed at ensuring life and procreation of animals. In everyday understanding, explanation is considered as a method (reception) that ensures the transfer of knowledge and skills from one person to another. Understanding in the process of explanation is achieved on the basis of the motivation of the subjects of communication. It is difficult to explain to a child that you cannot touch a hot iron. But this explanation immediately becomes understanding when the child burns his own hand.

The explanation can be carried out on the basis of trust in the explainer. Trust in the words of the mother is formed on the basis of the everyday experience of the child. In pedagogical practice, the authority of the teacher (which is currently being destroyed) becomes the basis of explanation.

Explanation in education is the function of a teacher, which consists in transferring knowledge and skills to a student, ensuring the understanding of this knowledge through the organization of educational activities and ways of transferring educational material. Thus, we see that in most cases the explanation is present in the transfer of existing knowledge (methods of activity) and is aimed at understanding them. The situation is different with explanation in science. Here the explanation is the stage of cognition, the acquisition of knowledge. And the essence of explanation here lies in revealing the essence of the object under study, in establishing the laws that the object under study obeys. The function of explanation is to understand the patterns in which the fact observed in the experiment is included, and in its interpretation. This is where the conceptual model of understanding in science comes from. It includes:

1. the establishment of problem areas in the subject of study, based on the analysis of existing knowledge, explanatory schemes and practice;
2. formation of a probabilistic assumption about how they can be resolved (removal of contradictions);
3. conducting an empirical or experimental study aimed at obtaining facts (data) that allow evaluating a hypothesis (probabilistic assumption);
4. explanation of the facts obtained. This explanation can go in two directions:
 - A. scientist explains the data obtained within the framework of the theory that is available, supplementing and developing it;
 - B. based on the data obtained (new knowledge), an original explanation is given, revealing a new aspect of the subject of knowledge, generating a new theory, law, regularity.
 - C. Both directions of explanation are realized within the framework of the subject of psychology, while they can open a new direction in other sciences (in other subject areas). An important feature of this conceptual model of understanding is that the scientist gives an explanation of the fact obtained, first of all, to himself, based on his knowledge. In this respect, the explanation is always subjective, and this makes it difficult for others to understand the discovered laws.
 - D. They must follow the path that the scientist has taken and make sure that he has not made a mistake anywhere. It should be noted that putting forward hypotheses

and explaining the facts obtained is a creative process that is not amenable to regulation. The freedom of the scientist plays an important role in the implementation of these functions in scientific research.

Conclusion

To understand means to acquire knowledge that reflects the essence of things, connects something previously unknown with what is already known, turns the previously disparate into a system. But the essence of understanding is not reduced to this: the system, which includes new knowledge, is functional, effective. It is a knowledge-based system. In other words, understanding acts as the appropriation of knowledge and its conversion into an integral part of the psychological mechanism that regulates activity in accordance with the requirements of practice. The cognitive function of understanding is precisely to acquire certain knowledge of reality and apply it; as a result of understanding, knowledge becomes part of the inner world of the individual and affects the regulation of its activities. Man is active because he is a social being. And in this capacity, he is able (and this is the main thing) to foresee the likely consequences of his actions. The realization of opportunities must be balanced with the responsibility for their implementation. Understanding makes activity dependent on its socially possible results. Understanding performs this regulatory function admirably, and, as always in such cases, only deviations from the necessary optimum are noticeable.

When, as a result of an incorrect distribution of responsibility, understanding loses at least part of its usual effectiveness, this immediately catches the eye. Thus, medical practice shows that such a good idea as a council - a meeting of specialists on the diagnosis and method of treating a patient, often does not give effective results.

The outstanding Russian therapist V.F Zelenin even remarked on this subject that "the more heads, the less minds." Of course, there are enough brains, but there is not enough responsibility: it is shifted to each other. The locus of control is directly related to the regulatory function of understanding, that is, the tendency of an individual to consider himself (internal locus) or other people and circumstances (external locus) responsible for the most important events of his life. You can know the truth. You can understand the meaning. Meaning is the derived meaning that a thing has. In a system, all things mean something. They matter as elements of the system. Value relationships are relationships.

REFERENCES.

Literature

- 2) Bloom L. Language Development. - Cambridge (Mass.), 1970.
- 3) Braine M.D.S. The insufficiency of a finite state model for verbal reconstructive memory // Psychonomic Science. - 1965. - V. 2.
- 4) Braine M.D.S. Children's first word combination// Monographs of the Society for Research in Child Development. - 1976. - № 41.
- 5) Bruner J.S. From communication to language // Cognition. V. 33. 1974-1975.

- 6) Carroll J.B. The Study of Language. - Cambridge (Mass.), 1953.
- 7) Chomsky N. A Review of Verbal Behavior, by B.F. Skinner // Language. V 35. - 1959. № 1.
- 8) Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. - Cambridge (Mass.), 1965.
- 9) Фрумкина Р.М. Психолингвистика. - М., 2001.
- 10) Характеристика связной речи детей 6-7 лет / Под ред. Т.А. Ладыженской. - М., 1979.
- 11) Хомский Н. Синтаксические структуры // Новое в лингвистике. - Вып. 2. - М., 1962.
- 12) Хомский Н. Язык и мышление. - М., 1972.

**Абдуллаева Зенфира Аббасали кызы
Гусейнова Нигяр Ахад кызы**

РОЛЬ ОБЪЯСНЕНИЯ РЕЗЮМЕ

Понять – значит овладеть знаниями, которые отражают суть вещей, связывают ранее неизвестное с уже известным, превращают ранее несопоставимое в систему. Но суть понимания к этому не сводится: система, включающая в себя новые знания, функциональна, эффективна. Это система, основанная на знаниях. Иными словами, понимание выступает как присвоение знаний и превращение их в составную часть психологического механизма, регулирующего деятельность в соответствии с требованиями практики.

Познавательная функция понимания заключается именно в приобретении определенных знаний о действительности и их применении; в результате понимания знания становятся частью внутреннего мира личности и влияют на регуляцию ее деятельности. Человек активен, потому что он существо социальное. И в этом качестве он способен (и это главное) предвидеть вероятные последствия своих действий. Реализация возможностей должна быть сбалансирована с ответственностью за их реализацию. Понимание ставит деятельность в зависимость от ее общественно возможных результатов. Понимание превосходно выполняет эту регулирующую функцию, и, как всегда в таких случаях, заметны лишь отклонения от необходимого оптимума.

Ключевые слова: *восприятие, перцептивное, объяснение, явно, неявно.*

**Abdullayeva Zenfira Abbasəli qızı
Hüseynova Nigar Əhəd qızı**

İ Z A H I N R O L U XÜLASƏ

Başa düşmək şeylərin mahiyyətini əks etdirən, əvvəllər bilinməyənləri məlum olanla birləşdirən, əvvəllər müqayisə olunmayı sistemə çevirən biliklərə yiyələnmək deməkdir. Ancaq anlayışın mahiyyəti bununla bitmir: yeni bilikləri

özündə birləşdirən sistem funksional və effektivdir. Biliyə əsaslanan sistemdir. Başqa sözlə desək, dərk biliyin mənimsənilməsi və onun praktikanın tələblərinə uyğun olaraq fəaliyyəti tənzimləyən psixoloji mexanizmin tərkib hissəsinə çevrilməsi kimi çıxış edir.

Anlamanın idrak funksiyası məhz reallıq və onun tətbiqi haqqında müəyyən biliklərin əldə edilməsindədir; dərk etmə nəticəsində bilik fərdin daxili dünyasının bir hissəsinə çevrilir və onun fəaliyyətinin tənzimlənməsinə təsir göstərir. İnsan sosial varlıq olduğu üçün aktivdir. Və bu qabiliyyətdə o, hərəkətlərinin mümkün nəticələrini qabaqcadan görməyə qadirdir (və əsas odur). İmkanların reallaşdırılması onların həyata keçirilməsi üçün məsuliyyətlə balanslaşdırılmalıdır. Anlayış fəaliyyəti onun sosial mümkün nəticələrindən asılıdır. Anlayış bu tənzimləmə funksiyasını mükəmməl şəkildə yerinə yetirir və həmişə olduğu kimi, belə hallarda yalnız tələb olunan optimaldan sapmalar nəzərə çarpır.

Açar sözlər: qavrayış, qavrama, izahat, açıq, gizli.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dos. Elmira Əliyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

AYTƏN HÜSEYNOVA
ŞƏFƏQ RZAYEVA

Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut
P.Həşimov küçəsi 19
aytənhuseynova@mail.ru

BİZNES İNGİLİS DİLİNDƏ İŞLƏNƏN BƏZİ KOLOKASİYONLAR XÜLASƏ

Dil insanlar arasında bir ünsiyyət vasitəsi rolunu oynayır. Bütün dünya xalqlarının dilləri müxtəlif inkişaf mərhələlərini keçərək formalaşmışdır. Bu gün beynəlmiləl dilə çevrilən ingilis dili də uzun tərəqqi yolu keçərək inkişaf etmişdir.

İngilis dili bir neçə yüz il bundan əvvəl Britaniya adasının istilaları nəticəsində yaranmışdır. Qədim ingilis dilini başa düşmək olduqca çətin idi. İngilis dilinin bu qədim formasında yazı nümunələri yalnız bəzi ekspertlər tərəfindən oxuna bilir.

İngilis dilinin mənşəyi Şimal-Qərbi Almaniya və Hollandiyadan gəlir. İngilis dili bu bölgələrdə yaşayan insanlar tərəfindən proto-hind-Avropa dilində danışıldığı qeyd edilir. Bu dil hazırda müasir dövrə məlum deyil. Müasir ingilis dili ilk dəfə 14-cü əsrdə İngiltərədə istifadə olunmağa başlaymışdır. Bu inkişaf prosesi 1550-ci illərə qədər davam etmişdir. İngilis dili 67 ölkədə rəsmi dil kimi qəbul olunmuşdur. İngilis dili 339 milyon insan tərəfindən birinci dil kimi, 603 milyon tərəfindən isə ikinci dil kimi danışılır.

Açar sözlər dil nitq inkişaf biznes ünsiyyət

İngilis dili "beynəlxalq ortaqlar dil" statusunu qazanmış ilk dildir, yəni başqa dillərdə danışan insanlar arasında ortaqlar ünsiyyət vasitəsidir. İngilis dili müasir dünyada ən çox danışılan dillərdən biridir. Müasir dövrümüzdə ingilis dili artıq biznes dilinə çevrilmişdir.

Kollokasiya nədir? Kollokasiya "sözlərin proqnozlaşdırıla bilən birləşməsidir", məsələn, heavy rain, eynilə "do e exercise".Kolleksiyonlar fel, isim, zərf və sifət kimi hər cür sözdən düzələ bilər.

Here are some examples of common business collocations:

detailed information	do business
straight answer	fully appreciate
irreparable damage	deeply regret
wreak havoc	mutually beneficial
quick glance	wise choice
attainable goal	market leader
stiff competition	straight answer
meet criteria	go bankrupt
attract investors	build trust
growing concern	unsolicited advice
vaguely familiar	join forces

sales figures vast majority	build trust
--------------------------------	-------------

Kolokasionaları öyrənməyin bir çox mənbələri mövcuddur. Bu mənbələr işgüzar lüğətlər, biznes çalışma və tapşırıqlar, biznez ingilis dilinə aid olan video materiallar ola bilər.

“What is business colocation?”

In an organization, it refers to placing related roles or groups in a single room, building or campus. In business, it refers to the practice of locating multiple similar businesses in the same facility. In trading, it often refers to placing multiple data centers in proximity to trading centers.”(1,34)

Biznes kolokasiyası nədir?

Təşkilatlarda bu, əlaqəli rolların və ya qrupların bir otaqda, binada və ya kampusda yerləşdirilməsinə aiddir. Biznesdə isə, eyni obyektə bir neçə oxşar biznesin yerləşdirilməsi praktikasına aid edilir. Ticarət sahəsində, ticarət mərkəzlərinin yaxınlığında bir neçə məlumat mərkəzinin yerləşdirilməsinə aid edilir.

Qloballaşan müasir dünyada ingilis dilini bilmək korporativ dünyada uğur qazanma şansınızı artıracaq rəqabət üstünlüyüdür. Ümumiyyətlə, biznes ingilis dili biznes ortamları ilə əlaqəli xüsusi ingilis dili növüdür və işgüzar yazışmalarda, hesabatlarda, görüşlərdə, təqdimatlarda və s. istifadə olunur.(2,46)

Tələbələrin ingilis dili bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edə biləcək nəzərdən keçirək:

Biznes ingilis dili bacarıqlarını inkişaf etdirməyin ən yaxşı yolu rol oyunlarıdır.

Bu üsul danışma bacarıqlarını təkmilləşdirmək, situasiyaya uyğun söz öyrənmək və kultural davranışlar haqqında daha çox məlumat əldə etmək üçün çox gözəl bir fəaliyyət növüdür.(3, 45)

İngiliscə iş müsahibəsi

Əvvəlcə ən çox verilən müsahibə suallarının siyahısını hazırlayın. Aşağıda bəzi nümunələr göstərə bilərik

Özünüz haqqında danışa bilərsinizmi?

Güclü tərəfləriniz hansılardır?

Zəif cəhətləriniz hansılardır?

İşinizlə bağlı ən böyük uğurunuz nə olub?

Niyə sizi işə götürməliyik?

Yaxşı iş görməyə sizi nə motivasiya edir?

Bu vakansiya barədə məlumatı haradan əldə etmişiniz?

Niyə şirkətimizdə işləmək istəyirsiniz?

Yeni vəzifədən gözləntiləriniz nələrdir?

Maraqlandığınız bir vakansiya tapın. Tyütorunuzdan və ya dostunuzdan real işgötürən rolunu oynamasını xahiş edin. Şirkət haqqında daha çox məlumat əldə edin və toplanan məlumatlara əsaslanaraq suallara cavab vermək üçün işi təhlil edin.

İş müsahibəsinə əlavə olaraq aşağıdakı situasiyalar üzrə də rol oynaya bilərsiniz:

gündəlik komanda iclası keçirmək;

potensial müştəriyə məhsul və ya xidmət təqdim etmək;

müştəri ilə ilk dəfə görüşmək;
müdirdən maaş artımı istəmək və s.

Şirkətin təhlili

Bu fəaliyyət üçün başlanğıc nöqtəsi olaraq orijinal materiallardan (bukletlər, broşuralar və ya hər hansı digər tanıtım materialları) istifadə edərək şirkətin bəzi məhsul və xidmətləri haqqında danışmalısınız. Şirkətin xidmətlərini/məhsullarını təsvir edən veb səhifələri də çap edə bilərsiniz. Hələ işləmirsinizsə, bəyəndiyiniz markanın bir sıra satış tarixçəsini əldə edin və şirkətin nümayəndəsi rolunu oynayın.

İngiliscə yazı məşqləri

Biznes ingilis dili öyrənənlər üçün ən təsirli yazı məşqləri xüsusi biznes ingilis dili lüğətindən istifadə edərək peşəkar e-mail, CV və təqdimatlar tərtib etməyə yönəlmişdir.

CV və ya resume hazırlamaq

Sizə maraqlı olan bir vakansiya tapın və CV/rezümə hazırlayın. CV-nizin önə çıxması üçün hansı sözlərdən istifadə etməli olduğunuza diqqət yetirin.

Bu praktiki fəaliyyət yazılı şəkildə qabaqcıl ingilis dili lüğətini öyrənməyinizə, yaradıcılığınızı və analitik düşüncənizi inkişaf etdirməyə kömək edəcək. Etməyiniz lazım olan tək şey bir şirkət qurduğunuz təsəvvür etməkdir. Bir mağaza, dizayn agentliyi və s. yaratmadan əvvəl ətraflı biznes planı hazırlamalısınız.(4, 54)

Biznes planınızda aşağıdakı suallara cavab verin:

- Markanızın adı nədir?
- Başlamaq üçün nəyə ehtiyacınız olacaq?
- İşiniz necə pul gətirəcək?
- Müştəriləriniz kimlərdir?
- Müştərilərinizə necə çatacaqsınız?
- Rəqiblərinizdən necə fərqlənəcəksiniz?
- İşinizin güclü və zəif tərəfləri hansılardır?
- Ofisinizdə hansı iş mühitinə sahib olmaq istəyirsiniz.

Hər gün bizneslə əlaqəli yeni sözlər öyrənmək lazımdır. Bu işdə fləşkartlar sizə kömək edə bilər.

The Verb 'To Do'

Accounts: Mary does the accounts in bookkeeping.

Business: We do business with countries around the world.

Deals: We did a deal with them last year.

Due diligence: Let's do our due diligence before we begin the project.

Paperwork: First we have to do the paperwork.

Research: Let's do some research on the subject.

The Verb 'To Make'

An appointment: I made an appointment with the sales manager for next week.

A calculation: She has to make a calculation before she decides whether to approve.

Cutbacks: The company made cutbacks at their stores in New York.

A deal: We made a deal with our competitor.

An investment: The CEO made an investment in a new factory.

A loan: The bank made us a loan of \$750,000.

Money: The company made a lot of money in the last year.

A profit: We made a good profit on the deal.

The Verbs 'To Operate' or 'To Run'

An airline: The company operates/runs an airline in Brazil.

A facility: We operate/run facilities in Germany and Japan.

A service: We operate/run a tourist service in Boulder, Colorado.

The Noun 'Deal'

Cut a deal: We cut a deal with our competition.

Do a deal: The company did a deal in Los Angeles.

Give someone a deal: Let me give you a deal on a new car.

Close a deal: Jake closed the deal yesterday. He's celebrating today.

Work on a deal: We're working on a deal with a new client.

The Noun 'Contract'

Write/draw up a contract: Let's write up a new contract for next year.

Sign a contract: Make sure to read it carefully before you sign any contract.

Negotiate a contract: Accepting a first offer is no way to negotiate a contract.

Offer someone a contract: We'd like to offer you a contract with our company.

Bid on a contract: We're bidding on three contracts at the moment.

Modifying 'Customer'

Long-time customer: We treat our long-time customers with great respect and even better deals.

Regular customer: He's a regular customer. He comes in every Friday afternoon.

Prospective customer: He's pitching the project to a prospective customer.

Paying customer: The only customer we need is a paying customer.(5, 70-71)

A.HUSEYNOVA, SHAFAG RZAYEVA RESUME

USING OF SOME COLLOCATIONS IN BUSINESS ENGLISH

Key words: language speech development business communication

Business English collocations are common combinations of words used when speaking about business in English. [Collocations](#) can be understood as words that usually go together. For example, in English we do business, not make business. That [business English](#) collocation can make all the difference if you are trying to do business around the world. When decisions concern a lot of [money](#), it's important to get the phrase right.

Collocations are words or phrases that is often used with another word or phrase, in a way that [sounds correct to people](#) who have [spoken the language](#) all [their lives](#).

There are several different types of collocation. Collocations can be adjective + adverb, noun + noun, verb + noun and so on. Below you can see seven main types of collocation in sample sentences.

adverb + adjective

Invading that country was an utterly stupid thing to do.

We entered a richly decorated room.

Are you fully aware of the implications of your action?

РЕЗЮМЕ:

АЙТАН ГУСЕЙНОВА, ШАФАГ РЗАЕВА УПОТРЕБЛЕНИЕ КОЛЛОКАЦИЙ В ДЕЛОВОМ АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: язык речь развитие бизнес коммуникация

Collocations или коллокации — это грамматически и лексически правильные словосочетания. Причем такие выражения есть во всех языках. Знание устойчивых выражений позволит вам лучше выражать свои мысли на английском языке и при этом быть понятым собеседником. Так, носителю языка будет понятно, что кто-то нарушает закон, если вы скажете *break the law*, а не *destroy the law*.

В некоторых случаях употребление несочетающихся друг с другом слов может привести к непониманию между собеседниками. В английском есть несколько видов collocations. Знать их нужно для того, чтобы при изучении новых слов понимать, на что нужно обращать внимание: с какими частями речи могут быть сочетания с этими словами. Примеры словосочетаний: *utterly stupid* — крайне глупый, *easily available* — легкодоступный, *bitterly cold* — ужасно холодный, сильный мороз.

İstifadə olunan ədəbiyyat

1. О.В.Куликова «Английский для экономистов» М, 2009
2. Л.А.Васильева «Деловая переписка на английском языке», М, 2021
3. Liz Diaz «Business Phrasal Verbs and collocations», London 2019
4. Michel McCarthy and others «English Collocations in Use» Oxford press, 2022
5. «English for economics», Oxford University Press, 2009

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi f.f.d M.P.Əhmədli

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.2.399>

ZƏMİNƏ MUSTAFAYEVA
ATU Azərbaycan Tibb Universiteti

TƏRCÜMƏ SƏNƏTİ VƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ƏLAQƏ

Açar sözlər: Dil, təfəkkür, xalqlararası mədəniyyət, tərcüməçilik sənəti, ünsiyyət, cəmiyyət, söz

Ключевые слова: язык – явление социальное, постоянное изменение, увеличение и обогащение, носителей языка, общий словарный запас, профессиональный перевод:

Keyword: language, social phenomenon, translation, professional training, communication, professional translation from amateur and non-profession, translation from interpreting

Artıq sirr deyil ki, mədəniyyətlərarası əlaqələr artdıqca, dilləri öyrənmə, mükəmməl tərcüməçilik sənətinə yiyələnmə zərurətə çevrilir. Bu zərurət xalqların dilinə, adət – ənənəsinə, ədəbiyyatına, mədəniyyətinə bələd olmaq istəyindən irəli gəlir. Vaxtı ilə qədim yunanlar başqa dildə danışanları barbar adlandırırdı. Antropoloji mənada hər xalqın öz mədəniyyəti var. Cəmiyyət daxilində də ayrı-ayrı qrupların öz mədəniyyəti var. Y. Herder bunu belə izah edirdi: "Dil və təfəkkür əlaqəlidir, dil və mədəniyyət isə millətin ruhunun və düşüncə tərzinin inikasıdır. " Dil bizim əqlimizin xarakteridir." (10,1) Mədəniyyət insanın üzvü olduğu cəmiyyətdə əldə etdiyi bilik, adət və vərdişlərin toplusudur. Bilik deyəndə nəyisə etmək, nədənsə özünü tam hüquqlu insan kimi hiss etmək başa düşülür. Elm də bu mənada mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Hər hansı bir xalqın mədəniyyətilə tanışlıq üçün o xalqın dilinə yiyələnmək, tərcümə sənətinin inceliklərinə bələd olmaq, hətta quldarlıq dövründə elmi, yazıb – oxumağı bacaran kölələr köləlikdən azad edilərək, başqalarına da savad öyrətmək hüququ verilmişdir. Başqa xalqların mədəniyyətinə yiyələnmək üçün müxtəlif dilləri bilmək, tərcümə sənətinə yiyələnmək lazımdır. Tərcümə işi orta əsrlərdən Şərqi xalqlarını yaxından maraqlandırmışdır. Lakin bu dəyərli tərcümələr aşağı təbəqə üçün nəzərdə tutulmurdu, beləki, bilik özü böyük sərvət olduğu üçün bu tərcümələri şahlıq xəzinəsində hişf edilib nəsilə – nəsilə ötürürdü. Buna "Kəlilə və Dimnə" əsərinin yayılma tarixini misal göstərmək olar. Bu əsərin vətəni Hindistandır və hind padişahının sifarişi ilə yazıldığı üçün, onu ölkənin sərvəti kimi qoruyur, ölkəxaricinə çıxmasına, üzünün köçürülməsinə izn verilmirdi. İran şahı özünün kamil bilikli, etibar etdiyi tərcüməçisini Hindistana yollamış və həmin şəxs iki il kitabxanada kitabı oxuyaraq beyninə həkk etmiş və vətəninə gətirmişdir..

Azərbaycanda orta əsrlərdən bu sahədə çox iş görülmüşdür, çünki dilimiz vaxt ilə Yaxın Şərqdə ünsiyyət dili olmuşdur. Rus istilasından sonra Azərbaycanda tərcümə işi sürətlə inkişaf etmiş, böyük tərcüməçilər ordusu yaranmışdır. Ən yaxşı

şair, yazıçı və ədiblərimiz tərcümə ilə məşğul olmuşdur. Onlar həm elmi, həm də bədii ədəbiyyatın tərcüməsilə məşğul olmuşlar, çünki bədii tərcümə dünya milli mədəniyyətinin mütərəqqi inkişaf mərhələsinə yaxından təsir göstərən, onun ayrılmaz və inkaredilməz zəruri şaxələrindən biridir. Bədii tərcümə dövrdən asılı olmayaraq, hərəkətverici faktor kimi həmişə ön sıralarda dayanmışdır. Akademik B. Nəbiyevin bu fikri tam yerinə düşür. O haqlı olaraq qeyd edir ki, Vətənimizin tarixi təcrübəsi xüsusilə aydın göstərir ki, həm mədəniyyətin inkişafı, həm də bütövlükdə milli münasibətlərin daha da yaxşılaşması, genişlənməsi və təkmilləşməsi üçün xüsusi emosional təsir gücünə malik ən səmərəli vasitələrdən biri bədii ədəbiyyatların qarşılıqlı əlaqələri və həmin əlaqələrin ən çox yaşadan, təsir göstərən sahəsi bədii tərcümədir. (10,2)

Bədii tərcümə üçünsə xüsusi ustalılıq və məharət gərəkdir. Bu barədə böyük alman şairi H. Heyne öz fikrini belə ifadə etmişdir: “ Orijinalın hərfini, hətta dəqiq fikrini, qrammatikanı öyrənib söz ehtiyatına malik olan hər kəs tərcümə edə bilər, lakin əsərin ruhunu tərcümə etmək hər adamın işi deyil.” (10,3)

Azərbaycanın ən görkəmli sənətkarları M.F. Axundov, A.Səhhət, C.Cabbarlı, M.Müşfiq, Ə.Cavad, S.Vurğun, S.Rüstəm, M.Rahim, R.Rza və onlarla ədiblərimiz tərcüməyə öz töhfəsini vermişlər. Tərcümə sahəsində uğur əldə etmək üçünsə, hər hansı bir xarici dili bilmək çox vacibdir. Dil bizim hər birimizin həyatında mühüm rol oynayır. Müraciət etdiyimiz auditoriyanın dilində danışmaq, təkcə fərdi intellektual səviyyənin göstəricisi deyil, həm də məqsədə çatmağın ən asan yoludur. Bəs dil özü həyatımızda hansı rolu oynayır? Dilçi alim, fonetist F.Veysəlli özünün “Dil” adlı kitabında bunu belə cavablandırır: -Dili öyrənmək (ana dili kimi idarə olunmayan), öyrəndirək (xarici dil kimi idarə olunan), tədqiq edirik, onların təsvirini yaxşılaşdırmaq üçün müxtəlif yollar, modellər və nəzəriyyələr düşünüb tapmaq (nəzəri dilçilik) üçün külli miqdarda vəsait ayırırıq, dildəki defektləri (qüsurları) müalicə edirik (yeni əlifbanın yaranması), səmərəli klaviaturaların tərtibi afaziya, paralic, dilöyrənmədəki yayınmaların paylaşdırılması, səhvləri öncəgörmə, islahetmə, məşinlə tərcümə və ünsiyyətin həyata keçirilməsi və danışığına əsasən şəxsiyyətin tanınması və s. bu və ya digər problemləri həll etmək üçün dilləri öyrənməyi qarşımıza məqsəd qoyuruq (tətbiqi dilçilik). (10,4)

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, tərcümə təkcə dillərarası deyil, həm də mədəniyyətlərarası ünsiyyət vasitəsidir. Odur ki, peşəkar tərcüməçi təkcə iki dil üzrə mütəxəssis deyil, həm də bu iki işçi dildə yüksək mədəni səriştəyə malik bir dilçi olmalıdır. O öz mədəniyyətini dərinləndirərək bilməklə yanaşı, məxəz dil daşıyıcılarının mədəniyyətinin incəliklərinə də sahib olmalıdır. Bu, təbii və məntiqli bir tələbdir, çünki hər bir dil özündə o dildə danışanların mədəniyyətinin elementlərini daşıyır. Başqa sözlə, hər bir mədəniyyət, o cümlədən həyat tərzini dildə öz əksini tapır. Ona görə də dilin incəliyini bilmək çox vacibdir. Tərcümə ünsiyyət vasitəsi kimi müxtəlif dillərdə danışan insanların bir araya gəldiyi vaxtdan meydana çıxmışdır. Bütün elmlərin nəzəriyyəsi olduğu kimi, tərcümə nəzəriyyəsi də yaranmışdır və o, tərcümə prosesində qarşıya çıxan problemlərin çözülməsi zamanı meydana gəlir və formalaşır. Bütün elmlərdə belədir, problem yoxsa, onun həlli istiqamətində də heç

bir təşəbbüs göstərilir. Doğrudan da, Y.V.Qötenin ibarəsi ilə desək, bir xarici dil bilməyən, öz ana dilini bilməz. Tərcümə işinə əsrlər boyu müraciət edilmiş, xalqlar, mədəniyyətlər inkişaf etdikcə, həmin xalqların dili, ədəbiyyatı maraq doğurmuşdur. Tarixən belə olmuşdur və olmaqda davam edir. Tərcümə işinə böyük mütəfəkkirlər yüksək qiymət vermiş, bu barədə maraqlı mülahizələr söyləmişlər. Onlardan biri də alman şairi Y.V.Qöte dil öyrənməyin vacibliyini tövsiyyə edir və əhəmiyyətini belə ifadə edirdi: “Alman bütün dilləri öyrənməlidir ki, vətəninə (evində) hər hansı bir əcnəbi ilə rahatsızlıq keçirməsin, özü isə istənilən yad ölkədə özünü evindəki kimi hiss etsin.”(10,5) Bu fikrin aktuallığı özünü Azərbaycanda keçirilən müxtəlif beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlərə ev sahibliyi edərkən göstərdi. Beləki, əhalimizin yarısından çoxu inglis, rus, digər avropa dillərinə bələd idi. Bu da rahat ünsiyyət qurmaqda böyük rol oynayırdı. Onun ən maraqlı fikirlərindən biri də tərcümə barədə olmuşdur. O, bədii tərcümə işinə həmişə böyük əhəmiyyət vermiş onu xalqlar arasındakı mədəni əlaqələrin yaranmasında və inkişafında mühüm vasitələrdən biri saymışdır. Tərcümə sahəsində fransızların çox iş gördüyünü bildirmiş və hər hansı bir ölkə barədə ətraflı məlumat almaq üçün tərcümənin üç növ rolunu barədə yazmışdır. O, özü N.Gəncəvidən, Qurani-Kərimdən tərcümələr etmişdir.

Bədii janrların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri və ifadə tərzini olduğundan, onların tərcüməsi də bunları hədəf mətnində əks etdirməlidir. Bədii mətnlərin içərisində ən çətin olanı poeziyadır. Məşhur dilçi R.Yakobson vaxtı ilə poeziyanı hətta “tərcüməolunmaz” hesab etmişdir. Bu da onunla izah olunur ki, hər bir dilin şerinə fərqli struktur, qafiyə, ritm və s. poetik elementlər xasdır. Şeri tərcümə edərkən eyni məzmunu hədəf dildə ifadə etməkdən ötrü eyni, yaxud oxşar poetik elementləri tapmaq çox çətin və ya qeyri-mümkündür (10,6). Bu fikir olduqca yerində və doğru səslənmişdir, çünki, vaxtilə Azərbaycan dilini öyrənən, tədqiq edən avropa tədqiqatçıları qadının gözlərini ulduza, yanaqlarını almaya, dodaqlarını lələyə bənzədən şeirlərdən heyrətə düşmüş və bunu öz xalqlarına necə çatdırmağın yolunu aramışlar. Alman şairi Y.V.Qöte “Qərb-Şərq Divanı”nı yazdıqdan sonra oxuculara belə müraciət etmişdir:

“Hər şeyin öz zamanı var! Elə anlar var ki, susmaq gərəkdir, elə anlar da gəlir ki, bu barədə danışmalı olursan. Mən bütün yazılarımı izahatsız yazdım, hər şeyi-mühakiməni, müzakirəni, nəticəni oxucuların ixtiyarına buraxdım və heç vaxt necə düşünmələri barədə kiçik bir işarə vermədim. Lakin, bu kitabçanı yazarkən Şərq barədə heç və ya az xəbəri olan oxucularımı məlumatlandırmaq üçün izahatsız ötüşə bilmədim.”(10,7)

Yaxud da, S.Vurğun A.S.Puşkinin “Yevgeni Onegin” poemasını “Vaqifin şirin dilinə” çevirmək üçün 2 il saz sədələri altında çalışdığını, çəkdiyi əziyyətləri təsvir etmişdir.

Deməli, öz ana dilimizə mükəmməl yiyələnməklə və xarici dil bilməklə hər hansı bir ünsiyyəti asanlıqla qura və tərcümə edə bilərik. Tərcümə prosesində isə nitq şifahi və ya yazılı ola bilər. Hər iki tərcümə növü mütəxəssisdən işçi dillərini mükəmməl bilmək, aidiyyəti olan sahə üzrə geniş məlumat, müəyyən vərdişlər tələb edir. Bu tələblərlə yanaşı, yazılı tərcüməni şifahi tərcümədən fərqləndirən bir sıra

mühüm cəhətlər mövcuddur. Ümumiyyətlə, bir dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözləri o dildə danışarlardan heç biri bilə bilməz. Hər adam öz ixtisasından, təhsilindən, sənətindən asılı olaraq, müəyyən miqdarda müxtəlif söz işlədir. Bu cəhətdən dilin ümumi lüğət tərkibi olduğu kimi, hər adamın da bir-birindən fərqli olan, özünəməxsus lüğət ehtiyatı vardır. Bu, tərcümə sənətində də belədir.

F. Abdullayeva yazır : “C.F.Hendri tərcümənin bu iki növünü müqayisə edərkən şifahi tərcümə ilə bağlı məsələni belə ümumiləşdirmişdir (burada dəqiqlik sürət qədər vacib deyil. Dilmanc səhv edə bilər, bunun üstündən keçmək olar. Amma tərcüməçi heç vaxt səhv edə bilməz.)” (10.8) Tərcüməçi isə mətni elə yazmalıdır ki, yaratdığı hədəf mətnə redaktəyə ehtiyac qalmasın, dilmancdan gözəl nəticə qabiliyyəti, asanlıqla eşidib – anlama vərdişləri tələb olunur. Yazılı tərcümə bir istiqamətlidir, şifahi tərcümədə isə dillərarası ünsiyyət iki tərəf arasında qurulduğundan tərcümə də iki istiqamətdə aparılır. Yazılı tərcüməçi tərcüməyə başlamazdan əvvəl mövzu ilə bağlı müəyyən məlumat toplayır. Onun əsasında mütərcim terminlər sözlüyünü tərtib edir və eyni zamanda kontekstdən xəbərdar olur. Buna görə də o müəyyən mənbələrə müraciət edir. Tərcüməçinin istinad etdiyi mənbələr, əməl etdiyi etik qaydalar, çalışdığı sahələrdən göründüyü kimi, onun fəaliyyət dairəsi çox genişdir. Ayrı – ayrı sahələr inkişaf edib təşəkkül tapdıqca həmin sahələrin fərqli dildə danışan mütəxəssisləri arasında ünsiyyət intensivləşir, geniş informasiya mübadiləsinə zərurət yaranır. Bu prosesləri təmin etmək üçün tərcüməçiyə ehtiyac artır. Tərcümənin əhatə dairəsi genişdir. Buna uyğun olaraq hər bir sahənin tərcüməsindən ayrıca bəhs etmək zərurəti meydana çıxır.

Məsələn: -siyasi tərcümə, hüquqi tərcümə, texniki tərcümə, məhkəmə tərcüməsi, inzibati tərcümə, dini tərcümə iqtisadi tərcümə, maliyyə, təsil, tibb sahələri üzrə tərcümələr, ədəbi tərcümə və.s. Bu tərcümə növləri məxəz mətnin mövzusuna uyğun olaraq təsnif edilir. Bədii tərcümə necə olur? Tərcümə nəzəriyyəsiindən və təcrübəsiindən məlum olduğu kimi, Tərcümənin digər təsnifatları da mövcuddu. Bunlardan ən çox rast gəldiyimiz təsnifat tərcümə materialının xarakteri və məxəz mətnin mövzusuna əsaslanır. C.F.Hendri sinxron ilə ardıcıl tərcüməni fərqləndirərkən yazır: “Sinxron tərcümə ardıcıl tərcümə ilə müqayisə edildikdə məlum olur ki, hər ikisi xüsusi istedad tələb edir. Birisiyə cəldlik və rəvanlıq, digərinə isə möhkəm yaddaş gərəkdir.” Sinxron tərcümənin tarixi XX əsrin ortalarına təsadüf edir. Sinxron tərcümədən ilk dəfə Nürnberq məhkəməsiində istifadə olunmuşdur. Sinxron tərcümə müxtəlif dillərdə danışan çoxsaylı insanların iştirak etdiyi görüşlər, diplomatik danışıqlar, habelə digər proseslər üçün məqsədəuyğun və əlverişli sayılır. Sinxron tərcümə daha çox BMT sessiyalarında və beynəlxalq konfranslarda işləndiyi üçün ona “konfrans tərcüməsi” də deyilir. İstər yazılı, istərsə də şifahi tərcümə mədəniyyətlərarası əlaqələrdə böyük rol oynayır. Və müasir dünyanı bunlarsız təsəvvür etmək çətindir. Beləki, bütün millətlər Yer planetinin sakinidir və ünsiyyətsiz, tərcüməsiz əlaqələr də qurmaq qeyri – mümkündür.

Ədəbiyyat

1. J.G. Herder- Europäische Kulturtheorie zwischen historischer Eigenart und globaler Perspektive. Heidelberg 2007.
2. B.Nəbiyev. Seçilmiş əsərləri. 5 cildə.III cild. Bakı “Çinar-çap”, 2009
3. On the contentious relationship, see George F. Peters, ‘Der große Heide Nr. 2’: Heinrich Heine and the Levels of his Goethe Reception (New York: Lang, 1989).
4. F.Veysəlli “Dil” Bakı- 2007
5. Goethe Werke. Gedichte. West-Östlicher Diwan in 6 Bänden. 1-ter. Band. Herausgegeben von Birus H. und Eibe K.Frankfurt am Main und Leipzig.Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt,1998.
6. Р. Якобсон «Лингвистика и поэтика» (Структурализм: "за" и "против". - М., 1975
7. R. Qurbanova “Y.V.Qöte yaradıcılığında ictimai məhəbbət”- Bakı,2008.
8. F.Abdullayeva.”Sinxron tərcüməçi hazırlığı təcrübəsindən” . Elmi xəbərlər-2006.
9. Q.Bayramov “Tərcümə sənəti”, Bakı, 2008.
10. Ş.Xəlilli.”Şekspirin sonetləri”, 2009.

Xülasə

Tərcümə mövzusunda yazmazdan əvvəl bu prosesdə böyük rol oynayan dillər və bu dilləri təşkil edən sözlər və onların əhəmiyyəti barədə qısaca xatırlatma yerinə düşərdi.

Məlum olduğu kimi, dil ictimai bir hadisədir. O cəmiyyətlə birlikdə inkişaf edir və yaşayır. İctimai, iqtisadi, siyasi əlaqələrin dəyişməsi, elm texnika və mədəniyyət sahəsində arası kəsilməyən yeniliklərin yaranması ilə əlaqədar dildə yeni - yeni sözlər meydana gəlir. Dilin lüğətində daimi bir dəyişmə, artma,zənginləşmə olur. Lüğət tərkibinə daxil olan sözlərdən o dildə danışan adamların hamısı eyni dərəcədə istifadə etmir. Ümumiyyətlə, bir dilin lüğət tərkibinə daxil olan sözləri o dildə danışanlardan hec biri bilə bilməz. Hər adam öz ixtisasından, təhsilindən, sənətindən asılı olaraq, müəyyən miqdarda müxtəlif söz işlədir.(10,8) Bu cəhətdən dilin ümumi lüğət tərkibi olduğu kimi, hər adamın da bir - birindən fərqli olan, özünəməxsus lüğət ehtiyatı vardır.Tərcümə sənətində də belədir.

Bəs tərcümə peşəsi nədir? Tərcümə dillərarası ünsiyyət vasitəsidir.Məhz peşəkarın tərcüməsini həvəskar və qeyri – peşəkarın tərcüməsindən fərqləndirən də budur. Deməli, peşəkarın tərcüməsi dillərarası ünsiyyət vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də bir xidmət növüdür.Tərcümə prosesində nitq şifahi və yazılı olur. Məlum olduğu kimi, hər iki tərcümə növü mütəxəssisdən işçi dillərini mükəmməl bilmək, aidiyyəti olan sahə üzrə geniş məlumat, müəyyən vərdişlər tələb edir. Bu tələblərlə yanaşı, yazılı tərcüməni şifahi tərcümədən fərqləndirən bir sıra mühüm sahələr mövcuddur.Bunlar hər iki növ tərcümə üzrə peşə hazırlığı,vərdişlər və qabiliyyətlər tələb edir.

Yazılı tərcümə yazılı məxəz mətnin yazılı şəkildə digər dilə çevrilməsini nəzərdə tutur.Yazılı tərcümədə material göz qabagında olduğundan tərcüməçi

İstənilən məqamı təkrarən nəzərdən keçirmək imkanına malik olur. Odur ki, işin gedişində yazılı tərcüməçinin müxtəlif mənbələrə müraciət etməsi üçün kifayət qədər vaxtı və imkanı olur. (10,9) Məsələn:-siyasi tərcümə, hüquqi tərcümə, texniki tərcümə ,məhkəmə tərcüməsi, inzibati tərcümə, dini tərcümə iqtisadi tərcümə, maliyyə,təsil,tibb sahələri üzrə tərcümələr, ədəbi tərcümə və.s. Bu tərcümə növləri məxəz mətnin mövzusunə uyğun olaraq təsnif edilir.

Bədii tərcümə necə olur? Tərcümə nəzəriyyəsi və təcrübəsi məlum olduğu kimi, Tərcümənin digər təsnifatları da mövcuddu. Bunlardan ən çox rast gəldiyimiz təsnifat tərcümə materialının xarakteri və məxəz mətnin mövzusunə əsaslanır. Buna görə də əsasən, bədii və praqmatik (informativ) tərcümə növlərini ayırd edirik.

Bədii tərcüməyə (art translation) bədii əsərlərin,yəni insanın bədii təxəyyülünün məhsulu olan bədii ədəbiyyatın (hekayə, povest, roman, poeziya, dram əsərləri) tərcüməsi daxildir.Bədii ədəbiyyat estetik - -koqnitiv (idraki) funksiya daşıyır. Bədii ədəbiyyatdakı fikirlər bədii şəkildə təqdim olunur.

Əgər hər hansı bir fənnin tədrisində, məsələn, zoologiyada heyvanlardan canlı varlıq kimi danışılırsa,bədii ədəbiyyatda onlar artıq güc, qorxaqlıq,yaltaqlıq rəmzinə çevrilir. Bəzən bu rəmzlər müxtəlif xalqlarda müxtəlif mənə daşıyır.

Eyni zamanda, bədii janrların hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri, ifadə tərzini olduğundan, onların tərcüməsi də bunları hədəf mətndə əks etdirməlidir. Bədii mətnlərin icərisində ən çətin olanı poeziyadır.

Məşhur dilçi R.Yakobson vaxtı ilə poeziyanı hətta “tərcüməolunmaz” hesab etmişdir. Bu da onunla izah olunur ki, hər bir dilin şərinə fərqli struktur, qafiyə, ritm və s. poetik elementlər xasdır.Şeiri tərcümə edərkən eyni məzmunu hədəf dildə ifadə etməkdən ötrü eyni, yaxud oxşar poetik elementləri tapmaq çox çətin və ya qeyri – mümkün olur. Qılıncxan Bayramovun “Tərcümə sənəti” adlı dərslində oxuyuruq: ”Formasız məzmun yoxdur, hər hansı bir məzmun müəyyən bir formada təzahür edir. Formaların əksəriyyəti millidir, ona görə bir sıra ədəbi janrların tərcüməsi çətinidir. Avropa xalqlarının əksəriyyətində genetik və coğrafi yaxınlıq müştərək janrlardan istifadəyə gətirmiş, bu da öz növbəsində tərcümə işinə kömək etmişdir. Coğrafi və genetik uzaqlıq bu işi çətinləşdirir”.(10,9)

Adı çəkilən əsərdə müəllif poeziya tərcüməsində qarşıya çıxan çətinlikləri ətraflı surətdə təhlil etmişdir.

Bu fikir olduqca yerində və doğru səslənmişdir çünki,vaxtilə Azərbaycan dilini öyrənən,tədqiq edən avropa tədqiqatçıları qadının gözlərini ulduza, yanaqlarını almaya, dodaqlarını laləyə bənzədən şeirlərdən heyretə düşmüş və bunu öz xalqlarına necə çatdırmağın yolunu aramışlar. Bu baxımdan Şahin Xəlillinin də Şekspir sonetlərinin tədrisinə aid dərc etdirdiyi vəsaitində tərcüməçilərin poeziya sahəsində çəkdiklərizəhməti“cəhənnəm əzabı”adlandırmışdır.Əslində mütərcimə haqq vermək olur. (10, 10)

Riçard Burton “Min bir gecə”nagillərini ingiliscəyə tərcümə etdikdən sonra özünün “Love, Fancy and War”əsərini yazmışdır. Eləcə də, Y.V.Qöte” Qərb – Şərq Divanı”nı yazdıqdan sonra oxuculara müraciət etmişdir:”Hər şeyin öz zamanı var!

Elə anlar var ki, susmaq gərəkdir, elə anlar da gəlir ki, bu barədə danışmalı olursan. Mən bütün yazılarımı izahatsız yazdım, hər şeyi – mühakiməni, müzakirəni, nəticəni oxucuların ixtiyarına buraxdım və heç vaxt necə düşünmələri barədə kiçik bir işarə vermədim. Lakin bu kitabçanı yazarkən Şərqlə barədə heç və ya az məlumatı olan oxucularımı məlumatlandırmaq üçün izahatsız ötüşə bilmədim.”

РЕЗЮМЕ

МУСТАФАЕВА ЗАМИНА ПЕРЕВОДЧЕСКОЕ ИСКУССТВО И МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ

Как известно, язык – явление социальное. Оно развивается и живет вместе с обществом. В связи с изменением социальных, экономических и политических отношений, появлением непрерывных инноваций в области науки, техники и культуры в языке появляются новые слова. В словаре языка происходит постоянное изменение, увеличение и обогащение, не все люди, говорящие на этом языке, в одинаковой степени используют слова, включенные в словарь. В общем, никто из носителей языка не может знать слов, входящих в словарный запас языка. Каждый человек использует определенное количество разных слов в зависимости от своей специальности, образования и искусства. В этом отношении, как язык имеет общий словарный запас, так и у каждого человека есть свой словарный запас, отличный друг от друга. То же самое справедливо и в искусстве перевода. Но что такое профессия переводчика? Перевод – это средство межъязыкового общения, что отличает профессиональный перевод от любительского и непрофессионального перевода. Поэтому профессиональный перевод – это не только средство межъязыкового общения, но и вид услуги. В процессе перевода речь бывает устной и письменной. Как известно, оба вида перевода требуют от специалиста в совершенстве владения языком. рабочие языки, обширные знания в соответствующей области и определенные навыки. Помимо этих требований, существует ряд важных областей, отличающих письменный перевод от устного, требующих профессиональной подготовки, навыков и умений для обоих видов перевода.

Summary

MUSTAFAYEVA ZAMINA TRANSLATION ART AND INTERCULTURAL COMMUNICATION

As you know, language is a social phenomenon. It develops and lives together with society. Due to changes in social, economic and political relations, the emergence of continuous innovations in the field of science, technology and culture, new words appear in the language. The vocabulary of a language is constantly changing, expanding and enriching; not all people who speak the language use the words included in the dictionary to the same extent. In general, no native speaker can

know the words included in the vocabulary of the language. Each person uses a certain number of different words depending on his specialty, education and art. In this regard, just as a language has a common vocabulary, so each person has his own vocabulary, different from each other. The same is true in the art of translation. But what is the profession of a translator? Translation is a means of interlingual communication, which distinguishes professional translation from amateur and non-professional translation. Therefore, professional translation is not only a means of interlingual communication, but also a type of service. In the translation process, speech can be oral and written. As you know, both types of translation require a specialist to have perfect command of the language. working languages, extensive knowledge in the relevant field and specific skills. In addition to these requirements, there are a number of important areas that distinguish written translation from interpreting, requiring professional training, skills and abilities for both types of translation .

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi: f.e.n.dos. Hacıyeva Həqiqət

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.2.407>

AYNUR PAŞAYEVA

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, dosent

<https://orcid.org/0000-0001-9448-3928>

aynurfamilgizi@gmail.com

XV ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ GƏLƏCƏK ZAMANIN MORFOLOJİ ƏLAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: XV əsr, Azərbaycan, ədəbi dil, gələcək zaman, morfoloji əlamət

Key words: XV century, Azerbaijan, literary language, future tense, morphological feature.

Ключевые слова: XV век, Азербайджан, литературный язык, будущее время, морфологический признак.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində qəti gələcək zaman iş və hərəkətin gələcəkdə mütləq icra ediləcəyini bildirir və *-acaq*, *-əcək* şəkilçisi vasitəsilə əmələ gəlir. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində gələcək zamanın inkişaf xəttinə baxanda həm semantik, həm də sintaktik mahiyyəti sabitdir, demək olar ki, müasir dildən fərqlənmir, qəti və qeyri-qəti gələcək formalarında təzahür edir. Dəyişən və dövrlər arasında fərqlilik yaradan məhz həmin zamanı ifadə edən morfoloji əlamətlərdir.

XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində qəti gələcək zamanın işlənmə məqamını nəzərdən keçirdərək müasir dillə fərqli cəhətlərini aydınlaşdırmağa çalışdıq. Faktlara müraciət edək:

1) *-acaq*, *-əcək* [آجاق//آجک] şəkilçisinin əlavəsi ilə yaranan qəti gələcək zaman müasir dilimizdə sabitləşən formada təsadüf etdik: *Qoşulacaq* dəf-dəfəvü ney-neyə [12, s. 270], Hər zərrə ona mehr ilə mənsub *olacaqdır* [12, s. 367], *Görmüyəcəksən* səni, istədiyün səndədir [11, s. 68], Nə mümkündür bu, qaçan *olacaqdır?* [10, s. 206], Danla yanlış *soracaqdır* ol İlah [13, s. 240].

Dövrün yazılı abidələrini ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirəndə, Kişvəri dilində *-acaq²* şəkilçisinə təsadüf etmədik, Hidayətin, Gülşəninin dilində isə fonetik tərkibcə fərqli, canlı danışq dilinə yaxın *-acax//əcax* [آخ] variantına rast gəldik: *olacaxdır*, *nolacaxdır*, *yolacaxdır*, *solacaxdır* [16, s. 310]... Ərz *eyləyəcəx* itlərinə halimi derlər [16, s. 291], Bütü xümdən ki, sən əktün, *qalacaxsan* çü bihasil [11, s. 194]. Qeyd edək ki, *-acax//əcax* şəkilçisi Təbriz dialektində bu gün də qəti gələcək zamanın ifadə forması kimi çıxış edir [8, s. 119].

2) *-acaq*, *-icək* [آجاق//آجک] qapalı formalı qəti gələcək zaman açıq formalı *-acaq²* şəkilçisinə nisbətən XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində daha çox xidmət göstərir, demək olar ki, dövrün bütün dil mənzərəsini canlandıran yazılı mənbələrinin dilində müşahidə edilir: Lütf ilə edə *edicək* göftü [12, s. 244], *Sarıcax* dülbəndin ol mah türəyi-pürçinə bax [16, s. 285], *Söyləyicək* anlamaz, çünki məqaləm nədür [11, s. 93], Ələ *alıcaq* bunu hər bir əziz [13, s. 244], Gözindən *götrüləcəx* olsa pərdə [14, s. 181]. Nümunələri müasir dilimizlə müqayisə edək: *edicək~edəcəx*, *yeticax~yetəcəx*, *sarıcax~saracaq*, *söyləyicək~söyləyəcəx*, *götrüləcəx~götrüləcəx*. Maraqlıdır ki, XV əsr klassiklərinin dilində aparıcı mövqeyə malik

bu qədim qapalı morfoloji əlamət Şəki dialektində -ıcax//-ıcax (axıcax), Qərb qrupu şivələrimizdə -ıjax//-ıjəx (alıjax) [2, s. 124-129] şəklində bu gün də işlənməkdədir.

Ümumiyyətlə, qəti gələcək zamanın -acaq, -əcək və onun qapalı variantı olan -ıcaq, -icək şəkilçilərinin müvaziliyi haqqında maraqlı fikirlər mövcuddur. Bu haqda araşdırma aparan Ş.Xəlilov hesab edir ki, “-acaq, -əcək lap qədim dövrlərdən qəti gələcək zamanın əsas qrammatik göstəricisi kimi ümumxalq Azərbaycan dilində mövcud olmuşdur. Lakin bir sıra köklü səbəblər üzündən XIII-XVI əsr yazılı ədəbi materiallarımızın dilində bir o qədər işlək olmamışdır” [5, s. 163]. Alimin irəli sürdüyü belə bir fikri tamamilə doğrudur ki, -acaq, -əcək qəti gələcək zaman şəkilçisi Azərbaycan ədəbi dilində normativləşməzdən qabaq ilkin olaraq ümumxalq dilində yayılmış, sonra dilimizdə möhkəmlənmiş və qəti gələcək zamanın digər ifadə vasitələrini sıxışdıraraq, yeganə morfoloji göstəricisi kimi ədəbi norma səviyyəsinə yüksəlmişdir [6, I, s. 25-30; 6, II, s. 39-45]. Sözsüz ki, bu yüksəlişə XV-XVI əsrdən başlanmış, əlverişli mövcud vəziyyət təsir edərək, canlı xalq dilində yaşayan Oğuz elementli -acaq, -əcək şəkilçisini təkrar dönüşünə şərait yaratmış, onu möhkəmlətməmiş, paralel vəziyyətdə dilimizə yad olan -ıcaq//-icək-lə “mübarizə”sində onu sıradan çıxarmağa nail olmuşdur və nəticədə -acaq² zaman şəkilçisi sonrakı mərhələlərdə ədəbi dildə tam sabitləşib yeganə morfoloji göstəriciyə çevrilmişdir. Bu baxımdan da, Kişvəri “Divan”ında -acaq² şəkilçisinə aid heç bir nümunənin tapılmaması, onun tamamilə özünəməxsus fərqli dil xüsusiyyətlərinə malik olması şairin dilini oğuz elementlərindən uzaqlaşdıraraq, daha çox əski özbək dilinin (xüsusən də, Əlişir Nəvai təsiri) güclü təsirindən qıpçaq-karluq, çağatay elementlərinin yer almasına səbəb olmuşdur.

3) -ısar//-isər [ايسر] şəkilçisi XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində -acaq şəkilçisinin sinonimi kimi işlənir, kifayət qədər də yayılmışdır: Kim bilisər sevgüdən etdüyü cövlan nədir? [11, s. 110], K’ondan qəza-qədərdən olmayısər qədərsiz [11, s.139], Cahanı toldurisər ədl ilə ol, Bu xəlqi bəzi ilə toyurisər ol [14, s. 215], İki aləmdə qopısar biiman [13, s. 223].

Elmi ədəbiyyatda -ısar//-isər şəkilçisinin mənşəyindən bəhs edərək, onun mürəkkəb tərkibə malik olduğunu qeyd edirlər: *qədim feli bağlama forması olan -ı/-i + -sa//-sə arzu-şərt forması + -r müəzərə zaman şəkilçisi* [21, s. 232; 24, s. 121-122; 26, s.146; 20, s. 77; 23, s. 235]. H.Mirzəzadə isə fərqli olaraq məsələyə daha dəqiq yanaşır, bu morfoloji əlamətin iki tərkib hissədən - şərt [-sa²] və müzərə zaman [-ar²] şəkilçilərindən yarandığını vurğulayaraq qeyd edir ki, “*birinci tərəf müasir dilimizdə şərt məzmununu bildirən -[i]sə şəkilçisidir; məs.: gəlir isə - gəlirsə, almış isə - almışsa... Tərkib hissələrindən ikinci isə müzərə zaman şəkilçisi olan -ər, -ar şəkilçisidir ki, bunun qısaldılmış şəkli “r” ünsürüdür; məs.: gəl + ər < isər – gəlisər, al + ar < isər – alısər və s. Hər iki şəkilçinin gələcək zaman bildirməsinə şübhə olmadığını nəzərə alaraq, bunların vaxtilə çarpazlaşaraq qəti gələcək zaman üçün işləndiyini düşünmək olar*” [9, s. 155]. XIII-XIV əsrlərə aid türkdilli yazılı mənbələrlə müqayisədə, -ısar//-isər qəti gələcək zaman forması XV əsr ədəbi dilində əhatə dairəsinin məhdudluğu nəzərə çarpır, hətta XVI əsr aid “Şühədnamə”nin dili üzərində araşdırma zamanı S.Əlizadə yalnız kimi bir beytdə “r” səsinin düşməsi (*Gözümdür yolda kim yarım gəlisə*) ilə izlənilir [4, s. 85]. Artıq sonrakı dövrdə, “*XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində isə, demək olar ki, yox dərəcəsinə olan -ısar² variantı dili tərək edərək arxaikləşən şəkilçilər sırasında nizamlanır*” [1, s. 114]. Qeyd edək ki, tədqiqat zamanı -ısar//-ısar

forması XV əsr abidələri içərisində təxminən Gülşəni “Divan”ında 41 dəfə, Şirazinin “Gülşəni-raz” əsərində 39 dəfə, “Əsrarnamə”də 15 dəfə qəti gələcək zaman məzmununda eyni və müxtəlif sözlərin tərkibində işlənməsi müşahidə olunur. Sözsüz ki, bu statistika -*isər//-isar* əlamətin XV əsr ədəbi dilində işləkliyindən deyil, ədəbi-bədii əsərlərin “*orta əsr türk ədəbiyyatından bariz şəkildə qidalanmasından irəli gəlmişdir*” [5, s. 160].

5) -*ası*, -*əsi* [اسى] şəkilçisi XV əsr yazılı mənbələrində semantik cəhətdən -*acaq*² şəkilçisinin əvəzləyicisi kimi işlənir: “*Duymayasısan bizi bir zərrə sən*” [əsrar, 173], “*Dedi ki, axir öldürəsidür anı qayğu*” [7, s. 99], “*Cigər pərkələsidür bülbülün kim, qaldı xar üstə*” [7, s. 109], “*Ki, birlik bəhri andan ötəsidür*” [12, s. 244], “*Bu din issi kişi Həq sayəsidür*” [12, s. 261]. XV əsr yazılı mənbələri içərisində -*ası*² şəkilçisi ən çox Kişvərinin dilində rast gəlinir ki, bu da qeyd etdiyimiz kimi, şairin dilində -*acaq*² əlamətinin olmaması ilə əlaqədar olaraq, gələcək zaman funksiyasının ifadəsi -*ası*² şəkilçisinin üzərinə düşür.

XIV-XV əsrlər ədəbi-bədii dil nümunələrində -*ası* şəkilçisinin zaman göstəricisi kimi işlənməsinə toxunan M.Rəhimov hesab edir ki, daha çox XV əsr ədəbi dili üçün səciyyəvi olan bu morfoloji əlamət XVI əsrə doğru inkişaf etdikcə get-gedə öz qəti gələcək zaman funksiyasını itirmişdir [17, s. 238]. Deməli, XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində qəti gələcək zaman məzmununda məhsuldar olan -*ası*² şəkilçisi, artıq XVIII əsrdən başlayaraq ikili funksiyasından uzaqlaşır, yəni “feilin xəbər şəkildən uzaqlaşaraq feilin lazım şəkildə qərarlaşır” [1, s. 115]. Beləliklə, zaman məfhumunu ifadə edən -*ası*, -*isər* morfoloji əlamətlərinin bu cür qərarlaşması ədəbi dildə onları varianlılıqdan azad edir, birfunksiyalı konkret inkişafa keçidə təkan verir. Onu da qeyd edək ki, -*isər* forması heş bir iz qoymadan müasir dilimizdə tamamilə yox olsa da, -*ası* morfemi bəzi dialekt və şivələrimizdə gələcək zaman çalarında indi də tarixi missiyasını davam etdirir.

Qədim özbək dilinə xas abidələri araşdıran A.Borovkov -*ası*² şəkilçisi haqqında maraqlı fikir irəli sürür: “*Təfsirin dilində nadir hallarda müəyyən gələcək zaman -ğusi, -qusi şəkilçiləri ilə öz ifadəsini tapmışdır. Məs.: Anın taba bargüsisiz. Lakin adi qaydada –ası işlənir*”. Sonra müəllif Mahmud Kaşğarının -*ası* şəkilçisini oğuz, -*ğusi* formasını Şərqi qaraxanilər zamanının dil əlamətləri olduğunu xatırladaraq qeyd edir ki, “*M.Kaşğari oğuzcanın -ası formasını şərqi türkcənin -ğu formasına qarşı qoyur*” [19, s. 43]. Müasir tatar ədəbi dilində gələcək zamanı ifadə edən -*a* -*sı*//-*ə* -*se* morfemi işləndiyi halda, onun şərqi dialektində -*q* -*ısı*, -*q* -*ese* qədim variantı öz əksini tapır [18, s. 62]. Maraqlıdır ki, -*ğusi*//-*qusi* formasına gələcək zamanı məqamında Kişvərinin dilində rast gəldik: “*Qopğusi hər zərrə tofrağım sənin sari hənuz*” [7, s. 40], “*Anda zahir bolğusudur hər kişinin mayəsi*” [7, s. 124], “*Anın kuyı saru tutqusidür hər zərrəyi-gərdim*” [7, s. 66]. Düzdür, XV əsr Azərbaycan ədəbi dili üçün səciyyəvi əlamət olmasa da, həmin dövrün gələcək zaman göstəricisi kimi epizodik xarakter daşıyır və dil faktı kimi zaman göstəricisi rolunu oynayır. Eyni fikri Kişvəri dilində rast gəlinən gələcək zamanı bildirən -*ğı*//-*ğu* morfemi haqqında da söyləmək olar: “*Sən fəğan etküncə, ey gülçöhrə, qılğımdur fəğan, Nalə bülbüldən gəlür, mətbux kəklikdən yeriş*” [7, s. 42]. Beləliklə, -*ğı*//-*ğu*, istərsə -*ğusi*//-*qusi* morfoloji əlamətlərinin XV əsrə aid digər mənbələrimizdə işlənməməsi, yalnız Kişvəri dilində yer alması qıpçaq-karluq və ən əsas da Ə.Nəvai təsirindən başqa bir əlamət deyildir.

6) Müasir Azərbaycan dilində arzu forması kimi işlənən -a, -ə morfemi XV əsr yazılı mənbələrində gələcək zaman ifadəçisi kimi də ikili funksiya daşıyır: “*Bu xətt ki, hüsn evində ləbi-ləli yazadır*” [16, s. 284], “*Ta necə bir uyanan baş götürüb şükriyə bax*” [16, s. 285], “*Nola desən miskininə məskənin*” [12, s. 227].

7) Qəti gələcək məzmunu ifadə edən -ğay fonetik variantına Kişvəri “Divan”ında təsadüf olunur: Bəxti-bəd qoymaz ki, səndən hacətim *bulğay* rəva [7, s. 126], Bir issicə ev *bulğayu* bir kiçkinə yar [7, s. 159]. Nümunələrdən görüldüyü kimi qıpçak-karluq elementi olan *bul-ğay* sözü gələcəkdə icra olunan *bul-acaq* mənəsinə şaxələnmişdir.

Qeyri-qəti gələcək zaman -ar, -ər morfemi ilə yaranır, hərəkət və hökmün konkret bir zaman kəsiyində icrasını bildirmir, sanki indiki və gələcək zaman arasında bir körpü rolunu oynayır, yəni indi ilə gələcək zaman arasındakı dövrü əhatə edir. Elə bu baxımdan da, “*burda zaman anlayışı qismən genişdir. Məhz buna görə də müzərrə zamanın şəkilçisi olan [y]-ər. -ar şəkilçisi ilə indiki zamanın şəkilçisi olan [y]-ir, -ır, -ür, -ur şəkilçiləri arasında müəyyən qədər yaxınlıq vardır. Bu yaxınlıq özünü həm şəkli cəhətdən, həm də məzmun cəhətdən aydın surətdə göstərir*” [9, s. 255]. -ar² morfeminin müəyyən məqamlarda indiki zaman -ır⁴ morfemi ilə yaxınlaşmasını XIV-XVII əsrlərdə müşahidə edən M.Rəhimovun fikrincə, “*bunların diferensiallaşması sonrakı dövrlərə aiddir*” [17, s. 227].

Türkoloji ədəbiyyatda -ar² morfeminin moqol dilindəki -run feili bağlama şəkilçisi ilə əlaqələndirməsinə mənasibət bildirən A.Kononov qənaətinə görə, -ar, -ər morfemi -gar//-ger < -garu//-gerü qədim yönlük-istiqlal hal şəkilçisindən yaranmışdır [22, s. 225]. Digər maraqlı yanaşma, -ar şəkilçisinin tərkibindəki “r” ünsürünün “*türk dillərində gələcək zaman əlaməti kimi yalnız o vaxt çıxış edə bilər ki, -allativ mənə daşısın*” [25, s. 281].

XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində qeyri-qəti gələcək zamanı bildirən -ar² morfoloji əlaməti müxtəlif məqamlarda çıxış edərək məzmunca müxtəlif mənələrdə özünü göstərmişdir. Nümunələrə nəzər salaq:

a) -ar, -ər, -r forması ümumi-geniş zaman mənəsində: *Dilərəm*, yarəbb, uş çarə, mədəd səndən, mədəd səndən [11, s. 299], *Dua eylər* ikən ol şahi-Kərrər [12, s. 192], *Yürərdi* xoş fərağət ələmində [10, s. 211].

XV əsr yazılı mənbələrində -ar, -ər, -r zaman şəkilçili sözlər müdam, hər gecə, hər nəfəs, hər dəm, hər an və digər zaman zərfləri ilə paralel işlənərək ümumi zaman anlayışını daha da gücləndirir: “*Dust olan dustini anar müdam*” [12, s. 256], *Tilbə könlüm çün saçın sevdəsi istər hər gecə*” [7, s. 95]

-ar, -ər, -r forması indiki zaman mənəsində: “*Könlüm kim, əzm edib ol yarı-mehribanə gedər*” [10, s. 237] “*Çün qorxaram qaxısa anın kibi yavaşdan*” [11, s. 291], “*Oxlayub könlüm yanər eşq odu birlə vaxt kim*” [7, s. 135], “*Ki, anlar şərh edərlər hər mətdən*” [14, s. 214].

b) -ar, -ər, -r forması şühudi keçmiş zaman mənəsində: “*Çıxar səhrayə doğru mərdi-qəllaş. Uşaqlar daş atarlar hər yanadan*” [13, s. 150], “*Soraram yad-bilişümdən gedər derlər, gedər derlər*” [11, s. 103]

c) -ar, -ər, -r forması qəti-gələcək zaman mənəsində: “*Dinmə, yoxsa, çox görərsən sən ziyan*” [13, s. 163], “*Süt əmərkən aqlar irdi xəstə Məcnun Leyli deb*” [7, s. 23], “*Yerdən gögə yol istər isən aqlama, dur uş*” [11, s. 123].

d) -ar, -ər, -r forması feili bağlama məzmunu daşıyır: “*Ani istər gəzərmən xanə-xanə*” [7, s. 162], Çün ağac çiçəklənər, yapraqlanar, Meyvə verməz yox yerə əzrəqlənər [12, s. 223].

XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində müşahidə etdiyimiz bu əlamətlər - zamanın mənaca əvəzlənməsi, şübhəsiz ki, digər orta əsrlərə aid ədəbi-bədii dil nümunələrində də yer almış, müasir ədəbi dildə təsadüf olunmasa da, dialekt və şivələrdə mövcuddur.

XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində qeyri-qəti gələcək zamanın inkarın şəxslər üzrə dəyişməsi bütün dövrlərdə sabit qalmışdır, yalnız fərqli cəhət I şəxsin təkində -maz, -man morfoloji əlamətlərinin işlənməsində müşahidə edilir. Ümumi olaraq, bütün şəxslər üzrə qeyri-qəti gələcək zaman inkarda -maz, -məz mürəkkəb tərkibli morfoloji əlaməti qəbul edərək, həm indiki, həm də qeyri-qəti gələcək zamanın inkarı məzmununu ifadə edir: Almayınca busə ləlündən baha can verməzəm [16, s. 281], Neçün baqmazsan insanın yüzünə? [10, s. 196], “Dəlil istəməzəm sevdəyi-eşqə” [11, s. 127], Anın ol yaxşılığın unutmazam, Ölür olsam, ol qapudan getməzəm [13, s. 205], Bu gerçəkdir yalançı görməz üçmaq [12, s. 212], Deməzəm kim, yardım könlümgə azar olmasun [7, s. 85].

XV əsr yazılı mənbələrdə -man, -mən morfoloji əlaməti də qeyri-qəti gələcək zamanın inkarlıq mövqeyindən çıxışını əks elətdirir: Söyləmən dəxi sana təşvişimi [13, s. 232], Bilə bilmən nedirsən nəngü arı [12, s. 204], Vəhyi-kəlam içrə həq sorman ana xeyrü şər [11, s. 112], Ola bilmən həbib ilən, görə bilmən rəqib ilən [7, s. 85].

Yazılı mənbələrdə rast gəlinən -man, -mən morfoloji əlaməti haqqında Ə.Dəmirçizadə ehtimal edir ki, “bilməm” feilindəki “-mən” şəkilçisi və buradakı “n” şəxs sonluğu feilə inkar şəkilçisinin müzare zaman şəkilçisindən sonra bitməsi nəticəsində yanaşı düşən “məz-mən” ünsürlərindəki təkrar olunan “mə” hecalarından birinin ixtisar edilməsi ilə əmələ gəlmiş; şümkü “bil-məz-mən tərkibində “mə” hecasının təkrar olunması ağırlıq törədir” [3, s. 113]. Fikrin aydınlığı, dəqiqliyi nümunələrdəki *bilmən* feili ilə yanaşı, digər dil faktlarında da öz əksini tapır: *söyəmən*→*söylə-məz-mən*, *vermə*→*ver-məz-mən*, *sorman*→*sor-maz-man*, *görmən*→*gör-məz-mən*. Bu fakrarı müasir ədəbi dilimizə uyğunlaşdırsa, *söyləmərəm*, *bilmərəm*, *vermə*, *görmərəm* mənalarında artıq norma səviyyəsində işlənməkdədir. Yeri gəlmişkən, Kişvərinin dilində -mən inkarlıq variantına da təsadüf etdik: *Vəşfünə acizəm*, *deyə bilməm sifətiniz* [7, 39].

Ədəbi dil üzərində araşdırmalara nəzərən demək olar ki, -maz², -man² inkarlıq əlamətləri XIX əsrə qədərki dövr yazılı abidələrinin dili üçün səciyyəvi xüsusiyyət olmuşdur, müasir ədəbi dilimizdə işləkliyini itirmişdir. Lakin bu gün Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələrində işlənən -mar, -mər, -manam, -mənəm I şəxs inkarlıq formaları XV əsr yazılı mənbələrində müşahidə edilməsə də, düşünürük ki, canlı danışıqda yer alan bu formalar (yazmaram, gəlmərsiz, demərsəniz, söyləmənəm) qeyri-qəti gələcək zamanın inkarlıq variantının davamı kimi məzmunca deyil, sadəcə formaca z~n~r səs əvəzlənməsi zamanı meydana çıxmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva Q. XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilinin qrammatik norma demokratizmi. Bakı: Elm və təhsil, 2019.

2. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı, 1967.
3. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, 1959.
4. Əlizadə S. “Şühədanamə” də adlar (isim, sifət, say, əvəzlik). Bakı, 1965.
5. Xəlilov Ş. Əsrarnamə”nin dili. Bakı: Elm nəşriyyatı, 1988.
6. Xəlilov Ş.X. Qədim və orta əsır Azərbaycan dilində qəti gələcək zamanın – acaq, -əcək əlaməti haqqında, I məqalə. ADU –nun “Elmi əsərləri”, Bakı, 1978, № 6, s.25-30; II məqalə, 1979, № 3, s. 39-45.
7. Kişvəri. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2004.
8. Məmmədli M. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Bakı, 2007.
9. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfolojiyası. Bakı, 1962.
10. Musabəyli A. Ş. Türkiyədə yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı və Xəlilinin “Firqətnamə”si. Bakı: Nurlan, 2010.
11. Musabəyli A. Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi və Türk Divanı. Bakı: Elm, 2012.
12. Musayeva A.Ş. Dədə Ömər Rövşəni əlyazmaları üzərində araşdırmalar (2 cildə). Bakı: Nurlan, 2003.
13. Nağısoylu M.Z. Əhmədi Təbrizi və “Əsrarnamə” tərcüməsi (tekstoloji-filoloji araşdırma, mətnin transfoneliterasiyası). Bakı: Nurlan, 2012.
14. Nağısoylu M.Z. Şirazinin “Gülşəni-raz” tərcüməsi. Bakı, Elm və təhsil, 2011.
15. Nağısoylu M., Sadıqova S. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə mənbələri və inkişafı. Bakı: Elm, 2020.
16. Paşalı A. Əfsəhəddin Hidayət və “Divan”ı. Bakı, Nurlan, 2011.
17. Rəhimov M. Azərbaycan dilində feil şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı, 2014.
18. Ахатов Г.Х. Лексика современного татарского языка. Уфа, 1975.
19. Боровков А.К. Очерки истории узбекского языка. Советское востоковедение, VI, 1949.
20. Гаджиева Н.З. Соотношение категорий времени и наклонения в тюркских языках. М., 1964, с. 72—79.
21. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского языка. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1960.
22. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва-Ленинград: Изд-во Акад.Наук СССР, 1956.
23. Рагимов М.Ш. Формы выражения настоящего и будущего времен в письменных памятниках азербайджанского языка XIV-XVIII вв. // – Баку: Dilçilik məcmuəsi, 1957.
24. Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Москва: Изд-во иностранной литературы, 1957.
25. Серебренников Б.А. О некоторых проблемах исторической морфологии тюркских языков // Структура и история тюркских языков, Москва-Ленинград: Наука, 1971.
26. Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из Восточного Туркестана. Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1961.

Aynur Pashayeva

**Morphological features of the future tense in the Azerbaijani
literary language of the 15th century**

Summary

In the article, the line of development of the future tense in the Azerbaijani literary language of the 15th century is traced on selected examples. Both the semantic and syntactic nature of this tense, which expresses the future performance of work and action, is stable, almost is not different from the modern language, and appears in definite (-acaq², -ıcaq, -isar, -ası²) and indefinite (-ar²) future forms. Morphological signs that express the future tense make a difference between periods of the literary language. In the study, the development of both forms of the future tense in the language of written monuments of the 15th century was considered, and the differences with the modern language were tried to be clarified.

АЙНУР ПАШАЕВА

**МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ ПРИЗНАКИ БУДУЩЕГО ВРЕМЕНИ В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ XV ВЕКА
РЕЗЮМЕ**

В статье на избранных примерах прослеживается линия развития будущего времени в азербайджанском литературном языке XV века. Как семантическая, так и синтаксическая сущность этого времени, выражающего выполнение работы и действия в будущем, устойчива, почти ничем не отличается от современного языка, и проявляется в определенном (-acaq², -ıcaq, -isar, -ası²) и неопределенном (-ar²) будущих формах. Морфологические знаки, выражающие будущее время, определяют разницу между периодами литературного языка. В исследовании рассмотрено развитие обеих форм будущего времени в языке письменных памятников XV века, а также попытались выяснить различия с современным языком.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: prof. Sevil Mehdiyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

<https://doi.org/10.62837/2024.2.414>

[orcid kod: 0000-0003-0684-9374](#)

CƏFƏROVA NABAT BEYDULLA QIZI,
Pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
[Bakı şəhəri, Ü.Hacıbəyov küçəsi, 68](#)

NAĞILLARIN TOPLANMASI TARİXİNDƏN XÜLASƏ

Məqalədə ilk xalq nağıllarının yaranması tarixinə qısa ekskurs edilir. Məqalədə müasir dövrün dünyagörüşünə uyğun olaraq dəyişən pragmatik məsələlər də öz əksini tapmışdır.

İlk xalq nağılları e.ə. VI-VII əsrlərdə yaranmışdır. Azərbaycanın müxtəlif mədəniyyətlərin kəsişdiyi bir coğrafi məkanda yerləşməsi nəticəsində yaranan özünəməxsus xüsusiyyət özünü xalq nağıllarında daha aydın surətdə əks etdirir. Azərbaycan nağıllarında həm şərqi, həm yunan elinizminin, həm də ərəb mədəniyyətlərinin izlərinə rast gəlmək mümkündür.

Azərbaycanda nağıllar əsrlər boyu şifahi formada nəsil-dən-nəslə ötürülmüş və yalnız 20-ci əsrin əvvəllərində yazılı şəkildə qeydə alınmışdır. Avropa nağıl mədəniyyətində olduğu kimi, Azərbaycan nağılları da nəsihətverici xarakter daşıyır. Qəhrəmanları heyvanlar olan nağıllarla yanaşı, mifik xarakterlər və fantastik elementlərlə zəngin nağıllara da rast gəlmək mümkündür. Nağıllarda hər zaman Azərbaycan xalqının gündəlik məişət həyatı əks olunur.

Xalq yaradıcılığının öyrənilməsinə nəzərdən keçirsək, bəlkə də ən çox toplanıb nəşr edilən janrın nağıllar olduğunu görürük. Nağıl xalq yaradıcılığının məhsulu olub, nəsil-dən-nəslə keçərək yaşayan, xalqın həyat, məişət tərzini, ənənələrini və cəmiyyətdəki ictimai ziddiyyətləri qabarıq halda, bədii uydurmalar vasitəsilə əks etdirən, sonu nikbin əhval-ruhiyyə ilə qurtaran bir janrdır. Nağıl xalq içərisində daha çox yayılan, sevilən və söylənilən janr olduğu üçün xalq yaradıcılığından bəhs edən tədqiqatçılar çox zaman ilk növbədə nağıla müraciət etmiş və şifahi dildən yazaraq mümkün olanları çap etmişlər. Nağıllarımız da bir çox folklor nümunələri kimi toplu və jurnallarda çap edilmişdir. İlk dövrlərdə əsasən, sehrli nağıllar öyrənilmiş, nəşr edilmişdir.

Açar sözlər: xalq yaradıcılığı, nağıl, tarix, nağılların xüsusiyyətləri, nağıl qəhrəmanları

Nağıllar xalq yaradıcılığının məhsuludur və bu nağılların əksəriyyətində sehrli qüvvələrin olması diqqəti cəlb edir. Bütün sehrli nağıl qəhrəmanları son anda qarşılarına çıxan ən qorxunc qüvvələrə qalib gəlib məqsədə çatırlar. Prof. A.M.Nəbiyev yazır ki: "Sehrli nağıllar sehrli süjetlər üzərində qurulur, sehrli obrazlar burada əsas rol oynayır. İnsanın kamalı, ağılı və dərrakəsi, yenilməzliyi və

qorxmazlığı onun əlindən tutub irəliyə, məqsədə qovuşmağa doğru aparır. Lakin burada sehrkar qüvvələr qarşısında, əslində, aciz qalan insana kömək edən də yenə insan əqli, onun qüdrətli fantaziyası, biliyin və kamalın qüdrətindən törəyən insan əməlidir”[6, s.3]. V.Y.Propp qeyd edir ki: “Sehrli nağılların strukturunun öyrənilməsi bu nağılların öz arasında sıx qohumluğun olduğunu göstərir. Bu qohumluq o dərəcədə sıxdır ki, bir süjeti digərindən dəqiq ayırmaq mümkün olmur. Bu da öz növbəsində iki çox vacib nəticəyə gətirib çıxarır. *Birincisi*: heç bir sehrli süjet digərindən ayrı tədqiq oluna bilməz, *ikincisi* isə: heç bir sehrli nağıl motivi onu bütövlüyə münasibətdə öyrənmədən araşdırıla bilməz”[19, s. 19].

XIX əsdə nağılların öyrənilməsi geniş vüsət almışdı. Belə ki, o dövrdə Qazax rayonu, Salahlı kənd məktəbinin müəllimi V. Beniaminov Salahlı kəndinin coğrafi, etnoqrafik təsvirini vermiş və eləcə də orada yazıya aldığı bir neçə nağılı dərc etdirməyə müvəffəq olmuşdur. Birinci nağıl “Məlik Məmməd və Məlik Cümşüd” adlanır. Bu nağıl “Məlik Məmməd” nağılı ilə eynilik təşkil edir, lakin bir sıra fərqlər də var. Nağılın əvvəlində deyilir ki, bir şəhərdə iki xan arvadı var idi – Gülzar və Əsli. Heç birinin övladı yox idi. Bir gün həmin şəhərə dərviş gəlir, hər ikisinə bir alma verir. Almaların yarısını xan arvadları, yarısını da ərləri yeyir [18, s.112-113]. Dərvişin almasını yedikdən sonra övlad əldə etmə Azərbaycan nağılları üçün xasdır. Məşhur rus alimi V.Y.Propp möcüzəli doğuluş motivini tədqiq edərkən yazır ki, “meyvə-bar vasitəsilə hamilə qalmaq bir çox dünya xalqlarının folkloru üçün xasdır. Lakin sehrli alma bunların arasında xüsusi yer tutur. Digər rus və Ukrayna nağıllarında noxuddan da övlad əldə etmə motivləri var. Məsələn, Sumatra adasında yaşayan malayların nağıllarında qadın izdivaca girmədən kokos qozundan, Britaniya Kolumbiyasında kauçuk çeynəməkdən hamilə qalır. Havay adalarında isə rəvayətə görə bir qız iki banan tapır, düşmənlərdən gizlədərək sinəsinə bərk-bərk basır və ondan hamilə qalır. Hamilə qalmaqdan ötrü müxtəlif meyvə yemək adətinə bütün dünyada fərqli mədəni inkişaf pillələrində olan xalqlarda bu günədək rast gəlmək olur” [18, s.208-209]. Alma yedikdən sonra iki oğlan doğulur – Məlik Məmməd və Məlik Cümşüd, 12 yaşa çatanda şahzadə Avqunaş xanımın padşahlığına könüllü əsir gedirlər. Məlik Cümşüd Avqunaşla evlənir, lakin pəhləvan Xəmşin Avqunaşı qaçırdır. Arvadının dalınca gedən Məlik Cümşüd Nadir və Usub pəhləvanlara rast gəlir. Xəmşini öldürüb Avqunaşı azad etdikdən sonra Nadir və Usub Məlik Cümşüdə namərd çıxırlar, onu quyunun dibində qoyub gedirlər. Lakin o gəlib çıxır bir şəhərə ki, orada bir əjdaha hər gün bir qızı öldürür...

Ümumiyyətlə, o vaxt toplanmış nağılların çapı aşağı səviyyədə olmuşdur. Bunun bir neçə səbəbi vardır. “Əvvəla, digər folklor janrlarından fərqli olaraq nağılların orijinalı yox, yalnız ruscaya tərcüməsi verilirdi. Digər tərəfdən bu, nümunələri toplayıb, ruscaya çevirib çap edən şəxslərin təcrübəsizliyi, onların müxtəlif təbəqələrə məxsus olması, senzuranın tələbləri, nağıl motivlərinin zamanın ab-havasına uyğunlaşdırılması qaydaları ilə də izah olunurdu” [20, s.123]. Məlik Cümşüd şəhəri əjdahadan, quzğun balalarını onları yemək istəyən ildandan qurtarır, quzğunun kürəyinə minərək öz ölkəsinə qayıdır. Yolda ona namərdlik etmiş Nadir və Usubu görüb, onları şir kimi parçalayır, sonra öz vilayətinə qayıdıb həyat yoldaşı

Avqunaşla və Məlik Məmmədlə şad-xürrəm yaşayır. Qeyd edək ki, bu nağılda nə ənənəvi “biri var idi, biri yox idi” başlanğıcı, nə də ənənəvi “Biz yedik, içdik, dövrə keçdik”, yaxud “göydən üç alma düşdü” sonluğu yoxdur [10, s.112-118].

Başqa nağıl “Avil-Kasim və Avil-Mamed” adlanır. Nəzərə alsaq ki, bu nağılları qeyri-azərbaycanlı toplamışdır, nağılın “ƏbilQasım və Əbil Məmməd” adlandığını güman etməliyik. Bu nağıl müəyyən dərəcədə “Məlik Məmməd”, bir qədər də “Ağ atlı oğlan”la səsləşir. Nağılın əvvəlində də övladsızlıq motivi, dərvişin almalarının vasitəsilə övlad əldə etmə motivi var [10, s.118-119]. Lakin şertə görə oğlanların birini – Əbil-Qasımı dərviş özünə götürür. Dərvişin vilayətində Əbil-Qasım bir otağa girir, orada qızıl fəvvarə vurur. Qanadlı atına minib qızıl fəvvarəyə yaxınlaşanda Əbil-Qasımla at başdan ayağadək qızılla örtülür. Bir məqam diqqətimizi cəlb edir: qızılı rəngə boyanmış qanadlı at yiyəsindən xahiş edir ki, onu azadlığa buraxsın. Əbil-Qasım elə də edir. Lakin atın quyruğundan bir-iki tük qoparır ki, lazım olanda atı çağıra bilsin. Müqəddəs Simurq və ya Zümrüd quşunda da belə bir xüsusiyyət var. Amma daha çox biz bu motivə rusların “Сивко-Бурко” nağılında rast gəlirik. Orada bir-iki söz deməklə həmin at gəlib baş qəhrəmanın dadına çatır. Əbil-Qasım Şah Mərdanın padşahlığına gəlir, orada mehtərlik edir. Şahın kiçik qızına vurulur. Şah Mərdan xəstələnəndə isə ona sehrli alma tapıb gətirir. Sonra isə bu vilayətə Şah Asaut qoşun yeridir. Əbil-Qasım onun pəhləvanına asanlıqla qalib gəlir. Şah Mərdan artıq qoca idi, taxt-tacını Əbil-Qasıma verir; o isə qocalanda hakimiyyəti böyük oğlu Əzizə tapşırır [10, s.124]. “Şah Rüstəm”in nağılı da maraqlı süjet üzərində qurulmuşdur. Bu nağılda Şah Rüstəmin ova çıxmasından, saray əyanlarından birinin gördüyü yuxudan, yuxuda şahın qızının bu gün doğulan oğlan uşağına ərə getməsindən və şahın bütün cəhdlərinə baxmayaraq illər keçəndən sonra bu yuxunun çin olmasından bəhs edilir. Məşhur rus alimi V.F.Miller dəfələrlə İlya Murometsi İran pəhləvanı Rüstəmə oxşadaraq Nart eposundakı Rüstəm obrazı ilə də paralellər aparmışdır[13]. Bu nağıl da əvvəlki iki nağıl kimi çox qısamdır. Ənənəvi başlanğıc və final formulları yoxdur. Hətta burada bir dialoqa belə rast gəlmirik. Bu da ondan irəli gəlir ki, toplayıcı azərbaycanlı deyil. “Şahzadə Qəmbər” adlanan növbəti nağılda Şahzadənin ovda iri bir qaza rast gəlməsindən danışılır. Yoldan keçən bir ərəb bunu görərək həmin qazı ondan 100 manata alır. Şahzadə təəccüb qalır, gəlir həmin ərəbin evinə, təzədən o qazı 10 manata alır, qarnını yarıb və oradan qeyri-adi, bahalı üzük çıxır. Bu üzük həm də sehrli olur. Onun köməkliyi ilə Qəmbər özünə saray tikdirir, Şah İbrahimin qızını alır. Lakin bir gün həmin ərəb bunların hamısını mənimsəyir. Sədaqətli 9 it və pişiyin vasitəsi ilə Şahzadə Qəmbər sarayını və həyat yoldaşını qaytara bilir [10, s.126-128]. “Şahzadə Qəmbər” nağılı “Sehrli üzük” rus nağılı ilə səsləşir. “Şərif” nağılı motiv baxımından “Məlik Məmməd” nağılına bənzəyir. Kiçik oğul atanın ölümündən sonra gecələr onun qəbrini qoruyur. Oraya gəlib atasını söyənləri öldürür, atlarını, libaslarını gizlədir. Sonra isə 3 padşah qızını qardaşlarına və özünə alır. Şərif onun arvadını oğurlayan Qaradan pəhləvanı öldürüb qələbə çalır, həmin pəhləvanın dərya ortasındakı sarayında ömrünün axırınadək arvadı ilə xoş günlər keçirir [10, s.134-137]. Məlik Məmməd, Nərbala, Şərif və digər baş qəhrəmanlar həmişə üçüncü oğul olurlar. Rus alimi

Y.M.Meletinski bu məsələ ilə məşğul olmuş və qeyd etmişdir ki, “bu problemi hələ fin məktəbinin nümayəndələrindən V.Anderson qaldırmış və təsadüfi süjetin təsadüfi elementi hesab etmişdir. Lakin antropoloji məktəbin nümayəndəsi A.Lenq bunun əsas kökünü minoratda (varislik hüququnda kiçik oğulun üstünlüyü) görürdü və kiçik qardaşın idealizə olunmasını nağılın məişət əsası sayırdı... Kiçik qardaş həmişə ata ocağına bağlı olur və adətən bu ocaq da ona miras qalır... Eyni zamanda dünya xalqları nağıllarının tədqiqi antropoloji nəzəriyyənin tərəfdarlarının bu tezisini alt-üst edir. Müşahidələr göstərir ki, bir çox geridə qalmış xalqların (məs., Tibet Birma dağ tayfaları) folklorunda qalib gələn kiçik qardaş süjetləri yoxdur, digər tərəfdən isə inkişaf etmiş xalqlarda (çinlilər, slavyanlar, alman xalqları) belə nağıllar çoxdur... Farslarda da kiçik qardaş motivi məşhurdur. Məsələn, Firdovsinin “Şahnamə”sində böyük qardaşlar Firudini öldürmək üçün onun başına daşlar yağdırırlar. Lakin o, bir möcüzə ilə daşları saxlaya bilir. Nisbətən sonradan yaranmış fars nağıllarında isə kiçik qardaş motivi bir o qədər nəzərə çarpmır. Çox yəqin ki, bu, islam dini ilə bağlıdır, çünki islam şəriətinə görə var-dövlət oğullar arasında bərabər bölünməlidir” [15, s.126-128]. Bu məqalənin əvvəlində V. Beniaminov qeyd edir ki, “Salahlı camaatı atalar sözü və məsəlləri, tapmacaları və ən çox pəhləvanlar haqqında nağılları xoşlayırlar. Bu da təsadüfi deyil. XIX əsrin 70-ci illərində Pənah ağa Vəkilovun evində qocalar və cavanlar birlikdə yığılıb nağıllara qulaq asırdılar. Pənah ağanın vəfatından sonra bu gecələr də yığışdırıldı” [10, s.107]. Dünya şöhrətli şair Səməd Vurğun həmin Pənah ağa Vəkilovun nəslindəndir [12, s.67]. Məcmuədə çap olunmuş sehrlı nağıllar motiv zənginliyi ilə seçilirdi.

O da qeyd olunmalıdır ki, 1920-30-cu illərdə Azərbaycan nağılşünaslığına aid əsərlərdə rus nəşrlərinə çox istinad edilirdi. Məsələn, Baqrinin ədəbi seminarında “Azərbaycan xalq nağıllarının motivləri” mövzusunda referatla çıxış edən N.X.Vəzirova həmin nəşrlər əsasında 100 motivi qeyd və şərh etmişdir: möcüzəli cinsdəyişmələr (könüllü və könülsüz), möcüzəli sağalmalar, tanınmalar, nağıl qəhrəmanının müdrik və hami məsləhətçiləri, qəhrəmanın qarşısında duran çətin məsələlər, nadir əşyaların tapılması, əhdin pozulması və itirilənin axtarılması, qəhrəmanın divlə vuruşması və gözəl qızın azad edilməsi, nağılın baş qəhrəmanının göstərdiyi igidliklərin qardaşı (və ya dostları) tərəfindən mənimsənilməsi, atanın (ananın, arvadın) məkrliliyi, bacarıqlı oğru və bic yalançı, nahaqdan böhtana düşmüş qızın iztirablarına görə bir bəxşeyiş olaraq gözəl şahzadə oğlana ərə getməsi, qəhrəmanın özgə ad altında gizlənməsi, onun yeraltı dünyaya səyahəti, hami dərviş, müdrik nəsihət və öncəgörmələr, möcüzəli dünyaya gəlmə, uşaqların itməsi və ya oğurlanması, yeraltı sərvətlərin tapılması, gəlinin pulla dustaqlıqdan geriye qaytarılması, şahın dövlətinin yarısını və qızını qəhrəmanlıq göstərmiş gəncə verməyi vəd etməsi və s. [21, s.60]. Mənbələrdə “İrəvanın alınması (ağsaqqalların dedikləri əsasında)” adlı yazı var. Belə yazılara məcmuədə tez-tez rast gəlmək olur. Bunların nağıl janrı ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Guya, tarixi həqiqətləri əks etdirən bu qısa oçerklər yalan və iftiradan başqa bir şey deyildir. “Azərbaycan və ətraf ölkələrin folkloru” adlı məcmuələrdə çoxlu sayda mənəvi saxtakarlıqlar üzə çıxır. Bu saxta materiallar Azərbaycan nağılları içərisində yerləşdirilir və onlardan xüsusi başlıqla

ayrılmırdı. Beləliklə, bunlar bir tərəfdən Azərbaycan tatarlarının ermənilərlə həmrəyliyinə, türklərə qarşı düşmənçiliyə işarə edən Azərbaycan folkloru materialı kimi təqdim olunurdu, digər tərəfdən isə oxucu onları asanlıqla Azərbaycan folkloru kimi qəbul edə bilirdi [20, s.119]. SMOMPK –un VI buraxılışda A.Zaxarovun topladığı 10 Azərbaycan nağılı çap edilmişdir. Birinci nümunə “Düz danışan tacirlə yalançı tacirin nağılı” adlanır [16, s.77-78]. Təbii ki, get-gedə SMOMPK-da nağılların toplama, tərcümə və nəşr işi təkmilləşirdi. Nağıl belə başlayır: “Deyirlər bir vaxtlar iki tacir var idi. Hər ikisi səxavətli, adlı-sanlı, hörmətli idilər, ancaq biri var-dövlətini düz yolla əldə etmişdi. Biri Allahı, o birisi isə şeytanı sevirdi...” [16, s.77]. Mətn rus dilində olsa da, burada Azərbaycan dilində işlənən bəzi sözlər tərcümə olunmadan verilmişdir: “Allah”, “Salam-əleyküm”, “Pərvərdigar”, “şeytan”, “uç-aşıq” (oyun növü), “həkim”, “kişmiş”. Nağıl ənənəvi formul-sonluqla bitir: “Göydən üç alma düşdü: biri mənim, biri danışanın, biri də dərviş Mustafanın (nağıl söyləyənin adı)” [16, s.88]. Deməli, bu nağıl nə varlı, nə də yoxsul təbəqənin nümayəndəsinin dilindən deyil, dərvişin dilindən yazıya alınmışdır.

Bu barədə görkəmli Azərbaycan alimi N.Seyidov yazırdı: “Şamaxı məktəb müəllimi A.Zaxarov “Vicdanlı tacir və kələkbaz tacir” nağılını dərviş Mustafadan, “Lal Şahzadə” nağılını isə Molla İbrahimdən eşidib yazmışdır. Birinci nağılda iki tacirin necə qazanc əldə etməsindən danışılır. Göründüyü üzrə, nağılda iştirak edən əsas surətlərin hər ikisi yuxarı sinif nümayəndələridir. Mövzu isə tacirin dövlət qazanması məsələsidir. Tacirlərdən biri “Allah yolundan” uzaqlaşır, ikincisi “Allahın köməyi” ilə dövlət qazanır. Burada dinin təsiri özünü göstərir ki, bu da təsadüfi deyildir. Çünki nağılı söyləyən dərvişdir” [8, s.55]. N.Seyidov bu haqda demişdir: “Məişət nağıllarının içərisində tacir həyatına aid bəzi hadisələr də təsvir edilmişdir ki, onlar daha sonrakı dövrlərlə səsələşməkdədir. Məlum işdir ki, tacirlik sənəti getdikcə daha çox mənfəət götürmək üçün müxtəlif yollar axtarır, aldatma, kələk və s. istifadə edirdi. Lakin tacirlər eyni zamanda başqalarını istismar etmək yolu ilə varlanırdılar” [8, 108-109]. İkinci nağıl “Tələdən qaçmaq olmaz” adlanır. Burada bəhs olunur ki, bir şahzadəyə tale kitabında onun üçün yoxsul bir çobanın xəstə qızı ilə evlənəcəyinin yazıldığını bildirirlər. Bununla razılaşmayan şahzadə həmin çobanın evinə təsadüfən gəlib çıxır. Xəstə qızı öldürmək istəyir, əvəzində isə onu sağaldır. Daha sonra həmin qız gözəllər gözəli olur, şahzadəyə ərə gedir və şahzadə biləndə ki, tale kitabında yazılanlar yerinə yetdi, müqəddəs alim yazısına inanmağa başlayır [16, s.88-94]. “Lal şahzadə” nağılında padşah, padşahın oğlu və lal qızı haqqında bəhs edilir. Padşah ölümünə yaxın oğlunu evləndirir. Cavan padşahın arvadı tək-cə baldızını sevmir. Bir gün ərinin sevdiyi göl quşunu, bir dəfə də ərəb atını öldürtdürüb lal qızın üstünə atır. Bir gün padşah arvadı öz uşağını öldürüb, bunu baldızının boynuna atıb evdən qovdurur. Lal qız meşədə ağlayıb-ağlayıb yatır. Kim bilir bir saat, bəlkə bir gün, bir il, bəlkə də on il yatır. Gözünü açanda qarşısında qızıl dərilili, məxmər əlli bir dovşan görür. Dovşan insan kimi danışır, lal şahzadənin də dili açılır. Dovşan qaçıb-qaçıb şahzadəni bir padşahın sarayına gətirir. Dovşan cildini dəyişir, olur bir xeyirxah sehrbaz, şahzadənin dostuna çevrilir. Nağılların tədqiqi ilə məşğul olan rus alimi A.N.Afanasyev “Древо жизни” (Həyat ağacı) kitabında qeyri-

adi heyvanlardan bəhs edir və onların içərisində dovşanı təsvir edir: “Dovşanın qeyri-adi çevikliyi, qıvrıqlığı artıq bu heyvana verildiyi adda onu sürətli işıq anlayışı ilə yaxınlaşdırır. Hind miflərində ay işığı dovşana bənzədilir... İpatiy salnaməsində litvalıların dovşan Allahına itaətindən bəhs olunur” [9, s.154-156]. “Şah İsmayıl” nağlında qeyri-adi ceyran [16, s.143], “Əbil-Qasım və Əbil-Məmməd” nağlında isə qızıl at obrazları yaradılmışdır [10, s.118]. Bir vaxt lal, sonra isə dili açılan şahzadə burada gözəl şahzadə oğlana rast gəlir, ona ərə gedir, iki oğlu olur. Bir gün qızın qardaşı təsadüfən bacısının yaşadığı saraya gəlib çıxır. Bütün sirlərin üstü açılır. Nağılın sonluğu da ənənəvidir: “Şah əmr edir ki, arvadını əhliləşməmiş atın quyruğuna bağlayıb, çöllərə, dağlara, daşlara buraxsınlar və beləliklə onun yalnız sol qulağı qalır. Şər orada- xeyir burada. Göydən üç alma düşdü: biri mənim, o birisi nağıl danışanın, üçüncüsü Molla İbrahimin (nəql edən)” [16, s.100]. Bu nağıl eyni zamanda ənənəvi “böhtana düşmüş qız” süjeti ilə səsləşir. “Zalım ögey ana” nağılı çox məşhur nağıldır. Burada zülmə dözən ögey qız sonradan şah arvadı olur. Ögey ana ilə qızı isə məhv olurlar. “Lal şahzadə qız” nağılı rus nağılı “Морозко” ilə eyni motivdədir [16, s.62-64]. Y.M.Meletinski qeyd edir ki, “zalım ögey ana və ögey qız haqqında nağıllar dəfələrlə folklorşünaslığa aid ədəbiyyatda tədqiq olunmuşdur. Ögey qız çox vaxt ögey ananın qurbanı kimi nağıllarda baş qəhrəman olur. Ögey qızın nağıllarda tutduğu yer kiçik qardaşa uyğundur. Alimin fikrincə, nahaqdan qovulmuş ögey qız obrazı digər nahaqdan qovulmuş qadın obrazlarını – atılmış arvad, kiçik qız, kiçik arvad və i.a. sıradan çıxartmışdır. Ögey qız obrazı kiçik qardaş obrazı kimi də dünya xalqlarının folklorunda geniş yayılmışdır. Bu tip nağıllarda baş qəhrəman olan qovulmuş ögey qıza gah sehrli heyvanlar, gah da ananın hədiyyəsi olan və ya məzarının üstündə tapılan sehrli əşyalar köməkçi ola bilər – gözəl paltar, incə ayaqqabı və s. Kukllar xüsusilə maraq doğurur, qız onları yedirtməli, kukla isə ona kömək etməlidir. Ümumiyyətlə, qovulmuş ögey qız motivi - sosial cəhətdən fağır, kasıbı idealizə etmə formalarından biridir” [15, s.161-212]. Yetim qalmış fağır uşaqlar haqda nağıllar Amerika hinduları, Asiya və Melaneziya xalqlarında çox geniş yayılmışdır [14, s.16-64]. “Qorxaq haqqında nağıl”, “Şahzadə – dilənçi qız”, “Şahzadə – Qurbağa” kimi nağıllarımız yer almışdır.

“Şahsevənli Hacınin iti” nağılı həcmcə çox qısdır və satiric xarakter daşıyır. Burada deyilir ki, Şahsevəndə Hacı adlı varlı bir şəxs var idi. Onun çoxlu iribuynuzlu heyvanları, at ilxıları, qoyun sürüsü və s. var idi. Bu heyvanata da bir yaxşı it qarovulçuluq edirdi. Bir gün it gəbərir. Hacınin dərdədən beli bükülür. Əmr edir ki, iti kəfənləyib, müsəlman adətində görə dəfn etsinlər. Kənd mollası bunu eşidərkən çox qəzəbli halda Hacınin yanına gəlir. Hacı mollaı qarşılayır, ikiqat baş əyir və deyir: - Ey böyük imam, mənim itim elə yaxşı it idi ki, molla və imamlara elə böyük hörməti var idi ki, hətta sənə 50 qoyun vəsiyyət etmişdi. -Ey Hacı! Ona it dostum, qardaşım de! Göstər, görüm qəbri haradadır, gedim orada Quran oxuyum! [16, s.155-156]. Nağıl kimi təqdim edilən bu mətndə tamahkar ruhanilər tənqid olunur. Qeyd edilən mətn Seyid Əzim Şirvaninin “Köpəyə ehsan” adlı mənzum hekayə – satirası ilə məzmun və süjet baxımından tam eyniyyət təşkil edir. Fikrimizcə, S.Ə.Şirvani olmuş bir hadisəni nəzmə çəkmişdir. Məcmuədə verilən də həmin maraqlı əhvalatın

(birbaşa xalq yaddaşından, yaxud poeziyadan qaynaqlanmasının fərqi yoxdur) nəql edilməsidir. Nağıl poetikasına uyğun gəlməməsi də onun nağıl olmadığını göstərir. “Şahsevənli Hacının iti”, “Gözəl şahzadə haqqında nağıl” və “Yetim İbrahim və xəsis baqqal” 40-50-ci illərdə Azərbaycan folklorçuları tərəfindən rus dilində çap olunan nağıl toplularına daxil edilmişdir [11, s.25]. *SMOMPK* məcmuəsinin XVII buraxılışında ingiloy rəvayətləri içərisində “Dünya dili” adlı bir rəvayət var. O, “Ovçu Pirimlə eyni məzmunludur [3, s.151-154]. Nağılın təhlilinə keçməzdən əvvəl bir yazıya diqqəti yönəltmək istərdik: Mətni toplayan A.Kalaşev informatorların adlarını qeyd edir: A.Kalaşevin öz xalası 90 yaşlı Manışaq Karoğlanova, əmisi 85 yaşlı Moisey Kalaşev, atası – 70 yaşlı İsaak Kalaşev – hamısı Şamaxının Saqiyan kəndinin sakinləridir. Deməli, XIX əsrin sonunda Azərbaycan nağılları digər millətlərin nümayəndələrinin dilindən yazıya alınıb ermənilər tərəfindən nəşr edilirdi [4, s.98]. Təbii ki, burada hər cür təhriflər ola bilərdi. Lakin çox vaxt Azərbaycan ziyalıları da nağıl toplamaqda çətinlik çəkirdilər. Çünki əsas nağıl bilənlər qadınlar idilər, naməhrəm kişilərin onlara yaxınlaşması qeyri-mümkün idi. Y.V.Çəmənəminli bu haqda yazırdı: “Nağılın xalq ədəbiyyatına məxsus olmasına baxmayaraq, xalqın hər bir fərdi onu bilmir. Əslən ona aşına olan şəxslər tək-təkdir. Bunları toplamaq və bunlara ehtiyatla yanaşmaq, nağıl toplayanın məharətinə bağlıdır. Ələləksər nağıla və bütün xalq ədəbiyyatına vəqif olanlar arvadlardır. Arvadların da içində hamısı yox, yalnız xalqın işinə yarayan və onunla həmişə təmasda olanlar bilirlər. Xalqa yaxın olan məşşatələr, ağıçılar, yengələrdir. Ürkütmədən, təşvişə salmadan bunlara yanaşdıqda böyük bir mənbə kəşf edilmiş olar... Xalq ədəbiyyatını toplayarkən kitab təsirinə düşülsə, böyük xata zühur edə bilər. Səhv etməmək üçün xalq ədəbiyyatını savadsız mühitdən əxz etməlidir. Bu sahədə kitab təsirinə düşən və şəhərbəşər gözən dərvişlərin nağılları faydasızdır. Çünki bunlar əsl mühitin gözəllik və təmizliyindən məhrumdurlar” [2, s.280-281]. Ovçu Pirimin nağılı sonradan bütün nağıl toplularına daxil edilmişdir [1, s.3-18]. Əsas baş qəhrəman Ovçu Pirim insan olsa da, digər obrazlar ilanlardır – ilanlar şahı, onun qızı, qızın sevgilisi, sərbazlar və s. AMEA-nın m. ü., prof. A.M.Nəbiyev qeyd edir ki, “Ovçu Pirim” nağılı totemizm dövründən qalan bədii nümunədir. Burada totem bədii obrazdakı yüksələn ilandır. Həmin ilan sehrli qüvvədir, hətta onun tüpürçəyi də sehrlidir. Bu nağıldakı bütün heyvanlar “xeyir və şər” nümayəndələridir... İlanla bağlı totemist görüşlər bir sıra digər nağıllarda da özünü göstərir (“İki ilan nağılı”, “İlanla Pərizadənin nağılı”, “Yetim Hüseyin və çoban” və s.)... Azərbaycan nağıllarında həmçinin pəri-ilanlar haqda da süjetlər qorunub saxlanılmışdır... Maraqlıdır ki, Azərbaycan nağıllarında hətta ilan gözəl qızlara vurulması motivinə də rast gəlmək olur (məsələn: “Gülzar və Qara ilan”) [17, s.180-183]. Nağıllarımızda, eləcə də inam və etiqadlarda bu gün belə ilana qarşı mənfi və müsbət mənada ikitərəfli münasibət buna ən yaxşı misaldır. Bir tərəfdən xalq arasında “İlanın ağına da lənət, qarasına da” və s. kimi atalar sözü olduğu halda, ikinci tərəfdən daha qədim dövrlərin yadigarı olan sehrli nağıllarımızda o bir hami, yol göstərən, hökmdar, nəhayət, fəvqəltəbii qüvvəyə, gücə malik bir varlıq kimi görünməkdədir, hətta onun ağzının suyu belə insana qeyri-adi qabiliyyət verir [8,

s.119]. “Ovçu Pirim”in adı ilə bağlı biz digər süjetlərə də rast gəlirik. Musa Quliyevin topladığı “Ovçu Pirim” əfsanəsi də çap edilmişdir. Əfsanənin qısa məzmunu belədir: “Ovçu Pirim bir gün ovdan qayıdarkən qəbristanlıqda gecələməli olur. Vurduğu quşlardan özünə kabab bişirəndə eşidir ki, bir məzardan insan səsi gəlir. Bir az keçdikdən sonra o, həmin qəbri qazır, oradan bir gənc çıxır. Ovçuya deyir ki, mən sətəlcəm oldum, heç kəs mənim kürəyimdən qan almadı, odur ki, öldüm. Dəfn etdilər. Qəbirdə burnumdan qan açıldı, mən dirildim. İndi get ata-anamdan nə istəyirsən istə ki, oğlunu sağ-salamat onların yanına gətirmisən. Ovçu Pirim elə də edir. Oğlanın atası ona evini bağışlayır. Məclis qurub, oğlunun dirilməsini qeyd edir. Lakin ovçu oğlanın atasını öz atası, anasını öz anası, oğlanın özünü isə qardaş adlandırır evlərini hədiyyə kimi qəbul etmir, xeyirdua diləyib yola düzəlir. Daha sonra burada “Oxay” nağılı çap edilmişdir. “Oxay” – razılıq, məmnunluq, “Ox, necə yaxşıdır” köməkçi nitq vasitəsi kimi izah olunur. Həmin nağıl sonralar “Oxayla Əhməd” adı altında çap edilmişdir [7, s.119-137]. Əslində nağılda oğlanın adı Əhməd yox, Gülməmməddir. Ata-ananın çox tənbel bircə oğlu heç bir peşəni öyrənmək istəmir. Yalnız Oxayın sirlərini öyrənə bilir. Sözü gedən nağılda Oxayın yaşadığı qalaça təsvir edilmir, sonda isə Oxay qızılıgül dəstəsi olub bir padşah qızının qucağına düşür və onunla evlənir. Bununla da nağıl bitir. “Azərbaycan nağılları”nın II cildində isə Əhməd Oxayın qızı ilə əhd-peyman bağlayır, onun tapşırığı ilə ağ divin almalarının sirrini öyrənməyə gedir. Yolda Oxayın qızının qurduğu maneələri aşır, adamları azad edir, var-dövlətdən isə çəkiddə yüngül, qiymətdə ağır nə varsa yığib nişanlısı ilə birgə atası evinə qayıdır. Orada toy eləyib şad-xürrəm yaşayır [7, s.136]. F.ü.e.d. C.Məmmədov (Bəydili) bu haqda yazır:1) Su mifoloji sistemlərdə yerlə, yeraltı aləmlə əlaqələndirilir. Su bu aləmlərin stixiyasıdır. Yer ana kompleksindən çıxma olan Oxxay da sular səltənətinin hamisidir. İnisiasiya mərasimini elm öyrənib, adam olmaq adı ilə təqdim edən “Oxxayla Əhməd” adlı Azərbaycan nağıllarında Oxxay mifoloji varlıqdır. 2) Xalq təsəvvürlərinə görə “Ox”-adı çəkilməyən yasaq olan şeytan adıdır. 3) Oxxay da qarı nənə kimi yer ana kompleksindən qopub ayrılaraq uzaqlaşmış və onun atributlarını daşıyan bir mifoloji varlıqdır. Oxxay sular səltənətinin ziyəsidir. Onun səltənəti dəryayi-ümmandır”[5, s.61-69]. Fikrimizcə, XIX əsr boyu çap olunan nağıllar mövzu cəhətdən rəngarəng olmaqla yanaşı, həm də müasir dövrümüz üçün mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. Bu nağıllarda Azərbaycan xalqının zəngin fantaziyası, yaradıcı xəyalı, bədii təfəkkürü, dünyagörüşü öz əksini tapır. Bizcə, əksəriyyəti orijinal və maraqlı olan həmin nağılların tədqiqi, müqayisəli araşdırılması və qiymətləndirilməsi Azərbaycan nağıllarının öyrənilməsinə əvəzsiz töhfə ola bilər.

Nəticə. Yuxarıda göstərilənlərdən görüldüyü kimi, xalq yaradıcılığının öyrənilməsinə nəzərdən keçirsək, nağıllar daha çox öyrənildiyini görürük. Zaman-zaman nağıllarda baş verən dəyişikliklər həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət xarakteri daşıyır. Nağılların leksik quruluşundakı kəmiyyət dəyişiklikləri, ilk növbədə, başqa dillərdən alınan sözlərin, dialekt sözlərinin ədəbi dil qaynaqlarından, neologizmlərdən formalaşması xalq yaradıcılığının xüsusi layı olan nağıllara marağın güclənməsi, əhatə sferasının genişlənməsi ilə əlaqələndirilir. Keyfiyyət dəyişiklikləri

nağılların məzmun planı ilə əlaqələndirilir. XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəllərində baş vermiş ictimai, iqtisadi, sosial, mədəni dəyişmələr başqa dillərdən alınmış nağılların böyük bir qisminə təsir etdi və onların pragmatik məzmununu dəyişdirdi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan nağılları: 5 cildə. V cild./Xalq variantı əsasında çapa hazırlayanlar A.Nəbiyev, O.Hüseynli. Bakı: Turan evi, 2006, 272 s.
2. Çəmənəminli Y.V. Əsərləri: 3 cildə. III cild. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 439 s.
3. Əzimli Q. E. Yaş və pedaqoji psixologiyanın müasir problemləri. Bakı: 2006, 81 s.
4. Qədirov Ə. Ə. Yaş psixologiyası. Bakı: 2002, 137 s.
5. Məmmədov C.M. Türk epik ənənəsində Dədə Qorqud. Filologiya elmləri namizədi adına layiq görülmək üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı: AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanası, 1995, 138 s.
6. Nəbiyev A.M. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II hissə. Bakı: Elm, 2006, 648 s.
7. Nəbiyev A.M. Şərdən yaranan qüdrət. // Azərbaycan nağılları: 5 cildə. II cild. Bakı: Turan, 2001, 320 s., s.3-9
8. Təhmasib M.H. Azərbaycan mövsüm və mərasim nəğmələri: Filologiya elmləri namizədi elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya. Bakı: BDU-nun əsaslı kitabxanası, 1945, 133 s.
9. А.Н. Древо жизни. Москва: Современник, 1982, 464 с.
10. Вениаминов Б. Селение Салах-лу и татарские сказки, записанные в нем // СМОМПК, III выпуск, Тифлис, 1883, I отдел, с.100-137
11. Гаджиев А.М. Тифлисская литературная среда и азербайджанское устное народное творчество // Литературный Азербайджан, 1966, №4, с.122-124
12. Керимов Э.А. Сведения по этнографии Азербайджана в Сборнике материалов для описания местностей и племен Кавказа (80-90-е годы XIX в.). // Известия АН Азерб. ССР, серия истории, философии и права. Баку, 1966, №2, с.65-71
13. Миллер В.Ф. Экскурсы в область русского народного эпоса. I-VIII. Москва, 1892, 300 с.
14. Мальцев В.А. Введение в лингвистическую поэтику. Минск, 1974, стр.61
15. Мелетинский Е.М. Герой волшебной сказки. Москва: Издательство восточной литературы, 1958, 263 с.
16. Народные сказки закавказских татар / собиратель Захаров А. // СМОМПК, VI выпуск, Тифлис, 1888, II отдел, с.77-156
17. Набиев А.М. Взаимосвязи азербайджанского и узбекского фольклора. Баку: Язычы, 1986, 288 с. Nəbiyev A.M. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II hissə. Bakı: Elm, 2006, 648 s.
18. Пропп В.Я. Фольклор и действительность. Москва: Главная редакция восточной литературы, 1976, 324 с.
19. Пропп В.Я. Исторические корни волшебной сказки. Ленинград: Издательство ЛГУ, 1986, 365 с.

20. Эфендиева А.А. Азербайджанские народные сказки, опубликованные на русском языке в XIX – начале XX веков (вопросы собирания, перевода и издания): Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Баку, 1997, 160 с.
21. Эфендиев П.Ш. История азербайджанской фольклористики: Автореферат на соискание ученой степени доктора филологических наук. Баку, 1973, 118 с.

[22. http://www.dissercat.com/content/rol-obraznykh-sredstv-v-razviti-rechimi-mladshikh-shkolnikov](http://www.dissercat.com/content/rol-obraznykh-sredstv-v-razviti-rechimi-mladshikh-shkolnikov)

НАБАТ ДЖАФАРОВА ИЗ ИСТОРИИ СБОРНИКА СКАЗОК РЕЗЮМЕ

В статье сделан краткий экскурс в историю создания первых народных сказок. В статье также отражены прагматические вопросы, которые меняются в соответствии с мировоззрением современной эпохи.

Первые народные сказки до н. э. Они были созданы в VI-VII веках. Уникальная особенность Азербайджана, обусловленная его расположением в географическом пространстве, где пересекаются разные культуры, более ярко отражена в народных сказаниях. В азербайджанских сказках можно найти следы как восточного, так и греческого эллинизма, а также арабской культуры.

В Азербайджане сказки веками передавались из поколения в поколение устно и были зафиксированы письменно только в начале 20 века. Как и в европейской сказочной культуре, азербайджанские сказки имеют также рекомендательный характер. Помимо сказок с персонажами животных, также можно найти сказки, богатые мифическими персонажами и фантастическими элементами. Повседневная жизнь азербайджанского народа всегда отражена в сказках.

Если мы рассмотрим изучение народного творчества, возможно, мы увидим, что наиболее собираемый и публикуемый жанр – это сказки. Сказка – продукт народного творчества, жанр, который живет из поколения в поколение, ярко отражает через художественные вымыслы быт народа, бытовой уклад, традиции и социальные противоречия в обществе и заканчивается оптимистическим настроением. Поскольку сказка является самым распространенным, любимым и разговорным жанром в народе, исследователи, говорящие о народном творчестве, часто сначала обращаются к сказке и записывают возможные из устного языка. Наши сказки, как и многие образцы фольклора, публиковались в сборниках и журналах. В древние времена изучались и публиковались в основном волшебные сказки.

Ключевые слова: народное творчество, сказки, история, характеристика сказок, сказочные герои.

NABAT JAFAROVA

FROM A STORYBOOK STORY
SUMMARY

The article makes a brief excursion into the history of the creation of the first folk tales. The article also reflects pragmatic issues that change in accordance with the worldview of the modern era.

The first folk tales BC. e. It was created in the VI-VII centuries. The unique feature of Azerbaijan, due to its location in the geographical space where different cultures intersect, is more clearly reflected in folk tales. In Azerbaijani fairy tales one can find traces of both Eastern and Greek Hellenism, as well as Arabic culture.

In Azerbaijan, fairy tales were passed down from generation to generation orally for centuries and were recorded in writing only at the beginning of the 20th century. As in European fairy tale culture, Azerbaijani fairy tales also have a recommendatory nature. Apart from tales with animal characters, one can also find tales rich in mythical characters and fantastical elements. The daily life of the Azerbaijani people is always reflected in fairy tales.

If we look at the study of folk art, perhaps we will see that the most collected and published genre is fairy tales. A fairy tale is a product of folk art, a genre that lives from generation to generation, vividly reflects through artistic fiction the life of the people, everyday life, traditions and social contradictions in society and ends with an optimistic mood. Since the fairy tale is the most widespread, beloved and colloquial genre among the people, researchers talking about folk art often first turn to the fairy tale and record possible ones from the oral language. Our fairy tales, like many examples of folklore, were published in collections and magazines. In ancient times, mostly fairy tales were studied and published.

Key words: folk art, fairy tales, history, characteristics of fairy tales, fairy-tale characters.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi: professor F.R. Xalqov
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.2.425>

Fil.ü.f.d. dos. SEYFƏDDİN ALTAYLI
altayli_s@yahoo.com
Bakı Avrasiya Universiteti, Həsən Əliyev, 135/A
Nərimanov

AZƏRBAYCAN ŞAİRİ İZZƏDDİN HƏSƏNOĞLUNUN HƏYATI

Özət

İzzəddin Həsənoğlunun Azərbaycan türkcəsində şeir yazan ilk şair olduğu məlumdur. Onunla bağlı ilkin məlumatlar Bəxtişah Dövlətsah Səmərqəndinin “Təzkirətüş Şuara” adlı əsərində yer tutmuşdur. İndiyə kimi onun üç Türkcə şeiri məlum idi. Qıpçaq şairi Seyfi Sarayinin Sədi Şirazinin Gülüstan adlı əsərini tərcümə etdiyində tərcümənin sonuna əlavə etdiyi “*Apardı könlümü bir xoş qəmər üz, canfəza dilbər*” misrası ilə başlayan sufıyanə qəzəli, biri “Məcmuətün-Nəzair və Cəmiun-Nəzair”də nəşr olunan “*Əcəb bilsəm məni şeyda qılan kim*” misrası ilə başlayan, digəri də Barbara Flemminq (Flemming) tərəfindən Misirdə çap olunmuş bir məcmuədə təsadüf edilərək nəşr etdirilən “*Nəcasəñ gəl ey yüzi ağum bənüm*” misrasıyla başlayan və eşqi tərənnüm edən şeirləridir. Həsənoğlunun anılan şeirinin Qıpçaq şairi Seyfi Sarayı tərəfindən edilən tərcümənin sonuna əlavə edilməsi Məmluk bölgəsinin Xarəzm-Qızıl Orda-Azərbaycan-Anadolu bölgələrində hakim olan ədəbi dillərin inkişaf yeri olduğunu, digər tərəfdən İzzəddin Həsənoğlunun bu bölgədə də çox yaxşı tanındığını sübut edir. Əslində Həsənoğlu haqqında ilk dəfə olaraq 1921-ci ildə “Dərgah” adlı məcmuənin 1-ci nömrəsində “Ən əski türk-azəri şairi Həsənoğlu” və 1925-ci ildə “Darülfünunun əbədiyyat fakültəsi məcmuəsinin IV/I” nömrəsində “Azəri ədəbiyyatına aid notlar: Həsənoğlu və Həbib” adlı məqalələri ilə dolğun məlumat verən Türkiyəli görkəmli alim və dövlət xadimi Fuad Köprülü olmuşdur.

Həsənoğlunun “Kitabı-sirətün-nəbi” adlı 367 vərəqlik əlyazması Finlandiyada bir dostum tərəfindən tapılmışdı. 2009-cu ildən onun üstündə işləyərək nəhayət 2023-cü ildə Türkiyədə “Altınordu Nəşriyyat” tərəfindən çap etdirdim. Əsər hz. Məhəmmədin həyatı, mübarizələri və hz. Əlinin müəyyən cənglərinə həsr edilmişdir. İndiyə kimi türk dünyasında ilk siyər əsərini Ərzurumlu Mustafa Zəririn yazdığı irəli sürülürdü, ancaq İzzəddin Həsənoğlu İsfərayini Zərirdən yüz il öncə yaşamış və bu əsərini yazmışdır. Əslində üstündə uzun illər işləyərək çap etdirdiyim bu əsər Türkcənin ilk siyər əsəri olmaqla yanaşı XIII yüzillikdə yazılmasına baxmayaraq türk epik şeirinin ən gözəl əsərlərindən biridir. Əsər hz. Məhəmmədin mübarizələri və hz. Əli cənglərinə həsr edilsə də türk epik ənənəsinin XIII yüzillikdəki möhtəşəm abidəsidir. Bu əsərlə birlikdə XIII yüzilliyə məxsus türk ədəbiyyatı və dil tarixi yenidən yazılacaqdır.

Açar sözlər: Həsənoğlu, Məmluk, Xarəzm, Zərir, Azərbaycan, Anadolu

**THE LIFE OF AZERBAIJANI POET IZZEDDIN HASANOĞLU...
SEYFEDDİN ALTAYLI, DOCTOR OF PHILOSOPHY IN PHILOLOGY
SUMMARY**

It is known that Izzeddin Hasanoğlu is the first poet to write poetry in Azerbaijani Turkish. The first information about him was found in Devletşah Semerkandi's work titled "Tezkiretüş Şuara". Until now his Three Turkish poems were known. One of them is the mystical ghazal that Kipchak poet Seyfi Sarayi added to the end of the translation when he translated Sadi Şirazi's work called Gülistan, starting with the line "Apardı könlümü bir hoş kemer yüz, canfeza dilber". Another one is a poem that starts with the line "Aceb bilsem meni şeyda kılan kim", published in the work called "Mecmuetü'n-Nezair ve Camiu'n-Nezair", and the last one is a poem about love "Necesen gel ey yüzi ağum benüm", which was published by Barbara Flemming. She has found this poem by coincidence in a magazine published in Egypt. The addition of a poem by Hasanoğlu, to the end of the work translated by the Kipchak poet Seyfi Sarayi is a proof that the Mamluk region is the place of development of the literary languages dominant in the Khwarezm-Golden Horde-Azerbaijan-Anatolia regions and that proves Izzeddin Hasanoğlu is well known in this region as well. In fact, the first literary studies about Hasanoğlu were made by the magnificent scholar and statesman from Türkiye, Fuat Köprülü. These are the articles which titled "The oldest Turkish-Azerbaijani poet Hasanoğlu", published in the first issue of the magazine called "Dergâh" in 1921, and "Notes on Azeri Literature: Hasanoğlu and Habibi", published in the 4/1 issue of the "Darülfünun Faculty of Literature magazine" in 1925. In fact, the first literary studies about Hasanoğlu were made by the magnificent scholar and statesman from Türkiye, Fuat Köprülü. These are the articles which titled "The oldest Turkish-Azerbaijani poet Hasanoğlu", published in the first issue of the magazine called "Dergâh" in 1921, and "Notes on Azeri Literature: Hasanoğlu and Habibi", published in the 4/1 issue of the "Darülfünun Faculty of Literature magazine" in 1925.

Hasanoğlu's 367-leaf manuscript called "Kitabı-siretün-nebi" was found by a friend of mine in Finland, and as a result of my work on this manuscript starting from 2009, it was published by "Altınordu Publications" in Türkiye in 2023. In this work, the life of the Prophet Muhammad, his struggles and certain battles of Ali are described. It was known that Mustafa Darir of Erzurum wrote the first siyer in Turkish literature, but Hasanoğlu's verse siyer belongs to him, a century ago. In fact, this work which we published after working on it for many years, is the first siyer work in Turkish. It is one of the most beautiful works of Turkish epic poetry although it was written in the 13th century. Although the work describes the struggles of the Prophet Muhammad and the wars of Ali, it is a magnificent monument of the Turkish epic tradition in the 13th century. The history of Turkish literature and language of the 13th century will be rewritten with the publication of this work.

Keywords: *Hasanoğlu, Mamluk, Xarezm, Zarir, Azerbaijan, Anatolia*

ЖИЗНЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ПОЭТА ИЗЕДДИНА ГАСАНОГЛУ СЕЙФЕДДИН АЛТАЙЛЫ, ДОКТОР ФИЛОСОФИИ ПО ФИЛОЛОГИИ

Изеддин Гасаноглу известен как первый поэт, написавший стихи на азербайджанском турецком языке. Первые сведения о нем содержатся в произведении Бахтишаха Довлетшаха Самарканди “Тазкиратуш-шуара”. Поньше были известны три его стихотворения на турецком языке: суфийский газел, начинающийся со строфой «Apardı könlümü bir hoşqətməğ üz, canfəza dİlbər», который кыпчакский поэт Сейфи Сарайи прибавил к концу своего перевода произведения «Гюлистан» Саади Ширази; стихотворение, изданное в «Маджмуатун- Назаир ва Джамииун-Назаир»е и начинающееся строфой “Əsəb bİlsəm mənİ şeyda qİlan kİm”; и другое – изданное в Египте в одном сборнике и переизданное Барбарой Флеммингом (Flemming), ко торое начинается строфой «Nəсəсəñ, gəl, еу үyüzü ağum bəñüm» и воспевающее любовь. Прибавление вышеупомянутого стихотворения Гасаноглу со стороны кыпчакского поэта Сейфи Сарайи к концу своего перевода подтверждает факт о том, что Мамлюкский регион был местом развития литературных языков, господствующих в регионах Хорезм – Кызыл Орда – Азербайджан – Анатоли и с другой стороны, что Изеддин Гасаноглу в данном регионе был достаточно известен. На самом деле о Гасаноглу впервые довольно подробно написал видный турецкий ученый и государственный деятель Мехмет Фуат Кепрулу лв своих статьях «Самый древний тюрко-азербайджанский поэт Гасаноглу» в 1921 году в 1-м номере сборника «Dərgah» и «Заметки об азербайджанской литературе: Гасаноглу и Габиби» в 1925 году в IV/I номере журнала «Darülfünun ədəbiyyat fakültəsi məcmuəsi».

Произведения типа «sirət» проявились в результате создания религиозной литературы. Они под воздействием персидской литературы написаны в форме месневи. Главным содержанием данных произведений были исламская религия, исламская мораль и тасаввуф. Религиозная и этическая тематика сыграла важную роль в жизни тюрков с древних времен. Месневи «Kitabi-sirətün-nəbi» родившегося и умершего в регионе Исферайин Изеддина Гасаноглу, поэта 13-го века имеет большую значимость для общетюркской литературы, ибо он – первое произведение по данной тематике. Гасаноглу произведение посвятил жизни пророка Мухаммеда.

В этой статье основное внимание уделяется созданию и становлению традиций произведений, называемых «sirət».

Ключевые слова: Гасаноглу, ислам, религия, siyər, месневи, тасаввуф

İzzəddin Həsənoğlu XIII yüzillikdə doğulub sonlarında vəfat etdiyi düşünülən İsfərayini (Farslar bura Əsfərayin, Türklər isə İsfərayin deyir.) bu çağın məşhur şairlərindən biridir. Türkcə şeirlərində “*Həsənoğlu*”, farsca şeirlərində “*Puri-Həsən*” təxəllüsünü işlətməmiş (24, s. 237; 13, s. 105; 8, 1721; 9, s. 183), hicri yeddinci yüzilliyin irfan şairlərindən biridir. Həsənoğlu Xorasan bölgəsində yerləşən

İsfərayində hicri təqvimə görə VII yüzilliyin ilk yarısında miladi XIII yüzildə dünyaya gəlmişdir (17, s. 282). XV yüzilliyin təzkiyəçisi **Dövlətşah Səmərqəndi** onun arif, muvəhhid, salik və məczub biri olduğunu, İslamın, müsəlmanların şeyxi *Raziyül Haq Vəd Din Əli bin Said Lələnin* xəlifələrindən *Şeyx Cəmalüddin Ahməd Zakirin* müridi olduğunu, hal tərcüməsinin vəlilər sırasında yazılmasının vacib, şairlikdə mükəmməl biri olduğunu, türkcə və farsca gözəl şeirlər yazdığını, türkcə təxəllüsünün Həsənoğlu, "**Divanı**"nın da Azərbaycanda çox məşhur mütəsəvvüf bir şair olduğunu yazmışdır (20, s. 275; 3, s. 20; 8, s. 1721; 21, s. 236; 1, s. 167). Dövlətşah Səmərqəndinin "*məczub*" kimi təqdim etdiyi Həsənoğlu, Molla Caminin də təsvir etdiyi mübarək qrupa (19, s. 25) məxsus olub "*Qutvətül Mühəqqiqin Şeyx İzzəddin İsfərayini*" kimi bilinir və vurğulandığı kimi dövrünün ən məşhur şairlərindən biridir. Adı övliya silsiləsində keçmiş olsa da mükəmməl bir şair olmuşdur (11, s. 129). Dövlətşah həmçinin onun "*Şuh u bi-rəhm fütadəst nigarəm çün kim/Bürdə əndişə vü xab qərarəm çün kim*" beyiti ilə başlayan farsca bir qəzəlini də təzkiyəsində qeyd etmişdir. Həsənoğlunun şeyxi Şeyx Əhməd Zakir Əli Lələnin xəlifəsidir (9, s. 182). Əli Lələnin şeyxi də Nəcməddin Kübradır. Kübrəvilik isə tərqətlər içində önəmli bir yerə malikdir (6, s. 29). Bu təriqət Mərkəzi Asiyada qurulan üç böyük təriqətdən biri olmuşdur. Nəcməddin Kübranın xəlifələrindən *Seyfəddin əl-Baharzi* Buxara və ətrafında qırx il İslamı yaymaq üçün çalışmış, monqollarla yaxın əlaqə saxlamış, Cığatay xanın vəziri Qütbəddin Amidə məktub yazmış, Qızıl Orda xaqanı Bərkə Buxaraya getdiyində müsəlman olmasında mühüm rol oynamışdır (18, s. 102).

Həsənoğlunun dünyaya gəldiyi tarixlə bağlı hər hansı qəti bir məlumat yoxdur. Köprülü, Ərtaylan, Banarlı və Babayev onun XIII yüzilliyin sonu və XIV yüzilliyin başlarında yaşadığını irəli sürmüşdür (5, s. 13). Nurəddin Əbdürrəhman Kəsrəgi/Kəsrəki İsfərayini (H. 637-717/ M. 1240-1317) "*Kaşifül Əsrar*" adlı əsərində Həsənoğlunun, Şeyx Əhməd Zakir Gurpaninin özünə irşad barədə icazət verdiyini, onun nümayəndəsi kimi İsfərayinin Kəsrəg kəndinin şimalında Əbubəkr Kəttaniyə məxsus təkkədə təlqin edildiyini yazmışdır. Şeyx Nurəddin Əbdürrəhman Kəsrəgi İsfərayini Bağdada getmədən öncə, yəni hicri 675 (m.1276) ilində bu hadisənin reallaşdığını qeyd etmişdir (11, s. 129-130). Həsənoğlunun irfanda bu səviyyəyə çatması üçün müəyyən zaman kəsiyi nəzərə alındığında o vaxtlar onun təqribən qırx yaşında olduğu təxmin edilməkdədir. Vəziyyət belə olduqda onun həmin yüzilliyin ilk yarısında təxminən 1236-cı illərdə dünyaya gəldiyi və ikinci yarısında da vəfat etdiyi təxmin edilə bilər.

1981-ci ildə Mirzə Abbaslının Azərbaycan jurnalının üçüncü nömrəsində çap olunan "*Şeyx İzzəddin Həsənoğlu*" adlı məqaləsində İsfərayində farslarla türklərin yanaşı yaşadığı qeyd edilmişdir (1, s. 165-167), ancaq aparılan araşdırmalarda və ziyalı insanlardan alınan məlumatda İsfərayində tarix boyu farsların yaşamadığı, burada yaşayanların tamamının türk olduğu aydın olmuşdur.

Hüseyn Həşimli "*İzzəddin Həsənoğlunun ədəbi irsi*" adlı ardıcıl araşdırmalar aparmış və yazdığı əsərində "*Şeyx Cəmaləddin Zakirin şeyxi Əli Lələnin Nəcməddin Kübranın müridi olduğunu, onların vəfat tarixləri arasında uzaq başı 19 illik bir fərqi olduğunu, Kübranın 1226-cı ildə Şeyx Razəddinin isə 1244, və ya*

1245-ci ildə vəfat etdiyini bildirərək bu məntiqdən hərəkət edib İzzəddin Həsənoğlunun vəfatının XIII əsrin 1380-ci illərinə düşdüyünü güman etdiyini” (12, s. 22) bildirmişdir. Ancaq elmi qaynaqların tamamında Nəcməddin Kübranın 1221-ci ildə vəfat etdiyi qeyd edilmişdir. Hüseyn Həşimli adı çəkilən araşdırmasında Həsənoğlunun əsas yaradıcılıq dövrünün XIII yüzilliyin ikinci yarısına düşdüyünü bildirərək onu XIII yüzil şairi sayanların haqlı olduğunu (12, s. 23) qeyd edib irəli sürülən fikri dəstəklədiyini vurğulamışdır.

Dövlətşah Səmərqəndinin yuxarıda təqdim edilən məlumatlarından özgə başqa onun həyatı ilə bağlı olaraq əldə edilmiş hər hansı bir məlumat indiyə kimi əldə edilməmişdi (14, s. 25), ancaq aparılan ardıcıl araşdırmalarda həm Həsənoğlu, həm də şeyxi Əhməd Zakir ilə bağlı yeni məlumatlar əldə edilmişdir.

Həsənoğlu ilə bağlı belə bir rəvayət irəli sürülmüşdür:

İzzəddin Həsənoğlunun şeyxi Əhməd Zakir ilə birlikdə şeyx Əli Lələnin digər xəlifəsi Sədəddin Hammavi Cüveyndən İsfərayinin Gurpan kəndinə getmiş, İzzəddin Həsənoğlunun şeyxi şeyx Əhməd Zakirə xəbər yollayıb yanına getməsinə və özündən icazənamə almasını istəmişdir. Şeyx Əhməd Zakir də bu xəbəri gətirən şəxsə demişdir ki, “Get Sədəddin Hammaviyə mən Allaha şeyx Sədəddin Hammavinin izni və əmri ilə ibadət etməyəcəyimi və bir qul olaraq Yaradanla arama şərik qəbul etməyəcəyimi söylə”, - şəkildə cavab verərək Hammaviyə yollamışdır (4, s. 174). Bu hadisəni şeyx Əhməd Zakirin çox sevdiyi baş müridi İzzəddin Həsənoğlu eşidib, ancaq səhvə yol verərək şeyxindən icazə almamış Hammavinin yanına gəlib sadələvhlük etmişdir. Ancaq Hammavi, Həsənoğlunun şeyx Əhməd Zakirin baş müridi olduğuna görə ona o qədər də yaxşı əlaqə göstərməyib və Həsənoğlu qayıdıb şeyxi Əhməd Zakirin Gurpan kəndinin şimal-şərqi qərbində daimi olaraq ibadət etdiyi və mədrəsə kimi istifadə etdiyi mağaraya getdikdə şeyxinin dörd ritimli zikri icra etdiyini görmüşdür. Şeyxi ona fikir verməmiş və zikir qurtardıqdan sonra nalını çıxarıb çox sevdiyi müridi Həsənoğluna ərk ilə “Sən mənim ən sevdiyim baş müridimdin, məndən icazə almamış mənə icazənamə yazmaq istəyən, bunun üçün də bir adamını yollayıb özünün məndən üstün olduğunu göstərmək istəyən şəxsin dərgahına niyə getdin!” mənasında çiyinə bir neçə dəfə yüngülcə vurmuş və “Madəm belə etdin onda get Hammavinin müridi ol dəyərcəsində” mədrəsəsindən və ibadət xanasından çıxarmış, onun yerinə Nurəddin Əbdürrəhman Kəsrəgini baş mürid kimi təyin etmişdir. Həsənoğlu da Gurpan kəndini tərk edib Azadvar bölgəsində Hammavinin dərgahının olduğu yerə gedib Sədəddin Hammavinin müridi olmuş, qısa bir müddət sonra da vəfat etmişdir (11, s. 130-131).

Həsənoğlunun şeyx Əhməd Zakir tərəfindən bu cür cəzalandırılıb mədrəsədən çıxarılması və müridliyinə son verilməsi Kübrəviyyə təriqətinin qayda-qanunlarına görədir. Bu qayda-qanunları Kübrəviyyə təriqətini yaradan Nəcməddin Kübra qoymuşdur.

Tarixi mənbələrə görə, Elxani hökmdarı Qazan xan (1227-1298) bibisinin əri Novruz bəyin də təlqini ilə həm Sədəddin Hammavi, həm də oğlu Sədrəddin Hammavi ilə tez-tez görüşürmüşdür. Qazan xan xüsusilə Sədrəddin Hammavi ilə

atasının səmimi rəftarları nəticəsində 19 iyun 1295-ci ildə Elbruz dağlarının Lar vadisində islam dinini qəbul etmişdir (26, s. 429). Onunla birlikdə təqribən yüz min nəfərlik monqol ordusu da müsəlman olmuşdur.

Həsənoğlunun Azadvara getdikdən çox qısa bir müddət sonra vəfat etməsi və Elxanlı hökmdarı Qazan xanın müsəlman olması olayları nəzərə alındığında Həsənoğlunun XIII yüzilliyin sonlarında 1295-98-ci illər arasında vəfat etdiyi güman edilə bilər (Həsənoğlunun qəbir daşını düzəldənlər onun 681 hicri-qəməri, miladi 1282-ci ildə vəfat etdiyini yazmışdır). Mirzə Abbaslı isə onun 1260/61-ci ildə dünyasını dəyişdiyini qeyd etmişdir (1, s. 171). Lakin irəli sürülən bu tarixlər qəti deyildir.

Hüseyn Həşimli “İzzəddin Həsənoğlunun ədəbi irsi” adlı araşdırmasında Həsənoğlunun XIII yüzilliyin sonlarına kimi yaşadığını vurğulamışdır (12, s. 22-23)

Qazan xan Səddəddin Hammavi ilə oğlunun arzusuna uyan Azadvar xalqının Həsənoğlu üçün bir məqbərə düzəltdiyi (11, s. 131) mənbələrdə qeyd edilmişdir. Ancaq Həsənoğlunun qəbri Azadvarda deyil İsfərayində yol üstündədir.

Bölgədə yaşayan yaşlılarla əlaqə yaradılmış və onların verdiyi məlumatlara görə Həsənoğlunun məzarı Şah Cahan dağına söykənmiş bir təpənin üstündədir. Mezar aradan ötən zaman ərzində yolun qırağında yalnızca çuxurdan ibarət hala düşmüşdü, ancaq həmin bölgədə yaşayanlarla əlbir olub müəyyən işlər görülmüş, onlar da Həsənoğlunun qəbrini bərpa edərək başdaşını ucaltmaq qərarına gəlmişdir. Təəssüf ki, aradan müəyyən müddət keçdikdən sonra fars şovinistləri bərpa olunan qəbri dağıtmışdır.

Məzarın ətrafında 7 metr diametrində dairəvi divar, güneyə açılan bir qapısı olub hər kimin Tanrıdan bir diləyi olsa, xəstələnən, evlənə bilməyən qızlar, oğlanlar, Allahdan bir arzusu olanlar nəzir deyib yağ, soğan, sarımsaq, buğda, ədviyyə, qaxac ət və digər şeylərlə “dənigi” adlı yeməyi bişirib cümə axşamı günü Həsənoğlunun qəbri başında paylayarmış. Kişilər, qadınlar və qızlar qəbrin ətrafında dairəvi şəkildə səslə zikir ayinlərini tarix boyu təşkil etmişdir. Bölgədə yaşayan ahıl insanlardan və ziyalılardan alınan məlumatlara görə bu ayin və mərasimlər bu günün özündə də davam etdirilir. İsfərayinli ziyalı yazıçı Məhəmməd Tohidinin verdiyi məlumatlara görə bölgədə yaşayan xalq Həsənoğlunu “Pür-Müştər (Pir-Mürşid)”, “Şeyx Həsənoğlu” deyərək yad edir.

Bəzi araşdırmaçılar Həsənoğlunun məqbərəsinin Seyyid Həsən Qəznəviyə məxsus olduğunu iddia etmişdir, lakin Əli bin Zeyd Beyhaki “Əl-bab Fi Təhzi-bül İnsab” adlı əsərində Həsən Qəznəvinin qəbrinin Səraxsda olduğunu yazmışdır. Xəlilullah Xəlili Əfqani, Sənainin əsərləri haqda araşdırmalar apararkən Seyyid Həsən Qəznəvinin qəbrinin Qəznə bölgəsində yolun qırağında olub, xalqın onun qəbrini daim ziyarət edərək ruhuna dua oxuduğunu, Əmin Həbibullah Xan idarəsi əsnasında məqbərənin qübbəsinin təmir edildiyini qeyd yazmışdır. Xəlilullah Xəlili Əfqani onun Cüveyndə vəfat etdikdə nəşinin Qəznəyə aparılıb dəfn edildiyini yazmışdır. Bu məlumatlardan hərəkətlə Həsənoğlunun məqbərəsinin Elxanlı hakimiyyətinin son vaxtlarında tikildiyini söyləmək mümkündür (11, s. 131). Cənab Fesengerinin bu məlumatına baxmayaraq yuxarıda qeyd edildiyi kimi o məqbərədən

bu günə əsər-ələmət qalmamışdı, ancaq İsfərayin türkləri onun qəbirüstü abidəsini bərpa etmiş, abidə dağıdılsa da öz mədəniyyətimiz adına tarixi bir iş görülmüşdür.

Başqa bir məsələ isə İzzəddin Həsənoğlunun özündən bir əsr sonra yaranan Sərbədarilər hərəkatının özülünü qoymasıdır. Həsənoğlu monqol işğalından müxalifət etmiş və yaratdığı hərəkat zamanla bir xanədanın yaranmasına səbəb olmuşdur. Sərbədarilər xanədanın qurucusu bölgədə hörmət edilən bir dövlət adamının oğlu Əbdürrəzzaq adlı şəxsdir. O bir monqol məmuru qətlə yetirib Beyhaq (Səbzəvar) bölgəsində Baştın adlı yerdə üsyan etmişdir. Hərəkatın sərbədarilər adlanılmasına gəldikdə Əbdürrəzzaq: “Alçaqca qətlə yetirilməkdənsə, kişi kimi başı dar ağacına vermək min dəfə daha yaxşıdır”, - demiş və bu sözdən ilham alınaraq “Sərbədarilər” (başını dara verənlər) deyilmişdir. Bölgənin hakimi Toqay Teymurun Elxanlı vəliəhdliyini ələ keçirmək üçün hərəkatə keçməsinə görə monqol sərkərdələr üsyan etmiş, Əbdürrəzzaq da idarədən narazı olanları ətrafına yığaraq Beyhaqın kontrolunu 1337-ci il tarixində ələ keçirərək “əmir” titulu alsa da bir mübahisə zamanı qardaşı Vəcihüddin Məsud tərəfindən 1 iyul 1338-ci ildə qətlə yetirilmişdir (15, s. 549).

İzzəddin Həsənoğlu Kübrəviyyə təriqətindəndir. Təriqət lüğətdə gediləcək yol, hal, rəftar, Allaha çatmaq istəyənlərə məxsus adət və davranış mənasındadır. Bu kəlmə Quranı Kərimin Taha surəsinin 63 və 104-cü ayələrində dilə gətirilmişdir. Təsəvvüfdə də eyni anlamda işlədilmiş, sufilər də onu müridi həqiqətə aparan yol kimi vəsifləmişdir.

İşarət ədildiyi kimi Həsənoğlunun indiyə kimi yalnızca üç Türkcə, iki dənə də farsca şəiri məlum idi. Finlandiyada tapılan əlyazma “Kitabı-sirətün-nəbi” adlı əsəri siyər növündə yazılmışdır. “Siyər” lüğətlərdə *“hərəkət, həyat tərz, vəziyyət, hal, davranış, yerimə”* şəklində mənalandırılmışdır və *“sirət”* sözünü cəm halıdır (25, s. 316). Tanrı, Qurani-Kərimdə taha surəsinin 21-ci ayəsində *“Al onu, dedi, qorxma biz onu yenə ilk halına gətirəcəyik.”* buyurmuşdur. Quranda hal və təhər olaraq ilk dəfə bu ayətdə dilə gətirilmişdir (16, s. 19). “Siyər” və ya “sürət” adı zaman ərzində sadəcə olaraq hz. Məhəmmədin həyatı, həyatını mövzu götürən elm, bu məqsədlə yazılan əsərlərə ad olmuşdur. Məğazi isə *“məğzət”* sözünün cəm halı kimi hz. Məhəmmədin hərbləri, düşmən üstünə yollanan hərbi hissələri, savaş yeri (22, s. 670), vuruşma, savaşları dilə gətirən hekayələri konu götürmüş, hər b tarixi, sövq və hərəkət, dövlətlər, beynəlxalq hüquq, qarşılıqlı əlaqələr anlamında işlədilmişdir. Siyəri tarix elmindən fərqləndirən ən önəmli ünsür siyərin mərkəzində hz. Məhəmmədin yər alması, onun Tanrı tərəfindən qorunması, daimi olaraq Allahın nəzarəti altında olması, üzləşdiyi hər çətinliyin öhdəsindən onun yardımı ilə gəlməsidir. Bir digər yön isə hz. Məhəmmədin hər hərəkatı, hər sözü, hər davranışının dindən mənbəlməsidir. Onun xaricində heç bir şəxs hz. Məhəmmədin daşdığı vəsiflərə malik olmamış və olamayacaqdır. Bu da onunla əlaqəli olaraq yaranan siyər elmini fərqləndirən yönlerdir (22, s. 37). Məlum olan ən qədim siyər əsərini *İbn İshaq* yazmışdır ki, həmin əsər *“Sürətü İbn İshaq”* və ya *“Məğazi İbn İshaq”* kimi bilinir (10, s. 319). Siyər hz. Məhəmmədin həyatının tamamını əhatə etsə də məğazi yalnızca Mədinədə keçən son on illik həyatını

mövzu götürmüşdür (23, s. 222). Bu düşüncələrdən hərəkət edildiyində sirət İslami elmlərin ən önəmlisi kimi özünü göstərir, çünki hz. Məhəmmədin həyatı, müharibələri, insanlarla dialogu, sünnəti onda cəm olmuşdur (7, s. 724).

Türklər İslam dinini qəbul etdikdən sonra hz. Məhəmmədlə bağlı məlumatları şifahi mənbələrdən almışlar. İslam dininin Türkünstan bölgəsində yayılmasında tacirlərin rolu hədsiz dərəcədə təsirli olmuşdur. Türklər daha sonralar Qurani-Kərimi oxuya bilmə və anlama məqsədilə ərəbcə, sonra da ədəbi əsərlərin təsiri ilə farsçanı öyrənmiş, Səlcuqlar İmperiyasının dövlət dili farsca olduğundan bu dil saraydan başlayaraq xalq tərəfindən mənimsənmiş, bu yolla fars dili, fars mədəniyyəti Azərbaycana və Anadoluya soxularaq ədəbi sahədə fars dilinin ədəbiyyatda, ərəb dilinin də elmi sahədə hakimliyi başlamış, zamanla bu iki dil ilə Oğuz Türkcəsinin qarışımından Osmanlıca deyilən dil yaranmışdır.

Klassik türk ədəbiyyatında siyər kitabları əvvəlcə tərcümə şəklində görülmüşdür. Türk ədəbiyyatına tərcümə edilən ilk siyər əsəri də qazı Mustafa b. əl-Ərzənir-Rumi (ö. 1393) tərəfindən 1388-ci il tarixində ərəb dilindən tərcümə edilən “Tərcmət-ud-Darir və təqdimət-üz-Zahir” adını daşıyır (16, s. 22). Mənsur siyər əsərlərinə Veysin “*Dürrət-üt-Tac fi-Sirəti Sahibil-Mirac*” əsəri, mənzum siyərə də 2023-cü ildə Türkiyədə çap etdirdiyimiz İzzəddin Həsənoğlunun “*Kitabı-Sirətün-Nəbi*”; Müniri İbrahim Çələbi İ Amasyəvinin “*Siyəri-Nəbi*”; Süleyman Çələbinin “*Vəsilitün-Nəcat*” (2, s. 16-17); nəzm nəsr qarışıq siyər kitablarına da Ərzurumlu Mustafa Zəririn əsəri ilə tərcümə siyər kitablarına da Qahirədə çap etdirilən “*Sirətün-Nəbi*” (2, s. 14) əsəri nümunə kimi göstərilə bilər.

Həsənoğlunun yazdığı “*Kitabı-sirətün-nəbi*” adlı siyər əsəri türk dünyasında bu sahədə yazılmış ilk əsərdir. İndiyə kimi Ərzurumlu Mustafa Zəririn “*Siyəri-nəbi*” adlı əsəri türklərin yazdığı ilk siyər kimi qəbul edilirdi, ancaq İzzəddin Həsənoğlu ondan bir əsr öncə yaşamış və bu əsərini də təbii olaraq ondan yüz il öncə yazmışdır. Əsərin dili XIII yüzilin türkcəsidir və 1802-ci ildə İstanbulda üzü köçürülmüşdür. Yazıldıqdan təqribən 500 il sonra onun üzünün köçürülməsi Həsənoğlunun qüdrətli bir şair olmasından və əsərlərinin zövqlə oxunmasından xəbər verir.

Nəticə

Nəticə olaraq deyilə bilər ki, İzzəddin Həsənoğlu haqqında indiyə kimi yalnız Dövlətşah Səmərqəndinin “*Təzkirət-üş Şuara*” əsərində onunla bağlı olaraq qeyd etdiyi məlumatlar bilinirdi, ancaq biz bu məlumatlara daha bir əlavələr etmişik. Əlbəttə bunlar Həsənoğlunun həyat və yaradıcılığı ilə bağlı kamil məlumatlar deyildir. Onun özü haqqında və ya çağdaşı olan təsəvvüf əhlinin ya da yaxın yoldaşlarının qeydləri tapıldıqda onun həyat və yaradıcılığı daha ətraflı öyrəniləcəkdir. İndilik müəyyən əsərlərdə və əlyazmalarda onunla bağlı qeyd edilmiş məlumatlar toplanıb 2023-cü ilə çap etdirilən “*Kitabı-sirətün-nəbi*” adlı əsərdə biraz daha dolğun şəkildə təqdim edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Abbaslı, M. Şeyx İzzəddin Həsənoğlu // Azərbaycan jurnalı, Bakı: 3 Mart, -1981. -163-178 s.
2. Ahmed. “Mənzum Sîret-i Nebî” /Ahmed. Yayına Hazırlayanlar: Turgut Karabey-Bülent Şığva, Ankara: Akçağ Yayınları. -2016, -424 s.
3. Akpınar, Y. Azeri Edebiyatı Araştırmaları / Y. Akpınar. İstanbul: Dergâh Yayınları. -1994. -512 s.
4. Altaylı, S. Ahmet Yesevi'den İzzeddin Hasanoğlu ve Hacı Bektaş Veli'ye // S. Altaylı. -Toshkent: Türk Xalqlarının Ədəbiyyatı: Ədəbi əlaqə, ədəbi təsir və tərcümə, -2022. -169-180 s.
5. Babayev, Yaqub. XIII-XIV Əsrlər ana dilli lirik şeirimizin inkişaf yolu / B. Yaqub. Bakı: Elm və Təhsil. -2009. -255 s.
6. Ceyhan, S. “Zühd” maddəsi: [44 cilddə] / S. Ceyhan. -Ankara: TDV Yayınları, c. 44: TDV İslam Ansiklopedisi, -2013. -530-532 s.
7. Dönmez, K. “Siret İlminin Kronik Problemi: anakronizm” // Siret Sempozyumu I, Türkiyə'de Siret Yazıcılığı, -Ankara: -2012. -760 s.
8. Ergun, S.N. Edebiyat Muhasebesi (Hasanoğlu yeni bir gazeli) //S.N.Ergun. Milli Mecmua, sene 5, sayı 107, 1 Nisan 1928, yer no 1961 SB 20, mikrofilm no. 346-350, İstanbul: Evkaf Matbaası, Yayınlayan Mehmed Mesih. -1928.
9. Ertaylan, İ.H. Azərbaycan Edebiyat Tarihi 1-2/ İ.H.Ertaylan, haz. Pervane Bayram. Ankara: Akçağ Yayınları, -2013. -514 s.
10. Fayda, M. “Siyer ve Meğazi” maddəsi: [44 cilddə] / M. Fayda. -Ankara: TDV Yayınları, TDV İslam Ansiklopedisi. c. 37. -2009. -319-324 s.
11. Fesengeri, G. İsfərayinin Ünlü Şahsiyyətləri (Meşahir-i Esferayin) /G. Fesengeri. Meşhed: İslami Araştırmalar Derneği. -2000. -336 s.
12. Həşimli, H. İzzəddin Həsənoğlunun Ədəbi İrsi /H. Həşimli. Bakı: Elm və Təhsil. -2016. -134 s.
13. Kafkasyalı, A. İran Türkləri və İran Türk Edebiyatı // - Erzurum: A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, -2004. c. II, sayı 24. -99-132 s.
14. Qəhrəmanov, C. Azərbaycan Klassik Ədəbiyyatından Seçmələr / C. Qəhrəmanov -Bakı: Şərq-Qərb. C II. -2005. -408 s.
15. Merçil, E. Serbedâriler // E. Merçil. TDV İslam Ansiklopedisi, C 36. Ankara: TDV Yayınları. -2009. -549-550 s.
16. Nabi, Y. Zeyl-i Siyer-i Veysî /Y. Nabi. İstanbul, Türkiyə Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları. -2020. -640 s.
17. Nemini, Muhammed Kadir Bağırî. Daneşveran-ı Horasan / M.K.B. Nemini. Tahran: Neşr-i Emin Neşriyatı. -1974
18. Öngören, R. “Tasavvuf” maddəsi // R. Öngören. TDV İslam Ansiklopedisi, C 40, Ankara: TDV Yayınları. -2011. -119-126 s.
19. Schimmel, A. İslamın Mistik Boyutları /A. Schimmel. İstanbul: Kabalıcı Yayınları. -2004. -533 s.

20. Semerkandî, D. Devletşah Tezkiresi /D. Semerkandi. C II, (çev, Necati Lugal). İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser. -1977. -167 s.
21. Səmərqəndi, D. Təzkiyətüş-Şüəra /D. Səmərqəndi. Haz: Lalə Sultanova, Redaktor: Tərhan Quliyev, Bakı, Şərq-Qərb. -2022.
22. Şulul, K. Siyer Yazıcılığında Kronoloji Meselesi /K.Şulul. Sîret Sempozyumu I, Türkiye'de Sîret Yazıcılığı, Haz: Tahsin Koçyiğit, Ankara. -2012.
23. Tergip, A. Siyer Yazıcılığı ve Türklerin Siyer İlimine Katkıları //A. Tergip. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 3, Sayı 15, Klasik Türk Edebiyatının Kaynakları Özel Sayısı Prof, Dr, Turgut Karabey Armağanı, Samsun. -2010. -221-232 s.
24. Vurğun, S.-İbrahimov, M.-Dadaşzadə, M. A. Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi I, Bakı: Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı. -1960
25. Yaman, A. "Siyer" maddesi // TDV İslâm Ansiklopedisi, C 37, Ankara: TDV Yayınları
26. Yuvalı, A. Gazan Han maddesi //A.Yuvalı. TDV İslam Ansiklopedisi, C 13, Ankara: TDV Yayınları, -1994. -429-431 s.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: Prof. Ədalət Tahirzadə
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.2.435>

ÜLKƏR SƏMƏDOVA
AMEA akad. Z.M.Bünyadova adına Şərqşünaslıq
İnstitutunun ‘ Şərq-Qərb’ şöbəsinin böyük elmi işçisi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
ulker.kudretkizi@
gmail.com

XIX ƏSRDƏ SİYASİ SƏBƏBLƏRƏ GÖRƏ YENİDƏN FORMALAŞAN OSMANLI ƏDƏBİYYATI XÜLASƏ

Məqalədə Tənzimat ədəbiyyatının həm birinci dövr sənətkarları – İbrahim Şinasi, Namiq Kamal, Ziya paşa, Əhməd Midhəd və Əhməd Vəfiq paşanın, həm də ikinci dövr ədibləri – Rəcəizadə Mahmud Əkrəm, Əbdülhəq Həmid, Samipaşazadə Səzai, Fatma Aliyə xanım, Nəbizadə Nazim, Müəllim Naci və digərlərinin ədəbi irsi, hekayə və romanları, bədii publisistikası incələnməmişdir. Həmçinin adı çəkilən sənətkarların yaradıcılığında və bütövlükdə Tənzimat nəsrinin təşəkkülü və formalaşmasında Qərb ədəbiyyatının bilavasitə və bilvasitə təsiri məsələsinin elmi-nəzəri tədqiqi və təhlili, Avropa dillərindən tərcümə əsərlərinin rolunun sistemli araşdırılması, Tənzimat dövrü əsərlərinin sənətkarlıq xüsusiyyətləri tədqiqat obyektinə çevrilmişdir.

Baş verən tarixi prosesi və bu prosesin nəticəsi kimi ədəbiyyatda baş verən yenilikləri, təsirlənmələri, sonrakı dövrdə roman janrının formalaşması prosesini və digər nəsr janrlarının yaranması prosesini araşdırmaya cəlb edilmişdir. Tənzimat ədəbiyyatına aid əsərlərdə novellaçılıq ənənəsinin yaranması, qərbdə yazılan əsərlərlə mövzu oxşarlıqları, üslub bənzərlikləri, mədəniyyət fərqliliklərindən doğan problemlər geniş şəkildə araşdırılması işin aktuallığını artıran səbəblərdəndir.

Açar sözlər: qərb ədəbiyyatı, roman, publisistika, dilin sadələşməsi, tənzimat

XIX əsrin II yarısı Türkiyə ədəbiyyatı üçün forma və məzmunca təzə, poeziya sahəsində qismən, nəsr, dramaturgiya və mətbuat janrlarında tamamilən yeni, ədəbi-ideoloji fikir təmayyülləri baxımından isə ən zəngin dövrdür. Sözü gedən dövrdə türk ədəbiyyatında və ümumən Türk-İslam mədəniyyətində ciddi transformasiya hadisəsi yaşanmışdır. 3 noyabr 1839-cu ildən başlayan tarixi Tənzimat 1876-cı ildə Sultan II Əbdülhəmidin hakimiyyətə gəlməsi və məşruteliyyətin (parlamentli-konstitusiyalı monarxiyanın) elanı ilə rəsmi olaraq qurtarsa da, islahatların davamlılığı diqqətə alınaraq onun XX əsrin əvvəllərinə qədər uzandığı qəbul edilir [2, s.23].

Özünün bütün məhdudiyyətlərinə baxmayaraq, bu islahatlar Osmanlı imperiyasının ictimai-siyasi, iqtisadi və ədəbi-mədəni həyatında intibaha səbəb olmuş, elmin, ədəbiyyatın və dövrü mətbuatın inkişafına ciddi təsir göstərmişdir. Qərbin təsiri altında ölkədə istisnasız olaraq bütün sahələrdə əsaslı şəkildə yeniləşmə məhz 1839-cu ildən başlanır. Osmanlı cəmiyyətinə gətirilən Avropanın mütərəqqi idarəetmə institutları, Qərbin mədəni-mənəvi fikir və ideyaları ölkənin köhnə

qurumları ilə mübarizə şəraitində onlara qalib gəlir, dövlət idarəetmə sistemində tətbiq edilməyə səy göstərilirdi.

Türk ədəbiyyatında romanın təşəkkülü və sonrakı inkişafı Qərbdə olduğu kimi feodalizmdən kapitalizmə keçid dövründə, burjua sinfinin yaranması və inkişafı zamanında tarixi, ictimai və iqtisadiyyatın təsiri altında yavaş-yavaş təkamül edən bir janr olaraq ortaya çıxmamışdır [8, s.18-97]. Qismən ənənəvi Şərq estetikası təməlinə formalaşmış milli nəsrin yeni dövrə adaptasiyası, əsasən, Qərb romanından tərcümə və təqlidlərlə, dövrün qərbyönlü yeniləşməsinin bir parçası olaraq meydana gəlmişdir. Şəmsəddin Sami, Namiq Kamal, Əhməd Mithəd, Rəcəzadə Mahmud Əkrəm kimi roman janrının ilk nümunələrini yaradan XIX əsrin II yarısının Tənzimat yazıçılarının ədəbiyyat və romanla bağlı yazılarını oxuyan zaman görürük ki, Avropa ədəbiyyatını və romanını savadlılığın ən yüksək səviyyəsi, türk ədəbiyyatının o günə qədərki nümunələrini isə geriliyin işarəsi sayırdılar. 1850-ci illərə qədər Osmanlı dövlətində Qərb stilində roman nümunələrinə rast gəlinmir. İlk yazılan romanlar isə, əsasən, Qərbdə yazılanları təqlid edirdi. Digər tərəfdən, bu dövrdə yazılan əsərləri roman janrının tələblərinə tam şəkildə cavab verən əsərlərdən daha çox, uzun hekayə olaraq qəbul etmək lazımdır. Ənənəvi Şərq estetikasına söykənən hekayə janrı isə türklərin İslamı qəbul etmələrindən əvvəl dastanlarla başlayır. Sonrakı dövrdə yaranan xalq hekayələri və məsnəvilər də bu ənənənin davamıdır [4, s.56-90].

Romana keçid birdən-birə baş verməmişdir. Roman, Türkiyə ədəbiyyatına daxil olan zaman Avropada artıq tanınan və gündən-günə inkişaf edən bir janr idi. Osmanlı ədəbiyyatında roman janrına rast gəlinməyə də, bu avropa tərzində yazılan romandan çox fərqli bir anlayış idi. Türk ədəbiyyatında avropa stilində roman yazma ənənəsi 1860-cı ildən sonra başladı. Türk romanı xüsusilə tərcümə əsərlərlə, qəzetlərdə hissə-hissə çap olunmaqla türk oxucusuna təqdim olundu [7, s.87-123]. Bu təcrübədən sonra öz əsərlərini yazan yazıçılar eyni üsulla romanlarını da nəşr etdirdilər. Əvvəllər qərb romanlarından tərcümə olunan nümunələrin texnikasını, bir müddət keçdikdən sonra yerli yazıçılar da istifadə etməyə başladılar.

Tənzimat ədəbiyyatı yazıçıları, istifadə etdikləri dil baxımından bir hissəsi geniş kütlələrə (Ə. Mithat, Ş.Sami) bir qismi isə yüksək zümrəyə (N. Kamal, R. Mahmud Əkrəm, S.Sezai) xitab etmişdir. Tənzimat dövrü ədəbiyyatı mövzularından bəziləri qərb pərəstiş, cütlüklərin birbirlərini görmədən evlənməsinin pis nəticələri, cəmiyyətdə tərəfindən qəbul edilməyən əxlaqsız qadınlar kimi sosial mövzulardır. Dövrün yazıçıları romanlarında cəmiyyəti yüksəltmə, məsləhət vermə, maarifləndirmə kimi mövzuları ön plana çəkmişlər. Ümumiyyətlə romantik cərəyanın mənimsəndiyi bu dövrdə, Əhməd Mithədin bəzi əsərləri ilə Nəbizadə Nazim, Samipaşazadə Sezainin əsərlərində bəzən romantizmlə qarışıq realizm təsirini də görürük.

Publisistikada baş verən yeniliklər

Bütövlükdə 1939-cu ildən sonra dövrün əsas səciyyəvi cəhəti yenilik axtarış və təmayülləri, Qərb mədəniyyətinə söykənərək milli ədəbiyyatı modernləşdirmək olsa da, aparıcı ideya maarifçilikdi. Dövrün maarifçi ziyalıları elmə, təhsilə,

incəsənətə tarixin hərəkətverici qüvvəsi kimi baxır, ədəbiyyat və dövrü mətbuatın bu işdə xüsusi əhəmiyyətini qeyd edirdilər. Onlar ədəbiyyatın oxucunu maarifləndirdiyini, demək həm də cəmiyyəti kamilləşdirdiyini, sosial problemlərin aradan qaldırılmasına kömək etdiyini irəli sürürdülər. Türk maarifçiliyi özündə milləti savadlı, ölkəni tərəqqi etmiş və öz layiq olduğu yerdə görmək, vətənin, xalqın azadlığının bütün şəxsi ideallardan uca olduğunu anlatmaq və s. kimi böyük ümumbəşəri keyfiyyətlər daşıyır. Türk maarifçi sənətkarlarının siyasi, fəlsəfi və estetik görüşləri öz əksini həm hekayə, roman və dram əsərlərində, bu əsərlərin realist, romantik obrazlarında, həm də digər nəsr janrları kimi yeni təşəkkül etməkdə olan mətbuat janrlarında, o cümlədən ədəbiyyatla publisistikanın sərhəddində yerləşən bədii–publisistik janrlarda tapırdı. Beləliklə, bir tərəfdən maarifçilik ideyaları romantik estetika ilə uyğunlaşdırılır, digər tərəfdən realist türk nəsrinin ən uğurlu nümunələrindən olan bədii publisistika yaranırdı [2, s. 59-66].

1839-cu ildən sonra ədəbiyyatda dilin sadələşməsi məsələsi

Tənzimat dövründə üzərində durulan mövzulardan biri də nəşrlərdə və əsərlərdə istifadə olunacaq dilin nə olduğu məsələsidir. Dildə əsasən istifadə olunan ərəbcə və farsca sözlərin atılması və dildəki ağır ifadələrdən qaçınmaq məsələləri arasında yer alır. Bu baxımdan sadə bir dil istifadə edərək xalqı maarifləndirmək qarşıya məqsəd kimi qoyulur. Tənzimatçılar (xüsusilə birinci dövr yazıçıları) demək olar ki, hamısında ağır dil istifadəsi rast gəlinir. Şinasi “Fatih Efendi Təzkirəsi” adlı əsərində 5 maddə ilə dil məsələsinə toxunur. Bu maddələrdən biri təzkirənin dilinin islahı, anlatma və dil səhvlərinin düzəldilməsidir [5, s.233-239]. Şinasinin öncülüynü etdiyi dildə sadələşdirmə məsələsi bir çox yazıçıya cığır açmışdır. O sadə dillə fikirləri ortaya qoyma anlayışını sadəcə qəzetdə deyil, elmi kitablarında da davam etdirilməsi gərəkdiyini bildirir.

Türk ədəbiyyatının ilk romanlarından olan Şəmsəddin Saminin “Tələt və Fitnatın məhəbbəti” (“Taaşşuk–i Talat ve Fitnat”) (1872) əsərini araşdıran dilçilər onun dil və üslub problemlərinə də toxunmuşlar. Bu janrdə ilk olduğuna görə forma, mövzu və üslub baxımından bir çox çatışmamazlıqları vardır. Roman ənənəvi divan və xalq hekayəçiliyindən modern təhkiyəli romana keçiddə bir “ara mətn” olaraq qəbul edilir. Belə ki, adından başlayaraq üslubuna qədər bir çox motivlər köhnə tip hekayələri xatırladır. Bununla yanaşı, insana baxış tərz, romanın əsasını təşkil edən azadlıq teması, ailələrin istəyi ilə sevmədikləri insanlarla evləndirilən gənclərin həyat boyu çəkdikləri çətinliklərin təsviri romanın yeniliyini şərtləndirir. Ağah Sırrı Levənt qeyd edir ki, əsərdə ən çox gözə çarpan xüsusiyyət, üslubun təhkiyəyə əlverişli bir sadəliyinin olmasıdır. Mustafa Nihat Özön əsərin yazıldığı dövrü nəzərə alaraq romanın dilinin bənzərlərindən daha səliqəli olduğu qənaətinə gəlir [5, s.67].

Cövdət Qüdrət isə romanı dəyərləndirərkən qeyd edir ki, üslubda bəzən gündəlik danışq dilindən istifadə edilsə də, əcnəbi sözlərə də yer verilməsinə baxmayaraq, əsər ümumi olaraq sadə sayıla biləcək bir dillə yazılmışdır [10]. Xüsusilə xarakterlərin danışqqlarında sadə danışq dilindən istifadə olunmuş, hətta

ərəb dayənin danışığında şivədən də istifadə edilmişdir. Məsələn, ərəb dayə fikrini belə ifadə edir: “Ha ha, buyuk hanım, iyi söyler, ben şok ister o hikayeyi dinlamak. Çok güzel hikaye...”. Bu hissədə ərəb dayənin osmanlıca danışığı, sözləri səhv tələffüz etməsi oxucunun diqqətinə bu tərzdə çatdırılır. Dili və həyata baxış tərzindən Qərb romanı ilə oxşarlığı olan əsər təsadüflərin çoxluğu və tez–tez istifadə olunan təbiət motivləri ilə xalq hekayəsini xatırladır [4, s. 121-124].

Şəmsəddin Saminin realistik üslub yaratmaq yollarından biri məşhur məkan adlarının romanda istifadə edilməsi idi. Oxşar üsulların Namiq Kamal, Rəcəzadə Əkrəm kimi dövrün yazıçıları tərəfindən də istifadə olunduğunun şahidi oluruq. Amma Şəmsəddin Saminin roman yazarkən həm də romantik üslubdan da faydalandığını görürük: “Əli bəy iztirablar içində oyanır. Baxır ki, hava çox sakitdir və ay on yeddi– on səkkiz günlükdür. Ayın işığı otağı aydınlatır. Otaq çox romantik bir abu–havası var”. Yazıçı qəhrəmanlarının danışıklarına romantik çalarlar qatır. Ədibin Fitnatın atası Əli bəyin psixoloji vəziyyətini izah edərkən təbiət ünsürlərindən faydalanması da romantik təsvir yaradır. Dövrün romanlarının cümlə quruluşu ilə Şəmsəddin Saminin romanlarındakı cümlələri müqayisə etdiyimizdə bir sıra qrammatik səhvlər nəzərə çarpır. Tədqiqatçıların bəziləri bunun yazıçının söz ehtiyatının zəifliyindən qaynaqlandığını söylədiyi halda, digərləri danışığ dilinə daha yaxın, yəni tələffüz edildiyi kimi yazıldığını diqqətə çatdırır: “Hacıbabanın yüzünə korkunç verir (korkutucu) bir bakışla bakmakta iken bayılır, düşer” [3, s.343-560]. Nümunədəki “korkunç” sözü sifətdir. Yazıçı bunu feillə birlikdə istifadə edir. Bu vəziyyət Saminin danışığ dilini yazı dilinə keçirtmək arzusunda qaynaqlanan problemlərdəndir. Yazıçının üslubundakı bu sadəliyin divan ədəbiyyatının ağır üslubuna qarşı bir mübarizə kimi qiymətləndirilə bilər. “Tələt və Fitnatın məhəbbəti” romanı həmin yolda atılan ilk addımlardan biridir. Aydın ki, əsəri 21–22 yaşlarında yazan ədibin fərdi üslubunda, dildə böyük həcmli sadələşdirmələr etməsi mümkün deyildi.

Tənzimat dövründə dil probleminin yaranmasının səbəbi nəsr janrının heç bir təkamül dövrü keçirmədən hazır şəkildə ədəbiyyata daxil olması idi. Bu dövrdə dilin həm sadələşdirilməsi, həm də milliləşdirilməsi məsələsi çox sürətlə getdi. Sadələşmə məsələsində bir nəticə əldə olunsa da, milliləşmə məsələsi hələ də həll olunmuş sayılmaz. Tənzimat dövrünün əvvəllərində yazılan əsərlərdə divan ədəbiyyatının təsiri nə qədər çox hiss olunurdusa, “Sərvəti fünün” dövrünə yaxınlaşdıqca romanlarda dilin sadələşməsinin və üslubun yenilənməsinin şahidi oluruq.

Nəticə olaraq, qədim və zəngin tarixi olan Türkiyə ədəbiyyatının qərbyönlü və modern humanitar təfəkkürlü nəsr özü başlanğıcını 1839-cu ildə imzalanmış tənzimat fərmanından götürür. Bu mərhələdə ilk dəfə olaraq yeni (Avropa) tipli hekayə və roman, dramaturgiya, mətbuat və publisistika janrları meydana çıxmışdır. Şərq poetikası və divan estetikası təməlinə təşəkkül edib XIII–XVIII əsrlərdə dinamik inkişaf prosesi keçirən Osmanlı ədəbiyyatı XIX əsrin əvvəllərindən etibarən tənəzzülə başlamış, əsrin II yarısında yeni mərhələyə daxil olmuşdur. Dövrün sənətkarları klassik ədəbiyyatı inkar etməsələr də, divan

ədəbiyyatının dövrün sosial tələbatına cavab vermədiyini irəli sürərək, istiqamətini Qərbə doğru dəyişdirmiş, türk nəsrini məzmun, forma və keyfiyyətə tamən, dil və üslub baxımından qismən yeniləməyə çalışmışlar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abıyev, A.M. Tənzimat dövrü Türkiyə ədəbiyyatı / - Bakı; Azərənəşr, 2011, -47s.
2. Quliyev, E.H. Türkiyə türk ədəbiyyatı (XIX-XX əsrlər) — Bakı; Orxan -2003, - 122s.
3. Demir, K. Osmanlıda basının doğuşu və gazeteler // – İğdır: İğdır Üniversitesi, Sosial Bilimler Dergisi, – 2014. №5, – s. 57–88.
4. Enginün, İ. Yeni türk edebiyatı araşdırmaları / – İstanbul: Dergah yayınları, –1991. – 670 s.
5. Karabulut, M. Tanzimat dönemi Osmanlının yenileşme sürecine bir bakış // – Ankara: Türk dünyası araşdırmaları, – 2010. №187, –s. 125–138.
6. Kerman, Z. Yeni türk edebiyatı incelemeleri/ –Ankara:Akçağ yayın.,–1998.–522 s.
7. Koç, R. Tanzimat ve meşrutiyet dönemi aydınlarının türk dilinin eğitimine ve yapısına bakışları // – Erzurum: A.Ü.Türkiyat AE dergisi, – 2007. №33, –s.11–24.
8. Yıldız, S. Tanzimat dönemi edebiyatı / – İstanbul: Nobel yayın,– 2006. – 258 s.

ULKER SAMADOVA

ABSTRACT

OTTOMAN LITERATURE REFORMED FOR POLITICAL REASONS IN THE 19TH CENTURY

In the article, both the artists of the first period of Tanzimat literature - Ibrahim Shinasi, Namiq Kamal, Ziya Pasha, Ahmed Midhad and Ahmed Vafiq Pasha, and the writers of the second period - Rejaizadeh Mahmud Akram, Abdulhaq Hamid, Samipashazade Sazai, Fatma Aliya Khanum, Nabizadeh Nazim, Teacher Naji and the literary heritage, stories and novels, artistic journalism of others have been elaborated. Also, scientific-theoretical research and analysis of the direct and indirect influence of Western literature on the creation and formation of Tanzimat prose as a whole, systematic investigation of the role of translated works from European languages, artistic features of Tanzimat era works have become the object of research.

The historical process that took place and as a result of this process the innovations and influences in literature, the process of the formation of the novel genre in the later period and the process of the creation of other prose genres were involved in the research. The emergence of the tradition of novel writing in the works of Tanzimat literature, the similarities of themes and styles with works written in the West, and the extensive investigation of problems arising from cultural differences are the reasons that increase the relevance of the work.

Key words: western literature, novel, journalism, simplification of language, tanzimat

УЛЬКЕР САМЕДОВА

**РЕЗЮМЕ
ОСМАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА РЕФОРМИРОВАНА ПО
ПОЛИТИЧЕСКИМ ПРИЧИНАМ В XIX ВЕКЕ**

В статье представлены как художники первого периода литературы Танзимата - Ибрагим Шинаси, Намик Камаль, Зия-паша, Ахмед Мидхад и Ахмед Вафиг-паша, так и писатели второго периода - Реджаизаде Махмуд Акрам, Абдулхак Хамид, Самипашазаде Сазаи, Фатма. Описаны Алия Ханум, Набизаде Назим, Учитель Наджи и литературное наследие, рассказы и романы, художественная публицистика других. Также научно-теоретические исследования и анализ прямого и косвенного влияния западной литературы на создание и формирование прозы Танзимата в целом, систематическое исследование роли переводных произведений с европейских языков, художественных особенностей произведений эпохи Танзимата стали объектом исследования.

В исследование были вовлечены происходивший исторический процесс и в результате этого процесса новации и влияния в литературе, процесс формирования жанра романа в более поздний период и процесс создания других жанров прозы. Появление традиции написания романов в произведениях танзиматской литературы, сходство тем и стилей с произведениями, написанными на Западе, а также широкое исследование проблем, возникающих из-за культурных различий, являются причинами, повышающими актуальность произведения.

Ключевые слова: западная литература, роман, журналистика, упрощение языка, танзимат

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: f.ü.f.d. Xanım Abdullayeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.2.441>

МАМЕДОВА ТАРАНА ТАГИР КЫЗЫ

Научный работник Центра Мультикультурализма
АУЯ, ул. Рашида Бейбутова. 134, Баку
mehdiyeva71@list.ru

АЗЕРБАЙДЖАН КАК ПЕРЕКРЕСТОК ДРЕВНЕЙШИХ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕНТРОВ МИРА

Культура каждого народа представляет собой историческую совокупность материальных, моральных и эстетических ценностей, созданных данным этносом в процессе своего культурного развития. Также культура тесно связана с мировоззрением и религией. Существование религий, происхождение Вселенной, ее понятие в раннем человеческом смысле, ее объяснение с помощью символов и ритуалов и на сегодняшний день обретает интерес. Благодаря религии сформировались мифы, нравы, культура и ценности народов. Согласно историческим источникам территория Азербайджана является страной населенной разными культурами и живущие здесь меньшинства имеют свои разные традиции, обычаи. Разница замечается в разных сферах их жизни – в области религии, культуры, верованиях, в образе жизни, обрядах и праздниках. В культуре каждого этноса переплетается явления свойственного только ему. Исследования свидетельствуют, что этносы живущие на одной территории, имеющие общие и похожие традиции, говорящие на одном языке имеют и общие культуры.

На территории Азербайджана сохранилось много Албанских христианских храмов отражающие доисламские верования народа. Ввиду того, что в Кавказской Албании на ранних этапах христианские храмы возводились на старых языческих сооружениях, эти церкви носили в себе элементы зороастризма и идолопоклонничества.(11,с.24) Непонятие, сущность природных явлений вызвал страх и беспомощность; люди совершали обряды думая, что таким образом можно воздействовать на них. На Кавказе приверженность местного населения к языческим культам была невероятно сильной. Оттого и апостолам пришлось вести очень напряженную борьбу за торжество христианства над язычеством.(10.,с.535)

Роль культуры и религии в жизни этнических меньшинств представляет собой совокупность нравственных и духовных ценностей. Географическое местоположение и этнический состав населения Азербайджана дали толчок к существованию и развитию здесь различных религий. и культур. В разные периоды истории в Азербайджане наряду с другими формами религии - язычеством, тотемизмом, иудаизмом и другими религиозными верованиями было распространена зороастризм. На сей день недалеко от города Баку в п. Сураханы сохранился культовый храм огнепоклонников. Корни идолопоклонства в Азербайджане уходят в глубокую древность, что заметно в

верованиях различных меньшинств проживающих в Азербайджане. Древние люди верили ,что огонь уничтожает грязь и зло. Обряды и церемонии связанные с огнем дошли до наших дней и свидетельствуют о традициях огнепоклонства в Азербайджане. Храмы огнепоклонников располагались в центре Атропатены - Газаке , а также в Баку, Шемахе ,Сальянах , Ленкоране. Атешгях в п. Сураханы был сооружен в XVIII веке. Кавказская Албания было одним из древнейших государств. Археологические раскопки и исследования подтверждают факт поклонения албанцев природным стихиям. Также, до христианства албанцы поклонялись небесным светилам (Луна, Солнце, звезды) и силам природы (Вода, Огонь, Земля ,Ветер) Для древнеалбанского народа огонь считался священным. Курганы, могилы, катакомбы, саркофаги и другие предметы найденные в этих местах дает информацию о погребальных церемониях и религиозных воззрениях древних албанцев.

Во время археологических исследований в Дашкесане, Шамкире, Нахчиване и Шеки были выявлены надгробия III тыс. до н.э. в форме полумесяца и Солнца ; кольцо с изображениями богини Афродиты ,Луны и звезды ,а также другие материалы ,связанные с астральными культурами.(4.,с.89.8.,с.29.) Ритуалы и верования связанные с язычеством разных этносов, по сути мало чем отличались друг от друга; потому что разные народы жили на одной территории, взаимодействовали и дополняли друг друга. Древние албанцы хоронили умерших в земле, подземных склепах ,фаянсовых гробах. Есть сведения о том ,что в то времена существовал обычай погребения костей умерших в горизонтально расположенных крупных кувшинах.

Среди этносов проживающих в Азербайджане является таты. В середине VI века часть татов поселившийся в Северо – Восточной части Албании (Ширван и Апшерон) уже приняли христианство, в другой части -таты поклонились к огню. Таты поклонялись предметам ,силам природы, огню и пр. Однако в результате определенных исторических процессов изменились и эти религиозные представления.

Талыши занимают особое место среди этносов, проживающих в Азербайджане. Этнос является самым многочисленным среди ираноязычных этносов проживающих в Азербайджане. Их интеграция в азербайджанскую нацию привела к сродству между этими культурами. В древние времена талышский этнос исследовал культ рощ и деревьев, которых считали священными. До ислама талыши верили в огнепоклонничество. Как мы уже отметили верования каждого народа тесно связана с его культурой и нравственными ценностями . В формировании религиозных воззрений талышей есть следы прошлого язычества которые по сей день является частью их культуры. Талышские верования включают в себе обряды, связанные с анимизмом фетишизмом, колдовством. Эти верования сохранились и до наших дней.

Лезгинский этнос является одним из Кавказских народов. Они проживают на Северо-Востоке Азербайджана. Расселение лезгинского этноса в Азербайджане получило более широкое распространение во II половине XIX века. По исследованиям историков предками лезгинов были леки. Слово лек означает орел. В древние времена существовало поверье; люди считали, что когда человек умирает, его душа переходит к орлу. Лезгинский этнос был основан на политеизме, но когда на данной территории начал распространяться другие религии, они приняли христианство и ислам. Чтобы защититься от злых духов развешивали во дворе кости лошадей и собак. Это поверье в некоторых семьях сохраняется и по сей день. Кинжал считался символом отваги и борьбы. Можно сказать, что в каждой лезгинской семье есть кинжал. Даже эта традиция передавалась из поколения в поколение. Одним из таких верований было развешивание рогов на стенах домов.

Лезгины славились также ковромачеством. На коврах встречаются символические узоры отражающие их культуру. Особенно распространены ковры «Гимиль» и «Куснет» сотканые лезгинскими девушками. Как мы уже упоминали, в истории каждого этноса есть обряды отражающие его духовные и национальные ценности. Лезгины с большой радостью отмечают Новруз. Этот праздник называется «Яран Сувар» Слово « яран» здесь символизирует «красное солнце». Согласно древним мифам Земля определилась в рогах Красного Быка.(12,91) По старинным поверьям они поклонялись и приносили его в жертву во время праздника. Этот праздник отметили с большим торжеством.

Лезгины занимались земледелием, поэтому посевные обряды отмечались особенным образом. Религиозные воззрения и верования лезгин включали в себя и другие языческие обряды. Существовали представления о небесных телах – Солнце, Луне и четыре стихиях (Огонь, Вода, Земля, Ветер) и других явлениях природы. Приводя сведения о других Шахдагских народах проживающих в Азербайджане, следует отметить что они происходили из албанских племен проживающих в древнем государстве Кавказской Албании. В результате различных исторических событий они поселились на Северо – Востоке Азербайджана, где смогли сохранить свою этническую принадлежность, религию, образ жизни и убеждения. До христианства и ислама Шахдагские народы в своих верованиях поклонялись небесным светилам, огню, воде, камням, растениям. В некоторых деревнях как Хыналыг, Будуг, Гырыз, на постройках изображены символы Луны и Солнца. Хыналыгский этнос Шахдагского района – наследники племен Кавказской Албании. В результате многовековых столкновений между Византийским, Прикаспийским и Арабскими халифатами они расселились на этих территориях. Учитывая, что эти этносы имели общие этнокультурные особенности, ритуалы и праздники также имели общие черты.

Хыналыг считается одним из самых богатых и древних этнографических поселений в истории Азербайджана. (9,с.85) Среди

религиозных верований хыналыгцев особый интерес представляет поверья, которые были связаны с горой Комрад. Эта поверье распространена среди ингейцев и удинов. Горы Туфандаг, Бабадаг, Гиблэ всегда остались священными. Также могилы определенных людей считались священными. Это еще раз подтверждает следы анимизма в мировоззрении древних жителей. В целом изучение надгробий с изображениями Луны и Солнца найденных при археологических раскопках во многих районах Азербайджана (Шеки, Нахчивань, Шамкир, Дашкесен) обнаруживает наличие подобных верований и убеждений. Храм Киш расположенный в Шекинском районе Азербайджана, является символом поклонения богине Луны Селене. Это исторический памятник, который символизирует начало христианства не только в Кавказской Албании, но и на всем Кавказе около двух тысяч лет назад. У древних Албанских племен Солнце считалось священным. Даже в удинских календарях эта дата называлась «Днем Солнца» в которой наблюдали восход Солнца и совершали обряды. Недалеко от села Мамрух (Загатала) есть храм, построенный в честь Солнца и Луны. Как видно, понятие Солнца как Бога и поклонение ему наблюдается практически у всех древних народов, иными словами символ Солнца является одним из основных верований во всех цивилизациях.

Существует много поверий о воде. Одной из древних святынь в селе Хыналыг считается святилище «Гырх Абда», где вода вытекающая из скалы считается целебной и священной. По поверьям жителей люди у которых нет детей верят, что если они выпьют эту воду, то у них будет потомство.

Среди этносов будугцы отличаются своими интересными традициями, обрядами. Они поселились в районе Губа Азербайджана. В селении где проживают будугцы, дома построены по особому архитектурными сооружению. Старые постройки имеют деревянные колонны украшенные резьбой. Одним из древних культовых сооружений будугцев является «Сюкут Галасы» в селе Будуг. Здесь обнаружены элементы древнего поклонения огню. В храме также имеется зороастрийская хижина. Во времена огнопоклонничества умерших не хоронили, потому что считая землю священной помещали их в башнях. (12, с.40.) Сохранились также культовые объекты как «Йедди Гала» и другие древние святилище. Следует отметить, что древние храмы и сооружения Шахдагских народов имеют много элементов Албанской культуры веры в силу природы. В храме до сих пор сохранились символы и знаки религиозного мировоззрения. Особый интерес представляет структура надгробий и символы на них. Одним из символов является изображение лошади с Солнцем на ней. Однако, элемент коня всегда была священна в культуре многих народов тюркского происхождения. Также сохранились следы культа предков, одного из древних верований разных народов.

Родственная кыргызскому этносу этническая группа – хапиты. Они поселились в некоторых селах Исмаиллинского и Кубинского районов. До

ислама у этого этноса были верования и мировоззрение. Это видно по их обрядам и церемониям. В гробницах XVII –XVIII веков находят символы отражающие древние верования и силы природы. Также на надгробиях было обнаружено множество символических знаков. Чем больше культура воплощает историю и быт народа, тем больше ее влияние на ценности. Эти памятники сохранились и сегодня. Наряду с различными небесными светилами – Луной и Солнцем, изображены древние албанские знаки и узоры.

Цахуры – один из древних народов Азербайджана. Древняя история аварцев и цахуров из Шахдагских народов также очень богата. С древних времен у цахурцев сложились и существовали языческие верования. Отметим, что язычеству свойственна вера в многобожие, в загробную жизнь, почитание «священных» мест. Цахурцы поклонились Богу Солнца, Луны, также богу плодородия. Обряды и ритуалы в основном были связаны с природными явлениями. Сформировался культ предметов и сил природы. Для защиты от злых духов и сглаз, подвешивали подковы, голова животных и другие элементы что отражало тотемическую форму религии в этом районе.

Особое место среди этносов проживающих в Азербайджане занимают сахуры. Согласно источникам происхождение сахуров восходит к древним сакским племенам. Сахуры поселившиеся в Закатальском, Гахском и Балакенском районах Азербайджана, являются одним из древних жителей Кавказской Албании. На протяжении длительного исторического периода они усвоили культуру и традиции Азербайджана.

В Азербайджане люди разных религиозных воззрений и верований принадлежащих разным этническим группам, посещают храм. Один из таких святынь является храм Кемрюк, расположенный в Гахском районе Азербайджана. Паломники исповедующие разные религии посещают храм Кюмрюк, совершают жертвоприношение. В результате научных исследований было выявлено, что этот храм был построен на месте древнего храма Луны. В храме проводится церемония Кемрюкоба и несет в себе следы прошлых обрядов. Во время этого обряда совершают забой «золотого петуха» и овцы в качестве символа Солнца. Как известно, по древневосточной мифологии овцы красного цвета, т.е. красноватого-коричневого, считались рожденными от солнечных лучей. (15, с.264)

Ритуалы считаются народом древнего происхождения проживающих в Азербайджане. Они поселились в Шекинском районе Азербайджана и до сих пор сохранили свои древние традиции. Быт, обычаи, культура мало отличаются от своих соседей лезгин, цахурцев. Сегодня селения где проживают рутульцы, богато древними культовыми сооружениями и памятниками. Древние верования и обряды имеют важную роль в мировоззрении рутульского этноса.

Следует отметить что представление о воде, о ее святости наблюдается в верованиях многих народов. В то же время существует множество поверий о поклонении Солнцу. В поверьях рутульцев особое значение имело молитвы языческие верования –

элементы фетишизма .Они использовали от сглаза и злых сил айвовые палочки, ветки, и пр. Также существует вера в духов и загробную жизнь . Рутульцы отмечают праздник Эр. Это по сути языческий праздник. Отмечается весной 21 марта и четыре недели посвящены четырем стихиям – воде, земле, огню и ветру. Люди разжигают костры посвященные Солнцу.

Как мы уже отметили, Закатальский и Балакенский районы являются одними из самых многонациональных мест культурного проживания различных национальных меньшинств. Среди них авары особенно отличаются. Слово «авар» означает воин , переводится как “храбрый”. В мировоззрении аварцев тоже наблюдается следы древних религиозных верований. Они поклонялись небесным светилам , природным явлениям, огню и совершали обряды. На погребальных обрядах аварцев совершалась древний обряд – культ гор.

Как мы уже упоминали, образ «волка» имеет в тюркской литературе символическое значение как спасителя - предка. Культ волка вообще восходит к форме тотемизма религии. Исторические исследования показывают ,что как и у некоторых народов мира ,в Загатальском регионе совершалось жертвоприношение Богу - Солнцу.(12,с.75)

Одним из многочисленных народов проживающих в Загатальском районе является ингелой. Археологические раскопки в этих районах доказывают, что они строили свои храмы на возвышенностях для совершения обрядов на вершинах скал и гор. Люди верили , что горы имеют божественную силу и является священным. Один из таких гор Комрад. Гора находится на территории Габалинского района. Ингелой совершали ритуал при посещении гробницы. Они верили что люди после смерти продолжают жить в другом мире. Поэтому посещая гробниц своих близких, клали туда любимую еду и напитки умершего.

Удины – аборигенный народ проживающие в Азербайджане и один из древнейших этносов Кавказа. Они принадлежат к числу предков азербайджанского народа, проживают в п. Нидж Габалинского района и рассеяно в Огузе и Баку.

В V веке древнегреческие историки Геродот и Страбон отмечают , что быт и нравы удинов были сходны с другими Кавказскими народами. Во время царствования царя Умая официальной государственной религией Кавказской Албании было христианство. Удины, народ который прошел сложный и долгий путь своей истории через различные, культурные и религиозные поглещения от язычества до наших дней, путешествие, которое обогатило их Албанской идентичностью из поколения в поколение.(8,с.,200) В VII веке после арабского вторжения в Азербайджане часть местных жителей поклонялись исламу, а другие христианству. Проводились обряды « День Солнца» и конечно это было связано с идолопоклонством. У удинов сохранились также следы тотемизма, анимизма. Было особенно поклонение

горам, деревьям и другим природным объектам. Во время археологических раскопок возле села Нидж в Кабале была обнаружена артефакты . Найденный здесь восьмиугольный крест считается символом Кавказской Албании. Также в Огузском районе Азербайджана находится Албанский храм . Сегодня удины являются носителями восточного христианства и четко ориентированы в современных условиях на возрождении своей церкви и всего Албанского Ренессанса.(17,с.68)

Таким образом надо отметить, что культура и религия этнических меньшинств представляет собой совокупность культурных и нравственных ценностей полученных в процессе взаимодействия с соседними этносами. Исторический путь показывает ,что одной из самых отличительных культурных ценностей азербайджанцев является религиозная терпимость к другим религиям и возможно, один из тех стран в Европейском пространстве, где не было религиозных войн. По этой причине многие часто говоря о толерантности и религиозного сосуществования в Азербайджане имеют в виду каждый социальный уровень (8,202) Сходство и различие верований и обычаев этнических меньшинств в Азербайджане позволяет еще раз подчеркнуть что родство ,дружба и слияние с Азербайджанским народом ведут к сходству культурного наследия. Это наследие изучается, развивается и передается будущим поколениям. Здесь следует подчеркнуть связующую роль азербайджанского народа с народами проживающими в этой стране. Это естественно, исходит из национального менталитета азербайджанского народа, их толерантного отношения к культурам других народов. Сегодня в Азербайджане представители разных национальностей и этнических групп живут в единой семье, в условиях взаимопонимания, сохраняют свою культуру и традиции. Они принимают активное участие в общественно – политической и культурной жизни страны сохраняя свое древнее наследие.

Список литературы

1. Алиев К. « Античная Кавказская Албания», Баку -1981,116 стр.
- 2.Алиев Р. «Основы религии», Баку ,2002,изд. Иршад,стр.235.
- 3.Алиев А.И. «Христианство в Азербайджане», Баку, Елм ,2016,стр.378.
- 4.Ахундов Т. «Северо-западный Азербайджан в эпоху энеолита и бронзы .» Баку, 2001,стр.89-99.
- 5.Гулиев Г.А. «Азербайджанские народные обычаи», Баку, 1981,стр.116.
6. Гусейнов Р.А. «Удины. , ИРС., Международный журнал 3.,Москва – 2008.
- 7.Гейбулаев Г.А. «К этногенезу азербайджанцев », Баку,1991.
- 8.Геюшев Р.Б. «Христианство в Кавказской Албании»,Баку,1984, стр.29.
- 9.Джавадов Г. «Этнические и национальные меньшинства Азербайджана», Баку, «Елм», 2000, стр..410.

10. Курбанов А. «О чем говорят символы», кн; «Азербайджанские ковры», т.6, №18, 2016.
11. Мобили Р. « Удины и модели религиозной толерантности, этнического многообразия и мультикультурализма в Азербайджане.» Материалы науч.практ.конфер.,2016, стр.200-202.
12. Мамедова Х. «Особенности в Хыналыгском фольклоре», Загатала, 2016,стр.234.
13. Мамедова Ф. « Кавказская Албания и албанцы»,Баку,» 2018.,стр..535.
14. Пашаева М. «Древняя земля Азербайджана Хыналыг»
15. Пашаева М. «Доисламские религии в Азербайджане»,2018,с.24.
16. Токарев А.С. «Религия народов мира», М., 1965,стр.603.
17. Толерантность и мультикультурализм в Азербайджанском фольклоре», « Елм»
- 18., Шкюров А. «Мифология», Баку,1997.
19. Штенберг Л.Я. «Первобытная религия в свете этнографии», Л. ,193

Мамедова Тарана Тагир кызы

Азербайджан как перекресток древнейших культурных центров мира.

Резюме

Культура и религия предполагает наличие исторической памяти народов, считается атрибутом этносов. В статье рассматривается также сходство традиции этнических культур . Отмечается, что Азербайджан является одним из древнейших культурных центров мира, где существовали в разные периоды истории язычество, зороастризм, иудаизм, христианство, ислам и другие религии. Также отмечается древние религиозные взгляды этнических групп – татов, талышей, лезгинов, Шахдагских народов, ингелоев и др. этносов. Чем больше культура воплощает историю ,быт ,обычай и традиции народа, тем больше ее влияние на ценности. Также дается информация о древних храмах и сооружениях где живут этнические меньшинства. Изучается надгробии и саркофаги, где изображены разные символы и знаки ,следы культа предков которые сохранились до наших дней.

Также в статье имеется в виду обряды и традиции этнических меньшинств связанные с древними формами религии.

Феномен религиозной толерантности всегда присутствовал в нашей среде. Живущие в Азербайджане разные этнические народы свободно исполняют свои вероисповедания и обычаи. Сходство культур, верований и обычаев этнических меньшинств в Азербайджане позволяет еще раз подчеркнуть, что дружба, взаимопонимание и родство ведут к сходству культурного наследия и передается будущим поколениям.

Ключевые слова : религия, культура, этнос, мультикультурализм, ритуал, традиция.

Məmmədova Təranə Tahir qızı

Azərbaycan dünyanın qədim mədəniyyət mərkəzlərinin qovşağı kimi.

Xülasə

Mədəniyyət və din xalqların tarixi yaddaşının mövcudluğunu nəzərdə tutur və etnik qrupların atributu hesab olunur. Məqalədə etnik mədəniyyətlərin ənənələrinin oxşarlığı da araşdırılır. Azərbaycanın, tarixin müxtəlif dövrlərində bütperəstlik, zərdüştlük, yəhudilik, xristianlıq, islam və digər dinlərin mövcud olduğu dünyanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olması qeyd olunur. Eləcə də tatların, talışların, ləzgilərin, Şahdağ xalqları, ingeloyların və digər etnik qrupların dini baxışları qeyd olunur. Mədəniyyət bir xalqın tarixini, həyat tərzini, adət-ənənələrini nə qədər çox təcəssüm etdirirsə, onun dəyərlərinə təsiri də bir o qədər çox olur. Məqalədə etnik azlıqların yaşadıkları qədim məbədlər və tikililər haqqında da məlumat verilir. Müxtəlif simvol və işarələrin təsvir olunduğu qəbir daşları və sarkofaqlar, bu günə qədər gəlib çatmış əcdad kultunun izləri tədqiq edilir.

Məqalədə həm də etnik azlıqların dinin qədim formaları ilə bağlı qədim adətləri və ritualları da qeyd olunur.

Dini tolerantlıq fenomeni həmişə bizim mühitdə mövcud olmuşdur. Azərbaycanda yaşayan müxtəlif etnik azlıqlar öz dinlərinə və ənənələrinə sərbəst şəkildə etiqad edirlər. Azərbaycanda yaşayan azsaylı xalqlar arasında mədəniyyət, inanc və adətlərin oxşarlığı bir daha onu vurğulamağa imkan verir ki, dostluq, qarşılıqlı anlaşma və qohumluq, oxşar mədəni irsə gətirib çıxarır və gələcək nəsillərə ötürür.

Açar sözlər : din, mədəniyyət, etnos, multikulturalizm, ayin, ənənə.

Mamedova Terane Tahir

Azerbaijan as a junction of ancient cultural centers of the world.

Summary

Culture and religion presuppose the presence of the historical memory, of peoples, which is considered an attribute of ethnic groups. The article also talks about the similarity of religious traditions, and ethnic cultures. The article is noticed about the different periods of Azerbaijani history Paganism, Zoroastrianism, Jewish, Christianity, Islam, and other religions that appeared in the world. The more culture embodies the history, way of life, customs, and traditions of the people, the greater its influence on values. At the same time, Azerbaijan was always one of the oldest cultural centers in the world. The article informs about the religious views of the different ethnic groups – the Tats, ingiloy, lazgis, talyshs, and other groups. Older ancient temples and buildings where the ethnic groups living in Azerbaijan, are given as information in the article. Various symbols and signs, tombstones, and sarcophagi related to the traces of ancestral beliefs (cult) have survived to the current day. This article refers to the traditions and ceremonies regarding the oldest forms of the religion of the ethnic groups.

The religious tolerance phenomenon has always been available in our environment. The similarity of cultures, beliefs, and customs of ethnic minorities in Azerbaijan allows us to emphasize once again that friendship, mutual understanding, and kinship lead to the similarity of cultural heritage and are passed on to future generations.

Keywords: religion, culture, ethnos, multiculturalism, rituals, tradition

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: ADU Multikulturalizm Mərkəzinin aparıcı elmi işçisi, f.ü.f.d.
Musayeva A.Q.**

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.2.451>

ŞÜKÜROVA JALƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru.
M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
Shukurova.jalya@mail.ru

M.FÜZULİNİN “LEYLİ VƏ MƏCNUN” MƏSNƏVİSİ VƏ ONUN DİBAÇƏSİ

Açar sözlər: ədəbiyyat, poetika, ilahi məhəbbət, eşq dastanı, rəmz və məcaz.

Key words: literature, poetics, divine love, love story, rhyme and metaphor.

Ключевые слова: литература, поэтика, божественная любовь, легенда о любви, символы и метафора

Zəngin və çoxəsirlik tarixə malik, müxtəlif inkişaf mərhələlərindən keçmiş, zamanın süzgəcindən axaraq müasir dövrümüzdə qədər gəlib çatmış Azərbaycan ədəbiyyatı öz aktuallığını bugun də qoruyub saxlamış, hələ sırr pərdəsi ilə örtülmüş bir çox gizli məqamları özündə hifz etməkdədir. Gözəl deyilmiş poetik kəlam, heyrət və təəccüb doğuran söz düzülüşü ilə bəzənmiş poeziyamız Azərbaycan ədəbiyyatının tarixidir. Qafiyə və vəznə salınmış boş, mənasız söz yığınağı əlbəttə ki, əsirlərin sınağından keçə bilməzdi. Sözü qüdrəti, çəkisi, deyilən kəlamın ecazkar gücü onun günümüzdə gətirib çıxarmış, xalqın yaddaşında, həyatında, inkişaf və mənəvi təkamülündə dərin iz buraxmışdı. Poeziyamızın dərinliyi və sənətkarlıq zirvəsinin ənginlikləri ədəbiyyat tariximizin bütöv bir mənzərəsini canlandırmağa kömək edir. Əsrlərin ötürməsi, qərinələrin bir-birini əvəz etməsi bu zəngin bədii irsin dayanmadan araşdırılıb tədqiqində yeni-yeni dövrlərin açılmasını təmin edir və açılan hər bir yeni dövr yeni novator ideya və fikirlər yaradır, bəzən isə şair sözünün, sənətkar fəlsəfəsinin təhlil etməkdə aciz qalır. Əbəs yerə dəhi Nizami deməmişdir ki:

قافیه سنجان که سخن بر کشند
گنج دو عالم بسخن در کشند
خاصه کلیدی که در گنج راست
زیر زبان مرد سخن سنج راست

Şairlər yaratdığı sözdən qiymətli nə var?

Sözlə iki dünyanın xəzinəsini alarlar

Xəzinələr açmaq üçün açar gərəkdir, açar.

Açılmaz xəzinələri şairlər sözlə açar. (14;42)

Oxduqca oxunan, dərk edildikcə yeni-yeni suallar və mətləblər ortaya qoyan N.Göyüşovun təbirincə desək “araşdırıcıları heyrət və əfsuna salmış”(2;8) Füzuli kimi bir düha Azərbaycan ədəbiyyatının tərəvətini əbədi qoruyub saxlamış, fəsahtəli söz və hikmət aşıqlərinə binəzir, misli olmayan bir xəzinə qoyub getmişdir. Nəşillər bir-birini əvəz etdikcə bu xəzinənin qiyməti azalmır, digər sənətkarların da istifadə mənbəyi, bəhrələndiyi məxəzə çevrilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hələ Füzuli

fəlsəfəsini sonuna qədər dərk etmək mümkün olmamış, hər misrasında olan sirli məramlar, məhrəm fikirlər ilə bol olan bu poetika dərinliyinə qədər öyrənilməmişdir. Qəvvəs dərya ənginliklərinə baş vurub inci topladığı kimi Füzuli sənəti də mənə baxımından möhtəşəm hikmət okeanının dərinliyində pünhan qalmış məqamlarla zəngindir. “Bənzərsiz söz möcüzəsi və heyrət doğuran şairlik qüdrəti ilə seçilən Məhəmməd Füzuli“(5;4) də insan məfkurəsini zənginləşdirən beytləri ilə oxucusunu həmişə düşünməyə vadar etmişdir.

Füzuli həm türkdilli ədəbiyyatın ən parlaq nümayəndəsi, həm də Azərbaycan və Osmanlı ədəbiyyatının görkəmli siması kimi qəbul edilir. Belə ki, ilk onun haqqında məlumat verən Lətifi təzkirəsindən aldığımız məlumat artıq XIV əsrin ortalarından Füzulinin Kiçik Asiyada, Türkiyədə məşhur olduğunun şahidi olur. Necə ki, şair özü deyir: “Zaman-zaman sevdəyi-şə'r sair əfalimə qalib düşüb və gürhgürh leyliyəşlər Məcnun kimi istimai-şə'r üçün başıma üyüşüb, şairligim müqərrər oldu. Və avazeyi-nəzmim ilə aləmlər doldu və şöhrəti-tam buldu.” (4;6)

1483-cü ildə İraqda doğulmuş Məhəmməd Süleyman oğlu Füzuli yaxşı təhsil almış, həm dini elmləri, həm dünyəvi elmlərdən halı olmuşdur. Bu da onun yaradıcılığında açıq-aydın sezilir. Həm qədim Yunan fəlsəfəsinə, həm İslam, həm də təsəvvüf fəlsəfəsinə bələd olan dahi şair üç dildə - ərəb, fars, Azərbaycan dillərində mükəmməl əsərlər yazmışdır. Onun zəngin irsi yaşadığı dövrün həm ictimai, həm siyasi, həm də mədəni mühiti ilə sıx bağlıdır. Füzuli fəlsəfəsinin kökündə onun dərin biliklərə sahib olmağından başqa sələflərinin yaradıcılığını əxz etməsi, müxtəlif təlimlərlə tanışlığı dayanır. Ona görə də “Füzuli sənəti çoxyozumlu və çoxşaxəli qaynaqlardan faydalanmış, onun düşüncə və təxəyyül qurumu çeşidli təzadlar sisteminə əsaslanmışdır.”(2;11)

Bütün həyatını şeirə, sənətə fəda edən Füzulinin hər bir misrasında ürfan, süluk, kəlam, fiqh, hədis, təfsir elmlərinin izləri hiss olunur. Dahi sənətkarın əsərlərində şüəliyin, imamətin təbliği açıq-aydın sezilir.

Ey padşəhi-sərir-i-lovlak,
Məqsudi vücudi-xakü əflak!
Olmuş əflak xaki-rahin,
Çəkmiş əflakı xak cahin.
Ey raqimi-nüsxeyi-məani,
Mə'mureyi-elmi-dinə bani! (5;26)

Füzuli həqiqət yolunun yolçusudur. Bu yola onu aparən eşqdır. Şair hər eşqin əvvəlində və sonunda Haqqın durduğuna əmindir. Lakin şairin sənətinin qayəsini təşkil edən bu eşqin zümzüməsini sonuna qədər dərk edə bilməmişik. “Füzulinin bütün gizli, dəruni, müqəddəs hissləri məhz bu iki anlamda öz ifadəsində tapır; dünya işlərinə, həyata və ümumiyyətlə kainata münasibəti də, Yaradana - Allaha və Yaradana- Allahın öz yaratmışlarına sevgisi də, axirət evinə baxışı da bu iki məfhumda Füzuli üçün birləşib vəhdət təşkil etmişdir.” (6;7)

Gözəlliyə, müqəddəsliyə, ilahiyə sonsuz bağlı olan şair əsərlərində bu məqamları tərənnüm etmişdir. Füzuli qəzəlləri ilə sevgi və məhəbbət mövzusunun geniş xalq kütləsinə çatdırmış, sevdirmiş, bu beytləri ilə əbədi yaddaşlarda qalmışdır.

“Qəzəli hünər hesab edən” (1;113) dahi şair qəlbinin səsini, mütərəqqi ideya və fikirlərini də məhz qəzəlləri ilə demişdir. Sənətkarın qəzəlləri öz məftunedici lirikası ilə digər şairlərin əsərlərində rast gəlinməyən bir mənə çaları və məzmun rəngarəngliyi ilə seçilir. Hər bir qəzəlində maraqlı ifadələr, sehirlə dolu məcazlar, maraqlı dialoqlar, təəccüb doğuran xitablar, əsrarəngiz obrazlar sistemi yaradaraq real gözəlliklərin portretini çəkməyə müvəffəq olmuşdur.

Eşq dərdi, ey müalicə qabili-dərman deyil,
Cövhərindəb eyləmək cismi-cüda, asan deyil.
Dövr-cövrindən şikayət edənə aşıq demən,
Eşq məsti vaqifi-keyfiyyəti-dövrən deyil. (5;86)

Hansı şair eşq dərmini belə obrazlı şəkildə ifadə etmişdir. Söhbət Füzuli sözünün kəsərindən, onun qəzəlinin məzmun dolğunluğundan, ənənəvi şeir qəliblərindən özünəməxsus şəkildə istifadə etməsindədir. Şair sözü söz xatirinə deməmiş, hər sözü cilalayaraq müxtəlif mənə donuna geyindirmişdir.

Can əgər çıxsa tənimdən əsəri-mehr ilə,
Əsəri-mehrini sanman ki, çıxar canımdan. (5;65)

Dahi sənətkar rəmz və məcazlarla zəngin olan “Leyli və Məcnun” kimi bir eşq dastanını yazaraq “eşqi-əbədinə”, “hüsnü-əzəlinə” tərənnüm etmişdir.

“Leyli və Məcnun” mövzusunda ilk dəfə müraciət edən Nizami Gəncəvi olmuşdur. Nizamidən sonra Məhəmməd Füzuliyə qədər Nəvai, Cami, Ə.Xosrov Dəhləvi kimi şairlər bu mövzuda əsərlər yaratsa da, Füzulnin qələmə aldığı “Leyli və Məcnun” əsəri yeganə şöhrət qazanan ölməz bir sənət nümunəsidir. Füzuli də digər müəlliflər kimi Nizamini mütalif etmişdir. Lakin onun niyyəti və məqsədi Nizamini yolunu davam etmək olmamışdır. Dillərdə dastan olan bu sevgi hekayəsinin ilahi və irfani fikir və ideyaların ifadə vasitəsinə çevirmək onun hədəfi olmuşdur. Elə buna görə də Füzuli sənətinin qarşısında digər müəlliflərin əsərləri aciz qalmış, Füzuli ziyasının kölgəsində itib-batmışdır. Necə ki, şairin özü deyir:

Leyli-Məcnun əcəmdə çoxdur
Əflakdə ol fəsanə yoxdur. (5;45)

Füzuli özündən qabaq yazılan “Leyli və Məcnun”ları öz əsərindən zəif olduğunu, yalnız özünə ustad saydığı Nizami Gəncəvi qələminin məhsulunu yüksək qiymətləndirmişdir:

Billah ki, nə xoş demiş Nizami
Bu bəbdə xətm edib kəlamı. (5;45)

Doğrudan da Füzulinin yazdığı bu eşq dastanı onun yaradıcılığının ən yüksək zirvəsidir. Bu əsəri yazmaqla Füzuli “Leyli və Məcnun” mövzusunda öz möhrünü elə vurmuş ki, heç bir şair bu eşq dastanına bir daha müraciət etməmişdir. “Leyli və Məcnun” ilə Azərbaycan ədəbiyyatını zinətləndirən Füzuli hər misrası, hər beyti ilə oxucunu vəcdə gətirərək düşünməyə vadar edir. Sözün qarşısında insanın acizliyi, heyrəti ustad şairin qələbəsidir. Dərin düşüncə və kamal sahibi olan şairin təsvir etdiyi əbədiyaşar eşq dastanında həm söz oyunu, həm də həmin söz oyununda işlənmiş fəndlərin təkrarı heç bir əsərdə rast gəlinmir. Şair daha əvvəllər də dəfələrlə müraciət edilmiş bir mövzuya elə yeni çalarlar və poetik gözəlliklər qatmışdır ki, “yüksək

zövq sahibi, sənətin xarüqələrini duyub dərk edən adamlar Füzulinin şeir gülüstanında özlərini vəcd və heyrətdən xilas edərək "(11;15) bilməmişlər.

Məcəzi eşqdən ilahi eşqə keçid düşüncə və fəlsəfəsini özündə ehtiva edən "Leyli və Məcnun" məsnəvisinin dibaçəsində dahi Füzuli nəyi anlatmaq istədiyini, əsəri yazmaqda məqsədini qələmə almışdır. Şair dibaçəni də allaha xitab edərək başlamış, "həqiqətin-sirri" adlandırdığı Leylinin həqiqətdən doğulduğunu ifadə edir. Sənətkar eşqi-həqiqi və hüsnü-əzəlini nəzmə çəkdiyini açıq şəkildə dibaçədə izhar etmişdir. Lakin buna baxmayaraq araşdırmaçı və tədqiqatçıların buna birmənalı yanaşmadığının şahidi olur. Əslində Füzuli gözəllik aşiqi olduğunu "təcəlli-cəmalilə fəzayi-surəti müzəyyən" deməklə isbat edir. Hər bir gözəlliyin məcazında ilahi ünsürün durduğunu söyləyən Füzuli həm də "Kuran və sünneti, peyğəmbərlər kimi yaşamayı amaçlayan təsəvvüf doktrinin təmsilçisi"dir. (117;9;RecaiKızıltunc). Belə ki, əsər boyu rast gəldiyimiz bütün mənəvi ünsürlərin Qurandan qaynaqlandığını əminliklə demək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, klassik ədəbiyyatın əsasını təşkil edən təsəvvüf həmin dövrün bədii-fəlsəfi düşüncəsində, ədəbi fikrin formalaşmasında önəmli yer tutur. Təsəvvüf və ürfanın klassik ədəbiyyatda yeri danılmaz olduğu kimi onun inkişaf və tərəqqisi də həmin dövrün ab-havasından asılı olması bir faktır.

"VII əsrdən etibarən ərəb istilasını ilə müsəlman mədəniyyətinin Yaxın və Orta Şərqdə, İranda, Qərbi Hindistanda, Şimali Afrikada yayılması ilə bu arealda bir çox qeyri ərəb xalqlarının- farsların, suriyalıların, yunanların, yəhudilərin iştirakı ilə yeni bir mədəniyyət formalaşmağa başlamışdı. Məhz bu mədəniyyət Şərq ilə Qərb mədəniyyətləri arasında bir növ vasitəçilik missiyasını yerinə yetirirdi. Ərəb istilasına məruz qalan hər bir xalq və toplum illər keçdikcə özlərini məhz bu mədəniyyətin bir parçası hiss edirdilər. Buna da səbəb ərəb dilinin islam dininin-Quranın dili olmasıdır. Məhz Quran yaxın mədəniyyətləri bir araya gətirərək "İslam mədəniyyətini" formalaşdırmışdır."(13;46) Bu mədəniyyətin fonunda "Qurandan və islam düşüncələrindən qaynaqlanan" (6;52) təsəvvüf yaranmışdır. Ürfan və təsəvvüf dəyərləri ilə yaradıcılığı zəngin olan "Quranın batini yozumunu (təvil) qəbul edən arif" (2;12) Füzuli heç bir cərəyana aid olmasa da, Allaha dərin inamı onun bütün əsərlərində hiss olunur.

Dibaçənin nəsr dili təkrar olunmazdır. Ne Füzulidən öncə , nə də sonra bu üslubda yazan müəllif olmamışdır. Füzuli sanki zehmindəkiləri məxsusi kodlar ilə kağıza köçürmüşdür. Söz sənətinin dühası olan Füzuli həcmcə böyük olmayan dibaçədə "Leyli və Məcnun" müsnevisinin fəlsəfəsini ortaya qoymuşdur. Süleyman Nazifin sözləri ilə desək Füzulini təqlid etmək belə mümkün deyildir: "Nesirdə isə şair, büsbütün kendisine has və mümtəniüt-taklid bir vadiyə sahib bulunuyor. İtikadımca Füzulinin nazmi belki tanzir edile bilər, fakat nesrini taklid etmək mühaldir."(10;179).

Dibaçədə fars nəsrinin təsirini diqqətdən qaçıрмаq olmaz. Dibaçənin estetik üslubu bunu deməyə əsas verir. İstər nəsr, istərsə də nəzmdə dildə olan bu meyillər özünü göstərir. Bu da dövrün tələbləri və dil meyarları ilə əlaqədar bir haldır.

Leylinin simasında Allahın sifətləri, Məcnun şəxsində isə bu sifətləri arayan bir insan dibaçədə təsvir olunub. Leylini həqiqətin sirri olduğunu, Məcnunun isə qəflət səhrasında avara gəzərək ilahi nura rast gəldiyini yazmışdır. Yəni Leyli artıq kamilliyə doğru aparən sinaq yolunu keçmiş, son mənzil olaraq həqiqətə çatması üçün Məcnun eşqinə ehtiyac duyur. Məcnun isə ilahi bir nurun təcəllisi qarşısında “inani-ixtiyarı” əldən vermişdir.

Dibaçədə “əlaqeyi-abayi-ülvi və rabiteyi-ümməhati-süfli”(5;11) ifadəsi diqqət çəkir. Hərfi mənası uca ata, və aşağı ana kimi tərcümə olunan bu ifadələr sufi ədəbiyyatında göy aləmi (ülvi-aba) ata, ümmi-sufli isə ana sayılır. “Ümm- varlığın yaranma və aşkarlanma yeridir. Bu isə iki mərhələdə baş verir: Haqq əhli surətlər halında kainat üçün zahir olur, sonra sabit ideyalar əqli aləmdən hissi aləmə zahir olur.” (13;188) Lakin Məcnunu bu yola yetişməsi üçün Füzulinin təbirincə desək “firibi-məvaizgünə və hiyleyi-nəsaehnümünə” deyildiyi maneələr var. Mücahit Kaçar və Halil Sercan Kosikin müştərək yazdıqları məqalədə “abayi-ülvi” və “ümməhati-sufli” ibarələri Məcnunun ana-atası ilə simvolizə edilir. (14;9)

“Əgər bəhaneyi-fəsanə ilə eşqi-həqiqi və hüsni-əzəlidən füzəlayi-bəlağətpişə və büləğayi-fəsahtəndişə cəvahir-i-əsrarı rıştəyi-nəzmə çəkib”(5;11) deyən Füzuli “Leyli və Məcnun” məsnəvisini yazmağının əsl səbəbini izah edir. Şair yalnız qəm və kədər dolu eşq hekayəsi yazmaqla kifayətlənmədiyini, Allahını axtardığını, ona yetmək üçün iztirabı, təlaş, mənəvi əziyyəti seçərək gizli sirləri ortaya çıxardığını yazır. Əgər “niqabi-xəfa” və “hicabi-əna” həqiqət üzərindən qaldırılsa vüsəl mərtəbəsinə yetişməyin mümkünlüyünü dilə gətirir.

Sonda “fəqiri-müstəham Füzuliyi-bisərəncam”(5;12) deyə özünə müraciət edən şair dünyaya səs salacaq bir Leyli hekayətini, Məcnun kimi sonsuzluğa yetişən bir eşqi həqiqətə çevirdiyini dilə gətirir. Şairin öz əhvalatını, öz hisslərindən bəhs etmək arzusu onu elə dilə gətirmiş ki, ondan yangılı, iztirablı, məşəqqətli bir eşq dastanını bir daha yazılmamışdır. Dibaçədən sonra Füzuli nəsrədən nəzmə rübai ilə keçid edir. İlk rübaini Allaha xitab ilə başlayan şair deyir:

Ey nəşəti-hüsni eşqə təsir qılan!
Eşqilə binayi-kövni təmir qılan!
Leyli səri-zülfünü girehgir qılan!
Məcnuni-həzin boynuna zəncir qılan! (5;130)

Məcnunu Leyli hüsünün gözəlliyinə əsir edib, onun eşqə düçar olmasının səbəbkarı olan Allaha xitab eyləyərək Leyli zülfünü aşiqin boynunda zəncir kimi təsvir edir. Zülf təsəvvüf ədəbiyyatında böyük anlam daşıyır. Beləki, zülf Allah-təalanın cəlalını qoruyan bir pərdə kimi anlaşılır. Füzuli Leyli timsalında Allahın izzətini qoruyan örtü, Məcnun timaslında isə həmin örtüyə əsir olmuş bir aşiq obrazı kimi təsvir olunub. İlk rübai əvvəldən sona qədər Allaha müraciətdən ibarətdir.

Tutsam tələbi-həqiqətə rahi-məcəz,
Əfsanə bəhanəsilə ərz etsəm raz,
Leyli səbəbilə vəsfən etsəm ağaz.
Məcnun dili ilə etsəm izhari-niyaz.(5;13)

İkinci rübaidə Füzuli həqiqətə yetişmək üçün yalnız bir yolun olduğunu deyir. Həqiqət haqqın özüdür ona aparan yol isə eşqdır. Əslində hekayə anlatmaq bəhanəsiylə bir çox sirlərin üzərindən pərdəni açmaq istəyir. Bu məqama sahib olmaq üçün bu məsnəvini yazan şair Leylini vəsf etməklə Allah-taalanın sifətlərini anlatmağa başlayır, Məcnunun dili ilə özünün Ona nə qədər böyük ehtiyac duyduğunu dilə gətirir.

Lütf ilə şəbi-ümidimi ruz eylə!
İqbalımı tövfiq ilə firuz eylə!
Leyli kimi ləfzimi diləfruz eylə!
Məcnun kimi nəzmimi cigərsuz eylə! (5;13)

Sonuncu rübaini Allaha xitab ilə bitirən sənətkar Allahdan ancaq taleyinin uğurlu olmasını diəyir. Sözləri Leyli siması kimi aydın, nəzmi isə Məcnun naləsi kimi ürək dağlayan olmasını özü üçün istəyir.

Dibaçənin bu qısa təhlili göstərir ki, Füzulinin “Leyli və Məcnun” əsəri ulu sənətkarın irfanla səsləşən mənəvi aləminin dastan və əfsanə dili ilə ifadəsidir. Dastanda süjet boyu inkişaf etdirilən hadisələr gerçəklik və real həyatla bağlıdır. Əsərin bədii-estetik və ideya xətti bəşərin məcazla həqiqət, yəni dünyəvi və mənəvi qütblər arasında keçirdiyi duyğuları və həyacanları göstərir, insanın həqiqətə doğru mənəvi səyahətini şairanə boyalarla ifadə edir.

Dibaçənin bu yığcam təhlilindən sonra əsərin süjet xətti boyu dünyəvilik ilə ürfan, real varlıq ilə sənətkarın arzu etdiyi bədii-estetik ideal arasında olan münasibəti izləməyə çalışır.

Istifadə olunan ədəbiyyat:

1. Arashlı H. Böyük Azərbaycan şairi Füzuli. Bakı, Uşaq və Gənclər ədəbiyyatı nəşriyyatı 1958.
2. Cümşüd oğlu Nəsim. Füzulinin sənət və mərifət dünyası. Bakı-Tehran 1997, 386s.
3. Füzuli M. Əsərləri II cild. Bakı 1958. 355 s.
4. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri. I cild, 3 cildə. Şərq qərb 2013.711s.
5. Göyüşov N. Füzuli: düşüncə və ruhun poetikası. Bakı-2011.454 s.
6. Göyüşov N. Quran və irfan işığında. Bakı-2003.286 s.
7. Göyüşov N. Təsəvvüf və anamları və dərvişlik rəmzləri. Bakı 2001. 240s.
8. Kaçar M. Koşik H.S. Füzulinin Leyla və Məcnun mesnevisinin dibaçəsi haqqında bəzi mülahizələr. Uluslararası Türkçe Edebiyyat kültür Egitim Dergisi. Sayı:3/2, 2014, s.154-166
9. Kızıltunç R. Füzulinin Leyla və Məcnun mesnevisində inanclar və gelenekler. A.Ü.Türkiyat Araşdırmaları Ensütütüsü Dergisi sayı 27, Erzurum 2005 s.1-28.
10. Nazıf S. Füzuli hayatı və eserleri. Köksal F vd. Doğu Kütüphanesi; İstanbul 2015 s.179
11. Paşayev M. Füzuli sənətkarlığı. Caşoğlu-2018. 348s.
12. Rüstəmov A. Ön söz. M.Füzuli Seçilmiş əsərləri.Caşoğlu, 2004. s.599 310s.

13. Şükürova J. Nizami Gəncəvi əsərlərinin tərcümə problemləri. The scientific heritage 125(125) 2023.s46-52

13. گنجوی نظامی. مخزن الاسرار باکو ۱۹۶۰

M.Füzulinin "Leyli və Məcnun" məsnəvisi və onun dibaçəsi

Füzuli həm türkdilli ədəbiyyatın ən parlaq nümayəndəsi, həm də Azərbaycan və Osmanlı ədəbiyyatının görkəmli siması kimi qəbul edilir. Bütün həyatını şeirə, sənətə fəda edən Füzulinin hər bir misrasında ürfan, süluk, kəlam, fiqh, hədis, təfsir elmlərinin izləri hiss olunur.

Füzuli qəzəlləri ilə sevgi və məhəbbət mövzusunı geniş xalq kütləsinə çatdırmış, sevdirmiş, bu beytləri ilə əbədi yaddaşlarda qalmışdır. Füzulinin qələmə aldığı "Leyli və Məcnun" əsəri ölməz bir sənət nümunəsidir. Füzulinin yazdığı bu eşq dastanı onun yaradıcılığının ən yüksək zirvəsidir. Bu əsəri yazmaqla Füzuli "Leyli və Məcnun" mövzusunə öz möhrünü elə vurmuş ki, heç bir şair bu eşq dastanına bir daha müraciət etməmişdir. Məcəzi eşqdən ilahi eşqə keçid düşüncə və fəlsəfəsini özündə ehtiva edən "Leyli və Məcnun" məsnəvisinin dibaçəsində dahi Füzuli nəyi anlatmaq istədiyini, əsəri yazmaqda məqsədini qələmə almışdır.

"Leyli and Majnun" masnavi by M. Fuzuli and its preface

Fuzuli is considered to be the brightest representative of Turkish-language literature and a prominent figure of Azerbaijani and Ottoman literature. Every verse of Fuzuli, who devoted his whole life to poetry and art, traces of lore, leech, kalam, jurisprudence, hadith, and exegesis can be felt.

With his ghazals, Fuzuli conveyed the theme of love and affection to a large number of people, made them fall in love with him, and remained in their memories forever with these verses. The work "Leyli and Majnun" written by Fuzuln is an immortal example of art. This love saga written by Fuzuli is the highest peak of his creativity. By writing this work, Fuzuli put his stamp on the subject of "Leyli and Majnun" in such a way that no other poet addressed this love story again. In the preface of the masnav "Leyli and Majnun", which contains the thought and philosophy of the transition from metaphorical love to divine love, the genius Fuzuli wrote down what he wanted to convey and his purpose in writing the work.

Маснави М. Физули "Лейли и Меджнун" и предисловие к ней

Физули воспринимается выдающимся ярким представителем как тюркоязычной литературы так и азербайджанской, и османской. В каждой строке Физули, посвятившего всю жизнь стихам и творчеству, чувствуется следы суфизма, фикх, хадисов.

Физули донес до народа любоаные газели, которые им полюбилисьи этими бейтами навсегда остался в памяти. Созданное Физули произведение «Лейли и Меджнун» пример бессмертного творчества. Написанный им этот любовный дастан является вершиной его творчества. Физули создав «Лейли и Меджнун» поставил на этой теме такую свою печать, что ни один поэт с той поры не обращался к теме этого любовного дастана. Он сотворил то, о чем хотел рассказать, о перехода образной любви к божественной, размышления и философия о которых содержатся в начале «Лейли и Меджнун».

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi: Nəsim Göyüşov (Filologiya üzrə elmlər doktoru)

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.2.459>

İMAMOVA SONAXANIM QURBAN QIZI

Azərbaycan Texniki Universiteti

“Humanitar fənnlər” kafedrası, b\m imamovasona@mail.ru

**YAXIN KEÇMİŞDƏ AZƏRBAYCANDA ƏDƏBİ İRSİN
FORMALAŞMASI VƏ ŞƏRQ POEZİYASININ GÖRKƏMLİ
NÜMAYƏNDƏLƏRİ HAQQINDA**

Xülasə

İmaməddin Nəsimi erası **Xətai-Füzuli** zirvələri arasında keçid mərhələsi olub bu dövrdə ölkə ərazisində müstəqil Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin yaranması ədəbi həyatda da müəyyən canlanmaya, anadilli şeirin istər mövzu, istərsə də obraz baxımından inkişafına səbəb olur. **Xəlili, Hamidi, Kişvəri, Həqiqi, Süruri** kimi əsasən ana dilində, **Şah Qasim Ənvar, Bədr Şirvani** kimi daha çox fars dilində yazıb-yaradan sənətkarlar bu yüzilliyin ədəbi mənzərəsini müəyyən edirdilər. Bu şairlər arasında Qaraqoyunlu hökmdarı **Cahanşah Həqiqinin** (hakimiyyət illəri 1436-1467) adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Sələfi Qazi Bürhanəddin kimi o da qanlı döyüşlər arasında fürsət tapıb özü ilə gəzdirdiyi qılınc-qalxanı qələm-davatla əvəz etmiş, gözəl bir divan bağlamağa nail olmuşdur. Qazi Bürhanəddin kimi onun da taleyi faciəli olmuş, öz soydaşları olan türklər - Ağqoyunlu türk dövlətinin nümayəndələri tərəfindən amansız döyüşlərdə qətlə yetirilmişdir.

Açar sözlər: ədəbiyyat, Azərbaycan, inkişaf, poeziya, yaradıcılıq

Giriş. Qazi Bürhanəddin 1407-ci ildə Səfəvi hökmdarlarının paytaxtı İsfahan şəhərində anadan olmuş, XV əsrin 50-ci illərində Türkiyəyə mühacirət edərək Fateh Sultan Məhəmmədin sarayında 20 ilə yaxın yaşayıb yaratmış, lirik şeirlər divanı ilə yanaşı "Təvarixi-ali-Osman" ("Osman nəslinin tarixi") adlı tarixi əsər, fal açmağa həsr olunmuş "Cami-süxənquy" ("Danışan piyalə") əsərlərini yazmışdır.

İ.Hamidi: "Təvarixi-ali-Osman" ("Osman nəslinin tarixi"). 1547il.

Avtobioqrafik xarakterli "Həsbihəlnamə" əsərlərinin müəllifi **Hamidi** də XV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindəndir. (1.s.186) **Məhəmməd Füzulinin** (1494-1556) yaradıcılığını çox vaxt Qərb mədəniyyətində **Barokko** ilə müqayisə edirlər; onun əsərlərində ən kiçik poetik detallar belə tam yerində olub, heç nə artıq, yad görünmür, hətta adi gözlə görünməyən poetik ünsürlər də bir-birinə uyğunlaşaraq, bir-birini tutaraq "monolit" bədii orqanizm yaradır. Fərdi sənətkarlıq ecəzalarına görə Füzuli yaradıcılığını bəşər təfəkkürünün tarix boyu ərsəyə gətirdiyi ən böyük sənətkarların - **Dante, Şekspir, Puşkin** kimi söz ustalarının sənəti ilə müqayisə etmək mümkündür; poetik istedadın doğurduğu heyvətəməz gözəllik bütün bu sənətkarların ölməzliyini təmin edən şərtlərdəndir. Bu baxımdan hər bir keçid dövrünün formalaşdırdığı nəslin öz Nizamisi, öz Füzulisi, öz Vaqifi olur və bunlar keçmiş nəsillərin gördüyü Nizamidən, Füzulidən, Vaqifdən fərqlənir; yeni ədəbi-estetik, ictimai-ideoloji funksiyaların daşıyıcılarına çevrilir.

M.Füzuli təkcə Azərbaycanda deyil, türk dilinin, xüsusən oğuz türkcəsinin anlaşıldığı böyük bir coğrafi-etnik məkanda indiyə qədər də sevilə-sevilə oxunan sənətkarlardan biridir. İraq, Türkiyə, Tatarıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, hətta uzaq Uyğurustanda belə Füzulinin əsərləri indiyə qədər populyar olaraq qalmaqdadır.

XV yüzillik Azərbaycan ədəbiyyatının ən böyük nümayəndələrindən biri **Nemətullah Kişvəridir**. Kişvəri əsasən Nəvai təsiri ilə lirik şeirlər yazmış, ancaq bu sahədə Azərbaycan poeziya məktəbinə məxsus orijinal poetik üslub nümayiş etdirməyə nail olmuşdur. Xüsusən şeir dili sahəsində, orijinal poetik obrazlar işlətməkdə Kişvəri Azərbaycan ədəbiyyatında unikal mövqə tutur. O, Ağqoyunlu hökmdarı Sultan Yaqubun sarayında yaşamış, Ağqoyunlu sarayının məliküşşüərası Həbibli ilə tanış olmuşdur.

Həbibli, Süruri kimi bu dövr şairlərinin yaradıcılığı Xətai və Füzuli poeziyasının formalaşmasında münbit zəmin rolunu oynamışdır. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, böyük Füzulinin özü Həbibli şeirindən təsirlənmiş və onun bədii təsvir vasitələri baxımından gözəl bir qəzəlinə tərif yazmışdır.

XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatında bu zamana qədər başqa türk xalqlarının ədəbi dili ilə bir çox cəhətdən müştərək olan Azərbaycan ədəbi dili öz fərqləndirici xüsusiyyətlərini əldə edir və XVI əsrdən etibarən müstəqil bir ədəbiyyat kimi öz ənənələrini davam etdirməyə başlayır. Xüsusən XVI əsr Bağdad ədəbi mühiti milli poeziyanın inkişafına göstərdiyi böyük təsirlə fərqlənir. XVI əsr təzkirəçisi **Əhdi Bağdadinin** "Gülşəni-şüəra" ("Şairlər gülşəni").

Şah Abbasın kitabdarı Sadiq bəy Sadiqinin "Məcmül-xəvas" ("Seçilmişlər məclisi") təzkirələri.Dəvəşq 1634il. Şah Abbasın kitabdarı **Sadiq bəy Sadiqinin** "Məcmül-xəvas" ("Seçilmişlər məclisi") təzkirələrində o dövrün Bağdad ədəbi mühitində yetişmiş bir sıra şairlərin adları çəkilir ki, bunların da Füzuli dühasının yetişməsində oynadığı böyük rolu inkar etmək olmaz.(2.s.116)

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, XII-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında Renessans ideyalarının Nizamidən sonrakı zirvəsi — Qərb şərqsünaslığında "qəlb şairi" kimi məşhur olan Məhəmməd Füzuli sənəti boş yerdə yaranmamış, onun formalaşmasına və bütün gözəlliyi ilə gözlər qarşısında canlanmasına bütöv bir zaman kəsiyi ərzində görkəmli sənətkarlarımız yardım etmişlər. Bunların arasında Füzulinin böyük müasiri və müəyyən dərəcədə mesənati — böyük Azərbaycan dövlət xadimi və şairi **Şah İsmayıl Xətainin** (1487-1524) xüsusi yeri vardır.

Şah İsmayıl Xətai Azərbaycanın ictimai-siyasi tarixində müstəsna rol oynamış bir sülalənin banisidir. Xətai şair-hökmdar kimi öz sələfləri Qazi Bürhanəddin və Mirzə Cahanşah Həqiqinin poetik ənənələrini davam və inkişaf etdirmiş, cəmi otuz altı illik qısa ömrü ərzində nəinki yeni bir möhtəşəm Azərbaycan dövlətini qurub genişləndirmiş, həm də anadilli ədəbiyyatımızın inkişafında müstəsna rol oynayaraq, Füzuli zirvəsinə keçidi bilavasitə hazırlamışdır. Xətainin böyük ədəbi irsi həm lirik növün müxtəlif janrlarında, həm də məsnəvi-poema janrında yazılmış əsərləri əhatə etməkdədir. Poeziyada elmiliyə və çoxqatlı poetik fiqurlar işlətməyə böyük əhəmiyyət verən Xətai daha çox sadə xalq dilində əsərlər yazmağa üstünlük vermiş, hətta xalq şeiri üslubunda qoşma, gəraylı, bayatı kimi, klassik poeziya üçün ikinci

dərəcəli sayılan poetik örnəklər də yaratmışdır. Şairin şirin bir dillə qələmə aldığı "Dəhnamə" ("On məktub") poeması bu mövzuda Azərbaycan dilində yazılmış ilk əsərdir. Poemada Aşıqın Məşuqəyə göndərdiyi on məktub epik-lirik təhkiyə vasitəsilə təsvir edilir. Mətnin içərisində verilmiş qəzəllər isə qəhrəmanların ovqatını çox incəliklə açıqlamağa xidmət göstərir. Xətai həm də didaktik janrda qələmini sınımış və gənc nəslin təlim-tərbiyəsinə ünvanlanmış "Nəsihətnamə" poemasını qələmə almışdır. 14 yaşında hakimiyyətə gəlmiş və hakimiyyətinin 20 ili ərzində bütöv bir imperiya yaratmış Şah İsmayıl Xətainin həm də zəngin bədii irs qoyub getməsi ondan sonrakı nəsillərdə ancaq heyrət və qürur hissləri doğurur. Xətainin siyasi fəaliyyəti, həyatı və yaradıcılığı təkcə Azərbaycanda deyil, bütün dünya şərqşünaslığında dərin maraq doğurmuşdur. Bu marağın təsiri altında indiyə qədər də Azərbaycan şairi və siyasi xadimi Şah İsmayılın həyat və yaradıcılığı müxtəlif şərqşünas nəsillərinin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir..

Aşıq Abbas Tufarqanlı:"Aşıq Qərib","Abbas və Gülgəz","Əsli və Kərəm"əsərləri.1754 il. XVI-XVII yüzilliklər Azərbaycan ədəbiyyatında həm də orta əsr məhəbbət və qəhrəmanlıq dastanlarının formalaşması dövrü kimi tanınır. Füzulinin yazılı poeziyada əldə etdiyi uğuru az qala eyni səviyyədə şifahi xalq yaradıcılığının **Qurbani, Aşıq Abbas Tufarqanlı** kimi nümayəndələrinin yaradıcılığında görürük. "Aşıq Qərib", "Abbas və Gülgəz", "Əsli və Kərəm" kimi mükəmməl məhəbbət dastanları, "Kitabi-Dədəm Qorqud"un layiqli varisi olan "Koroğlu" qəhrəmanlıq eposu bu dövrdə formalaşır və xalq sənətkarlarının repertuarına daxil olur. Hələ Şah İsmayıl Xətayi yaradıcılığından bizə məlum olan xalq şeiri şəkillərindən qoşma, gəraylı, varsağı, bayatı daha da təkmilləşir. Orta əsrlər Azərbaycan dastanlarının təsir dairəsini təsəvvür etmək üçün təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, "Koroğlu" süjeti türkmən, özbək, tacik, erməni, gürcü folkloruna da böyük təsir göstərmiş və analoji dastanların yaranmasına səbəb olmuşdur.(3.s.231)

XVII-XVIII əsrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatı şifahi xalq yaradıcılığının əsasən aşığı nümayəndələrinin əsərlərinin təsiri altında canlı həyata, xalq dilinə daha da yaxınlaşır, Azərbaycan poeziyasında realizmə keçid dövrünün təməli qoyulmuş olur. Bu dövrdə poeziyada Füzuli ənənələri hələ kifayət qədər güclü olsa da, artıq bu cazibədən çıxmaq cəhdlərini **Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi, Məhəmməd Əmani** kimi sənətkarların yaradıcılığında görürük. XVIII əsrdə Şirvan ədəbi mühitinin yetirdiyi şairlərdən **Şakir, Nişat və Məhcürün** əsərlərində daha çox dövrün konkret ağırlı problemlərindən bəhs olunduğunu, sadə xalqın ağır güzəranından narahatçılığın bədii ifadəsini görürük.

Molla Pənah Vaqif 1717-ci ildə Qazax yaxınlığındakı Salahlı kəndində anadan olmuş və 1759-cu ildə Qarabağ xanlığına köçməli olurlar. Pənah yaxşı təhsil görmüşdü. O, fars və ərəb dillərində yaxşı danışır, astronomiya, riyaziyyat, musiqi və poetika üzrə geniş biliyə malik idi. Qarabağa gəldikdən az sonra Vaqif Tərtəbasardan Şuşaya köçür və burada məktəb açır.

Vaqif yaradıcılığında "Badi-səba, bir xəbər ver könlümə", "Namə gedər olsan yarın kuyinə", "Bayram oldu", "Gözlərin cəlladdır, baxışın yağı", "Durnalar", "Heyran olmuşam" və s. şeirləri xüsusi yer tutur.

Vaqifin ölümündən sonra şeirlərinin əlyazmaları məhv və talan edilmişdir. Buna baxmayaraq, aşıq poeziyası ilə bağlı yazdığı bir sıra şeirlər qorunub saxlanılır və xalqımız indi də onun əsərlərini oxuya bilirlər. Azərbaycan Yazıçılar Birliyi və Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyində onun onlarla əlyazmasına rast gəlmək olar.

1967-ci ildə Şuşada olarkən Heydər Əliyev Vaqifin məzarını ziyarət etmək istəmiş, lakin məzarı tapa bilməmişdir. Onun göstərişi ilə sonralar məzar tapılmış və Əliyev yaxşı vəziyyətdə olmayan dağılmış məzarı ziyarət etmişdir. O, nitqlərinin birində gördüyü "bu məzarın Vaqifə layiq olmadığını" səsləndirmişdir. Sonralar onun göstərişilə Vaqifin məzarı üzərində 1980-81-ci illərdə abidə və türbə tikilmişdir. 1982-ci ilin yanvar ayında Heydər Əliyevin iştirakı ilə Molla Pənah Vaqifin məqbərəsinin təntənəli açılışı oldu. 1992-ci ilin may ayının 8-də bu məqbərə erməni işğalçıları tərəfindən dağıdılmışdır.

Molla Pənah Vaqifin muzey-məqbərə kompleksinin inşasına memar A. V. Salamzadə və E.İ Kanukovun layihəsi əsasında 1977-ci ildə başlanılmışdır. Kompleks Şuşa şəhərinin görkəmli yeri olan Cıdır Düzünə yaxın bir ərazidə şairin məzarı üstündə inşa edilmişdir. Burada M. P. Vaqifin Şuşa həyatını əks etdirən dövrə aid olan 80-ə yaxın eksponat da sərgilənmişdir. **Qasım bəy Zakir** müasirləri arasında dərin hörmət və böyük nüfuz qazanmış, Azərbaycanın Mirzə Fətəli Axundzadə, İsmayıl bəy Qutqaşılı, Baba bəy Şakir, Xurşidbanu Natəvan kimi tanınmış ziyalıları, habelə gürcü knyazı İliko Orbeliani, Bakı general-qubernatoru Mixail Kolyubakinlə onun məktublaşdığı, əlaqə saxladığı məlum idi. Lakin Zakiri sevməyənlər, onun paxıllığını çəkənlər də var idi. .

Raqub Kərimovun "Qasım bəy Zakir və müasirləri" adlı dissertasiya

monoqrafiyası. Bakı. "Elm" n. 2006 il. Raqub müəllim yazır: "Qarabağda öz fitnə-fəsadları ilə ad çıxarmış Cəfərqulu xan Nəva (Raqub Kərimovun yeni çapdan çıxmış "Qasım bəy Zakir və müasirləri" adlı monoqrafiyasında ətraflı yazılmış) onu şərləmiş və həbsxanaya salmağa nail olmuşdur. Lakin Q.B. Zakir mütərəqqi, ziyalı və maarifpərvər bir şəxs olmaqla yanaşı xalqını sevən şair idi. Ancaq çar məmurları tərəfindən onun qanunların pozulması barədə qərar verdi. Şair bir ilə qədər Şuşa həbsxanasında qaldıqdan sonra mühakimə olunmadan Bakıya göndərildi. Bakıya gəldikdən sonra Zakir dövlət idarələrində çalışan dostlarına məktub yazıb qanunsuz həbs edildiyini bildirdi. O zaman Tiflisdə canişinlik idarəsində işləyən Mirzə Fətəli Axundzadə, İsmayıl bəy Qurtqaşılı, Gürcü knyazı İliko Orbeliani Q.B. Zakirin şikayətlərini dinləyib şairi həbsxanadan azad olmasına nail oldular. (4.s.136).

ƏDƏBİYYAT:

1. İ.Hamidi: "Təvərix-i-ali-Osman" ("Osman nəslinin tarixi"). 1547il.səh:186.
2. Şah Abbasın kitabdarı Sadiq bəy Sadiqinin "Məcməül-xəvas" ("Seçilmişlər məclisi") təzkirələsi.Dəvəşq 1634il. səh:116.
3. Aşıq Abbas Tufarqanlı : "Aşıq Qərib", "Abbas və Gülgəz", "Əsli və Kərəm" əsərləri.1754 il.səh:231.
4. Raqub Kərimovun yeni çapdan çıxmış "Qasım bəy Zakir və müasirləri" adlı monoqrafiyası.Bakı."Elm" nəşr.2006 il.səh:136.

ФОРМИРОВАНИЕ ЛИТЕРАТУРНОГО НАСЛЕДИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В НЕДАВНЕЕ ПРОШЛОЕ И О ВЫДАЮЩИХСЯ ПРЕДСТАВИТЕЛЯХ ВОСТОЧНОЙ ПОЭЗИИ

Резюме

В XVII-XVIII веках под влиянием произведений представителей устного народного творчества азербайджанская литература приближается к живой жизни и народному языку, закладываются основы периода перехода к реализму в азербайджанской поэзии.

Хотя физулинские традиции в поэзии этого периода были еще достаточно сильны, мы уже видим попытки выйти из этого притяжения в творчестве таких художников, как Саиб Тебризи, Говси Тебризи, Мухаммад Аmani. В произведениях Шакира, Нишата и Маджура, одного из поэтов ширванской литературной среды XVIII века, мы видим, что чаще обсуждаются конкретные наблевшие проблемы времени, а художественное выражение озабоченности тяготами жизни простые люди.

Ключевые слова: литература, Азербайджан, развитие, поэзия, творчество.

FORMATION OF LITERARY HERITAGE IN AZERBAIJAN IN THE RECENT PAST AND REPRESENTATIVES OF EASTERN POETRY

Summary

In the 17th-18th centuries, under the influence of the works of representatives of the oral folk art, Azerbaijani literature approaches living life and the national language, and the foundations of the transition to realism in Azerbaijani poetry are laid. Although the Fizulin traditions in the poetry of this period were still quite strong, we can already see attempts to get out of this attraction in the works of such artists as Saib Tabrizi, Govsi Tabrizi, and Muhammad Amani.

In the works of Shakir, Nishat and Madjur, one of the poets of Shirvan's literary environment of the 18th century, we see that the concrete painful problems of the time are more often discussed, and the artistic expression of concern with the burdens of life of ordinary people.

Keywords: literature, Azerbaijan, development, poetry, creativity.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Adilə Zeynalova

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.2.465>

ŞƏFA MURADOVA

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, dissertant

Bakı ş. İstiqlaliyyət küç.26.

e-mail: shafamuradova@mail.ru

AZƏRBAYCAN TƏSƏVVÜF POEZİYASINDA QƏM RƏMZİ

Açar sözlər: *təsəvvüf, qəm, poeziya sufizm, mətn*

Ключевые слова: *мистизм, скорбь, поэзия, суфизм, текст*

Key words: *mysticism, grief, poetry, sufism, text*

Klassik Azərbaycan poeziyasını sufi rəmzləri olmadan şərh etmək mümkün deyildir. Təsəvvüfi düşüncələrin təzahür etdirilməsi üçün söz ustalarının simvollardan geniş istifadə etmələri məlumdur. Rəmzlərdən istifadə bu və ya digər fikrin daha dolğun və maraqlı əks olunması üçün zəmin yaradır. Klassik poeziyada müraciət etdilər hər bir təsəvvüfi rəmzin xüsusi məna yükü mövcuddur.

Ümumiyyətlə sufi rəmzləri dedikdə nə başa düşülür? Sufizmin mahiyyətini açmaq üçün Mövlana Cəlaləddin Ruminin bir fikrini yada salaq: “Allah bizi ondan ötrü yaratdı ki, bizim köməyimizlə həqiqət dərk olunsun” [17, s.43].

Əslində, sufizm bütövlükdə bu fikrin üzərində qurulmuşdur desək, yanlışdır. Yəni Allah yaradan biz isə yarananıq. Həqiqət Allahdır. Onu dərk etmək bizim vəzifəmizdir. Biz bu vəzifəni necə yerinə yetirməliyik? Təsəvvüf öz yolu ilə bunu öyrənir və öyrədir, bunlar təsəvvüf terminləri vasitəsi ilə izah edilir. Fikrimizcə, təsəvvüf ədəbiyyatı dedikdə ilkin olaraq hər hansı bir sənətkarın bu və ya digər təriqətin daşıyıcısı olmaq fikri deyil, hansısa deyim tərzinin sufiyanə şəkildə təzahür etməsi düşüncəsi yaranır. Buna görə də biz müraciət etdiyimiz əsərləri müəllifini təriqət baxımından ayırmadan araşdırmışıq. Bir çox şairlərin əsərlərində rast gəlinən yüzlərlə rəmzlərdən biri olan qəm simvolunun klassik ədəbiyyat nümayəndələrinin yaradıcılığında istifadə edilməsini tədqiqata cəlb etmişik. İlkin olaraq təsəvvüfdə qəm simvolunun açığlaşdırılmasına nəzər yetirək:

Qəm – ərəbcə kədər, üzüntü anlamına gələn bir kəlmə, məşuqun həsrətində qarşılaşdığı maneələr, aşiqin məşuqunun uğrunda sevə-sevə qatlandığı çətinliklər və sıxıntılar [18, s.77]. Məşuqunun tələbi və ona qovuşmaq məqsədi ilə tam çalışması (himmət göstərməsi) [6, s.56].

Məlum olduğu kimi şəriətdə bu dünyaya vurğun olmaq bəyənən xüsusiyyətlərdən deyil. Belə ki, bu dünya insan məxluqunun sınaq məkanıdır. Bəqa aləminin rahatlığı bu dünyanın əziyyətlərinin mükafatıdır. İnsan övladının bəlaya düşməsi onun günahlarından təmizlənməsi üçün bir vasitə kimi dəyərləndirilir. Mövlasını dağlar, daşlar ilə çağıraraq zikir edən böyük sufi şairi Yunis Əmrə "dünya halını bilərək" yaradıcılığında bu dünyanın dərd xanəgahı olması fikrini belə ifadə etmişdir:

Yunus bir dərd ilə ah et, qəhr evində neylər rahat,

Bu dərdə dərman kəffarət bir ah ilə suzdan gəlür [16, s.25].

Kişvərinin aşağıdakı beyti də Ynis Əmrənin fikri ilə səsləşir:

Ey könül, dünya evində istəmə abadlığ

Kim, anun bünyadıdır əslində bibünyadlığ [10, s.45].

Əgər mövzu klassik ədəbiyyatımızda qəm rəmzinin işlənməsidirsə, bütün zamanların “aşıqi-sadiqi” Füzuli qəmindən mütləq şəkildə söz açmaq lazımdır. Ona görə ki, akademik Teymur Kərimlinin təbirincə desək: Füzuli Azərbaycan poeziya universitetində yeni fakültələr açdı ki, bunlardan ən aparıcısı - Qəm fakültəsi oldu. [9, s.63].

Əskik olmaz gəmimiz bunca ki, bizdən gəm alıb,

Hər gələn gəmli gedər, şad gəlib yanımız [12, s. 261].

“Gerçək aşıqların” qəmi əbədidir, bitməzdir, ətrafında olan bütün şad-xürrəmləri qəmləndirməyə belə yetər və o qəm əskilməz. Çünki bu, ilahi eşqin, ilahi vəslin qəmidir. Bu eşq yolunda sonadak irəliləmək istəyində olanlar nəinki bu cəfadan, əziyyətdən inciyər, hətta düşükləri dərdə dərman axtarmazlar.

Bana dərdün gərək, dərman gərəkməz

Tənümdə səndən özgə can gərəkməz [14, s.292].

Gülşəniyə görə dərdə düşən aşıq (dərd – eşq dərdidir) dərman axatırsa o, həqiqi aşıq deyil. Çünki bu dərdin özü qəm evinə dərman misalındadır.

Səndən nə qəm kim, ey buti – can, yetər mana

Aləmdə şadəm ol qəm ilə, bu yetər mana [15, s.17].

Hidayət yaradıcılığından nümunə gətirilən bu beydə Yaradanın aşıqə qəm yetirməsindən danışılır. Lakin həmin qəm ona bu aləmdə şadlıq verir və aşıq belə şadlığı bütün ömrü üçün ən qiymətli məfhum hesab edir.

Dədə Ömər yaradıcılığında qəm rəmzinin ifadəsi belə təzahür edir:

Biz eşq gəminə şadkamız,

Candan şəhi – eşqə xoş qulamız [20, v.25].

Təsəvvüfdə aşıqi-sadiqlərin mərtəbəsini ucaldan qəm çəkmək ədəbi vardır ki, bu da səbr yoludur. Necə ki Həzrət Əli (ə) kəlamlarının birində deyilir: “Qəlbə gələn hər bir sıxıntıni səbr qalxanı ilə qarşılısan heç bir dərd səni can evindən vurmaz”.

Sufizmdə səbr başa gələn müsibətlərdən dolayı Allahdan başqa kimsəyə şikayətçi olmamaqdır. Təsəffüv əhlinə görə, qul qarşılaşdığı sıxıntıni və bəlalərin verdiyi üzüntünü yalnız Allaha ərz etməli və onun inayətini istəməlidir [17, s.408]. Qulun Allah yanında mərtəbəsi onun düşər olduğu bəlanın böyüklüyündən, könlünə düşən qəmi nə qədər səbrlə çəkdiyindən asılıdır, belə ki, qəlbi ilahi eşqlə döyünən talib başına gələn bəlanın niyəsini soruşmadan bələdakı sirrini qula gizli qalması şərt ilə rastlaşdığı çətinlik, dərd və acılara təhəmmül etdikcə, Allaq qatında savabları artır. Təsəvvüfdə bütün əzablara Allah liqasını görməklə mükafatlandırılmaq üçün tab edilir. Xəlilinin “Firqətnamə”sində bu fikir belə təzahür edir:

Nuş edüb, nişi fəraqi səbri qıl

Bir gün ola vəsləti – təbdil ilə asan fəraq [13, s.10].

Seyid Yəhyanın fikrincə, səbr insanın hər iki dünyada ona kömək ola biləcək qazancıdır:

درون صد بلا صبرش بود یاد

[19, v.66 a] که در دو جهان عینش بود کار

Yüz bəla içərisində səbri yardımçı olar ki,

Hər iki cahanda qazancı budur.

Quranda deyildiyi kimi “Səbr elədiklərinə görə onlara iki dəfə mükafat veriləcəkdir.”
(Qasas/54)

Hər yanə ki, dönər üzüm Yarı görər onda gözüüm,

Çün bu qəmindən qəm yedim, şadanü məsrur olmuşam [9, s.429].

Böyük sufilərdən olan Əbu Səid Hərraz kəlamlarında belə deyilir: “Onların qəlbləri məhəbbətlə doldu və Allahla sevincdən uçub həsrətlə Ona aşiq oldular. Ey həsrətdən həyəcanlananlar, Rəbbinin həsrətindən sıxılan, qəm çəkənlər Ondan başqası ilə sakitlik tapmazlar, Ondan savayısı ilə ülfət etməzlər!”

Təsəvvüfdə bəla gəlincə, bəlanı göndərən Allah, qula şikayət edilməz, şikayət həzrəti Yaqubun etdiyi kimi (Mən dərd-sərimi yalnız Allaha ərz edirəm. yusif/86) yenə bəlanı göndərən Allaha edilər [18, s.323].

Bu dünyada düçar olduğu bəlanı səbrlə qarşılayan salik üçün çəkdiyi qəm könlünə fərah misalındadır:

Ey Füzuli, ahu nalən incidibdir aləmi,

Gər bəlayi-eşq ilə xoşnud isən, qovğa nədir? [12, s.316].

Böyük hürufi filosofu İmadəddin Nəsimidən gətirdiyimiz nümunə bu fikri təsdiqləyir.

Gerçək mühibbə cövrü cəfa çünki yar edər,

Neyçün cəfadən incinə, qəmdən məlul ola? [8, s.16].

Yarın qəmində bulmadı hər bisəfa səfa,

Yarın vəfasını nə bilir çəkməyən cəfa [4, s.13].

Həzrət Əli (ə) buyurur: “Çox gülənin qəlbi ölər.” Qəlbi diri saxlamaq, onu ilahi sevgi ilə arındırmaq üçün qəmlə aşına olmaq lazımdır ki, Şeyx İbrahim Gülşəni yaradıcılığında bu məqam aşağıdakı kimi təzahür edir:

Ğəmindür ləzzətü eyşüm məzaqi

Könül andan derəm şadan gərəkməz [15, s.117].

Gülşəni qəmin həzzindən danışır. Şairə görə məşuqun qəmi könlü üçün ləzzət misalındadır, ona görə də könlünün şad olmasını heç istəmir.

Hidayət yaradıcılığında da eyni fikrin təzahürü ilə rastlaşırıq:

Yarın ğəmi sevdi məni, mən həm anı sevdim,

Qoyun biz ikini birə, sevən sevənindir [14, s.293].

Zövqi – eşqin ki qəmi dünyəvü üqbayə dəyər,

Bu könül təxtinə sultan dedilər, gerçəkmiş [4, s.45].

Həqiqiyə görə eşq zövqünün qəminin dəyəri bu dünya və əbədiyyət misalındadır, belə olduğu halda, eşqin qəmi ilə dolan könlü sultan adlandırmaq olar. Aşiq eşqə düşürsə qəm çəkməlidir, bu labüddür. Sufilərin təbirincə, bu, qəm zövqü adlanır. Bu zövqün dünya və üqba ilə dəyərləndirilməsinə gəlincə sevən aşiq qəm

çəkir – zikr edir, yəni bu dünyanın çirkabından uzaqlaşır. Eyni zamanda bu dünya o biri dünyanı qazanmaq üçün vasitə olduğundan, aşıq həm də əbədiyyət yolunu seçmiş olur.

Nəsimi eşq bəlasını görməyən, hicran qəminə düçar olmayan şəxsi "xəstə" hesab edir, həm də yüngül xəstə yox, sağalmaz xəstə.

Çəkməyən eşqin bəlasın, görməyən hicrin qəmin,
Dərdi dərmansızdır anın, çarə yox dərmanına [9, s.19].

Aşıqa, cövrü cəfavü dərdü qəm
Zövqü şadi, hüsnü xülqü naz ola [7, s.25].

Eşq yoluna qədəm qoyan müridin bir istəyi var: Allahın onun üçün qərar verdiyi ömür yolunda bütün varlığı ilə məşuqu üçün çalışmaq, çəkdiyi iztirabın, kədər və həsrətin mükafatını almağa layiq olmaq. Qəm çəkmək bunun üçün ən mötəbər vasitədir. Necə ki Kişvəri deyirdi:

Kişvəri qaçmaz qəmindən necə kim, var canı kim
Yüz çevirməz ləşkəri sultanidən ehsan görüb [12, s.17].

Kişvərinin fikrincə, nə qədər ki, canında taqət var, aşıq olan kəs sevdiyinin qəmindən qaçmamalıdır. Çünki qəm aşıqə Allahın ehsanıdır.

Şəha, qəmində çü düşdü bəyani – eşqə könül,
İrişdi mərtəbeyi – laməkani eşqə könül [4, s. 60].

Ey şah könlüm sənin qəmində eşq bəyanına ki düşdü, laməkani – eşq mərtəbəsinə çatdı. Can sənin vüsalından əbədi həyat tapdığı üçün mənzili əbədi eşq oldu. Həqiqinin bu şeiri sufi salikinin fənadən bəqaya gedən uzun yolunu cizgiləyir: İnsan dünyaya gəlir. Vəhdətdən aralı düşür. Aşıqindən ayrıldığı üçün qəm çəkir. Bu qəm onun eşqini artırır. Eşqə aludə olma onu ən yüksək mərtəbəyə çatdırır. Bu dünyadan üz çevirməklə, əsl sadıq aşıq olan salik vüsal məqamına yetir. Nəhayət əbədiyyətə – bütün ömrü boyu can atdığı ölməz eşqə qovuşur.

Şeyx İbrahim Gülşəninin yaradıcılığında bu istilahın məqamına diqqət edək:

Rövşəninin qəmiymiş Gülşəninini şad edən
Ondan özgə dilənməz çün könlünə bulmaq fərəh [15, s.300].

Gülşəninini şad edən Rövşəninin qəmi imiş. O qəm şairin könlü üçün fərəh misalındadır. Ona görə də başqa şadlığı könlü qəbul etmir. Başqa fərəh deyəndə, şair dünya sevincini nəzərdə tutur. O sevinc ki, nəfsin qalibiyyəti ilə əldə olunur. Sufiyənə kədər belə fərəhdən üstündür. Çünki o kədər saliki Allaha yaxınlaşdırır. Bu yaxınlıq isə mürşid vasitəsilə mümkün olur. "Müəllimdən ötrü çoxluq yoxdur. Yalnız birlik var. Ona vahiddən başqa heç kim kömək edə bilməz". Elə buna görə də sufizmin son və əsas mərhələlərindən olan, üç növdə təsnif edilən fənanın birincisi fəna – fiş – şeyxdir.

Yarın qəmində tərki – cahan etməyən könül

Ol can deyil ki, xilqət ana cavidan ola [1, s.244].

Şairə görə yarın qəmini şəkərək bu dünyanı, cahan həvəsini tərki etməyən könülə əbədilik verilmir. Şair bu beytdə sufi təbirincə “Allahın əbədiliyini qazanmaq istəyən şəxs gərək bu dünya şövqünü unutsun, onun yolunda qəm çəkməkdən zövq alsın” deyir.

Qeyd olunduğu kimi sufizmdə Allahı tapmaqdan ötrü dünya fənasından uzaqlaşmağın üç yolu mövcuddur. Fikir yolu, zikr yolu, eşq yolu. Sufi rəmzi kimi müraciət olunan Qəm rəmzi fikir yolunun istilahıdır. İnsani ruhun vəhdətdən ayrılıb bu dünyaya gəlməsi ilə bərabər varlığın qəm mərhələsi başlayır. Aşiq, bəndə, salik surət aləmində daim “Şəbi-hicran”ın əzablarını yaşayır, öz məşuqundan ayrıldığına görə möhnət və iztirablara düçar olur, ağır və müztərib hallar keçirir, göz yaşı tökür [2, s.130]. Yaradıcılığının böyük qisminə hürufi təsiri duyulan Cahanşah Həqiqidən gətirilən nümunədə:

Yaxdı Həqiqini qəmi-eşqin fəraq ilə,

Vəsbindən ayrı çarəvü tədbir bilməzəm [4, s.68].

Eşqin qəmi Həqiqini ayrılıq ilə yandırdı. Bu dərdin sənin vüsəlinə qovuşmaqdan başqa çarəsi yoxdur. Çünki eşqə düşən aşiq əvvəl adından vüsəl əbədiyyəti haqqında düşünməlidir.

Aşiqin çəkdiyi qəmin, düçar olduğu bəlanın sonunda yarın vüsəli olduğu üçün bu qəm onun qəlbinə həzz verir.

Ya ilahi, Rövşənidən ayrı zari – hüzn ilə

Gülşəni ki cahanda olmasun adəm qərib [1, s.298].

Sadiq mürid öz müəllimindən ayrılmasını böyük dərd hesab edir və kimsəyə belə ayrılıq nəsb olmasını arzulamır. Rövşənidən ayrılan Gülşəni özünü bütün dünyada qərib hiss edir.

Hidayətə görə aşiq düçar olduğu dərdin qədrini bilməlidir. Əgər belədirsə, həqiqi aşiq ölür, eşq dərdindən qurtarmaq üçün dərman axtarmaz.

Dərdinin qədrini bilən aşiq

Ölür isə dəvaya meyl etməz [14, s.318].

Cahanşah Həqiqi viranə könlündə eşq qəmi xəzinəsi tapır. O xəzinə ki, dünya çirkabından təmizlənməyə, təmiz qəlblə allahı zikr etməyə, nəfsi öldürərək bəqa aləmində rahatlıq tapmağa vasitəçidir:

Viranə könlümü qəmi-eşq etdi çün məkan,

Bəs gənc bulmuşam dili-viranələrdə mən [4, s.83].

Allaha doğru gedən yolda pillə olan aşıqlıyın mühüm şərtlərindən olan qəm çəkmək anlayışı poeziyada geniş şəkildə təzahür etmişdir. Sufi istilahı kimi qəbul edilən qəm rəmzi klassik poeziya nümayəndələrinin hər birinin deyim tərzinə uyğun şəkildə əks olunmuşdur.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası: [20 cildə] / baş red. M. İbrahimov, H. Araslı, Ə. Mirəhmədov [və b.]; cildi tərt. edən C. Qəhrəmanov; cildin red. K. Allahyarov; Azərb. SSR Elmlər Akademiyası, Respublika Əlyazmalar Fondu, – c. 3. – Bakı: Elm, – 1984. – 542 s.
2. Babayev, Y. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi / Y. Babayev. – Bakı: Elm və təhsil, – 2014. – 760 s.
3. Bayramlı, Z., Azərbaycan Övliya Çələbinin “Səyahətnamə”sində / Z. Bayramlı, V. Əzizli. – Bakı: Şərq-Qərb, – 1992. – 384 s.
4. Cahənşah Həqiqi Şeirlər / tərt., müqəddimə və lüğətin müəll.: Ə. Rəhimov, L. Hüseynzadə, Hacı Mail – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006, – 152 s.
5. Göyüşov, N. Quran və irfan işığında / N. Göyüşov. – Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, – 2003. – 286 s.
6. Göyüşov, N. Təsəvvüf anlayışları və dərvişlik rəmzləri – Bakı: Tural-Ə Nəşriyyat Poliqrafiya mərkəzi, – 2001. – 240 s.
7. Həbib. Şeirlər / toplayanı və tərt. ed. Ə. Məmmədov. – Bakı: Şərq-Qərb, – 2006. – 88 s.
8. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri: [2 cildə] / tərt. ed. H. Araslı. – c.1. – Bakı: Lider nəşriyyat, – 2004. – 336 s.
9. Kərimli, T. Görünməyən Füzuli / T. Kərimli. – Bakı: Elm, – 2003. – 112 s.
10. Kişvəri. Əsərləri / tərt. ed., şərhlərin və lüğətin müəll. C. Qəhrəmanov – Bakı: Şərq-Qərb, – 2004. – 176 s.
11. Qurani-Kərim / ərəb dilindən tərc. ed.: Z. Bünyadov, V. Məmmədəliyev – Bakı: Azər nəşr, – 1992. 719 s.
12. Məhəmməd Füzuli. Seçilmiş əsərləri / tərt. ed. və ön sözün müəllifi. A. Rüstəmov – Bakı: Çaşıoğlu, – 2004. – 600 s.
13. Musabəyli, A. Türkiyədə yaranan Azərbaycan ədəbiyyatı və Xəlili “Firqətnamə”si / A. Musabəyli. – Bakı: Nurlan. – 2007. – 282 s.
14. Paşalı, A. Əfsəhəddin Hidayət və “Divan”ı (tekstoloji-filoloji tədqiqat və mətn) / A. Paşalı. – Bakı: Nurlan, – 2007. – 448 s.
15. Şeyx İbrahim Gülşəni Bərdəi. Divan / əlyazma qaynaqları əsasında nəşrə haz. və ön sözün müəll. A. Musayeva – Bakı: Avrasiya Press, – 2006, – 416 s.
16. Yunis Əmrə. Əsərləri / tərt., ön söz və lüğətin müəll. C. Bəydili – Bakı: Öndər – 2004. – 326 s.
17. Cavid, S. Tasavvuf felsefəsi və ya gerçək felsefə / S. Cavid. – Ankara, – 1974. – 441 s.
18. Cebecioğlu, E. Tasavvuf terminləri və deyimləri sözlüğü / E. Cebecioğlu. – Ankara: Rehber, – 1997. – 790 s.
19. باکوی سید یحیی. رموز/ الاشارات، مانيسا مراديه، 2006.
20. دیوان روشنی // AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun əlyazma fondu. B-778. – 138 vərəq.

Xülasə

Klassik Azərbaycan poeziyasını sufi rəmzləri olmadan şərh etmək mümkün deyildir. Təsəvvüfi düşüncələrin təzahür etdirilməsi üçün söz ustalarının simvollardan geniş istifadə etmələri məlumdur. Rəmzlərdən istifadə bu və ya digər fikrin daha dolğun və maraqlı əks olunması üçün zəmin yaradır. Klassik poeziyada müraciət etdilər hər bir təsəvvüfi rəmzin xüsusi məna yükü mövcuddur.

Ümumiyyətlə sufi rəmzləri dedikdə nə başa düşülür?

Əslində, sufizm bütövlükdə bu fikrin üzərində qurulmuşdur desək, yanılmarıq. Yəni Allah yaradan biz isə yarananıq. Həqiqət Allahdır. Onu dərk etmək bizim vəzifəmizdir.

Məqalədə sufi rəmzlərindən biri olan Qəm rəmzinin Azərbaycan klassik poeziyasında işlənməsindən bəhs olunur. Tədqiqatçı irfani poeziyada təsəvvüf terminlərinin əks olunması, klassik Azərbaycan şeirində rəmzlərin işlənməsi məsələlərini ön plana çəkir. Qəm istilahının ədəbiyyatda təzahürü Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələrinin poetik mətnləri üzərində geniş şəkildə şərh olunur.

Шафа Мурадова

СИМВОЛ СКОРБИ В ПОЭЗИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ МИСТИЦИЗМЫ

Резюме

Невозможно интерпретировать классическую азербайджанскую поэзию без суфийских символов. Известно, что мастера слова широко используют символы для выражения мистических мыслей. Использование символов создает основу для более полного и интересного отражения той или иной идеи. Каждый суфийский символ, используемый в классической поэзии, имеет особое значение.

Что вообще подразумевается под суфийскими символами?

На самом деле, мы не ошибемся, если скажем, что суфизм целиком основан на этой идее. Другими словами, Бог создал, и мы созданы. Истина – это Бог. Наш долг понять это.

В статье говорится об использовании скорбя, один из суфийских символов, в Азербайджанской классической поэзии. Исследователь выдвигает на первый план вопросы отражения терминов суфизма в мистической поэзии и развитие символов в классической азербайджанской поэзии.

Проявление термина скорбь в литературе широко интерпретируется на основе поэтических текстов представителей азербайджанской литературы.

Shafa Muradova

THE SYMBOL OF GRIEF IN AZERBAIJAN MYSTICISM POETRY

Summary

It is impossible to interpret classical Azerbaijani poetry without Sufi symbols. It is known that wordsmiths make extensive use of symbols to express mystical thoughts. The use of symbols creates a basis for a more complete and interesting reflection of this or that idea. Each Sufi symbol used in classical poetry has a special meaning.

What is meant by Sufi symbols in general?

In fact, we would not be wrong if we say that Sufism is entirely based on this idea. In other words, God created and we are created. Truth is God. It is our duty to understand it.

The article talks about the use of Grief, one of the Sufi symbols, in Azerbaijani classical poetry. The researcher brings to the fore the issues of reflection of Sufism terms in mystical poetry and development of symbols in classical Azerbaijani poetry. The manifestation of the term grief in literature is widely interpreted on the poetic texts of representatives of Azerbaijani literature.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: Akademik Teymur Kərimli
tərəfindən çapa tösiyə olunmuşdur.**

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.2.473>

EFENDIYEVA AYTEN UZEYIR,
ayten.efendiyeva13@gmail.com

GURBANOVA SAMIRA ARIF,

lecturer

alvina0710@gmail.com

Ganja State University

Department of Practical Foreign Languages

LITERARY STUDIES AND LINGUISTICS

Summary

Second half of the 20th century characterized by the fact that the view of a scientific text radically changes, which is no longer considered as a separate work of a monologue nature and appears as a kind of component of an integral system of texts representing a field of science, a scientific direction, a scientific paradigm, or discourse. Within the framework of a certain discourse, one or another view of the object of description is accepted, which from the point of view of the theory of reference (especially in the humanities) represents a certain mental model, a system of mental constructs.

The famous cognitive scientist J. Fauconnier examines scientific fields in this aspect. In his theory of mental spaces, he notes that everything described by language is just systems built on the basis of cognitive models. These systems are essentially virtual, as they reflect the subjective vision of the speaker. "In the content aspect, mental spaces represent models of situations (real hypothetical ones) in the form in which they are conceptualized by a person". Both the so-called "real reality" and various hypothetical situations, situations related to the past and future, fictional situations, as well as entire scientific fields are considered as mental spaces. J. Lakoff views scientific theories in the same vein: "In our quest to understand the world, we use cognitive models. In particular, we use them in the theoretical understanding of the world, in the creation of scientific theories, as well as theories for everyday use. These theories usually do not agree with each other. The cognitive status of these models allows this".

Key words: Metaphor, linguistic, language, philological tradition, linguistic discourse

Recently, more and more works have appeared in the domestic humanitarian sphere devoted to the problem of modeling scientific space. These spaces are considered as some virtual worlds created by building a system of cognitive models and changing depending on some dominant idea, the coordinate system within which the object is considered - paradigms.

Metaphor is recognized as a key cognitive model in modern cognitive science and linguistics - one of the basic ways of presenting information. In the

linguistic and philological tradition, the phenomenon of metaphor has been known since ancient times, but only in the 20th century. There is a fundamental change in the presentation of this language phenomenon. The study of metaphor goes beyond the scope of stylistics and even linguistics, and this phenomenon is considered as one of the principles of the organization of human thinking. For example, F. Nietzsche wrote: "The thing in itself" (pure, immediate truth) is completely unattainable for the creator of language and in his eyes does not deserve to be sought at all. He denotes only the relationship of things to people and uses the most daring metaphors to express them. The stimulation of the nerve becomes an image! First metaphor. Image becomes sound! Second metaphor. And each time a complete leap into a completely different and alien area... We think we know something about the things themselves when we talk about trees, paints, snow and flowers; in fact, we only have metaphors of things that do not at all correspond to their original essences". All philosophy of the 20th century. permeated with this idea, the idea of the subjectivity of truth, anthropocentrism, intuitionism, interest in various types of irrational thinking, and, accordingly, interest in metaphor.

Fundamental for a new understanding of metaphor in language was the work of J. Lakoff and M. Johnson, where not only the theoretical and philosophical aspects of a new consideration of metaphor were specified, but also a methodology for identifying metaphorical models was presented, the mechanism of metaphorization and the typology of metaphors were described. According to the authors, the main role in human thought processes is played by analogies as the transfer of knowledge from one content area to another. Thus, in the stated concept, metaphor is conceptualized not as a superficial rhetorical mechanism for decorating speech, but, on the contrary, as a fundamental cognitive mechanism that organizes our thoughts, formalizes judgments and structures language. The authors clearly demonstrate that metaphor is the flesh of our ordinary, rhetorically unembellished speech, and that this phenomenon cannot be treated as an ordinary trope. The book introduces the megascopic concept of conceptual metaphor and declares that metaphors as surface linguistic structures are possible precisely because they are embedded in the human conceptual system. The book presents a fundamentally new view of this phenomenon as a general cognitive principle of the organization of thinking. Thus, a linguistic metaphor is a reflection of a cognitive metaphor, and by analyzing it, we get the opportunity to explore the cognitive model of interpretation of a particular fragment of reality by native speakers.

This approach allowed us to look at metaphor not only as a means of decoration, a means of characterization and evaluation, but also as an epistemological mechanism that allows us to define the understanding of new knowledge through analogy - relying on existing experience. Key basic metaphors are capable of setting holistic paradigms for understanding and presenting new knowledge. As noted by N.D. Arutyunova, "... metaphors are well known that

provide the key to understanding the nature of language and its units: the biological concept of language made it natural to liken it to a living and developing organism that is born and dies (cf. living and dead languages); comparativists proposed metaphors of language families and linguistic kinship (the proto-language arose by analogy with the ancestor); for structural linguistics, the key metaphor was the level structure... A change in a scientific paradigm is always accompanied by a change in the key metaphor, introducing a new area of comparisons, a new analogy". From the same point of view, for example, a change in paradigms and a change in metaphorical models are considered in the work of Yu.S. Stepanov, dedicated to identifying paradigmatic metaphors that organize linguistic discourse in its historical development [9].

Considering the general problems of modeling scientific knowledge in genetics, A.E. Sedov writes: "In the English-language scientific literature, the question of the role of metaphors in science has been discussed since the early 60s". To describe the work of a metaphorical model when creating a mental space, he offers as an analogy a model from information theory: "... a metaphor can be considered as a kind of "concentrate" of information, as a new information input into a given cognitive model from others... A new metaphor is a rare, an unexpected combination of words and meanings. If it is successful, then the amount of information in the description increases (for relatively simple systems with known probabilities of events - calculated according to K. Shannon)". In the work of A.E. Sedov discusses metaphorical models of genetics.

Paradigmatic models, as well as other types of conceptual metaphors, are implemented in a scientific text through the use of linguistic expressions of different levels. J. Lakoff and M. Johnson, in the work already mentioned above [8], propose a typology of conceptual metaphors that allows us to divide all existing metaphors into three main types: structural, orientational and ontological. The basis for such a division is, firstly, the type of cognitive model behind the linguistic expression, and secondly, the way the metaphor is expressed. This approach allows us to identify metaphorical models of different levels of conceptualization and significantly expand the range of linguistic means used to represent the metaphorical model. The most obvious, according to the authors, are structural metaphors, since they allow one to see the projection of the structure of one conceptual area into another, which, as a rule, does not have a formal expression. These metaphors are realized in polysemy and holistic metaphorical contexts; the range of such metaphors is very wide, it is correlated with the number of conceptual spaces and subspaces and objects. Structural metaphors vary in different types of culture and, accordingly, in different languages. For example, the traditional zoomorphic metaphor "cow", in relation to a person, has completely different meanings in Russian and Chinese cultures.

Orientation metaphors are more universal in nature, since they relate primarily to the human body and its orientation in physical space. In this case, the

concept of a physical norm is relevant: normal and abnormal positions of the human body and its movement are conceptualized.

The deepest layers of conceptualization are associated with ontological metaphors, the range of which is limited and correlated with another type of cognitive models - kinesthetic image-schemes formed in the early stages of the development of a human being. Ontological metaphors reflect the primary analysis of the world and rely on image-schemas as “repeating dynamic patterns of our perceptual processes and our motor programs”. It is ontological metaphors that are most difficult for native speakers to reflect on, since they often receive expression through grammatical formalization.

The mental space of a scientific text is modeled through conceptual metaphorical models. As a rule, modeling the perception and understanding of abstract entities, processes, and phenomena occurs at several levels and involves metaphors of various types. The most obvious, structuring the location and relationships of objects of description, are structural metaphors, but they, in turn, are based on deeper ones - ontological and orientational ones. The parameters that structure the abstract area of organization of a sign are the spatial characteristics of the object, spatial location, configuration in space, movement (or lack thereof), and action. Thus, we can say that a linguistic scientific text has a fundamental metaphorical nature.

Reference

1. Lakoff D., Johnson M. *Metaphors by which we live*. M.: Editorial URSS, 2004. 256 p.
2. Макаров М.Л. *Основы теории дискурса*. М.: Гнозис, 2003.
3. Скребцова Т.Г. *Американская школа когнитивной лингвистики / Послесл. Н.Л. Сухачева*. СПб., 2000. 204 с.
4. Седов А.Е. *Метафоры в генетике // Вестник Российской академии наук*. 2000. Т. 70, № 6. С. 526–534

**Əfəndiyeva Aytən Üzeyir qızı,
Qurbanova Samirə Arif qızı,**

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ VƏ DİLÇİLİK

Xülasə

20-ci əsrin ikinci yarısı elmi mətnə baxışın kökündən dəyişməsi, artıq monoloq xarakterli ayrıca əsər kimi qəbul edilməməsi və bir elm sahəsini, elmi istiqaməti təmsil edən mətnlərin ayrılmaz sisteminin bir növ komponenti kimi meydana çıxması ilə xarakterizə olunur; elmi paradigma və ya diskurs. Müəyyən diskurs çərçivəsində istinad nəzəriyyəsi nöqtəyi-nəzərindən (xüsusilə humanitar elmlərdə) müəyyən psixi modeli, psixi konstruksiyalar sistemini təmsil edən təsvir obyektinə bu və ya digər baxış qəbul edilir.

Məşhur koqnitiv alim J.Fauconnier elmi sahələri bu aspektdə araşdırır. O, zehni fəzalar nəzəriyyəsində qeyd edir ki, dil tərəfindən təsvir edilən hər şey sadəcə olaraq idrak modelləri əsasında qurulmuş sistemlərdir. Bu sistemlər nətiqin subyektiv baxışını əks etdirdiyi üçün mahiyyətə virtualdır. “Məzmun aspektində psixi fəzalar situasiyaların modellərini (əsl hipotetik olanları) şəxs tərəfindən konseptuallaşdırıldıqları formada təmsil edir”. İstər “real reallıq” deyilən, istərsə də müxtəlif hipotetik situasiyalar, keçmiş və gələcəyə aid situasiyalar, uydurma situasiyalar, eləcə də bütöv elmi sahələr psixi məkanlar kimi qəbul edilir. J.Lakoff elmi nəzəriyyələrə də eyni məcrada baxır: “Dünyanı dərk etmək axtarışımızda biz idrak modellərindən istifadə edirik. Xüsusilə, biz onlardan dünyanın nəzəri dərk edilməsində, elmi nəzəriyyələrin yaradılmasında, eləcə də gündəlik istifadə üçün nəzəriyyələrin yaradılmasında istifadə edirik. Bu nəzəriyyələr adətən bir-biri ilə uzlaşmır. Bu modellərin koqnitiv statusu buna imkan verir”.

Açar sözlər: Metafora, linqvistik, dil, filoloji ənənə, linqvistik diskurs

**Эфендиева Айтен Узейир,
Гурбанова Самира Ариф,**

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Резюме

Вторая половина XX в. характеризуется тем, что кардинальным образом изменяется взгляд на научный текст, который перестает рассматриваться как отдельное произведение монологического характера и представляется своего рода компонентом целостной системы текстов, представляющих область науки, научное направление, научную парадигму, или дискурса. В рамках определенного дискурса принимается тот и или иной взгляд на объект описания, который с точки зрения теории референтности (особенно в гуманитарных науках) представляет собой некоторую ментальную модель, систему ментальных конструкторов.

В этом аспекте рассматривает научные области известный исследователь-когнитивист Ж. Фоконье. В своей теории ментальных пространств он отмечает, что все, описываемое языком, является лишь системами, построенными на основе когнитивных моделей. Эти системы по сути своей виртуальны, так как отражают субъективное видение говорящего. «В содержательном аспекте ментальные пространства представляют собой модели ситуаций (реальных гипотетических) в том виде, как они концептуализируются человеком». В качестве ментальных пространств рассматриваются как так называемая «реальная реальность», так и различные гипотетические ситуации, ситуации, относящиеся к прошлому и будущему, вымышленные ситуации, а также целые научные области. В этом же ключе рассматривает научные теории и Дж. Лакофф: «В нашем стремлении понять мир мы используем когнитивные модели. В

частности, мы используем их при теоретическом осмыслении мира, при создании научных теорий, равно как и теорий для повседневного употребления. Эти теории обычно не согласуются друг с другом. Когнитивный статус этих моделей позволяет это».

Ключевые слова: Метафора, лингвистика, язык, филологическая традиция, языковой дискурс

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi: dos. Əliyeva Zahirə Məşədi Ələkbər qızı

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.2.479>

GÜLÜŞ SƏFƏRZADƏ
AMEA M. Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutu
İstiqlaliyyət küç. 26
gulushsafarzada@gmail.com

MƏMMƏDAĞA SULTANOVUN BƏDİİ YARADICILIĞI XÜLASƏ

Görkəmli şərqşünas alim, tərcüməçi, ədəbiyyatşünas Məmmədağa Sultanov elmi fəaliyyəti ilə yanaşı, bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur. Ömrünün böyük bir qismini həsr etdiyi AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda onun şəxsi arxivi qorunub saxlanılır. Bu qiymətli irsin böyük bir qismini müəllifin bədii əsərləri təşkil edir. Yaradıcılığa şeir yazmaqla başlayan M. Sultanov oçerk, hekayə, novella, poema, dram janrlarında da əsərlər yazmışdır. Onun əsərlərinin mövzusu dövrün siyasi, ictimai və mədəni həyatında baş verən hadisələr, bu hadisələrin insanların şüurunda, duyğu və düşüncələrində yaratdığı dəyişikliklər, insan münasibətləri və s. haqqındadır.

Yaradıcılığının ilk dövrlərində qəzet və jurnallarda şeirləri dərc olunsa da, M.Sultanovun bədii əsərlərinin əksəriyyəti çap olunmamışdır.

Açar sözlər: Məmmədağa Sultanov, alim, yazıçı, bədii yaradıcılıq, şəxsi arxiv

Giriş. M. Sultanov daha çox tərcüməçi, mətnşünas alim kimi tanınsa da, bədii yaradıcılıqla da məşğul olmuşdur. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun Elmi arxivində onun şəxsi fondu qorunub saxlanılır ki, bunun da bir qismini yazıçının bədii əsərləri təşkil edir. M. Sultanovun ilk mətbu əsəri 1926-cı ildə “Hücum” jurnalında çap olunan “Sənət məktəbi” şeiridir. Yaradıcılığa şeirlə başlayan M.Sultanov sonralar qələmini nəsr sahəsində də sınaaraq müxtəlif mövzulu oçerk, hekayə, povest və novellalar, eləcə də dramatik janrdə əsərlər yazmışdır.

M.Sultanovun bədii yaradıcılığını şərti olaraq üç hissəyə bölmək olar: poetik irs, bədii nəsr və dramaturji fəaliyyət.

Həyat və yaradıcılığına ümumi nəzər. Görkəmli şərqşünas, tərcüməçi, şair, ədəbiyyatşünas, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin üzvü, Əməkdar mədəniyyət işçisi, filologiya elmləri namizədi, müharibə və əmək veteranı Məmmədağa Sultanov 1910-cu il yanvarın 5-də Cənubi Azərbaycanın Ərdəbil şəhərində anadan olmuşdur.

M. Sultanov Ərdəbildə ibtidai təhsilini başa vurduqdan sonra fərdi təhsil almışdır. Ailəsi ilə birlikdə Bakıya köçdükdən sonra Sabunçuda “Təməddüni-İraniyan” məktəbində, atasının məsləhəti ilə Balaxanı kəndindəki “Gənc mədəncilər” fabrik-zavod məktəbində, daha sonra Sabunçu qəsəbəsindəki neft texnikumunda təhsil almışdır. Neft sahəsində təhsil alsa da, ədəbiyyata, müəllimliyə olan həvəsi, insanları öyrətmək, savadlandırmaq arzusu M. Sultanov üçün hər zaman

ön planda olmuşdur. O, Sabunçu qəsəbəsində fəhlə klubunun nəzdində təşkil edilmiş və Seyid Hüseynin rəhbərlik etdiyi ədəbiyyat dərnişində fəal iştirak etmiş, eyni zamanda həmin klubda müəllim kimi bədii-siyasi axşamlar təşkil etmiş, fəhlələrə, qadınlara oxuyub-yazmaq öyrətmişdir. Həmin dövrdə “Sənət məktəbi” adlı ilk şeiri 1926-cı ildə “Gənc işçi” qəzetində dərc olunmuşdur. 1933-cü ildə Azərbaycan Dövlət Elmi-Tədqiqat İnstitutunun aspiranturasına daxil olmuşdur. Sonralar da müəllimlik fəaliyyətini davam etdirən M. Sultanov Mühəndis və təsərrüfatçıların ixtisasını artıran institutda dil və ədəbiyyat kafedrasının müdiri olmuş, Bakı Dövlət Universitetində (o zamankı Azərbaycan Dövlət Universiteti) fars dili və İran ədəbiyyatı tarixindən dərs demişdir.

Məmmədəğa Sultanov jurnalist kimi də fəaliyyət göstərmiş, müxtəlif qəzet və jurnallara rəhbərlik etmişdir. O, “Hücum” jurnalının məsul katibi (1932-1933), Kürdəmir rayonu MTS siyasi şöbəsinin orqanı “Bolşevik” qəzetinin redaktoru (1933), Masallı rayon “Yeni həyat” qəzetinin redaktoru (1934-1935), “Gənc işçi” qəzetinin məsul katibi (1935-1936), “Kommunist” qəzeti redaksiyasında elm və mədəniyyət şöbəsinin müdiri (1937) vəzifələrində çalışmışdır.

1931-ci ildə ilk dəfə qələmini bədii tərcümə sahəsində sınayan Məmmədəğa müəllim Qətran Təbrizi, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi, Nəsimi, Əssar Təbrizi, Füzuli, Heyran xanım, Abasqulu ağa Bakıxanov, Əmir Xosrov Dəhləvi, Sədi Şirazi və s. kimi klassiklərin şeirlərini fars dilindən ana dilimizə tərcümə etmişdir. Bu dövrdə o artıq özü də bədii əsərlər yazmış və onları ara-sıra dövrü mətbuatda dərc etdirmişdir.

İkinci Dünya Müharibəsi dövründə M. Sultanov Zaqafqaziya cəbhəsi siyasi idarəsinin tərcüməçisi və siyasi təlimatçısı kimi Sovet Ordusunun tərkibində Təbrizdə, Tehranda, Qafqazda zabıt kimi fəaliyyət göstərmişdir. Bu illər onun yaddaşında silinməz izlər buraxmışdır. Müharibə bitdikdən sonra Bakıya geri qayıdan Məmmədəğa müəllim Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun Əlyazmalar şöbəsinin müdiri (1945-1950) təyin edilmişdir. Onun böyük səyi nəticəsində bu balaca şöbə 1950-ci ildə müstəqil Respublika Əlyazmalar Fonduna çevrilmiş və Məmmədəğa Sultanov həmin fondun direktoru (1950-1972), daha sonra Azərbaycan EA Respublika Əlyazmalar İnstitutunun baş elmi işçisi (1982-ci ildən) olmuşdur.

Yaradıcılığının ilk dövrü ötən əsrin 30-cu illərinə, Azərbaycanın siyasi-ictimai həyatının ən qarışıq, ziddiyyətli, keşməkeşli dövrünə, sosialistləşmə prosesinin iqtisadiyyatda, məişətdə, şüurda yaratdığı böyük tarixi dəyişikliklər dövrünə təsadüf edən yazıçının ilk əsərləri sosializm quruculuğu, fəhlələrin ağır və şərəfli əməyi, quruculuq dövründə qarşıya çıxan problemlər və s. həsr olunmuşdur. Onun bu dövrdə yazdığı əsərlərinin qəhrəmanları fəhlələr, neftçilər, pambıqçılar, sovet dövrünün təbiri ilə desək, zəhmətkeşlərdir. “Gurultu” (1930), “Bolşevik zavodu” (1931), “Şeirdən texnikaya” (1931), “Yüksələrkən” (1931) “Qanadlarda hücum” (1932), “İliç buxtası” (1932), “Cəbhə” (1932), “Əjdər” (1933), “Leninin bayrağı altında” (1933), “Sabirə” (1936) kimi şeir və poemaları, “Əziz” (1931), “Hüsnü pambıq yığır” (1931), “Zalivka” (1931), “Balıqçılar arasında” (1932), “İliç

buxtasında” (1932) “Briqadaçı Həsən” (1934) “Onun həvəsi” (1936), “Gənc olmaq arzusu” (1936), “Məktəblərin qapıları açılarkən” (1937), “Ayrılmaz dostlar” (1937), “Cavan qoca” (1937), “Tarixdə ilk demokratik seçki günü” (1937), “Göy adamı”, “Gülsəbah” kimi oçerk və hekayələri bu dövrdə qələmə alınmışdır.

Poetik irsi. M. Sultanov uşaq yaşlarından əməklə məşğul olmuş və ətrafındakı insanların ailəsini dolandırmaq üçün necə çalışdıqlarını, əziyyət çəkdiqlərini görmüşdü. Ona görə də yeni qurulan fabriklər və zavodlar, burada istifadə olunan texnika, fəhlələrin əməyini nəzərəcarpacaq dərəcədə yüngülləşdirən “ağıllı” maşınlar onun yaradıcılığının ilk dövrünün əsas mövzusu və tərənnüm obyektidir. Şairin “Gurultu”, “Bolşevik zavodu”, “Şeirdən texnikaya” şeirləri məhz bu mövzuya həsr olunmuşdur. O, hər peşədən olan insanları kənarda durmamağa, bu yeni qurulan dünyaya, bu quruluşa bacardıqları köməyi göstərməyə səsləyirdi. “Şeirdən texnikaya” şeirində o:

Şeirimiz də
Bir texniki
Əsər kimi
Hər an təsir yapmalıdır kütləmizə -

deyərək şairləri də “azad dünya quruluşuna” töhfə verməyə çağırır. [21,s.10]

“Yüksəlkən”, “Qanadlarda hücum” şeirlərində Avropada baş verən böhran, “əzilən sinfin” ağır həyatı təsvir olunur, sosializm və kapitalizm quruluşları qarşılaşdırılır.

“İliç buxtası” şeiri neftçilərin əməyinə həsr olunmuşdur. Burada buxtanın sovet hökuməti qurulmamışdan əvvəlki və sonrakı vəziyyəti müqayisə edilmiş, neftçilərin əvvəllər necə ağır şəraitdə işlədikləri, əsərin qələmə alındığı dövrdə isə onların əməyini yüngülləşdirmək və istirahətlərini təmin etmək üçün yaradılan şərait işçilərin öz dilindən təsvir olunmuşdur.

“Əjdər” şeirində kənddən şəhərə işləməyə gələn gənc Əjdərin yeni qurulan dünya, bu dünyanın qurucusu Lenin haqqında düşüncələri əks olunur, köhnə və yeni quruluş, keçmişdə muzdur işləyən Əjdərlə indiki zavodda mürəkkəb texnika ilə çalışan fəhlə Əjdər qarşılaşdırılır.

M.Ə.Sabirin vəfatının 25 illiyi münasibətilə yazdığı “Sabirə” şeirində şairin keçdiyi ağır və keşməkeşli həyatı, qarşılaşdığı haqsızlıqlar, qısa sürən məşəqqətli ömür yolu nəzmə çəkilir. Böyük Sabirin yaradıcılığına dərin hörmət və ehtiramını ifadə edən şair:

Əsrlər keçmişdir, yenə keçəcək
Ölüm çox həyatı yenə biçəcək,
Lakin ölməyəcək böyük insanlar,
Təbiət durduqca yaşayır onlar. – deyərək onun əbədi olaraq

ürəklərdə yaşayacağına sonsuz inamını ifadə edir. [20]

M. Sultanov yaradıcılığında tarixi mövzulara da müraciət etmişdir ki bunlardan biri də 1972-ci ildə qələmə aldığı Şərqi böyük şairi və mütəfəkkiri Ömər Xəyyama həsr olunmuş “Tarixdən bir səhnə” poemasıdır.

Rəvayətə görə, Ömər Xəyyam, Həsən Səbbah və Nizamülmülk orta məktəbdə oxuyanda söz verirlər ki, əgər biri mövqə qazansa, o birilərini də himayə etsin. Amma Həsən Səbbahla Nizamülmülk arasında olan münasibətin dostluğa heç bir dəxli yoxdur. Belə ki, Səbbah saraya gələndən bir az sonra Nizamülmülklə toqquşmalı olur. Məlumata görə, vergi və maliyyə işləri ilə tanış olan Həsən Səbbah bu qərara gəlir ki, çoxlu yeyinti və mənimsəmə var, bunları üzə çıxarsa, özünə yaxşı mövqə qazana bilər. O, saraya Nizamülmülkün təqdimatı ilə gəldiyindən böyük nüfuz qazanmışdı. Amma bu, Nizamülmülkdə qısqanclıq doğurur. Bir gün Səbbah sultanın qulağına çatdırır ki, maliyyə işlərində yoxlama aparmaq lazımdır. Təcrübəli Nizamülmülk yoxlamaya altı ay vaxt lazım olduğunu deyir. Həsən Səbbah isə iki həftəyə bu işi çözəcəyini bildirir. Hesabatın belə qısa müddətdə baş tutması Nizamülmülkün sonu demək idi. Ona görə o, yaxın adamlarını Səbbahın qrupuna daxil edir. Onlar hər şey haqda vəziri xəbərdar edir, sonra vəzirləri bir dəftərdən başqasına qoymaqla hər şeyi pozurlar. Hesabat günü məlum olur ki, hər şey alt-üstüdür. Səbbah rüsvay olur və şahın hüzurundan qovulur. Bundan qeyzlənən Həsən əvvəl Misirə qaçır, sonra Ələmut qalasına çəkilir, gizli terrorçu təşkilat yaradır və Səlcuqilərə qarşı mübarizə aparır. O, türklərlə mübarizə üçün çox orijinal metod seçir: elan edir ki, türklər Adəmdən əmələ gəlməyiblər. Onlar cindən törəyiblər, onları və onlara xidmət edənləri öldürməklə cənnətə düşmək olar. O, Nizamülmülkdə “borclu qalmır”. Ömrünün qoca çağlarında vəzir onun göndərdiyi terrorçunun əli ilə öldürülür.

M. Sultanov bu rəvayət əsasında əsər yazaraq özünün dövlət, hökmdar, insan münasibətləri, dostluq haqqında düşüncələrini qələmə alır. Poemanın proloqunda:

Bu ya həqiqətdir, ya əfsanədir.

Hər halda bir gözəl ibrətnamədir. [1, s.17] –

deyən şair əslində məqsədinin yalnız bu rəvayəti qələmə almaq deyil, eyni zamanda onun əsasında insanları düşündürmək, onlara ibrət ola biləcək bir əsər yazmaq olduğunu bildirir. O, Nizamülmülklə Ömər Xəyyam arasındakı möhkəm dostluğu Nizamülmülk və Həsən Səbbah arasındakı “dostluq”la başlayıb düşmənçiliklə bitən münasibətlə qarşılaşdırır.

Poemada Xəyyamın öz xalqına, döğmə Nişapura olan sevgisi və eyni zamanda xalqın da bu böyük sənətkara sonsuz məhəbbəti ustalıqla təsvir edilmişdir.

M. Sultanov uşaqları da unutmamış, “İlanın köməyi”, “Həyatdan qorxan bağa”, “Rüşvət” təmsillərini yazmışdır.

Bədii nəsr. M.Sultanov əvvəlcə fabrik-zavod məktəbində, sonra neft texnikumunda təhsil aldığı, neft mədəninə işlədiyi üçün bu sahəyə yaxından bələd idi. Yazıçı özü “Zalivka” oçerkində o illərlə bağlı belə yazır: “Balaxanı neft mədəni ilk gördüyüm deyildir. Gəncliyimin ilk çağlarında bu geniş neft istehsalatında çalışdığım kimi, çocuqluğumun bir hissəsini də bu uca buruqlar və gurultulu zavodlar arasında keçirmişəm”. [25,s..23-24.] Oçerki oxuyarkən onun, həqiqətən, bu sahəyə nə qədər dərinədən bələd olduğunun şahidi oluruq. 1932-ci ildə qələmə aldığı “İliç buxtasında” oçerki də bu mövzuda yazılmışdır. Oçerkdə buxtanın yaranma

tarixi, qarşıya çıxan çətinliklər, süni yaradılan maneələr, qəhrəman neftçilərin güstərdiyi fədakarlıq işçilərin öz dilindən təsvir olunmuşdur.

Bütün bu təssüratlar onun bədii yaradıcılığına da təsirsiz ötürməmişdir. Neftçilərin həyatı, işlərindəki yeniliklər, irəliləyişlər, çətinliklər və problemlər ədibə yaxşı tanış idi. O burada istifadə olunan bütün texniki avadanlıqlara, onların iş xüsusiyyətinə bələd idi. Müəllifin bu sahədə çalışan insanları yaxından tanımaq, müşahidə etmək imkanının olması maraqlı və dolğun obrazların yaranmasına səbəb olmuşdur. Onun “Əziz”, “Briqadaçı Həsən”, “Cavan qoca” kimi hekayələri məhz bu mövzuda yazılmışdır.

“Əziz” hekayəsinin qəhrəmanı illərdir neft mədəninə çalışan Əziz gənc işçi Sadiqin təsirlə dəyişir, savadını artırır daha həvəs və məsuliyyətlə çalışır, hətta işində ciddi səhvə yol verən bacısı oğluna belə güzəşt etməyən nümunəvi bir işçiyə çevrilir.

“Briqadaçı Həsən”də neftçilərin ağır əməyindən, bu sahədə qarşıya çıxan müxtəlif problemlərdən, yararsız detalların ümumi işi necə ləngitdiyindən danışılır.

“Cavan qoca” hekayəsinin qəhrəmanı Əbdüləli Məmmədrazı oğlu isə neftayırma zavodunda sex naçalnikidir. Hekayə həyatı boyu burada işləyən bu qocaman fəhlənin dilindən nəql olunur. O, zavodun keçmişindən söhbət açaraq əvvəllər burada işləməyin nə qədər çətin olduğundan, heç bir şərait və hüquqlarının olmadığından bəhs edir, sovet hökumətinin zəhmətkeşlər üçün geniş imkanlar açdığını deyir.

“Balıqçılar arasında” əsərində balıqçıların əməyi, bu işdə qarşıya çıxan çətinliklər, müxtəlif milliyətdən, dindən olan fərqli xarakterə malik insanların fikir ayrılıqları, bir-birinə və işə münasibəti ilə tanış oluruq. Burada vicdansız, xudpəsənd, səhlənkər insanların öz məqsədlərinə çatmaq üçün hər yola əl atdıqlarının, hətta günahsız insanları da öz oyunlarına alət edərək cinayət işləməkdən belə çəkinmədiklərinin şahidi oluruq. Lakin vicdanlı, dürüst, çalışqan, məsuliyyətli insanlar onların bu nadürüst əməllərini həyata keçirməsinə mane olurlar. Sonda isə ədalət qələbə çalır, günahkarlar layiqli cəzalarına çatırlar. Əsərdə hər obraz öz xarakterinə, dünyagörüşünə uyğun, müxtəlif ləhcələrdə danışır ki, bu da əsəri daha maraqlı və oxunaqlı etmişdir.

M. Sultanovun “Gənc olmaq arzusu” əsərinin qəhrəmanı məşhur sovet alimi, tarix professoru 80 yaşlı Mixaylovdur. Hekayə onun gənclərə müraciətindən ibarətdir. Professor gənclərə müraciət edərək onları gəncliyin qədrini bilməyə, daha çox biliklər əldə edərək daim irəliyə doğru can atmağa çağırır. Özünün artıq qocaldığını təəssüflə qeyd edən ağ saçlı professor çox əziyyətlər çəkdiyini, çətinliklə bu mövqeyə yüksəldiyini və bunun da qarşılığını aldığını, dövlət tərəfindən qiymətləndirildiyini, hər yerdə hörmət gördüyünü, yüksək kürsülərdən səsini duyurmaq, sözünü keçirmək imkanının olduğunu deyir. Lakin mümkün olsaydı, bütün bunları böyük məmnuniyyətlə onlar kimi gənc olmağa dəyişməyə hazır olduğunu da qeyd edir. O zaman o, daha böyük həvəs və maraqla yenidən başlayıb daha çox öyrənər və öz ölkəsinə, insanlığa daha artıq xeyir verməyə çalışardı. Çünki indi bunun üçün daha yaxşı şərait və imkan vardır.

“Gülsəbah” hekayəsinin qəhrəmanı gənc qadındır. O, pambıqçıdır. Yaxşı işlədiyinə görə onu briqadir seçmişlər. Tələbkar olduğuna görə işləmək istəməyən və qadına yuxarıdan aşağı baxan bəzi bədxahlar ona mane olmağa çalışır, ona çirkin böhtan ataraq həyat yoldaşına təsir edib, onu işindən uzaqlaşdırmağa cəhd edirlər. Lakin Gülsəbah öz ağılı ilə bu işdən də alınacağı çıxır, hətta günahkarlarla bərabər öz həyat yoldaşının da onu işindən ayırmağa çalışdığı və səhlənkarlıq edib tarlada suyu açıq qoyduğu üçün cəzalandırılmasını təmin edir.

M. Sultanovun yaradıcılığında Cənubi Azərbaycan mövzusu xüsusi yer tutur. Məlumdur ki, ədib müharibə dövründə Sovet ordusu sıralarında Cənubi Azərbaycanda xidmət etmişdir. Özünün də qeyd etdiyi kimi, uşaqlıq xatirələri yenidən yaddaşında canlanmış, burada olduğu müddətdə gördüyü, şahidi olduğu hadisələr də yaddaşında iz buraxmış və müharibədən sonra o, öz təəssüratlarını “Cənubi Azərbaycan səhifələri” başlığı altında qələmə almışdır. Bu başlıq altında elmi arxivdə onun üç hekayəsi vardır.

Onlardan biri ədibin 1945-ci ildə qələmə aldığı “Gecə yarısının göz yaşları” hekayəsidir. Əsərdə indiki dövr üçün də aktual olan fikirlər səsləndirilir. Hekayənin qəhrəmanı Ağayi Mənsuri Cənubi Azərbaycanda ilk dəfə olaraq doğma ana dilində nəşr olunan “Sədai-milli” qəzetinin məsul müdürüdür. “Bu qəzet səhifələrində hüquq azadlığı və dil azadlığı məsələsinə ayrıca əhəmiyyət verilir. Bu qəzet ilk dəfə olaraq Azərbaycan xalqının hun monqol istilasından sonra korlanmış bir fars qəbiləsi olması iddiasına ağır zərbələr endirir və sübut edir ki, Azərbaycan xalqı farslardan, monqollardan asılı olmayaraq yaşayan, böyük mədəniyyət tarixinə malik olan qüvvətli bir xalqdır ki, bu xalqın öz dili, öz ənənəsi, öz qəhrəmanları vardır. Şübhəsiz ki, xalqın tam qəlbinin dərinliklərindən gələn bu fikirlər fars ağalığını saxlamaq istəyən bir çox mürtəce adamların xoşuna gəlmir, onların ciddi etirazlarına səbəb olurdu. Hökumət xalqı azadlığa çağıran bu “Sədai-millət” qəzetini hər nə vasitə ilə olur olsun, bağlamaq istəyirdi...” [2,s.6]

Hökumətin bu qəzeti bağlamaq istəməyinin bir səbəbi də onun ətrafına Rəşid Ümidi kimi istedadlı, vətənpərvər, qorxmaz gənclərin yığılması qorxusu idi. Və sonda onlar öz istəklərinə çatır: qəzet bağlanır, Mənsuri isə həbs olunur. Buna səbəb şəhər nəzmiyə idarəsinin məsul işçilərindən birinin “Cənubi Azərbaycan varının Tehran şəhərinin gözəlliyinə sərf edilməsindən, dövlətin bu həvaliyə əhəmiyyət verməməsindən və buna etirazlardan” bəhs edən məqaləsi və Rəşid Ümidinin “Gecə yarısının göz yaşları” sərlovhəli rübailəri olduğu düşünülür.

M.Sultanovun “Bülbül olun, qəfəsdə olmayın” və “Rəssam Nəriman” hekayələrinin mövzusu, cənub mövzusunda yazılan əksər əsərlər kimi, azadlıq uğrunda mübarizədir.

“Rəssam Nəriman” hekayəsinin qəhrəmanı Nəriman Cənubi Azərbaycanda başlayan azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda mübarizədə öz rəsmləri ilə iştirak edir. Onun çəkdiyi və polislər tərəfindən iki yerə bölünmüş “Azadlıq” lövhəsi öz azadlığını tələb etmək üçün şəhər bağına toplaşan izdihamın önündə bayraq kimi dalğalanır. “Orada zəncirləri qırıb tökən və böyük sevinclə həbsxanadan açıq havaya çıxan adamlar təsvir edilirdi. Lövhənin ikiyə bölünməsi qətiyyətlə hiss edilmirdi”

[1,s.10] ikiyə bölünmüş lövhə rəssamın, eyni zamanda yazıçının özünün bütöv və azad Azərbaycan arzusunu əks etdirir.

M. Sultanovun müharibədən sonra qələmə aldığı “Əfsanə” novellası müharibənin insanların həyatında buraxdığı dəhşətli izlər, açdığı sağalmaz yaralar, ailələrin üzleşdiyi faciələr haqqındadır. Bu faciələr professor Kərimzadənin və həyat yoldaşı Sənubər xanımın, cəbhədə ağır yaralanıb kantuziya almış Fərhadın, tək qalaraq qızını uşaq evinə verməyə məcbur olan Dürdanənin simasında ümumiləşdirilmişdir. Dürdanənin vaxtilə uşaq evinə verdiyi qızı Əfsanə bu iki ailənin ortaq ümid yeri, yaralarına məlhəm olur.

Müəllifin 1959-cu ildə yazdığı “Nərimənə” novellası öz sənətinin vurğunu olan zooloq Mustafa müəllimdən bəhs edir. Onun heyvanlara olan sevgisi o qədər böyükdür ki, evdə də cürbəcür heyvan bəsləyir, həyat yoldaşı bu vəziyyətə dözməyib ondan ayrılmaq istəyəndə isə o, sənətini seçir, geriye addım atmır. Onların ortaq dostu vəkil Səlimin tapdığı həll yolu ailəni dağılmaq təhlükəsindən xilas edir. Novella oxunaqlı, yumorlu, axıcı bir dillə yazılıb, oxucunu axıra kimi intizarda saxlayır və maraqlı sonluqla bitir.

“Daş ürək” novellası məişət mövzusunda yazılmışdır. Əsərdə xəstəxanada kardioloq işləyən Qəhrəmanın xarakterindəki naqisliklər və ailə qurduqdan sonra həyat yoldaşı Yazbaharın səbri və ağıl sayəsində onların yavaş-yavaş aradan qalxdığı təsvir olunur.

“Nərimançılıq” oçerkində M. Sultanov Azərbaycan tarixinin görkəmli simalarından biri, dövlət xadimi, yazıçı, ictimai xadim, doktor Nəriman Nərimanov haqqında təəssüatlarını və düşüncələrini qələmə almışdır. M. Sultanov ötən əsrin 20-ci illərində meydana çıxan Nərimançılığı bir nəzəriyyə olaraq təhlil etməyə çalışmışdır. N. Nərimanovu şəxsən tanımış, dəfələrlə görüşüb söhbət etmiş biri olaraq müəllif onun şəxsiyyəti, fikirləri, fəaliyyəti, apardığı mübarizə və s. haqqında düşüncələrini özünün gördüyü, iştirak etdiyi, şahidi olduğu hadisələr əsasında qısa və konkret bir şəkildə qələmə almışdır.

M. Sultanov dini fanatizmi tənqid edən bir neçə hekayə yazmışdır. Bunlardan biri və ən yaddaqalanı 1969-cu ildə qələmə aldığı “Molla Fətullanın son sözü” hekayəsidir. Əsər olmuş əhvalat əsasında qələmə alınmışdır. Əhvalat bütün həyatını dinə, onun öyrənilməsinə, təbliğinə həsr etmiş, dünyanın ən görkəmli dini mərkəzlərindən biri olan Qumda təhsil almış, ərəb və fars dillərini mükəmməl bilən, savadlı, vicdanlı bir din xadiminin faciəsindən bəhs edir. İslam dininə dərinləndən bələd olan və inanan molla Fətulla müfti və kəmsavad mollaların pis əməllərini, məscddə baş verən riyakarlıqları, cinayətləri görüb dindən üz döndərir, qiymətli kitablarını, gözəl nəsx xətti ilə köçürdüyü əlyazmalarını satır, özü isə pivə alverinə başlayır.

Yazıçı bu mövzuda qələmə aldığı “Allah şeytanı niyə yaradıb”, “Novruz və Məhərrəm” hekayələrində dini bayramlara, mərasimlərə münasibətdə yol verilən ifratçılığa münasibətini bildirmişdir.

“Ağla sığmayan həqiqətlər” hekayəsində yazıçı o dövrdə kitab çapı ilə bağlı problemləri və özbaşınalıqları açıb göstərmişdir.

Dramaturji fəaliyyəti. M.Sultanov 50-ci illərin ikinci yarısında “Benqal meşəsinin sirri” pyesini yazmışdır. Pyes Abbasqulu ağa Bakıxanovun “Müşkatül-ənvar” poemasında qələmə aldığı qədim hind əfsanəsi əsasında yazılmışdır. Əfsanədə qədim hind hökmdarlarından birinin vəzirinin başına gələn əhvalat təsvir olunur.

Hökmdarın zəifliyindən və eys-ışrətə meyilli olmasından istifadə edərək hakimiyyəti ələ keçirmək istəyən fitnəkarlar yollarının üstündə manəə olan ağıllı və tədbirli vəzirə məhv etmək üçün hiyləyə əl atırlar. Vəzir öz ağılı və zəkası ilə onların hiyləsini öz lehinə çevirir, planlarını alt-üst edərək onları öz qurduqları tələyə salır.

M. Sultanov bu hekayət əsasında Hindistandan bəhs edən, lakin ümumilikdə özünün dövlət, hakimiyyət, cəmiyyət və onun problemləri, insan xarakteri və s. haqqında fikirlərini əks etdirən əsər yazmışdır. Pyesdə qəhrəmanlıq və məhəbbətin tərənnümünə də geniş yer verilmişdir.

Yazıçının özünün də qeyd etdiyi kimi, pyes SSRİ-nin o zamankı rəhbərliyinin Şərqi xalqları, o cümlədən Hindistan xalqı ilə dostluq əlaqələri qurmaq, onlarla mədəni rabitə yaratmaq fikrindən ilhamlanaraq yazılmışdır. Müəllif bu əsəri bir neçə versiyada işləmişdir. 4 pərdədən və 9 şəkildən ibarət olan “Hind gözəli” adlanan ilk versiyayı yazıçı 1955-ci ildə qələmə almışdır. 1957-ci ildə isə onun üzərində işləyərək müəyyən dəyişikliklərlə “Benqal meşəsinin sirri” adı altında ikinci versiyasını yazmışdır. Əsər Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirliyi tərəfindən 1957-ci ildə oxuyub fikirlərini bildirmək məqsədi ilə o zamankı C. Cabbarlı adına Kirovabad (indiki Gəncə) Dövlət Dram Teatrına göndərilmişdir. Teatrın rəhbərliyi repertuarında hind həyatından bəhs edən tamaşanın olduğunu və texniki cəhətdən də əsəri səhnələşdirmək imkanlarının olmadığını səbəb gətirərək onun Gəncə Tamaşaçıları teatri üçün daha uyğun olduğu cavabını vermişdir. Eyni zamanda əsər haqqında bəzi iradlarını da qeyd etmişdir.

M. Sultanov 1956-cı ildə pyesin birinci, 1957-ci ildə isə ikinci versiyasını oxuyub fikir bildirməsi üçün görkəmli rejissor Ədil İskəndərova təqdim etmiş, lakin onun fikrini öyrənə bilməmişdir. Bir ildən sonra əsərini geri almaq istəyəndə ona 1956-cı il variantını qaytarmış, ikinci variantın isə itdiyini söyləmişlər.

1958-ci ildə o zamankı Azərbaycan KP MK Təbliğat-təşviqat şöbəsinin müdiri Ş.Qurbanova müraciətlə yazdığı məktubda Ədil İskəndərova verdiyi ikinci nüsxənin itdiyindən və Kirovabad (Gəncə) teatrına göndərilən nüsxənin də geri qaytarılmamasından, əlində yalnız öz əlyazmasının qaldığından şikayətlənən yazıçı əsərini tapdırıb onun üzərində nə iş görmək lazım olduğu barədə ona kömək etməyi xahiş etmişdir.

“Benqal meşəsinin sirri” pyesini Əfrasiyab Bədəlbəyli, Süleyman Ələsgərov, İsmayıl Dağıstanlı, Ənvər Məmmədyanlı, Zeynal Xəlil, Həmid Araslı, Məmməd Hüseyin Təhmasib, Şəfaət Mehdiyev və s. kimi görkəmli elm və incəsənət xadimləri oxuyub, ona öz müsbət rəylərini bildirmişlər.

Əlyazmalar İnstitutunda yazıçının elmi arxivində pyesin 1959-cu ildə rus dilinə tərcümə olunmuş 5 pərdə və 8 şəkildən ibarət versiyası saxlanılır. Çox güman ki, pyes yazıçının əlində qalan əlyazma nüsxəsi əsasında tərcümə edilmişdir. Pyesin

saxlandığı qovluğun üzərində mütərcim: M. Soltan olaraq qeyd edilmişdir. Əsərin ilk səhifəsində isə M. Sultanovun “Qardaşım və əziz dostum, həmin əsərin müəllifi qədər zəhmət çəkən tərcüməçimə əbədi xatirə üçün” yazısı vardır. Lakin tərcüməçinin adı qeyd edilməmişdir. Həmin nüsxədə pyes sətri tərcümə olunmuşdur.

M.Sultanov yaradıcılığının sonuncu mərhələsində cəmiyyətdəki eybəcərlikləri, insan xarakterindəki naqislikləri, insan münasibətlərini əks etdirən “Yumoristik dialoqlar”ı, tacik yazıçısı Səməd Qəninin “Maqnitofon” hekayəsinin motivləri əsasında qələmə aldığı “İfşa” telenovellasını qələmə almışdır.

Nəticə. Məmmədəğa Sultanovun şəxsi arxivində mühafizə olunaraq günümüzdə qədər gəlib çatan bədii irsini təhlil etdikdə görürük ki, o, elm aləmində uğurlar əldə etdiyi kimi bədii yaradıcılıq sahəsində də nailiyyətlər qazanmağa müvəffəq olmuşdur. Lakin təəssüf ki, zamanında onun yaradıcılığının bu istiqaməti layiqincə qiymətləndirilməmiş, ədəbi tənqidin nəzərindən kənar qalmışdır. Yazıcının 1986-cı ildə qələmə aldığı və bir növ illik hesabat xarakteri daşıyan “Açıq dialoq” yazısı onu tənqid edənlərə verdiyi tutarlı cavabdır. Müəllif bu əsərində həmin il gördüyü işlərdən, əldə etdiyi nailiyyətlərdən bəhs edərək haqlı olaraq gördüyü işlərlə qürur duyur. Həqiqətən də, Məmmədəğa Sultanovun keçdiyi ömür yolunu vərəqləyərkən onu həm alim, həm yazıçı, həm də bir insan kimi tanıyıb onunla qürur duymamaq mümkün deyil. Fikrimizcə, ədibin klassik irsimizin tədqiqində və təbliğində, xalqımızın mənəvi xəzinəsi olan Əlyazmalar İnstitutunun yaranması və inkişafında göstərdiyi müstəsna xidmətlərlə yanaşı, bədii irsi də heç vaxt unudulmayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Elmi arxiv, fond № 7, siyahı № 70, iş № 111
2. AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Elmi arxiv, fond № 7, siyahı № 71, iş № 112
3. AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Elmi arxiv, fond № 7 siyahı № 71, iş № 113
4. Fərəcov S., Klassik əlyazmalarımızın mahir bilicisi, [Elektron resurs] <http://www.anl.az/download/megale/medeniyyet/2020/yanvar/696796.htm>
5. Hüseynov R., Xəzinə yaratmış kişi, [Elektron resurs] www.science.gov.az
6. Muğanlı M., Xalq düşməninin qızı ilə ailə quran jurnalist, [Elektron resurs] <https://ikisahil.az/post/xalq-dushmeninin-qizi-ile-aile-quran-jurnalist>
7. XIX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası / tərtib edən: Z. Əsgərli. – Bakı, Şərq-Qərb, 2005, s.77-85
1. Sultanov M., Biblioqrafiya (Təkmilləşdirilmiş nəşri), Bakı: Nurlan, 2005, 86 s.+(4 səhifə şəkil)
8. Sultanov M., Balıqçılar arasında // Hücüm. Bakı, 1932, № 5-6, s.25-27.
9. Sultanov M., Bolşevik zavodu // Hücüm. Bakı, 1931, № 7-8, s.15.
10. Sultanov M., Əjdər // Hücüm. Bakı, 1933, № 1-2, s.11-13.
11. Sultanov M., Əziz // Ədəbi çağırış, Bakı, 1931, №1-2. s.51-67.

12. Sultanov M., Gecə yarısının göz yaşları. – Kommunist, 1945, 4 noyabr.
13. Sultanov M., Göy adamı // Ədəbi çağırış. Bakı, 1931, №1. s.47-51.
14. Sultanov M., Gurultu // Aprel alovları. Bakı, 1930, S. 90-91.
15. Sultanov M., Gülsəbah // Şərq qadını. Bakı, 1934, № 23-24. s.15-19.
16. Sultanov M., İliç buxtası //Hücum. Bakı, 1932, № 7-8. s. 20-21.
17. Sultanov M., Qanadlarda hücum //Hücum. Bakı, 1932, № 7-8. s.15.
18. Sultanov M., Molla Fətullanın son sözü. - Bakı, 1969, 16 aprel.
19. Sultanov M., Novruz və Məhərrəm. - Bakı, 1969, 21 mart.
20. Sultanov M., Sabirə. - Gənc işçi. Bakı, 1936, № 244
21. Sultanov M., Şeirdən texnikaya // Hücum. 1931, № 3-4. s.10.
22. Sultanov M., Təmsillər. İlanın köməyi; Həyatdan qorxan bağa, Rüşvət. - Bakı, 1972, 11 mart.
23. Sultanov M., Yazılı abidələrin tədqiqi (Məqalələr toplusu), Bakı: Nurlan, 2010, 170 s.
24. Sultanov M., Yüksələrkən // İnqilab və mədəniyyət. Bakı, 1931, № 3-4. s. 11-12.
25. Sultanov M., Zalivka // Hücum. Bakı, 1931, № 11. s.23-24.
26. <https://az.wikisource.org> >wiki >Mişkatu-l-əнвар

Г. Сафарзаде

Художественное творчество Мамедаги Султанова РЕЗЮМЕ

Выдающийся ученый - востоковед, переводчик и литературный критик Мамедага Султанов, помимо научной деятельности занимался и художественным творчеством. В Институте Рукописей имени Мухаммада Физули НАНА, которому он посвятил большую часть своей жизни, хранится его личный архив. Большую часть этого ценного наследия составляют художественные произведения автора. Мамедага Султанов, начавший свой творческий путь с сочинения стихов, писал также произведения в жанрах очерков, рассказов, повестей, поэмы и драм. Предметом его произведений являются события происходившие в политической, социальной и культурной жизни того времени, изменение в сознании, эмоциях и мыслях людей вызванные этими событиями, человеческие отношения и т. д.

Хотя на ранних этапах творчества его стихи публиковались в газетах и журналах, большинство художественных произведений М. Султанова не публиковались.

Ключевые слова: Мамедага Султанов, ученый, писатель, художественное творчество, личный архив

G. Safarzadeh

Artistic creativity of Mammadaga Sultanov

SUMMARY

Mammadaga Sultanov prominent orientalist scholar, translator and literary critic was engaged in artistic creativity in addition to his scientific activities. His personal archive is preserved in the institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli of ANAS where he devoted a large part of his life. A large part of this valuable heritage is the artistic works of the author. M. Sultanov who started his career by writing poetry also wrote works in the genres of essays, stories, novellas, poems and dramas. The subject of his works are the events that took place in the political, social and cultural life of the time, the changes caused by these events in people's consciousness, emotions and thoughts, human relations, etc. is about.

Although his poems were published in newspapers and magazines in the first period of his career, most of Mammadaga Sultanov's artistic works were not published.

Key words: Mammadaga Sultanov, scientist, writer, artistic creativity, archive

**Rəyçi: Filologiya üzrə elmlər doktoru, dosent Aygül Hacıyeva
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.2.490>

f.e.d.dos **AYTƏN.F. QƏHRAMAN**
Azərbaycan Dillər Universiteti
Rəşid Behbudov küç. 134, Bakı
ayten.gahraman@gmail.com

HEYDƏR ƏLİYEVİN ƏDƏBİ-TARİXİ KONSEPSİYASI

Tarixdə heç də bütün xalqların bəxtinə belə böyük şəxsiyyətlər düşmür. Bəli, Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının milli-mənəvi və əxlaqi dəyərlərinin ümumbəşəri ideyalarla zənginləşdirilməsində misilsiz xidmətləri olan dahi şəxsiyyətdir. Ulu Öndər xalqın qəhrəmanlıqlarla dolu tarixi keçmişinə, milli dəyərlərinə, maddi-mənəvi irsinə, incəsənətinə daim qayğı ilə yanaşırdı. Mübaligəsiz deyə bilərik ki, Heydər Əliyev Azərbaycan mədəniyyətinin qoruyucusu, təbliğatçısı və hamisi olmuşdur. O, xalqın mənəviyyatını zənginləşdirən, onu bütün dünyada tanıdan milli mədəniyyətimizin hərtərəfli inkişafını, yüksəlişini daim izləmiş, ona ən ümdə vəzifəsi kimi baxmışdır. Ensiklopedik bilik, dərin təfəkkür sahibi, dahi şəxsiyyət olan Ulu Öndər Azərbaycan xalqının misilsiz sərvəti sayılan klassik irsə, ümumən bədii ədəbiyyata xüsusi önəm verirdi. Onun bu fikri bütövlükdə ədəbiyyata, zəngin söz sənətimizə münasibətinin parlaq nümunəsidir: “Bizim ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz xalqımızın milli sərvətidir və intellektual mülkiyyətidir. Ədəbiyyatımızın xalqımıza etdiyi ən böyük xidmət ondan ibarətdir ki, şairlərimiz, yazıçılarımız öz əsərləri ilə xalqımızda daim milli hissi oyatmağa çalışıblar. Milli özünüdərk, milli oyanış, dirçəliş prosesi xalqımıza birinci növbədə ədəbiyyatdan keçir”. Böyük təfəkkür sahibinin bu fikri Azərbaycan ədəbiyyatının tarixdəki ideya-bədii rolunu son dərəcə dəqiq və obyektiv şəkildə əks etdirir.

Görkəmli dövlət xadimi özünün çoxşaxəli fəaliyyətində elmin, təhsilin və mədəniyyətin inkişafına diqqət və qayğını həmişə ön planda görürdü. Dahi şəxsiyyətin bu sahələrə dair siyasəti milli maraqlarımızın təmin edilməsinə yönəldilirdi. Bu isə öz növbəsində humanitar elmlərin ideya istiqamətinin müəyyən olunmasında mühüm rol oynayıb. Heydər Əliyev üçün sənətkarın şəxsiyyəti, bədii söz, ədəbiyyat hər şeydən üstün idi.

İllər bir-birini əvəzlədikcə, tarix bizdən uzaqlaşdıqca Heydər Əliyev dühasının əzəmətini, onun şəxsiyyətinin böyüklüyünü daha aydın dərk edirik. Ulu Öndərin miras qoyduğu sərvətlər içərisində onun zəngin nəzəri irsi xüsusi yer tutur. Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqının milli-mənəvi xəzinəsinə çevrilmiş irsinin mühüm bir hissəsini onun mədəniyyət, ədəbiyyat və incəsənətin müxtəlif növ və janrları haqqında nəzəri konsepsiyaları təşkil edir.

Ümummilli Lider Azərbaycan xalqının ədəbiyyata, sənətə və sənətkara necə dəyər verdiyini çox gözəl bilirdi. O, hakimiyyətdə olduğu illərdə dövlətlə xalq arasında qarşılıqlı inam və etibarın yaradılması üçün məhz ədəbiyyatdan səmərəli şəkildə istifadə edirdi. Ədəbi-milli xəzinəmiz sayılan klassiklərin əsərlərinin çap olunmasını və bu irsin əcnəbi dillərdə bütün dünyada yayılmasını özünün ən ümdə

vəzifəsinə çevirmişdi. 1979-cu il yanvarın 6-da imzaladığı “Azərbaycanın dahi şairi və maarifpərvəri Nizami Gəncəvi irsinin öyrənilməsi, çap olunması və təbliğinin yaxşılaşdırılması haqqında” sərəncamı bir növ proqram sənədi idi. XX əsrin 40-cı illərindən sonra az qala unudulmaqda olan dahi Nizaminin yenidən şəxsiyyət və sənətkar kimi mənsub olduğu xalqa qaytarılması Heydər Əliyevin müstəsna xidməti idi.

Həmin tarixi sərəncamından iki il sonra, 1981-ci ildə Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 840 illiyinin bayram edilməsi ilə əlaqədar imzaladığı sərəncamı ilə Ulu Öndər Nizamini dünyaya intibah dövrünün, Şərq İntibahının zirvəsi kimi təqdim etdi. Heydər Əliyevin böyük səyləri və şəxsi iradəsi, eləcə də xalqımızın çoxəsrlik milli irsə, ədəbiyyata sevgisi sayəsində bu iki sənəd yalnız Qafqazın deyil, bütün dünya ictimaiyyətinin diqqətini Nizaminin həyat və yaradıcılığına yönəltdi.

Heydər Əliyev Azərbaycana rəhbərlik etdiyi yetmişinci illərdə xalqın klassik irsi ilə bədii-fəlsəfi baxımdan ciddi şəkildə maraqlanmağa başlamışdı. Onun dahi şair, filosof, hürufizm ədəbi-fəlsəfi cərəyanının parlaq nümayəndəsi İmadəddin Nəsimi yaradıcılığına münasibətinə məhz bu nöqtəyi-nəzərdən baxmağımız daha doğru olar. Ulu Öndər tərədən-dırnağa Azərbaycan şairi Nəsiminin şəxsiyyətinə və sənətinə münasibəti tarixi ədalətin bərpası kimi qiymətləndirirdi. Bununla bağlı onun olduqca maraqlı və ibrətamiz xatirəsini diqqətinizə çatdırıq: “70-ci illərdə mən Suriyada olanda Nəsiminin məzarını ziyarət etməkdən ötrü xüsusi olaraq Hələb şəhərinə getdim. Bu səfərimin təşkil olunması barədə Suriya prezidenti Hafiz Əsəd xüsusi sərəncam vermişdi. Şəhərin rəhbərliyi Nəsiminin məzarının yerləşdiyi yeri tapmaqda çətinlik çəkdiyindən üç-dörd saat gözləməli oldum. Nəhayət, onlar qəbrin yerini bilən bir nəfəri axtarıb tapdılar, bələdçiliyi də o adam elədi. Nəsiminin qəbri Hələb şəhərindəki ümumi qəbiristanlıqda yerləşir. Heç bir qəbirstü abidə, sinədaşı qoyulmamışdı. Amma məzar yaxşı vəziyyətdə idi. Sonra öyrəndim ki, bir nəfər ona qulluq edirmiş”

Məhz Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə İmadəddin Nəsiminin 600 illiyi YUNESKO-nun xətti ilə bütün dünyada qeyd olundu. 1972-ci ildə respublika rəhbərinin Aşıq Ələsgərin 150 illik yubileyinin keirilməsi haqqında verdiyi sərəncam bir növ Qərbi Azərbaycanın (İrəvan ovalığı, Göyçə, Zəngəzur, Dərələyəz və s.) tarixi-mədəni irsinin Azərbaycan xalqına mənsub olmasının rəsmən bəyan edilməsi idi. Bu sərəncamla bağlı Azərbaycanda, Ermənistanda, eləcə də SSRİ-nin paytaxtı Moskvada keçirilmiş tədbirlər bizim mədəni irsimizin ermənilər tərəfindən “özəlləşdirilməsi” faktının daha bir təsdiqi idi. Mahiyyət etibarı ilə Heydər Əliyev bu sərəncamla bizim hazırda Ermənistan adlandırılan inzibati ərazidəki tarixi və mədəni irsə ədalətli iddiamızı əsaslandırmış oldu. Eyni zamanda, bu sərəncam təkcə Aşıq Ələsgər deyil, həm də Qərbi Azərbaycan aşığı məktəbinin, onun Miskin Abdal, Aşıq Alı, Ağ Aşıq, Növrəs İman, Aşıq Məmmədhüseyn kimi nümayəndələrinin poetik irsinin toplanması və öyrənilməsi işində xüsusi rol oynadı.

Heydər Əliyev istər ədəbiyyatdan, teatr və kino sənətindən, istərsə də musiqi və rəssamlıqdan bu sahələrə yaxından bələd olan mütəxəssis kimi danışırdı. O, eyni zamanda sənətin bütün növlərinə dövlətçilik mənafeyi nöqtəyi-nəzərindən yanaşırdı.

Azərbaycan dili, ədəbiyyatı, mədəni-mənəvi dəyərləri Ümummilli Liderin azərbaycançılıq fəlsəfəsinin, müstəqil Azərbaycanın milli və dövlət ideologiyasının əsas məxəzləri, bədii-fəlsəfi təməlləri idi.

Xalqımızın qədim mədəniyyətinin beynəlxalq arenada təbliği, nadir sənət inciləri ilə tanınması və dünyanı heyran qoyması, ölkəmizin şöhrətini yüksəklərə qaldırması həmin ədəbi-tarixi konsepsiyanın uğurla reallaşmasının bəhrəsi idi. Danılmaz faktdır ki, XX əsrdə Azərbaycan mədəniyyətinin bütün sahələrinin sürətli inkişafı, onun geniş miqyasda təbliği və əldə edilən böyük nailiyyətlər bilavasitə Ümummilli Liderin müstəsna tarixi xidmətlərinin məntiqi nəticəsidir. Onun Azərbaycana rəhbərlik etdiyi 70-80-ci illərdə, xüsusən də sonrakı dövrdə mədəni və ədəbi irsimizə, təsviri sənətə, teatra, kinoya qayğı xeyli dərəcədə artmışdı. Bir sözlə, Heydər Əliyevin bilavasitə himayədarlığı və gərgin əməyi, söyləri nəticəsində Azərbaycan incəsənəti dünya miqyasında tanınmışdır.

Yeni müstəqilliyimizdə iki ümumbəşəri ədəbi hadisə - “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyi və Füzulinin 500 illik yubileyi Heydər Əliyevin klassik irsə münasibətinin apofeozuna çevrildi. Bu, Heydər Əliyevin ədəbi irsə ümumi türk kontekstindən yanaşması idi.

Ulu Öndərin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunun, Füzuli, Nəsimi kimi korifey sənətkarların dünya miqyasında yubileylərinin keçirilməsi, Molla Pənah Vaqifin, Hüseyn Cavidin məqbərələrinin inşa edilməsi, İmadəddin Nəsiminin, Nəriman Nərimanovun, Cəfər Cabbarlının heykəllərinin və digər monumental sənət əsərlərinin yaradılması, görkəmli ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərimizin ev muzeylərinin açılması, Opera studiyası, Xoreoqrafiya məktəbi kimi memarlıq abidələri əlamətdar hadisələr idi. Bütün bunlar o illərdə Azərbaycan xalqının milli mədəniyyətinin misli görünməmiş yüksəlişinin təzahürləri idi.

Xalqın milli-mədəni irsinin daim qayğısını çəkən dahi liderin “bizim ana kitabımız” adlandırdığı “Kitabi-Dədə Qorqud” eposuna həsr olunmuş mədəni-kütləvi təbirlərin YUNESKO səviyyəsində təşkil edilməsi müstəqil Azərbaycanda folklorşünaslığın və bütövlükdə klassik irsin inkişafına və təbliğinə şox qiymətli töhfə vermiş oldu.

Dünyaca məşhur qırğız yazıçı Çingiz Aytmatov xalqımızın layiqli övladı haqqında “Heydər Əliyev tarixi, hətta əfsanəvi şəxsiyyətdir” deyirdi. Bu, doğrudan da belədir. Dahi şəxsiyyət böyük türk eposu “Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illiyini bütün dünyada keçirməklə həm dastanın tanınmasına və təbliğinə nail oldu, həm də onun Azərbaycan hadisəsi olduğunu sübuta yetirdi. Eyni zamanda SSRİ deyilən “qırmızı imperiya”nın pərən-pərən saldığı dünya türklərini bu dastan ətrafında bir yerə toplamaqla Türk Birliyinin – Turanın yaranmasına aparən yola yaşıl işıq yandırdı. Bu, olduqca önəmli, məhz ədəbi-tarixi hadisə idi. Heydər Əliyev hamıdan yaxşı bilirdi ki, türkləri birləşdirmək üçün onları ortaq məxrəcə gətirən ideyanı meydana çıxarmaq lazımdır. O, bu müqəddəs missiyanın öhdəsindən layiqincə gəldi.

SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin birinci müavini vəzifəsində işlədiyi dövrdə də dahi lider Azərbaycan mədəniyyətinin qayğısına qalırdı. Milli mədəniyyətimizin

ümumdünya mədəni məkanında tanınması və sevilməsi onun xidməti idi. Heydər Əliyevin sayəsində dahi Azərbaycan şairi Məhəmməd Füzulinin 500 illiyi beynəlxalq miqyasda qeyd olundu. 1994-cü il noyabrın 2-də Türkiyə Böyük Millət Məclisindəki çıxışında Heydər Əliyev Füzuli haqqında belə demişdi: “Füzuli keçmişdə də türkləri birləşdirən bir şəxsiyyət olmuşdur. Amma indi türk dünyası XX əsrdə parçalanmış olduğu bir halda türk dünyasına mənsub ölkələrin, demək olar ki, tam əksəriyyətinin (Türkiyədən savayı) onların həyatına, tarixinə, milli adət-ənənəsinə uyğun olmayan rejimlər içərisində yaşadığı vaxtda məhz Füzuli bizi yaşadaraq bu günlərə gətirib çıxarmışdır.”

Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndəsi, filosof şair Hüseyn Cavidin nəşinin uzaq Sibirdən doğma Naxçıvana gətirilməsi, burada torpağa qovuşması, sonra Cavidin məqbərəsinin inşası Heydər Əliyevin klassik ədəbiyyatımıza qayğısının parlaq təzahürüdür.

Daim xalqın mədəni irsinin qayğısını çəkən Ulu Öndər müasiri olduğu şair və yazıçılara xüsusi diqqət göstərir, onları yüksək dövlət mükafatları ilə təltif edir, təntənəli yubileylərini keçirirdi. Bu sıradan xalq yazıçıları İlyas Əfəndiyev, İsmayıl Şıxlı, Anar, Hüseyn Abbaszadə, Yusif Səmədoğlu, Maqsum İbrahimbəyov, Hüseyn İbrahimovun, xalq şairləri Məmməd Araz, Nəbi Xəzri, Bəxtiyar Vahabzadə, Mirvarid Dilbazi, Qabil, Xəlil Rza Ulutürk, Zəlimxan Yaqubun, eləcə də Məhəmməd Hüseyn Şəhriyarın adına keçirilən mərasimlər unudulmazdır. Hələ Sovet dövründə, Ulu Öndər Azərbaycanın ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərinə də xüsusi diqqət yetirirdi. Məhz onun böyük nüfuzu sayəsində Süleyman Rəhimov, Rəsul Rza, Süleyman Rüstəm, Mirzə İbrahimov kimi yazıçılar, Qara Qarayev, Rəşid Behbudov, Niyazi kimi korifey sənətçilər o zamanın və o dövlətin ən böyük mükafatına – Sosialist Əməyi Qəhrəmanı fəxri adına layiq görüldülər.

Molla Pənah Vaqifin Şuşanın hər tərəfindən görünən muzey-məqbərə kompleksi Cıdır düzünə yaxın ərəzidə inşa edilib. Muzeyin layihəsi işlənərkən Azərbaycanın qülləvari türbələrinin kompozisiya elementlərindən yaradıcı şəkildə istifadə olunub. Bundan savayı, muzey-məqbərənin inşasında xalq memarlığının yerli ənənələrinə, monumental-dekorativ və tətbiqi plastika vasitələrinə yer verilib. Həmin kompleksin inşası əvvəldən axıradək Heydər Əliyevin nəzarəti altında həyata keçirilib.

Şuşada Vaqif məqbərəsinin inşası Ümummilli Liderin ədəbi-tarixi konsepsiyasının prinsiplərinə dəlalət edən bariz nümunələrdən biridir. Əsas prinsip onun Qarabağda Azərbaycan dövlətçiliyinin tarixi mövcudluğunun sübutu sayılan abidə olmasıdır. Dövlətimizin başçısı Qarabağda kök salmış erməni separatizminin tarixinə və əməllərinə hamıdan yaxşı bələd idi. Məhz ona görə bu cür abidələrin yaranmasını vacib sayırdı. Aydın məsələdir ki, həmin dövrdə Qarabağ xanlığının qurucusu Pənahəli xanın xatirəsini əbədiləşdirmək mümkün deyildi. İntəhası, şair və dövlət xadimi Vaqiflə bağlı təklif etiraz doğurmamalı idi. Dövlətçiliklə yanaşı, musiqi və mədəniyyət mərkəzi Şuşanın rəmzlərindən biri kimi düşünülmüş kompleks həm də qala-şəhəri daha geniş miqyasda tanıtmaya xidmət edirdi. Bu məqamda bir haşiyə çıxmağımız yerinə düşər. Heydər Əliyev 1995-ci ilin iyununda, Şuşanın işğal

altında olduğu bir dövrdə Vaqifin xatirəsinin əbədləşdirilməsi ilə bağlı atılmış addımı xatırlayıb, sevinc qarışıq kədər içərisində demişdi: “Biz Şuşada Molla Pənah Vaqifin qəbri üzərində gözəl bir məqbərə yaratdıq. Çox cəsarətlə deyirəm ki, bu məqbərə Molla Pənah Vaqifə layiq idi, gözəl idi. Biz o vaxt gedib onun açılışını böyük təntənə ilə keçirdik. Orada respublika ictimaiyyətinin tanınmış nümayəndələri, ədəbiyyat, incəsənət xadimləri iştirak edirdilər. Təəssüf ki, indi Şuşa işğal altındadır. Ancaq mən əminəm ki, Şuşa işğaldan azad olunacaq və Vaqifin məqbərəsi də xalqımıza qayıdacaq”.

İllər ötdü, Ulu Öndərin uzaqgörənliklə dediyi bu sözlər özünü doğrultdu. 2020-ci il noyabrın 8-də müzəffər ordumuzun misilsiz rəşadəti sayəsində qədim qala-şəhərimiz Şuşa erməni işğalından azad edildi. On ay sonra, 2021-ci ilin avqustunda isə tarixi Cıdır düzündə Vaqifin əvvəlkindən də yüksək zövqlə bərpa olunmuş məqbərəsinin təntənəli açılış mərasimi keçirildi. Kompleksin qısa müddətdə əslinə uyğun şəkildə bərpa edilməsinə Prezident İlham Əliyev 2021-ci il yanvarın 14-də, işğaldan sonra Şuşaya ilk səfəri zamanı göstəriş vermişdi. Əslində, 14 yanvar tarixi təsadüfən seçilməmişdi. Muzey-məqbərənin bərpadan sonra açılış mərasimində çıxış edən cənab Prezident nə üçün məhz həmin tarixin seçilməsinə aydınlıq gətirərək demişdi: “Bildiyiniz kimi, Molla Pənah Vaqifin məqbərəsinin Şuşada ucaldılması qərarını Ulu Öndər Heydər Əliyev vermişdir. Onun təşəbbüsü ilə 1982-ci il yanvarın 14-də qarlı, şaxtalı havada bu məqbərənin açılışı olmuşdur. Bu, sıradan bir hadisə deyildi. Çünki o vaxt Şuşa Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin bir hissəsi idi. Bildiyiniz kimi, uzun illər ermənilər Şuşaya iddia edirdilər, onu erməni şəhəri kimi qələmə verməyə çalışırdılar. Baxmayaraq ki, bunun üçün heç bir tarixi, mədəni əsas yoxdur. Onu da nəzərə almalıyıq ki, Vaqif sadəcə şair deyil, eyni zamanda, Qarabağ xanının vəziri idi. SSRİ dönəmində sovet ideologiyasının, sovet hökumətinin tarixə yanaşması da gerçəklikdən uzaq idi. O rejim xanlıqları tarixin qara ləkəsi kimi qələmə verirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, Ulu Öndərin iradəsi və qətiyyəti nəticəsində Vaqifə məqbərə ucaldıldı və Şuşanın Azərbaycan şəhəri olduğu bir daha öz təsdiqini tapdı”.

Tarix səhnəsindən gəlib keçmiş böyük şəxsiyyətlər sırasında çox nadir adamın adını çəkmək olar ki, Ümummilli Liderimiz qədər öz xalqının tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və incəsənəti ilə bağlı olsun. Fikrimizcə, bunun iki səbəbi var: birincisi, o, öz xalqını, onun yaratdığı bədii irsi dərin məhəbbətlə sevir; ikincisi, Ulu Öndər böyük sənət adamlarını yüksək qiymətləndirirdi. Bu fikirlər “Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı” (Bakı, “Şərq-Qərb”, 2009) kitabının həmmüəlliflərindən biri akademik Bəkir Nəbiyevə məxsusdur.(1,28)

Ümummilli Liderin ədəbiyyatımız üçün gördüyü misilsiz və əzəmətli işlər “Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabında konseptual təhlil edilir. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat İnstitutu və Azərbaycan Yazıçılar Birliyi tərəfindən müstəqil Azərbaycanın ilk Dövlət Mükafatına təqdim olunmuş bu sanballı əsər görkəmli ədəbiyyatşünas alimlər – Bəkir Nəbiyev, Məhərrəm Qasımlı, Nizaməddin Şəmsizadə, Teymur Kərimli, Vilayət Quliyev və

Nikpur Cabbarlı tərəfindən Heydər Əliyev irsinə böyük məhəbbət və istedadla qələmə alınıb.

Kitabın müəlliflərinin gəldiyi qənaətə görə, Heydər Əliyevin ədəbiyyat konsepsiyasının mahiyyətini belə ümumiləşdirmək olar: o, ədəbiyyat və mədəniyyətin, yazıçı sözünün bütün imkanlarını milli dövlətçiliyin əsasına gətirir, bədi mədəniyyəti dövlət mənafeyinə tabe edirdi. Tam əminliklə deyə bilərik ki, Heydər Əliyevin ədəbi-tarixi konsepsiyası onun möhtəşəm dövlət siyasətinin tərkib hissəsi idi. Ulu Öndər həmişə cari ədəbi proseslə yaxından maraqlanırdı və onu izləyirdi.

“80 illik ömrümdə mən Azərbaycanda və xaricdə dəfələrlə böyük alimlər, məşhur ədiblər, mədəniyyət xadimləri, dövlət adamları, bəzi ölkələrin başçıları ilə görüşüb həmsöhbət olmuşam. Amma bu gün bütün varlığım ilə etiraf edirəm ki, həyatın ən müxtəlif sahələrinə dair biliyinin zənginliyi, maraq dairəsinin genişliyi, yaddaşının itiliyi, fəhmi, ana dilimizdə nitqlərinin rəvanlığı baxımından Heydər Əliyevə bərabər olan ikinci bir şəxsiyyəti təsəvvür etmə gətirə bilmirəm”. Bu sözlərin müəllifi akademik Bəkir Nəbiyev təvəzökarlıq edərək Ulu Öndər haqqında yazdığı dəyərli tədqiqat əsərini “etüdlər” adlandırır. Bu sözlərdəki parlaq həqiqət tarixin özünün təsdiq etdiyi gerçəklik, aksiomdur. (1,70)

Tarixi şəxsiyyət, böyük insan haqqında nə qədər yazılsa da, bu, deryadan bir damla misalında ola bilər. Əminliklə söyləyə bilərik ki, Heydər Əliyevin ədəbi-nəzəri irsi gələcək nəsillərə və zamanlara hesablanmış milli-tarixi sərvətimizdir. Kitabın Bəkir Nəbiyevin peşəkar qələmindən çıxmış hissəsinin dəyəri həm də ondadır ki, o, bu gün Azərbaycanı Heydər Əliyevin qoyduğu yolla əzmlə və uğurla idarə edən Prezident İlham Əliyevin ədəbi irsə münasibətindəki yeniliklərlə tamamlanır. Kitabda İlham Əliyevin bu sözləri misal gətirilir: “Bizim xalqımız müəyyən dövrlərdə müstəmləkə şəraitində bəzən də başqa formada digər ölkələrin tərkibində yaşamışdır. Sual olunur, necə olub ki, bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan öz milli xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır? Azərbaycan xalqı assimilyasiyaya məruz qalmamış, öz tarixi keçmişini hifz etməyi bacarmışdır? Mən hesab edirəm ki, müxtəlif amillər olubdur. Amma onların içərisində ana dili və ədəbiyyat ən başlıca amildir. Çünki bizi millət kimi qoruyub saxlayan məhz dilimiz, ədəbiyyatımız, tariximiz, ənənələrimizdir”.

Həmmüəlliflərdən biri professor Nizaməddin Şəmsizadə onu bir lider kimi səciyyələndirərək yazır: “Heydər Əliyev Azərbaycan tarixinin yetişdirdiyi ən nadir simalardan biri, türk dünyasının, ümumən sivil dünyanın qüdrətli şəxsiyyətidir. Tarixə Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri kimi daxil olmuş bu əvəzolunmaz insan məhz liderlərə məxsus ən ali keyfiyyətlərə malik idi. Tanrı ona hər bir üstünlüyü bəxş etmişdi: yaraşlıq boy-buxun, təbəssüm və sərtliyi sintez edən sima, gələcəyi dəqiq müəyyənləşdirən, tarixin nizamını təmin edən təfəkkür, parlaq natiqlik məharəti, qüdrətli siyasi iradə, güclü dövlətçilik duyğusu, çevik idarəetmə məharəti, insanların qəlbinə yol tapmaq, xalqın qüdrətinə arxalanmaq bacarığı! Onun milli-mənəvi taleyimiz, gələcəyə doğru inkişafımız üçün yadigar qoyduğu sərvətlərdən biri də Azərbaycançılıq ideologiyası idi”.(1,228)

Heydər Əliyevin irsi bundan sonra da neçə-neçə monoqrafiyanın, fəlsəfi traktatın mövzusu olacaq. Bu irsin ən vacib hissəsi isə onun ədəbi-tarixi konsepsiyasıdır. Həmin konsepsiya artıq Ümummilli Liderin bütün həyatını həsr etdiyi doğma xalqının sərəvətinə çevrilib.

ƏDƏBİYYAT

1. Heydər Əliyev və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2009.
2. Vilayət Quliyev. Heydər Əliyev və Azərbaycan klassik ədəbi irsi. Bakı, 2023.
3. Ədəbiyyatda Heydər Əliyev obrazı: tarixi gerçəklikdən ideala. Bakı, “Elm və təhsil”, 2018.
4. Ədəbiyyatda Heydər Əliyev obrazı: tarixi gerçəklikdən ideala (ikinci kitab). Bakı, “Elm və təhsil”, 2019.
5. Aysən Sadıqlı. Ümummilli Lider Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı, “Mütərcim”, 2011.

Xülasə

“Heydər Əliyevin ədəbi-tarixi konsepsiyası”

Bu məqalə Heydər Əliyevin ədəbiyyat konsepsiyasını əks etdirir. Bu konsepsiyanın mahiyyətini isə belə ümumiləşdirmək olar: Heydər Əliyev ədəbiyyat və mədəniyyətin, yazıçı sözünün bütün imkanlarını milli dövlətçiliyin əsasına gətirir. Beləliklə də, H.Əliyevin ədəbiyyat konsepsiyası onun möhtəşəm dövlət siyasətinin tərkib hissəsi idi Bu məqalə Ulu Öndərin ədəbi siyasəti, bu sahədə görülən mühüm işlər, onun ədəbi-nəzəri irsi haqqında ümumi rəy formalaşdırır... Belə ki, bu məqalədə ümummilli liderin möhtəşəm şəxsiyyətini XX əsrin ikinci yarısının ədəbi tarixi kontekstində təqdim edir. Burada otuz dörd il ərzində ümummilli lider Heydər Əliyevin yüksək səviyyədə keçirilən ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni tədbirlər elm, ədəbiyyat, incəsənət xadimlərinin yubileyləri, elmi simpoziumlar, yazıçılar qurultayları öz əksini tapır.

АННОТАЦИЯ НА СТАТЬЮ ЛИТЕРАТУРНО-ИСТОРИЧЕСКАЯ КОНЦЕПЦИЯ ГЕЙДАРА АЛИЕВА

В данной статье отражена концепция литературы Гейдара Алиева. Суть этой концепции можно резюмировать следующим образом: Гейдар Алиев поставил все возможности литературы и культуры, писательского слова в основу национальной государственности. Таким образом, концепция литературы Г.Алиева была неотъемлемой частью его великолепной государственной политики В данной статье формируется единое мнение о литературной политике великого лидера, о весомых делах сделанных в этой области и о его литературно-теоретическом наследии. Таким образом, в данной статье представлена великая личность национального лидера в контексте истории литературы второй половины XX века. Здесь отражены общественно-политические, литературные и культурные мероприятия, проводимые

общенациональным лидером Гейдаром Алиевым на высоком уровне на протяжении тридцати четырех лет, юбилеи науки, литературы, деятелей искусства, научные симпозиумы, съезды писателей.

SUMMARY

LITERARY-HISTORICAL CONCEPT OF HEYDAR ALIYEV

This article reflects Heydar Aliyev's concept of literature. The essence of this concept can be summarized as follows: Heydar Aliyev brought all the possibilities of literature and culture, the writer's word to form the basis of national statehood. Thus, H. Aliyev's concept of literature was an integral part of his magnificent state policy. A unified opinion is formed about the literary policy of the Great Leader, his theoretical-aesthetic meetings and the valuable works done in this sphere. Thus, this article presents the great personality of the National Leader in the context of the literary history of the second half of the 20th century. The socio-political, literary and cultural events held at a high level by national leader Heydar Aliyev for thirty-four years, anniversaries of science, literature, art figures, scientific symposia, writers' congresses are reflected in this article.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi- F.f.d Rəşad İlyasov

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.2.498>

UOT(80)
RUQİYYƏ MƏMMƏDOVA
Bakı Slavyan Universiteti (doktorant).
ruqiyye.ehmedova@bk.ru

AQŞIN BABAYEV, XEYRƏDDİN QOCA YARADICILIĞINDA MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNÜN TƏCƏSSÜMÜ

Xülasə

Məqalədə Aqşın Babayev, Xeyrəddin Qoca komediyalarında Müstəqillik dövrünə məxsus problemlər araşdırılmışdır. Bu məsələləri araşdırmaq üçün adlarını çəkdiyimiz yazıçıların bəzi komediyaları mövzu və məzmun xüsusiyyətlərinə əsasən nəzərdən keçirilmişdir. Müstəqillik dövründə baş verən sosial-iqtisadi, siyasi problemlər Aqşın Babayevin “Əlin cibində olsun”, “Mənim adımdan danışmayın”, “Əyri oturaq, düz danışaq”, Xeyrəddin Qocanın “Hərənin öz payı”, “Qonşulaşma, qohumlaşma, kirvələşmə” komediyaları əsasında təhlil olunur. .

Aqşın Babayevin “Əlin cibində olsun” komediyasında müasir dövrümüz üçün tipik olan bir mövzuya-seçki məsələsinə toxunulur. Yazıçı əsərin əsas surəti Veysəl İbadoğlunun simasında hər dövr üçün xarakterik olan, pul hesabına vəzifəyə gəlmiş, şərəfsiz, yaltaq, rüşvətxor, satqın insanların tipik surətini yaratmışdır. Dramaturq “Mənim adımdan danışmayın” ikihissəli komediyasında bir jurnalist kimi yeni açılan televiziya kanalında gördüyü əyriliklərdən, çatışmazlıqlardan bəhs etmişdir. Yazıçı “Əyri oturaq, düz danışaq” adlı iki hissəli komediyasında isə müasir dövr üçün çox lazımlı mövzuya toxunmuş, önəmli bir məsələni qələmə almış, insanların toy və yas adətləri ilə bağlı mənasız düşüncələrinin nə qədər gərəksiz olduğunu göstərməyə çalışmışdır.

Xeyrəddin Qoca “Hərənin öz payı” komediyasında ölkənin çoxlu partiyalara bölünməsi, hakimiyyət üstündə çəkişmələr, çoxsifətlilik, əliəyrilik, oğurluq, rüşvətxorluq və s. tənqid atəşinə tutulmuşdur. Müəllifin “Qonşulaşma, qohumlaşma, kirvələşmə” pyesində vəzifə düşkünlüyü, vəzifə uğrunda bir insanın necə çirkin əməllərə əl ataraq alçaldığı təsvir olunmuşdur.

Beləliklə, məqalədə adları çəkilən hər bir komediya əsasında qeyd olunan məsələlər üzrə araşdırmalar aparılmışdır. Müstəqillik dövrü Azərbaycan komediyasının ədəbiyyatımızdakı rolu, mövqeyi təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: dramaturgiya, komediya, ədəbiyyat, yazıçı, simvol.

Əsas Mirzə Fətəli Axundzadə komediyası ilə qoyulan Azərbaycan dramaturgiyası Müstəqillik dövründə də öz inkişafı, özünəməxsus mövzu və məzmun xüsusiyyətləri ilə yaddaşlara həkk olunmuşdur. Müstəqillik dövründə yaranan komediyalar forma və məzmun yeniliyi, cəmiyyətə, insana münasibətdə real baxışlar ifadə etməsi və fərqli bədii metodların və üslubların üzə çıxması ilə çoxəsrlik Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində yeni mərhələ olmuşdur. Bu dövrdə yazıb yaranan sənətkarlar insanların daxili aləminə enməyi bacarmış, yaxşını, pisi, müdriki, ağılsızı ayırd edib Bualonun təbirincə desək təbiəti özlərinə məsləhətçi seçə

bilməşlər: “Əgər siz komediya şəhərə qazanmaq istəyirsinizsə təbiəti özünüz üçün məsləhətçi seçin, onun dediklərinə qulaq asın. Yalnız insanların qəlbinə dərinə nüfuz etməyi bacaran, insanlardakı qəribəlikləri duyan, israfçını, tənbəli, sarsaq ədəbazi və qoca qısqancı ayırd edən şair onların surətlərini də səhnədə yaradıb, bütün hiyləgər işləri və danışmaları ilə birlikdə bizə göstərə bilər (3, səh. 40). Müstəqillik dövrü dramaturqlarından Aqşin Babayev və Xeyrəddin Qoca komediyalarında bu özəlliklərin şahidi oluruq.

Tanınmış dramaturq Aqşin Babayev Azərbaycan ədəbiyyatında zəngin yaradıcılıq yolu keçmişdir. Onun özünəməxsus yaradıcılıq yolu, zəngin obrazlar aləmi, süjet və konfliktləri vardır. Aqşin Babayev təsvir etdiyi həyat hadisələrinin dərinliyinə, mürəkkəbliyinə, hissələrin, düşüncələrin, duyğuların müxtəlifliyinə görə müasir bir sənətkardır. Onun komediyalarında yüksək mədəniyyət, böyük səmimiyyət, xüsusi bir təbiilik vardır.

Sənətkarı ədəbiyyatımızda əsl dramaturq kimi tanıdan “Səhnə, ekran, efir” kitabındakı pyeslər olmuşdur. Bu pyeslərə “Əlin cibində olsun”, “Mənim adımdan danışmayın”, “Əyri oturaq, düz danışaq” əsərlərini misal göstərmək olar. Aqşin Babayevin komediyalarında mövzu rəngarəngliyi, fərqli süjet kombinasiyaları, zəngin obrazlar aləmi öz əksini tapmışdır. Dramaturq əsərlərində dövrümüz üçün aktual problemlərə, məsələlərə toxunmuş, mənəvi-əxlaqi, sosial-siyasi, ailə-məişət mövzularında qələmini sınımışdır. Yazıcının dramaturgiya yaradıcılığında xüsusi yer tutan “Əlin cibində olsun” pyesi iki hissədən ibarət, musiqili, satirik bir komediya. Deməli, bu komediya tənqid hədəfləri, mənfi xüsusiyyətlər satirik gülüş vasitəsi ilə ifşa olunur. “Əlin cibində olsun” komediyasında müasir dövrümüz üçün tipik olan bir mövzuya-seçki məsələsinə toxunulur.

Əsərdə hadisələr seçkilərdə iştirak edib, millət vəkili olmaq arzusunə düşmüş, pyesin əsas obrazlarından biri olan Veysəl İbadoğlunun ətrafında cərəyan edir. Maddi cəhətdən imkanlı olan, hər işdə öz puluna güvənən Veysəl İbadoğlu deputatlığı da pulla almaq fikrinə düşür. O, bu yolda hər üsuldən, hətta tərxiatdan belə istifadə etməkdən çəkinmir. Yazıçı Veysəl İbadoğlunun simasında pul hesabına vəzifəyə gəlmiş, pozğun, şərəfsiz, yaltaq, rüşvətxor, satqın, xain insanların tipik surətini yaratmışdır. Dramaturq əsərdə Veysəli dahi bəstəkar, yazıçı Üzeyir Hacıbəylinin “O olmasın, bu olsun” komediyasındakı Məşədi İbad obrazına bənzədir. Əgər Məşədi İbad müflisləmiş Rüstəm bəyin maddi vəziyyətinin zəif olmasından istifadə edərək var-dövlət, pul hesabına gözəl qızı Gülnazı almaq istəyirdisə, Veysəl İbadoğlu da xalqın çətin vəziyyətindən istifadə edərək, pul hesabına onların səsini qazanaraq deputat olmaq istəyirdi. Yazıçı bu yolla göstərmək istəyirdi ki, hansı dövrdə olursa-olsun, öz pulunun gücünə güvənib nələrisə əldə etmək istəyən Məşədi İbadlar, Veysəl İbadoğullar həmişə olmuşdur və bundan sonrakı həyatımızda da olacaqdır.

Yazıçı Veysəl İbadoğluylla yanaşı Əliş Mahmudov, Cabbar kimi deputat olmaq üçün dəridən-qabıqdan çıxan obrazlar da yaratmışdır. Əgər Veysəl İbadoğlu pulun gücünə güvənib deputat olmaq xəyalına düşmüşdüsə, Əliş Mahmudov bu yolda öz qoçu dəstələrinə arxayın idi. Əliş Mahmudov onların vasitəsilə digər namizədlərə

hədə-qorxu gəlir, təxribata əl ataraq onları namizədlərdən çəkindirirdi.

Veysəl İbadoğluya çıxdığı deputatlıq yolunda pul müqabilində Fəxri, Əsmər, Qəşəm kimi obrazlar kömək edirdi. Əslində onlar bunu məcburiyyətdən, ehtiyac ucbatından yerinə yetirirdilər. Dövrümüzdəki çatışmazlıqlar, maddi çətinliklər Fəxri, Əsmər kimi insanları Veysəl İbadoğlu kimi alçaq, şərəfsiz insanların qarşısında qula, köləyə çevirirdi.

“Əsmər: - Burax məni! Hara aparırsan-heçliyə? Boşluğa? Dilənçiliyə?! Heç özünü apara bilmirsən. Sən necə aktyorsan ki, kiçik bir rolun öhdəsindən gəlmirsən?”

Fəxri: -Mən heç vaxt ikiüzlü adam rolunu oynamamışam...

Fəxri:- Əsmər, bilirəm, yenə də söz yarışında sən qalib gələcəksən, mən məğlub olacağam. Amma nə edim ki, mən veysəllərin ikiüzlülüyünə dözə bilmirəm... Əsmər, mən nə istəyirsən, edim. Yük daşımı, süpürgəçilik eləyim... Amma razı olma ki, mən o alçağın əlinin altında olum...” (1, səh.169).

Aqşın Babayev əsərdə seçki mövzusuyla yanaşı, ölkəmizdə bəzi həkimlərin, polislərin öz vəzifələrindən istifadə edərək rüşvətə əl atdıqlarına, soyğunçuluqla məşğul olduqlarına toxunmuşdur. Yazıçı əsərdə oxucunu günümüzdəki bəzi acı həqiqətlərlə tanış etsə də sanki əsərin hər üç namizədin məğlub olması və əsərin müsbət obrazı Fəxrinin “Xalq ən ləyaqətli oğul və qızlarına səs verdi” söyləməsi sonluğu ilə tamamlanması, bir sözlə sənətkar sonda haqq-ədalətin qələbə çalması ilə insanları ruhdan düşməməyə səsləyir, nə olursa-olsun onları xoşbəxt gələcəyin gözlədiyinə inandırmaq istəyir.

Yazıçı Aqşın Babayev ömrünün çox hissəsini jurnalist kimi də fəaliyyət göstərmiş, 32 il Azərbaycan radiosunda çalışmış, bu sahədə göstərdiyi fəaliyyətlərinə görə əməkdar jurnalist adına layiq görülmüşdür. Dramaturq “Mənim adımdan danışmayın” ikihissəli komediyasında bir jurnalist kimi gördüyü ayrılıklardan, çatışmazlıqlardan, mənfiliklərdən bəhs etmişdir. Sənətkar bu əsərində də müasir dövrümüz üçün aktul olan məsələlərə toxunmuşdur. Komediya yeni açılan televiziya kanalındakı quruculuq işlərindən və bu zaman qarşıya çıxan maneələrdən, bir özəl şirkətdə baş verən qanunsuzluqlardan söhbət açılır.

Aqşın Babayevin “Mənim adımdan danışmayın” komediyası müasir dövrün reallıqlarını bütün çırpıqlığı, reallığı ilə əks etdirən bir əsərdir. Əsərdə gündəlik həyatımızda tez-tez rastlaşdığımız savadlı mütəxəssislərin işlə təmin olunmaması və işə götürülərkən qohumluq faktorunun əsas götürülməsi kimi vacib bir məsələ satirik şəkildə təsvir olunur.

Yeni televiziya studiyası açan müdir bu studiyayı açarkən bir sıra fırıldaqçılara əl atır. O, studiyadakı işlərin hamısına öz qohumlarını təyin edir və hətta bu hərəkətinə utanmadan haqq qazandırmaya belə çəkinmir: ”Mən bu kanalın prezidentiyəm. Açılsa hazırlarıq. Kadr yığıırıq. Birinci növbədə çalışmışam, qohum-əqrəbamı öz başıma toplayım. Məsələn, operator xalam oğludur, hə, doğmaca xalam oğlu, bibim oğlunu, dayım oğlunu, atamın dayısı oğlunun nəvəsini, bibim oğlunun xalası qızını, bir də bir uzaq qohumumuz var, bilirsən necə uzaq qohum, “körpü” məsələsi, körpüdən keçəndə dal-dala toqquşmuşuq...

Hə, onu da gətirəcəm bura. Vacib deyil ki, mənim özəl kanalımda ancaq

televiziya mütəxəssisləri çalışsınlar, əksinə, mütəxəssislər hər şeyə mız qoyurlar, işləmək olmur. Qohum, qohum, yenə də qohum” (1, səh. 153).

Doğurdan da bu fakt müasir dövrümüzdə ciddi problemlərdən biridir. Bu problemə görə ölkəmizdə hər il yüzlərlə savadlı kadr işsiz qalır, onların yerini isə qohumluq bağına görə işlə təmin olunmuş savadsız insanlar tutur. Bu isə bir sıra sahələrdə uğursuzluğa, geriliyə səbəb olur.

“Mənim adımdan danışmayın” komediyasında müasir həyatımız üçün mühüm olan, bütün sahələrdə özünü göstərən rüşvət məsələsinə də toxunulur. Yeni fəaliyyət göstərən televiziya kanalında hər kəs- siçana qarşı mübarizə aparan tibb bacıları, yanğından mühafizə işlərinə nəzarət etmək üçün yanğınsöndürənlər, rejissor, tarixçi, rəssam, müğənni, şair, kişi, arvad kimi obrazlar rüşvət alıb-verməklə məşğuldur. Dramaturq göstərir ki, uşaqlıqdan xəyalı, arzusu aparıcılıq olan, öz sənətini hər şeydən çox sevən, hətta sevgilisi Aydının etirazlarına belə baxmayaraq bu sənətin arxasıca getmək istəyən savadlı, gözəl səsə, nitqə, görünüşə malik Nərgiz deyil də, rüşvət hesabına heç bir savadı olmayan, dilində qüsurlara malik, diktorluğun nə olduğundan xəbəri belə olmayan arvad obrazı baş diktör seçilir. Həmçinin əsərdəki digər sənətin sahibləri də rüşvət hesabına televiziya işə qəbul olunur.

Müasir dövrün əsas bəlalarından biri də rüşvətdir. Bu bəla da demək olar ki, bütün sahələrdə özünü göstərir, savadsızlığa, geriliyə, işsizliyə, bəzən isə insanların həyatlarının məhvə belə səbəb olur.

Yazıçı əsərdə həmçinin rejissor, rəssam obrazlarının simasında bir ay xarici ölkəyə gedib həmin ölkənin dilində danışan, özünü oranın vətəndaşı kimi hiss edən insanları tənqid etmiş, gülüş obyektinə çevirmişdir. Yazıçı bu baş verənlərə xalqın etiraz səsini, həmçinin bir sənətkar kimi öz etirazını əsərdə bəzi hallarda sərt fikirlər bildirən naməlum səs vasitəsilə çatdırır. O, insanların onun adından danışib bir-birlərini aldatmaqlarına, rüşvətخورluqla məşğul olmaqlarına, fırıldaq işlətməklərinə, öz əməllərinə haqq qazandırmaqlarına, guya hər şeyi xalq tələb edirmiş kimi söyləməklərinə qəzəblənir, bu qəzəb isə sonda zəlzələylə, fəlakətlə nəticələnir.

Sənətkar əsərin əsas ideyasını, demək istədiyi əsas fikri sonda zəlzələ hadisəsinin fonunda Aydının monoloqu vasitəsi ilə təsvir edir: “Bu, zəlzələ deyil. Bu, xalq qəzəbinin xəbərdarlığıdır. Bu, əyrilik, rüşvətخورluq, fırıldaq əleyhinə silkələnmədir. Sən təzə kanal açırsansa, qohum-əqrəbanı başına yığma. Hər gələnin qarşısında əyilmə. Qorxma! Gəncliyə güvən! Gəncliyə!” (1, səh. 181).

Digər sənətkarlar kimi Aqşın Babayev yaradıcılığında da fikri simvollar vasitəsi ilə insanlara çatdırmaq priyomu öz əksini tapmışdır. Onun “Mənim adımdan danışmayın” komediyasında da zəlzələ hadisəsi simvoldur. Ədəbiyyatda zəlzələ anlayışı pisliliklərin, çətinliklərin məhv olması, dağılması ilə yanaşı, həm də həyatın yenidən qurulması, yeni başlanğıclar deməkdir. Görkəmli dramaturq bu simvol vasitəsilə insanları ümidlərini kəsməməyə, daim parlaq gələcəyə ümidlə baxmağa səsləyir. Yazıçı Aydının sonda dediyi “Gəncliyə güvən!” cümləsi ilə insanları ruhdan düşməməyə çağırır, onları xoşbəxt gələcəyin gəncliyə bağlı olduğuna, gələcək nəsillərin bu problemlərin həllində mühüm rol oynayacağına inandırmaq istəyir. Aqşın Babayev yaradıcılığında qələmə aldığı mövzularla müasir düşüncəyə

malik bir sənətkar olduğunu göstərmiş, toxunduğu problemlərlə ədəbiyyatımızda xüsusi ilə fərqlənmişdir. Yazıçı “Əyri oturaq, düz danışaq” adlı iki hissəli komediyasında müasir dövr üçün çox lazımlı mövzuya toxunmuş, önəmli bir məsələni qələmə almış, insanların bəzi düşüncələrinin nə qədər gərəksiz olduğunu göstərməyə çalışmışdır.

Ölkəmizin bir sıra adət-ənənələri var ki, onların içərisində toy və yas mərasimləri xüsusi ilə fərqlənir. Yazıçı bu komediyasında insanların bu mərasimləri necə şişirtdiyini tənqid etmiş, maraqlı məzmunla malik bir əsər qələmə almışdır.

Dramaturq çətinliklə öz ailəsini dolandıran, həyatın məngənələri arasında sıxılan, maddi vəziyyəti zəif olan Cəfərin timsalında toy dəvətnamələrindən bezən, düşdüyü vəziyyətdən çıxış yolu axtarmağa çalışan kasıb, imkansız tipik ailə başçısı olan insanları təsvir etmişdir. Yazıçı Cəfərin düşdüyü çətin vəziyyəti qələmə alaraq insanlara müasir, dəbdəbəli toyların, məclislərin mənasız olduğunu, maddi durumu zəif insanların necə çətin vəziyyətlə qarşılaşdığını göstərməyə çalışmışdır.

“Toy da bizim, yas da bizim,
Söz də bizim, saz da bizim ,
Toy çox olsun, yas olmasın.
Şadlıq, busat az olmasın
Hər şeyin bir qaydası var,
Toy da olar, yas da olar,
Toy da bizim, yas da bizim,

Söz də bizim, saz da bizim” (1, səh. 224).

Görkəmli sənətkar əsərdə istifadə etdiyi bu nəzm parçasında əsas fikrini ifadə etmiş, toyun da yasin da müəyyən qaydalar çərçivəsində olmağını arzu etmişdir.

Əməkdar jurnalist Aqşin Babayev əsərdə toyla yanaşı həmçinin dəbdəbəli yas mərasimlərinə də toxunmuşdur. Yazıçı yası da toy kimi təmtəraqqla edən, israfçılığa yol verən, üstəlik də bunu özünü çətin vəziyyətə salıb borc -xərclə edən Səlim kimi insanları tənqid etmiş, gülüş obyektinə çevirmişdir. Yazıçı göstərir ki, sağlığında öz atasına, anasına hörmət-izzətlə yanaşmayan, yetərincə yemək verməyən, onların qayğısına qalmayan Səlim kimi oğullar onlar öldükdən sonra dost-tanışa, qohum-əqrəbaya özlərini göstərmək üçün yaslarında dəridən-qabıqdan çıxır, yası da toya çevirirlər.

Dramaturq bu əsərin sonunda da zəlzələ səhnəsini təsvir edərək sanki bu baş verənlərə öz etirazını bildirir, bu adət-ənənələrin müəyyən normalar çərçivəsində, insanlara yük olmayacaq dərəcədə keçirilməsini istəyir.

Sənətkarın bir neçə əsərinin təhlilindən sonra belə qənaətə gəlmək olur ki, Aqşin Babayev xalqını sevən, onun dərindən, problemlərinə çox ciddi yanaşan bir yazıçı olmuşdur. O, ölkəmiz üçün çox vacib əhəmiyyət daşıyan məsələləri öz komediyalarına mövzu kimi seçmişdir. O, müasir düşüncəli bir sənətkar olmuş, zamanın nəbzini tutmağı bacarmışdır. Onun bəhs etdiyimiz istər “Əlin cibində olsun”, istər “Mənim adımdan danışmayın”, istərsə də “Əyri oturaq, düz danışaq” komediyalarında qələmə aldığı mövzular buna sübutdur. Elə bu səbəbdən də o. xalq

tərəfindən çox sevilmiş, bir çox oxucuların və ədəbiyyatşünasların böyük rəğbətini qazanmışdır.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının bir nümayəndəsi də var ki, o, digər sənətkarlardan öz üslubuna, öz yoluna, öz dəsti-xəttinə görə tamamilə seçilir. Bu sənətkar Xeyrəddin Qocadır. Xeyrəddin Qoca müstəqillik dövrü satirik ədəbiyyatın görkəmli nümayəndəsidir. O, ölkəmizdə baş verən bütün proseslərə diqqətlə nəzər yetirmiş, xalqını, vətəninə sevən bir sənətkar kimi onlarla əlaqədar bütün məsələləri, problemləri satira və yumor janrında qələmə almışdır.

Xeyrəddin Qoca ədəbiyyatımızda daha çox satirik nəsrin nümayəndəsi kimi tanınsa da, dramaturgiya sahəsində qələmini sınımış, bir-birindən maraqlı, mövzu və məzmun cəhətdən zəngin olan komediyalar ərsəyə gətirmişdir. Sənətkarın satirik qələmi komediyalarından da yan keçməmiş, cəmiyyətdəki çatışmazlıqlara, nöqsanlara, eybəcərliklərə, ədalətsizliklərə, haqsızlıqlara, rüşvətxorluğa, talançılığa etiraz kəskin şəkildə əks olunmuşdur.

Xeyrəddin Qoca yaradıcılığında ədəbiyyatımızda satira və yumorun ustaları Mirzə Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev kimi sənətkarların yaradıcılığı bir cığır olmuşdur. Ustad sənətkar ilk, iki hissəli satirik komediyası “Hərənin öz payı” əsərində hətta bu dahi sənətkarların dramatik obrazlarını yaratmışdır. Yazıçı bu sənətkarlar vasitəsilə həm insanları ötən yüzilliyə aparır, həm də onlara göstərir ki, Cəlil Məmmədquluzadənin “Ölülər”i, Mirzə Ələkbər Sabirin hər şeydən xəbərsiz “yatmışlar”ı, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Marallar”ı müasir dövrümüzdə də mövcuddurlar.

Xeyrəddin Qoca “Hərənin öz payı” komediyasında ölkənin çoxlu partiyalara bölünməsi, hakimiyyət üstündə çəkişmələr, çoxsifətlik, əliəyriilik, oğurluq, rüşvətxorluq və s. tənqid atəşinə tutulur. Müəllif əsərdə müasir dövrümüzdəki mənfi halları, çatışmazlıqları bəzən açıq şəkildə, bəzən isə üstü örtülü şəkildə oxuculara çatdırır. Yazıçı Qulamoğlu, KR rəhbəri, Müxalifətçi kimi obrazların simasında öz qohum-əqrəbalarını ətraflarına toplayaraq ölkəmizi lazımsız partiyalara bölən, insanlar arasında fikir ayrılığı yaradan, dövlətimizin əmin-amanlığını pozan yalançı, avam, cahil partiya rəhbərlərinin, əxlaqsızlığı təbliğ etməkdən başqa heç bir işə yaramayan müğənnilərin, yalnız sensasiya üçün çalışan qəzetçilərin, müasir dövrdə belə cahilliyin təbliğatçısı olan falçılardan, bir sözlə müasir dövrün “marallar”ının əsl üzvlərini açıb göstərir. Sənətkar bunu ya onların öz sözləri ilə, ya da əsərdəki Gülən adam və Gülməyən adam obrazlarının vasitəsilə edir. Bu obrazlar heç kimdən çəkinməyərək əsl həqiqətləri insanlara göstərir, yeri gəldikdə ikiüzlü partiya rəhbərlərinin elə üzvlərinə onların səhvlərini, necə biri olduqlarını sərt şəkildə vururlar. Müəllif müasir dövrümüzdəki mənfi halları bəzən açıq şəkildə, bəzən isə üstü örtülü şəkildə oxuculara göstərir.

Xeyrəddin Qocanın komediya yaradıcılığında “Qonşulaşma, qohumlaşma, kirvələşmə” pyesi də xüsusi yer tutur. Əsərdə rəis işləyən Ağazal vəzifə eşqi ilə yaşayan, yüksək vəzifəyə sahib olmaq üçün hər şeyindən keçməyə hazır olan, ikiüzlü, yaltaq, qürursuz bir insan kimi təsvir olunur. Yazıçı obrazın öz danışığı, hərəkətləri ilə onun əsl simasını aşkara çıxararaq satirik gülüş hədəfinə çevirir. O,

yüksək vəzifəyə görə qızı üçün elçilik etməkdən belə utanmır, qızını zorla da olsa böyük vəzifəli bir şəxsin oğluna ərə vermək istəyir. O, bu yolda evini, hətta arvadının qızıklarını belə satmaqdan çəkinmir. Lakin sonda onun bu xəyalları puç olur. Vəzifə hərisliyi ona baha başa gəlir. O, yaltaqlığına, çoxsifətliliyinə, rüşvətxorluğuna görə rəislikdən də azad olunur. Tək çıxış yolu kimi gördüyü qızı isə sevdiyi oğlanla ailə qurmağa hazırlaşır.

Böyük sənətkar Ağazalının acınacaqlı sonluğu ilə vəzifə hərisliyinin insanlara necə ağır sonluqla nəticələndiyini, artıq tamahın insanı hansı vəziyyətə gətirdiyini göstərir. Xeyrəddin Qoca xalqını, vətəninə sevmək, onun bugününü, gələcəyini fikirləşən bir sənətkar olmuşdur. O, xalqının rifahı uğrunda istər bir dövlət xadimi, istərsə də bir yazıçı kimi daim çalışmış, bu xidmətlərinə görə dövlətimiz tərəfindən bir sıra mükafatlara layiq görülmüşdür. Lakin ən əsası isə bir sənətkar üçün ən önəmli mükafat olan xalqın sevgisini qazanmışdır.

Azərbaycan Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı sosializmin kapitalizmlə əvəz olunduğu, Azərbaycanın müstəqillik qazandığı bir dövrə təsadüf etdiyi üçün ədəbiyyatda bir çox yeniliklərlə özünü göstərmişdir. Ədəbiyyatımıza yeni məzmun, yeni mövzu, fərqli üslub-ideya, yeni janrlar, yeni qəhrəmanlar gəlmişdir. Bu dövrdə ənənəvi real təsvirlərdən daha çox irreal, mistik təsvirlər yaranmış, yazılan əsərlər də yarandığı dövrə uyğun olaraq milli ruhda yazılmışdır. Müasir dövrdə də dramaturgiyada ən çox yazılan əsərlər komediya janrında olmuş, dramaturqlar dövrün problemlərini, qüsurlarını, mühüm məsələləri bu janr daxilində təsvir etmişlər. Firuz Mustafa, Aqşin Babayev, Xeyrəddin Qoca, Vaqif Səmədoğlu, Elçin, Əli Əmirli kimi dramaturqlar komediya janrından bir vasitə kimi istifadə edərək dramaturgiyamıza yeni nəfəs gətirmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev A. "Səhnə. Ekran. Efir". "Borçalı" NPM, 2008, 436 səh.
2. Babayev A. "Səhnə. Ekran. Efir". Bakı, Şərq-Qərb", 2016, 424 səh.
3. Bualo. "Poeziya sənəti". Bakı, Şərq-Qərb", 2006, 112 səh.
4. Dadaşov A. "Müasir Azərbaycan dramaturgiyası". Bakı, "Elm və Təhsil", 2012, 304 səh.
5. Hüseynoğlu S. "Həyatı proseslərin axarında", Bakı, "Yazıçı", 2013, 272 səh.
6. İsrailov H. "Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf problemləri (1890-1920-ci illər)" -Bakı: Elm, 1988, 200 səh 9. Xeyrəddin Qoca. "Pyeslər". Bakı, "Çinar-ÇAP", 2004, 132 səh.
7. Qoca X. "Pyeslər". Bakı, "Çinar-ÇAP", 2004, 132 səh.
8. "Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı". 2cildə. 1cild. Bakı, "Elm və təhsil", 2016, 800 səh. 9. "Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı". 2cildə. 1cild. Bakı, "Elm və təhsil", 2016, 1088 səh.
10. Səfiyev A. "Komediya və həyat". Bakı, Yazıçı, 1983, 200 səh.

Rugia Mammadova

**THE EMBODIMENT OF THE INDEPENDENCE PERIOD IN THE
WORKS OF AQSHIN BABAYEV, KHEYRADDIN GOJA**

ABSTRACT

As a consequence of the study, the problems specific to the period of Independence were examined in the comedies of Akshin Babayev and Kheyreddin Goja. For the purpose of exploring these issues, some comedies by the writers we have mentioned have been reviewed based on their subject matter and content. Based on the comedies “Hand in pocket”, “Don't speak behalf of me”, “Let's sit crooked, let's speak straight” by Akshin Babayev and “To each his own share...”, “Neighboring, family bonds, kinship” by Kheyreddin Goja, we analyze the socioeconomic and political problems that occurred during the period of independence. In Akshin Babayev's comedy "Hand in pocket" a topic that is typical for our modern times is touched upon - the issue of elections. Through Veysel Ibadoglu, the main character of the work, the writer has created a typical image of people who come to office through money, dishonorable, flatterers, bribe takers, and traitors, typical for every period. During the two-part comedy “Don't speak my name”, the playwright explored the flaws and shortcomings that he saw in the newly opened TV channel from his viewpoint as a journalist. In his two-part comedy “Let's sit crooked, let's talk straight”, the writer touched on a very necessary topic for modern times, wrote a significant issue, and tried to demonstrate how unnecessary people's thoughts about wedding and mourning customs are. Kheyreddin Goja criticized the division of the country into many parties, strife over power, multifacetedness, handiwork, theft, and bribery in the comedy “To each his own share”. In the author's play “Neighboring, family bonds, kinship” it is described how a person degrades himself by doing dirty deeds for the sake of duty. Thus, on the basis of each comedy mentioned in the article, researches were conducted on the mentioned issues. During the period of independence, the role and position of Azerbaijani comedy in our literature were examined.

Key words: dramaturgy, comedy, literature, writer, symbol.

Ругия Мамедова

ВОПЛОЩЕНИЕ ЭПОХИ НЕЗАВИСИМОСТИ В ТВОРЧЕСТВЕ АГШИНА БАБАЕВА И ХЕЙРАДДИНА ГОДЖИ

РЕЗЮМЕ

В статье были исследованы проблемы, характерны для периода независимости, которые описаны в комедиях Агшина Бабаева и Хейраддина Годжи. Для исследования этих вопросов были рассмотрены некоторые комедии упомянутых нами писателей на основе их тематических и содержательных характеристик. Социально-экономические и политические проблемы произошедшие в период независимости, анализируются на основе комедий Агшина Бабаева «Готовься к расходам!», «Не говорите за меня», «Поговорим начистоту», Хейраддина Годжи «Каждому своя доля», «Стать соседями, породниться, стать кирвой».

В комедии Агшина Бабаева «Готовься к расходам!», затронута типичная для нашего времени тема - вопрос выборов. Писатель, в лице главного героя произведения Вейсела Ибадоглу, создал типичного бесчестного, лстивого человеческого образа, пришедшего на должность за счет денег, взятки, предательства. В двухсерийной комедии по имени «Не говорите за меня», драматург, как журналист рассказал о недостатках и нечестностях, которые увидел в только что открывшемся телеканале. А в своей двухсерийной комедии «Поговорим начистоту», писатель затронул очень важную и важную для современности тему, вопрос о свадебных и траурных обычаях и тем самым постарался показать, насколько мысли людей обо всем этом абсурдны и ненужны.

В комедии Хейраддина Годжи по имени «Каждому своя доля» критикуется раскол страны на множество партий, борьба за власть, лицемерие, склонность к воровству, само воровство, взяточничестве и т. д. В пьесе автора, «Стать соседями, породниться, стать кирвой» описано, как человек ради должности прибегая к грязным поступкам, может унижить себя. Таким образом, на основе каждой упомянутой в статье комедии были проведены исследования по указанным вопросам. Была проанализирована роль и место азербайджанской комедии в нашей литературе в период независимости.

Ключевые слова: драматургия, комедия, литература, писатель, символ.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi: prof. Musayeva Bella Sirac qızı

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.2.507>

АБДУЛЛАЕВА ГЮНАЙ ИЛЬЯС ГЫЗЫ
Докторант кафедры общего языкознания
Бакинского государственного университета
г. Баку, ул. 3. Халилов 23
gunay.abdullaeva.93@mail.ru

КОНЦЕПТЫ «ЖИЗНЬ» И «СМЕРТЬ» В РУССКОМ, АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И ФРАНЦУЗСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ.

Аннотация

Статья представляет собой многогранный анализ фольклора как важной части культурного наследия. В статье исследуются примеры паремиологии в разнообразных формах фольклора, включая пословицы, поговорки, загадки, фразеологизмы, и раскрывается их роль в формировании и передаче ценностей и традиций в различных обществах. Статья анализирует влияние фольклора на формирование коллективной идентичности, социокультурные практики и эволюцию мировоззрения. Подчеркивается важность сохранения и изучения фольклора как способа понимания и сохранения уникальных аспектов культурного многообразия.

Фольклор и паремиология — это две тесно связанные области, которые изучают традиционные культурные выражения, но с фокусом на различных аспектах.

Фольклор — это устное или письменное народное творчество, которое включает в себя различные формы, такие как сказания, легенды, мифы, сказки, песни, обряды и другие выражения народной культуры.

Паремиология — это наука, занимающаяся изучением паремий, то есть кратких народных высказываний, таких как пословицы, поговорки, афоризмы, максимы и т.д.

Фольклор и паремиология, играют важную роль в понимании культур и традиций различных сообществ. Они помогают раскрывать уникальные черты народов и исследовать, как культурные ценности сохраняются и передаются в течение времени.

Ключевые слова: фольклор, паремиология, традиции, культура, жизнь, смерть.

В широком смысле фольклор — это духовная культура народа. Она существует в форме словесных текстов, музыки, танца, народного театра, декоративно-прикладного творчества. Ключевая единица фольклора — обряд — сочетает разные проявления народной культуры. Например, филологи изучают словесные формулы, произносимые при свадебном обряде, тексты свадебных песен. Музыковедов интересуют мелодии, а хореографы фиксируют движения свадебных плясок. Этнографы записывают суеверия, связанные со

свадьбой, собирают предметы свадебного быта: костюмы, украшения, подарки, которые принято дарить молодожёнам. [3;102]

Для мировой науки фольклор не представлял интереса вплоть до XVIII века, хотя сохранились ещё древнеримские записи сказок и пословиц. В 1737 году автор первой «Истории Российской» Василий Татищев рекомендовал записывать народные обычаи и произведения устного народного творчества. В середине XVIII века мастер уральского Невьянского завода сказитель Кирша Данилов составил по заказу хозяина завода [Прокопия Демидова](#) сборник устного народного творчества. «Сборник Кирши Данилова» стал первой значительной коллекцией русского фольклора. В XIX веке народные песни и сказки собирали многие литераторы и музыканты: [Василий Жуковский](#), [Александр Пушкин](#), [Николай Гоголь](#), [Владимир Даль](#), [Михаил Глинка](#), [Петр Чайковский](#), [Милий Балакирев](#), Анатолий Лядов.

В 1846 году англичанин Уильям Томс придумал термин «фольклор» (в переводе с английского языка *folklore* — «народные знания, традиции»). [2;236]

Современная фольклористика изучает старинные и новые, актуальные проявления народной культуры. Фольклор продолжает развиваться в естественных условиях: в наши дни существуют фольклор военнослужащих, детский фольклор, городской фольклор и т.д. [3;45]

В фольклоре существует три рода произведений: *эпические, лирические и драматические*. В русском фольклоре к эпическим жанрам относятся былины, исторические песни, сказки, предания, легенды, пословицы, поговорки, сказы. Лирические фольклорные жанры — это обрядовые, колыбельные, семейные и любовные песни, причитания, частушки. К драматическим жанрам относятся народные драмы. Многие фольклорные жанры вошли в литературу: песня, сказка, легенда.

В данной статье рассмотрены концепты «жизнь» и «смерть» на материалах паремиологии в русском, азербайджанском и французском фольклоре.

Концепции "жизнь" и "смерть" в фольклоре различных культур могут отражать особенности мировоззрения и культурных ценностей.

Паремиология - это наука, изучающая поговорки, пословицы и другие выражения, которые передают народную мудрость, культурные ценности и общественный опыт. Паремии, также известные как народные мудрости или фразеологизмы, представляют собой короткие выражения, обычно передающие общепринятые истины, советы или опыт народа. Изучение паремий включает в себя анализ их происхождения, смысла, изменений в ходе времени, а также их использования в различных культурных контекстах. Паремии могут быть частью устного народного творчества и традиций, а также иметь глубокие исторические корни.

Фольклор - это и есть устное народное творчество и традиции. Можно сказать паремии часть фольклора.

Исследователи паремиологии обращают внимание на то, какие ценности и мудрость вкладываются в эти выражения, и как они могут отражать особенности определенного общества или эпохи.

«Жизнь» и «Смерть» - это универсальные концепции, которые часто находят отражение в фольклоре разных культур. В фольклоре различных стран и народов эти концепции могут быть представлены разнообразными символами, мифами и легендами.

Тема жизни и смерти играет значительную роль в **русском фольклоре**, отражая мировоззрение и культурные особенности русского народа. В русском фольклоре жизнь часто ассоциируется с природой, плодородием земли и семейным благополучием. В сказках и легендах можно встретить образы деревьев, цветов и воды, символизирующих жизнь. Смерть в русском фольклоре часто представляется как переход в другой мир. Встреча с смертью может быть изображена как встреча с богиней или как путешествие в загадочное царство мёртвых. В различных сказках, мифах, песнях и поверьях народного творчества выражаются различные аспекты этой темы. Вот несколько ключевых аспектов:

1. *Борьба с смертью*: Многие сказки рассказывают о героях, которые сражаются с смертью, борются за жизнь и преодолевают испытания. Эти истории могут служить символом человеческой силы и стремления к бессмертию.

2. *Бессмертие и вечная жизнь*: В некоторых мифах и сказках встречаются мотивы бессмертия или поиска вечной жизни. Герои могут отправляться в долгие путешествия, чтобы найти волшебные предметы или встретить мудрого волшебника, предоставляющего бессмертие.

3. *Смерть как неотъемлемая часть жизни*: В русском фольклоре смерть часто рассматривается как естественная и неизбежная часть жизни. Это может отражаться в сказках о цикличности жизни, где смерть является переходом в новую фазу существования.

4. *Мотивы загробного мира*: Некоторые сказки и мифы рассказывают о загробном мире, его правилах и приключениях, связанных с путешествием души после смерти. Эти рассказы могут содержать элементы мистики и магии.

5. *Ритуалы и обряды смерти*: Фольклор также отражает обычаи, ритуалы и обряды, связанные с смертью в русской культуре. Это включает в себя традиции похорон, обряды поминовения усопших и представления о загробной жизни.

Эти темы и мотивы не только обогащают русский фольклор, но и отражают глубокие философские и культурные аспекты отношения к жизни и смерти в русском обществе.

Примеры паремий в русском языке.

Пословицы и поговорки:

1. "Жизнь — как перстень в воде, невозможно удержать её."

2. "Жизнь — как игра в карты, важно не количество карт, а умение играть ими."

3. "Жизнь подобна колесу, то вверх, то вниз."

4. "Жизнь как книга: тот, кто не путешествует, читает лишь одну страницу."

5. "Смерть как вор, приходит внезапно."

6. "Смерть — это не конец, а новое начало."

Загадки:

1. "Что идет впереди нас всегда, но мы никогда не можем догнать?"

Ответ: Время. (т.е. как часть жизни)

2. "Бежит по лесу, не догонишь, взлетает в небо, не уловишь. Что это?"

Ответ: Жизнь.

Фразеологизмы:

1. "Береги платье снову, а жизнь — во веки многие."

2. "Смерть в глаза не видела, а вилку в руках держит."

4. "На войне и в походе, а в жизни — как косой над обрывом."

5. "Смерть как судьба, на всех она равна."

Эти выражения и пословицы отражают мудрость народа, его отношение к жизни и смерти, а также философский взгляд на вечные темы бытия.

Тема жизни и смерти в **азербайджанском фольклоре** отражена в многих мифах, легендах, песнях и сказках этой культуры. В азербайджанском фольклоре жизнь часто связана с образами солнца, света и тепла. Поэтому в сказках и мифах часто упоминаются яркие солнечные мотивы, символизирующие жизнь и энергию. В азербайджанской культуре смерть может быть представлена как естественная часть жизни, и она может ассоциироваться с идеей вечности или перерождения. Также встреча смерти может быть описана через образы ангелов или духов. Выделяются несколько основных аспектов, которые олицетворяют эту тему:

1. *Цикл жизни:* В азербайджанском фольклоре часто рассказывается о жизненном пути человека, начиная с рождения и заканчивая смертью. Эти рассказы могут быть в виде повествований о жизни героев, их стремлениях, испытаниях и трудностях.

2. *Символика смерти:* Смерть часто представлена как неотъемлемая часть жизни, естественное завершение цикла. В некоторых историях она может быть представлена в виде персонажа, как антропоморфная сущность, выполняющая свою миссию.

3. *Тема бессмертия:* В азербайджанском фольклоре существуют также рассказы о поисках бессмертия или вечной жизни. Герои могут отправляться в путешествие, чтобы найти волшебные источники, приносящие бессмертие, или сражаться с силами смерти.

4. *Ритуалы и обряды:* Фольклор отражает также религиозные и культурные обряды, связанные с жизнью и смертью. Описание похоронных обрядов, верований в загробную жизнь и влияние религиозных убеждений на отношение

к жизни и смерти - все это также находит отражение в народных повествованиях.

5. *Символика природы*: Природа, её циклические изменения, смена времен года, цветы и плоды могут служить символами жизни и смерти. Эти элементы могут использоваться для передачи идеи вечного обновления и круговорота жизни.

Тема жизни и смерти в азербайджанском фольклоре, как и во многих других культурах, является богатой и многогранной, отражая глубокие религиозные, философские и культурные убеждения народа. [10;99]

Примеры паремий в азербайджанском языке.

Пословицы и поговорки:

1. "Nəyat yolda gedən yürək kimidir, bir an üçün dönməz."
(Жизнь как идущее по дороге сердце, не возвращается назад даже на мгновение.)
2. "Ölüm qarıda gözləyən qonaq kimi durar."
(Смерть ждет у двери, как гость.)
3. "Nəyat dələduz ağac kimi, dörd bir tərəfə süzüləndən sonra nə baş, nə başqan qalmır."
4. "Ölümlə bir yerdə bulaşan üzlərinin ardınca qara topraqda başqa üzlər uğurlayır." [8;17]

Загадки:

- 1.«Üç gününə doğulub, bir ömrünə qonaq gəlib.» («Он родился на три дня, он пришел как гость в жизнь».) Ответ: İnsan ömrü (Жизнь человека).
- 2.«Zamanın əvəzi yoxdur, adambaşlıq ilə getmir, oxladığıca qısa olur.» (Нет замены времени, не идет вместе с человеком, с каждым махом становится короче.) Ответ: Nəyat (Жизнь).

Фразеологизмы:

1. "Nəyat xəzinə kimi, qırx gün et."
(Жизнь как сокровищница, держи в себе сорок дней.)
2. "Ölümdən qoşan üçün bir şübhə yoxdur."
(У того, кто уходит от смерти, нет никакого сомнения.)
3. "Nəyat sanki bir narın dəli, bir gözündən girib, başqa gözündən çıxar."
(Жизнь как гранат: входит в одном глазу, выходит в другом.)
4. "Ölüm sanki bir uxu, ancaq bir daha uyanmağın yolu yoxdur."
(Смерть как сон, но нет пути обратно.)

Эти пословицы, поговорки, загадки и фразеологизмы являются частью богатого культурного наследия Азербайджана и отражают мудрость народа. [1;87]

Во французском фольклоре тема жизни и смерти также занимает важное место, отражая богатое историческое, культурное и религиозное наследие этой страны. В французском фольклоре жизнь может быть представлена как тесно связанная с природой и традиционными сельскими образами. Встречаются легенды о волшебных садах и лесах, символизирующих живую природу.

Французский фольклор также имеет свои образы смерти, часто связанные с мистическими существами или фантастическими мирами. Смерть может быть изображена как свадьба с тенью или как путешествие в потусторонний мир. Он включает в себя множество сказаний, легенд, народных песен и обычаев, которые касаются различных аспектов человеческого существования. [4;178]

1. *Сказочные и легендарные персонажи*: Во французском фольклоре существует ряд сказочных и легендарных персонажей, чьи истории затрагивают тему жизни и смерти. Например, легенда о короле Артуре и рыцарях Круглого стола, где поднимаются вопросы чести, справедливости и бессмертия.

2. *Сельские обряды и традиции*: Французский фольклор также богат сельскими обрядами и традициями, связанными с циклами природы, сельским трудом и временами года. Эти обряды часто отражают циклы жизни, смерти и возрождения.

3. *Средневековые баллады и песни*: Средневековые баллады и песни часто воплощают в себе темы любви, трагедии и смерти. Эти произведения могут рассказывать о героях, павших в битвах, или о любовных историях с несчастным концом.

4. *Фольклорные представления о потустороннем мире*: Во французском фольклоре существуют рассказы о потустороннем мире, привидениях, духах и прочих сверхъестественных явлениях. Эти представления отражают различные верования и мифологические элементы, связанные с судьбой души после смерти.

5. *Религиозные мотивы*: Религиозные темы также находят отражение во французском фольклоре. Легенды о святых, молитвы, связанные с жизнью и смертью, а также обряды, связанные с празднованием религиозных праздников.

Французский фольклор играет важную роль в формировании культурного самосознания и сохранении исторического наследия Франции, а темы жизни и смерти в этом контексте служат способом передачи ценностей и мудрости предков. [4;198]

Примеры паремий во французском языке.

Пословицы и поговорки:

1. "La vie est une fleur dont l'amour est le miel." (Жизнь - это цветок, а любовь - мед.)
2. "À chaque jour suffit sa peine." (На каждый день довольно своих бед.)
3. "La vie est un sommeil, l'amour en est le rêve, et vous aurez vécu si vous avez aimé." (Жизнь - это сон, любовь - его мечта, и вы проживёте, если вы полюбите.)
4. "La mort n'est rien, mais vivre vaincu et sans gloire, c'est mourir chaque jour." (Смерть - это ничто, но жить, оставшись побеждённым и без славы, значит умирать каждый день.) [7;504]

Загадки:

1. "Je suis toujours devant toi, mais tu ne peux jamais me rattraper." (Я всегда перед тобой, но ты никогда не можешь меня поймать.) Ответ: L'avenir (Будущее).

2. "On m'entend mais on ne me voit pas, je suis souvent redoutée, parfois recherchée. Que suis-je?" (Меня слышат, но не видят, меня часто боятся, иногда ищут. Что это?) Ответ: La Mort (Смерть).

Фразеологизмы:

1. "Vivre à cent à l'heure." (Жить на полную катушку, с большой интенсивностью.)

2. "Passer de vie à trépas." (Переходить из жизни в загробный мир, умирать.)

3. "Être entre la vie et la mort." (Находиться между жизнью и смертью.)

4. "C'est la vie." (Такова жизнь, вот так бывает.)

5. "Rire de la mort." (Смеяться над смертью, принимать её с легкостью.) [9;126]

Эти выражения и пословицы отражают философский взгляд французской культуры на жизнь и смерть, а также мудрость, накопленную с годами опыта. [5;169]

Тема жизни и смерти занимает центральное место в фольклоре различных культур мира. Фольклор служит не только средством сохранения и передачи традиций, но и отражением коллективного опыта, представлений о борьбе с неизбежностью смерти, и поиске смысла в жизни.

В различных культурах фольклор может принимать различные формы, включая мифы, легенды, сказки, песни, обряды и пословицы. Тема жизни и смерти в фольклоре мира является глубоко укорененной и отражает уникальные аспекты культур, религий и философий различных обществ. Фольклор является важным аспектом культуры, сохраняющим, передающим и обогащающим мудрость и взгляды на жизнь и смерть в различных обществах по всему миру. [6;204]

Литература:

1. Аллахверди В. "Azərbaycan mədəniyyəti və folklor" Б., 2008; 160 с.
2. Бреус Я. В. "Мифы народов мира" М., 1980. Т. 2.; 656 с.
3. Буланова Т.Ф. "Русский фольклор. Энциклопедия" М., 1991; 228 с.
4. Грим П. "La Mythologie grecque et romaine" Ф., 1951; 382 с.
5. Делару П. "Contes et légendes de France" Ф., 1978; 243 с.
6. Кретов Л. Г. "Корень обрывается в огороде. Фольклорная картина мира" М., Высшая школа 1981; 228 с.
7. Маркале Ж. "Dictionnaire de mythologie celtique" Ф., 1986; 782 с.
8. Раджабов М. "Azərbaycan əfsanə və mifologiyası" Б., 2000; 89 с.
9. Роллан Э. "Le folklore français" Ф., 1990; 371 с.
10. Фикрет Т. "Azərbaycan folkloru" Б., 1994; 197 с.

**ABDULLAYEVA GÜNAY İLYAS QIZI
RUS, AZƏRBAYCAN VƏ FRANIZ FOLKLORUNDA “HƏYAT” VƏ
“ÖLÜM” KONSEPTİ.
XÜLASƏ**

Məqalə mədəni irsin mühüm tərkib hissəsi kimi folklorun çoxşaxəli təhlilini əks etdirir. Məqalədə folklorun müxtəlif formalarında, o cümlədən mif, nağıl, atalar sözü, məsəl, tapmaca və adət-ənənələrdə paremiologiya nümunələri araşdırılır, onların müxtəlif cəmiyyətlərdə dəyər və ənənələrin formalaşmasında və ötürülməsində rolu açıqlanır. Məqalədə folklorun kollektiv şəxsiyyətin formalaşmasına, sosial-mədəni təcrübələrə və dünyagörüşünün təkamülünə təsiri təhlil edilir. Mədəni müxtəlifliyin unikal cəhətlərinin dərk edilməsi və qorunub saxlanması yolu kimi folklorun qorunub saxlanmasının və öyrənilməsinin vacibliyi vurğulanır.

Folklor və paremiologiya müxtəlif icmaların mədəniyyətlərinin və adət-ənənələrinin dərk edilməsində mühüm rol oynayır. Onlar xalqların özünəməxsus xüsusiyyətlərini üzə çıxarmağa və mədəni dəyərlərin zamanla necə qorunub ötürüldüyünü tədqiq etməyə kömək edir.

Açar sözlər: folklor, paremiologiya, adət-ənənələr, mədəniyyət, həyat, ölüm.

ABDULLAYEVA GUNAY ILYAS

**THE CONCEPT OF "LIFE" AND "DEATH" IN RUSSIAN,
AZERBAIJANI AND FRENCH FOLKLORE.
SUMMARY**

The article reflects a multifaceted analysis of folklore as an important component of cultural heritage. The article examines examples of paremiology in various forms of folklore, including myths, fairy tales, proverbs, sayings, riddles, and traditions, and explains their role in the formation and transmission of values and traditions in various societies. The article analyzes the influence of folklore on the formation of collective identity, socio-cultural experiences and the evolution of worldview. The importance of preserving and studying folklore is emphasized as a way to understand and preserve the unique aspects of cultural diversity.

Folklore and paremiology play an important role in understanding the cultures and traditions of different communities. They help reveal the unique characteristics of peoples and explore how cultural values are preserved and transmitted over time.

Keywords: folklore, paremiology, traditions, culture, life, death.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi: fil.ü.f.d., dosent Cavanşir Muradov

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.2.515>

AYTAN HUSEYNOVA
Baku Slavic University
Suleyman Rustam 33
ayabenzer82@mail.ru

LYUDMILA ULITSKAYA AND THE THEME OF FAMILY IN HER WORKS IN THE WORLD LITERATURE

Summary

This article shows the theme of family by Lyudmila Ulitskaya, Russian literature writer, which plays an essential role in the literature. This theme is the main characteristic feature in her literary works. She created many literary works with the theme of family and marriage, because in her opinion the family is the main value of life (“Medea and her children”, “Sonechka”, etc.). In this article I also show the main role of woman as mother in the creative works by L. Ulitskaya. For L. Ulitskaya the mother is main person in the family, who preserves it from everything bad. She can solve so many problems not only in her life but also in other lives of her close relatives. The Russian writer calls people always to keep the family, home and try to save them from all hardships. According to the writer it is not right for woman to dominate on everything in the family. Because it leads to the divorce of family. In her works she always tries to show the harmony in the families, if she can.

Key words: family, woman, mother, marriage, children, literature.

In the tradition of Russian classical literature, the family is the moral basis of human life and being. Family issues cover almost all the works of the nineteenth century. The twentieth century – terrible and tragic – has made its own adjustments to the perception of this topic

The works of women writers in literature record the crisis state of the family in society, at the same time they contain an attempt to comprehend the institution of the family, its understanding, perception in today's society.

Ludmila Ulitskaya and her prose occupy an important place in Russian literature, and especially in Russian postmodernism. The peculiarity of her literature is the fact that it is very difficult to define her prose by a single title.

Lyudmila Ulitskaya's work is a notable phenomenon in modern Russian literature. In Ulitskaya's work, the genre of the story occupies a predominant place.

The theme of family is considered characteristic for the works of Lyudmila Ulitskaya, not only in her novels, but also in small prose. At the heart of this theme are different relations - marital relations, relations between parents and children, but also relations between people who are not bound by blood ties. The family is not always described as an ideal connection of people living in one house, but their bad

relations, cheating, inability to fulfill their parental role, and many other aspects of family problems are emphasized.

Lyudmila Ulitskaya wrote many works with the theme of family and marriage, because she considers them the main values in life. She talked about it in many interviews, which is mentioned in Demidova's article, which conveys Ulitskaya's words that "family is the basis of everything" (4, 49). In the story *Daughter of Bukhara*, family relations are initially good, even idyllic. Dmitri returns home with a beautiful intelligent woman Bukhara, and they love each other very much. Both parents were immensely happy when Bukhara had a daughter Milochka. But after some time, the family idyll began to crumble. The doctor proclaimed Milochka's diagnosis: classic Down syndrome. Before discussing this problem, we should mention the important role that tradition plays in Ulitskaya's works.

In *Daughter of Bukhara* in the last five generations only one male child has always been born, and Ulitskaya defined this as a "hereditary peculiarity". The role of the representative of the old generation is played by Andrei, Dmitri's grandfather. His grandson and his fiancée come to visit him and he welcomes them into his home. Through Andrei, the difference between the families in the past and in the present is shown. Bukhara and Dmitri's family is not typical because besides Andrei's grandfather, Aunt Pasha, who was also a member of the older generation, is considered a member of their family. She at the first moment, because of national prejudices, did not believe Bukhara, but love for Milochka united the women, and at the end of the story it is Pasha who utters the words that "(...) actually become the highest praise of Bukhara's maternal feat". Pasha is not related by blood ties to Milochka, but in spite of that, she had a very great love for her. On the other hand, the blood bond failed to keep Dmitri in their house.

The family in the story *Lyalin's House* has more members than the families already mentioned; it consists of Lyalya's mother, Mikhail's father, Gosha's son, and Lena's daughter. This family also differs from the previous ones in that it shows a new perspective, i.e., it shows the parents' love for both daughter and son in parallel. The peculiarity of this story is that the father is shown in a good light, while it is the mother who develops a bad relationship with her daughter. Lyalya's mother is presented in an image that is usually associated with male protagonists. From the very beginning, she has a special understanding of marriage: "Lyalya had a subtle theory of marriage, according to which it appeared that adultery only strengthens the marriage, giving birth to a sense of guilt in the spouses, gently cementing any cracks and chips in the relationship" (6, 80). She was ready to love everyone except her daughter because she was jealous. Lyalya had many lovers, and she had strong feelings of love for her son and for her husband, but she could not love Lena.

The image and motif of mother is one of the main defining features of Ludmila Ulitskaya's literary works. But in her early works she did not write about women whose main role was motherhood, and she "emphasizes such features of the heroines' character: they are strong women, ready for a feat in the name of their children, binding together all near and distant relatives with their love". On the other

hand, trying to make all family members happy, women often remain lonely, as happened to Bukhara. But she was satisfied with her life as her daughter became the center of her life. With Lyalya from the story *Lyalin's House* it was quite the opposite - she saw her daughter as competition and fought with her for her young lover Kaziyeu. She had no maternal feelings for Lena, but she loved her son. Lyalya simultaneously wanted Lena to become a "femme fatale" as well and she was very angry with Lenin's lack of concern for her appearance.

The theme of the family in L. Ulitskaya's stories is represented not only in the development of love, but also in the images and motives of childhood, which are most fully embodied in the disclosure of the key moments of the child's special role in the family, his special position. In the stories of the "Mystery of Blood" cycle, three main images are associated with the motif of childhood: a child, a mother, and a father. In the first story of the cycle "Establishing Paternity", at the level of the author's consciousness, the problem of an alien / native child and a real / non-native father is stated, which are accompanied by the emergence of an intoning situation - a family secret, the secret of birth. In L. Ulitskaya's stories, he often performs the function of a binding link in the family relations of parents (we are talking only about real families built on love).

Ulitskaya also develops the motif of fatherlessness in her works. Traditionally, the father was the head of the family, but if he left for any reason, this role was fulfilled most often by the mother. Children who grew up in such an "incomplete" family do not consider this situation unusual. Alexyutina states in her article that "a real father is the one who raised the child, who takes care of him all his life; at the same time, the presence of a father in the family is increasingly becoming optional - in such works the deconstructive collision of fatherlessness is actualized" (2, 116). In the story *Daughter of Bukhara*, the protagonist takes this role upon herself, and does not think about her husband at all. When he tells her that he has found a new woman, she invites them to live with them. This shows that from the moment she was born, Milochka has a major place in her mother's heart

There is no direct description of Michal's involvement in upbringing, but through Lena's attitude "to her beloved father" it can be concluded that he had a positive influence on his children (6, 80). At the same time, the most important part of his character was his work. He worked as a professor and he spent most of his free time alone in his study. The study represented the opposite of the kitchen, which was the center of the family and the family home. The opposite of the male and female spheres is evident here: "He liked the clatter of the warm kitchen, and the beautiful young wife, and the whole atmosphere of the eternal pre-holiday, but even more he liked to close the door behind him and immerse himself in the endless and unnecessary plays of Tirso de Molina" (6, 81). By his choice of the study as a place of relaxation rather than the kitchen, where most of his time was spent not only by his wife but also by his children, he showed that work was more important to him than family.

Genetically, the family should be organized according to the male/patriarchal model, allowing it to exist as a phenomenon in the real world. The traditional family functions of the head of the family (clan); protector; breadwinner/breadwinner are inherent in a man. In such a traditional family model, a woman got the role of a slave partner. A number of transformations have taken place in the modern family model, which are reflected in the work of L. Ulitskaya. The peculiarity of the family theme was revealed by comparing a number of motifs and images of both constructive and deconstructive types. The image of the mother in L. Ulitskaya's short prose is presented exclusively within the framework of a constructive type. Mother and child act as one. In the modern family, the feminine prevails over the masculine, which, according to the author, is a reflection of the disharmony of reality, one of the manifestations of the chaotic modern artistic worldview. The reflection of the catastrophic state of the world in the variety of its forms has become the main feature of the modern literary process. The more important it turns out to be the search for universal moral supports in human life. It is the family in the artistic world of L. Ulitskaya acquires the significance of the dominant axiological category.

In the process of working on the problems of the study, we have identified a number of axiologically significant motives that identify the theme of family – the motive of childhood, the intoning images of which are the image of a child, mother, father, as well as the motive of love, embodied by images of "ridiculous" marriage, real family, pity, jealousy and others. These motivic complexes are represented by two polemizing meanings: constructive and destructive.

References:

1. Авдеева, Е. В. (2010) Методологические проблемы исследования современной семьи. в: Вестник славянских культур. № 4. с. 26–30. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/metodologicheskie-problemy-issledovaniya-sovremennoysemi>, дата обращения: 23. сентября 2021 г.
2. Алексютина, В. А. (2014) Мотивные комплексы, воплощающие тему семьи в рассказах Л. Улицкой, в: Вестник КемГУ, Кемерово № 1. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/motivnye-kompleksy-voploschayuschie-temu-semi-vrasskazah-l-ulitskoj>, дата обращения: 23. сентября 2021 г.
3. Антонов, А. И. (1995) Семья как институт среди других социальных институтов. в: Семья на пороге третьего тысячелетия, Институт социологии Российской Академии Наук. Москва, с. 182–198
4. Демидова, Д. Д. (2018) Особенности развития темы семья в творчестве современной писательницы Людмилы Улицкой. в: Научно-образовательный потенциал молодежи в решении актуальных проблем XXI века. Ачинск. с. 47–55.
5. Живкович, Д. (2018) Концепции детства и счастья в рассказах Людмилы Улицкой и Татьяны Толстой, Загреб. Режим доступа: <https://zir.nsk.hr/islandora/object/ffzg:1387>, дата обращения: 23. сентября 2021

- г. Казьмина, О., Пушкарева, Н. (2004) Брак в России XX века: традиционные установки и инновационные эксперименты. в: Семейные узы. Москва: Новое литературное обозрение. с. 185–218
- б. Улицкая, Л. (2007) Дочь Бухары. в: Рассказы. Москва: Эксмо. 14 Ушакин, С. (2004) Место-имени-я: семья как способ организации жизни. в: Семейные узы. Москва. Новое литературное обозрение. с. 7–52
- Хабибуллина, Е. В. (2013) Изучение способов выражения авторской позиции на занятиях по филологическому анализу текста (на примере рассказа Л. Улицкой «Дочь Бухары»). в: Филология и культура. *Philology and Culture*, Казань № 4. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/n/izuchenie-sposobov-vyrazheniya-avtorskoy-pozitsii-nazanyatiyah-po-filologicheskomu-analizu-teksta-na-primere-rasskaza-l-ulitskoy-doch>, дата обращения: 23. сентября 2021 г.

АЙТАН ГУСЕЙНОВА
ЛЮДМИЛА УЛИЦКАЯ И ТЕМА СЕМЬИ В ЕЕ
ПРОИЗВЕДЕНИЯХ В МИРОВОЙ ЛИТЕРАТУРЕ.
РЕЗЮМЕ

В этой статье показана тема семьи русской писательницы Людмилы Улицкой, которая играет существенную роль в литературе. Эта тема является главной характерной чертой в ее литературных произведениях. Она создала много литературных произведений с темой семьи и брака, потому что, по ее мнению, семья - главная ценность жизни (“Медя и ее дети”, “Сонечка” и др.). В этой статье я также показываю главную роль женщины как матери в творческих произведениях Л. Улицкая. Для Л. Улицкой мать - главный человек в семье, который оберегает ее от всего плохого. Она может решить так много проблем не только в своей жизни, но и в жизни других своих близких родственников. Русская писательница призывает людей всегда беречь семью, домашний очаг и стараться уберечь их от всех невзгод. По мнению писательницы, женщине не подобает доминировать во всем в семье. Потому что это приводит к разводу семьи. В своих работах она всегда старается показать гармонию в семьях, если может.

Ключевые слова: семья, женщина, мать, брак, дети, литература.

AYTƏN HÜSEYNOVA
LYUDMILA ULITSKAYA VƏ DÜNYA ƏDƏBIYYATINDA ONUN
ƏSƏRLƏRİNDƏ AİLƏ MÖVZUSU
Xülasə

Bu məqalədə ədəbiyyatda mühüm rol oynayan rus yazıçısı Lyudmila Ulitskayanın əsərlərində ailə mövzusu göstərilir. Bu mövzu onun ədəbi əsərlərində

əsas xüsusiyyət kəsb edir. Yazıçı Ailə və evlilik mövzusunda aid bir çox ədəbi əsər yaradıb, çünki onun fikrincə ailə həyatın əsas dəyəridir ("Medea və uşaqları", "Sonechka" və s.). Bu yazıda L. Ulitskayanın yaradıcılıq əsərlərində bir qadının ana kimi əsas rolunu da göstərirəm. L. Ulitskaya üçün Ana ailəni bütün pis şeylərdən qoruyan əsas mühüm insandır. Yalnız həyatında deyil, digər yaxın qohumlarının həyatında da bir çox problemi həll edə bilər. Rus yazıçısı insanları həmişə ailəsini, evini saxlamağa və onları bütün çətinliklərdən qorumağa çağırır. Yazıçının fikrincə, qadının ailədəki hər şeyə hakim olması uyğun deyil. Çünki bu, ailənin boşanmasına səbəb ola bilər. Əsərlərində həmişə bacardığı təqdirdə ailələrdə harmoniyanı göstərməyə çalışır.

Açar sözlər: ailə, qadın, ana, evlilik, uşaqlar, ədəbiyyat.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi: professor Naidə Məmmədyanlı

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.2.521>

ГАСАНОВА НАРМИН ФУАД ГЫЗЫ
доктор философии по филологии,
доцент кафедры мировой литературы
Бакинского Государственного Университета
E-mail: narmin.gasanova@yahoo.com

ХУАН ВАЛЕРА И ИСПАНСКАЯ ПРОЗА ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА

Резюме

Статья посвящена испанской прозе второй половины XIX века. В статье говорится о жизни и творчестве Хуана Валеры. Он является одним из самых интересных испанских писателей этого периода. Он соединил в своих произведениях традиции испанской литературы и проблемы своего времени. Уже в своих первых романах Валера уделяет основное внимание не быту и нравам, а психологическим конфликтам. В статье также говорится об отношении Валеры к молодым испанским писателям его времени. Основное внимание уделяется роману "Иллюзии доктора Фаустино". Доктор Фаустино это ещё один вариант "вечного образа" доктора Фауста. В статье говорится о связи этого образа с литературной традицией. Доктор Фаустино также типичный представитель своего времени. В романе даётся реалистическая картина жизни испанского общества второй половины XIX века.

Ключевые слова: испанская литература, Андалусия, писатели-костумбристы, доктор Фаустино, идеал, романтические мечты

Литература Испании – одна из самых ярких страниц в истории мировой литературы. Пройдя длительный путь развития, она знала периоды и расцвета, и упадка. "Золотым веком" испанской культуры стал XVI век, давший имена великих художников и писателей. Крупнейшим достижением литературы этого периода стало творчество Сервантеса, который оказал огромное влияние не только на испанскую, но и на всю мировую литературу.

Однако, наступление феодально-католической реакции и её наихудшего проявления – инквизиции – нанесло серьёзный удар не только на культуру, но и на всё дальнейшее развитие Испании. В XIX веке с развитием новых капиталистических отношений в экономике и становлением реализма в литературе наблюдается возрождение испанской литературы. Первоначально она носила узкорегionalный характер и была связана с творчеством писателей, описывавших социальную жизнь и быт своих регионов. Но с приходом в литературу Хуана Валеры в ней происходит переход к общенациональным интересам. Человека высокой образованности и широких взглядов, Валеру волнует состояние его страны. И он размышляет об этом в своих произведениях, связывая прошлое и настоящее, традиции и современность.

Хуан Валера (1824–1905) был известным испанским писателем-реалистом второй половины XIX века. Он оставил литературное наследие во многих жанрах: он был романистом, эссеистом, автором рассказов, поэтом, летописцем, драматургом, писателем, критиком. Он также оставил большую коллекцию туристических журналов и посланий.

Помимо литературной деятельности Хуан Валера прославился и на дипломатическом поприще: он был послом Испанского королевства во многих странах. Его заслуги были отмечены многочисленными титулами, орденами и наградами в Испании и некоторых других странах, в которых он побывал.

Кроме того, его критические работы позволили писателю стать членом Королевской испанской академии, а также Королевской академии моральных и политических наук.

Хуан Валера и Алькала-Гальяно родился 18 октября 1824 года в Кордове в городе Кабра. Его отцом был Хосе Валера и Вианья, офицер военно-морского флота, отправленный в отставку за либеральные взгляды, а мать – Долорес Алькала Гальяно и Пареха, маркиза де Паннега. В браке Валеры Алькалы Гальяно помимо Хуана, было ещё две дочери: София (которая была герцогиней Малакофф) и Рамона (маркиза де Кайседо). У Хуана Валеры был сводный брат, сын матери от первого брака с Сантьяго Фрейлером, швейцарским генералом на службе Испании. Сводного брата звали Хосе Фрейлер и Алькала-Гальяно.

В юности, занимаясь изучением философии, Хуан Валера увлекался чтением литературы. Его любимыми писателями были Шекспир и Вольтер, Байрон и Виктор Гюго, Зоррилья и многие другие. Первыми литературными сочинениями Валеры были стихи, которые он опубликовал в малагской газете "Гуадалхорс". Он также увлёкся изучением языков, прекрасно знал испанский, английский, немецкий, французский и итальянский языки. У него была потрясающая память; а его широкая образованность и высокая культура дали возможность считаться одним из самых культурных людей своего времени.

Помимо стихов литературное наследие Валеры включает прозу, пьесы, критические статьи, письма. Кроме того, он занимался переводами на испанский язык. Но наибольшую славу ему принесли романы, которые он начал писать уже достаточно поздно – когда ему уже было за пятьдесят. В большинстве своих романов Валера обращался к описанию быта, нравов, легенд и истории своей малой родины – Андалусии, чем снискал себе славу писателя-костумбриста.

Во 2-й половине XIX века в испанской литературе жанр реалистического романа находился в стадии становления. В целом же это был период противостояния романтизма и реализма. Прочное место здесь занял региональный роман, который в Испании называли "костумбристским", от испанского *costumbris* – нравы, обычаи. Ранние писатели-костумбристы, хотя и стремились к предельной достоверности, но всё же в их произведениях основное внимание уделялось описанию быта и природы.

Но в построении характеров, создании конфликта и способе его разрешения творчество этих писателей ещё всецело развивается в русле романтизма. "Вот

почему регионалистскую прозу 50–60-х годов, которую иногда объявляют первым этапом развития критического реализма в Испании, можно считать лишь его предвестием, а качественно новый этап в истории испанской литературы открывают писатели, зрелое творчество которых относится к последней четверти века, – Аларкон, Валера, Перес Гальдос, Переда" (1, 460).

Несмотря на то, что Валеру причисляли к писателям-костюбристам, его произведения выходят за рамки простого бытописания. Многие исследователи творчества писателя отмечают, что в его произведениях чувствуется глубокая связь с традициями испанской литературы предыдущих веков. Многие из них придерживаются мнения, что Валера "в художественной критике ориентируется не на мастеров реализма XIX века – Бальзака, Стендаля, Диккенса, а на реалистическое искусство испанского Золотого века – Сервантеса, Лопе де Вега и других" (4, 536).

Неразрывная связь с испанской литературной традицией прослеживается во всех произведениях Хуана Валеры. Уже в своих первых романах – "Пепита Хименес" (1874), "Командор Мендоса" (1877) и "Донья Лус" (1879) – писатель уделяет внимание не различным нравам и социально-бытовым противоречиям, а острым психологическим конфликтам, в основе которых лежит столкновение различных мировоззрений. Вот почему его произведения относят к социально-психологическим. Морально-психологический конфликт оказывается завязан на столкновении естественных чувств героев и господствующей в обществе традиционной христианско-католической морали. Конфликт всегда разрешается по-разному – герои либо погибают, либо добиваются счастья. "Таким образом Хуан Валера преодолевает костюбризм ради обобщения самого высокого типа – философского обобщения" (5, 72).

Как отмечают исследователи творчества Хуана Валеры, именно философские позиции писателя сближают его с испанскими гуманистами эпохи Возрождения. В отличие от некоторых своих современников, европейских писателей-реалистов, он оптимистически расценивал развитие человеческого общества, а в искусстве был поклонником прекрасного. Поэтому он критиковал испанских романтиков за их преувеличенные страсти, по этой же причине он в конце века вёл спор с теми испанскими писателями, которые выступали сторонниками натуралистической школы Эмиля Золя.

Однако Валера дал положительную оценку творчеству некоторых молодых испанских писателей, хотя само молодое поколение не всегда ценило его произведения. В своих эссе он оставил свои отзывы о Мигеле де Унамуно, о молодом Валье-Инклане, Асорине. Особое внимание он уделил Пио Барохе, отметив своеобразие его романов, но не принимал пессимизма писателя.

Как это часто бывает, молодёжь порой бывает безжалостна в оценке старшего поколения. И только со временем к ним приходит понимание того, что именно им они во многом обязаны своими успехами в творчестве. Так, в 1907 г. в журнале "Бланко и Негро" Асорин писал о Хуане Валере: "Это одно из имён, может быть единственное, пользующиеся всеобщим уважением и признанием у сегодняшней молодёжи. Одни литераторы нашей страны являются предметом споров, им

отказывают в одних способностях и приписывают иные; других признают неохотно; третьих вообще не признают; Дон Хуан Валера был во второй половине XIX века любимым и уважаемым всеми учителем" (3, 71).

Своими романами Хуан Валера также во многом предвосхитил дальнейшее развитие испанского романа. В его понимании "свободного романа" или "романа без границ" видно то большое значение, которое он придавал свободному выражению, фантазии. Его больше волнует духовное начало, столкновение разных идей, разных мировоззрений. В этом смысле наиболее характерными являются его романы "Иллюзии доктора Фаустино" и "Морсамор".

Героев этих романов писатель помещает в разные эпохи: один живёт в веке XIX-ом, другой – в XVI-ом. В них сталкиваются реальность и фантазия, социальная среда и духовные искания. Доктор Фаустино – ещё один вариант "вечного образа" Фауста – "Фауст в миниатюре", как его назвал сам автор. "Доктор Фаустино, – пишет Валера, – персонаж, имеющий символический и аллегорический смысл. Как личность он представляет всё современное поколение: это доктор Фауст в миниатюре, но без магии, без дьявола и без прочих сверхъестественных сил, к помощи которых прибегает гётевский Фауст". Таково философское содержание образа главного героя романа: он – средний, "естественный" человек, который ищет свой путь среди многочисленных объяснений мира, предлагаемых старыми и новыми философами" (См.: 5, 72).

Героев Гёте и Валеры связывает мотив странствия героя по жизни, желание познания и самопознания. Но поиски и стремления героя Валеры связаны только с его личными интересами, что вытекает из его социального статуса аристократа, принадлежащего к старинному дворянскому роду. Ему принадлежат почётные титулы "потомственного коменданта крепости Вильябермеха", "командора ордена Сантьяго", но всё это лишено какого-либо смысла, так как досточтимый род давно обнищал, родовой замок пришёл в упадок. Зато остались обветшавшие следы древней фамилии, выцветшие портреты, один из которых стал своего рода путеводной звездой доктора Фаустино. Окутанное мистическим ореолом изображение прекрасной дамы стало мечтой для героя, реализации которой он посвятил свою жизнь.

К осуществлению своей мечты герой идёт путём утраты многих иллюзорных представлений, прежде всего, о значимости своей фигуры в реальном мире. Его возможности не соответствуют запросам современного общества, а аристократическое происхождение уже давно не играет ключевой роли в определении статуса человека в буржуазном мире. Всё это сближает дону Фаустино с героями Бальзака и другими представителями европейской литературы XIX века, утратившими иллюзии в обществе, где происходит "оттеснение дворянства буржуазией и распад семьи как следствие власти денежных отношений" (2, 326).

Однако, как уже было отмечено выше, при создании образа доктора Фаустино Валера не ограничился описанием типических черт героев европейского критического реализма. Основополагающими для писателя были традиции испанской литературы. В поисках иллюзорной мечты, идеальной возлюбленной –

Вечной подруги – дон Фаустино очень близок своему великому предшественнику – Дон Кихоту. Для него так же важнее идеал, мечта. Герою Валеры удалось обрести свой идеал, и в этом он близок диккенсовскому романтическому желанию наградить свои любимые персонажи счастливым финалом. Но, в отличие от Диккенса, Валера не ограничивается "happy end"ом. Соединившись со своей возлюбленной, дон Фаустино продолжает искать любовные ощущения. Измена любви, измена мечте в итоге приводит героя к трагическому финалу.

Валера соединил в своём романе реальность и романтику. Он реалистически изобразил нравы испанского общества в XIX веке, в котором финансы играют более значимую роль, чем происхождение. А аристократам приходится приспособливаться, подыгрывать верхушке общества. Дон Фаустино хоть и был носителем многих пышных титулов, получил образование и соответствующий ему расшитый золотом камзол, всё же талантами не обладал и в практической жизни оказался абсолютно бесполезным неудачником. Валера даёт в романе и социальную обстановку, и социальную мотивировку поведения своего героя. Однако, его больше интересует не социальная жизнь, а психология главного персонажа. Утрату иллюзий и трагический финал доктора Фаустино автор связывает с чрезмерным увлечением романтическими мечтами, которое было очень распространено в испанском обществе, особенно среди молодёжи. В понимании Хуана Валеры всякая иллюзия, мечта, оторванная от реальности, лишь тормозит развитие общества. Испания в XIX веке значительно отставала от передовых европейских держав, что глубоко печалило писателя.

Роман Хуана Валеры "Иллюзии доктора Фаустино" – это не просто реалистическая картина испанского общества XIX века. Это также взгляд в будущее, призыв к нации отказаться от иллюзий, тормозящих её продвижение вперёд. Ведь именно чрезмерное следование устаревшим традициям, по его мнению, и привело страну к столь печальным результатам. При жизни писателя не все поняли и приняли его творчество. Сейчас же он занимает достойное место среди классиков испанской литературы.

Литература

1. История всемирной литературы. В 9-ти т., т.7. М.: "Наука", 1991, 832 с.
2. Луков В.А. История литературы // Зарубежная литература от истоков до наших дней. М.: издательский центр "Академия", 2008, 512 с.
3. Павличенко С.Г. Хуан Валера и поколение 1898 г. // Культура народов Пиренейского полуострова в XX в. Ленинград: "Художественная литература", 1989, с.69–75.
4. Плавский З.И. Хуан Валера // Испанская новелла XIX века. Ленинград: "Художественная литература", 1988, с.536–537.
5. [https:// litlife.club](https://litlife.club)

HƏSƏNOVA NƏRMIN

XÜLASƏ XUAN VALERA VƏ XIX ƏSRİN İKİNCİ YARISI İSPAN NƏSRİ

Məqalə XIX əsrin ikinci yarısı ispan nəsrinə həsr olunub. Məqalə Xuan Valeranın həyat və yaradıcılığından bəhs edir. O, bu dövrün ən maraqlı ispan yazıçılarından biridir. O əsərlərində ispan ədəbiyyatının ənənələri ilə dövrünün problemlərini birləşdirib. Valera artıq ilk əsərlərində əsas diqqəti məişət və əxlaqa yox, psixoloji münaqişələrə ayırır. Məqalədə həmçinin Valeranın onun dövrünün gənc ispan yazıçılarına olan münasibətindən də bəhs olunur. Əsas diqqət “Doktor Faustinin illuziyası” əsərinə ayrılır. Doktor Faustino doktor Faustun “əbədi obrazının” başqa bir versiyasıdır. Məqalədə bu obrazın ədəbi ənənə ilə əlaqəsindən danışılır. Doktor Faustino həmçinin dövrünün tipik nümayəndəsidir. Əsərdə XIX əsrin 2-ci yarısı ispan cəmiyyətinin həyatının realistik təsviri göstərilir.

Açar sözlər: ispan ədəbiyyatı, Andalusiya, kostumbrist yazıçılar, doktor Faustino, xəyal, romantik arzular

HASANOVA NARMIN

SUMMARY JUAN VALERA AND SPANISH PROSE OF THE SECOND HALF OF XIX CENTURY

The article is dedicated to Spanish prose of the second half of XIX century. The article talks about the life and creation of Juan Valera. He is one of the interesting Spanish writers of this period. He combined in his works the traditions of Spanish literature and the problems of his time. Valera in his first novels pays main attention not to everyday life and morals, but to psychological conflicts. The article also talks about Valera's attitude to young Spanish writers of his time. The main focus paid attention to the novel “The Illusions of Doctor Faustino”. Doctor Faustino is another version of the “eternal image” of Doctor Faustus. The article talks about the connection of this character with the literary tradition. Doctor Faustino is also a typical representative of his period. The novel gives a realistic picture of the life of Spanish society in the second half of the 19th century.

Key words: Spanish literature, Andalusia, costumbrista writers, doctor Faustino, ideal, romantic dreams

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi: professor Cəlil Nağıyev

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.2.527>

NƏRMİN QƏDİRLİ ƏDİL QIZI

Bakı Dövlət Universiteti

nerminqedirli2001@gmail.com

MƏHƏMMƏD İQBALIN ƏDƏBİ FƏALİYYƏTİNDƏ ŞƏRQ-QƏRB TƏZADLARININ QARŞILIQLI TƏSİRİ

XÜLASƏ

Məqalə 20-ci əsrin əvvəllərində indiki Pakistanda dünyaya gəlmiş görkəmli şair, filosof və siyasətçi Məhəmməd İqbalın ədəbi fəaliyyətində Şərq-Qərb təzadlarının mürəkkəb qarşılıqlı təsirini araşdırır. İqbalın həyatı və ədəbiyyata töhfələri ilə birlikdə Qərb fəlsəfəsinin onun erkən təhsilinə və yaradıcılığına təsiri araşdırılır. İqbalın Qərb imperializmi və müstəmləkəçiliyini tənqid etməsi, Şərq mədəni dəyərlərinin təmsili ilə birləşərək, dövrünün ictimai-siyasi məsələlərinə nüanslı perspektiv açır. Məqalədə İqbalın Şərqlə Qərbin ahəngdar birgəyaşayışı üçün baxışları araşdırılır, dialoq və qarşılıqlı anlaşmanın vacibliyi vurğulanır. Həmçinin İqbalın yaradıcılığının həm Şərq, həm də Qərb kontekstində müasir qəbulu qiymətləndirilir, onun ideyalarının sonrakı yazıçı və mütəfəkkir nəsillərinə qalıcı təsiri vurğulanır.

Açar sözlər: Məhəmməd İqbal, şərq-qərb təzadları, ədəbi fəaliyyət, sintez, müstəmləkəçilik, mədəni dialoq

Giriş

Görkəmli şair, filosof və siyasətçi Məhəmməd İqbal 20-ci əsrin əvvəllərində Pakistanın intellektual cəhətdən formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. 1877-ci ildə indi Pakistanın bir hissəsi olan Sialkotda anadan olan İqbal nəinki Urdu ədəbiyyatında silinməz iz buraxmış, həm də dövrünün siyasi və fəlsəfi diskursuna əhəmiyyətli töhfə vermişdir.

İqbalın ədəbi töhfələri oxucularının ruhunu oxşayan poeziyadan tutmuş, mürəkkəb ideyalarla məşğul olan fəlsəfi traktatlara qədər müxtəliflik göstərir. Onun əsərləri tez-tez özünü kəşf, mənəviyyat və sosial ədalət mövzularını tədqiq edir, insanın daxili vəziyyətini dərinlən dərk edir.

İqbalın yaradıcılığında Şərq-Qərb təzadları böyük əhəmiyyət kəsb edir. Müstəmləkəçilik gərginliyi və mədəni ideologiyaların çaxnaşması ilə yadda qalan bir dövrdə İqbalın yaradıcılığı Şərq və Qərb düşüncəsinin kəsişməsində incəliklə dayanmışdır. Onun ədəbi fəaliyyətinin bu aspektini araşdırmaqla biz İqbalın müxtəlif təsirləri necə sintez etməsi ilə bağlı fikirlər əldə edirik. İqbalın yaradıcılığında Şərq-Qərb təzadlarının araşdırılması onun intellektual irsinin zənginliyini qiymətləndirməyə imkan verir və onun dövrünün mürəkkəbliklərini başa düşə biləcəyimiz baxış bucağı təklif edir.

Erkən təsirlər və təhsil

Məhəmməd İqbal 1877-ci ildə Pakistanın bir hissəsi olan Sialkot şəhərində anadan olmuşdur. Müstəmləkə idarəçiliyinin mədəni və siyasi mürəkkəbliyi ilə seçilən bir bölgədə böyüyən İqbal, keçid dövrünü yaşayan cəmiyyəti idarə etməyin çətinliklərini birbaşa yaşamışdı. İqbalın intellektual inkişaf yoluna onun təhsili olduqca təsir göstərmişdir. O, ali təhsil almaq üçün Lahora və Avropaya getməzdən əvvəl ilk təhsilini Sialkotda davam etdirdi. İqbalın Qərb fəlsəfəsi ilə tanışlığı Avropada işlədiyi müddətdə klassik və müasir Qərb təfəkkürünün öyrənilməsi ilə məşğul olduğu dövrdə xüsusilə dərin olmuşdur. O, tanınmış filosofların, o cümlədən Fridrix Nitsşe və Henri Berqsonun əsərləri ilə məşğul olmuş, Qərb fəlsəfi ənənələrinin hər bir incə anlayışını inkişaf etdirmişdir.

Qərb fəlsəfəsinə məruz qalma İqbalın ilk yazılarında silinməz iz buraxdı. Bir çox digər on doqquzuncu və iyirminci əsr müsəlman mütəfəkkirləri kimi, İqbal da öz fikirlərini Şərq və Qərb mərkəzi olduğu sivilizasiya çərçivəsində ifadə edir. [11, s.88] Onun poeziyası və fəlsəfi düşüncələri elə fəaliyyətinin ilk zamanlarından Şərq və Qərb ideyalarının sintezini əks etdirməyə başladı. İqbal fərdiyyətçilik, ekzistensializm və mənliliyin təbiəti kimi məfhumlarla mübarizə aparır, bu düşüncələri poetik ifadələrində də özünü göstərirdi. Qərb təfəkkürünün onun yaradıcılığına bu cür inteqrasiyası İqbalın intellektual çoxşaxəliliyini və insan varlığını daha əhatəli dərk etmək üçün mədəni sərhədləri aşmaq qabiliyyətini nümayiş etdirdi. Əslində, İqbalın ilkin təsirləri və təhsili ona ədəbi fəaliyyətlərində Şərq-Qərb qarşılıqlı əlaqələrinin mürəkkəbliklərini idarə etməyə imkan verən müxtəlif intellektual vasitələr verdi. Onun həyatının bu mərhələsi onun həm poeziyaya, həm də fəlsəfəyə verdiyi dərin töhfələri səciyyələndirəcək ideyaların qarışığının əsasını qoydu [8, s.12].

İqbalın fikrincə, Şərq və Qərb şairləri fani dünyaya əbədi həyat vəd edən vəhyələr gətirirlər. Bununla belə, Şərq şairi, İqbalın poeziyasının dərin mahiyyəti müəmmalı və dünyadan gizli olaraq qalır. Bu kontekstdə İqbal diqqəti Şərq dünyasının, xüsusən də müsəlman xalqlarının üzləşdiyi problemlərə yönəldir. O, məcazi mənada danışaraq, *“gənc, lakin ixtiyarlar kimi kamil”* olduğuna görə yüksək qiymətləndirdiyi Əfqanıstan hökmdarına müraciət edərək, *“Mənim quşum öz gülüstanımda qərirdir”* deyir. İqbal müstəmləkə zülmü və müxtəlif ictimai-siyasi problemlərlə mübarizə aparən müsəlman Şərfinin daha geniş obrazını canlandırır. İqbal Əmir Emanullah Xan *“sənin himmətin mənim xəyalım kimi yüksəkdir. Parçalanmış bir milləti o himmət birləşdirmiş, monolit bir varlıq halına gətirmişdir”* sözləri ilə təsvir edərkən, bu cəsarətin parçalanmış bir milləti necə birləşdirdiyini, onu vahid bir varlığa çevirdiyini vurğulayır. Bu təsvir digər müsəlman dövlətləri tərəfindən paylaşılan çətin vəziyyəti vurğulayır [2, s.28].

Şərq-Qərb fəlsəfi sintezi

Məhəmməd İqbal 20-ci əsrin əvvəllərində Şərq və Qərb arasında intellektual cərəyanları idarə edən fərqli bir səs kimi ortaya çıxdı. Fəlsəfi sintezin zəruriliyini dərk edən İqbal ideyaların ahəngdar birgə mövcudluğuna can ataraq, Şərq və Qərb anlayışlarını birləşdirməyə çalışdı. Onun yanaşması müxtəlif fəlsəfi ənənələrin

birləşməsinin insan təcrübəsinin daha əhatəli başa düşülməsinə töhfə verə biləcəyinə inamla köklənmişdi. İqbal mədəni və ideoloji ayrılıqları aşmaq, dialoq və sintez məkanı yaratmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu.

Bundan əlavə, inteqrasiya ideyası İqbalın düşüncə tərzinin ayrılmaz hissəsidir. İqbal üçün fərqli qütblər arasında hərəkət həyatın özü və subyektivliyin zəruri şərtidir. Məhəmməd İqbalın yaradıcılığı və perspektivi ideal insan anlayışının ədəbi, dini-fəlsəfi və ictimai-siyasi aydınlaşdırılması ətrafında cəmlənmişdir. Şairin fikrincə, kamil insan məqamına çatan yaradıcı şəxsiyyətlər insanları haqq yoluna yönəldən, bələdçi kimi xidmət edirlər. O, "Pəyam-i Məşrik" ("Şərqdən xəbər") əsərində belə ifadə edir:

"Şairliyin kəmalı aydın, açıq söz söyləməkdir

Sirlərə vaqif olan ariflər yalnız rəmz və eyhamla danışarlar.

Sabahlara qədər fəryad, yüzlərlə bəlalı sabah, yüzlərcə atəşli ah!

Nəticəsi bir gözəl şeir" [1, s.4]

İqbalın fərdiyyətçilik, demokratiya və müasirlik kimi mövzuları araşdırması onun Qərb fəlsəfi konsepsiyaları ilə bağlılığını əks etdirir. İslam ənənələrində dərin köklərə malik olsa da, İqbal inkişaf edən global mənzərənin fərqi varmış və bu mövzuları Şərq perspektivləri ilə uzlaşdırmağa çalışmışdır. O, Qərb ideyalarını öz poeziyasına və fəlsəfəsinə mükəmməl şəkildə inteqrasiya edərək sintez yaratdı. O, poetik ifadələrində Şərq mistisizminin zənginliyi ilə Qərb fəlsəfi fikrinin intellektual canlılığını məharətlə qarışdırmışdır. İqbalın misralarında çox vaxt Nitsşe fərdiyyətçiliyi, Berqson intuisiya və Hegel dialektikasının əks-sədaləri var idi. Onun "İslamda dini düşüncənin yenidən qurulması" kimi fəlsəfi əsərləri İslam düşüncəsi kontekstində yeni bir perspektiv təklif edərək, Qərb fəlsəfi diskursu ilə mükəmməl bir əlaqə nümayiş etdirdi. Məhəmməd İqbal öz fəlsəfi çərçivəsini A.Şimmelə görə "qapalı sistem" konsepsiyasına əsaslanaraq formalaşdırmışdır. Bu sistem tövhid ətrafında fırlanır, Allahın mütləq birliyini vurğulayır ki, bu da təkə fərdi həyatın birliyində deyil, həm də dini və siyasi icmaların birləşməsində təzahür edir [8, s.37].

İqbalın Qərb pozitivizminə qarşı müqaviməti, Şərq fəlsəfəsinin məhəbbət ətrafında cəmlənməsi ilə birləşərək, onun bütün əsərlərində mərkəzi mövzu və konseptual mövzu təşkil edir. Cismani göz ilə bəsirət gözü arasında dərin müqayisə apararaq, mütəfəkkir şair öz fikirlərini çox mənalı şəkildə ifadə edir: *"Mənim bu görünən gözdən bir şikayətim var. Çünki mən təcəlli edincə nəzar mənə pərdə olur."* [2, s.28]

Mədəni və sosial şərh

Məhəmməd İqbalın ədəbi yaradıcılığı dövrünün ictimai-siyasi reallıqlarını, xüsusən də Şərqdə Qərb imperializmi və müstəmləkəçilik bəlasını dərinlən dərk etməsi ilə seçilir. İngilis müstəmləkəçiliyinin Hindistandakı təsirinin şahidi olan İqbal Qərbin imperialist təşəbbüslərini kəskin tənqid etdi. O, şeir və yazılarında müstəmləkəçi dövlətlərin yerli əhaliyə qarşı törətdiyi haqsızlıqları dilə gətirir, müstəmləkə müəssisəsini xarakterizə edən istismar və tabeçiliyi pisləyirdi. İqbalın tənqidi sırf qınaqdan kənara çıxırdı, o, kollektiv şüuru oyatmağa çalışır, Şərq xalqlarını müqavimətə və öz muxtariyyətlərini geri almağa çağırırdı.

Qərb imperializminin tənqidi ilə yanaşı, İqbalın yaradıcılığı həm də Şərqi mədəni dəyərlərinin müdafiəsi rolunu oynayır. O, öz poeziyası ilə Şərqi adət-ənənələrinin zənginliyini və dərinliyini əks etdirərək, xarici təsirlər qarşısında yerli mədəniyyətlərin qorunub saxlanması üçün vacibliyini vurğulayırdı. İqbal Şərqi mədəni irsində dərin kök salmış mənəviyyat, icma harmoniyası və etik dəyərlər mövzularını araşdırırdı.

İqbal özünün vəhdətini və bütövlüyünü ifadə edən fundamental xüsusiyyəti öz mahiyyətində qavrayır, hər bir fərdin “mən”inin fərqliliyini ortaya qoyur. Müəyyən bir nəticəyə gəlmək üçün onun fikrincə, tək və ya eyni ideya sillogizmin bütün müqəddəratlarını əhatə etməlidir. Konkret olaraq, İqbal iddia edir ki, “*Mən “bütün insanların ölümlü olduğu” mühakiməsini qəbul etsəm də, digər tərəfdən “Sokrat insandır” mühakiməsini başqa biri qəbul edərsə, bu iki mühakimədən mənim üçün bir nəticə əldə etmək mümkün deyil. Bu o zaman mümkün olar ki, hər iki mühakiməni şəxsən mən özüm qəbul etmiş olum*” [7, s.113]. İqbalın bu perspektivi duyğu və istəklər sahəsində də aydın görünür və vurğulayır ki, arzusunun əhəmiyyəti onun konkret “mən”ə aid olub-olmamasından asılıdır. Məsələn, bəşəriyyət eyni şeyi kollektiv şəkildə arzulasa belə, bu arzusunun yerinə yetirilməsi hissi hər bir “mən”də fərdi olaraq dəyişir.

İqbal Şərqi və Qərbin bir-birinin intellektual və mədəni şəbəkəsinə töhfə verərək yaşaya biləcəyi bir gələcəyi nəzərdə tuturdu. İqbal hər iki ənənənin ən yaxşı elementlərinin sintezinə inanırdı. Onun baxışı geosiyasi sərhədləri aşaraq mədəni və dini fərqləri aşan ortaq bəşəriyyəti vurğulayırdı.

İqbalın harmonik birləşmə çağırışı sadələşmiş idealizm deyil, müasir dünyanın bir-birinə bağlılığının ifadəsi idi. O, qlobal sülh və tərəqqi üçün qarşılıqlı hörmət və anlaşmanın vacib olduğunu qəbul edərək, sivilizasiyalar arasında dialoq təklif etdi. İqbalın baxışı həm Şərqi, həm də Qərbin töhfələrinin tanınmasının və qiymətləndirilməsinin vacibliyini vurğulayaraq, mədəni mübadilə və əməkdaşlığa ehtiyacı gözləyirdi. Məhəmməd İqbalın ədəbi fəaliyyətindəki mədəni və sosial şərhli Şərqlə Qərb arasındakı dinamikanın incəlikli tədqiqi kimi dayanır.

Məhəmməd İqbal ədəbiyyatının qəbulu və mirası

Məhəmməd İqbalın ədəbi töhfələri həm Şərqi, həm də Qərb oxuyucularının heyranlığına səbəb olmaqla, mədəni və intellektual inkişafa davamlı təsir göstərmişdir. Şərqi, xüsusən də Cənubi Asiyada İqbala misraları xalqın arzuları ilə səslənməkdə davam edən şair-filosof kimi ehtiramla yanaşılır. Onun tez-tez oxunan və sitat gətirilən şeirləri həyatlarında məna və istiqamət axtaran fərdlər üçün ilham mənbəyinə çevrilmişdir [6, s.5].

Qərb kontekstində İqbalın yaradıcılığı Şərqi mistisizmi ilə Qərb fəlsəfi ideyalarının unikal qarışığı ilə diqqəti cəlb etmişdir. Qərbdəki alimlər və oxucular İqbalın düşüncələrinin zənginliyini və mədəniyyətlərarası dialoqa töhfə vermək potensialını dərk edərək onun yazıları ilə məşğul olurlar. İqbalın tədqiq etdiyi mənlik axtarışı, materializmin tənqidi və mənəvi maariflənməyə can atması kimi mövzuların universallığı mədəni sərhədləri aşaraq ona qlobal ədəbi kanonda yer qazandırmışdır.

İqbalın “Əsrar və Rumuz” əsərində irəli sürdüyü kimi, insanın mənliyini artırmaq üçün israrla çalışmaq və yeni istəklər yaratmaq çox vacibdir.

“Arzu, mənliyi canlandıran, çəşdurən bir qüdrətdir; Könül, arzu yaratmaqdan aciz qaldığı zaman, qanadı qırılmış tək olur; Biz məqsədlər yaratdığımız üçün yaşayıırıq, biz arzunun işığı ilə aydınlanırıq, işıq saçırıq.” [5, s.35]

Məhəmməd İqbalın ideyaları yazıçı və mütəfəkkirlərin sonrakı nəsillərinə dərin və geniş təsir göstərmişdir. Onun Şərq və Qərb düşüncəsi arasındakı sintezi araşdırması, eləcə də fərdi güclənmə və mənəvi oyanışa vurğu etməsi müxtəlif elm sahələri üzrə ziyalıları ruhlandırmışdır. İqbalın öz müqəddəratını təyinetmə və cəmiyyətlərin öz müqəddəratını fəal şəkildə formalaşdırması zərurətini vurğulaması müstəqillik hərəkatlarının liderləri və sosial islahatçılar arasında rezonans doğurdu.

Ədəbiyyatda İqbalın təsiri onun fəlsəfi dərinliyi və poetik ifadəsinin bənzərsiz qarışıqından ilham almış şair və yazıçıların əsərlərində aydın görünür. Onun fikirləri fəlsəfə, siyasi elm və dinşünaslıq ilə məşğul olan alimlərin yazılarına da məlumat vermişdir. İqbalın təsirinin davamlı xarakteri davamlı elmi maraqda və şəxsiyyət, mənəviyyat və ənənə ilə müasirlik arasındakı əlaqə ilə bağlı müasir müzakirələrdə onun işinə istinadlarda aydın görünür [10, s.48].

Şərq-Qərb təzadlarının tədqiqi Məhəmməd İqbalın ədəbi irsinin öyrənilməsində mərkəzi yer tutur. İqbalın müxtəlif mədəni və fəlsəfi ənənələri idarə etmək və sintez etmək bacarığı həm alimlər, həm də həvəskarlar üçün zəngin bir sahə təklif edir. Onun işindəki təzadlar Şərq-Qərb qarşılıqlı əlaqələrinin mürəkkəbliklərinin araşdırıla biləcəyi bir obyektiv təqdim edərək, mədəni mübadilənin təqdim etdiyi problemlər və imkanlar haqqında fikirlər təklif edir.

İqbalın ədəbi irsinin tədqiqində Şərq-Qərb təzadlarının davamlı aktuallığı onun insan təfəkkürünün qarşılıqlı əlaqəsini daha dərindən dərk etmək qabiliyyətinə malik olmasındadır. Bu, İqbalın mədəni müxtəliflik, qloballaşma və ortaq insan təcrübəsi axtarışı ilə bağlı müasir müzakirələr üçün bir model təqdim edərək, mədəni sərhədlərlə necə məşğul olduğunu və onları aşdığını incə şəkildə araşdırmağa imkan verir.

Nəticə

Məhəmməd İqbalın Şərq-Qərb təzadlarını özündə ehtiva edən ədəbi fəaliyyəti mədəni və fəlsəfi təsirlərin qarşılıqlı təsirini əks etdirir. İqbalın əsərləri təkcə Qərb imperializmini tənqid etmədi, həm də Şərq mədəni dəyərlərini tərənnüm edir, ənənələrin birləşməsinə bənzərsiz bir baxış təklif edirdi. İqbalın yazılarındakı Şərq-Qərb sintezi onun intellektual çoxşaxəliliyinə və mədəni ayrılıqları aşmaq qabiliyyətinə sübut kimi xidmət edir.

Məhəmməd İqbalın yaradıcılığının davamlı əhəmiyyəti mədəniyyətlərarası anlaşmanı inkişaf etdirmək qabiliyyətindədir. Mədəni çaxnaşmalar və qlobal gərginliklərlə yadda qalan bir dövrdə İqbalın əsərlərində özünü göstərən Şərq-Qərb təzadları dialoq və qarşılıqlı hörmət üçün plan təqdim edir. Onun müxtəlif mədəni töhfələrin qiymətləndirilməsinə əsaslanan harmonik birgəyaşayış baxışı bu gün müxtəliflikdə birliyə çağırış kimi rezonans doğurur. İqbalın yaradıcılığı

mədəniyyətlər arasında körpü rolunu oynayır, fərdləri müxtəlif perspektivlərlə məşğul olmağa və ümumi dil tapmağa sövq edir.

İqbalın yaradıcılığı alimləri, mütəfəkkirləri və oxucuları mədəni ənənələrin kəşifinə nöqtələrini daha dərinlən araşdırmağa, dialoq və sintezdən doğan zənginliyi araşdırmağa dəvət edir. Şərq-Qərb təzadlarının tədqiqi təkcə İqbalın töhfələri haqqında anlayışımızı gücləndirmir, həm də paylaşılan insan təcrübəsinə daha geniş perspektiv təklif edir. Yekun olaraq qeyd edək ki, Məhəmməd İqbalın Şərq-Qərb təzadları ilə bağlılığı ilə seçilən ədəbi fəaliyyəti intellektual maraq və mədəniyyətlərəarası təqdirin çırağı kimi dayanır. Onun işi müxtəliflikdə birlik potensialının xatırladılması kimi xidmət edərək ilham verməyə davam edir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Əzizəliyeva B. İslamda müasir fəlsəfi-ideoloji mövqe: Əllamə Məhəmməd İqbal. 525-ci qəzet 2017.- 23 noyabr.- s.4.
2. Əzizəliyeva B. Məhəmməd İqbalın "Qərbin soyuq düşüncəsini isindirən" "Peyam-i Maşrik" əsəri. Ədəbiyyat qəzeti.- 2019.- 11 may.- s.28.
3. Əzizəliyeva B. Məhəmməd İqbalın yaradıcılığının Azərbaycanda öyrənilməsi. AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq, 2019, № 1, s.205-210.
4. Gövhərdani H.D. Məhəmməd İqbalın farsdilli yaradıcılığı. (Dissertasiya) Bakı, 2014.
5. Məhəmməd İqbal, Əsrar və Rumuz, çev: Ali Nihat Tarlan, İstanbul, 2005.
6. Məhəmməd Ş.M. Məhəmməd İqbalın fəlsəfəsində Allah anlayışı (tərc. M.Məhəmmədi). "Cahan" jurnalı, sayı 3. Bakı, "Elm və təhsil", 2012.
7. Muhammad Iqbal, The Reconstruction of Religious Thought in Islam, Feedbooks.
8. Qasımova M. Məhəmməd İqbal fəlsəfəsində İnsan və "Mənlik" düşüncəsi. Bakı Dövlət Universiteti İlahiyyat Fakültəsinin Elmi Məcmuəsi, sayı 15, aprel, 2011.
9. Qurbanova H. Məhəmməd İqbal. Həyatı. Dünyagörüşü. Bakı, "Araz" nəşriyyatı, 2008.
10. Raja A.M. Muhammad Iqbal: Islam, the West, and the Quest for a Modern Muslim Identity. The International Journal of the Asian Philosophical Association, 2008, 1, 1, p.37-49.
11. Saffari, S. (2018). Oscillating between East and West: Muhammad Iqbal and an Islamic Recasting of Modernity. Seoul National University Journal of Humanities, 75(4), 85–126. <https://doi.org/10.17326/jhsnu.75.4.201811.85>

NARMIN GADIRLI ADIL
EFFECTS OF EAST- WEST CONTRASTS IN MUHAMMAD
IGBAL'S LITERARY ACTIVITY
SUMMARY

The article examines the complex interplay of East-West contrasts in the literary work of Muhammad Iqbal, a prominent poet, philosopher and politician born in present-day Pakistan at the beginning of the 20th century. The influence of Western philosophy on Iqbal's early education and work is explored, along with his life and contributions to literature. Iqbal's criticism of Western imperialism and colonialism, combined with the representation of Eastern cultural values, opens a nuanced perspective on the socio-political issues of his time. The article examines Iqbal's views on the harmonious coexistence of the East and the West, and emphasizes the importance of dialogue and mutual understanding. Also, the modern acceptance of Iqbal's work in both the Eastern and Western contexts is evaluated, and the lasting influence of his ideas on subsequent generations of writers and thinkers is emphasized.

Keywords: Muhammad Iqbal, east-west contrasts, literary activity, synthesis, colonialism, cultural dialogue

Нармин Гадирли Адил
ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ КОНТРАСТОВ ВОСТОКА И ЗАПАДА В
ЛИТЕРАТУРНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МУХАММАДА ИКБАЛА
РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается сложное взаимодействие контрастов Востока и Запада в творчестве Мухаммада Икбала, выдающегося поэта, философа и политического деятеля, родившегося на территории современного Пакистана в начале XX века. Исследуется влияние западной философии на раннее образование и творчество Икбала, а также его жизнь и вклад в литературу. Критика Икбалом западного империализма и колониализма в сочетании с представлением восточных культурных ценностей открывает тонкий взгляд на социально-политические проблемы его времени. В статье рассматриваются взгляды Икбала на гармоничное сосуществование Востока и Запада, подчеркивается важность диалога и взаимопонимания. Также оценивается современное признание творчества Икбала как в восточном, так и в западном контексте и подчеркивается длительное влияние его идей на последующие поколения писателей и мыслителей.

Ключевые слова: Мухаммад Икбал, контрасты Востока и Запада, литературная деятельность, синтез, колониализм, культурный диалог.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: Əzizəliyeva Bəsirə Höccət qızı, filologiya üzrə elmlər doktoru
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

<https://doi.org/10.62837/2024.2.534>

RÖYA NAZİM QIZI GÖZƏLOVA
AMEA Məhəmməd Füzuli adına
Əlyazmalar İnstitutu
İstiqlaliyyət, 26
royayolch@gmail.com

I DÜNYA MÜHARİBƏSİ CÜMHURİYYƏT DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA

Xülasə

I Dünya müharibəsi 1914-1918-ci illər arasında sürsə də onun əhatə dairəsi çox geniş olmuşdur. Bu müharibə Azərbaycana da təsirsiz ötürməmişdir. Xüsusən o zaman Azərbaycanın bu müharibənin iştirakçılarından olan Çar İmperiyasının tərkibində olması və vətənimizin zəngin yerüstü və yeraltı maddi sərvətlərə malik olması onun müharibədə iştirakını qaçılmaz etmişdi. Verilən məqalədə I Dünya savaşı zamanı Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusən Azərbaycan Demokratik Xalq Cümhuriyyətinin elan edilməsindən sonra ədəbiyyatımızda inikasından söhbət açılır. Xalq Cümhuriyyətinin banisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, onun əmisi qızı Ümmügülüm Rəsulzadə (Sadıxova), görkəmli ədiblərimiz H.Cavid, Məhəmməd Hadi, Ə.Cavad, A.Şaiq yaradıcılığından nümunələrlə söhbət açılır.

Açar sözlər: Birinci Dünya müharibəsi, Ə.Cavad, A.Şaiq, M.Hadi, ədəbiyyat, AXC, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə.

I Dünya savaşı bəşəriyyət tarixində baş vermiş müharibələrin ən faciəlisidir. Öz dağıdıcı qüvvəsinə görə yalnız ikinci Dünya müharibəsindən geridə qalır. Bu amansız müharibəyə dünyanın iki cəbhədə birləşən güclü ölkələri qoşulmuşdu. “Antanta”da Böyük Britaniya, Fransa və Rusiya imperiyası, “Üçlər İttifaqında” isə Almaniya, Avstriya-Macaristan və İtaliya qoşulmuşdu. İtaliya 1915-ci ildən “Atlanta”nın tərəfinə keçir. 70 milyondan ziyadə hərbiçinin səfərbər edildiyi amansız müharibə nəticəsində 10 milyona yaxın insan həlak oldu.

Öz arzusu olmadan Azərbaycan da I Dünya müharibəsinə cəlb edilmişdi. Bu, Şimali Azərbaycanın müharibə edən Çar Rusiyasının tərkibində olması ilə izah edilirdi. Azərbaycan özünün əlverişli coğrafi mövqedə yerləşməsi və zəngin maddi yeraltı və yerüstü sərvətləri ilə müharibə edən ölkələrin diqqətini cəlb edirdi. Çar İmperiyası xəyanətdən çəkinərək müsəlmanları, o cümlədən azərbaycanlıları müharibəyə çağırmasa da könüllü şəkildə bu müharibəyə – ordu sıralarına qoşulanlar var idi. Bunlardan 200 nəfər azərbaycanlı zabiti I Dünya müharibəsi cəbhələrində vuruşmuşdu. Artilleriya generalları Səməd bəy Mehmandarov, Əliağa Şıxlinski, Hüseyn xan Naxçıvanski, İbrahim ağa Vəkilov və onun oğlu polkovnik Qalib Vəkilov, ilk azərbaycanlı təyyarəçi Fərrux Ağa Qayıbov və başqaları bu qəbildən olan hərbiçilərimiz idilər.

Azərbaycanda 1918-ci ilin mayında Şərqdə ilk demokratik respublika olan milli dövlətimiz quruldu. Azərbaycanda Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ilə ölkəmizin ictimai-siyasi-tarixi həyatında köklü dəyişikliklər baş verdi. Bu dəyişikliklər digər sahələrdə olduğu kimi, milli-mədəni, ədəbi mühitə də təsirsiz ötüşmədi, köklü dəyişikliklər baş verdi. Xalqımızın milli-azadlıq məfkurəsi, dövlət Respublikası mövcud olduğu iki il ərzində milli ideya mübarizəsində, o cümlədən romantizm və realizm yaradıcılıq axınında birləşir. Bu dövrdə fəaliyyətə başlayan parlament Azərbaycan dilini dövlət dili elan edir. 1918-1920-ci illərdə Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Məhəmməd Hadi, Cəfər Cabbarlı, Ümmügülüm Sadiqzadə, Əli Yusif, Əhməd Cavad poeziya sahəsində uğurlar – bol-bol müvəffəqiyyətlər qazandılar.

C.Məmmədquluzadənin rəhbərliyi ilə nəşrə hazırlanan “Molla Nəsrəddin” jurnalı realist şair və yazıçıları öz ətraflarında birləşdirir, molla-nəsrəddinçilər kimi tanınan şəxsiyyətlərimiz ədəbi dili xalqın danışq dilinin bazası əsasında yaratmağı düşünürdülər. Ə.Hüseynzadənin başçılıq etdiyi “Füyüzat” jurnalı romantiklərin ideya və düşüncələrini müdafiə edir və füyüzatçılar kimi tanınan ziyalılar isə “orta türk dilinin formalaşdırılması” ideyasını rəhbər tutur və bu zaman Türkiyə türkcəsini əsas götürməyi fikirləşirdilər. Türkçülük, turançılıq ideyaları ilə köklənmiş Abdulla Şaiqin yaradıcılığında Xalq Cümhuriyyətimizə bəslənən dərin hörmət və ehtiram qırmızı xətlə keçir. Onun “Yeni ay doğarkən”, “Marş”, “Vətənin yanıq səsi”, “Arazdan Turana” şeirlərində vətəndaş şairin qəlbinin sədaları ucalır. A.Şaiq “Müsavata ithaf” şeirində yazırdı:

İldırımlar gurlasın,
Bulutlarım hazırlansın tufana!
Dağım, daşım boyansın həp al qana,
Şimşəklərim parlasın....
“Ölüm” deyə, “Vətən” deyə qoşarız.
Bu torpaqlar qanımıza boyansa,
Nəfəsimiz qalınca öc alarız.

Əslində bu möhtəşəm şeir marş da adlanır.

Abdulla Şaiqin “Əsrimizin qəhrəmanları” adlanan romanının bir hissəsi Cümhuriyyət dövründə qələmə alınıb. Bu əsərdə birinci Dünya Müharibəsi, Çar Rusiyasının tənəzzülü, Oktyabr inqilabı dövründə yeni nəsli düşündürən və narahat edən problemlərin diqqət mərkəzində durduğu əks olunur.

Məhəmməd Hadi bir tərəfdən “Şühədayi-hürriyyətimizin əhvalini-ithaf” şeirlərində ürək yangısı ilə söyləyirdi:

Sizin məzarınız iştə qülubi-millətdir,
Bu sözlərim ürəyimdən gələn həqiqətdir.

Bu şeirdə şair 1918-ci ildə erməni daşnakların törətdikləri qanlı cinayətlərdən, erməni-müsəlman faciəsindən ürək yangısı ilə bəhs edirsə də, digər bir tərəfdən “Əsgərlərimizə, könüllülərimizə” şeirində müstəqillik uğrunda mübarizədə qəhrəman vətən oğullarına üzünü tutur, onları vətənpərvər olmağa, torpağı, dövləti, xalqı qorumağa çağırır. Məhəmməd Hadinin “Meydani-hərb xatirələrimdən”,

“Ulduzlu bir gecədə müharibə tamaşası və “Şahnamə” şairi-ziiqtidarını xatırlamaq” və s. şeirlərində I Dünya müharibəsi xatirələrini yazmışdır. (4, 137).

Milli ədəbiyyat tarixində “istiqlal şairi” kimi tanınan Əhməd Cavad “Türk ordusuna”, “İngilis”, “İstanbul”, “Bakı deyir ki” və digər əsərlərində ölkədə milli azadlıq uğrunda gedən mübarizələr tərənnüm olunur, bu yolda canlarını qurban edənlərə dərin ehtiram və hörmət hiss edilir. Bu şeirlərdə “Bir kərə yüksələn” və bir daha enməyən, onu endirməyə cəhd edənlərə qarşı xalqın apardığı mübarizə, bu mübarizədə “müvəqqəti məğlubuyyət” beşiyində boğulmuş müstəqil Azərbaycan bayrağının 70 ildən sonra yenə başımız üstündə dalğalanması həqiqəti yaşayır, xalqın mübarizə dolu həyatı, qanı-canı bahasına əldə etdiyi müstəqilliyə yenidən qovuşması, milli duyğular yaşayır.

Böyük ədib, şəxsiyyət, dramaturq H.Cavid “İblis” əsərini I Dünya müharibəsinin ağır siyasi böhranının və erməni-daşnak birləşmələrinin fitvası ilə törədilmiş Mart faciəsinin onun şüurunda və dünyagörüşündə yaratdığı güclü təəssüratların təsiri ilə yaradılmasını vacib hesab etmişdir. H.Cavidin “İblis” pyesində hadisələr Birinci Dünya savaşı zamanı Yaxın Şərqdə baş verir. Əsərin baş qəhrəmanı Arif insani və romantik bir gəncdir. İblisin obrazına müraciət edən ədib maddi zənginlik üçün ruhlarını şeytana satan insanları təsvir etmiş olur. Ədibə görə ruhlar azad deyil, şeytan tərəfindən əsir götürülmüşdür. Elə məhz buna görə mənfi ruh insanların ruhuna, qəlbinə hakimdir, hansılar üçün ki, həyatda maddi məhsullar əsas meyardır. Əsərdə dramaturq tərəfindən pislənən ədalətsiz, qəddar qanlı bir döyüş əks olunur.

Əsərin baş qəhrəmanı Arif işğal müharibələrini, insanların qəddarlığını, cinayət və xəyanət faktlarını ürəyinə yaxın tutur. “Dünya müharibəsi içində olduğu üçün günahkar kimdir?”, “insanların çətinlik içində olduğu üçün kim günahkardır?”, “insanların niyə məhz öz maraqlarında olan ehtiraslar?” kimi ağırlı bədii suallara cavab verməkdən güclü olan və müharibə dövründə evini və qardaşını itirən Arif, “sivilizasiyalı” dünyanın vəhşiliyindən qaçmaq istəyir və xilas olmaq üçün hamıdan uzaqlaşır. Lakin bu da ona heç bir kömək etmir. Artif niyə Tanrı sakitcə insanların çətinliklərinə baxır?” sualından xilas ola bilmir. O görür ki, dünyada güclü olanın hakimiyyətinə üstünlük verilir, amma sevgi, vicdan və mərhəmət kimi əxlaq prinsiplərinin heç bir gücə malik olmadığına inanmır. (2).

Repressiya qurbanı, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin dost-doğma əmisi qızı Ümmügülüm Rəsulzadə (Sadıqzadənin) şeirlərində azadlığını, müstəqilliyini əldə etmiş Azərbaycan xalqına, onun yenicə qurduğu azad, müstəqil, suveren dövlətinə məhəbbət, Vətənin sabahı üçün narahatlıq, xalqına ən çətin anda köməyə gələn, onu düşmən caynağından qurtarmağa çalışan Türk ordusunun arxa, dayaq olmasından ürəyində bir qürur hissi doğması, dili bir, qanı bir türk Azərbaycan xalqının hiss və duyğuları, bu tarixi həqiqətlərin xalqın ruhunda, yaddaşında buraxdığı dərin izlər yaşayır. Ümmügülüm 9 yaşından şeir yazmağa başlamışdır. “İqbal”, “Yeni iqbal”, “Açıq söz”, “Qurtuluş”, “Dirilik”, “Məktəb”, “Qardaş köməyi”, “Azərbaycan” və s. qəzet və jurnallarda şeirləri, hekayələri dərc edilmişdir. “Solğun çiçək” hekayəsi “Qurtuluş” jurnalının elan etdiyi müsabiqədə mükafata layiq

görülmüşdür. Sonralar jurnalın redaktoru, görkəmli yazıçı Seyid Hüseynlə tanış olmuş, ailə qurmuşdur. Gələcək həyat yoldaşını şəxsən tanımazdan qabaq tez-tez mətbuatda imzasına rast gəlir və həmin dövrdə Azərbaycan qadınlarının azadlığa çıxmasını, hüquqlarının qorunmasını, ictimai işlərdə fəal iştirak etməsini arzulayan Seyid Hüseyn Ümmügülüm kimi gənc Azərbaycan qadınının bu uğuruna sevinir və onun şəxsiyyəti ilə maraqlanırdı. Çox keçmədən həm Seyid Hüseyni, həm Ümmügülümün ailəsini yaxından tanıyan Hüseyn Cavid C.Məmmədquluzadənin "Ölülər" pyesi birinci dəfə Bakıda səhnəyə qoyulanda teatrda onları tanış edir. Beləliklə, Seyid Hüseyn çoxdan bəri maraqlandığı qızı görüb bəyənir. İyirminci illərin keşməkeşli günlərinin başlanmasına baxmayaraq onlar tezliklə evlənib xoşbəxt həyat sürməyə başladılar. Məhəbbət, bir-birini başa düşmək, mənəvi və ədəbi yaxınlıq bütün çətinlikləri aradan qaldırmağa kömək edir. 1918-20-ci illər Ümmügülüm yaradıcılığının ən məhsuldar dövrüdür. O, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasını sevinclə qarşılamış, şeirlərində xalqımızın milli istiqlala qovuşmasını tərənnüm etmişdir. Bütün başqa xalqlar kimi Azərbaycan xalqının da azad yaşamaq hüququnu müdafiə edən şair, milli istiqlalın qorunmasına çağırış ruhlu əsərlər – "Bir mayıs günündə", "Türk ordusuna", "Ey türk oğlu!", "Çəkil, dəf ol!", "Əsgər anasına", "Dərdli nəgmə", "Yurdumuzun qəhrəmanlığına", "Yollarını bəklədim" və s. yazmışdır. Məhəmmədəmin Rəsulzadənin əmisi qızı Ümmügülümün 1918-ci ildə yazdığı beş bənddən ibarət olan "Ey Türk oğlu" şeirini sizlərə təqdim edirik:

Ey Türk, sən ey qəhrəman, igid oğlu Türklərin,
Şanlı, ulu babanın öyüdünü unutma!
Sən də yürü o yolu, ad çıxarsın əsgərin,
Ulular ardınca get, başqa bir yolu tutma!

Yolunu tanırdılar bir müzəffər yol kimi,
Tarixlərdə hər sənin rəşadətini, hünərin.
Avropanın önündə neçin oldun qul kimi,
Harda qaldı şöhrətin, harda qaldı zəfərin?

Ülvi duyğular versin Türkün həssas qəlbinə
Hörmət-izzət aldırın böyük Turan elinə,
Səmələrdən seçilməz Türkün mavi bayrağı,
Pəmbə əski şanı ilə Türk yurduna dikilsin.

Yüz illərcə əzildin, ayaqlandın yetər, keç,
Yüz illərlə ağlarsan, eşidilməz də səsin.
Yüz illərcə dərdi-sərin duyulmadı nədən, heç,
Sən şimdi oyan, hayqır, bitməmişkən nəfəsin!
Qafqazdakı ən ulu, başı qarlı o dağlar,
Sənin müzəffər adın, şərqi ilə tanınsın.
Səni vəhşi tanıyan o "mədəni" canavar,

Məğlub olsun, xar olsun, intiqamlar alınsın
Türk bayrağı o zaman göy üzündə parıldar.

Onun əsərlərində eyni zamanda Xalq Cumhuriyyətinin süquta uğraması, başımıza gətirilən müsibətlər, tarixi ədalətsizliklər öz əksini tapmışdır (5).

1918-ci ilin iyunun 17-də Azərbaycan Milli Şurasının iclasında Demokratik Respublikanın banisi Məmməd Əmin Rəsulzadə öz alovlu nitqində deyirdi: “Dünya müharibəsi və Rusiya inqilabının təsiri ilə yeni doğulmuş və həyat siyasətinə ilk qədəm basmış olan Azərbaycan qayəsihatə olunmaz mühüm dəqiqələr keçirir. Bu yeni türknüzad siyasəti rişə və buluğ bulub da millətlər zümrəsinə vəsail-həyat olaraq girə biləcək, yoxsa sısqa cocuq kimi südəmər halında tərki-həyat edəcəkdir?”

İştə bütün zehinləri işğal edən bir məsələ! İştə bir zəman ki, müqəddərat milliyyətlər üçün Azərbaycan nüzadını tələf etdirməmək kimi müşkül, fəqət müşküllüyü ilə bərabər şərəfli bir vəzifə və məsuliyyət tərtib ediyor.” (1,28).

Göründüyü kimi, M.Ə.Rəsulzadə özünün bu alovlu nitqində hələ I Dünya müharibəsi ərəfəsində “Dirilik” jurnalı səhifələrində qaldırdığı və sonralar isə 1917-ci ilin aprelində Bakıda keçirilən Qafqaz müsəlmanlarının qurultayında yenidən ortalığa atılan “Azərbaycan qayəsi”ndən söhbət açır.

ROYA GOZALOVA **THE AZERBAIJAN LITERATURE IN THE PERIOD OF REPUBLIC** **DURING THE FIRST WORLD WAR**

SUMMARY

Although the First World War lasted between 1914-1918, its scope was very wide. This war did not affect Azerbaijan either. Especially at that time, the fact that Azerbaijan was part of the Tsarist Empire, which was one of the participants in this war, and that our country had rich surface and underground material resources made its participation in the war inevitable. In the given article, there is a discussion about the influence of the Azerbaijani literature during the First World War, especially after the declaration of the Azerbaijan Democratic People's Republic in our literature. The founder of the People's Republic, Muhammad Amin Rasulzadeh, his cousin Ummughulsum Rasulzadeh (Sadikhova), and our prominent writers H.Javid, Muhammad Hadi, A.Javad, A.Shaig, will be discussed with examples.

Key words: The first World War, A. Javad, A. Shaik, M. Hadi, literature, ADR, Muhammad Amin Rasulzadeh.

P.KOZALOVA

**В ПЕРИОД АДР ОТРОЖЕНИЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ В
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

РЕЗЮМЕ

Несмотря на то что, Первая Мировая война продолжалась с 1914 по 1918 годы, ее масштабы были очень широки. Эта война не оставила Азербайджан без своего влияния. Особенно в то время тот факт, что Азербайджан входил в состав Царской Империи, которая была участником этой войны, а тот факт, что наша страна располагала богатыми наземными и подземными материальными ресурсами, сделало ее участником войны, сделало его участие неизбежным. В статье говорится о его влиянии на азербайджанскую литературу в годы Первой мировой войны, особенно после объявления Азербайджанской Народной Республики Мухаммад Амин Расулзаде, его двоюродной сестры Уммугулсум Расулзаде (Садихова), наших выдающихся писателей Х. Джавида, Мухаммада Хади, А. Джавада, А. Шайка.

Ключевые слова: Первая Мировая Война, А.Джавад, А.Шаик, М.Хади, литература, АДР, Мохаммед Амин Расульзаде.

İstifadə edilmiş mənbələr

1. "Azərbaycan" qəzeti, №41, 1818-ci il.
- 2.Əzizov N. H.Cavid dramaturgiyasında insan, iblis, tanrı. Bakı, Elm, 2007, 153 s.
- 3.Əzizov N.H.Cavid dramaturgiyasında insan, iblis, tanrı. Bakı, Elm, 2007, 153 səh.
- 4.Hadi Məhəmməd. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2005, 464 səh.
- 5.Sadıxzadə Oqtay. Novxanı və novxanlılar.
- 6.Sultanlı V. İstiqlal sevgisi. Bakı. Elm və təhsil – 2014.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi: fil.ü.f.d. Samirə Ağababa qızı Əliyeva

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.2.540>

RAMAZANLI H.X.

*AMEA, Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutunun
«Azərbaycanın Neolitt-Eneolitt dövrü arxeologiyası» şöbəsinin aparıcı elmi işçisi,
tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Ramazanlı 1946 @ mail.ru*

AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATININ TARİX AÇARLARI

Açar sözlər: Azərbaycan, şifahi, ədəbiyyat, texnotexqen, xalq, zamanlar.

Giriş. Ötən minilliklərdə mövcud olmuş sivilizasiyalarının [4] texnotexnogen xüsusiyyətlərini saymaqla başa vurmaq mümkün deyildir. Fərd-insanı həmişə vahid bir problemlə məsələ daha çox narahat etməyə bilməzdi. İnsan özünün daxilində baş verən təlatümlü hadisələri, o cümlədən ən başlıcası olan xeyrlə-şəri bərişdirə biləcəmi və yaxud da ona qalib gəlmək mümkündürmü? Bütün bunlara baxmıyaraq nümunəvi ədəbiyyatşünaslıq və tarixşünaslıq məsələlərə hələlik tam olaraq müsbət cavab verməkdə acizdir. Çünki önün də «Yaddaşdan əvvəlki problemlər» kimi suallara cavab və sədləri dəf etmək üçün kifayət dərəcədə təkzibolunmaz faktlara malik deyildirlər. Yuxarıda adları sadalananlardan ən başlıcası psixoloji səbəblərinin mövcud olduğu ədəbiyyatşünaslıq-tarixşünaslıq imkanları bütün bunların vahidləşməsinə şərait yaratmağa maneçilik törədir. Əsl səbəblər isə insan dərrakəsinin hələ də çatmadığı, əslində mistik inkişafın qarşısının alınmasına dəlalət edir.

Ümumi mərhələ üzrə texnotexnologiyanın sürətli inkişafı insanın dünyagörüşünün yüksək səviyyədə inkişafına heç də dəlalət etmir. Çünki burada insan özü-özünü bir növ aldatmaqla cəmiyyətə təzyiq edərək onu çərçivə daxilindən kənara buraxmır.

Müasir üçdövrü ikinci sivilizasiyanın ikinci fazasında yer tutan Dünya, o cümlədən Azərbaycan da daxil olmaqla bünövrəli tarix elminin elmi-nəzəri sahələri bilavasitə əfsanə, rəvayət və miflərlə əvəz olunmaqdadır. Halbuki müəyyən zamanlar çərçivələri daxilində sözü gedən problemlə məsələlər nağıllar tək düşünlərək nəsr sahibləri əsərlərində onlara mənasız, hətta heç bir təcrübi əhəmiyyət daşımayan və maddi-mənəvi mədəniyyətə təsir etməyən status verirdilər. Araşdırılmalarda, təhlillərdə bu sahələri etnosun psixologiyasına daxil etməyərək əhatə etdikləri düşüncənin xəyali məlumatı kimi təhlil edərək tarixin darçərçivəli məcrasına salaraq onu demək olar ki, həqiqətdən daha artıq uzaqlaşdırmağa nusbətən nail ola bildilər. Zamanlar ötəndən sonra insan istər-istəməz məcburən rəvayətləri, mifləri [9], əfsanələri və müasir mədəniyyətlərin [12] inkişafı fonunda formalaşmasına təsir edən əhəmiyyətli şəcərəsini qoruyub saxlamış oldu. Mifoloji abidələri şəraitə uyğunlaşdırmaqla qatı din əleyhərləri ölülərinin ikinci üzü anttipodu olan ziddiyətli ateizmi ortaya atdılar. XX əsrdə artıq bu “birliyin” özünəməxsus cazibə təşkilatı olan biganəliyin-saymazlığın mənbəyi sayılan ateizm yaranır. Ata-babaların dediklərini,

adət-ənənələrə biganəlik və digər mənəvi mədəniyyətləri unutturmaq və onları gözdən salmaq və biganəlik yaratmaqdan ötəri nəsilləri bilərəkdən birmənalı formada bir növ fizioloji mutasiyaya sürükləndirildi. Sonunluqlarda bu tip elementli məsələlərə cavab tapmayan insan (şəxs) mistikaya tərəf yönələrək müxtəlif mənəviyyatçıların-doqmatların fikir-istiqləmlərini təkrar etməklə ciddi həyati-sosial inkişafdan uzaqlaşdılar. Amma həqiqət və fəza intellekti yaradanlar hələ də Yer qitəsində [10] mövcuddurlar. Bunlar aşağıdakılardan ibarətdir: 1. Meqalitlər; 2. Xəritələr; 3. Miflər; 4. Dünya xalqlarının rəvayətləri, müllifləri bəlli olmayan şifahi xalq ədəbiyyatı; 5. Yazılı mənbələr; 6. Memarlıq [2] abidələri və başqaları hesab olunurlar. Hər hansı təbii qanunauyğunluqlarla sıxı bağlılıq əhəmiyyətini itirməyə sövq edilirdi. Yuxarıda adları çəkilən problemlə məsələləri qulaq ardına vuranlar teosofiyaya bilərəkdən insanları kor inamlara tərəf yönəldirlər.

Ötən zamanlar elm aləmində belə bir tendensiya yaranmışdı ki, tarixin daş yaddaşlarının təhlillərini mifologiyalarla və rəvayətlərlə inteqrasiya etməyini mümkünləşdirməyi vacibləşdirməlidirmi? Yaranan suallara bilavasitə cavablar verməkdən ötrü onu törədən səbəb və məqsədlərə aydınlıqlar gətirilmək tələb olunur. Məsələn, mifologiyalarda, rəvayətlərdə Yer kürəsinin su basması və həyatın məhv olunmasının bəzi xüsusiyyətləri işıqlandırmışdır. Əsatirlər, rəvayətlər və miflər isə əksinə eranın əvvəl üçüncü minilliyin əvvəllərində Xəzər ətrafı [7] Şümerlilərin [3] sakların üzərində qələbələrinin nəqş etdirdikləri əfsanələrdə söylənilən təbiət [6] təlatümlərinin səbəb və nəticələrini bir növ şərh etmişlər. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında bu tip məsələlər işıqlandırılırsa da bəzi açılmayan mahiyyətlər hələlik tam formada açılmamışdır. Məsələn, dağların dibədədər parçalanması, yerin malik olduğu formasının itirməsi, yüksəkliklərdən alovun qalxması (vulkanlar), canlıların bütünlüklə məhv olması, uduzların kainatdan üzülmələri, isti buxarların kompleks şəkildə yayılmaları, onların böyük biir ocağa çevrilmələri, ardınca dünyəvi buzlaşmaların baş verməsi, günəşin, ayın itməsi və ən nəhayət tək-tək insanların sağ qalmaları səbəbləri öz əksini hələlik tapmamışdır. Burada geoloji, səmavi. Paleoqrafik, tarixi-arxeoloji, antropoloji elm sahələri bilavasitə nəyi və harada səbəbkarı göstərməyə qadirdir?

Azərbaycanda kütləvi təhlillər aparmağa çalışan təbiətşünas, texnikaşünas, ictimaişünas və hümanitar mütəxəssislərinin verdikləri elmi-nəzəri hipotezləri şifahi xalq ədəbiyyatındakı müxtəlif ad göstəricilərlə bağlı olan, bizə görə miflərin, əsatirlərin səbəbkarını fəzaların yerlə əlaqədar olaraq səs vermələrin təsadümü və ya qanunauyğunluqlar halların sayəsində təşkilmi olunur? Fəzada baş verən ziddiyyətli və ya qravitasiyalı qüvvələrin sayəsində Günəş sistemini 66 milyon il ərzində yellənərək hərəkətləri ilə birlikdə hər dəfə bu minvalla 32-33 milyon il ərzində meteorit yağışına-tufanına məruz qalması nəticəsində bioloji dünyanı xaos vəziyyətinə gətirib çıxardır. Beləliklə, elmin və mifoloji məlumatının əvvəlcə nəzəri əhəmiyyətini mənimsəməklə və bir-birilə ancaq vahidlik sayəsində təlatümlərdən qurtarıla bilir. Amma bu hallar tarixi-arxeoloji tədqiqatlarda hələ də uzlaşmamaqda davam etməkdədir.

Müasir mərhələdə Yer kürəsində [8] mövcud olmuş ilkin sivilizasiyanın əlamət göstəriciləri hesab olunan mif, rəvayət və əsətlər kimi qəbul edilmişlər ikinci sivilizasiya hesab olunan dövrlərdə səviyyəli texnotexnoloji yüksəlişlər baş versə də insana və onun mənsub olduğu cəmiyyətə əlavə ağıl sahibliyi də yüksələ bilmişdirmi? İnsan vahid bir ağıl mövcudiyyəti sahibi kimi özünü tam mənada dərk edə bilmişdirmi? Lakin hazırkı texnotexnologiyanın yarımzırvə həddinə baxmayaraq Dünya, o cümlədən Azərbaycan da daxil olmaqla mövcud olan əhali üç sivilizasiyanın ikinci mərhələsinin ikinci pilləsində fəaliyyətlərini davam etdirsələr belə hələ də özlərini texntexnoloji yüksəlişlə bərabər eyni səviyyədə dərk edə bilmirlər. Sual oluna bilər ki, insan nə vaxt və haradan Yer kürəsinə gələ bilmişdir? Keçmişləri “tarixəqədərki zamanlar” yazmaqla miflər, rəvayətlər, əsətlər və xülyalar adlandırılan birinci sivilizasiyanı hələ də tam halında qəbul etməyərək özümüzü zaman çərçivəsi daxilində aldada-aldada günlərimizi keçirməkdəyik. Təbii verilmiş dərkətmələrin ölçülərində hələ də heç bir ümumi dəyişikliklər baş verməmişdir. Müasir elmlərin-nəzəriyyələrin getdikcə dar çərçivə hallarına salınması sayəsində onlara vahid bir sistem şəklində yanaşmadığımızı görə əsl mahiyyətini açmaq mümkün deyildir.

«Şifahi xalq ədəbiyyatı» çərçivəsində yerləşdirilən mifologiya və sivil inkişaf dövrlərində inşa edilən maddi-mənəvi mədəniyyət nümunələri bilavasitə hazırkı şəraitdə mümkün hesab olunmur. Bəs mövcudiyyətin xronikasını, dirçəlişlərini əhatə edən, onu qabardan problemlə məsələləri, ehram tikintilərini, meqalitlər [11] kimi təqdim olunan memalığ [1] obyektləri qarşılıqlarının mövcudlüyünə ad vermək olar? Sirləri açılmamış ehramların, meqalit komplekslərinin fəzaya tərəf istiqamətlənmələri; kainat texnotexnologiyalarını mifdə və həqiqətdə; yerüstü yönəlmələri, kompleksləri və onların sistemlərini; fəzaya çıxarılan və insan tərəfindən idarə edilən qurğular; yerüstü fəza əks-səda kompleks amillərinin izləri sistemləri; yenilik dövrləri; mahiyyətinin miflərə və əfsanələrə çevrilmələri; neolitdəki kənd təsərrüfat inqilabları; dil və yazıların yaranma səbəbləri; kurqanlar və daşlı dairələrin səbəbləri; köçətmələr [5] və onlara dair problemlər; türklər və dünyəvi etnoslarının formalaşmalarına təsiri; simvolların və onların pərəşlərinin vahidliyinə nə ad vermək mümkündür?. Yuxarıda adları sayılanlar nisbi də olsa əsaslandırmaqdan ötrü minlərlə monoqrafik əsərlər və dissertasiyalar yazmaq tələb olunur. Ümumilikdə butipli qlobal məsələlərə Azərbaycan şəraitində epizodik aydınlıqlar gətirmək üçün bütün elmlərin vahidliyi, yaxınlaşmaları və ya uzaqlaşmaları kimi problemlə məsələlərə bir sıra aydınlıqlar gətirilməkdədir. Məsələlərin həllində cüzi də olsa bilavasitə xüsusi rolu ola biləcək anlayışların təsnifatlaşdırılması tələb olunur: ən qədim zamanlardan maddi-mənəvi mədəniyyətin yaranması, tarixi inkişafın planlı strukturunu, onun paleomemarlıq amillərini, yerləşmə imkanlarını, mənbələrini, tarixi, sosial taixini, pərəstiş xüsusiyyətlərini, müdafiə imkanlarını, əsas fərqli cəhətlərini, dünəvi tamamlamalarını və mənimsəmələrini bilavasitə ön sıraya çəkilməlidir.

Ədəbi tarxi-arxeoloji mərhələlərdə baş verməş təbii sıçrayışlar, təkamül prosesləri, fərd-insanların formalaşmaları, pilləli dəyişmələrinin yollarının elmi-nəzəri çərçivələri daxilində aydınlaşdırılması, psixoloji, məntiqi və metodoloji əsaslarının vacib problemlə məsələlərinin aspektlərinə diqqətin artırılması sayəsində önəmli nəticələrə zəmin hazırlaya biləcəkdir. Hərəkət etdirilən, dərk olunan, şüura, ifadəyə malik olan idraki fəaliyyətinin yönəldiyini istiqamətsiz düşünən fərd-insan və ya sosial yanaşmalar dəstəsi sayılan obyekt proseslərinin gedişində bilavasitə iş görülür və yaradılan bir an kimi canlı olaraq predmet materialında münasibət halında çıxış etmələrinə ciddi aydınlıqlar gətirə biləcəkdir. Obyektin dərk üçün müasir çoxsaylı elmi-nəzəri metodologiya çeşidlərinin istifadəmələri zamanı ikiyə bölünmüş istiqamətlərə nisbi əlavələr edilməklə nəzəri və təcrübi (empirik) mənimsəmələrinin imkanlarını genişləndirmək tələb olunur. Analizli, sintezli, abstraksiyalı, tutuşdurmalı, induksiya-deduksiya, sistemli yanaşmalar, məlumat-informasiya olunmuşlar, modernləşdirmələr kimi problemlə məsələlərinin həllinə kömək etmək, nəzər-diqqət yetirmək, ölçmək, real, düşünülmüş eksperimentlərə və yaxud öyrənilən obyektlərə müdaxilə etməklə sərbəst funksiyalara malik olan metodlar mifik-tarixi imkanlarının genişlənmələrinin təlil olunmalarına əlverişli şərait hazırlamağa qadirdir. Azərbaycanın şifahi xalq ədəbiyyatındakı miflər, əfsanələr və əsəirlər mahiyyət baxımından iki sahəni əhatə bilən çeşidlərdə bilavasitə ikili yönəlmələr kimi ortaya çıxır: a) təsvirləşdirmələr; b) riyazi rəqəmsallaşdırmalar. Yönmə sahələri sayılan rəqəmsallaşmış-riyaziləşmiş təsnifatlaşmışlar ədəbi dilin bilavastə funksiyalaşmış simvollarla sıxı surətdə bağlıdır, birincilərdə isə bi iş fenomenlərlə, yəni təsvirləşmələrlə əbədi olaraq sintetik elm sahələri sayılan fizika, tarixi coğrafiya və biologiya ilə daima təmasdadırlar.

Ədəbiyyat:

Azərbaycan dilində:

1. Qasimov, A. T. Azərbaycanca memarlıq klimatologiyası. Dərs vəsaiti / A. T. Qasimov- Bakı: Təhsil.-2009.-253 s

Rus dilində:

2. Ахундов, Д.А. Архитектура древнего и раннесредневекового Азербайджана / Д.А.Ахундов.-Баку: -Азернешр,-1986.-312 с.

3. Белицкий, М. Шумеры. Забытый мир / М.Белицкий.-Москва:-Вече.-2000.-432 с.

4. Бульгакова, И.В. Загадки и тайны древнейших цивилизаций. Хроника человечества / И.В.Булгакова.-Ростов на –Дону: Владис,-2012.-480с.

5. Бьювель, Р. Секреты пирамид / Р.Бьювель., Э.Джилберт.- Москва: 1997.- 286 с.

6. Григорьев, В. И. Силы природы / В.Григорьев.-Москва: Наука,-1988.-448 с. 2000.- с.

7. Гумилев, Л.Н. Тысячелетия вокруг Каспии / Л.Н.Гумилев.-Москва: Айри-Пресс, 2014.-384 с.

8. Иоффе, Я.А. Мы и планета / Я,А,Иоффе .- Москва: Политическая литература,-1985.-230 с.

9. Мифологический словарь / ред. Е.М.Мелетинский.-Москва: Советская энциклопедия.-1990.-672 с.
10. Меликли, Т.Д. История литература Турции. Сочинения I / Т.Д.Меликли.-Баку: Элм ва хайат,-2016.-544 с.
11. Фарлонг, Д.Стоунхендж и пирамиды Египта / Д.Фарлонг.- Москва: Вече 1999-2000.-400 с.
12. Фейзуллаева, А.Г. Национальные и общечеловеческие идеи в современной азербайджанской литературе / А.Г.Фейзуллаева.-Баку: Элм и тахсил,-2016.-286 с.

Г. Х. Рамазанлы

**ИСТОРИЧЕСКИЕ КЛЮЧИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ УСТНОЙ
НАРОДНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
ДОКТОР ФИЛОСОФИИ ПО ИСТОРИИ**

В данной работе рекомендуется подход к основным аспектам, рассматриваемый как абстрактная совокупность, дополняющая друг-друга в ходе научно-теоретических, бессмысленных процессов, многогранных направлений на определение взаимодействия науки последовательные действия и национальное самосознание в этой области. В то же время она сможет подготовить почву для своих важных результатов благодаря естественным прорывам, эволюционным процессам, формированию индивидов, выяснению путей их постепенных изменений в научно-теоретических рамках, психологических, логико-методологические основы и важные проблемные аспекты литературно-историко-археологического этапа.

G. H. Ramazanli

**HISTORICAL KEYS OF AZERBAIJANI ORAL FOLK LITERATURE
PHD IN HISTORY**

This work recommends an approach to the main aspects, considered as an abstract totality that complements each other in the course of scientific-theoretical, meaningless processes, multifaceted directions to determine the interaction of science, consistent actions and national identity in this area. At the same time, it will be able to prepare the ground for its important results thanks to natural breakthroughs, evolutionary processes, the formation of individuals, clarifying the ways of their gradual changes in the scientific-theoretical framework, psychological, logical-methodological foundations and important problematic aspects of the literary-historical-archaeological stage.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi: professor Mahmud Allahmanlı

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.2.546>

İBRAHİMOVA ƏFSANƏ VİLAYƏT QIZI
Bakı Dövlət Universitetinin
II kurs magistrantı
iefsane460@gmail.com

**KNUT HAMSUNUN “ACLIQ” ROMANINDA
BAŞ QƏHRƏMANIN PSIXOLOJİ TƏLATÜMLƏRİ
XÜLASƏ**

Məqalədə ilk öncə ədəbiyyatın elmin digər sahəsi olan psixologiya ilə yaxın əlaqəsindən danışılmış, ədəbi əsərlərdə öz əksini tapan psixoloji təsvirlər verilmişdir. XIX əsrin ikinci yarısından sonra dünya ədəbiyyatında yeni bir istiqamət kimi meydana gələn psixoloji realizm və psixologizm anlayışlarından bəhs edilmişdir. Ümumilikdə isə Norveç ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, Ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı Knut Hamsunun “Aclıq” romanı təhlilə cəlb olunmuşdur. “Aclıq” romanı dərin psixologizmi ilə seçilən romanlardan biridir ki, təhlil zamanı bunlar nəzərə alınmışdır. Roman təhlilə cəlb edilərkən burada əsas olaraq əsərdəki psixoloji xüsusiyyətlərin, əsas qəhrəmanın keçirdiyi psixoloji vəziyyətlərin təhlilinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

Açar sözlər: Knut Hamsun, psixoloji realizm, psixologizm, qəhrəman, aşağılıq kompleksi

Elmin digər sahələri- fəlsəfə, tarix, memarlıq, sosiologiya, psixologiya və s. ilə qarşılıqlı əlaqədə olan ədəbiyyat insanın, varlığın və cəmiyyətin hissələrini, arzu və istəklərini obrazlı şəkildə əks etdirən söz sənətidir. Ədəbiyyatı psixologiya ilə yaxınlaşdıran cəhət bu iki elm sahəsinin insan və onun reaksiyaları, dünyanı qavrayışları, bədbəxtlikləri, qorxuları, münaqişələri, fərdi fərqləri, sosial qayğıları və s. ilə məşğul olmasıdır. Qısaca desək, insan ruhu və onun daxili duyğuları həm ədəbiyyatın, həm də psixologiyanın diqqət mərkəzindədir. Odur ki, ədəbiyyat öz əhval-ruhiyyəsini ifadə edən personajları uğurla təqdim etmək və oxucunu insan reallığının psixoloji ölçüsünə çatdırmaq baxımından psixologiyadan bəhrələnir. Lakin onu qeyd etmək lazımdır ki, insanın daxili aləminin ifadəsi ədəbiyyatda həmişə eyni dərəcədə təsvir olunmamışdır. Ədəbiyyatın ilkin çağlarında personajların fikir və düşüncələri səthi və ya yığcam şəkildə verilmişdir. Bu, xüsusən, özünü antik ədəbiyyatda və folklorda göstərmişdir. Misal olaraq, antik yunan müəlliflərindən Homerin “İliada” poemasında oğlu Hektorun Axilles tərəfindən öldürülməsinə, hələ üstəlik cəsədinin təhqir olunmasına şahid olan ata və ananın keçirdiyi daxili sarsıntılar daha çox zahiri əlamətlərlə təsvir olunmuşdur:

Başı tamam toz içində... Ana yolub saçlarını,
Öz oğluna baxa-baxa başdan gözəl örtüyünü
Tullayaraq, şivən salıb fəryad etdi yana-yana...
Atası da yazıq-yazıq ağlayırdı... (1, 452)

Yalnız Azərbaycan ədəbiyyatının deyil, bütövlükdə orta əsrlər türk ədəbiyyatlarının yeganə yazılı eposu olan “Dədə Qorqud” dastanında da psixoloji ünsürlərə geniş şəkildə rast gəlmək mümkündür. Nümunə kimi, “Duxa Qoca Oğlu Dəli Domrul” boyunu göstərə bilərik. Qırx igidlə şərab məclisində olan Dəli Domrulun heç gözləmədiyi bir məqamda Əzrayılla qarşılaşması, ölümlə üz-üzə gəlməsi zamanı keçirdiyi qorxu hissi dastanda elə qəhrəmanın öz dili ilə aşağıdakı şəkildə təsvir olunmuşdur:

Görən gözüm qaraldı,
Tutan əlim yoruldu.
Canıma titrəmə düşdü,
Qızıl qədəh əlimdən yerə düşdü.
Ağzım dondu buz kimi,
Sümüklərim ovuldu duz kimi,
Ay saqqallı ağ qoca,
Gözləri domba qoca,
Vay, nə qorxunc qocasan, de mənə!
Qadam-balam toxunar bu gün sənə! (2, 242)

Göründüyü kimi, bəzən əsərlərdə insanın daxili dünyası çox da dərinliklərə enmədən səthi şəkildə təsvir edilir, onun hisslərinin müəyyən çalarları bədii ifadəsini tapır.

XVIII əsrin ikinci yarısından etibarən yaranmağa başlayan sentimentalizm cərəyanı ilə bağlı olaraq ədəbi əsərlərdə insan və onun hiss-duyğularının təsviri daha da güclənir, insanın daxili aləminin dərin təsvirinə önəm verilir. Klassisizmə qarşı durub onun əsas prinsiplərini rədd edən sentimentalizm formalaşmağa başladığı vaxtdan keçmiş ədəbi cərəyanın əsas mövzularını dəyişməyə başlayır. Fövqəladəlik əvəzinə sadəlik, ehtirasların toqquşması əvəzinə yoxsul təbəqənin gündəlik həyəcanları, müxtəlif ölkələrin uzaq keçmişindən götürülmüş tarixi şəxsiyyətlərin faciəsi yerinə insanın müasir cəmiyyətdəki taleyi və s. ön plana çəkilir.

“Məlum olduğu kimi, 19-cu yüzilin ikinci yarısında dünya bədii ədəbiyyatında yeni bir istiqamət – psixoloji realizm yaranır, bir qədər sonra isə 19-cu yüzilin sonları – 20-ci yüzilin əvvəllərində ədəbiyyatın bu istiqaməti modernizmə də sirayət edir. Son dövrdə isə psixologizm adı altında formalaşan istiqamət postmodernist ədəbiyyatın bir növü kimi özünü göstərir.” (3, 18)

Psixoloji realizm daxili psixoloji reallığı xarici reallıqdan üstün tutur, burada zehnin daxili reallıqları mümkün qədər dəqiq şəkildə təsvir edilir. Psixoloji realizm personajların özlərinin nə hiss etdiklərinə və yaşadıklarına səmimi yanaşmağa imkan verir. Yazıçı personajların nə etdiklərini göstərməklə yanaşı, onların niyə belə hərəkətlər etdiyini izah etməyə çalışır, personajın hissləri və düşüncələri ədəbi mətnə baş verən hər hansı xarici şəraitdən daha çox dəyərə sahib olur. Ümumiyyətlə, sənət əsərini onun mahiyyət və məzmununa çevrilən psixologizmdən kənar, psixoloji təhlildən, psixoloji hiss-həyəcandan uzaq təsəvvür etmək olmur. Belə ki, “ ədəbi psixologizm hər şeydən əvvəl, qəhrəmanın təkrar olunmayan və gözlənilməz davranış və hərəkətlərindən başlanır və yaranır.” (4, 286) Psixologizm

ağılla paralel hərəkət etmir. Obraz şüuraltında olan hissləri ilə, məntiqlə anlaşılmayan hərəkətləri ilə seçilir, bu davranışları ilə hərəkət edir. Məsələn, F. Dostoyevskinin “Cinayət və Cəza”, Qustav Floberin “Madam Bovari” romanları dərin psixologizmi ilə seçilir. Hisslərinin coşqunluğu ilə hərəkət edən personajların – öz ideyasını reallaşdırmaq üçün cinayət törədən, nəticədə cinayətinin qarşılığında veriləcək cəza ilə müqayisədə daha çox ağır iztirablar yaşayan Raskolnikovun, ərinə xəyanət edərək onun bütün pullarını xərcləyən, borca düşüb müflisləşdikdən sonra sevgililəri tərəfindən rədd edilən, sonda isə çıxış yolunu intiharda görən Madam Bovarinin mənəvi həyatının sarsıntıları əks olunur.

Qəhrəmanın psixoloji vəziyyətini bütün reallığı ilə əks etdirən, dərin psixologizmi ilə seçilən əsərlər içərisində Norveç yazıçısı, Ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatı laureatı Knut Hamsunun “Aclıq” romanı xüsusi yer tutur. Dörd fəsildən ibarət olan və 1890-cı ildə nəşr olunan bu romanın əsas qəhrəmanı Kristianiyada (indiki Oslo şəhəri) yazıçı olmaq arzusu ilə yaşayan, qəzetlər üçün məqalə yazıb pul qazanmağa çalışan, kirayə haqqını ödəyə bilməyən, yoxsulluq, maddi imkansızlıq və aclıqla üz-üzə qalan adamdır.

Əsərdə adından da görüldüyü kimi, bu adamın yaşadığı aclıq, onun aclıq hissi ilə apardığı mübarizənin təsviri verilir. Aclıq hissini təsviri o qədər güclüdür ki, bu hissini təsvirindən başqa qalan şeylər sanki onun gölgəsində qalır. Romanda personajın adı, yaşı, kimliyi, əvvəlki həyatı və s. verilmir. Maraqlı cəhət odur ki, əsəri oxuyarkən bizi qəhrəmanın adından çox, yaşadığı bu aclıq, düşdüyü vəziyyətin səbəbi maraqlandırır. Belə ki, qəhrəmanın öz dilindən nəql olunan, gündəlik şəkildə qələmə alınan bu əsərin əvvəlindən etibarən bütün diqqət onun yaşadığı aclığa yönəldilir: “ O zaman mən adama öz damğasını həmişəlik basan bu qərribə şəhərin – Kristianiyanın küçələrində ac – yalvac dolaşırdım...” (5, 21)

Əsərin qəhrəmanının dediklərindən məlum olur ki, qəhrəmanımız zaman-zaman aclığını yox etmək, yoxsulluğuna son qoymaq üçün çıxış yolu axtarmağa çalışır: kassirliyə qəbul olunmağa cəhd edir, ancaq tələb olunan əlli kronu girov qoya bilmir. Yanğınsöndürən kimi işləmək qərarına gəlir, lakin eynəkli olduğu üçün bu işə də qəbul olunmur. Bir sözlə, özünün də qeyd etdiyi kimi, sanki yavaş-yavaş uçuruma yuvarlanır. Hər addımında döşəməsi cırıldayan, çürük və iyrənc bir tabuta bənzəyən otaqda yaşayan, maddi sıxıntılara görə darağını və kitablarını belə satmağa məcbur qalan, bütün günü gah qəbiristanlıqda, gah da qəsrin yerləşdiyi parkda avaralanan qəhrəmanımızın tək işi orada oturub qəzetlərə sütun-sütun məqalə yazmaqdan ibarət olur, redaktorlardan tez-tez rədd cavabı alır, bəxt üzünə güləndə və işə yarayan bir şey quraşdıranda isə yazdığı məqalə qarşılığında beş kron qazanır.

Obrazın etdiyi hərəkətlər və sərgilədiyi davranışlar bizə həmin qəhrəmanda aşağılıq kompleksinin olduğunu söyləmə imkanı verir. Cəmiyyətdə rast gəlinən psixoloji pozuntulardan biri olan bu problem “Fərdi Psixologiya” məktəbinin qurucusu Alfred Adler tərəfindən irəli sürülmüşdür. Alfred hər uşağın aşağılıq hissini yaşadığını, bu hissini onları öyrənməyə təşviq edən əsas faktor olduğunu qeyd edir, bildirir ki, “ fərdin varlığının məqsədini müəyyən edən aşağılıq, qeyri-adekvatlıq, etibarsızlıq hissidir.” (6, 26) Aşağılıq kompleksindən danışarkən

“üstünlük kompleksi” anlayışından da bəhs edən psixoloq böyüyərkən aşağılıq hissini geridə qoya bilməyən uşaqların bu hissi kompensasiya etməyə çalışdıqlarını, bunun nəticəsi kimi onlarda özlərini digərlərindən üstün görməyə başlama, digər insanlardan güclü və dominant olmağı istəmə kimi halların özünü göstərdiyini qeyd edir. Romanda qəhrəmanımız daxilindəki dəyərsizlik hissini yazmaqla doldurmağa çalışır, bir növ öz varlığını yazaraq isbatlamaq istəyir. Yazmaq onun tək məqsədi, tək arzusudur, ağır şəraitdə, əzab-əziyyətlərlə yaşayan bu gənci həyatda tutan tək şeydir. Odur ki, jiletini sələmçiyə verərkən onun cibində unutduğu qələmini almaq üçün sələmçinin yanına geri qayıdır, həmin qələmin əhəmiyyətini bu sözlərlə ifadə edir: “ Heç ağılıma gəlməzdi ki, bu şoğərib qələmin dalınca belə uzaq yol gəlim, amma məsələ bir az başqa cürdür. Bu qələm qırığının görünüşü miskin olsa da, onun sayəsində mən adam olmuşam, necə deyərlər, həyatda öz yerimi tapmışam.” (5, 32) Bu sözlərlə o, bir yandan özünün yeni bir qələm alma imkanına malik olmadığı həqiqətini gizlətməyə çalışır, bir növ bu həqiqətin ortaya çıxmasını özü üçün alçaqlıq hesab edir, bu səbəbdən sələmçiyə həmin qələm qırıntısının onun üçün dəyərli olduğunu bildirir. Eyni zamanda o sələmçinin gözündə əhəmiyyətli bir şəxsiyyət kimi görünməyə, özünü təsdiqləməyə çalışır, “ Bu qələmlə mənim fəlsəfi idrak haqqında üç cildlik əsərim yazılıb. Bu haqda eşitməmiş olmağınız.” (5, 32) - deyərək üstünlük kompleksinə qapılaraq özünün necə də böyük bir şəxsiyyət olduğunu göstərmək istəyir, hətta bəşəriyyətin taleyinin yazacağı məqalədən asılı ola biləcəyinə belə inanır.

Romanın baş qəhrəmanı özünün qürurlu hərəkətləri ilə də diqqəti cəlb edir. O, pulu olmadığına görə adamlarla təmasda olmaqdan qaçınır, sanki mövcud vəziyyətinin görünməsinə istəmir. Ac olduğunu dilə gətirmək, kimdənsə kömək istəmək onun üçün ən alçaldıcı hərəkət hesab olunur. Hətta bəzən yoxsul vəziyyətdə olduğunu öz-özünə deməkdən, etiraf etməkdən belə utanır. Kirayə haqqını ödəyə bilmədiyi üçün çıxmaq məcburiyyətində qaldığı otağı tərک edərək belə pulu olmadığına görə çıxdığını qəbul etmək istəmir, otağın onun üçün yararlı olmadığı bəhanəsini irəli sürür: “Pəncərədən aralanıb otağın ortasında dayandım. Əgər hər şeyi yaxşıca ölçüb-biçsək, xanım Qunnersen məni qovmaqda düz edir. Bu otaq qətiyyəyən mənə görə deyil; Bu otaq zehni əmək üçün yararsızdır, odur ki, mən burada qalmaq istəmirəm. Qətiyyəyən istəmirəm! Yetər artıq susduğum, dözdüyüm və bu toyuq hinində əzab çəkdiyim.” (5, 46) O, qoltuğuna vurduğu yaşıl rəngli yorğanla küçədə gəzməkdən utanır, Sembini yanına gedərək yorğanı kağıza bükməsinə xahiş edir, satıcıya yorğan arasında iki qiymətli vaza olduğu yalanını bildirir. Yolda ondan bağlamada nə olduğunu soruşan tanışına təzə paltarlar aldığını, nimdaş paltarlarla gəzməkdən bezdiyini, “işlər necədir?” sualına cavab kimi Kristinin topdansatış firmasında hesabdar işlədiyini bildirir. Gecələməyə yeri olmadığı üçün meşədəki təpədə kolların üstündə yatır. Ac olduğu üçün kimdənsə yemək, pul və s. hər hansı bir kömək istəmək əvəzinə, taxta yonqarını, tapdığı qaralmış portağal qabuğunu çeynəməyi üstün tutur.

Alman filosofu Artur Şopenhauer qürurdan danışarkən qürurla təkəbbürün fərqi izah edir, qürurun insanın öz üstünlüyünə qarşı sabit münasibət, təkəbbürün isə

başqalarında bu üstünlüyü yaratmaq istəyi olduğu qənaətinə gələrək bildirir ki, “Deməli, insanın öz-özünə həddindən artıq hörmət göstərməsi olan qürur daxildən qaynaqlanır; ona görə də o bilavasitə insanın özünü təqdir etməsidir, bunun əksi olaraq təkəbbür zahirən, yəni dolay yolla belə hörmətə nail olmaq cəhdidir.” (7, 67)

Bütün bu deyilənlərdən aydın olur ki, qəhrəmanımız qürurdan daha çox, təkəbbür sahibidir. Onun yersiz qüruru alçaqlıq kompleksinin bir nəticəsi kimi yaranır, insanların gözündə hörmətli bir adam təsiri bağışlamaq istəyir. Belə ki, o, küçədəki polis məmuruna gecələyəcəyi yeri olmadığını demək istəmir, adının “Andreas Tangen” olduğunu qeyd edərək özünü “Səhər” qəzetində işləyən jurnalist kimi təqdim edir, polis məmurunun gözündə hörmətli və yararlı bir şəxs portreti yaratmağa çalışır, evinin açarlarını itirdiyi yalanını uydurur və polis işçisinin göstərişi ilə növbətçi hissədəki ehtiyat kamerasında yatır. Gözü evsizlər üçün verilən yemək talonunda qalsa da, “evsizəm, acam” deməyə utanır, talonlardan birini istəməyi özünə sığışdırmır. Qısaca desək, Andreas başqalarının onun “yoxsul, köməyə möhtac” biri olduğunu bilməsini və insanların gözündə belə bir görünüm qazanmağı istəmir. O, bir növ çərçivəyə sığdırdığı əxlaq normaları içərisində namuslu yaşamağa çalışır, yeri gələndə öz ağır vəziyyətinə baxmayaraq başqalarına kömək əli uzadır. Əslində bütün bunlar onun aşağılıq kompleksinə sahib olmasından qaynaqlanır ki, o, başqalarına kömək edərkən belə daxilindəki dəyərsizlik, yetərsizlik duyğusunu basdırmağa, həm özünə, həm də cəmiyyətdəki digər insanlara faydalı olduğunu isbatlamağa cəhd edir. Nümunə kimi onun öz ehtiyacı olduğu halda ondan pul istəyən bir dilənçi üçün jiletini sələmçiyə verməsi və qarşılığında aldığı pulu tərəddüd etmədən dilənçiyə bağışlamasını misal göstərə bilərik. Dilənçinin pulu geri qaytarmaq istəməsi, geyiminə görə Andreası yoxsul hesab etməsi, köhnə şalvarının parıldayan dizlərinə baxması onu hiddətləndirir, həmin adamdan pulu özündə saxlamağı tələb edir. Hərəkəti ilə özünü ona bəyəndirməyə çalışır: “ o bilməlidir ki, mən təpədən-dırnağadək namuslu və təmiz adamam.” (5, 26)

Andreas kirayə qaldığı evi tərk edərkən ev sahibəsinə getməyi ilə bağlı məlumat vermək məqsədilə yazdığı məktubunda otaqdan müddətdən bir neçə gün artıq istifadə etdiyinə görə təşəkkür edir, hətta yaxın günlərdə ona beş kron göndərəcəyini vəd edir, bir sözlə özünün namuslu bir adam olduğunu göstərməyə çalışır: “istəyirdim, onun evində necə alicənab bir adamın yaşadığını bilsin.” (5, 47) Ancaq bir müddətdən sonra açlıq ona o qədər tab gəlir ki, Andreas artıq əxlaqi dəyərlərini belə bir kənara atır, başqaları tərəfindən alçaq görünməkdən belə çəkinmir. Əvvəllər başqalarına ağız açıb nəsə istəməyə utanan Andreas artıq heç tərəddüdsüz və utanmadan qəhvəçi dükanının yanında rastlaşdığı tanışından yarım kron məbləğində pul istəyir. Mağazada bir başqasının pul qalığını götürdükdən sonra vicdan əzabı çəkən, ona aid olmayan o puldan bir yükümüş kimi qurtulmağa çalışan qəhrəmanımız indi girdiyi mağazadan çörək almaq üçün beş ere tələb edir, hətta satıcıdan oğurluq edərək həmin pulu götürməsinə belə istəyir. O, əzablarının sonunun olmayacağını düşünür, öz bədbəxt taleyinə lənətlər yağdırır, səkkiz ay ehtiyac içində qıvrandığı günlər, ac və yoxsul olmasına baxmayaraq namuslu bir adam kimi yaşamağa, dürüst davranmağa çalışması artıq ona gülünc gəlir, öz-özünə qarşı sanki üsyan edir: “İlahi,

mən nə qədər gülünc insanam! Hans Paulinin yorğanını sələmçinin yanına apardığım üçün vicdan əzabı çəkdiyim barədə burnumun altında mızıldandım. Öz xəstə vicdanıma nifrətlə qəhqəhə çəkərək güldüm, iyənərək yerə tüpürdüm, ancaq öz axmaqlığıma lağ etmək üçün kifayət qədər kəskin sözlər tapa bilmədim. Ah, kaş, ki, indi elə bir şey olaydı! Əgər elə indicə küçədən məktəbli qızın itirdiyi və içərisində dul arvada məxsus son qəpiyin olduğu pul kisəsini tapsaydım, sakitcə götürüb cibimə qoyar, vicdanım ağrımadan oğurlar və bütün gecəni şirin-şirin yatardım. Əbəs yerə bu qədər əzab çəkmişəm, artıq səbir kasam daşıb, hər şeyə hazırım.” (5, 105-106)

Romandakı qəhrəmanımızın psixoloji vəziyyətinə nəzər yetirərkən onun manik-depressiyadan əziyyət çəkdiyinin də fərqi varırıq. Psixologiyada “bipolar pozuntu” kimi də adlanan bu problem “emosiyaların iki əks qütblü dəyişiklikləri ilə səciyyələnən xəstəlikdir. Bu xəstəlik bir qütbədən digər bir qütbəyə periodik olaraq dəyişir. Yəni bu o deməkdir ki, bu xəstəlikdən əziyyət çəkən insanlarda ani şəkildə ruh yüksəkliyi yarana bilər, enerjili ola bilər. Bu maniakal (hipomaniakal) fazada olur. Birdən isə ruh düşkünlüyü yarana bilər və hər şeyə depressiv yanaşa bilərsiniz.” (8)

Əsərdə Andreas bu ani ruh dəyişiklikləri ilə qarşımıza çıxır. Bəzən havanın gözəl olması, sərin payızın gəlməsi, küçədən qalxan səs-küy, arabaların uğultusu, piyadaların addım səsləri, arabaçıların qamçılarının şaqqıltısı, qısacası həyatı hiss edərək yaşamaq onu ruhlandırır, özünü inamlı hiss etdirir. Andreas keçirdiyi o çətin hissləri bu cür ifadə edir: “ Özümü pəhləvan kimi yenilməz hiss edirdim, çiyinimi arabanın qabağına verib onu saxlaya bilərdim. Qərribə və ecazkar bir duyğu, xoş bir məmnunluq hisslərimə hakim kəsilmişdi.” (5, 23) Bu fərəhli səhərə vurulan, qəlbi sevinclə dolan Andreası ot dükanının qarşısında gördüyü qadının sifəti, çeçələ barmağına bənzətdiyi ağızdakı sarı dişi iyəndirir, önündə irəliləyən və bütün səkini tutan nəhəng həşərata bənzətdiyi axsaq qoca ovqatını korlayır, gözəl səhərə xələl gətirir.

Bəzən isə Andreas kədər və məyusluq, ümitsizlik hissəyə qapılır, özünü payız fəslində torpağın altında ölümə mübarizədə əlindən gələni etməyə çalışan sürünən məxluqlarla müqayisə edir, özünü “yuxu aləminə qapılanlar arasında məhv olmuş qurd kimi” (5, 43) hiss edir. Hətta bəzən qəhrəman o qədər depresif bir halda olur ki, ölmək belə istəyir. Bunu əsərdə Andreasın qaldığı otağın divarlarında yapışdırılan elanlar içərisində “ən yaxşı kəfən darvazadan sağ tərəfdə xanım Andersendədir” (5, 21) yazısına diqqət yetirməsi, elanın onu xeyli düşündürməsi də göstərir.

Andreasın Tanrıya qarşı olan inancında da ikilik özünü büruzə verir. Belə ki, o, bəzən Tanrıya inanan bir insana çevrilir, ondan kömək və yardım istəyir, bəzən isə bütün bu yaşadıqlarının əsas səbəbkarı kimi Tanrını günahlandırır, ona üsyan edir. Həyatın onun üçün nə üçün bu qədər ağır keçdiyini, kədərin və ümitsizliyin hər yerdə onu izləməsini sorgulamağa başlayan Andreas Tanrının qəzəbinə gəldiyi qənaətinə gəlir, başqalarının günahına görə də ondan haqq-hesab çəkdiyini düşündüyü Tanrının ədalətsizliyinə üsyan edir, Tanrının qəzavü-qədər qurbanı kimi onu seçməsinə anlaşılmaz və ağılasız sayır.

Andreasın Tanrıya olan inancı əhval-ruhiyyəsinin dəyişimindən asılı olur. Belə ki, depressiv olduğu məqamlarda biz onun yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Tanrıya qarşı üsyankar olduğunun, inancının öldüyünün şahidi oluruq. Ruh yüksəkliyi, enerjili olduğu anlarda isə onun Tanrıya və Tanrının varlığına münasibətinin dəyişdiyini görürük. Məsələn, çoxdandır üzərində işlədiyi məqaləni yazıb bitirə bildiyi üçün redaksiyadan on kron alacağını düşünən Andreasın yaşadığı xoş əhval-ruhiyyə Tanrıya qarşı bədbin düşüncələrinin nikbin fikirlərlə dəyişməsinə səbəb olur. Qəhrəmanın öz dilindən deyilən və aşağıda verəcəyimiz bu fikirlərdə Andreasın Tanrıya müsbət münasibəti özünü göstərir: “Qarının kandarında yenidən dayanıb geriye qanrıldım. Həyata dönməyimlə bağlı işıqlı duyğular məni canlandırdı, Tanrıya və bütün dünyaya minnətdar idim, çarpayının yanında diz çöküb böyük yaradana bu səhər mənə göstərdiyi mərhəmətə görə ucadan minnətdarlığımı bildirdim. Bilirdim, bilirdim ki, bu mənim elə indicə yaşadığım və kağıza köçürdüyüm ilham pərisidir. Bu mənim dünənki yalvarışlarıma cavab olaraq qəlbimdə baş qaldıran ilahi bir möcüzəydi. “Tanrı Var! Tanrı Var!” –deyə ucadan səslənərək ağlayır, öz sözlərimdən sevinclə mütəəssir olurdum;” (5, 47)

Ümumi nəticə kimi deyə bilərik ki, Hamsunun öz həyatından izlər daşıyan, avtobioqrafik hesab edəcəyimiz bu əsərdə yazıçı sonralar özünü “Andreas Tangen” kimi təqdim edən, yazar olmaq xəyalı ilə yaşayan, bunun üçün cəhd edən gənc bir adamın, bir növ öz prototipinin keçirdiyi aclıq hisslərini, həyatla mübarizəsini, bu mübarizə zamanı yaşadığı psixoloji təlatümləri vəs. birinci şəxsin öz dilindən hərtərəfli və tam incəlikləri ilə ifadə edəbilmə imkanına nail olur. Daxili monoloqlara və şüur axınına əsaslanan psixoloji yazı üslubu ilə qələmə alınan bu romanın qəhrəmanı oxuduğumuz ilk andan etibarən bəzi psixoloji pozuntuları olan- manik depresif ruhlu, aşağılıq kompleksinə sahib bir insan kimi qarşımıza çıxır. Lakin əsərdə obraz haqqında bəzi məlumatların –adının, kimliyinin, yaşının, uşaqlığının verilməməsi vəs. kimi cəhətlər bizə həmin problemləri hansı səbəblərin yaratdığını bilməyimizə maneə olur.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Homer. İliada. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 528 səh.
2. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı, “Öndər nəşriyyat”, 2004, 376 səh.
3. Kamal Abdulla və onun dastan poetikası. C.Nağıyev. 525-ci qəzet, 2017, 25 noyabr- s. 18.
4. Гинзбург Лидия. О психологической прозе. Ленинград. Художественная литература. Ленинградское отделение. 1977. 443 стр.
5. Knut Hamsun. Seçilmiş əsərləri. İki cildə. I cild. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 478 səh.
6. The feeling of inferiority and the striving for Recognition. Alfred Adler (1958). (W. B. Wolfe, Trans.) Proceedings of the royal society of medicine. Pp. 25- 30.
7. Arthur Schopenhauer. Yaşamın bilgece deneyimleri. Oda Yayınları. 2011, s 128.
8. [Http:// https://az.wikipedia.org/wiki/Bipolyar_pozuntu](https://az.wikipedia.org/wiki/Bipolyar_pozuntu)

A. ИБРАГИМОВА ВИЛАЙЕТ
ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПОТряСЕНИЯ ГЛАВНОГО ГЕРОЯ
РОМАНА КНУТА ХАМСУ «ГОЛОД»
РЕЗЮМЕ

Прежде всего, в статье говорилось о тесной связи литературы и психологии, еще одной области науки, и затрагивались психологические описания, отраженные в литературных произведениях. Обсуждались концепции психологического реализма и психологизма, возникшие как новое течение в мировой литературе после второй половины XIX века. В целом в анализ попал роман «Голод» видного представителя норвежской литературы, лауреата Нобелевской премии по литературе Кнут Гамсун. Роман «Голод» относится к числу романов, отличающихся глубоким психологизмом, что было учтено при анализе. При анализе романа особое внимание уделяется анализу психологических особенностей произведения и психологических ситуаций, переживаемых главным героем.

Ключевые слова: Кнут Гамсун, психологический реализм, психологизм, герой, комплекс неполноценности

A. IBRAHIMOVA VILAYET
PSYCHOLOGICAL UPHEAVALS OF THE MAIN CHARACTER IN
THE NOVEL “HUNGER” BY KNUT HAMSUN
SUMMARY

First of all, the article talked about the close relationship between literature and psychology which is another field of science and psychological descriptions reflected in literary works were given. The concepts of psychological realism and psychologism, which emerged as a new trend in world literature after the second half of the 19th century, were discussed. In general, the novel “Hunger” by Knut Hamsun, a prominent representative of Norwegian literature and winner of the Nobel Prize in Literature, was included in the analysis. The novel “Hunger” is one of the novels distinguished by its deep psychologism, which was taken into account during the analysis. When analyzing the novel, special attention was paid to the analysis of the psychological characteristics of the work and the psychological situations experienced by the main character.

Keyword: Knut Hamsun, psychological realism, psychologism, hero, inferiority complex

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi: Şəhla Qurbanova, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru. Dosent.

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.2.554>

ZEYNƏB ƏSGƏROVA
VÜSALƏ BƏNNAYEVA
SƏBINƏ ƏKBƏROVA
Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut
zeynabasgarova1965@gmail.com

EDQAR POUNUN ƏSƏRLƏRİNDƏ SÖZLƏRƏ MÜƏLLİFİN FƏRQLİ YANAŞMASI XÜLASƏ

Yaradıcılığına xüsusi maraq göstərən, onun özünü və əsərlərini geniş oxucu kütləsinə çatdıran professor F. Koulz Striklənd üçün Edqar Alan Ponun həyat və yaradıcılığı geniş tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Strikləndin təbirincə desək, onun əsərlərində digər yazıçılardan seçilən bir fərqlilik var. Professorun fikrinə görə Amerikalı yazıçı, yəqin ki, bu gün Amerika Birləşmiş Ştatlarının hüdudlarından kənarında, hər hansı bir Amerika yazıçısından daha yaxşı tanınır. Onun şeirlərində, xüsusən də qısa hekayələrində özünəməxsus bir xüsusiyyət vardı ki, bu da bütün dünya insanların marağına səbəb olmuşdu. Onlardan bəziləri bütün həyat tərzini onunkindən tamamilə fərqli olan insanlar idi. Striklənd Ponun qısa hekayələrində istifadə etdiyi sözlərin çoxunun müəllifin fərqli mənada yanaşmasını təhlil edərək sözün ilkin mənasından çox onun fəlsəfi açıqlamasını vermişdir. Onun qısa hekayələrinə görə, ən azından bu gün insanların oxuduğu hekayələr ölüm, qorxu ilə, qorxudan doğan terrorla doludur; onun qəhrəmanları səbəbsiz adam öldürmələrlə, qısa üçün qətlərlə məşğul olurlar; onlar yavaş-yavaş həyatdan köçən gözəl qadınlarla elə sakit danışirlar ki, heç kim onların nə vaxt öldüklerini və ya hətta öldüklerini belə bilmir! Ponun hekayələri qəribə və gözəl, real görünən qeyri-real hadisələrdən bəhs edir. Həqiqətən də, onlar o qədər real görünür ki, Po təsvir etdiyi təcrübələrə sahib olmasaydı, onları ümumiyyətlə yazmağa başlamazdı. Beləliklə, illər keçdikcə insanlar öz zehinlərində Po adlı bir adamı təsəvvür etməyə başladılar ki, o da Ponun hekayələrindəki adamlara bənzəyirdi; aqlını tam idarə edə bilməyən adam, bəlkə də dəli və ya yarı dəli olan adam; qəribə bir şəkildə məhv edilən bir adam. 2

Şübhə yoxdur ki, Po öz hekayələrini yazarkən öz təcrübələrindən istifadə etmişdir. Lakin bu o demək deyil ki, Po onun hekayələrindəki adamlardı. Bəs o kim idi? O nəçi idi?

Açar sözlər: təsvir, fərqlilik, qısa hekayələr, təhdid, məna, təhlil etmək, qorxu.

Edqar Alan Ponun dünya ədəbiyyatının əsas şəxsiyyəti kimi sərəvəti ilk növbədə onun həm poeziyada, həm də bədii ədəbiyyatda qısa forma üçün yüksək təsirli məntiqi əsas yaradan dahiyənə və dərin məzmunlu qısa hekayələri, şeirləri və tənqidi nəzəriyyələrinə əsaslanır. Ədəbiyyat tarixlərində və kitabçalarında müasir novellanın memarı kimi qeyd olunan Po həm də 19-cu əsr Avropa ədəbiyyatında “sənət naminə sənət” hərəkatının əsas öncülü idi. Əvvəllər tənqidçilər əsasən əxlaqi və ya ideoloji

ümumiliklərlə maraqlanırdılarsa, Po öz tənqidini əsərin effektivliyinə və ya uğursuzluğuna səbəb olan üslub və konstruksiya xüsusiyyətlərinə yönəldirdi. Öz işində o, mükəmməl dil və texnika, eləcə də ilhamlı və orijinal təxəyyül nümayiş etdirdi. Poenin poeziyası və qısa hekayələri 19-cu əsrin sonlarında fransız simvolistlərinə çox təsir etdi, onlar da öz növbəsində müasir ədəbiyyatın istiqamətini dəyişdirdilər.⁴

Ponun atası və anası peşəkar aktyorlar idi. 1809-cu ildə doğulanda onlar Bostonda repertuar şirkətinin üzvləri idilər. Po üç yaşına çatmazdan əvvəl valideynlərinin hər ikisi öldü və o, övladlığa götürdüyü oğlunu heç vaxt qanuni olaraq övladlığa götürməyən Richmond, Virciniyadan zəngin ixracatçı Con Allanın evində böyüdü. Po uşaq ikən mövcud olan ən yaxşı məktəblərdə oxudu və 1825-ci ildə Charlottesville-də Virciniya Universitetinə qəbul oldu. Orada o, təhsildə fərqlənirdi, lakin Allanın çoxlu borcları və qeyri-adekvat maliyyə dəstəyi səbəbiylə bir ildən az bir müddət sonra oranı tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Po ilə Allan münasibətləri 1827-ci ildə Riçmonda qayıtdıqdan sonra pozuldu və Po Bostona getdikdən az sonra orduya yazıldı və eyni zamanda ilk şeirlər toplusu, Tamerlan və Digər Şeirləri nəşr etdirdi. Birinci cild oxucular və rəyçilər tərəfindən diqqətdən kənar qaldı və ikinci toplusu olan Əl Aaraaf, Tamerlan və Kiçik Şeirlər 1829-cu ildə işıq üzü görəndə daha çox diqqət çəkdi. Elə həmin il Po ordudan şərəflə tərxis olundu və rütbəsini- alay çavuşu rütbəsini aldı və sonra West Point-də Birləşmiş Ştatların Hərbi Akademiyasına qəbul edildi. Bununla belə, Allan nə övladlığa götürdüyü oğlunu kursant kimi saxlamaq üçün kifayət qədər vəsait təmin etməyəcək, nə də Akademiyadan istefa vermək üçün lazım olan razılığını verməyəcək, Po vəzifələrinə məhəl qoymayaraq və qaydaları pozaraq işdən çıxarıldı. Daha sonra o, 1831-ci ildə üçüncü şeirlər toplusunun nəşr olunduğu Nyu-Yorka, oradan isə xalası xanım Maria Klemmin evində yaşadığı Baltimora getdi.⁽³⁾

Sonrakı bir neçə il ərzində Ponun ilk qısa hekayələri Filadelfiya Saturday Courier və onun "MS. Found in a bottle" filmi Baltimore Saturday Visitor jurnalında ən yaxşı hekayə üçün pul mükafatı qazandı. Buna baxmayaraq, Po hələ də müstəqil yaşamaq üçün kifayət qədər pul qazanmırdı, nə də Allanın 1834-cü ildə ölümü ona miras qoymadı. Növbəti il isə o, Riçmondada "The Southern Literary Messenger" jurnalında redaktor vəzifəsinə qəbul olunduqdan sonra, bibisini və onun 12 yaşlı oğlu Virciniyanı da gətirdikdə, onun maliyyə problemləri müvəqqəti olaraq yüngülləşdi. Southern Literary Messenger Ponun növbəti 10 il ərzində rəhbərlik edəcəyi bir neçə jurnaldan birincisi idi və bu jurnal vasitəsilə o, Amerikada aparıcı ədəbiyyat adamı kimi şöhrət qazanmışdır. Po özünü təkcə poeziya və bədii ədəbiyyatın üstün müəllifi kimi deyil, həm də Amerika ədəbiyyatında indiyədək təxəyyül və dərrakə səviyyəsinə çatmayan ədəbi tənqidçi kimi tanınırdı. Ponun yazıları 1830-cu illərin sonu və 1840-cı illərin əvvəllərində diqqəti cəlb etsə də, onun işindən əldə edilən gəlir cüzi olaraq qaldı və o, Filadelfiyada Burton's Gentleman's Magazine və Graham's Magazine və New York City Broadway Journal-ı redaktə edərək özünü təmin etdi. 1847-ci ildə həyat yoldaşı vərəmdən öldükdən sonra Po bir sıra romantik işlərə qarışdı. Məhz ikinci evliliyinə hazırlaşarkən Po naməlum səbəblərdən 1849-cu

il sentyabrın sonlarında Baltimora gəldi. Oktyabrın 3-də o, yarı huşsuz vəziyyətdə aşkar edildi; həyatının son günlərində baş verənləri izah etmək üçün lazımı aydınlığı bərpa etmədən dörd gün sonra öldü. Ponun dünya ədəbiyyatına verdiyi ən bariz töhfə onun həm yaradıcı müəllif, həm də müasirlərinin əsərlərinin tənqidçisi kimi tətbiq etdiyi analitik metoddan irəli gəlir. Onun özünü elan etdiyi niyyəti ədəbiyyatın utilitar dəyəri ilə həddən artıq narahat olduğunu düşündüyü mühitdə ciddi bədii ideallar formalaşdırmaq idi, bu tendensiyanı “didaktikanın küfrü” adlandırdı. Ponun mövqeyi saf estetikanın əsas rekvizitlərini əhatə etsə də, onun ədəbi formalizmə verdiyi vurğu bilavasitə onun fəlsəfi idealları ilə bağlı idi: dilin hesablanmış istifadəsi ilə həmişə qeyri-kamil olsa da, həqiqətin baxışını və insan varlığının əsas şərtini ifadə etmək olar. Ponun ədəbi yaradıcılıq nəzəriyyəsi iki əsas məqamda qeyd olunur: birincisi, əsər uğurlu sayılmaq üçün oxucuda təsir vəhdəti yaratmalıdır; ikincisi, bu tək effektin istehsalı qəza və ya ilham təhlükələrinə buraxılmamalı, üslub və mövzunun ən kiçik detallarına qədər müəllifin rəşional düşünməsinin nəticəsi olmalıdır. Poeziyada bu tək təsir oxucuda gözəllik hissini oyatmalıdır, bu ideal Pou kədər, qəribəlik və itki ilə sıx əlaqələndirir; Nəsrə təsir “dəhşət, ya ehtiras və ya dəhşət” oyadan əsərlərdə olduğu kimi, bəzi həqiqətlərin bir ifşası olmalıdır. Bu gün Po həm qorxu və detektiv fantastika kimi məşhur formalarında, həm də 20-ci əsrin əsas bədii üslubunu təmsil edən daha mürəkkəb və özünüdərk formalarında müasir ədəbiyyatın ən qabaqcıl əcdadlarından biri kimi tanınır. Bu insana və onun əsərlərinə bir kimi baxan əvvəlki tənqidçilərdən fərqli olaraq, son 25 ilin tənqidi Poya öz ruhunu ifadə etməkdənsə, öz virtuozlüğünü nümayiş etdirməklə daha çox maraqlanan və ironik bir üslubu olan müstəqil bir sənətkar kimi bir fikir formalaşdırdı. onun yazılarına avtobioqrafik münasibətdən daha çox. Bir vaxtlar İvor Vinters kimi tənqidçilər Po ədəbiyyat tarixindən silmək istəsələr də, onun əsərləri dünya ədəbiyyatında istənilən modernizm konsepsiyasının ayrılmaz hissəsi olaraq qalır. Herbert Marshall McLuhan "Edgar Poe's Tradition" adlı əsərdə yazırdı: "Yeni İngiltərə donanlar çay süfrəsinin yanında Platon və Buddanın səhifələrini vərəqləyərkən, Brauninq və Tennison ingilislərin zehninə rahatlaması üçün bir azğın duman yaratarkən Po öz dövrünün dəhşətli pafosu ilə əlaqəni heç vaxt itirməmişdir. Baudelaire ilə birlikdə və Konrad və Eliotdan çox əvvəl o, qaranlığın ürəyini araşdırdı. Edqar Allan Po bir neçə dildə sərbəst danışdı və çox böyük lüğətə malik idi. Bir sözün səslənməsinə görə ondan dəfələrlə istifadə edirdi. Po sizə tanış olmaya biləcəyiniz kifayət qədər qaranlıq sözlərdən istifadə etmişdir.

Edqar Allan Po bütün dövrlərin ən sevimli yazıçılarından biridir. Bu amerikalı yazıçı özünəməxsus yazı tərzini və qorxunc məzmununu ilə tanınır. Po ədəbi aləmdə inqilab etdi, müəlliflərin bu gün də təkrarlamağa çalışdıqları bir üslub yaratdı. Po həm də inanılmaz dərəcədə çox hərtərəfli bir müəllifdir, şeirlər, qısa hekayələr və romanlar yazmışdır. Onun əsərləri ölüm, sevgi, kədər və itki kimi düşündürücü və transsendental mövzuları araşdırmağa meyllidir. “The Fall of the House of Usher” tənəzzül və gizli sirlər haqqında qotik dilində bir hekayədir. Narahatlıq və əzabla dolu möhtəşəm bir dəhşət hekayəsidir. Bir çox insanlar bu hekayəni qotik üslubunda yazılmış ustad dərsi hesab edirlər. Hekayədə adı açıqlanmayan rəvayətçi kömək

istəyən sirli məktub alır. Danışan yaxın dostu Roderik Usherin evinə qayıdır. Danışan dostunun getdikcə qeyri-adi və qeyri-adi hərəkət etdiyini başa düşməyə başlayır. Roderik və onun ölüm ayağında olan bacısı Usher ailəsinin son üzvləridir. Bu ev qorxunc bir malikanədir. Onu xoşagəlməz bir yerə çevirən narahat bir atmosferlə doludur. Ümumi nəzəri əsasdan başqa, Ponun yazılarına, xüsusən də onun ən yaxşı və ən məşhur əsərlərini təşkil edən dəhşət nağıllarına xas olan psixoloji intensivlik var. “Qara pişik”, “Amontilyado qutusu” və “Nağıl ürək” kimi hekayələr çox vaxt birinci şəxs tərəfindən danışılır və Po bu səs vasitəsilə personajın psixikasının işini araşdırır. Bu texnika Fyodor Dostoyevskinin psixoloji araşdırmalarını və psixoloji realizm məktəbini xəbər verir. Po özünün qotik nağıllarında həm də mahiyyətə simvolik, demək olar ki, alleqorik üsuldən istifadə etmişdir ki, bu da “Uşer evinin süqutu”, “Qırmızı ölümün maskası” və “Ligeia” kimi əsərlərə müəmmalı keyfiyyət verir. davamlı maraq göstərir və onları Nathaniel Hawthorne və Herman Melville-in simvolik əsərləri ilə əlaqələndirir. Po nağıllarının təsiri sonrakı yazıçıların, o cümlədən Ambrose Bierce və H.P.Lovecraftın əsərlərində də görünməyə başladı.

Müasir qorxu nağılının yaradıcısı kimi nailiyyətindən əlavə, Po digər iki məşhur janrın: elmi fantastika və detektiv hekayəsinə müraciət etməklə də tanınır. “Hans Pfaalın misilsiz macərəsi” və “Fon Kempelen və onun kəşfi” kimi əsərlərində Po 19-cu əsrin əvvəllərində ortaya çıxan elm və texnologiyaya olan cazibədən istifadə edərək, bir növ ədəbiyyatı gözləyən spekulativ və fantastik povestlər yaratdı. 20-ci əsrə qədər geniş şəkildə tətbiq edilməmişdir. Eynilə, Ponun üç məntiqi nağılı - “The Murders in the Rue Morgue,” “The Purloined Letter,” and “The Mystery of Marie Roget” “Morq küçəsindəki cinayətlər”, “Purloined məktub” və “Marie Rogetin sirri” - detektiv fantastikanın əsas personajlarını və ədəbi konvensiyalarını quran modellər kimi tanınır. Po ən çox qısametrajlı fantastika ilə yadda qalsa da, yazıçı kimi ilk sevgisi yeniyetməlik illərində yazmağa başladığı şeir idi. Onun ilk şeirləri Lord Bayron, Con Keats və Percy Bysshe Shelley kimi ingilis romantiklərinin təsirini əks etdirir, lakin onun subyektiv dünyagörüşü və sürreal, mistik baxış nümayiş etdirən sonrakı poeziyasının xəbərçisidir. “Tamerlane” və “Al Aaraaf” Po-nun Bayron qəhrəmanlarının təsvirindən öz təxəyyülü və şüuraltında səyahətlərin təsvirinə qədər təkamülünü nümayiş etdirir. Bayronun “Çayld Haroldun Həcc ziyarəti” əsərini xatırladan əvvəlki parça 14-cü əsrdə monqol fəhəhinin həyatı və sərgüzəştlərini xatırladır; sonuncu şeir nə yaxşı, nə də şerin daimi yaşamadığı və mütləq gözəlliyin birbaşa seçilə bildiyi xəyallar dünyasını təsvir edir. Po digər şeirlərində – “Helen”, “Lenore” və “Qarğa” xüsusilə ideal gözəlliyin itirilməsini və onu geri qaytarmaqda çətinlik çəkdiyini araşdırır. Bu parçaları adətən sevgilisinin vaxtsız ölümünə ağlayan bir gənc danışır. “To Helen” ingilis dilində ən gözəl sevgi şeirlərindən biri adlandırılan üç bəndli lirik əsərdir. Əsərin mövzusu dastançının nəzərində qədim Yunanıstan və Romanın klassik gözəlliyinin təcəssümünə çevrilən qadındır. “Lenore” ölümlərin ya yas tutmaqla, ya da dünya sərhədlərindən kənarında həyatı qeyd etməklə ən yaxşı xatırlanma yollarını təqdim edir. “Qarğa” əsərində Po öz fəlsəfi və estetik ideallarını uğurla birləşdirir. Bu psixoloji əsərdə gənc alim mərhum sevgilisi ilə ölümdən sonrakı həyat ehtimalı ilə bağlı sualına cavab olaraq bir qarğanın “Heç

vaxt" məşum təkrarı ilə emosional olaraq əzab çəkir. Şarl Bodler "Quzğun"un fransızca nəşrinə yazdığı müqəddimədə qeyd edirdi: "Bu, həqiqətən də ümitsizliyin yuxusuzluğunun şeiridir; onun heç bir əskikliyi yoxdur: nə fikirlərin hərarəti, nə rənglərin şiddəti, nə xəstə düşüncə, nə qorxudan qorxu, nə də onu daha dəhşətli edən əzabın qəribə şənliyi". Əsərləri sağlığında nəzərəçarpacaq dərəcədə bəyənilməsə də, Po istedadlı fantastika yazıçısı, şair və ədəbiyyat adamı kimi layiqincə hörmət qazandı və bəzən o, xüsusən də "Qarğa"nın peyda olmasından sonra müəyyən dərəcədə populyar uğur qazandı. Lakin ölümündən sonra onun tənqidi qəbulunun tarixi dramatik qeyri-bərabər mühakimə və şərhərdən birinə çevrilir. Bu vəziyyət Ponun bir vaxtlar dostu və ədəbi icraçısı R.W. Griswold tərəfindən başlandı, o, New York Tribune-də "Lüdviq" sətirini daşıyan böhtan nekroloq bildirişində Ponun personajlarının bir çoxunun psixoloji pozğunluğunu və aberrasiyalarını izah etdi. Ponun özünə aid fantastikasını vardı. O, həm də Amerikanın ilk peşəkar yazıçısı olmaq üzrə idi; yəni o, yalnız yazmaq üçün kifayət qədər pul qazanmağa çalışan ilk Amerika yazıçısı oldu. Bu, onun həyatında mühüm faktdır. Bu gün yaxşı yazıçılar kifayət qədər maaş alırlar ki, yazıb dolansınlar. Lakin Ponun dövründə bu, tamamilə qeyri-mümkün idi. Yazıçının hər gün bir neçə saat işləyə biləcəyi bir işə ehtiyacı var idi, amma bu, ona yaşamaq üçün kifayət qədər maaş verir və ona yazmaq üçün vaxt yaradırdı. Edqar Allan Po bir neçə dildə sərbəst danışdı və çox böyük lüğətə malik idi. Dəfələrlə səsləndiyinə görə bir sözü işlədirdi. Po sizə tanış olmaya biləcəyiniz kifayət qədər qaranlıq sözlərdən istifadə edirdi. Buna görə aşağıdakı söz və ifadələrin bəzilərini təqdim edirəm. Po ümumilikdə 675 söz və ifadədən istifadə etmişdir.

a pipe of; a "pipe" or "butt" was a size of wine or beer cask, equal to 120 gallons. This is an old unit of volume measurement for wine, used in England until 1824.¹

boru - a "pipe" yaxud "butt" 120 qalona bərabər olan şərab və ya pivə çəlləkinin ölçüsü idi. Bu, İngiltərədə 1824-cü ilə qədər istifadə edilən şərab üçün köhnə həcm ölçü vahididir.

a priori -Latin phrase meaning "from the earlier"; Knowledge that comes from theoretical deduction rather than from observation or experience.

a priori "Əvvəlkilərdən" mənasını verən latın ifadəsi; Müşahidə və ya təcrübədən deyil, nəzəri deduksiyadan gələn bilik.

abase; To lower or be lowered in rank, prestige, or esteem. To be made to feel guilty.

əsas; rütbə, prestij və ya hörmətdə aşağı düşmək və ya aşağı salınmaq. Özünü günahkar hiss etmək.

abductor muscle -any muscle used to pull a body part away from the midline of the body. For example, the abductor muscles of the legs spread the legs away from the midline and away from one another.

qaçıran əzələ -Bədənin bir hissəsini bədənin orta xəttindən uzaqlaşdırmaq üçün istifadə edilən hər hansı bir əzələ. Məsələn, ayaqların qaçıran əzələləri ayaqları orta xəttə uzağa və bir-birindən uzaqlaşdırır.

Abernethy - John Abernethy was a British surgeon known for being very blunt or even rude to his patients. Abernethy-John Abernethy xəstələrinə qarşı çox küt və həttə kobud olması ilə tanınan britaniyalı cərrah idi.

Abevance - Suspension, temporary inactivity.

about a league - Originally, a league was the distance a person could walk in 1 hour, usually about 3 miles. In English units, during the 19th century, it was most often 3 nautical miles, or 3.45 miles. While the nautical mile is still used today, the league is no longer used to measure distance.

liqa haqqında - Əvvəlcə bir liqa bir insanın 1 saat ərzində, adətən təxminən 3 mil məsafəni qət edə biləcəyi məsafə idi. İngilis vahidlərində, 19-cu əsrdə, ən çox 3 dəniz mili və ya 3,45 mil idi. Dəniz mili bu gün də istifadə olunsa da, liqa artıq məsafəni ölçmək üçün istifadə edilmir.1

Most people know the term "league" from the title of the book by Jules Verne, "20,000 Leagues Under the Sea". The number in this story refers to the distance traveled by the fictional submarine, not how deep it went. The deepest part of any ocean on earth is just over 7 miles (2 leagues).

Əksər insanlar "liqa" terminini Jül Vernin "Dəniz altında 20.000 liqa" kitabının adından bilirlər. Bu hekayədəki rəqəm uydurma sualtı qayığın qət etdiyi məsafəyə aiddir, nə qədər dərinliyə getdiyinə deyil. Yer üzündəki istənilən okeanın ən dərin hissəsi 7 mildən (2 liqa) bir qədər çoxdur.

Abstruse Difficult to understand. Anlamaq çətindir.

Accede-To express approval or give consent; give in to a request or demand.

Qosulmaq - Təsdiqini bildirmək və ya razılıq vermək; istəyə və ya tələbə boyun əymək. **Accoutred**- Dressed, clothed, outfitted. Hesablanmış- Geyinmiş, geyinmiş. **Acetous**- Producing or resembling vinegar. Asetoz- Sirkə istehsal edən və ya ona bənzəyən. **Achilles' Heel**-A fatal weakness in spite of overall strength. Achilles was a character in mythology who was invincible everywhere except his heel.

Axilles dabanı-Ümumi gücə baxmayaraq ölümcül bir zəiflik. Axilles mifologiyada dabanından başqa hər yerdə yenilməz olan bir personaj idi. **Acrid**- Sharp and harsh or unpleasantly pungent in taste or odor. **Acrid**-Dadı və ya qoxusu kəskin və kəskin və ya xoşagəlməz kəskindir. **Acumen**- Keenness and depth of perception. Power to see what is not evident to the average mind. **Fərasət**-Qavranın kəskinliyi və dərinliyi. Orta ağıl üçün aydın olmayanı görmək gücü.

Acute-1. An angle less than 90 degrees, like the angles of a triangle. 2. Characterized by sharpness or severity, such as acute pain. 3. Sensitive physical or intellectual perception, like an acute sense of smell or an acute thinker.

Kəskin-1. Üçbucağın bucaqları kimi 90 dərəcədən kiçik bucaq. 2. Kəskin ağrı kimi kəskinlik və ya şiddətlə xarakterizə olunur. 3. Həssas fiziki və ya intellektual qavrayış, kəskin qoxu hissi və ya kəskin mütəfəkkir kimi.

Addling-Confusion. A spoiling or rotting condition. əlavə-**Qarışıqlıq**. Xarab və ya çürüyən vəziyyət. **Admonition**- Cautionary advice about something imminent, especially imminent danger. **Nəsihət**-Qaçılmaz bir şey, xüsusən də qaçılmaz təhlükə ilə bağlı xəbərdarlıq. Və s. onlarla belə nümunələr gətirmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://poestories.com/wordlist.php>
2. Edgar Allan Poe: storyteller Seven Stories Adapted from the original of Edgar Allan Poe A Metro Book 1989.
3. <https://www.poetryfoundation.org/poets/edgar-allan-poe>
4. Edgar Allan Poe: 7 short stories from the founder of the detective genre.
5. <https://rtbookreviews.com/best-edgar-allan-poe-stories/>

**ZEYNAB ASGAROVA
VUSALA BANNAYEVA
SABINA AKBAROVA**

THE AUTHOR'S DIFFERENT APPROACH TO WORDS IN THE WORKS OF EDGAR POE ABSTRACT

For professor F. Cowles Strickland, who showed special interest in his creativity and brought his works to a wide audience, Edgar Allan Poe's life and work became an object of extensive research. According to Strickland, there is a difference in his works that stands out from other writers. According to the professor, the American writer is probably better known today outside the United States than any other American writer. His poems, especially his short stories, had a unique quality that attracted the interest of people all over the world. Some of them were people whose entire way of life was completely different from his own. Strickland analyzed the author's interpretation of many of the words used in Poe's short stories and gave a philosophical interpretation of the word rather than its original meaning. According to his short stories, at least the stories people read today are full of death, fear, terror born of fear; its heroes engage in gratuitous murders and revenge killings; they talk to beautiful women who slowly pass away so quietly that no one knows when they die, or even if they died at all! Poe's stories are strange and wonderful, about unreal events that seem real. Indeed, they seem so real that Poe could not have written them at all had he not had the experiences he describes. So, over the years, people began to imagine in their minds a man named Poe who looked like the people in Poe's stories; a person who is not completely in control of his mind, possibly insane or half-insane; a man who was destroyed in a strange way.

Key words: description, difference, short stories, threat, meaning, analyze, fear.

**ЗЕЙНАБ АСКЕРОВА
ВУСАЛА БАННАЙЕВА
САБИНА АКБЕРОВА**

**РАЗНЫЙ АВТОРСКИЙ ПОДХОД К СЛОВУ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ
ЭДГАРА ПО
АННОТАЦИЯ**

Для профессора Ф. Коулза Стрикленда, проявившего особый интерес к его творчеству и доведшего его произведения до широкой аудитории, жизнь и творчество Эдгара Аллана По стали объектом обширного исследования. По мнению Стрикленда, в его произведениях есть отличие, выделяющееся среди других писателей. По мнению профессора, американский писатель сегодня, наверное, более известен за пределами США, чем любой другой американский писатель. Его стихи, особенно рассказы, обладали уникальным качеством, вызывавшим интерес людей во всем мире. Некоторые из них были людьми, чей образ жизни совершенно отличался от его собственного. Стрикленд проанализировал авторскую интерпретацию многих слов, использованных в рассказах По, и дал философскую интерпретацию этого слова, а не его первоначальное значение. Судя по его рассказам, по крайней мере те рассказы, которые люди читают сегодня, полны смерти, страха, ужаса, рожденного страхом; его герои совершают необоснованные убийства и убийства из мести; они разговаривают с красивыми женщинами, которые медленно уходят из жизни так тихо, что никто не знает, когда они умрут, и даже умерли ли они вообще! Рассказы По странны и чудесны, о нереальных событиях, которые кажутся реальными. Действительно, они кажутся настолько реальными, что По вообще не смог бы их написать, если бы у него не было описанных им переживаний.

Ключевые слова: описание, отличие, рассказы, угроза, значение, анализ, страх.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Təvəkgül Cavadova

tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur

<https://doi.org/10.62837/2024.2.562>

**СЕВИНДЖ ИСАЕВА
АЛФИЯ ДАВУТОВА**

Военный Институт имени Гейдара Алиева
Ул.П.Гашимова 19
sevincisayeva@mail.ru

ТВОРЧЕСТВО ИВАНА СЕРГЕЕВИЧА ТУРГЕНЕВА

РЕЗЮМЕ

И. С. Тургенев — великий русский писатель, который хорошо знал народную душу и стал настоящим «летописцем» той жизни, которая выпала на долю представителей русской интеллигенции конца XIX столетия. В начале своего литературного пути Тургенев предпочитал подражание тем писателям, что творили в русле романтизма. Однако постепенно в его произведениях все в большей мере начали прослеживаться реалистичные мотивы, подлинное изображение окружающей действительности. Эта тенденция раскрылась в сборнике Тургенева под названием «Записки охотника». В них каждое произведение пропитано духом протеста против угнетения крепостных крестьян. В произведениях сборника также особый акцент делается на нравственной ценности представителей крестьянства, судьба которых была столь тяжелой. Также осмыслилась и та роль, которую играла русская интеллигенция в жизни русского народа. Именно данный мотив и стал центральным для многих произведений, написанных Тургеневым. Хотя каждое из них представляет собой особую ценность, и ни одно творение писателя не похоже на другое, изображение духовного поиска в тогдашнем обществе является для них объединяющей особенностью.

Ключевые слова писатель, литература творить произведение предпочитать народ

Биография Тургенева началась 28 октября 1818 года в городе Орле. Иван Сергеевич родился в богатой дворянской семье, где с первых лет жизни мать основательно занималась его образованием. Жизнь Тургенева была плодотворной в писательском плане и насыщена [историческими событиями](#). в [биографии](#) Тургенева наступает новая веха: сначала он получает образование в частных пансионах, а потом поступает в Московский университет на историко-филологический факультет. Там, вместе с Белинским и Герценом, Иван Сергеевич отучился всего год, а затем перевёлся в Петербургский университет на тот же факультет. В те годы жизни Тургенев мечтал стать поэтом и писал много стихов и поэм. Критики не слишком хвалили его, но говорили о том, что у автора есть потенциал. Первым литературным опытом, который поэт решил отдать на суд профессора, была поэма «Стено», написанная пятистопным ямбом.

В 1836 году поэт оканчивает университет, а уже через год получает кандидатскую степень. Здесь биография Ивана Тургенева делает новый

поворот: он уезжает в Берлин, чтобы продолжить обучение. Там он изучает античную литературу, попутно осваивая древнегреческий и латынь, чтобы читать произведения в оригинале. Созданная им художественная система оказала влияние на поэтику не только русского, но и западноевропейского романа второй половины XIX века. Иван Тургенев первым в русской литературе начал изучать личность «нового человека» — [шестидесятника](#), его нравственные качества и психологические особенности, благодаря которым в [русском языке](#) стал широко использоваться термин «[нигилист](#)». Пропагандист русской литературы и драматургии на Западе. Несмотря на то что традиция изображения «лишних людей» возникла до Тургенева ([Евгений Онегин](#) А. С. Пушкина, [Печорин](#) М. Ю. Лермонтова, [Бельтов](#) А. И. Герцена, Адуев-младший в «[Обыкновенной истории](#)» И. А. Гончарова), Тургеневу принадлежит приоритет в определении данного типа литературных персонажей. Название «Лишний человек» закрепилось после выхода в 1850 году тургеневской повести «Дневник лишнего человека». «Лишние люди» отличались, как правило, общими чертами интеллектуального превосходства над окружающими и одновременно пассивностью, душевным разладом, скептицизмом по отношению к реалиям внешнего мира, расхождением между словом и делом, неспособностью к самореализации, неумением и нежеланием посвятить себя какой-либо высокой цели. Тургенев создал целую галерею подобных образов: Чулкатурин («Дневник лишнего человека», 1850), Рудин («Рудин», 1856), Лаврецкий («Дворянское гнездо», 1859), Павел Петрович Кирсанов («Отцы и дети», 1862), Нежданов («Новь», 1877). Проблеме «лишнего человека» посвящены также повести и рассказы Тургенева «Ася», «Яков Пасынков», «Переписка» и другие. Главный герой «Дневника лишнего человека» отмечен стремлением анализировать все свои эмоции, фиксировать малейшие оттенки состояния собственной души. Подобно шекспировскому [Гамлету](#) герой замечает неестественность и натянутость своих размышлений, отсутствие воли: *«Я разбираю самого себя до последней ниточки, сравниваю себя с другими, припоминаю малейшие взгляды, улыбки, слова людей... Целые дни проходили в этой мучительной, бесплодной работе»*. Разъедающий душу самоанализ доставляет герою неестественное наслаждение: *«Только после изгнания моего из дома Ожоговых я мучительно узнал, сколько удовольствия человек может почерпнуть из созерцания своего собственного несчастья»*. Несостоятельность апатичных и [рефлексирующих](#) персонажей ещё более оттенялась образами цельных и сильных тургеневских героинь.

Итогом размышлений Тургенева о героях рудинского и чулкатуринского типа стала статья «Гамлет и Дон Кихот» (1859). Наименее «гамлетичным» из всех тургеневских «лишних людей» является герой «Дворянского гнезда» Лаврецкий. «Российским Гамлетом» назван в романе «Новь» один из его главных персонажей Алексей Дмитриевич Нежданов.

«**Отцы и дети**» — роман И. С. Тургенева, написанный в 1860—1861 годах и опубликованный в 1862 году в журнале «Русский вестник».

В обстановке «великих реформ» книга стала сенсацией и привлекла к себе всеобщее внимание, а образ главного героя Евгения Базарова был воспринят как воплощение нового, пореформенного поколения, став примером для подражания молодёжи 1860-х гг. Свойственные Базарову бескомпромиссность, отсутствие преклонения перед авторитетами и старыми истинами, приоритет полезного над прекрасным стали идеалами первого поколения пореформенной интеллигенции. Действия в романе происходят весной [1859 года](#), то есть накануне [крестьянской реформы 1861 года](#). Дворянин и помещик Николай Петрович Кирсанов встречается своего сына Аркадия. Он окончил университет и приехал в родной дом из Петербурга. Аркадий объявляет, что с ним приехал его лучший друг Евгений Васильевич Базаров, доктор и нигилист. В. П. Буренин этому роману выделяет почетное место, ставя его в ряд с сочинениями Толстого «Война и мир» и Пушкина «Евгений Онегин». Основного героя произведения — Базарова — он считает положительным персонажем, выделяющимся среди других энергией и особым духовным миром. Он противопоставляет этот образ представителям целого поколения, которые предшествовали бесхарактерным типам.

«Записок охотника» Тургенев пытался решить одну из наиболее сложных литературных проблем своего времени: как с помощью приёмов, в большинстве своём заимствованных из западной литературы, изобразить российскую провинцию, далёкую и чуждую этой культуре.

Из критиков — современников Тургенева наиболее развёрнуто высказался об этой проблеме Павел Анненков, в будущем близкий друг и многолетний корреспондент писателя, в своей статье «По поводу романов и рассказов из простонародного быта» (1854). Статья вышла уже после «Записок охотника» и во многом опиралась на тургеневский опыт. Анненков писал, что базовые принципы изображения человека, привычные для западноевропейской и русской литературы, к жизни «народа» неприменимы: «Простонародная жизнь не может быть введена в литературу во всей своей полноте без малейшего ущерба для истины». Так, попытка представить драматичные конфликты в крестьянской жизни, с точки зрения критика, неизбежно приводит к искажению реальной жизни «народа». «Записки охотника», за исключением трёх добавленных в 1870-е рассказов, печатались на страницах некрасовского «Современника» и во многом способствовали успеху журнала. Судя по всему, сначала «Хорь и Калиныч» не задумывался как серьёзное литературное произведение. По воспоминаниям Тургенева, Панаев попросил его прислать материал для отдела «Смесь», где обычно печатались небольшие бытовые очерки, юмористические произведения, интересные новости и т. п. Однако очень быстро цикл стал восприниматься как важное литературное и общественное событие.

Особенно это относится к его отдельному изданию, вышедшему в то время, когда Тургенев был под арестом в своём имении за публикацию запрещённого цензурой некролога Николаю Гоголю. Цензор, разрешивший публикацию

«Записок охотника», князь Владимир Львов, был отправлен в отставку: его начальство увидело в книге острую критику дворянского общества и идеализацию народа. После этого «Записки охотника» неоднократно переиздавались в прижизненных изданиях Тургенева, который слегка корректировал состав и композицию книги. Роман «Накануне» Тургенева был написан в 1860 году. В произведении автор ввел совершенно нового героя своего времени – умного, деятельного, целеустремленного, способного к решительным действиям. Однако судьба героя оказалась трагичной, и тем самым Тургенев подчеркнул, что Россия не была готова к таким людям, к радикальным переменам. События романа происходят в 1853 году в России, недалеко от города Кунцева, в Царицыне, а также в Венеции. **Главные герои**

Елена Стахова – двадцатилетняя девушка, дворянка, умная, решительная, прямолинейная, способная на самопожертвование. Дмитрий Инсаров – молодой патриот, демократ, человек революционных взглядов, муж Елены. Так **прототипом главного героя** романа «Накануне» стал Николай Димитров Катранов, родившийся в 1829 году в болгарском городе Свиштов. В 1848 году с группой молодых болгар он приехал поступать в Московский университет на историко-филологический факультет. Война Турции с Россией, начавшаяся в 1853 году, пробудила революционные настроения у балканских славян, которые давно боролись за избавление от турецкого ига. Вместе с русской женой Ларисой Николай Катранов отправился на родину, но вспышка туберкулеза вынудила их уехать на лечение в Венецию, где он простудился и умер. До самого 1859 года рукопись лежала без дела, хотя, прочитав ее, Тургенев и сказал: «Вот герой, которого я искал! Среди русских такого еще не было!» Отчего же писатель обратился к рукописи в 1859 году, когда и в России герои подобного типа уже стали появляться? Почему же образцом для русских сознательно-героических натур Тургенев делает болгарина Дмитрия Инсарова? По словам одного из героев романа «Накануне», **Инсаров** — «железный человек», обладающий замечательными качествами: силой воли, настойчивостью, решительностью, самообладанием. Все это характеризует Инсарова как практического деятеля в противовес натурам созерцательным, подобным другим героям романа: философу Берсеневу и скульптору Шубину.

Главная героиня романа, двадцатилетняя девушка Елена Стахова, не может сделать выбор: ее избранником может стать молодой ученый Алексей Берсенев, начинающий скульптор, дальний родственник матери, Павел Шубин, успешно начинающий карьеру на государственной службе чиновник Егор Курнатовский, а еще человек гражданского долга, болгарский революционер Дмитрий Инсаров. При этом социально-бытовой сюжет приобретает **символический** подтекст: Елена Стахова как бы олицетворяет собой молодую Россию, находящуюся «накануне» предстоящих перемен. Автор решает таким образом важнейший вопрос: кто сейчас больше всего нужен России? Ученые или люди искусства, государственные деятели или героические натуры, посвятившие жизнь служению великой патриотической

цели? Своим выбором Елена дает определенный ответ на вопрос, важнейший для России 60-х годов. Вместе с социальным сюжетом появляется философский подтекст. Роман начинается со спора Шубина и Берсенева о понимании счастья и долга. Молодые люди сходятся в одном: каждый желает себе личного счастья, по-настоящему человек счастлив, когда соединяются понятия «родина», «справедливость» и «любовь», но не «любовь-наслаждение», а «любовь-жертва». Елене и Дмитрию кажется, что их любовь объединяет личное и общественное, что она одухотворена высшей целью. Однако на протяжении действия романа героев не покидает ощущение непростительности своего счастья, они не могут избавиться от чувства вины перед родными, от страха грядущей расплаты за свою любовь. Отчего возникает такое ощущение? Елена не может разрешить для себя роковой вопрос: возможно ли совместить великое дело с горем собственной матери, оставшейся в одиночестве после отъезда единственной дочери? Она не может найти ответ на этот вопрос, тем более что любовь к Инсарову ведет и к разрыву с родиной — с Россией. А Инсаров мучается вопросом: может, его болезнь послана ему в наказание? Так общее дело и любовь становятся несовместимы. И Инсаров, будучи изначально цельной личностью, испытывает мучительное раздвоение, источником которого становится любовь к русской девушке Елене.

SEVİNC İSAYEVA , ALFİYA DAVUTOVA XÜLASƏ

İ.S.TURQENİVİN YARADICILIĞI

Açar sözlər yazıçı ədəbiyyat yaratmaq əsər üstünlük vermək xalq

İvan Turgenev 1818-ci il noyabrın 9-da Oryol şəhərində dünyaya gəlib. Atası Sergey Nikolayeviç o dövrün tanınmış zabıtlərindən olub. 1833-cü ildə 15 yaşlı Turgenev Moskva universitetinin filologiya fakültəsinə daxil olmuş və. bir il sonra onlar Peterburqa köçüb və buna görə Turgenev təhsilini Peterburq universitetində davam etdirməli olmuşdur.. 1838-ci ildə elmlər namizədi dərəcəsinə yiyələnən şair [Almaniyaya](#) köçür. Berlində məskunlaşan Turgenyev qədim [latın](#) və [yunan](#) dillərini yaxından öyrənir. 1842-ci ildə vətəninə qayıtmaqla yazıçı, ədəbiyyat sahəsində fəaliyyətə başlayır. 1846-cı ildə "Bretter" və "Üç portret" povestlərini qələmə alır. Daha sonra o "Mumu", "Yakov Pasinkov", "Sakitlik" kimi əsərləri ilə oxucularını sevindirir. O ən böyük romanları toplandığı "Nov" adlı kitabını 1860-cı ildə artıq [Parisdə](#) köçdüüyü zaman dərc etdirir. Yazıçı 1883-cü ildə elə [Parisdə](#) dünyasını dəyişir. İ.S.Turgenev rus ədəbiyyatında ilk dəfə "yeni insanın" - "altmışıncıların" şəxsiyyətini - onun əxlaqi keyfiyyətlərini və psixoloji xüsusiyyətlərini öyrənib, məhz onun sayəsində rus dilində "nigilist" termininin geniş istifadə edilməsinə başlanılıb.

İ.S.Turgenevin "Mumu" povestində qələmə aldığı əhvalat -uydurma, yazıçı təxəyyülü məhsulu olmayıb, real həyatdan götürülüb. Belə ki, personajlar yazıçıya çox yaxın olan insanlar olub, hətta öz anası Varvara Petrovna da onların sırasında.

RESUME

SEVINJE ISAYEVA , ALFIYA DAVUTOVA I.S.TURGENEV”S LITERARY ACTIVITY

Key words a writer literature to create novel to prefer people

Ivan Sergeyevich Turgenev was born in [Oryol](#), Russia. After the standard schooling for a son of a gentleman, Turgenev studied for one year at the [University of Moscow](#) and then moved to the [University of Saint Petersburg](#) from 1834 to 1837, focusing on [Classics](#), [Russian literature](#), and [philology](#) Turgenev first made his name with [A Sportsman's Sketches](#) also known as *Sketches from a Hunter's Album* or *Notes of a Hunter*, a collection of short stories, based on his observations of peasant life and nature. Turgenev wrote on themes similar to those found in the works of [Tolstoy](#) and [Dostoyevsky](#), but he did not approve of the religious and moral preoccupations that his two great contemporaries brought to their artistic creation. Turgenev was closer in temperament to his friends [Gustave Flaubert](#) and [Theodor Storm](#), the North German poet and master of the [novella](#) form, who also often dwelt on memories of the past and evoked the beauty of nature.

Литература

- 1.Зайцев Б. К. Жизнь Тургенева, М, 2019
- 2.Schapiro, Leonard (1982). *Turgenev, His Life and Times*. Harvard University Press. 2020.
- 3.Yarmolinsky, Avrahm. 2000. *Turgenev, the Man, His Art and His Age*. New York: Orion Press.
4. Sokolowska, Katarzyna. 2011. *Conrad and Turgenev*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 15.02.2024

Çapa qəbul olunma tarixi: 24.02.2024

**Rəyçi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Təvəkgül Cavadova
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur**

İÇİNDƏKİLƏR:

DİLÇİLİK

RZAYEVA AYGÜN ƏLİMUSA İŞGÜZAR ÜNSİYYƏTİN MİLLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ (ETİKASI)	3
MƏMMƏDOVA ZEMFİRA ŞAHNƏZƏR qızı QADAŞOVA AYBƏNİZ AZİK qızı MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ İNKARLIQ İFADƏ EDƏN ƏDATLAR VƏ ONLARIN LEKSİK SEMATİK TƏHLİLİ	10
СЕИДОВА НАРГИЗ РАМИЗ ГЫЗЫ НОВАЯ ЛЕКСИКА ЭПОХИ КОРОНАВИРУСНОЙ ПАНДЕМИИ ВО ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКЕ.....	17
GÜLNARƏ ŞAMƏDDİN QIZI NƏSİBOVA AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ MÜXTƏLİF ANLAYIŞLI SİNONİMLƏR.....	24
KƏNAN TAHİROV İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN FRAZEOLOLİ VAHİDLƏRİ KOQNİTİV PROSES DƏ	34
GASIMOVA ELNURA NAZİM EMİNOVA JANANA SHAHVERDİ ALİYEVA HAJAR TAİR IMPLEMENTATION OF A COMMUNICATIVE APPROACH IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE.....	43
RAMAZANOVA SONA MUSTAFA ALİYEVA AYNURA AKİF, HAMİDLİ NURAY TARIYEL THE IMPORTANCE OF THE ENGLISH LANGUAGE AS A GLOBAL LANGUAGE AND METHODS OF LEARNING	49
SHIKHIYEVA SEVDA NAMAZ LANGUAGE AS AN OBJECT OF MODERN PHILOLOGY	56
NƏZRİN CƏFƏROVA FRAZEOLOLİ BİRLƏŞMƏLƏRİN TARİXİ MƏNBƏYİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ	66
ARİFƏ YUSİFOVA TAPDIQ QIZI ƏLİZADƏ TAMARA ŞƏRBƏT QIZI MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ŞİFAHİ NİTQIN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ	71
BABAYEVA ƏDİLƏ MEHMAN İNGİLİS DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİ YOLLARI.....	78

ÜLKƏR XƏLİLLİ AZƏRBAYCAN DİLİNİN “İNSANIN EMOSİONAL VƏZİYYƏTİ” FRAZEOSEMANTİK SAHƏSİNDƏ “QORXU”	85
QULUZADƏ HƏCƏR ƏBDÜRRƏHİM QIZI LİNQVODİDAKTİK KATEQORİYA DAŞIYAN TƏRCÜMƏNİN TƏDRİS PROSESİNDƏ ROLU	93
SƏBUHİ QƏHRƏMANOV AZƏRBAYCANÇILIQDAN AZƏRBAYCANŞÜNASLIĞA	100
İRADƏ CƏFƏROVA İRƏC QIZI CƏFƏROV RƏFİQ CƏFƏR OĞLU DİL DƏRSLƏRİNDƏ ANALİTİK VƏ SİNTETİK OXUNUN TƏŞKİLİ VƏ ETİMOLOJİ DUBLETLƏRİN LEKSİK PARALELİZMİ HAQQINDA	116
HÜSEYNOVA RAMİLƏ FƏRMAN РОЛЬ ТИПОВ ДИСКУРСИВНЫХ ПРАКТИК В ПОСТРОЕНИИ КОГНИТИВНОЙ КОНТЕКСТНОЙ МОДЕЛИ	123
AYSEL AĞAMALIYEVƏ MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ CİNS KATEQORİYASI.....	131
АЛИЯ АБАСКУЛИЕВА ПОДХОДЫ К ОБУЧЕНИЮ ЛЕКСИКЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ СПОРТСМЕНОВ УНИВЕРСИТЕТСКОГО УРОВНЯ	140
ƏLİYEVƏ TƏRANƏ ASLAN QIZI MÜASİR TÜRK DİLLƏRİNDƏ SİFƏTLƏRİN AZALTMA DƏRƏCƏSİ	151
КУЛИЗАДЕ СЕВИНДЖ ШУБАЙ КЫЗЫ ИНТОНАЦИОННАЯ СИНОНИМИЯ В СОБСТВЕННО- ВОПРОСИТЕЛЬНЫХ ПРЕДЛОЖЕНИЯХ	160
AYNURƏ MƏMMƏDOVA ACİZ “DİVAN”INDA ALINMALAR DİL VAHİDİ KİMİ	168
HƏSƏNOVA MƏDİNƏ MURAD QIZI İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN BƏDİİ NƏSRİNDƏ METONİMİYALARIN PRAQMATİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ	174
MƏMMƏDOVA NİGAR ORUC QƏRBİ AZƏRBAYCANIN TOPONİMLƏRİNİN TƏRKİBİNDƏ MÜHAFİZƏ OLUNMUŞ POLEODİOLEKT VƏ NEODİALEKT SAİT VƏ SAMİT UYĞUNLUQLARININ LİNQVİSTİK TƏHLİLİ.....	183
GÜLNAR VAQİF QIZI MƏHƏRRƏMZADƏ ÇOXMƏNALI SÖZÜN MƏNA TİPLƏRİ VƏ POLİSEMİYANIN İNKİŞAF YOLLARI.....	191

ДЖАВАИР ГУСЕЙНОВА СИМВОЛИЧЕСКИЕ КОНЦЕПТЫ В СОВРЕМЕННОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИИ	198
ÖMƏROVA GÜLSƏRƏN HAMLET QIZI XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV METODLARIN TƏTBİQİ	207
AYTƏN NOVRUZOVA LƏTİF ELLİPSİS DANIŞIQDA DİL VASİTƏLƏRİNƏ QƏNAƏT VASİTƏSİ KİMİ	217
İSKENDERLİ MARYAM XALİG GYZY ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ДИНАМИКА ПОПУЛИЗМА: ВОПРОСИТЕЛЬНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В СОВРЕМЕННОМ АМЕРИКАНСКОМ ПОПУЛИСТСКОМ ПОЛИТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ.....	223
İNTİZAR KAMİL QIZI KƏRİMOVA İNGİLİS DİLİNDƏ NƏQLİ CÜMLƏLƏRDƏ MÜSBƏT MÜNASİBƏT İFADƏ EDƏN İNTONASIYA MODELƏRİ.....	232
CƏMİLƏ ARİF QIZI FƏTİYEVA AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLÇİLİYİNDƏ SADƏ CÜMLƏ ANLAYIŞI VƏ ONUN TƏSNİFİ MƏSƏLƏSİ	238
MƏMMƏDOVA ÜLVİYYƏ RUFƏT İKİLİ TƏHSİL MODELİNİN MÜSBƏT VƏ MƏNFİ TƏRƏFLƏRİ	244
RENA NAZIM GIZI SULEYMANOVA ASEMANTICIZED WORDS THAT HAVE PRESERVED THEIR INDEPENDENCE IN THE TURKIC LANGUAGES OF THE OGHUZ GROUP AND THEIR DIALECTS	250
VÜQAR MƏMMƏDOV FARS DİLİNDƏ LEKSİKOLOGİYAYA AİD BƏZİ TERMİNLƏR HAQQINDA.....	256
HASANOVA NAZDI VALI PSYCHOLINGUISTIC ASPECT OF TEXT PERCEPTION.....	265
SADIXOVA SARIGÜL ORUC DEYKTİK İFADƏLƏRİN KATEQORİYALARINA DAİR	272
ABDULLAYEVA ZENFİRA ABBASƏLİ QIZI HÜSEYNOVA NİGAR ƏHƏD QIZI SİFƏTİN TƏDQIQI HAQDA.....	278
MƏLƏK MUXTAROVA ELŞAD #METOO MIKROKONSEPTİ VƏ ONA DAXİL OLAN MƏCAZ DİL ELEMENTLƏRİ HAQQINDA (İNGİLİSDİLLİ QƏZET DISKURSUNDA GENDER AYRISEÇKİLİYİ KONSEPTİ fonunda)	286

QULAM MƏHƏMMƏDOV, LALƏ MƏMMƏDOVA İNGİLİS DİLİNİN DİPLOMATİYA SAHƏSİNDƏ MÜXTƏLİF ASPEKTLƏRDƏ ÖYRƏDİLMƏSİ VƏ VACİBLİYİ.....	294
GÜLNAR NAĞİYEVA İŞGÜZAR İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İKT-DƏN İSTİFAFƏ MƏSƏLƏLƏRİ.....	300
İRADƏ TAHIROVA OXU BACARIQLARININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNDƏ MÜASİR EFFEKTİV METODLAR.....	306
ÇİNARƏ QƏHRƏMANOVA SOMATİK FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR.....	312
QAFAROVA TAMİLLA LONDON DİLÇİLİK MƏKTƏBİNİN İDEYA VƏ PRİNSİPLƏRİ.....	317
LAÇIN RAMİZ QIZI ABBASOVA DİLİN TƏDRİSİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN TEXNOLOJİ AVADANLIQLAR.....	324
ARİFƏ YUSİBOVA TAPDIQ QIZI AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ İŞGÜZAR ÜNSİYYƏTİN MONOLOJİ JANRLARI VƏ NİTQ PROSESİNDƏ ONUN İFADƏ ÜSULLARI.....	331
ƏLİZADƏ FİDAN DİNAR QIZI ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRİNDƏ DİSTANT TƏHSİLDƏN İSTİFADƏ ÜZRƏ İŞ SİSTEMİ.....	338
QULİYEVA ÇİNARƏ MUSA ADİLOVUN TƏDQIQATLARINDA LÜĞƏTÇİLİK.....	343
TAGİYEVA MUJGAN ZAUR THE METHODOLOGY OF TEACHING A FOREIGN LANGUAGE AS AN INDEPENDENT THEORETICAL AND APPLIED SCIENCE.....	352
RƏHİMƏ MƏMMƏDOVA QƏDİR QIZI TƏRCÜMƏ ZAMANI SİYASİ MƏTİNLƏRDƏ İŞLƏNƏN BƏZİ TERMİNLƏRİN MƏNA FƏRQLİLİYİ.....	359
ƏLİYEVA İRADƏ BƏBİR QIZI TİBBİ ETİKA.....	365
RUQİYYƏ KARAKOÇ ƏBDUL DİALOQ MƏTNLƏRİNDƏ BÜTÖV VƏ YARIMÇIQ CÜMLƏLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	372
VÜSALƏ CƏFƏR-ZADƏ MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ BAĞLAYICI SÖZLƏRİN MƏTN YARADICILIĞINDA ROLU.....	380

ABDULLAYEVA ZENFİRA ABBASƏLİ QIZI HÜSEYNOVA NİGAR ƏHƏD QIZI THE ROLE OF EXPLANATION	386
---	-----

AYTƏN HÜSEYNOVA ŞƏFƏQ RZAYEVA BİZNES İNGİLİS DİLİNDƏ İŞLƏNƏN BƏZİ KOLOKASİONLAR	394
---	-----

ZƏMİNƏ MUSTAFAYEVA TƏRCÜMƏ SƏNƏTİ VƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ƏLAQƏ.....	399
--	-----

AYNUR PAŞAYEVA XV ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ GƏLƏCƏK ZAMANIN MORFOLOJİ ƏLAMƏTLƏRİ.....	407
---	-----

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

CƏFƏROVA NABAT BEYDULLA QIZI, NAĞİLLARIN TOPLANMASI TARİXİNDƏN.....	414
---	-----

SEYFƏDDİN ALTAYLI AZƏRBAYCAN ŞAİRİ İZZƏDDİN HƏSƏNOĞLUNUN HƏYATI	425
---	-----

ÜLKƏR SƏMƏDOVA XIX ƏSRDƏ SİYASİ SƏBƏBLƏRƏ GÖRƏ YENİDƏN FORMALAŞAN OSMANLI ƏDƏBİYYATI.....	435
--	-----

МАМЕДОВА ТАРАНА ТАГИР КЫЗЫ АЗЕРБАЙДЖАН КАК ПЕРЕКРЕСТОК ДРЕВНЕЙШИХ КУЛЬТУРНЫХ ЦЕНТРОВ МИРА	441
--	-----

ŞÜKÜROVA JALƏ M.FÜZULİNİN “LEYLİ VƏ MƏCNUN” MƏSNƏVİSİ VƏ ONUN DİBAÇƏSİ.....	451
---	-----

İMAMOVA SONAXANIM QURBAN QIZI YAXIN KEÇMİŞDƏ AZƏRBAYCANDA ƏDƏBİ İRSİN FORMALAŞMASI VƏ ŞƏRQ POEZİYASININ GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏLƏRİ HAQQINDA	459
--	-----

ŞƏFA MURADOVA AZƏRBAYCAN TƏSƏVVÜF POEZİYASINDA QƏM RƏMZİ.....	465
---	-----

EFENDİYEVA AYTEN UZEYİR, GURBANOVA SAMIRA ARIF LITERARY STUDIES AND LINGUISTICS.....	473
--	-----

GÜLÜŞ SƏFƏRZADƏ MƏMMƏDAĞA SULTANOVUN BƏDİİ YARADICILIĞI.....	479
--	-----

AYTƏN.F. QƏHRAMAN HEYDƏR ƏLİYEVİN ƏDƏBİ-TARİXİ KONSEPSİYASI.....	490
--	-----

RUQİYYƏ MƏMMƏDOVA AQŞIN BABAYEV, XEYRƏDDİN QOCA YARADICILIĞINDA MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNÜN TƏCƏSSÜMÜ.....	498
АБДУЛЛАЕВА ГЮНАЙ ИЛЬЯС ГЫЗЫ КОНЦЕПТЫ «ЖИЗНЬ» И «СМЕРТЬ» В РУССКОМ, АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И ФРАНЦУЗСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ.....	507
АУТАН HUSEYNOVA LYUDMILA ULITSKAYA AND THE THEME OF FAMILY IN HER WORKS IN THE WORLD LITERATURE.....	515
ГАСАНОВА НАРМИН ФУАД ГЫЗЫ ХУАН ВАЛЕРА И ИСПАНСКАЯ ПРОЗА ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX ВЕКА.....	521
NƏRMİN QƏDİRLİ ƏDİL QIZI MƏHƏMMƏD İQBALIN ƏDƏBİ FƏALİYYƏTİNDƏ ŞƏRQ-QƏRB TƏZADLARININ QARŞILIQLI TƏSİRİ.....	527
RÖYA NAZİM QIZI GÖZƏLOVA İ DÜNYA MÜHARİBƏSİ CÜMHURİYYƏT DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA	534
RAMAZANLI H.X. AZƏRBAYCAN ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATININ TARİX AÇARLARI.....	540
İBRAHİMOVA ƏFSANƏ VİLAYƏT QIZI KNUT HAMSUNUN “ACLIQ” ROMANINDA BAŞ QƏHRƏMANIN PSİXOLOJİ TƏLATÜMLƏRİ	546
ZEYNƏB ƏSGƏROVA VÜSALƏ BƏNNAYEVA SƏBİNƏ ƏKBƏROVA EDQAR POUNUN ƏSƏRLƏRİNDƏ SÖZLƏRƏ MÜƏLLİFİN FƏRQLİ YANAŞMASI.....	554
СЕВИНДЖ ИСАЕВА АЛФИЯ ДАВУТОВА ТВОРЧЕСТВО ИВАНА СЕРГЕЕВИЧА ТУРГЕНЕВА.....	562

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
İNAL MƏMMƏDLİ

Çapa imzalanmış 29.02.2024
Şərti çap vərəqi 27,5. Sifariş № 45
Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində nəşr olunmuşdur.
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4